शब्दप

असंभवादिति। नच्चा [illegible] गाप्रथ [illegible] दीयथासंख्यमन्वयेऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयभावेण सह विवक्षामाश्रित्य यथाद्वन्द्वसाधु [illegible] सत्वर्थः

प्रथमतो लकारो हल्य [illegible] योगमात्रस्यैव सामान्यतो बाधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वं ततो विशेषजिज्ञासायामादिरन्त्येन सैकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लस्य [illegible] भगः परसूत्रे द्विःति

चसह विवक्षा सह वक्तुं [illegible] नः। कंतु रूढ्या च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादस्त्येव बोधबोधस्तत्क्रमेणैवेति वाच्यम्। आद्यन्ताविसंवादिप्र [illegible] योचारोदेर्गि

आरम्भसामर्थ्येन तथा सा [illegible] वत्तद्वदनेना [illegible] प्यन्यप्रकारेण तस्यधुंसोत्वकल्पने मानाभावात्। किंन श्रोतृणां सह वोधो भवत्विति चेद् यासह वक्तुमिच्छायाएवसत [illegible] विवक्षात्वेन [illegible] कथित चे

मपि सह बोधस्योचितः। [illegible] भ्यायन्निति तेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तत्वापातः सुखनयनं पश्येत्यादौ तु न दोषः। उभयत्र [illegible] ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्र [illegible] यजं

तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमा चे [illegible] वात्दनमा [illegible]। किंच पाणिनेः पूर्वं हल्पदार्थज्ञाने पि तदभिप्रायेण न प्रयो [illegible] अन्यथा [illegible] मातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या लघुसंज्ञादिस [illegible] न्यथैव पदे [illegible] न्येधे-

किंच पदार्थबोधं विना वा [illegible] तु [illegible] धासंभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थावबोधे प्रत्यक्तो [illegible] नीतत्या [illegible] दार्थोपपत्तेः अस्यावावस्थायां [illegible] शब्दार्थप्रसि [illegible] त्वदुः [illegible] सूत्रं

भः। सहविवक्षा या असंभवात्। तस्मादयथोक्तमेव न्याय्यम्॥ ७॥ त्या लक्षणयात तत्रान्तरीयप्रथमादिल करं [illegible] कारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्य [illegible] तत्रातः श्रोत [illegible] बोधस [illegible] भाम

प्रथमस्यैवाभावेन दाघ्राड्रलश्चेति वक्तव्यमित्यादि समाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। न चैवमजादिव्यवहारस्यापि [illegible] रि [illegible] आदिनैवोपपत्तावादिरन्त्येनेति स [illegible] कार्थमु [illegible] पाणिना [illegible] माद्यना

तल्लक्षणाद्यास्य स्यात्मे [illegible] तिनियमाभावात्। नासूयाकर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते इति पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे भाष्योक्तेः। [illegible] सूत्रप्र [illegible] विष्णुमाणशक्तिग्रहोपायक [illegible] स्यतदभिप्राये [illegible] पूर्वमदेशश [illegible]

[illegible] अनाज्यायमी। [illegible] नितश्च [illegible] लाविति सूत्रेः शष्शानां ग्रहणाभावाय वर्णानामुपदेशस्तावत् उपदेशो आगमप्रत्ययादेः [illegible] तीज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः प्रत्याहारोत्तरका [illegible] सवर्णा [illegible] मोक्षा

[illegible] तिसत्यगोग्रहण [illegible] तिनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नपि स्वाङ्गे ह्लेवं वाक्या [illegible] अवगत्य [illegible] भाष्येणापि अन्यथा [illegible] प्रणयनानुपपत्त्या [illegible]

गाप [illegible] तिप्रत्ययेभ्य [illegible] णामपि क्रमेण न तथा बोधे उपपन्ने किं तेन कृतं स्यात्। कथं वाना [illegible] दीनां ग्रहणं चारयं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभाव्य [illegible]

द्व

ना। अवय[illegible] द्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः। तस्य समुदायस्य। तयोः पारार्थ्ये नि[illegible] बाधकत्तया शक्तिग्रहकालएव तयोः पारार्थ्यनिर्णयादि[illegible]
२ त्वादिति। वस्तुत्वापकादि[illegible] नसञ्ज्ञाकार्यमाद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्यापि[illegible] वतयोः प्राप्तायाः सञ्ज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वात्। स्व
वृत्तेश्च नफलमाप्येपि स्वतत्फलितार्थकथनमेव। स्वस्य च रूपस्येति। सञ्ज्ञास्वरूपत्वविशिष्टस[illegible] बोद्धत्वं चास्तु को विरोधः। यथाच्च घेरित्यादौ गुणदर्शे
ब्दस्यापि घिसञ्ज्ञा द्धत्वं तद्वदे वमजादिसञ्ज्ञास्वसञ्ज्ञि घटके कारादिघि वाकारचकारयोर[illegible] नात्यव। किंच स्वशब्देन केवलान्त्यपरामर्शासंभवेपि
नबाधकं तत्र समुदाये फलाभावादवयवयोर्विश्रान्तिप्रा[illegible] ज्ञापकादिनैवान्त्यस्वत[illegible] र्यं वारणीयमित्यलम्। भाष्येति[illegible]त्र हि उपदेश इति किम
मद्ध्यगानामिति। आद्यन्ता[illegible]मवयवाभ्यामवयवी समुदाय आक्षिप्यते। तस्य च युगपल्लक्ष्ये[illegible] योगाभावात्तदवयवे अवतरन्तीं सञ्ज्ञा मद्ध्यमेषु विश्राम्यति। न
द्यन्तयोः। संज्ञास्वरू[illegible]णतयोः परार्थ्यनिर्णयादिति भावः। स्वस्य चेति। स्वरूपमि[illegible]वत्वे स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य। अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीया।
दैश्यात्। सर्वनाम्नामु[illegible]धानपरामर्शित्वात्। आद्योच्चारणमिति। यद्यप्युपदिश्यते ऽनेनेति[illegible]करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातं तथा
तत्प्रौढिवादमात्रम्[illegible]दुर्लभत्वात्। ल्युटा बाधात् ॥ ७ प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देश इति नासावुपदेशः इत्युक्तोपदेशोद्देशयोर्लोक
संकीर्णत्वमाशङ्क्योपदे[illegible]सिक इति वार्त्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनायोपदेशद्द[illegible]करणे घञ् उपदिश्यतेनेनेत्युक्तं तच्च शास्त्रेशासनकरणं प्रत्यासत्ये त
स्त्रीयधात्वागम प्राति[illegible]हारसूत्र प्रत्ययादेशरूपम्। प्रौढिवादमात्रमिति। वार्त्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य न तथ्यं चित्सूत्रतोपि लाभसंभवात् न्यासगत
दृष्ट्वैवेति प्रौढ्या बो[illegible]ति भावः। घञ् इति। अकर्त्तरि चेत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः। बाधादिति। वासरूपविधिस्तु क्तल्युट्तुमु
सिद्धः। न च तत्र साहचर्य[illegible]ग्रहणमिति वाच्यम्। ईषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि खल् नेति भाष्यादिप्रामाण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः ॥

क्लिष्टत्वादिति। गुणाद्य ... स्यविशेषणे सा काङ्क्षेदितरान्वयस्तस्यायुक्त इति क्लेशाद् इनिभावस्तदा ... हेत्यादिना। भाष्यकृतेति। अस्यार्थस्येति शेषः। यशब्दप
प्राप्तौ कर्मणि ... योगमात्रस्वीकृतिर्बोध्यम्। अवहेलनाच्चेति। चो हेतौ। यतो वहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः। घापवाद इति। ल्युडपवादश्चेत्यपि बोध्यम्। तत्रापि ... र्थः।
त्यनुवृत्तेरिति भावः। जकं तुरुक्त्या रिति। नच खनो घ चेति घविधानमन्यतोपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टं तेनात्र घे सिद्ध्यतीति वाच्यम्। तस्यापि अगतिकगतित्वात्। भगः पत्युटे ङि-ति
यत्र घित्वफलं तत्रैव तन्न द्वदनेनापि पदस्य घञर्थे केन सिद्धेर्नैतदुदाहरणं किंतु कार्चिल्कं वाक्यं तत्। किंचोच्चार्यवर्णानाहोपदिष्टइमेवर्णा इत्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारादेर्भा
त्वस्य निर्णयेन संकी ... यथायदन्नि ... हारस्य लक्षणयाप्युपपत्त्या गावघञि बाधकाभावः। किंचोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वये न यत्किंचित ...
नच घः। असञ्ज्ञात्वात् ...दनमावध... सञ्ज्ञायामिति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात्। न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृता वहेलनाच्च। अतएव घापवादो हलश्चेति घञ
हन। बाहुलकं त्वगतिकं ...तुला... अतएव प्रक्रियन्ते शब्दा याभिरिति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता। तथा च वार्त्तिकम्। अजब्भ्यां स्त्री खलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधे
ति। अतो भाव एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः। यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति। यच्च व्याचक्षते। करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्धोपात्तानामुपदेशत्वम्। कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनां
उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे ऽष्टग्रुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन। एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। ... मेषामुपदेशसञ्ज्ञा उत योगमा...
यान्त्यस्य वारणसंभवेन तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनं क्लेशो भाष्यकृतोनभिमतः स्यादिति बोध्यम्। उद्देशश्च प्राति ... नानोपदेशइत्यादेश्च उपदेशे इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव ... द
ईकाराच्चेति दिक्। धातुसूत्रेत्यादीति। धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्। आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्त्तिता इतीत्यर्थः॥ उपदेशत्वमिति। उपदेशश ... म:
इत्यर्थः। धातोरपीति। प्रत्ययेभ्य उणादेरपीत्यपिशब्दार्थः। वाक्यशब्देन वार्त्तिकं शीङ् लण चोरट् उण आचारे ऽवगल्भ धुट् अण् अनङ् ङिस्युदाहरणानि। उपदेशसञ्ज्ञेति। उपदेशपदं योगरूढमास...

ननुशब्देनव्यवहारएवाभिमतोऽतआह।आमद्रूत्यादि।नचाकारोच्चारणंव्यर्थम्।तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवौचित्यादितिभावः।आदिनायकारादीचुञ्लुप्चण
त्यादिसं॥उपदेशाभावादिति॥आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः॥ततोधातुसञ्ज्ञेति॥लूशब्दएवधातुसञ्ज्ञः केवलमसौजित्कार्यंलभतइतिभावः॥नन्वत्रसूत्रसा
द्धत्वागम[illegible]यादिशब्देनतद्बोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणांग्रहणम्॥तेषांधात्वादिव्यवहारस्तुनाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेनधातुपाठइत्यादिव्यवहारव
तिचेन्न।आ[illegible]रणविषयाणामित्येवसिद्धेएतस्यानुपयोगात्॥अतएवचारुचेराह॥अपिचेति॥अलोन्त्यात्सूत्रेति।उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः।दिरुद्धेतेति॥तत्रहिले

नाद्यः संज्ञा शास्त्रकारै[illegible]क्तेः।असञ्ज्ञात्वात् घप्रत्ययोनेतिभाष्योक्तेश्च।अस्मदादिकृतसञ्ज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वेऽतिप्रसङ्गाच्च।आमोमित्वमदन्तत्वा
दितिस्वपक्षविरोध[illegible]त्वश्शानुबन्धस्यामोनप्रत्ययत्वंयेनमित्त्वंनभवेत्। किंचैवंप्रत्ययविधौपञ्चम्याःप्रकल्पकत्वेसनःसनेवआदेशोस्त्वित्याशङ्क्योप
देशाभावादित्यान्[illegible]भाष्यकैयटोक्तंव्याकुप्येत।किंचनधातुलोपइतिसूत्रेधातुग्रहणंकिंलूञ्लवितापूञ्पवितेतिभाष्यमुपदेशएवानुबन्ध
लोपेकृतेततोधातु[illegible]ः कैयटग्रन्थश्चविरुद्ध्येत।अपिचघ्वसोरेद्धाविति सूत्रेलोपश्चेतिद्विशकारकोनिर्देशः।द्वितीयःशकारइदितिअलोन्त्यसूत्रस्य
भाष्यकैयटादिकम[illegible]नद्वितीयः।योगस्यैवपुरस्कारेपरिगणनस्यव्यर्थत्वात्।धात्वादिषुकरणव्युत्पत्तिरागमादिषुनेतिवैषम्यस्यदुरुपपादत्वाच्च ॥

[illegible]तिमि[illegible]शितिच॥[illegible]शः।असंदेहायझल्यरसंयोगादित्वेपिस्कोरित्यस्यनप्रवृत्तिः।झलांजशित्यादौजश्त्वस्यैव॥शकारस्यधात्वाघन्तत्वाभावःस्पष्टस्य[illegible]
[illegible]नमोव[illegible]होत्रपक्षेइत्यपिबोध्यमेवेतस्ययोगरूढिरित्युक्तेः परिगणनतायाएवलाभात्॥योगस्यैवेति।ननुरूढेरित्यर्थः।पदि[illegible]
[illegible]धात्वादिगणनस्येत्य[illegible]भाष्यरीत्याकरणव्युत्पत्त्यैवसर्वसंग्रहादितिभावः ॥

उपदेशताप्रयोजकेति।योगमात्रस्वीकारेउपदेशताउपदेशकरणतानद्वितत्प्रयोजकंधातुत्वादिभवतीतिनद्विरोधः।सञ्ज्ञात्वेतुउपदेशताउपदेशशब्दत्वम्।उपदेशशब्दस्यशब्दप
त्वात्तदवच्छिन्नस्यप्रयोजकंतुरूढ्यर्थतावच्छेदकतयाधातुत्वादिवक्तुंशक्यमितिभावः॥शकारस्येति॥नह्यनेनकिंचिदुपदिश्यतइतिभावः॥ननूपदिश्यतेज्ञाप्यतेऽनेनेतितद[illegible]र्थः।
दिभिर्हिप्रयोगोज्ञाप्यतेनइदनेनापिशकारेणसर्वादेशत्वंज्ञाप्यतइत्यरुचेराह॥आदेवइति॥सर्वेति।भाष्यकारादीत्यर्थः॥यत्रतुकरणल्युटस्तस्यैवार्थसंगतिस्तत्रागत्यास्तुकृत्यल्युटोइति
बाहुलकात्ल्युडभावः।यथायन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावित्यादावितिदिक्॥नासिकामनुगतइति।नासिकामभिहत्यवायुनाऽभिव्यञ्जितइत्यर्थः॥प्रातिशाख्यशिक्षादौग
चतद्व्यवहारस्तन्तथैवोपपादनमावश्यकमितितात्पर्यम्।अतएवमुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्य[illegible]नितोयमानुस्वारयोरनुनासिकव्यवहारःसूत्रमतेसंगच्छते॥यरोनुनासिकइत्यादौस्व
उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायान्त्यहलित्यर्थइतिस्वग्रन्थविरोधाच्च।पक्षद्वयेपिलिङ्गानुशासनस्यप्रकृतानुपयोगात्।लोपश्चेतिश
कारस्यासंग्रहाच्च।आदेचउपदेशेउपदेशेत्वतइत्यादावाद्योच्चारणस्यैवउपदेशपदार्थतायाःसर्वसंमतत्वाच्चेतिदिक्।उपदेशेजनुनासिकइत्॥यद्य[illegible]त्रोपजीव्यत्वा
दनुनासिकसञ्ज्ञाप्रथमंवक्तुमुचिता।तथापिनासिकामनुगतइतियोगाश्रयणेनैवगतार्थत्वादनुनासिकसञ्ज्ञासूत्रंमन्दप्रयोजनमितिध्वनयितुंनेहोपन्यस्तम्।
उपदेशेकिम्।अभ्रआँअपः।यद्यपीहउऊँइत्यत्रेवविधानसामर्थ्यान्नेत्वमितिसुवचम्।तथाप्युत्तरार्थमवश्यंकर्त्तव्यमुपदेशग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्तयेइहैवकृतम्।अच
किम्।मनिनोमकारस्यमाभूत्॥ ७१ ग्रहणाभावस्तुपशुरपत्यमित्यादिवदितिद्ध्येयम्।मन्दप्रयोजनमिति।[illegible]न्देषुप्रयोजनमस्येतिबहुव्रीहिः।एवंविधयोगलोकप्रातिशाख्याद्यन
संप्रतिसप्रयोजनमित्यर्थः॥अभ्रआँअपइति।अत्रेत्सञ्ज्ञायांलोप[illegible]स्यादितिभावः।विधानेति॥इदितिवक्तव्येअनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः।नेत्वमिति॥तत्फललोपस्यसामर्थ्याद
इत्वमपिफलाभावान्नेत्यर्थः॥नन्वभ्रआँअदितइत्यत्रानेकान्ताअनुबन्धाइतिपक्षेआदितश्चेतीट्प्रतिषेधःफलम्।नचलोपाभावेइदितिमहासञ्ज्ञाकरणात्सञ्ज्ञापिनेतिवाच्यम्।म
न्तयैवलोपसिद्धावतस्यलोपइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः।इकइत्यादौककारादिश्रवणानापत्तेश्चेतिचेन्न।अनुबन्धानामेकान्तत्वमेवेतिमुख्यपक्षेदोषाभावइत्याशयात्।तदाहिमुख्येदयविन्य

म॰श॰ प्रतिज्ञेति। प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थः। प्रतिज्ञाशब्दस्येति॥ भावाङन्तस्येत्यर्थः॥ क्लिष्टेति॥ शक्तिग्राहकव्याकरणसत्त्वाच्छक्त्यैव तदर्थबोधसंभवे लक्षणाश्रयणं क्लेश इ

५ विनैवेति॥ अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वतापि तत्र लक्षणां विना मदुक्तरीत्यैव व्याख्यातमेवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः। न चोभयोर्विधानेपि लाघवाद्भावे शक्तिः कर्मणि लक्ष

नमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम्। लः कर्मणीत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ तिङां कर्त्रादौ शक्तिरिति सिद्धान्त[illegible]ङ्गापत्तेः। व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य भङ्गापत्तेश्च

प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा। आतश्चोपसर्ग इति कर्मण्यङ्। प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः। एवं च प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणेति क्लिष्टं व्याख्या

नेनाश्रयणीयम्। पाणिन्युपज्ञं व्याकरणमित्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहात्। यद्यपि सूत्रकारकृतोनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहा

रबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः। ननु रलयोरिति न्यूनम्। टकारस्यापि मध्यगत्वादित्यत आह। प्रत्याहारेष्विति। व्यवह्रीयन्त इति। प्रत्याह्रीयन्ते सं

क्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति बाहुलकादधिकरणे घञ्। यद्यपि योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञा स्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः। प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः। च

तुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिरिड्भिः कृता अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः। तेन सुप्तिङादीनां प्रत्याहारस्य च यो द्वितीया इति वार्तिकस्य चय्प्रत्याहारस्य

चाधिक्येप्यदोषः। यत्तु यमन्ताड्ड इति यमि ञमन्ते षानिडेक दृश्यत इति च यम् वार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुः; तद्भ्रमसाभिधानम्। आपस्योणादिसूत्रत्वात्। द्वितीयस्य व्याघ्र

भूतिकारिकास्थत्वादित्यास्तां तावत्। एष च संख्यानियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः। ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम् ॥

टकारस्यापीति। अत्र यद्वक्तव्यं तदन्यत्रोक्तम्। बाहुलकादिति॥ भावघञन्ताद्दर्श आद्यजित्यपि बाहुलकाद्विशिष्टमिति भावः। एकचत्वारिंशदिति॥ एकस्मान्ङञणवटा द्वा

त्रिभ्य एव कणमाः स्युः॥ ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः शलौ षड्भ्य इति तदुक्तेरिति भावः॥ सौत्रं पुंस्त्वमिति। यद्यपि इतरेतरयोगेपि सौत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यं तथापि लिङ्गम। श

लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति तत्र तत्र वार्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितं न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः ॥

फलितार्थेति।ऊपदेनस्वोच्चारणकालसदृशलक्षणयाकालशब्देनसमानाधिकरणबहुव्रीहौतत्फलतीतिभावः॥वांकालइतितुनविग्रहोव्यधिकरणत्वात्तदाह।विग्रहस्त्विति।काल
इतिजात्याख्यायामेकवचनम्।स्वोच्चारणकालइति॥स्वोच्चारणकालसदृशइत्यर्थः।सादृश्यमूलकेकालयोरभेदाध्यवसायेतुयथाश्रुतमेवसाधु॥फिट्स्वरेणेति।अन्तोदात्तइत्यर्थः॥
जसःसुप्त्वादनुदात्तत्वम्।एकादेशउदात्तेनेत्येकारउदात्तइतिभावः॥अनुदात्तइति।फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वेशेषनिघातेनेतिभावः।अभिमुखवाच्यत्वमुत्पन्नंप्रातिपदिकमर्वाङिति
अविवक्षितमित्यर्थइति॥इदंचवक्ष्यमाणंप्रातिशाख्यंयच्छाखायांतच्छाखासंबंधिकोदाहरणविषयम्।तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति।अस्ययद्यपीत्यादिः।शेषनिघातइ
वांकालइवेति।फलितार्थकथनमिदम्।विग्रहस्तुवःकालोयस्येतिबोध्यः।ऊशब्देनस्वोच्चारणकालोलक्ष्यते।आयइति।निपाताआद्युदात्ताइतिआकारउदात्तः।यच्छब्दस्तु
फिट्सूत्रेणअर्वाङ्।अकारोनुदात्तः।तस्यादिलः।अतन्त्रमिति।उपेयिवानित्यत्रउपसर्गइवाविवक्षितमित्यर्थः।ननुतत्रईयिवांसमतिस्रिधइत्यादिप्रयोगदर्शनादविवक्षा
स्तु।इहलविवक्षायांप्रमाणंकिमितिचेल्लक्ष्यदर्शनंप्रातिशाख्यादिकंचेतिगृहाण।तथाहि।येगाइत्यत्रएकारः।तनूनपाच्छचीपतिमित्यत्रपदपाठेऊदीनौचार्थोदात्तौइतिसकलवे
दप्रसिद्धम्।तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरुभेवनस्पत्यादिषुयुगपदितिपूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वेकृतेअनुदात्तंपदमेकवर्जमितिशेषनिघातः।पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीएत
योरन्त्यस्यपाक्षिकंस्वरितत्वंप्रातिशाख्येउक्तम्।जात्यवद्वातथावान्तौतनूशचीतिपूर्वयोरिति।तथास्वरिताद्ध्रस्योदात्तत्वेप्रातिशाख्यमपि।एकाक्षरसमावेशेपूर्वयोःस्वरितःस्व
रः।तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रार्द्धमेववा १ अनुदात्तःपरःशेषःसउदात्तश्रुतिर्नचेत्।उदात्तंवोच्यतेकिंचित्स्वरितंवाक्षरंपरमिति ॥ ॐ अस्यतथापीतिशेषः।तेनोदात्तौअ
नुदात्तौप्राप्नुतइतिभावः॥जात्यवद्वेति॥पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तौजात्यवदिति।अतोऽन्यत्स्वरितंस्वारजात्यमाचक्षतेपदेइतिलक्षितोजात्यः॥उदात्तस्वरितपूर्वस्व
तादन्यस्मिन्एकपदेस्थितःस्वरितोजात्यइतितदर्थः।तेनतुल्यंतद्वत्।अस्यान्तउदात्तश्रुतिकइत्यर्थः॥तथावाअसंहितवद्वावासंहितवद्वेत्यर्थः।पद्यादींस्तुद्युदात्तानाम[illegible]
तरानित्युत्तरमस्यपाठात्असंहितवदित्यनेनकेवलमनुदात्तत्वम्।संहितवदित्यनेनार्धानुदात्तस्वरितत्वमितितद्भाष्येस्पष्टम्।तथेति।लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमप्यत्रविन्यस्त[illegible]

स॰श॰ ६

स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयेति। श्लोके उदात्तादिति स्वतन्त्रोदात्तादित्यर्थकमिति भावः। एवकार इति॥ तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समांशोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः। एते
पक्षौ वैकल्पिकाविति। पास्तु वा शब्दस्तु पादपूरणायेति बोध्यम्। अप्राकृत इति। स्वरितविशेष इत्यर्थः। स्वार इति॥ स्वर एव स्वारः स्वार्थेण्। स्वरितोदात्ताभ्यां पूर्ववर्णग इत्ये
लक्ष्यत इति॥ तदुक्तं भाष्ये। अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढ इति। हरिरप्याह। प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयत इति। अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपं प्रमाणमेवोपलक्ष्य

अस्यार्थः। पूर्वयोरुदात्तानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो बोध्यः। तस्य स्वरितस्य स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततरार्द्धमात्राबोध्येति। क्व वोच्चा इत्यादि ह्र
स्वाभिप्रायम्। अर्द्धं वेति दीर्घाभिप्रायम्। अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहाद्व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः। अनुदात्त इत्यादि परिशेषसिद्धार्थ
कथनं सः शेष उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेणेत्याह। न चेत्यादि। उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः। शाकल्योप्याह। अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्व
गः। उदात्तादायार्द्धमस्याप्यशिष्टं निघ्नन्ति कम्पितमिति। उदात्तादाय उदात्तं कृत्वा अर्द्धह्रस्वशब्देन अर्द्धमात्रा लक्ष्यत इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथं
चिन्नेयाः। क्वेति। किमोत्। तित्स्वरितम्। व इति। अनुदात्तं सर्वमपादादाविति अधिकारादनुदात्तम्। अम्बा इति। अशेः क्वनि निनित्स्वरेणाद्युदात्तं संहितायां त्वे
कादेश उदात्तेनोदात्त इत्योकार उदात्तः। ये अरा इति। ह्रयमपि फिट्सूत्रेणान्तोदात्तम्। एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः। स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्युक्तेः। मुखं च ना
सिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे मुखनासिकमिति स्यादत आह। मुखसहितेति॥ तुल्यास्य॥ आस्ये भवमास्यं शरीरावयवाद्यदित्यभिप्रेत्याह। ताल्वादीति ॥

त्यर्थं तस्य हेलाराज आह। एवं च लोके न्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्तेति भावः। मतान्तरेति। प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः। कथंचि
दिति। लक्ष्यत इत्यंशपरमिदं भाष्यतो रूढिशक्तेरेव प्रतीतेरिति भावः। इत्युक्तेरिति। नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधस्तु उदात्तादनुदात्तस्येत्यस्यैवानन्तरस्येति न्यायादिति भावः॥ आस्यश

प्रशब्दबलादिति॥ प्रकृष्टे यत्नः प्रयत्नः प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप इति भावः॥ चकारेणेति॥ अत्र यथा नासिकायाः स्थानत्वं तथान्यत्र निरूपितम्।
नतु तत्कालेति॥ एषां शिक्षाद्युक्तार्थानुवादत्वेनात्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भावः॥ नासिद्धं स्यादिति॥ ततश्च गोधुङ्मानित्यादौ घत्वजश्त्वानुनासिकेषु भष्भावो न स्यात्। न
चातिदेशान्तरवदस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्त्यैव न दोषः। सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः॥ मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणे तु विनिगमनावि

आभ्यन्तरेति। एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते। तुल्यास्यं किम्। तद्भा। अत्र पकारस्य तकारे परे झरो झरीति लोपो माभूत्। प्रयत्नग्रहणं किम्। वाक्श्च्योतति। शस्य
लोपेन। ञमङणनानामिति। नासिका चेति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते। अनुस्वारोत्तमा अनुनासिका इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम्। य
मानुस्वारनासिक्यानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमाद् इति कात्यायनप्रातिशाख्यम्। वर्गोत्तमा ञमङणना अनुनासिका भवन्ति चशब्दात्त्वस्थानाद्यपरित्यागेन
नासिकास्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थ इति तद्भाष्यं च। एदैतोरित्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं न तु तत्कालग्रहणार्थम्। तेन प्लुतस्यापि संग्रहः॥ पूर्वत्रासिद्ध
म्। यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात् तर्हि त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा इत्येव लभ्येत त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत आह। अधिकारोयमिति। यद्यत्र
कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति मनोरथ इत्यादौ उत्वं न स्यात्। परत्वाद्रोरीत्यस्य प्रसङ्गात् ॥

रहात्त्रिपाद्यामपि अप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः॥ रोरीत्यस्य प्रसङ्गादिति॥ सिद्धेः सिद्धत्वारोपात् सूत्रोदाहरणसंपत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्व
त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेन स्थानिभूतरोरभावाद्धशि चेत्वस्याप्राप्तिरिति भावः॥ स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे अचः पर
न्नित्यत्र षत्वतुकोरित्यत्र च भाष्ये ॥

म॰ प्रा॰ ९

तथा चेति॥ शास्त्रस्य तद्बोद्ध्यकार्यस्य च शास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे रोरीत्यादेः प्रसङ्गे चेत्यर्थः॥ व्याकुप्येतेति। त्वया विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजबोधविषयत्वे एते
स्य शास्त्रस्य वाऽसिद्धता वक्तुमशक्या। किंतु लक्ष्ये जातस्य तस्य प्रवर्तमानस्य पादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वं वाच्यम्। एवं च विप्रतिषेधाभावोपपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः। न च ममापि पूर्वं
रूपद्वयोः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणया शास्त्रस्य वा कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम्। लक्षणायां मानाभावात्फलाभावाद्वैरस्याच्च। ननु मनोरथे दर्शनाभावरूपे लोपेऽभावारोपस्य दर्शनारोपरू
पत्वेन मद्दोषाभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह॥ अमू इत्यादि। अदस् औ अदस् जस् इत्यवस्थायां जातस्योत्वस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि पूर्ववरीत्याऽकाराभावेन पररूपाद्य
नापत्तिः। मुत्वस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेत्, तेन शास्त्रासिद्धत्वमेव ज्ञापयितुं युक्तम्। एवं शीभावात्पूर्वमदसो सेरिति मुत्वे दात्वरैकाराभावेनैत ईदिति सूत्रमपि व्यर्थं सत्
त्रैव ज्ञापकमस्तु। न चैतत्सदित्यादिनिर्देशैर्देवदत्तहन्तृहतन्यायोऽनित्य इति वाच्यम्। हते देवदत्ते तद्धन्तरि हतेऽपि नोन्मज्जनं हतत्वारोपे तु सुतराम्। हन्तुर्मुघतस्य हनने तु जीवनमस्त्येवेति न्यायशरीरम्।
तथा च पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति सिद्धान्तो व्याकुप्येत। अमू अमी इत्यादि न सिद्ध्येदत आह। त्रिपादीति। परं शास्त्रमिति च। एतेन त्रिपाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्या
दिप्राचां ग्रन्थः परास्तः। विवृण्वते कण्ठमिति। विवार एषां प्रयत्न इति भावः। वर्गयमगा इति। वर्गगा यमगा इत्यर्थः। कादय इति। लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम्। चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वा
योगात्। अर्द्धविसर्गेति। सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोद्ध्यम्। ऋॢवर्णयोरिति। आ च आ च रलौ तौ च तौ वर्णौ चेति विग्रहः। उरण् उल् च रलौ॥ ॐ नाविंसादौ वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननो द्यमसजाती
यं प्रसङ्गमात्रं न तु हननस्यानीयालक्ष्ये प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य न्यायस्य विषय इति तेनास्यानित्यत्वबोधनासंभवात्। स्पष्टं चेदं स्वादिषु सर्वेति सूत्रे कैयटे॥ प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासंभवेन हननसजातीयं प्र
योगे कार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। परा इति। विहितं कार्यमित्यध्याहारे गौरवाच्च। किं च त्रिपादीशास्त्रं तद्विधाने करणं न त्वधिकरणम्। त्रिपाद्यां विद्यमानेन शास्त्रेण विहितं कार्यमिति व्या
ख्याने त्वस्पष्टं क्लिष्टं चेत्यपि बोद्ध्यम्। लोकप्रसिद्धेति। त्रिभिश्च मद्धेर्वर्गैरिति भाष्यपर्यालोचनया कखगघङ इत्यादीनामप्यनादित्वमिति भावः। उच्चारणेति॥ पादमात्रिकाविमाविति भावः। लेखने चेति॥ अर्द्धसत्त्व
रूपात्मकलिपित्वादिति भावः। रलाविति। ऋॢ औ इति स्थिते ऋत्यकः इति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे गुणे यणि च रलावित्यस्य सिद्धिः। उरण् उल् च ऋॢरिति पाठः। रलोरिति पाठे आगन्तुनाऽकारेण निर्देश इति

रा म ९

तयोर्वर्णयोरिति। पूरणगुणेतिनिषेधस्तुषष्ठीसमासस्यनतुकर्मधारयस्यबहुलग्रहणेनतदभावोभाष्योदाहृतविषयएवनान्यत्रेतिभावः। प्रथमान्तेनेति। प्रथमोपस्थितत्वादितिभावः। अयंपक्षोनेक
मन्यपदार्थेतिसूत्रेभाष्येपरिनिष्ठितेति। अत्रचैकविभक्तिचापूर्वनिपातइतिज्ञापकम्। अन्यथामालामतिक्रान्तइतिविग्रहेऽतिपदस्यापिनियतविभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तौत्यस्यव्यावर्त्यालाभः। एक
स्यानियतविभक्तित्वेहितद्वारणायैकविभक्तीतिसार्थकंपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेत्वतिक्रान्तमनिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेणतस्यानियतविभक्तिकत्वंस्पष्टमेव। अतएवतत्पुरुषेतुल्यार्थेतिसूत्रेभाष्ये
परमेकारकेपरमेणकारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशंक्य प्रतिपदोक्तपरिभाषयासमाहितमितिभावः॥ अत्रचेति। सूत्रेइत्यर्थः। प्रश्लेषे। आकारप्रश्लेषेनिर्देशः लिङ्गमित्यन्वयः। निर्देशेनाकार
हकारयोःसावर्ण्याभावबोधकानुमानिकवचनकल्पनापेक्षयाप्रश्लेषेएवतात्पर्यकल्पनंलघीयइतिभावः॥ व्याख्यानादिति॥ एवंव्याख्यानेमानंतुप्रयत्नभेदेननाज्झलावित्येतत्प्रत्याख्यानपरंभा
ष्यंतत्ध्वनयन्वक्ष्यतिसूत्रंमास्त्वितिभाष्येस्थितमिति॥ शीतलशब्देइति॥ शस्यईकारेपरेदधोतीकारस्यशकारेपरेचेत्यर्थः। नचशीङःशाकारोच्चारणेनतच्छकारस्यैकारेनदीर्घइतिवाच्यम्। शीतलशं
तयोर्वर्णयोरितिवा। प्रथमान्तेनपरिनिष्ठितविभक्त्यावाविग्रहइतिसिद्धान्तात्। ऋत्यकइतिप्रकृतिभावः। नाज्झलौ। आकारसहितइति। अत्रचकालसमयवेलास्वित्यादिनिर्देशः प्रश्लेषेलिङ्ग
म्। नचैवमपियियासोइत्यादौगुरोरनृतइतिप्लुतादाकारात्परस्यसनःसस्यषत्वंस्यादेवेतिवाच्यम्। आश्च आश्चेतिहृदन्तेसवर्णदीर्घेणदीर्घात्परत्वप्लुतोपिप्रश्लिष्यतइतिव्याख्यानात्। यणादि
कमिति। शीतलशब्देसवर्णदीर्घआदिशब्दार्थः। अत्रेति। अत्रैवेत्यर्थः॥ इदेशीङोभावात्। किंतुश्याधातोःक्तेद्रवमूर्तिस्पर्शयोःश्यइत्यनेनसंप्रसारणेश्योऽस्पर्शइत्युक्तेनत्वाभावेचनिष्पन्नाच्छीतपू
द्वातिध्मादित्वाल्लचिशीतलशब्दइत्यदोषात्। शीतशब्दोहिसिध्मादिषुगणरत्नेनैवपठ्यते। किंचतेनापूर्ववचनकल्पनापेक्षयासूत्रोदाहरणत्वमेवतस्ययुक्तमितिभावः। अत्रैवेति। ग्राहकसूत्रएवेत्यर्थः।
अत्रचउरर्दितिसूत्रेतपरत्वंमानम्। मान्तद्धिचुरादिण्यन्तात्कृतधातोर्लुङ्यचीकृतदित्यत्रदीर्घऋकारस्यस्थानेह्रस्वएवयथास्यादित्येवमर्थम्। पूर्वेणात्राणग्रहणेतुहेतुनयेनविधेयेनचऋकारेणानणत्वादिन्न
कालाग्रहणेननतस्यस्थानित्वंनवाआदेशत्वंप्रसक्तमितितदर्थंतत्स्यात्। नचतपरसूत्रेणलकारग्रहणार्थंतत्। स्थानेन्तरतमपरिभाषयाऋकारस्थानेतस्यवारणेनतद्ग्रहणेफलाभावात्। नचैवंज्ञापि
पिभाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम्। नपरत्वाभावेआदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेनस्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतयाःपूर्वबोद्धत्वाभावेनाविधेयत्वात्। कृतेतुतपरत्वेभाव्यमानतापीत्यन्यदेतत् ॥

म॰ श॰ अनिष्पत्तेरिति॥ वर्णानामुपदेशस्तावत्तदुत्तरकालमित्संज्ञा तदुत्तरमादिरन्त्येनेति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णसंज्ञा तदुत्तरकालमणुदिदिति एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णग्र

८ हणमिति वाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः। अयं भावः॥ आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौ नाज्झलाविति एतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीते तद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोध्यत्वनिश्चये ण

दिदित्यनेन तावतां ग्रहणबोधनीयं मन्यथा बाधकसंभावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहे प्रामाण्यसन्देहेन तच्छास्त्रजबोधानापत्तिः। न चैतद्वाक्यार्थबोधतः प्राक् तन्निश्चय इति। य

त्तु निषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वं विधेर्वाक्यार्थबोध एवनेति तन्न। पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बाधकाभावात् निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वेपि विधेस्तदपेक्षत्वे माना

भावाच्च। समास्त्वित्यत्र फलमिति। सर्वस्याप्येकयानुवृत्त्याचारणेनापाद्यमानेर्थे न्यायानादरादेवमुक्तम्। भाष्ये स्थितमिति। अनेनाकारप्रश्लेषमानं दर्शितम्। सादृश्यं चेति। बाधातौ वा सादृश्यं च प्रयो

जयतीति। ग्रहणकशास्त्रस्यात्राप्यनिष्पत्तेरिति भावः। होढ इत्युपलक्षणं रमास्वित्यत्र [illegible] त्वं वा गाशीरित्यत्र [illegible] हो ह इत्याकारस्य घकारः दासीष्टेत्यादौ दादेरिति घ

त्वं चनेति बोध्यम्। यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र इष इत्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य प्रयत्नभेदो व्याख्या[illegible] तदा नाज्झलाविति सूत्रं मास्त्विति भाष्ये स्थितम्। व

द्धिरैच्। ऐ जिह द्विमात्र एव। तात्पर्यत्वात्तेन कृत्स्नैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न। एवमुत्तरसूत्रेपि। तेन गङ्गोदकमित्यादौ त्रिमात्रेण। भूवादयो धातवः॥ भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः। आदिशब्दयोर्व्य

वस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः। भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः। भूप्रभृतयो वासदृशाः। सादृश्यं च क्रियावाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह। क्रियावाचिन इति। क्रियावाचिनः किं। याः पश्यसी

त्यादौ धातुत्वं मा भूत्। सति हि तस्मिन् आतो धातोरिति स्यात्॥ [illegible] गभेदेन बोध्यम्। आनो धातोरिति। न च सत्यर्थनिमित्तकटायो बहिरङ्गासिद्धत्वम्। नाजानन्तर्ये इति निषेधात्। ततोपि बहिर्भूतसं

ख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसंज्ञानिमित्तकत्वेन लोपस्य बहिरङ्गत्वाच्च अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्याभावाच्च। नाप्ययं लाक्षणिकः। नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु। सकारजः शकारश्चे षाट्टवर्गी रामः

स्तवर्गजः इत्यभियुक्तोक्तेर्भ्यादिषु लाक्षणिकानामपि दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः। आतो धातोरित्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो ग्राह्य इति तु वक्तुमप्यशक्यम्। पपुषः इत्यसिद्ध्यापत्तेः। पशुं सनोनीति ८

विट्, विड्भोरित्यात्वम्। आनो नाप इति वार्त्तिकमते तु विकल्पार्थकनिपातवाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकताभावात्सुब्भावे पदत्वानापत्तिर्दोषः। क्रियात्वं साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम्। साध्यत्वं चोत्पाद्यमानत्वमेवे

हिरुगित्यादि। एषांक्रियासमानाधिकरणत्वाल्लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्चतदर्थस्यक्रियात्वमित्यभिमानः। एषामव्ययेषुपाठस्तुअप्रातिपदिकत्वेप्यकजर्थःस्यात्। एतेनतेषुपाठसामर्थ्याद्वा
तुल्याभावइत्यपास्तम्। अन्येषांक्रियाकाङ्क्षादर्शनेननक्रियावाचकत्वमतआह॥ शिष्येइति॥ कालोपिधात्वर्थएवेतिनक्रियावाचकत्वहानिस्तस्यचधातुत्वेआदेचउपदेशेइत्यात्वं
स्यान्नहिअनैमित्तिकंधातुत्वनिमित्तकंचेतिस्पष्टमेव। अत्रप्रत्ययस्यैवधातुत्वापत्तिर्वाह्यातिङन्तस्यतूपदेशाभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः॥ ननुषष्ठेप्रकृतसूत्रेधातुग्रहणासंब
न्धउक्तोभाष्येइतिनतद्धातुत्वनिमित्तकम्। किंचाशितीतिप्रसज्यप्रतिषेधोपिशित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नात्रात्वप्रसक्तिरपिचवासादृश्यमन्यानभिहितक्रियावाचकत्वे
नेतिनदोषोतआह। वेति॥ सूत्रशेषभाष्योक्तेषाणवयतिअदृयतीत्यादिषुचधातुत्वेशास्त्रविषयतयासाधुत्वापत्तिरितितद्व्यावर्त्तयेतदितिभावः॥ उदित्करणेनेति॥ इदमुपलक्षणम्।
श्वादयःकिम्। हिरुकृपृथगित्याद्यव्ययानांशिश्येइतिभावार्थयतिङन्तस्यचमाभूत्। स्तम्भादीनामुदित्करणेनसौत्राणांधातुत्वंज्ञाप्यते। चुलुम्पादीनांतुबहुलमे
तन्निदर्शनमितिगणसूत्रेणसंग्रहः। चादयः। अद्रव्यार्थाः। किम्। पशुः। लिङ्गसंख्यान्वितंद्रव्यम्। इहगु[illegible]देव। लोधंनयन्तिपशुमन्यमानाः। पशुइतिसम्यग
र्थे॥ उपसर्गाः॥ निसदुसइतिसान्तौ॥ निसस्तपतावितिनिर्देशात्। अयोगवाहानाम्। षेणेतिप्रकरणेनिष्कृतंदुष्कृतमित्युदाहृत्यइदुदुपधस्यसकारस्ययोविसर्ज
नीयइतिभाष्यकारोक्तेश्च। उपसर्गस्यायतावितिसूत्रेवामनोप्येवम्। निरःकुषःसुदुरोरधिकरणेइतिनिर्देशाद्रेफान्तावपीतितत्रैवसूत्रेहरदत्तः॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम् ॥ *
तत्प्रकृतिकत्वस्यानुवादेनाद्विधानेनसार्वधातुकेपरेविकरणविधानेनचधातुत्वम्। जुचंक्रम्येत्यत्रपठितजौः जपजभेत्यत्रपठितपसः ऋतिप्रभृतीनांचकेषांचिद्धात्वधिका
रविहितकार्यादर्शनात्वाद्बोद्ध्यम्। एतेषुस्थितस्यतेषांपाठस्यभ्रंशोनुमीयतइतिभावः। मैत्रेयाद्यनुसंमतंसमाधिमाह॥ बहुलमिति। सम्यगर्थेइति॥ नचलुब्धमृषिंनयन्तिपशुमन्य
मानाइतिनिरुक्तेपशुमितिसानुस्वारपाठात्तत्रपश्चितिलुप्तविभक्तिकंसत्त्ववाचीतिवाच्यम्। लोधमित्यनवगतमितितद्व्याख्योक्त्यातन्मात्रनिर्णायकेनिरुक्तेपशुशब्दांशेन्यथापाठेभा
नाभावात्। स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेहरदत्तग्रन्थेदशधातौमाधवग्रन्थेचेतिदिक्। वामनोप्येवमिति। तत्रहिदुःसान्तइतितेनोक्तम्॥ इतिसञ्ज्ञाप्रकरणम् ॥

म॰ श॰
६

योजनयेति॥ यद्यपि इदनुवृत्त्यैव सिद्धे सामर्थ्याच्छब्दव्यापाराश्रयणेनलभ्यते मूलोक्तार्थस्तथापि मन्दबुद्धिसाधारण्येन स्फुटत्वायैवमेवोक्तम्। सदिति॥ अत्रैव स्यादितिभावः॥ इ
समिति॥ अच्कारस्यैव स्यान्नलोऽन्त्यस्येतिभावः। सौर्लुगिति॥ अत एव दीर्घेणेतिभावः॥ तच्चेति॥ इक इति पदं चेत्यर्थः॥ अनेनात्र सूत्रे पदोपस्थितिपक्ष इति सूचयति॥ अचोञ्णितिओ
गुणद्यादौ तु लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमतः श्रोतात्च्च दीर्घादिघटितवाक्यार्थबोधे वृत्तेनिर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापि इक्पदस्य वाक्यार्थेऽनन्वयः। सार्व
धातुकेत्यादौ तु तदुपस्थितिं विनास्यान्याकाङ्क्षाऽभावेन बोध एव नेति विशेषः। एवं च पदश्रुतिनिमित्तेषा पदैकवाक्यतयान्वयवत्यन्तरङ्गा॥ स्थानषष्ठीत्वनिर्णये उपस्थिता
लोऽन्त्यपरिभाषया अनन्त्यस्य गुणाद्यावृत्तये वाक्यैकवाक्यतयान्वय इति बहिरङ्गत्वात् दाह॥ इगन्ताङ्गस्येत्यादि॥ मृज्योरवयवस्येति॥ एवं च स्थानषष्ठीत्वाभावनिर्णयेना

इको गुणवृद्धी॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति। एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते। तेनेह न। दिव
औत्। द्यौः। त्यदादीनामः। सद्रमम्। षष्ठ्यन्त प्र ति। सूत्रेषु षष्ठ्यन्तस्यानुकरणात् शब्दस्वरूपपरतयानपुंसको सौर्लुगिति भावः। पदमिति। तच्च संभवति सामाना
धिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते। मिदेर्गुणः। मृजेर्वृद्धिरित्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवान्मृदिमृज्योरवयवस्येक इति संबध्यते। यत्तु इक एवस्था
ने स्त इति प्राचा व्याख्यातं, यच्च तट्टीकाकृतोक्तमनियमप्रसङ्गे नियमार्थमिदमित्यादि तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम्। तच्छेषपक्षं दूषयित्वा पदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये स
मर्थितत्वादित्याहुः॥ ‹ऽ› लोऽन्त्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति भावः॥ नियमार्थमिदमिति॥ तन्न द्विधाय कैर्विहितयोर्गुणवृद्ध्योर्लोऽन्त्यस्येति वदिदमपि स्यादिति नियमार्थमिति तदाशयः॥ त
त्सर्वं भाष्येति॥ द्वयोर्नियमयोः सार्वधातुकेत्यादावविरोधेनेग्रूपस्यान्त्यस्येत्यर्थो वाच्यः॥ अन्त्यस्येक इति वा। उभयथापि द्वयोर्विशेषणविशेष्यभावसत्त्वात्तच्छेषपक्षे पर्यव
सानम्। सः अलोऽन्त्यस्येति नियमः शेषो विशेषणमस्येति तदर्थः। तस्यालोऽन्त्यस्येत्यस्य विशेषणमिति वा। एवं च मिदेर्गुण इत्यादौ परस्परविरोधादनयोस्त्यागे सर्वादेशगु
णापत्त्या तद्विरोध इति भाववस्तदाह॥ तच्छेषपक्षमिति

श्री

रामः
६

दूषणोद्धारस्त्वित्ति॥मिदेरित्यत्रमिदइर्मिदिस्तस्येतिव्याख्यानान्नदोषः॥पुगन्तेत्यत्रपुक्यन्तोलघ्वीउपधेतिव्याख्येयमित्यादिभाष्योक्तदूषणोद्धारस्त्वित्यर्थः।नचयापय
तिक्ष्मापयतीत्यादौदोषः॥गुणेकृतेरद्धारूपसिद्धेः।अतस्त्वसमयाच्चयापनायामितिनिर्देशः संगच्छतेतदाह॥कौस्तुभेस्पष्टीकृतमिति॥नन्वेवंतर्हिकिमर्थंप्राचांपक्ष उ
पेक्षितइतिचेच्छृणु।लघूपधाग्रहणपरिभाषानुपस्थितावनिग्लक्षणत्वाद्भिन्नमित्यादौगुणनिषेधानापत्तिभियासउपेक्षितइति।क्नोः किलस्यानिग्लक्षणत्वेपिगुणनिषेधप्रवृ
त्तिज्ञापकत्वाश्रयणेतुतस्यपदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमितिदिक्॥इस्मादाविति॥आदिनाभलन्तलक्षणोनुमइदितोनुमित्यादिश्च॥अचोःसंभवादिति॥नुमोमित्वंतुज्ञा
नानीत्यादौचरितार्थमितिमुचादावन्त्यस्यैवस्यादितिभावः॥दीर्घः सिद्धइति॥तच्छब्देनयस्यविहितस्समुदायःपरामृश्यतेइतिभावः।यद्यपितस्यान्त्याचइतिव्याख्यानेपिभवितेत्या
तच्छेषपक्षेपिदूषणोद्धारस्तुशब्दकौस्तुभेस्पष्टीकृतोस्माभिः।अचांमध्यइतियत्तुप्राचोक्तमन्त्यादचः परइति।तन्न।शेमुचादीनामित्यादावन्त्यस्याचोसं
भवात्।तस्यैवान्तावयवइति।तेनत्रपुणीत्यादौअङ्गस्यनान्तत्वेनदीर्घः सिद्धः।परादित्वेसनसिद्ध्येत्।अभक्तत्वेतुवहंलिहइत्यत्रवहाभ्रेलिहइतिख
शिअरुर्द्विषदितिमुमिमोनुस्वारोनस्यात्।अपदान्तत्वात्।यत्त्वभक्तत्वेत्रपुणीतिदीर्घोनस्यादितितत्सद्भावदग्रहणंस्यादिनुमर्थमित्यङ्गसञ्ज्ञासूत्रस्यवार्ति
केनैवदूषितप्रायम्।स्थानेयोगेति।स्थानेनयोगोस्यादिति विग्रहः।निपातनादेत्वम्।अनेकविधमिति ॥
दौतासवयवेदोलघूपधाङ्गावयवत्वेनप्राप्तस्यगुणस्यदीधीवेवीटामितिनिषेधारम्भोपालोकव्यवहारेणचावयवावयवस्यसमुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्रनदोषः।तथापितथा
नव्याख्यातपक्षान्तरत्वीनीत्यादौपदस्यविभज्यान्वाख्यानेउत्तरपदस्यापिनान्तत्वापत्त्याविगन्तेतिस्वरानापत्तेरितिस्पष्टंभाष्यादौ॥त्रपूणीत्युपलक्षणंतातापिण्डानामितिनलो
पसिद्धेः।तानितानीत्यर्थेशश्छन्दसीतिशेर्लोपेतदुदाहरणम्॥स्थानेचेति।स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः।तन्निरूपितसंबन्धः षष्ठ्यर्थोनतुतद्रूपः सम्बन्धस्तदर्थइतिअनेनध्वनयति
॥एत्वमिति॥अधिकरणबहुव्रीहिरयंतएवेतिबोध्यम् ॥

वप

म॰ श॰ गुणप्रमाणेति॥ प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेर्गुणत्वेपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिः। गुणशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तधर्ममात्रं तेनानान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यमित्यादिस्थानेन्तरतमसूत्रस्य

१० भाष्येणनविरोधः। अन्तरतमाभावएवगुणविधौ ऋकाराकारयोः सादृश्यमितितदर्थः॥ बाह्यानांविवारादीनां साक्षाद्वर्णावृत्तित्वेप्यौपचारिकं गुणत्वं बोध्यम्। अनुकरणमिति॥ अचीत्या

दिसप्तम्यन्तार्थकस्यस्वतन्त्रतच्छब्दस्यनिर्देशोनस्वरूपपरं व्याख्यानाद्बहुलस्यसंस्कारानुरोधाच्च। सप्तमीतु सप्तम्यन्तानामेवतच्छब्दार्थत्वमितिबोधनाय। नह्युद्धार्थस्यनिर्दिष्टे इत्यनेनसा

मानाधिकरण्यायचेतिभावः। शब्दार्थैकत्वेनत्वनुकरणत्वव्यवहारइतिबोध्यम्। दिशिरुच्चारणेति॥ अतएवजनपदेलुबित्यादौनदोषः। नह्यर्थउच्चारितोनापिशब्दस्यनिरन्तरइतिभावः॥ अचि

भणित्युक्तेइति॥ अचिउपश्लिष्टस्य यणित्युक्तेइत्यर्थः। इदंचसंहितायामितिसूत्रेभाष्ये स्पष्टम्। फलितेति॥ सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितेपञ्चम्यन्तार्थोप्यव्यवहितएवेतिभावः। नसूत्रितमिति॥ स्वरूपमित्यतः प्रागिति

स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः। बलीयइति। तेनचेतास्तोतेत्यत्र प्रमाणतआन्तर्यवानकारेणेतिभावः। तस्मिन्निति॥ सप्तम्यन्तानामनुकरणम्। निःशब्दोनैरन्तर्यपरः। दिशिरुच्चारण

क्रियः। अचियणित्युक्तेव्यवहिते। व्यवहितेचसतिप्राप्तम व्यहितेएवेति। पूर्वस्यपरस्यचप्राप्तं पूर्वस्यैवेतिचनियम्यते। अव्यवहितस्येतितुफलितार्थकथनम्। परस्ययदिति। तस्मादित्युत्तरस्यादेरि

तितुनसूत्रितम्। आदेरित्यंशस्यसर्वादेशबाधकत्वापत्तेः। सिद्धान्तेतुपरत्वात्सर्वादेशत्वबाधकमित्यनुपदमेववक्ष्यति। अनेकाल्शितउदाहरणमिदमइशइतः। यत्तुवृत्तिकृताजश्शसोःशिरित्यु

दाहृतंतन्न। सर्वादेशतायाः प्राक्सिद्धत्वस्यैवाभावात्। तत्रहि डाणलोरिवानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैवसर्वादेशत्वमितिसिद्धान्तः॥ शेषः। तत्रादेरितिपृथग्वाक्यंनतत्रोत्तरस्येत्यनुवर्ततेस्थानषष्ठीचेयंपञ्च

मीनिर्देशेनयत्कार्यंतदुत्तरसंबन्धि उत्तरस्यस्थानेविधीयमानंचादेर्बोध्यमितिवाक्यार्थः। इत्थं वाक्यभेदसामर्थ्याच्चादेरित्यंशंविनापिक्वचिदंशान्तरप्रवृत्तिः। आदेरित्यंशस्त्वनुवृत्तोत्तरस्येत्यस्यावृत्त्यापरत्वबो

धकशब्देनयत्रविधानंतत्रैवेतिनिरनुङितइत्यादौनप्रवर्ततइतिभावः॥ वक्ष्यतीति॥ नचानेकाल्शित्त्वतः पूर्वमेवतस्मिन्नितिनिर्दिष्टे पूर्वस्य तस्मादित्युत्तरस्यादेरितिसूत्रेकुतोनपठितेइतिवाच्यम्।

आदेरित्यंशेषष्ठीस्थानेइत्यस्याःसंबन्धेआज्जसेरसुगित्यादावपितस्यपरत्वापत्तेः संबन्धेमध्येतस्मिन्निति तस्मादित्यनयोरपितत्संबन्धेतयोरप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक्॥ डाणलोरिवेति॥ रा॰ म॰

आदेशानांप्रत्ययाधिकारपाठेपिवाक्यार्थबोधोत्तरमेवप्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशेणकारेइत्वाप्रवृत्तेस्तदुत्तरंलश्येप्रवृत्तिकालेइत्वेप्यनेकाल्त्वात्सर्वादेशतेतिभावः ॥ १०

प्रवर्ततएवेति॥ उपपादितमेतत्। शब्दान्तरप्राप्तेति॥ मद्यक्ति संबध्यितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसंबध्यितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति भावः॥ कृताकृतेति। व्यक्तिविशे
षानाश्रयणेनेत्यर्थः॥ वृद्धौ सत्यञ्च द्वावेत्यस्य तत्र न प्राप्तिः। साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव वृद्ध्यादीनां तत्र ग्रहणात्। नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे फलाभावाच्चेति दि
क्॥ अन्तरङ्गत्वादिति॥ आबेखयस्त्रत्ययान्तरं नतु तयबादेशः। उभयीत्यत्र ङीप्तुमात्र जितिप्रत्याहाराश्रयणेन साधितः। एवं चोभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेति उक्तम्। अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे ज्ञा
इत्यादाविति। आदिशब्देनातो भिस ऐस् इति गृह्यते। परत्वादिति। अत एवादेः परस्येति टित्करणं क्रियते इत्युक्तम्। उत्तरस्य तस्य शस्तु औङ्शीसोरपि प्रवर्तत एव। यत्तु प्राचा आदेरिति सूत्रं विवृण्वता
पञ्चमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तं तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव। परनित्येति। परान्नित्यं यथा। तुदति। रुणद्धि। परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा श्नश्नमौ। तथा रधेर्णिच्। रन्धयति। परामप्युपधावृद्धिं बा
धित्वा रधिजभोरिति नुम्। न च सोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्यानित्य इति वाच्यम्। कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यत्वस्याभ्युपगमात्। अन्तरङ्गं यथा। उभये देवमनुष्याः। इह प्रथमचरमेति
परमपि विकल्पं बाधित्वा सर्वादीनीति सर्वनामसञ्ज्ञा विभक्तिस्थनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्। अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण गुणेन बाध्यत एव। तद्यथा। अयजे इन्द्रं
ग्रामे इह सवर्णदीर्घत्वमत्रान्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते। स च यद्यपि यण्गुणयोरपवादस्तथापि समानाश्रये चरितार्थः। तथा च वार्तिकम्। इण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घ
त्वादिति। असिद्धमिति। तेन पचावेदमित्यादावेत ऐत्वं न। अकृतव्यूहा इति। यद्यपि कृतमपि वा निवर्तयन्तीति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यम्। तथापि अकृतेत्येव लघु। प्रक्षा
लनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायादिति भावः। न कुर्वन्तीति। यथा निषेदुषीमित्यादौ क्वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वभङ्गे तीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः। इति
परिभाषाप्रकरणम्॥ एवमन्यत्र प्रपञ्चितम्। बाध्यत एवेति॥ निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याभावात्॥ तेनेति॥ पूर्वत्र तु अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्त्यावेवेति भावः॥ न कुर्वन्तीत्यर्थ इति॥ यदि
तु सेदुष इत्यादौ पदावधिकेन व्याख्याने सेदुषः असिति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव न लक्ष्यानुरोधाद्वाक्यप
दावधिकमेव व्याख्यानमिति तत्सिद्धिरित्युच्यते तर्हि एषा परिभाषा निष्फलेति बोध्यम्। अत एव भाष्ये नक्वापि स्पष्टा इह तेऽस्य अन्यत्र विस्तरेण निरूपितम्॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

ननुव्यक्तिपक्षेइकूपदोपस्थापकोकारादिभिर्दीर्घादिग्रहणंनस्यात्।उच्चरितएवशब्दःप्रत्यायकोनानुच्चारितइत्यणुदित्सूत्रेभाष्योक्तेः।नचोच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वेरहसिपुस्तकमीक्षमाणस्यबोध
नापत्तिरितिवाच्यम्।तत्रापिपुस्तकद्रष्टुःस्वीयसूक्ष्मोच्चारणसत्त्वादितिमत्वाआह॥प्रत्याहारग्रहणेष्विति॥एतेनदीर्घेकारादेर्ग्राहकशास्त्रबलेनइकारादिभिर्बोधेपितेषामिकूपदवृत्त्यानुपस्थितत्वेनत
दुत्तरप्रत्ययार्थानन्वयापत्तिरित्यपास्तम्।वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषात्।नन्वणुदित्सूत्रंव्यर्थम्।नचप्रत्याहाराणामादावर्णेषुचरितार्थम्।अन्यवर्णानामिवतत्तद्वर्णानामपिलक्षणयैवग्रह
णसिद्धेः।नचास्यच्वावित्यादौचरितार्थ्यम्।व्यक्तिपक्षेस्यप्रत्याहारसूत्रस्थतोभेदेनाणत्वाभावादितिस्पष्टमणुदित्सूत्रेभाष्येइतिचेन्न।लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेवतच्चारितार्थ्यात्।प्रत्याहारेषूपलक्ष
णतद्वाच्यवाच्येतिच।अस्यच्वावित्यादावपिस्वसदृशवाच्येषुलक्षणावश्यकत्वात्।अणुदित्सूत्रगृहीतलक्ष्यतावच्छेदकिकालक्षणा।विधीयमानातिरिक्तविषयैवाप्रत्ययइत्युक्तेः।अतएवसदादी
नामइत्यादौनस्वसदृशवाच्येषुलक्षणा॥नाज्झलौअणुदिदित्यत्रतुनलक्षणानर्थक्यकालेलक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादितिभावः।तत्रप्रमाणमाह।दीर्घादिति॥अकूपदीयाकारेणस्वसवर्णग्र
हकोयणाचि।प्रत्याहारग्रहणेषुतद्वाच्यवाच्येनिरूढालक्षणा।दीर्घाज्जसिचेतिज्ञापकात् त्वादिभ्यइतिनिर्देशाच्च।तेनकूशब्देनषट्षष्टिर्गृह्यन्ते।यणशब्देनसप्त।
भाव्यमानत्वेनसवर्णाग्राहकत्वेपिगुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपियवलानांग्रहणात्।अतोनास्तियथासंख्यम्।नचलक्ष्यार्थबोधात्पूर्वंभाविनंशक्यार्थबोध
मादाययथासंख्यमस्त्विनिवाच्यम् ॥ हणेपितत्रनादिचीत्येवसिद्धमितिभावः।तेनुलक्षणाङ्गीकारेण।भाव्यमानत्वेनेति॥विधीयमानविषयेलक्षणाभावस्यानुपदमुक्त
त्वादितिभावः॥अभेदकत्वेनेति॥शास्त्रेउच्चारितगुणानांभेदकत्वाभावेपिस्वरूपकृतभेदमादायसप्तत्वसंख्यानविरुध्यते।यदितुअणुदित्सूत्रेणग्रहणाद्यणविषयेगुणानां
भेदकतैवोचितेतिविभाव्यते।तदापिचत्वारोयणइतियथासंख्यमसंगतमेव।तद्दूषयन्नाह॥अतोनास्तीति॥तत्खण्डनेएवाग्रहोनतुसप्तत्वसंख्यायामितिभावः॥शक्या
र्थबोधमादायेति॥त्वादिभ्यइत्यादिनिर्देशोद्दितात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्यतत्सत्त्वएवसंभवेनसबोधआवश्यकस्तत्रचयथासंख्यसहायेनवाक्यार्थेनिष्पन्नेत्वादिभ्यइत्यादि
निर्देशाल्लक्षणयाजायमानेपुनर्वाक्यार्थबोधेलक्षितदीर्घादीनांस्ववाचकान्वयिन्येवान्वयइतिभावः ॥

स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेति॥ व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्त्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्यासंभवाल्लस्यासिद्धेश्चेति भावः। परे तु व्यक्तिपक्षे झलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वझकारादीनां ग्र
हणं दुरुपपादम्। नहि तत्र लक्षणावत्तुं शक्यालक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात्॥ एवं च तत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशेनैव निर्वाहो नान्यथा। एवं चाद्गुणित्यादावपि जातिनिर्देश एवोचितः।
अर्द्धजरतीयस्यानौचित्यात्। अत एवाणुदित्सूत्रे भाष्ये प्रत्याहारेषु स्याच्चाविद्यादौ च उक्तामनुपपत्तिमाशङ्क्य जात्याश्रयणमेव कृतम्। यथासंख्यसूत्रं च व्यक्तिसाम्य इव धर्मसाम्येऽपि
प्रवर्तते स्यतासीलृलुटोरित्यादौ यथा। नाप्यत्र पक्षे ऋकारादौ लकाराद्यापत्तिः। लृलादिजातेर्ऋकारादावभावात्। न च जातिपक्षेऽणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने उपसर्गादृतीत्यादौ
ऋकारेण लृकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्यानेन लृवर्णस्य ऋवदतिदेशाद्लृकारेऽप्यापत्तिरिति वाच्यम्। क्लृप्तशिखार्थं तस्यातिदेशस्यानित्यत्वावश्यकत्वात्। तत्पक्षेऽण्ग्रहणप्रत्या
एवमपि तृतीयचतुर्थीभ्यामृकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ लृवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात्। तस्मादिह स्थानेऽन्तरतमसूत्रेणैवेष्टसि
द्धिरित्यभिप्रेत्याह। स्थानत आन्तर्यादिति। अनचि चाद्वेति। यरोऽनुनासिक इति सूत्राद्वाग्रहणमनुवर्तत इति नाज्झलाविति सूत्रे कैयटः। एवं च सर्वत्र शाकल्यस्येति सू
त्रं तत्र पञ्चभूतं पूर्वोत्तरसूत्रद्वयं च नारम्भणीयमिति भावः ॥ ७ ॥ स्थानेऽप्य[illegible]यद्वृत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकस्तपरसूत्र
वदित्तित्यदादीनामद्व्यादीनं दोषः। एवं चात्र यण्पदेन जात्याश्रयणेनापि सवर्णबोधनमिति सौजसित्यादौ अनुनासिकस्थानेऽपि निरनुनासिक एव। अत एव स्थानेऽन्तरतमसूत्रे
भाष्ये स्यतदुदाहरणत्वमाशङ्क्य यथासंख्यमित्यनेनापि सिद्धमित्युक्तं तेनात्र तयोः फलाविशेष उक्तः। उञ इति सूत्रेऽन्यानां प्रमाद एव। न च झलादिषु झकारादिभीरूपसादृश्येन
सर्वझकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम्॥ अणादिष्वपि किंचित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणापत्तेः। ल्वादिभ्य इति निर्देशानामीषत्सादृश्येनापि ग्रहणमित्यर्थज्ञापकतायायुक्त
त्वात्। तदप्युक्तमद्गुणसूत्रे भाष्ये रूपसामान्याद्वा सिद्धमिति। अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणं तु प्रत्याहाराद्यवर्णेषु णकारादिभिश्चिह्नैः प्रत्याहारसूत्रस्थोऽयमिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपाया
न्तरपरमाचार्याः कृत्वानन्निवर्तन्त इति न्यायादिदमेवाभिप्रेत्य तत्रत्यमण्ग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये इत्याहुरिति दिक् ॥

स॰श॰ क्लिश्यन्त इति॥ अनचीत्यनुवर्त्य पर्युदासपरतयाहलि परस्य नित्यनिषेध इति व्याख्यानेनेति भावः॥ विकल्प उक्त इति॥ एवं च सर्वत्र शाकल्यस्येति वदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति भावः॥
१२ असतीति॥ यत्तु नादिन्याक्रोशे इत्यादौ त्वनाद्यनचीति प्राप्तिमुद्भाव्य त्रिप्रभृतिषु सर्वत्रेत्यनयोः प्राप्तिमनुद्भाव्य पुनर्दीर्घादित्यत्रानचीति प्राप्तिरुद्भाविता हरदत्तेन। तस्यायमाशयः। निषेधविक
ल्पे प्राप्त्युद्भावनं नावश्यकं तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेव अप्राप्तविषय विकल्पसंभवात् नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनमावश्यकमिति तन्न। विकल्पेपि निषेध
प्रकरणात्तदुल्लेखस्यावश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनस्यावश्यकत्वात्। मध्येनासौ संबन्धो मण्डूकानुवृत्तिरग्रे इत्यत्र मानाभावाच्च। सर्वत्रेति सूत्रे स्पष्टद्वित्वमात्रनिषेधकतेति बोधयितुं तदनुल्लेखाच्च।
त्रिप्रभृतिष्वित्येतद्विषयेन कार्य पकारयोर्द्विर्वचनाभाव इति मिश्रग्रन्थेन प्राप्त्युल्लेखस्य कृतप्रायत्वाच्च। इति हरदत्तयोर्नादिन्याक्रोशे चीत्यनयोरपि प्राप्त्युल्लेखस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भाच्च।
यनुदीर्घादाचार्याणामिति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं क्लिश्यन्ते तन्मुधैव। पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेः।
त्रिप्रभृतिष्विति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। संस्कर्तेति त्रिसकारत्वपरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् स्वग्रन्थविरोधाच्च। अत एव प्रातिशाख्यभा
ष्येपि आत्वारय्यमिति मन्त्रे तकारस्य द्वित्वविकल्प उदाहृतः। माधवेन चास्ते इत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः। एवं च धात्रे शद्द इत्यत्र तकारस्य द्वित्वम् सद्दित्युक्तिरेवासतीति दिक्। स्था
निवदादेशः। धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशा इति प्राचोक्तम्। तत्परिगणनमुदाहरणमात्रं वा। नाद्यः असिच् क्त चङ् ङ्णादीनां श्नादेशस्य शानच श्चासंग्रहापत्तेः॥
तिदिक्॥ चङ् ङ्णादीनामिति॥ आदिना चिण्। न केवलं श्नादेशानामेवासंग्रह इत्याह॥ श्नादेशस्येति॥ तदभावे ह्यवादिषातामित्यत्रेड् न स्यात्। क्सादेः कादीनामित्त्वं न स्यात्॥ शानचः शस्य च त
त्त्वस्यान्वाहि दर्शदित्यादौ अङि गुणो न स्यादिति भावः। ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठात् स्वमतं प्रत्ययत्वमस्तीति न स्थानिवत्त्वोपयोगः। न च तेषां प्रत्ययत्वे च्लिविधानं व्यर्थम्। मन्त्रे घ
सेति सूत्रे चङ् इ स्त्विामिति त्रयाणां ग्रहणे गौरवापत्तेः। सिचो लुकि तद्विषये आदिः सिच इति स्वरापत्तिश्चेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यरुचेराह। चेति। तेनाग्रहीदित्यादौ। विडादेशस्येड् राम:
टीसङ्ग्रहः इत्यर्थे इदमुपलक्षणमव्ययस्य पदात्तथाग्रहणवैयर्थ्यमपि दोष इति बोध्यम्॥ १२

अव्ययस्येति। अत्र त्वस्यैव दोषत्वमिति भावः। नन्वव्ययस्याङ्ग·त्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्राप्तौ कथं तेनाव्ययसंग्रहो ऽत आह। पदेति। तत्त्वं च ततः परस्य निपाता
र्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः॥ सिद्धत्वाच्चेति। अत एवात्र तुक्। न च सर्वे सर्वपदादेशाद् इति न्यायेन प्रस्तुत्वाद् लस्य स्थाने प्रस्तुलद् इत्यादेशेन साव्यय
त्वसिद्धिरिति वृत्त्याशय इति वाच्यम्। अर्थवत्वेऽवस्थानिवत्त्वमिति — तात्पर्येण ल्वोप्यर्थवत्वेन तादृशस्यान्यादेशभावकल्पने मानाभावादिति दिक्। अनल्विधाविति किमिति॥
विधिग्रहणाविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः। णत्वं प्राप्तमिति॥ न च सकारे स्वतोऽद्भिन्नत्वसत्त्वात् अद्भिन्नव्यवायेनेति निषेधात् कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यम्। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्ध
स्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात्। इदं चासिद्धवत्सूत्रे कैयटे स्पष्टम्॥ घुकाम इति॥ यद्यपि वत्वं हलत्वाद्यपेक्षया विशेषधर्मस्तथाप्येतद्वाक्योपप्लुते वकारस्य
नान्त्यः। अव्ययस्याङ्ग·पदाभ्यां पृथग्ग्रहणावैयर्थ्यात्। प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम्। क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वात्। कृत्त्वेन सिद्धत्वाच्चेत्याशयेनाह। आदेश इति।
अनल्विधाविति किम्। तेन तस्मात् तस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत्। तत्र अलाविधौ यथा। व्यूढोरस्केन। अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवत्त्वमाश्रित्याड्व्यवाय इति णत्वं प्राप्त
म्। अलः परस्य। द्यौः। पन्थाः। हल्ङ्यादिलोपेन। अलो विधौ। घुकामः। वलि लोपेन। अलि विधौ। यजेः क्तः। क[illegible]हशि चेत्युत्वं न। अल् चेह स्थान्यवयव एव गृह्यते। तेन रामा
येत्यादौ सुपि चेति दीर्घः सिद्धः। न हि धौ हि यञादित्वमाश्रितं यञ्चादेशावयवो न तु स्थान्यवयव इति तदेतत्फलमभिप्रेत्याह। न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु
प्राधान्येनैवेत्याग्रहः। तेन प्रपक्वेत्यत्र वलादिलक्षण इण् न। ७) इकार इति वाक्ये उपात्तधर्मापेक्षया न तस्य तत्त्वम्। सूत्रकृत्प्रस्थान्यादेशभावमादायैवैतत्कृतवाक्योपपत्त्यादिति भावः॥ क
दृष्ट इति॥ यद्यपीदं रूपमुत्वे गुणेऽवादेशे पाक्षिकलोपेन सिद्ध्यति तथापि पक्षे कविष्ट इति स्यात्। कयिष्ट इति चेष्यत इति भावः॥ स्थान्यवयव एवेति॥ उपलक्षणमेतत्स्थानिरूपोपीति बोध्यम्। स
अत एवादेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध इति भाष्ये उक्तम्। न तस्यान्यवयव इति॥ अतः प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति भावः। अग्रहीदित्यादौ ग्रहोऽलिटि दीर्घ इत्यनेनेट एव दीर्घविधा
नान्नालत्वेन तस्य स्थानित्वेति तद्धितीटत्वाश्रयस्य सि[illegible]लोपस्य सिद्धिरिति बोध्यम्। यथाकथंचिदिति॥ व्याख्यानादिति भावः ॥

दूषयित्वेति॥अङ्गस्येतिसूत्रेभाष्येइतिशेषः।एतदसिद्धौवदूषयित्वेत्यर्थः।विस्तरस्त्वन्यत्रद्रष्टव्यः॥अनेनतुवार्यतइति॥स्थानिनिसतियद्भवतितदादेशेपिभवतितत्रसतियन्नभवतितदादेशेपि
नभवतीत्यर्थात्।अजादेशोऽज्कार्यंलभतेनलभतेचेतिवाक्यार्थः।तत्रोपपत्तिमाह।शब्देति॥पूर्वसूत्रेस्थानिवत्पदस्यतद्वत्कार्यंलभतइत्येतन्मात्रार्थकस्येहोभयार्थकत्वानदाश्रयणमितिभावः
।यलोपदीर्घादीति॥यलोपदीर्घावादीयेषामित्यर्थः।यलोपादयोदीर्घादयश्चेतियावत्॥तेनस्वरादीनामपिसंग्रहः॥यलोपादीत्येवसिद्धेएवमुक्तिर्वैचित्र्याय।नहियलोपादिविषयेभावातिदेशप्र
तन्निषेधादिति।स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः॥अचः॥अत्विद्ध्यर्थमिति।तेनवव्रश्चेत्यत्रवस्यसंप्रसारणंन।उरदत्वस्यस्थानिवत्त्वेनसंप्रसारणत्वयानसंप्रसारणइतिनिषेधात्।नचोरदत्वं
परनिमित्तंनेतिवाच्यम्।अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययेपरेतद्विधानात्।प्रागभ्यासविकारेभ्योङ्गकारइतिपक्षंदूषयित्वाआसप्तमसमाप्तेरितिपक्षस्यैवआकरेसिद्धान्तितत्वात्।किं
चपूर्वसूत्रेणस्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यतेनत्वादेशप्रयुक्तंवार्यतेनायकः पावकइत्यादौएचोयवायावइत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात्।अनेनतुवार्यते।शब्दाधिकारमा
श्रित्यभावाभावयोरप्यतिदेशोयमितिस्वीकारात्।नपदान्तेतिसूत्रेयलोपदीर्घादिग्रहणंचेहलिङ्गम्।अतएवगाणयतीत्यादौनवृद्धिः।स्थानिनिसत्यभवन्त्यास्तस्याआ
देशेप्यभावातिदेशात्।उक्तंच।काममतिदिश्यतांवासन्वासन्वापिनेहभारोस्तीति।स्यादेतत्।पूर्वत्वस्यसावधित्वेनसन्निहितस्यैवअवधित्वमुचितम्।सन्निहितंचेहत्रयंस्था
नीआदेशोनिमित्तंच।तत्रनतावत् स्थानीअवधिस्तस्यादेशेनापहारात्।नाप्यादेशनिमित्तेवैयाकरणइत्यत्रऐकारस्य याादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह।अचः पूर्वत्वेनदृष्टस्ये
ति।पूर्वत्वमुपलक्षणंनतुविशेषणमितिभावः।एतेनअचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धमितिवार्तिकंव्याख्यातम् ॥
सक्तिरितिभावः॥नवृद्धिरिति॥अतउपधायाइतिवृद्धिर्नेत्यर्थः।किंतुउपधात्वेतिनिषेधस्तूपधातनिमित्तकप्रत्ययविधावेवनान्यत्रेतिभाष्येस्पष्टम्॥आयादेशापत्ते
रिति॥यणः स्थानिवत्त्वेनाच्त्वादितिभावः।पूर्वत्वंचात्रव्यवहिताव्यवहितसाधारणंस्वरेनिषेधात्।अतोयणनिमित्ताकारापेक्षयाप्यैकारस्यपूर्वत्वमस्तीतितत्पक्षेप्यय
दोषइतिभावः।आदेशेनापहारात्कथंस्थानिनोवधित्वमित्यतआह॥उपलक्षणमिति ॥

अन्तशब्दस्य चरमावयववाचित्वं विधिशब्दो भावसाधनः कर्मषष्ठ्या समासेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये इत्येवं व्याख्याने फलमाह। वृक्षमिति। विजिनि। किपितृ ठस्यादिति
भावः॥ स्थानिवत्त्वादिति। णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः। नन्वस्य पदत्वाभावात्कुतोऽसिद्धिरत आह। सुबन्तादिति। अन्तर्वर्त्तिसुबन्निमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृतन्या
येन वान्तेपि सत्त्वमिति भावः। प्रत्ययलक्षणमिति। स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः। वर्णाश्रयत्वादिति॥ णाविष्ठवदित्यनेन यच्चिभमिति शास्त्रस्यैवातिदेशस्तच्च वर्णाश्रयमे
वं च स्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः॥ कार्यातिदेशेपि यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्णाश्रयत्वाक्षतिः॥ प्रत्ययलक्षणसू
त्रं तु भाष्यकृता प्रत्ययस्य यत्रासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं न त्वप्राधान्येनालाश्रयणे विद्ध्यर्थमिति भावः। नचाचः परस्मिन्निति णिलोपस्य स्थानिव
न पदान्त ॥ पदस्य चरमावयव इति। वृक्षं वेतीति वृक्षवीः। वातीति वृक्षवाः। तमाचष्टे वृक्षव्। विच् इ हलोपो व्योरिति वलोपो न। स्थानिवत्त्वात्। नच न पदान्तेति निषे
धः। इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात्। पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिद्ध्येत्। सुबन्ताण्णिजिति हरदत्तादिमतेऽन्तर्वर्त्तिसुपा पदत्वात्। नचेष्ठवदित्यतिदि
ष्टेन णिचि भत्वेन पदत्वबाधो णेर्लुप्तत्वात्। नच प्रत्ययलक्षणम्। वर्णाश्रयत्वादिति भावः। द्विर्वचनादौ चेति। यलोपादय आदिशब्दग्राह्याः। वरे इति तु वरे योजादेशः स न स्थानिवदि
ति व्याख्येयम्। सहविवक्षाभावेपि निपातनाद्द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च। अथोदाहरणानि। प[illegible]न्ते। कानि सन्ति। कौस्तः। द्विर्वचने। सुद्ध्युपास्यः॥ त्वेन भत्वं सुलभमिति वाच्यम्॥ णि
लोपस्येव टिलोपस्यापि स्थानिवत्त्वाप्तौ वान्ते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः॥ प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेन निषेधविषये तत्प्रतिबन्धाय स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्च। हरदत्ता
दिमते इत्यनेनारुचिर्बोधिता तद्बीजं त्वयं पक्षो न सूत्रवार्त्तिकभाष्यसंमत इति प्रातिपदिकान्तदुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति। चरमावयवे कार्यं इति व्याख्याने फलं तु एषो यन् हसतीत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वादेत
तदोरिति सुलोपाभावः। इणः शतरि यन्निति रूपम्। उत्वे च न स्थानिवदनेन निषेधादिति तत्त्वम्॥ कानि सन्तीति। वाक्यसंस्कारपक्ष एतत्। तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादाय
न्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तेरिकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं द्रष्टव्यम्। एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति ॥

नस्यानिवदिति॥ तेनातोलोपेनेतिभावः। नचपूर्वमलोपस्तेनावलिलोपइतिक्रमसत्वादकारेणार्द्धधातुकत्वादयलाभात्कथमतिदेशेनतल्लाभः। सम्भावनामात्रेणापितल्लाभस्यवरेग्रहणेनज्ञा
पनात्। अस्तिचात्रापियदिपूर्वंयलोपः स्यात्तदाकारेणप्रत्ययतेलक्षणंस्यादितिभावः। फलंतुयातिरित्यादिसिद्धिरितिदिक्॥ क्ङिजिति॥ क्ङिचक्तौचसंज्ञायामित्यनेन। क्तिन्तुन। अप्रत्यया
दित्यनेनबाधात्। नस्यानिवदिति॥ स्थानिवत्त्वेहिस्वराप्रवृत्तिरेवस्यात्। अ[illegible]तुन[illegible]स्थानिवत्त्वनिषेधात्॥ लित्वंतुकारकइत्यादौसावकाशमितिभावः॥ शिर्पिडीति॥ नन्वत्रानुस्वारस्या
दिशादेशः पूर्वत्वेनस्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः। नचास्मादेवज्ञापकात्तस्याशास्त्री[illegible]स्थानिव[illegible]भावात्। तद्घटितसन्निवेशापेक्षस्यततः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणाप्यतिदेष्टुमशक्यत्वा
च्च। भोभगोइतिसूत्रस्थभाष्यरीत्यातस्यस्थानिभूतालवृत्तिधर्मत्वेनानल्विधावितिनिषेधाच्चविशेषणतयालाश्रयणाच्च। भाष्येपूर्वत्रासिद्धेइत्यत्रशेषेनवरेयलोपस्वरभिन्नानांद्विर्वचनादीनां
ग्रहणस्यात्रप्रत्याख्यानेनतस्यचणत्वेप्रतिप्रसवेनात्रस्थानिवत्त्वेनपरसवर्णाभावस्यैवलाभादिद[illegible]दाहरणंचिन्त्यम्। णत्वग्रहणेचप्रतिप्रसववार्तिकेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानेत्युपपा
वरे। यायावरः। यश्चयङ इतिवरच्। अतोलोपः। सचआतोलोपइटिचेत्यालोपेकर्तव्येनस्थानिवत्। यलोपे। यातिः। यातेर्यङन्तात् क्तिच्। अतोलोपः। यलोपः। अल्लोपस्यस्था
निवत्त्वादातोलोपः। यलोपः। नचपुनरालोपः शङ्क्यः। चिणोलुङ्न्यायेनातोलोपस्या[illegible]त्वात्स्थानिवद्भावाच्च। स्वरे। चिकीर्षकः। सनोतोलोपः। लितीतिककारेकारस्यउदात्तत्वेक
र्तव्येनस्थानिवत्। सवर्णानुस्वारयोः। शिण्डि। दीर्घे। प्रतिदीव्ना ॥ ७ इयिष्यते। किंच[illegible]यीणामित्यत्रमनुस्वारस्ययपि। वापदान्तस्य। तोर्लि। उदः स्था। झयोहो। शश्छोटीतिषट् सू
त्रीपाठोनतरंझलांजशझशि॥ अभ्यासेचर्च। खरिच। वावसाने। अणोप्रगृह्यस्येतिप[illegible]ः पाठइतिभाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठपक्षेपरसवर्णदृष्ट्याझलांजशझशीत्यस्यझरोझरीत्यस्य
चासिद्धत्वेनयथपरत्वाभावात्तदप्राप्तेरितिचेत्सत्यम्। पाद्यतेः क्विपिपाद्धसतीत्यादौझयोहइतिपूर्वसवर्णेपञ्चमीसमासेनप्राप्तस्थानिवद्भाववारणार्थत्वात्। हरितशब्दादाचक्षाणण्यन्तात्
क्विपिहरिद्धसतीत्यादौउक्तरीत्याप्राप्तस्यतस्यवारणार्थत्वाच्च। अत्राल्लोपस्यापितत्त्वप्राप्तौक्तौतुप्तमित्यस्यविषयत्वन। हरिन्नमतीत्यादौअनुनासिकेतद्व्यावृत्त्यर्थत्वाच्च। हयवरट्सू
त्रभाष्यरीत्यात्रसवर्णग्रहणाकरणेनतस्यापिसवर्णविधि[illegible]दित्यन्यत्रविस्तरः ॥

सूत्रेणसइति॥सग्धिःस्त्रीसहभोजनमित्यमरात्सहस्यसादेशइतिप्रतीयते।झलोझलीति।सिचएवलोपइतिपक्षेछान्दसोवर्णलोपोबोद्ध्यः।स्पष्टंचेदंधिचेतिसूत्रेभाष्ये।लोके
तुसग्धिरित्यसाध्वेवेतिबोद्ध्यम्॥विशेषणेन।पदस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेनसंयोगस्येत्यनेन।एकत्वसंख्येति।अभेदैकत्वसंख्येतितदर्थः।संख्यासामान्याभावइतियावत्।विग्र
हेएकवचनंतुऔत्सर्गिकम्।सुबन्तत्वसंपत्तिमात्रफलकमितिसमर्थसूत्रेभा[illegible]म्। भाष्येस्थितमिति। संयोगसञ्ज्ञासूत्रस्येइत्यर्थः।एवंचप्रत्येकंसंयोगसञ्ज्ञापक्षस्यानन्तरादिति
सूत्राक्षरस्वारस्यविरोधेनफलाभावेनचासंगतत्वमितितत्रैवभाष्येध्वनिततयात्रत्य[illegible]हणंव्यर्थमेवनतुफलान्तरेभिनिवेशःकार्यइतिभावः।यत्तुसंयोगेतिलुप्तषष्ठीकंतच्चपदस्येति
जशि।सग्धिश्चमे।अद्नंग्धिः।अदेःक्तिनिबहुलंछन्दसीतिघस्लृआदेशः।घ[illegible]भसोर्हलीत्युपधालोपः।झलोझलीतिसलोपः।धत्वम्।घस्यजश्त्वम्।सहस्यसइति
सूत्रात्सइत्यनुवर्तमाने समानस्यछन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केष्वितिसूत्रेणसः।चरि।जस्तुः।संयोगान्तस्य[illegible]दन्तस्येति।अलोन्त्यपरिभाषयेतिभावः।यद्यपिविशेषणेनत
दन्तविधिलाभात्संयोगस्येत्येवत्सूत्रयितुमुचितंतथापिप्रत्येकंसंयोगसञ्ज्ञेतिपक्षेद[illegible]रीतील्यादौलोपंवारयितुंसंयोगावन्तौयस्येतिद्विवचनान्तेनसमास लाभार्थ
मन्तग्रहणम्।वृत्तौहिउपसर्जनानामेकत्वसंख्यौत्सर्गिकीद्वित्वादिकंतुप्रयत्नलभ्यमितिभाष्येस्थितम्।यणइतिवाचनिकम्।यद्वावाच्योव्याख्येयः।आख्या
वद्वेधा।झलोझलीत्यतोझल्ग्रहणमपकृष्यझलएवलोपोविधीयते[illegible]न्तरङ्गेलोपेकर्तव्येबहिरङ्गस्ययणोसिद्धत्वमितिवा।नचषाष्ठीअसिद्धपरिभा
षात्रिपादीस्थत्वेनासिद्धमन्तरङ्गंलोपंनपश्यतीतिवाच्यम्[illegible]कार्यकालप[illegible]ाभ्युपगमात् ॥ ७ चान्तविशेषणंसंयोगान्तस्यसतःपदान्तस्येत्यर्थमन्तग्रहणमि
ति।तन्न।तादृशलस्याभावात्।अतएवध्वसोरितिसूत्रेहिशकारकोनिर्दे[illegible]इतिभाष्येउक्तम्।त्वद्रीत्यासंयोगान्तलोपस्यदुर्वारत्वेनशकारद्वयाभावात्तदसंगतिःस्पष्टैव
।अपकृष्येति।तच्चषष्ठ्याविपरिणम्यवाक्यभेदेनसंबध्यते।तेनपूर्ववाक्यस्यक्वचिद्झल्यपिप्रवृत्तिः।उत्तरवाक्येनचतस्यक्वाचित्कत्वंज्ञाप्यते।तेनचनातिप्रसङ्गः।ध्वनि
तंचेदमसौमशित्यत्रभाष्ये।तत्रहिमद्वयात्मकम्।देशोविधायशित्वंप्रत्याख्यातम्।एकस्यमस्यसंयोगान्तलोपइतिचकैयटेनव्याख्यातम् ॥

म॰ प्र॰ १५

अनित्यत्वादिति। तत्र चज्ञापकं केणइतिनिर्देशः। कइ अणइतिस्थिते तस्य गतपरत्वमाश्रित्य प्राप्त इकारस्य यण् असिद्धपरिभाषया तत्रव्यावर्त्यते। अन्तरङ्गं बलीय इति परिभा षान्तरं नास्त्येवेति भावः। वस्तुतः ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणादनित्यमिदम्। [illegible] दिशिवआइहीतिस्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे रुद्धिबाधनार्थं म्। अस्या उदाहरणं तु अक्षद्यूरिति। अन्यथान्तरङ्गे यण्यूठ्सिद्धः स्यात्। मतभेद इ[illegible] नवेति वा शब्दस्वारस्येन वचनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्यकृत्तु तत्तद्धि वक्तव्येन व

नवचनाआनन्तर्यैव बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति निषेधः। तस्यानित्यत्वात्। उत्तरकालप्रवृत्तेर्लोपे ज्ञान[illegible]र्याभावाच्च। तथा च वार्तिकम्। संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः। नवा झलोलो पाद्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति। इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयं तृतीयं तु कार्यकालपक्ष इति विवेकः। यत्त्वाहुः। वार्तिककृतोक्तं वचनं प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इ ति। तन्निर्मूलम्। मतभेदे प्रमाणाभावात्। यदप्याहुः। काव्यं कलत्रं शाल्वं वाचक्षाणः। काव्कलत्‌शाल्‌अदम्यतेरधवृद्धिरिति तदपि न। पक्षत्रयेऽपि संयोगान्तलोपस्य दुर्ल भत्वात्। आद्यपक्षद्वये कस्याप्यर्थे पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात्। अत एव कातन्त्रपरिशिष्टे शुक्रयतेः क्विपि शुक्रू इत्यु दाहृतम्। वान्तयोः क्विपि ऊठो दुर्वारत्वात्। न चस्थानिवत्त्वं क्वौविधिं प्रति तन्निषेधात् विधिलोपेऽयोरिति लोपस्य प्रसङ्गाच्च। गिरिवेशमयतेस्तु क्विपि यणः प्रतिषेधार्थं वच नारम्भपक्षे गिरिवेडित्युचितम् ॥

ॐ काव्यमित्यादिशब्दैरेव प्रत्याचष्ट इति सूर्वं वार्तिककृत एवेति भावः। काविन्यादि। संयोगान्तलोपादिति भावः। ननु पूर्वं पूर्वं स्यानिकमन्तरङ्गमित्यर्थो न भाष्यसम्मतः॥ किंतु पूर्वं पूर्वं निमित्तकमित्येव। किंच प्रातिकाद्[पदान्] णिजुत्पत्तेरेव भाष्यसंमततया बहिर्भूतसुब्निमित्तकसंयोगान्तलोपोऽपि बहिरङ्ग इत्यरुचेराह। वान्तयोरिति। काव्ये यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधाल्लोपेऽयोरिति कृते वान्तत्वमिति ऊठ् दुर्वारोऽन्त्ये च स्वत एवेति तत्र वलोपं बाधित्वा ऊठ् दुर्वार इत्यर्थः। विचीति॥ का व्यशब्द इति शेषः। यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधादेवं च प्राचीनोक्तं संयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः। शाल्वे तु अल्लोपादेः स्थानिवत्त्वान्न तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम् ॥ राम: १५

मान्तमेवेति॥अस्यप्राप्तौनीतिशेषः।तस्मात्तत्पक्षेपिवाक्यभेदेनव्याख्यायगिरस्चे डित्येव।अन्यथारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदःस्यादितिभावः।दिगिति।दिगर्थस्तुसंयोगान्तलोपसं
योगादिलोपविषयकतयारब्धस्ययणःप्रतिषेधइतिवचनस्यसंयोगान्तलोपविषयकस्यझलोलोपादितिप्रत्याख्यानम्।अतएवतत्रसंयोगान्तलोपोझलोलोपइतिभाष्येव्या
ख्याकृता।बहिरङ्गलक्षणत्वाद्द्वित्वस्यनुबहिरङ्गोयणादेशोऽन्तरङ्गोलोपइतिव्याख्यानेनवार्तिकस्वारस्येनचेदृशानांलक्ष्याणामनभिधानमेव।वस्तुतस्तुनीयंवार्तिकंविसर्जनीय
सूत्रभाष्येकार्यकालपक्षमुपक्रम्यायुक्तोयंपरिहारोबहिरङ्ग·लक्षणत्वाद्द्वित्वनेनदूषितमित्यलम्।उभयद्वित्वेति॥द्विधंद्वियमेकम्।१।पुनर्द्वित्वेत्रिधंत्रियम्।२।अन्यतरेति।एक
धंद्वियंत्रियंच।४।एकयंद्विधंत्रिधंच।६।द्वयोरपिद्वित्वेअन्यतरस्यपुनर्द्वित्वेद्विधंत्रियं।७।त्रिधंद्वियंच।८।अनुभयद्वित्वेएकधमेकयम्।९।लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोःसमफलतासंभ
प्रत्याख्यानपक्षेतुमान्तमेवेतिदिक्।इतिपक्षइति।पक्षद्वयस्यापिभाष्येस्थितत्वादितिभावः।चत्वारिरूपाणीति।यत्तुवदन्तिधकारयकारोभयद्वित्वेउभयोःपुनर्द्वित्वे
लोपविकल्पेन्यतरद्वित्वेनुभयद्वित्वेचनवरूपाणि।तथाहि।एकधंत्रिधा।एकयंद्वियंत्रियंच,एवंद्विधंत्रिधंचत्रिधेति।नचान्तरङ्गेद्वित्वेबहिरङ्गस्ययणोसिद्धत्वं,त्रैपादि
केन्तरङ्गेबहिरङ्गपरिभाषानप्रवर्ततइतिविसर्जनीयसूत्रेभाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति।अत्रेदंवक्तव्यम्।पुनर्द्वित्वमशुद्धम्।एकस्यांव्यक्तौएकंलक्षणंसकृदेवप्रव
र्ततइतिएकःपूर्वपरयोरितिसूत्रेभाष्येसिद्धान्तितत्वात् ॥ ७ वमात्रेणतुतदुक्तिः।एकःपूर्वपरयोरिति।तत्रहियथानयोःपूलयोःकटंकुर्वित्यादौएकवाक्यतयैवबोधाद्दुएकत्व
विवक्षणेनोभयसंबन्ध्येकैकैरणप्रतीतिस्तथाआदचिपूर्वपरयोर्गुणइत्यादावपिइन्द्रनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोःस्थानेएकएवादेशोभविष्यतीत्येकग्रहणंप्रत्याख्या
यशङ्कितं,शास्त्राधिकारिणःपुरुषान्प्रतिप्रवृत्तंसंस्कारकंतत्तच्छास्त्रंप्रतिपुरुषमेकवाक्यतयासकृदेवार्थबोधकं,यथाधानेनाग्नीन्संस्कुर्यादित्यर्थकवसन्तेब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति
वाक्यंप्रतिब्राह्मणंसकृदेवार्थबोधकंसकृदेवस्वविषयेप्रवर्तकंच।अतएवपुनःपुनर्नाधानादिसंस्कारस्तथाव्याकरणशास्त्रस्यावर्णादचिपूर्वपरयोर्गुणोभवतिगुणवान्शब्दश्चसाधु
र्भवतिसचप्रयोक्तव्यइत्येतावत्पर्यन्तंव्यापाराच्चसंस्कृतस्यैकस्यशब्दस्यप्रयोगेणशास्त्रार्थस्यकरणान्मालेन्द्रादिप्रयोगोनस्यात् ॥

अनन्त्यत्वलक्ष्यस्य विषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदो वश्यंवाच्यः। तद्वत्पूर्वपरविषयेपि स्यादिति तंत्रेकग्रहणमावश्यकमिति। तत्र गुणो भवतीत्याद्यंशो लक्ष्यसंस्कारफलक एव यथाधानमग्निसंस्कारकं शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारकस्चेति तदाशयः। ततः सिद्धान्तितम्। यथा नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात् पुनः पुनः प्रवर्तकत्वम्। तथा ममाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यत्वं प्रयोगविधेरेकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्योपप्लवेन भवत्येव मालेन्द्रादिप्रयोग इति। एवं प्रयोगविध्यंशस्य नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविध्यंशस्य शुद्धसंस्कारार्थत्वमेवोक्तम्। एवं च तस्याधानादिवदेवाग्निस्थानीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि एकाग्नाविवैकलक्ष्ये नावृत्तिरिति पूर्वपरयोर्नादेशद्वयप्रसक्तिरिति तात्पर्यम्। एवं च स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरयं न्यायः संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तितमिति भावः। संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्येपि स्फुटोयम्। वैकल्पिकत्वादिति। एवं च पक्षे द्वित्वानामानन्त्यापत्त्या परिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः। न च त्वदुक्तरीत्याऽनन्त्यापत्तिप्रयुक्तम

अन्यथा द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः। न च झरो झरीति हलो यमामिति च लोपेन निर्वाहः। लोपस्य वैकल्पिकत्वात्। कथमन्यथा त्रिधं त्रियं चेति भवदुक्तिः संगच्छेत॥ ७ परिनिष्ठितत्वमसकृत्प्रवृत्तौ बाधकमिति लभ्यते। तच्च नात्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वसहितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसंभवात्। अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं हि परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यम्। आनन्त्यापत्तेरित्यस्य च तुष्पञ्चादिधकारयकाराणामापत्त्या त्रिधमित्यादित्वदुक्तमर्यादाभङ्गापत्तेरित्यर्थात्। तद्ध्वनयन्नवस्यति। नवत्वोक्तिरसंगतैवेति। आनन्त्यापत्तिरेव तन्न्यायबीजमिति तु न युक्तम्। उद्वोढामित्यादौ उदवहस्तामित्यवस्थायां सिज्लोपादेरसिद्धत्वात्सिचि वृद्धौ वोकारे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति सिचि वृद्धिरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात्। आनन्त्यापत्तेस्तत्राभावात्। एतद्भाष्यप्राण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदाश्रयणम्। समः सुटीति सूत्रे चास्यां मानम्। अन्यथा समो वा लोपमित्यनेनान्त्यलोपे पुनर्द्वित्वे न त्रिसकारस्यापि सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। इरयोरे इति सूत्रे इरयोरिति द्विवचनं तु स्वविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वाप्राप्त्या तत्राप्राप्ते इति न तदस्यां मानम्। न च तत्र सहिवहोरोदिति तपरत्वसामर्थ्यान्न वृद्धिरिति वाच्यम्। अशाब्दत्वादनत्कालव्यावृत्तेरेव तेन शब्दमर्यादया लाभात्। एतेन सुद्ध्युपास्ये पूर्वधस्य द्वित्वे जश्त्वे लक्ष्यभेदात्पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम्। पूर्वमकारस्येदानीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योद्वोढामित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात्। विकारान्यानुपूर्व्यैक्येन लक्ष्यैक्यं तु ममाप्यस्त्येवेति दिक्॥

इतिद्वित्वमपीति॥एतेनाष्टमिकवर्णद्वित्वंस्थानेद्वित्वमितिलक्ष्यभेदोस्तीतिपरास्तम्अप्यपदद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः।वस्तुतस्तत्वाष्टद्वित्वदनस्थानेद्विर्वचनमित्यन्यत्रनिरूपितम्॥प्रत्या
ख्यातमिति॥अनभ्यासप्रतिषेधोनर्थकश्छन्दसिवावचनान्नानूयते नैनावेत्यादौनदोषइतिभाष्यम्।एकस्यैकाचोद्वित्वेकृतेएकाच्व्यपदेशेहेतोरचोद्विरुक्तत्वात्।अनेनन्यायेनाचः
पुनःपुनर्द्वित्वाप्राप्तौअवयवान्तरस्यैकाच्त्वाभावेनतदप्रवृत्तौतद्वैयर्थ्यमितिचतदाशयःकैयटेनोक्तः॥कैयटादिभिरिति॥अत्रारुचिबीजंतुभाष्यप्रामाण्येनतेषामननिधानं,नास्तौति
किंचैवंसतिसर्वस्यद्वेइतिद्वित्वमपिपुनःपुनःप्रवर्तेत।अतएवलिटिधातोरितिसूत्रेऽनभ्यासग्रहणंभाष्येप्रत्याख्यातम्।सन्नन्ताद्यङन्ताद्वाणिचिचङिद्वित्वा
भावार्थंतदितितुकैयटादिभिरुक्तम्।तस्मादिहत्यजवापञ्चमादीनिरूपाणिस्वीकुर्वारूपानन्त्यमितिनव्योक्तिरसंगतैव।सकारद्वित्वेनाष्टौविसर्गद्वित्वेनषोड
शेतित्वन्यदेतत्। यदप्युक्तंत्रैपादिकेत्वन्तरङ्ग इत्यादि।तदपिन।नार्कुटोनापैत्यइत्यत्रविसर्गनिवारणायवक्तुरसिद्धत्वस्यतत्रैवभाष्येस्पष्टत्वात्।संयोगान्तलो
पेयणःप्रतिषेधइत्यस्यबहिरङ्गत्वेनप्रत्याख्याततत्वात्।स्वयमपितथैवानूदितत्वाच्च।तस्माद्दि[illegible]योद्देशपक्षोग्राह्योबहिरङ्गपरिभाषायाअप्रवृत्तये।तथाचभा
ष्येमयःपरस्ययणोद्वित्वेदध्यत्रेत्युदाहृतम्।नचैवमपिइकोसवर्णइतिशाकलेनरूपान्तरमस्त्वितिवाच्यम्।समासेतन्निषेधात्।नचनित्यसमासएवतन्निषे
धइतिवाच्यम्।भाष्येनित्यग्रहणस्यप्रत्याख्याततत्वात्।यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यात्।नन्विहयणेवदुर्लभः।सुधीशब्दस्यध्यायतेःसंप्रसारणेननिष्पन्नत्वेनसंप्रसारणा
ह्येतिपूर्वरूपापत्तेरितिचेन्न ॥ ण्योरितिसूत्रस्थःसोषुप्यतेःसन्सोषुपिषतइतिभाष्यप्रयोगोपिच्छान्दसइत्याहुः॥रूपाणामानन्त्यमिति।रूपाधिक्यमित्यर्थः।तदाह॥नं
व्योक्तिरसंगतैवेति॥सकारद्वित्वइति॥अच्चरपर्त्तीवच्छिन्नंह्यस्यलक्ष्यंतत्रैकस्मिन्नर्थकारेप्रवृत्तावपितादृशेसंकारेलक्ष्यभेदात्पुनःप्रवृत्तिर्भवत्येवेतिभावः।एवंसंप्रसारणादिविधौ
मतावच्छिन्नमुद्देश्यमितिलक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यंपुनःप्रवृत्तिर्भवत्येवेतिननसंप्रसारणेइत्यादेर्वैयर्थ्यमितिबोध्यम्॥तदपिनेति।यथोद्देशपक्षेइत्यनुक्त्वासामान्येनयदुक्तंतदपि
नैरर्थक्यं॥तस्माद्द्विहेति॥यणोमयइत्यत्रेत्यर्थः।वि[illegible]नीयसूत्रभाष्यात्तुकार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यान्तदप्रवृत्तिरितिलभ्यतेमूलंतुकैयटानुसारेणेतिपरे ॥

सु·शे· संप्रसारणस्थानिकस्येति॥स्थानेजातस्येति शेषः।साक्षात्संप्रसारणस्थानिक पूर्वरूपादेर्हल इत्यारम्भसामर्थ्यादल्विधौ स्थानिवत्त्वादिकारेऽपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य हल इति दीर्घ
१७ स्यास्थानिवद्भावेन संप्रसारणत्वे मानाभाव इति भावः॥द्वित्वं नेति॥ओमयरिति प्राप्तं नेत्यर्थः॥द्वित्वप्रकरण इति॥न चात्र भाष्ये रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्त
व्यः।स्वर्नयति कुण्डं रथेन भद्रह्रदः।न वक्तव्यः।रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तं द्विर्वचनस्येति।अन्यथा वचनारम्भे द्विर्वचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे ध्रस्या
मानानापत्तेः।साक्षाच्छ्रुतेन।विशेषशब्दबोधितेन यत्र यत्र द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र सर्वत्र वाक्यान्तरेणानचीत्यनेन कार्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेन तेन भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यत एव द्वित्वकार्यि
त्वं बाध्यते इति भावः॥न बाध्यत इति॥इदं च व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकम्।अन्यथा कः सवर्ण इत्येतत्पर्यालोचनया श्रीश इत्यादिविषयकयण्शास्त्राभावकल्पनवत्संग्राहकवाक्ये इकः स्थानित्व
संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमिति वार्तिकोक्तेः।संप्रसारणस्थानिकस्यात्तथात्वाच्च।नैवमपि न भूसुधियोरिति प्रतिषेधः शङ्क्यः।आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः।अ
नन्तरस्येति न्यायेन एरनेकाच इति ओः सुपीति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्च।धात्रंश इति।अत्र रेफस्य द्वित्वं न द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य
कार्यित्वबाधात्।सुद्ध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकस्तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशाज्ज्ञापकान्न बाध्यत इति कैयटः।नकारस्य तु भवत्येवेत्युक्तम्।तन्न वेत्य
तोऽत्र रूपद्वयम्।लाकृतिरिति त्वेकमेव ॥ ७ श्रवणान्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैव ल्पनं स्यादिति स्पष्टमिको यणचीत्यत्र कैयटे॥कैयट इति॥अत्रारुचिबीजं तु अत्र स्थानित्वस्य
नानवकाशत्वं मध्वत्रेत्यत्र निमित्तत्वाप्राप्त्या तत्र स्थानित्वस्य चारितार्थ्यात्।तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽप्यनवकाशविषय एव इति स्पष्टं तद्धितेष्वचामिति सूत्रे भाष्ये।तत्प्राप्तियोग्यविषयाभाव
रूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये।न च तक्रकौण्डिन्यन्यायो विधेयविषय एव विशेषविहितेन सामान्यविहितं बाध्यत इति अभियुक्तव्यवहारादिति वाच्यम्।अपूर्वबोध्यत्वेन निमित्तत्वादेरपि
विधेयत्वात्।न हि निमित्तवत्तत्त्वमपि मानान्तरसिद्धमिति दिक्॥एकमेवेति॥यणं तत्प्राग्वर्तियरो द्वित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादिति भावः।वकारस्तु नात्र, न्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशलाभेना रा॰स॰
धिकस्थानकस्याः प्रवृत्तेः।लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधेनेदृशानामनभिधानमिति तत्त्वम् ॥ १७

आर्त्तीं इति॥आङ्पूर्वादर्तेर्बाहुलकान्निप्रत्ययः धनुषः कोटी उच्यते॥आर्त्तिः पीडा धनुः कोटोरित्यमरेण ककाररहितः पाठो दृश्यते॥अर्त्तिरिति पाठान्तरम्।वार्तिकेत्यनेन न
स्यवाचनिकत्वं सूचितम्॥पूर्वसूत्रे इति।वान्त ज्ञानायतत्ययोलोचनस्यावश्यकत्वादिति भावः॥ऋधेर्धस्येति॥नचढित्वभिन्ने पूर्वत्रकर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थके न पूर्वत्रासिद्ध
मढित्वे इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्येति वक्तुमुचितमिति वाच्यम्॥फलविशेषाभावेन तदनादरणात्।नह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा ढित्वे रूपे विशेषोस्ति।तदनन्तरं नश्त्व
हलोयमाम्।लोपः स्याद्वेति।झयोहइत्यतोन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः।एतच्च ल णसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।माहात्म्यमिति।अत्रमलोपो नेत्यर्थः।हलोयमां यमि सवर्णे लोप इति सु
नसूत्रितम्।आर्द्रीतसूर्द्धः शार्ङ्ग आर्त्तीं इत्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः।वान्तोयि।य रादाविति।विशेषणम्।आन्तस्य सञ्ज्ञास्यादित्येतदर्थकस्य येन विधिरिति सूत्र
स्यापवादभूतेन यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वार्तिके नायमर्थो लभ्यते।ओदौतोरिति पूर्वसूत्रेतयोरेवव चो प्रतिस्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः नन्वगव्यूतिरित्य
त्र हलि सर्वेषामिति लोपः शाकल्यस्येति वा लोपः स्यादित्याशङ्क्याह।वान्त इति।लव्यमिति।लुनातेरचोयत्।सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः।अवश्यलाव्यमिति।ओ
रावश्यक इति ण्यत्।लाव्यमिति।शकिलिङ्ेतिचात्कृत्याः।क्षेयमिति।अर्हे कृत्यतृचश्चेति यत्।हरस्हीति।इह ओमाङोश्चेति पररूपं प्राप्तम्।उरण्रपरः।आन्तरतम्यादिति।
रेफशिरस्कस्य रहत्यस्य रेफहाराऽकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः।पक्षे ढित्वमिति।ऋधेर्धस्येति भावः।लोपो वेति।झयोहोऽन्यतरस्यामिति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः।एतच्च नाज्झला
विति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्।प्राच स्तु विकल्पानुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता।यदपि व्याख्यात् मिःशरो वेति ज्ञापकमुपन्यस्यतुल्ये वोदीर्णं भाष्यमुपन्यस्तम्।अनुवर्तते विभाषा यशरोति
यद्वारयस्य पक्षे द्वित्वमिति।तन्न।तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात्।लोपस्य हि नित्यत्वे अचोरहाभ्यामिति द्वित्वं लोपापवादः स्यात्॥ प्रवृत्तेः सत्वात्।यत्र पूर्वत्रासिद्धप्रवृत्तौ
तन्निषेधे वा फलविशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र वि यद्वाधस्य धस्थानिकस्येत्यर्थ इति दिक्।नाज्झलाविति सूत्रे इति॥हयवरट्सूत्रशेषे चेत्यपि बोध्यम्॥अनुक्ते
रिति।हलोयमामित्यत्र झरो झरीत्यत्र चेति भावः॥ज्ञापकमिति।उभयत्रापि विकल्पानुवृत्ताविति भावः॥लोपः स्यादीति।लोपमात्रमित्यर्थः॥लोपापवाद इति॥आरम्भसामर्थ्या

म॰ श॰ त्तापकान्तरमिति॥ अणुदित्सूत्रस्थमण्ग्रहणं हलः परस्य यरो लोपो वैकल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः॥ तस्य हलो यमामिति विशेषापेक्षत्वे आह॥ व्याख्यानमेवेव
१८ ति॥ अदितु हलो यमामित्यत्र विकल्पं सिद्धं कृत्वा द्वित्वस्य तद्विषये चारितार्थ्येन भ्रूरो भ्रूरीत्यत्र तदनुवृत्तौ शय्योत्तीति ज्ञापकमुपन्यस्यते तेन दासम्यगेव परं तु प्राचां भाष्यसंमतित्वे खः प्रा
मादिकत्वं द्राघ्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेः। असंभवादिति॥ नच आ अवतीति औंर्जनस्य औंर्जनौरित्यादावकेक्षा वृद्ध्यादि गुणे परादिवत्त्वेनोढत्वासंभवोस्ति॥ नच वृद्धिरेचीति सिद्धिरोमा
ङोश्चेत्यनेन बाधादनेन तु सामर्थ्यात्तद्बाधा इति वाच्यम्। तस्यानभिधानादित्याग्रयात्। किंच ओमाङोरित्येतद्बाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येन लस्यानुरोधेन वैचीत्यस्यासंबधकल्पनैवो
तथा च शरो चीत्यस्य सार्थकं स्पष्टमेव। तस्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनुसर्तव्यम्। भाष्यकारादिव्याख्यानमेव वा शरणम्॥ द्वित्वलोपयोरिति। यत्तु द्वित्वविधानसाम
र्थ्याद्भावे वशिष्येते इति तन्न। लोपस्य वैकल्पिकत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात्। त्रिधमिति। यणो मय इति लक्षणान्तरेण पुनर्द्वित्वे तु चतुर्थमपि बोध्यम्। इत्येधत्यूह्म। अत्र
एचीत्यनुवर्तते तच्च एतेरेव विशेषणं न त्वेधतेः। अव्यभिचारात्। नाप्यूढः। असंभवादिति प्राञ्चः॥ अत्र कैयटः। एधतेरपि विशेषणम्। माभवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात्। यद्य
पीदं कैयट पुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते तथापि कचिद्दृश्यत एव। नच णौ चङीति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्। नचैवमप्यजादेर्द्वितीयस्येति धिश
ब्दस्यानेधिधिशब्दादेशे सति वस्नि सो रिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम्। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति षाष्ठमित्येव सिद्धान्तितत्वात्। अन्यथेहैव णिलोपो न स्यात् ॥
दिना॥ ह्रस्वे कृते इति॥ वृद्धेः पूर्वमित्यादिः। वार्णपरिभाषयेति भावः॥ अनन्यत्वादिति॥ नचाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनैजादित्वं सुलभं पूर्वपरविधित्वात्। पूर्वस्यैव विधौ हि सः। मध्येपवाद न्यायेना
द्गुणं बाधित्वा वृद्धिरेव स्यात्। उपैधत इत्यादौ तु परत्वात् पररूपमेव स्यादिति भावः॥ संमोह इति॥ एधतेरादेशाभावेन न स्थानिवत्त्वेन तत्त्वम्। न स्यादिति॥ नच णेरनिटीत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्य लोप इत्यर्थः स
चालोन्त्यपरिभाषयान्त्यस्य। एवं च प्रकृते न दोषः। सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन धीत्यस्य धिधि इत्यादेशसत्त्वे न स्थानिनो ण्यन्ततया आदेशेपि स्थानिवद्भावेन ण्यन्तत्वस्य सुलभत्वादिति वाच्यम्। रामः
अलोन्त्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया च णेरनिटीत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्यान्त्यो निर्दिश्यमानो णिस्तस्य लोप इत्यर्थे न दोषात्। अन्ते णेरसत्त्वात्। सूत्रं तु आद्यादित्यादौ चरितार्थमिति भावः॥ १८

कुत्वं न स्यादिति॥ हन्त्यवयवहकाराभावात्। सनः संबन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्त्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः। अन्तरङ्गत्वादिति॥ चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ्मात्रनिमित्तत्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः। भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तम्॥ ज्ञापितत्वादिति॥ इदं च णौ चङीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ असंगतं स्यादिति॥ सुनोतिग्रहणेन सावयतेरपि ग्रहणेन शङ्काजिघांसतौ स्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात्। न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं चङीति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम्। ओणेर्ऋदित्करणेन बहिरङ्गस्यापि णौ चङीति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात्। अत्र माधवः। माभवान् प्रेदिधदित्यत्र नातिप्रसङ्गः। ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वाद्धेधातिग्रहणेनाग्रहणात्। अत एव हिनभाभूपूकमिगमीत्यत्र ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानमित्युक्तम्। तत्रैव शब्दान्तरत्वादप्राप्तानुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम्। किं च ण्यधिकस्यापि ग्रहणे उपसर्गात्सुनोतीत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्य ण्यन्तेनाभेर्योगात्सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात् कथं षत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसंगतं स्यात्। न च देरचङीति लिङ्गात् प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणमिति भ्रमितव्यम्। ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात्। तथा च वार्तिकम्। हेरचङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्। ज्ञापकं तु चङोऽन्यत्र ण्यन्तेऽपि कुत्वभावस्येति। तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थैः पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति। अत्रेदं वक्तव्यम्। अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावतापि प्रकृतिभागस्यैधूपत्वं केनापगतमित्यवधार्यताम्। न ह्युपेधतइत्यादौ तिङन्तस्यैधूपत्तं नास्तीति प्रकृत्यंशे साहीयते। तथा चोपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे वार्तिकं सिद्धं त्ववयवानन्यत्वादिति। यत्त्वभिषावयतीत्यत्र त्वभाष्यविरोधोद्भावनं तद्विपरीतम्। यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात्। कैयटमते सिद्धान्तयथोक्तव्यवस्था। त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन ण्यधिकस्याग्रहणादसंगतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात्। कोऽह्येध्यति सावयतेर्विशेषः॥ ६ याएवाभावादिति भावः॥ अवयवानन्यत्वादिति॥ ण्यन्तावयवस्य सुनोतेः सुनोतिभिन्नत्वाभावादिति तदर्थः॥ सुनोतिरूपानपायादिति॥ सुनोतित्वानपायादित्यर्थः॥ असंगतैवेति॥ ण्यन्तेनाभेर्योगादिति शङ्काप्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपा च व्यवस्था संगतैव स्यात्॥ त्वदुक्तिरीत्या ण्यधिके षत्वाप्राप्तेरित्यर्थः। तदेवाह॥ कोऽहीति॥

ग्रहइति। समस्य मानपदस्वरूपबोधकमित्यर्थः। ततद्नाविति॥ अवृद्गनिठनाविति विहिते इत्यर्थः। अन्तरङ्गेणेति॥ प्रक्रमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः। समर्थग्रहणेन क्रमसन्निकार्यादेवत
द्धितोपस्थितद्विषये कृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तेस्तस्या असत्त्वाच्चेति भावः॥ चरितार्थत्वादिति॥ तदुक्तं क्षौहिणीशब्दस्य कल्पितार्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि
यदेधत्येत्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रहणमिति। यदपि ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलम्। विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य तु णि:
चाव्यवधानेनोपसंख्यानस्य आवश्यकत्वात्। अत एव न तत्रत्यन्यासादिभिः स्वोक्त्या वा विरोधः। प्रत्युत तत्रैव विरोधः। षाष्ठे भाष्यवार्तिकयोरेत्येधत्योरिति योगवि
भज्यैवेति विशेषितत्वात्। तस्मादिह वृत्तिग्रन्थो माधवग्रन्थश्चासङ्गत एवेत्यभिप्रेत्याचष्टे। एजाद्योरिति। अक्षौहिणीति। ऊहोऽस्त्यस्या ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्र
हः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी। पूर्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम्। यत्तु प्राचा विगृहीतमक्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्यामिति। तदपि ऊहिनीशब्देन षष्ठीतत्पु
रुष इत्येवं परतया वक्तव्यं चिन्त्येयम्। ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु वृद्धिर्न स्यात्। अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात्। अपवादस्यापि वृद्धेरूहिनीशब्दे न विग्रहे चरितार्थत्वा
त्। तथा चोक्तं प्राक्। इणडिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वादिति। स्वादीरेरिणोः। इरेरिण्योरिति क्वचित्पाठः। स्वैरीति। णिन्यन्तस्य स्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसङ्गात्। स्वैरिणीत्य
त्र तु ङीपः प्रागागममादाय वृद्धिर्बोध्या। यत्तु व्याचख्युः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति तन्निष्फलम्। प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। अत्रोढशब्दः कैश्चित्प्रक्षिप्तो भाष्यादौ तु न
दृश्यत इति प्राञ्चः। इदानींतनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्तिकयो रूढशब्दो दृश्यत एव। नानर्थकस्येति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायो
गादिति भावः। सीरदेवस्त्वाह। वृश्चेति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति। नन्वेतदयुक्तं फणादिना राजिना साहचर्यात्। तथाभूतस्यैव एत्वार्थ
तया भ्राजिग्रहणोपक्षीणत्वादिति चेत् ॥
बोध्यम्॥ ज्ञापकमितीति॥ भ्राजौ राजेरपि सत्त्वेन राजिग्रहणेनैव सिद्धेस्तद्व्यर्थं सत् ज्ञापकमिति भावः। तथाभूतस्यैवेति। फणादेरेवेत्यर्थः ॥

राजइतिपठित्वेति॥नचैवमनुबन्धनिर्देशाद्वाराष्टीत्यादौयङ्लुकिषत्वंनस्यादितिवाच्यम्।यङ्लुकश्छान्दसत्वात्श्तिपाशपेत्यस्यानित्यत्वाच्चभाष्येतस्यानुक्तत्वाच्च।एतेनफणादि
त्वेनग्रहणेगणेनग्रहणाद्यङ्लुकिनस्यादित्यपास्तम्।गणेननिर्देशाभावाच्च।राट्विभ्राट्इत्यादौराज्त्वंतुभूतपूर्वगत्याराशब्दपूर्वकेजृधातोःक्विपिनिष्पन्नराज्शब्देनपुंसकेनषत्वंसू
त्रेराज्इत्यनुनासिकस्यपाठात्॥सीरदेवोक्तमिति॥अत्रारुचिबीजंतुव्रश्चादिसाहचर्येणधातुसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहणंस्यादितिभ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वम्।किंचभ्राजन्तर्गतराजेर्नेऋ
कारानुबन्धत्वंतस्यसमुदायानुबन्धत्वादिति॥भाष्यादिविरुद्धमिति।तदनुक्तत्वादितिभावः॥गतार्थमिदमिति।पूर्वपरयोरितिद्विवचननिर्देशेनोभयोरपिप्रत्येकंस्थानित्वादितिभा
विभ्राट्विभ्रागितिरूपद्वयंसिद्धं।तच्चव्रश्चादिसूत्रेराज्इतिपठित्वापिसुसाधम्।एकस्यभ्राजतेर्ऋकारस्यप्राग पिंतंशक्यत्वात्।ऋभ्राजइति।भ्राजभासेतिविकल्पस्य
वाचनिकतयाऋकारस्यआत्मनेपदमात्रफलकतयावक्ष्यमाणत्वेनतत्स्यानेऽकारस्यसुपठत्वाच्च।तस्मात्सीरदेवोक्तं मपिसम्यगेव।प्रैष्यइति।एषसाहचर्याद्ण्योपि
अनन्ययंगृह्यते।तेनणयन्तादिषेःक्तोऽत्यपिपररूपमेवनतुवृद्धिः।प्रैष्यगतः।प्रवत्सतरेति।अत्रकालापानुसारिणोवत्सरशब्दमपिपठित्वावत्सरेदेयमृणंवत्सरार्णमित्युदाहरन्ति।
अपरेतुवत्सशब्दमपिपठन्तितत्सर्वंभाष्यादिविरुद्धम्।अन्तादिवच्च।इहैकःपूर्वपरयोरित्यनुवर्ततेयथासंख्यंचेत्यभिप्रेत्याह।पूर्वस्यान्तवदिति।स्थानिवत्सूत्रेणैवगतार्थमिदंसूत्र
मानत्वाल्विध्यर्थमिदमितिभणितव्यम्।अस्याप्यल्विधावनिष्टत्वात्।अन्यथाअयजेइन्द्रमित्यत्रसवर्णदीर्घापत्तेः।तथाचवार्तिकम्।नवाअताद्रूप्यातिदेशाद्इति।नविसर्गइति।एतच्च
सुत्वातिइत्यादावपितुल्यम्॥७॥वः।एवंचप्रार्द्धे तीत्यादौविसर्गवारणायत्नापकाश्रयणमपिनकार्यंयतस्तत्रस्थानिवत्वेनरेफान्तेपदत्वंदुर्लभंतस्यतत्स्थानिधर्मत्वाभावात्।आनुमानिकवचन
कल्पनयाप्रऋच्छतीत्यस्यप्रार्च्छादेशेतुसमुदायेप्रशब्दधर्माणांस्थानिवत्वेनलाभेपिप्रारित्यत्रतदलाभेनरेफेपदान्तत्वस्यदुर्लभत्वादितिबोध्यम्॥नवेति।वर्णाश्रयेविधावन्तादिवद्भावप्रतिषे
धोवाच्यइत्यस्यप्रत्याख्यानमेतत्।नवावक्तव्यंताद्रूप्यस्यवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादितितदर्थः।पूर्वस्यचसमुदायस्यान्तादिभ्यांवर्णाभ्यांपृथगवस्थिताभ्यांयेव्यवहाराःप्रातिपदिक
त्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयस्तेकृतैकादेशस्यापिभवन्तीत्यर्थात्।अतएवतुक्यसिद्धवचनंचरितार्थम्।अन्यथाधीत्येत्यादौह्रस्वप्रयुक्ततुकःसिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यंस्पष्टमेव।अतएवखट्वाभिरित्य

अत्रचेति॥सुखार्त्तइत्यत्र प्रार्च्छतीत्यत्र चेत्यर्थः।आद्ये विशिष्य कृतशब्द तृतीयासमाससापेक्षत्वेनान्त्ये [illegible] समर्थत्वधातुत्वादि सापेक्षत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वादितिभावः।अचोरानन्तर्यमिति
।अचोजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थः। पश्चात्प्रवर्तमानेइति। अन्तरङ्गे इत्यर्थः। अत्रच षत्वतुकोरितिसूत्रस्यतु [illegible]हि [illegible] ज्ञापकम्। अन्यथाधीत्येत्यादौल्यप्प्रवृत्तयेपूर्वंसमासेजातेतत्र सं
हितायानित्यत्वाल्ल्युत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितयावस्थानासंभवेनएकादेशेल्यपितुगपेक्षयापदद्वयसंबन्धिवर्ण [illegible] सैकादेशस्यबहिरङ्गतयासिद्धत्वेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव।तत्रपश्चा
त्प्रवर्तमानेतुक्यचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यत्वान्नदोषः।अजानन्तर्यमिति॥अचोन्यानन्तर्यमित्यर्थः।यत्क्रियेति॥यदर्थक्रिय [illegible] त्यर्थः॥इत्युक्तत्वादितिभाष्यकारादिभिरितिशेषः॥उत्तरा
अत्रचकार्यकालपक्षेबहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपिबोद्ध्यम्।नचनाजानन्तर्यइतिनिषेधः।यत्रान्तरङ्गेबहिरङ्गेवाअचोरानन्तर्यंन [illegible] तिहरदत्तपक्षेतत्राप्रावपियत्रपश्चात्प्रवर्त
मानेः चआनन्तर्यमितिकैयटमतेनिषेधाप्राप्तेः।बहूपेक्षत्वेनबहिरङ्गायांवृद्धावजानन्तर्यसत्त्वेपिपश्चात्प्रवर्तमा [illegible] र्गेणेति।यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तंप्रत्येव
गत्युपसर्गसञ्ज्ञाइत्युक्तत्वादितिभावः।प्रार्षभीयतीति।शशेचीतिद्वित्वनिषेधः।प्रेजतइति।एजृदीप्तौ।कृ पर्नाम [illegible] जतेकंपतइतितुप्राचांव्याख्यानंप्रामादिक
मेव।एङ्येङीत्येवसिद्धेपरग्रहणमतोगुणइत्युत्तरार्थरूपग्रहणंतुचिन्त्यप्रयोजनम्।एङिपरइत्येवसिद्धेः [illegible] तानियोगोवधारणमिति।यदाहुः ॥
र्थमिति॥तेनाद्यपर्यान्भिन्द्यः पचन्तीत्यादिसिद्धिः॥अतोगुणइत्युत्तरार्थमितिक्वाचित्कोऽपपाठः॥चिन्त्यप्रयोजनमिति॥न [illegible] वायेत्यत्राणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकत्वेतदनुकरणेततः प
रमोमित्यस्यौमाङोश्चेतिपररूपेनुनासिकाभावार्थंपरस्ययादृशंरूपंतादृशंयथास्यादितिरूपग्रहणंस्पष्टंचेदमैओजिसूत्रभाष्येकैयटेचेतिवाच्यम्॥तृज्वत्क्रोष्टुरितिसूत्रभाष्योक्त
रीत्यागुणस्यशब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेनरूपग्रहणेनाव्यावृत्तेः रूपशब्देनचश्रवणज्ञानविषयोवयवसंस्थानवान्अतएवतृज्वत्सू [illegible] स्वरोरूपवानित्युक्तम्।वर्णरूपावयवसंस्थानमेव
शब्दस्यरूपंतद्वत्तयैवशब्दस्यरूपमितिव्यवहारः।स्वरस्तुनतद्वानितिशब्दत्वादिवन्नसशब्दस्यरूपमितितदर्थः॥तत्रसूत्रेरूपातिदेशेस्वरातिदेशोनस्यादित्युपक्रम्येदमुक्तम्॥परः किं
गुणकोभवतीत्याकाङ्क्षायांस्थानिगुणकइतिलभ्यते।तत्रोभयगुणकस्यासंभवादेकस्यान्यन्तरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थित्याचतस्यैवसिद्धेश्च॥परशब्देनप्रयोगस्थस्योपस्थितस्यग्रह

णं प्रयोगे च गुणो भेदक एव। शास्त्रे परमुखावितो गुणोऽभेदको नतु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थितताननुनासिकस्यैवैकस्यान्यन्तरतमत्वाद्विधिः। यत्र तु स्थानिद्वयगुणकसंभवस्तत्र सत्य वा
त एव स्वरितान्तसुब्रह्मण्याशब्दस्य निपातत्वादुदात्तेन ओंशब्देनै[illegible]ङोरित्येकादेशः सुब्रह्मण्योमिति स्वरित इति तस्यादित इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम्। एऔजिति सूत्रे एकादेशे आद्गुणइ
त्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतुर्मात्राणां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा माभूवन्निति वार्त्तिककृतोक्तेऽकः सवर्णे इत्यत्र योगविभागेनैकः पूर्वपरयोरिति यो निर्दिष्टः स दीर्घ इति व्याख्या
नेपद्यन्तीत्यत्र दोषमाशङ्क्यैकदेशिनोक्तं रूपग्रहणात् परस्य यादृशं रूपमित्यादि भाष्ये। ननु ह्रस्वस्य रूपत्वाभिमानेन। मि[illegible]न्ते तु स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्थितमाह
अनवक्लृप्तौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः। एवं वस्तुविषयो वृद्धेर्नियमोऽयं यदा भवेदिति। एतेन न नियोजनं नियोग[illegible]र इति व्याख्यानं परास्तम्। यदेव पूर्वे ज्वलने शरीरं ममैव
जन्मान्तरपातकानामित्यादिप्रयोगविरोधात्। उदाहृतवृत्तिस्थश्लोकविरोधात्। लङः शाकटायनस्यैव। तपरस्त[illegible]स्यैवेत्यादिसौत्रप्रयोगविरोधाच्च। यत्तु श्लोकवार्त्तिकमि
दमित्याहुस्तद्भ्रमसादात्। शकन्ध्वादिष्विति। शकन्ध्वादिविषयेऽनन्तत्वसिद्धानुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः। अतएवाहुर्लृ[illegible]इति [illegible]दित्वादिलृकारस्य लकारस्यैवेष्यते न तु लृ[illegible]नीषापत्त
ज्ञस्तिरिति नासिद्धेत्। केचित्तु मनः पतञ्जल्योः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपेऽकारस्यैव पररूपमाहुः। शकानां दे[illegible]शेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः। कर्काणां राज्ञामन्धुः। बदरीवा
चीतु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तः। अन्दूदृन्भूजम्बू इत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते। अटतीत्यटा पचाद्यच्। कुलस्य अटा कुलटा ॥ ७ ॥ को[illegible]मिति सूत्रस्य कैयटस्तु चिन्त्य एव। तत्र हि [illegible] पारायण
भावेऽजनेर्गुणोऽनुनासिकः स्यादिति शङ्किते पररूपेणाशुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तं तस्य मदुक्तरीत्या उपपत्तेः। ऐऔजिति सूत्रस्य कैयटस्तु पूर्वपक्षोपपादकत्वान्न स्वार्थे साधक इति ६
दिक्॥ नावक्लृप्तौ यदेति पाठे न च्छन्दोभङ्गः अतद्भ्रमसादिति॥ वृत्तौ भवमिति व्याख्याने वार्त्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरित्याहुः॥ विषये इति॥ शकन्ध्वादिष्विति विषयसप्तमीति भावः। अ[illegible]
आहेति। ईदृशव्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः। आहुरिति॥ अत्रारुचिबीजं तु वचनद्वयव्यापारो व्यर्थः पृषोदरादित्वात्स[illegible]लोपेनैव सिद्धिरिति॥ देशविशेषाणामिति॥ देशविशेषशब्दस्य यौगिक
तेन जातिवाचकत्वाभावाद्विशेषणानां चाजातेरिति न निषेध इति बोध्यम्। कुलस्याटेति। कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी॥ अन्यथा कर्मण्यणि कुलाटीति स्यादिति भावः ॥

किंचित्साम्येनेति॥ तदभावे हि भग्रदन्तायुच्चारिताव्यक्तशब्देष्वेवस्यादव्यक्तत्वं चार्थबोधाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमित्याहुः। निरालम्बनत्वादिति॥ अद्ग्रहणं तद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमित्य
र्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिति प्रश्नस्य दान्ते माभूत् वटक्रूमरुदित्यत्र च माभूदिति उत्तरस्य च निराल[illegible]मित्यर्थः। शब्दाधिकारेति॥ तदाश्रयणाच्चात् शब्दरेत्यर्थं भविष्य
ईषउच्छेईषगत्यादिषु। आभ्यां गुरोश्च हलइत्यप्रत्ययईषा। मनसईषा मनीषा। हलस्य ईषा हलीषा लाङ्गलदण्डः। मूर्द्धन्योपधः। यस्तु प्रभुशङ्करयोरीषाः स्त्रियां
लाङ्गलदण्डके इति रभसकोशात् तालव्योपधस्तस्मिन् परे आद्गुण इत्येव भवति। हलेषा[illegible]तन्नञ्जलिर्ये[illegible]स्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः। मार्तण्ड इति। के
चिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः। परामार्तण्डमास्थत्। पुनर्मार्तण्डमाभरत्। विश्वो मार्तण्डो। व्रजमित्यादि वैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः। ओत्वोष्ठयोरिति। अकारस्य ओ
त्वोष्ठयोश्चैकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते। तेनेह न। वृषलस्तु तौष्ठव्रणस्ते इति। अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे। ध्वनेरि[illegible] अनुकरणस्येति। परिस्फुटाकारादिवर्णस्ये
तिभावः। तस्य चानुकरणत्वं किंचित्साम्येन बोद्ध्यम्। यत्तु प्राचोक्तम्। अतः किम्। दकारान्ते माभूत् इति। यच्च व्याख्यातं दकारान्त इति रूपान्तरोपलक्षणं वटक्रूमरुत्‌इ
त्यादेरपीति। तन्निःसारम्। प्रश्नस्य दान्त इत्युत्तरस्य च निरालम्बनत्वात्। यत्तु व्याचख्युः। अतो गुण इत्यतोऽत इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः। यदा ज
श्त्ववशाद्दान्तत्वं तदापि स्यात् पुनः दग्रहणे तु तान्तत्वस्याविवक्षणान्नेत्युत्तरमिति। तच्चिन्त्यम्। जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैवाप्रवृत्तेः। नाम्रेडितस्येति निषेधेप
टत्पटदितीत्युदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च। तत्र हि भवदुक्तरीत्या प्राप्तिरेव नास्ति। दान्तत्वात्। एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमा
हेति वदपदत्वात् पटत् इतीत्यत्र जश्त्वं नेति ग्रन्थोपि प्रत्युक्तः ॥ [illegible] तीति भावः॥ तदापि स्यादिति॥ एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्दत्वादिति भावः॥ जश्त्वशास्त्रस्येति॥
अनुकार्यानुकरणयोर्भेदेऽपि दान्ततया जश्त्वेपीत्यादिः तदसिद्धत्वेनातएव सत्त्वादिति भावः। ननु पुनरत्ग्रहणाज्जश्त्वासिद्धत्वमपि बाध्यतामत आह॥ नाम्रेडितेति॥ उदाह
रणस्य इत्यादि स्वस्य। अनुकार्यानुकरणयोरिति। सर्वत्र जश्त्वप्राप्तोदाहरणासम्भवाशङ्कायां ह्येतदुक्तं तैरिति बोद्ध्यम् ॥

उत्तरग्रन्थेति॥नाम्रेडितस्येत्यस्य परत् पटदितीत्युदाहरणपरग्रन्थेत्यर्थः।ननुस ग्रन्थोजश्त्वासिद्धत्वेन योज्यइति चेत्तत्राह॥जश्त्वेति।तस्यासिद्धतया पररूपेणैव भवितव्यमितिजश्त्व स्याप्रवृत्तिलक्षणो बाधः।सर्वं च यद्दाजश्त्ववशाद्दान्तत्वमितिग्रन्थासंगतिरितिसेयमुभयतस्पाशारज्जुरितिभावः॥दिगिति॥दिगर्थस्तु अपदान्तादित्यनुत्त्यैव जश्त्वविषयेव्यावृत्तिसि द्धेः पुनरत्तुग्रहणं व्यर्थमेव।एतेन पुनरत्तुग्रहणश्रौततान्तत्वविवक्षाद्दाराजश्त्वविषयेऽभेदविवक्षायामेव यथास्यान्नतु भेदविवक्षायांजश्त्वविषयइत्यर्थकमित्यपास्तम्।मध्ये तूग्र हणं तु शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमितिदिक्॥सुवचमिति॥जातिपक्षाश्रयणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरितिभावः।एवं रीत्याय थासंख्यमिकोयणचीत्यत्रापिबोध्यमितिसूचितम्।

उत्तरग्रन्थविरोधात्।जश्त्वस्यासिद्धत्वात्पररूपेणैव बाधाच्च।ननुतदपिनित्यं तथा च कथं पररूपविरहेण प्रयोगइतिचेन्न।अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिदमितिस्वयमेव व्या ख्यातत्वात्।संहितायाअविवक्षायां तत्संभवाच्चेतिदिक्।अकः सवर्णे।अचिपरइति।यदातू प्रणामीत्यादिरुक्तं तमाश्रित्य नाज्झलावितिसूत्रं प्रत्याख्यायते तदाद्दृद्वचीतिना नुवर्तनीयम्।अकोकि दीर्घइतिसुवचम्।वर्णद्वयं द्विमात्रमिति।यत्तुप्राचाव्याख्यातं दीर्घे प्राप्ते ह्रस्वत्रकारोऽल्कारश्चविधीयतइतितन्नाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम्।एङः प दान्तात्॥ङसिङसोश्चेत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादितिस्पष्टार्थमिहैव कृतम्।सर्वत्रविभाषागोः।यद्यपि छन्दसीतिनप्रकृतं तथापियजुष्युर इत्यादि प्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमितिसंभाव्येत।अतः सर्वत्रेत्युक्तम्।तद्धा च शैलोके वेदे चेति।इहएङ इत्यनुवर्त्यैङन्तस्यगोरितिव्याख्येयम्।तेनेह न।चित्रग्वग्रमिति।प्रतिप दोक्तस्यएङो ग्रहणान्नेह।हेचित्रगो ग्रम्।प्रकृतिभावइति।प्रकृत्यान्तःपादमितिसूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः॥ तत्राप्ये...नुत्यास्यसूत्रस्यभाष्येत्यर्थः।तत्रहि अकः सवर्णइतिसू त्रेणैतद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता॥आरम्भादिति॥अपदान्ताच्चेन्ङसिङसोरेवेतिनियमादितिभावः॥उत्तरार्थमिति॥इकोसवर्णइत्याद्यर्थमित्यर्थः॥स्पष्टार्थमिति।विभक्तौ चेन्ङ सिङसोरेवेतिनियमशङ्कावारणार्थमितिभावः॥इत्यनुवर्त्येति॥षष्ठ्याविपरिणमय्येत्यपिबोध्यम्॥प्रतिपदोक्तस्येति॥एङ्ग्रहणावृत्त्येतिभावः॥प्रतिपदोक्तपरिभाषयावावर्णग्रहणे नदप्रवृत्तिज्ञापकस्यतदनित्यतामात्रज्ञापकत्वम्।ध्वनितं चेदमोत्सूत्रेभाष्ये।एङः पदान्तादित्यत्र तु हलोनन्तराः इत्यादनिर्दिष्टत्वान्नप्रतिपदोक्तग्रहणम्।अत्रचस्थानिवत्सूत्रस्थंभाष्यमानमि

म॰श॰ पूर्वरूपमेवेति॥ पूर्वरूपमपीत्यर्थः। गोशब्दस्य यदात्वा प्रतन्नेति व्याख्याने नान्तः पादमित्यनेनैव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिद्धं तदित्यर्थः। तेनावादेशोपि न। एङन्तस्य गोरिति। प्रतिपदोक्तस्यै
२२ ङ इत्यपि बोध्यम्। ननु गोरग्रवचनं स्वरसिद्ध्यर्थमन्यथा वङ्कृदाविदन्तोदात्तो घित्यादिस्येतत्सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्चित्रग्वग्रमित्यत्रावङभावोस्तु न त्वागवङ्गे रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात् चित्रगोग्र
मित्यत्रावङभावकल्पने किंमानमिति चेन्न। उपदेशे आद्युदात्तत्वनिपातनेनावङ् न्यासस्यापनपरभाष्यस्य मानत्वात्। चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तस्तत्राकितस्यागमस्तुदात्तत्वे उभयोरप्युदा
त्तयोर्विश्रवणं स्यात्। आद्युदात्तनिपातने तु गकाराकारस्योदात्तस्याविशेषः स्पष्टः। न च गवाग्रमित्यादावङ आद्युदात्तस्य श्रवणं माभूदिति तस्योपदेशिवद्भावो वाच्य इति समासान्तोदात्तादिकं यदामन्त्रिताद्युदा
त्तादपि प्रागनङ् स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामन्त्रितस्वरे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम्। गवाग्र इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य तस्य स्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भाववचनचारितार्थ्येना
यद्यपि भाष्ये इको गुणवृद्धी इति सूत्रे नान्तः पादमिति पाठः स्थितः। वार्त्तिकभाष्येप्येवम्। तथापि शाकलसूत्रे ह्रस्वश्चेति चकारेण प्रकृत्यान्तःपादमित्यनुकृष्यते इति भाष्यदर्शनात् प्रकृत्यान्तः पादमिति
पाठोपि साधुरेव। नेनेति पाठे तु सर्वत्रेति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्यत इत्यवधेयम्। अवङ् स्फोटायनस्य। अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्। अगिति सूत्रयितुमुचितम्। विभाषानु
वृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम्। गवीति। यत्तु प्राचा गवेइति प्रत्युदाहृतम् तन्न। तस्य अवङि अतो गुण इति पररूपेण रूपसिद्धेः। न च सत्यवङि ङे यादेशः स्यात् स्त्रियां तु टाप् स्यादि
ति वाच्यम्। सन्निपातपरिभाषया याडाटापोः सुसमाधानत्वात्। न च साऽनित्येति वाच्यम्। तावतापि तस्मिंकं तत्वतस्ते प्रसिद्धेः॥ ७ इन्द्रसञ्ज्ञासामर्थ्यबहिरङ्गगुणापेक्षयान्तरङ्ग
त्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तदप्रवृत्तिसंपादने स्वसामर्थ्याभावात् तदुध्वनयन्नाह॥ अगितीत्यादि॥ यथान्यासे त्वाद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयोः करणे गोरवादस्योचित्यमिति
भावः। स्थानिवत्सूत्रे भाष्येप्युक्तं गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। चित्रग्वग्रं सर्वत्र विभाषा गोरिति पूर्वत्वं प्राप्नोति तन्नेष्यते। एङ इति वर्तते। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधो भविष्यति। एवं तर्हि
चित्रगोऽग्रमित्यत्र प्राप्नोतीति। अत्र पूर्वत्वपदेन तदपवादप्रकृतिभावावङोर्विनिगमनाविरहात्। सर्वत्रेत्यवङि सस्याप्युपलक्षणम्। अत एव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे इत्युक्तं वार्त्ति राम
के भाष्ये च। चित्रगोशब्दस्य लाक्षणिकत्वेपि स्थानिवत्त्वाप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधः कृतः। एङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयणे तु तन्न कार्यमिति लाघवमिति दिक्॥ टाप्यादिति। ङीषउपलक्षणमिदम्॥ २२

इष्टसिद्धेरिति॥ गवीत्यस्य स्थाने गवेइति स्यात् इति तद्भाष्यव्याख्यानमपि नासमञ्जसम्। भाष्यासंमतत्वादिति॥ इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यमिति तदुक्तेरिति भावः। प्लुत इति। प्रकृतिभाववचनसा
मर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः। उपलक्षणमिति। एवं चास्य प्याह्वाने भवतीति भावः। एहीत्यादेरिति॥ वाक्यस्य टेरित्युक्तेरिति भावः॥ हरदत्त इति॥ कैयटोप्येवम्। अत्र पक्षे
विभाषा ष्टेत्यत्र विभाषाग्रहणमवयुत्यानुवादः॥ अविद्वांसः प्रत्यभिवादे इत्यादि प्रस्य शास्त्रस्य भाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुशंसो नेनशास्त्राज्ञाननिन्दापरं बोद्धव्यम्॥ आख्यातभागिति। गु
गवाग्र इति। गवामग्रीवेति विग्रहः। अक्ष्णोदर्शनादित्यच् समासान्तः। वातायनेरूढेमम्। पुंस्त्वं लोकात्। इन्द्रे च। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम्। इन्द्रे च नित्यमिति पाठस्तु भाष्यासं
मतत्वादुपेक्षितः। एहि कृष्णेति। दूराद्धूते चेति प्लुतः। यत्तु कस्मात् एहीति प्राचोक्तं तन्न। दूराद्धूते चेत्यादौ वाक्यस्य टेरित्यधिकारात्। चक्रयत्रेति। इहस्कोरिति कलोपो न। यणः कार्यका
लपक्षे बहिरङ्गपरिभाषयासिद्धत्वात्। स्थानिवद्भावाच्च। पूर्वत्रासिद्धीयेनेति तु नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपे स्याद्युक्तेः। दूराद्धूते चाहूतमाह्वानं तच्च संबोधनमात्रोपलक्षणमि
त्यभिप्रेत्याह। दूरात्संबोधन इति। उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति। सक्तून् पिबेत्यादि। गुरोरनृतः। अपि शब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः। देवदत्तेति। अस्मै हीत्यादिः। एवंस
त्यपि। सर्वः प्लुत इति। तथा अग्नीत्प्रेषणे परस्य चेति सूत्रे भाष्यम्। सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छतापि विभाषा कर्तव्य इति। साहसं शास्त्रत्यागः तदनिच्छतापि शास्त्रमनुरु
ध्यानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः। वैकल्पिके ह्यनुष्ठानक्लेशं धर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये। एतेन हे पाप नोदिरहकान्तर आजुह्वाव पुत्रेति भागवतं व्या
ख्यातम्। प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात्। किं चेह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम्। आख्यातप्रावर्तिनो प्यनुकरणसंभवात्। अपि च अस्तु प्लुतः प्रकृतिभावस्तु वैकल्पि
कत्वान्मास्तु। तथा चई चाक्रवर्मणस्येति सूत्रे भाष्यम्। ईग्रहणेननार्थः। वशादर्थं वशेयमिति प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति भावः॥ (३) त्र एहीमिति वाक्यस्य स्य
त्यर्थः। अनुकरणे दूराद्बोधकत्वाभावाद्वेत्यपि बोद्धव्यम्॥ वैकल्पिकत्वादिति। अस्य अप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्त्वासिद्धत्वर्थः। प्लुतप्रकृतिभाव इति। तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्तेरि
ति भावः। एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवदित्येकभाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यपास्तम्। प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावो नेत्याह। अपि चेति ॥

 अवैदिक इति। अस्य पुराणस्थत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव॥ कुमार्योरिति। अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वं प्लुतप्रगृह्येदं तत्त्वमस्तीति भावः॥ इदं च द्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थः इ
 दन्तं यद्द्विवचनं तदन्तमित्यर्थे तदन्तविद्धि संभव एव दोषो बोध्यः इत्युक्तमिति। मूले इति शेषः। शात्रवं वेति। शात्रवं यशइवेत्यर्थः। वबेत्यादिकोश प्रदर्शनेन वशब्द इव पर्यायः
अपि च इह प्रकृतिभावोपि दुर्लभ एव। अप्लुतवदुपस्थित इति सूत्रात् उपस्थितं नामावैदिक इति शब्दस्तस्मिन्परे प्लुतः प्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः। एवं च चतु
र्थ्यापि निर्वाहे स्पष्टे आर्षः प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या॥ द्विवचनमिति। सुप्तिङन्तमित्यन्त ग्रहणेन सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापित
त्वादिति भावः। तेनेह न। कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति। स्पष्टं चेदं भाष्यादौ। द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति तु प्राचः प्रमाद एव। हरी एताविति। इ
हशाकलं न। प्लुतप्रगृह्यादित्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम्। अत्र वृत्तिकारः। मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम इति भारतप्रयोगं समर्थयन्ते। इवार्थ इति। वशब्द इति। वं
जहार तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः। एवं स्थिते मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ ममेति भारतप्रयोगं समर्थयन्ते। इवार्थ इति। वशब्द इति। वं
प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययमिति मेदिनी। वबा यथा तथैवैवं साम्ये इत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरे शात्रवं वं व पपुर्यशइ इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वा
त्। कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः। यत्तु पाठान्तरं वद्वा यथा तथेत्यादि तदयुक्तम्। नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितवत्तेरननुगुणत्वात्। अ
पत्यसमूहादिपर्यायमध्ये ऽण् फिञादीनामनुक्तेश्च। अदसो मात्। इह एकारो नानुवर्तते असंभवात् इत्यभिप्रेत्याह। ईदूताविति। ननु उकारानुवृत्ति
र्व्यर्था। स्त्रियौ फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः। मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकारान्तत्वादत आह रामकृष्णाविति। पुंसि पूर्वेण न सिद्ध्यति। ओकारान्त
त्वादिति भावः ॥
स्वतन्त्र एव न तु सत्यभामादिवत् एकदेश इति सूचयति। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्य इति वचनेन तादृशस्थले तथा कल्पनेप्यखण्डे पदे तथात्वे मानाभावात् ॥

आरम्भसामर्थ्यादिति। ननु कार्यकालपक्षेऽनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं तस्य सेहि सञ्ज्ञाशास्त्रस्य न पृथग्बोधकत्वं, पूर्वत्रासिद्धमिति चातिदेशः कार्यार्थः। कार्यज्ञानं वा
क्यार्थबोधोत्तरमिति गृह्यशेषवाक्यार्थबोधस्तद्ग्रास्यत्वमेव तस्य। किंच अधिकारः सः। एवं च मुत्वदृष्ट्यानुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञाया अपि तद्दृ
ष्ट्यासिद्धतया मुत्वशास्त्रेऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नस्यादसोमादित्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वम्। एतेन कार्यकालपक्षेऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्या

अदसोमादिति सूत्रं प्रति तु मुत्वमीत्वे नासिद्धे आरम्भसामर्थ्यात्। एकारेऽपीति। तथा च एकारानुवृत्तिः तात्पर्यग्रहणफलकं माद्ग्रहणमिति भावः। अत्रेदं चि
न्त्यम्। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम्। अदसः। एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रितम्। एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च मास्तु। एकदेशानुवृत्तिक्ले
शोऽपि नेति। शे। छान्दसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तम्। वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतया लोकार्थमपि संभवत्येव। त्वेरायोमेरायइत्यादौ त्वेइति मेइति अनुकरणे प्रयोज
नलाभात्। अस्मेइत्यस्मभ्यमित्यर्थः। भ्यसः सुपां सुलुगिति शेआदेशः। शेषे लोपः। निपात। अनाङिति पर्युदासादेनाऽऽन्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्त
रार्थस्पष्टार्थमिहैवकृतम्। आरब्धमिति। पूर्वप्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वशङ्कातकोऽयमाकारः। पूर्वमित्थं नामंस्थाः इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः ॥

न पगमेन सञ्ज्ञाप्रत्यसिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति चेन्न। अप्रगृह्यादसदतिन्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसञ्ज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन प्लुतप्रगृह्या इत्यत्राप्युपस्थित्या तत्सामर्थ्ये
नासिद्धत्वबाधात्। हे सुका सुक इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तयोरनभिधानाद्वा सूत्रमतेऽपि नानुनासिक इत्याशयात्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। छान्दसमिति। शेआदेशस्य
छान्दसत्वादिति भावः। मेइतीत्यनुकरणइति। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्तदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न। त्वेरापदत्वादावनुकार्ये
फलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्यात तदनुकरणेऽतिदेशो नासिद्धो प्रत्येकप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः। अन्यथात्वेति। अनभिमतत्वेत्यर्थः। तदाह। नामंस्था इति ॥

म.श. स्मरणे इति। विस्मृतस्य स्मरणविषयता द्योतक इत्यर्थः। मर्यादाभिविधौ क्रियायोगमध्यपदलोपी समासः। तथाच त्वं स्मृतत्वाद्वेदे तत्वः सप्तम्यर्थ इति। तद्धितत्वं च तस्य निरुक्ते स्पष्टम्। अ
२४ व्ययीभावाभावश्च श्रुतौ छान्दसत्वाद्बोध्यः। अत्र परत्वादिति। न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः। इति शब्दानित्ये ति। शाकलस्य निपातातिरिक्ते संबुद्धावित्यस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्या
भावादेवं च फलेऽविशेष इति वाच्यम्। परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमप्यस्य व्यापारेण सकृद्गतिन्यायेनास्य तदभावे प्रवृत्तेः। अत एव नयदि विभाषा साकाङ्क्षा इति सू
त्रे निषेधो भयत्र विभाषेति संगच्छते। अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन सा दुर्लभा स्यात्। न चाकडारसूत्रेणान्यत्र सञ्ज्ञानां बाध्यबाधक
आ एवं किल नि स्मरणद्योतकोयमाकारः॥ वाक्येत्यादि॥ तथा च भाष्यम् ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्॥ १॥ इति।
अत्र अङिल्लक्षण एव तात्पर्यं लाघवात्। अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम्। ईषदर्थेत्यादिस्तु अनुयुक्त्यानुवादः। एवं च अ च आँ अ पद्स्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेराकारस्य ङित्त्वा
दाङोनुनासिकश्छन्दसीति प्रवर्तत इति भावः। ओत्। निपातः किम्। देवो सि। वायवायाहि। संबुद्धौ। ऋषिर्वेदस्तदुक्त मृषिणेत्यादौ तस्य दर्शनादित्यभिप्रेत्याह। अ
वैदिक इति। संबुद्धौ किम्। अहो इति। अत्र परत्वाद्विकल्पो माभूत्। यत्वोदित्यत्र निपातानुवृत्ते त्वचसंबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं स्याद्वा वुक्तं ग विस्पष्टमाहेति। त
न्नात्र प्रगृह्यसञ्ज्ञासत्वेपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः। इकोसवर्णे इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्तत इत्याकरे स्पष्टम्। एवं च प्लुतः प्रगृह्या इति सूत्रेतत्संबन्ध आवश्यकः॥
भावाभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम्। सञ्ज्ञाया एकत्वात् ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन सञ्ज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित्। परे तु ओदित्यस्येति
शब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न युक्तं संबुद्धाविति तु निपातनपदाननुवृत्तये। अन्यथौदन्तनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः नित्यविकल्पविध्योर्युगपत्प्रवृत्तावपि विशेषा
भावेन परत्वादित्यस्यासंगतेः। एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः। ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोद्ग्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वेचिन्त्यार्थमेव संबुद्धिग्रहणमित्याहुः। रामः २४
॥ आवश्यक इति॥ अन्यथा इकोसवर्णे इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः। सा च संबन्धतदभावोभयकल्पनापत्त्या न्याय्येति भावः॥

अनुत्पादादिति॥ अतएव तस्याः प्रवर्णनं। अभेदविवक्षापदार्थेऽस्यार्थवत्सूत्रे निरूपयिष्यते। नच लिङ्ग-सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमे नोत्पन्नाया विभक्तेर्लुक्प्रसक्तापत्तेः। नच सुप्सुपेति समा
सेन निर्वाहः। इति शब्दस्य शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात्। नच गोभ्यां गोषीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणे ऋलृक् सूत्रभाष्यो
क्तेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वं सुलभमिति वाच्यम्। स्त्रियो दीर्घादिति सूत्रभाष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाधत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादि
तिभावः। एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। अनितेः क्विपि संबुद्धावानृचिनोपीत्यत्र नमूवीति रुत्वेः त्रानुनासिक इति पूर्वस्यानुनासिके यदेतनाश्रिनोषिकमत्वं ओं आग्निनोपीत्यत्रापि फलसत्त्वा
मविति च न पदम्। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात्। उञः। निपात एकाजिति प्राप्ते विभाषेयम्। ऊँ। अनुनासिक इति। तेनास्मिन्यरेयरोनुना
सिक इति विकल्पः। यदेतनुँ इति पठसि यदेतदूँ इति वा तद्दीर्घमित्यादि। एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम्। अन्यथा यरो ञमिञ्मो ले वा वक्ष्यते तत्राय उञो वो वा मयः परस्येति। प
रादिति तु प्राचः प्रमादः। षष्ठीनिर्दिष्टस्य हि आदेशा उच्यन्ते इति भाष्यात्। आदेशविधौ स्थानिनः पञ्चम्या एव न्याय्यत्वाच्च। असिद्धत्वादिति। अत एवेदं षत्वं त्रिपाद्यां विधीयते। अकृति
भावमात्रबाधनार्थत्वे हि इकोयणित्यनन्तरं मय उञो वो वेत्येवावक्ष्यत्। यणं चान्ववर्त्तयिष्यत्। इह मय उञ इतौ परे अष्टाविंशतिरूपाणि। तथाहि। उञ इति प्रगृह्यत्वे किमु इति। वत्वपक्षे
किम्विति। ऊँ आदेशे किमूँ इति। आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन मय उञ इति प्रकृतिभावापवादभूते आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे किम्वँिति ॥ ॐ तू। अवक्ष्यदिति। नचैवं न्यासे यथासं
ख्यापत्तिः। तस्याः सार्वत्रिकत्वात्। आन्महत इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः। पूर्वोक्ते कमलांश्चिनोपीत्यत्र लस्य नकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिक इति॥ विधेयकोटौ यकार
मारभ्य प्रत्याहारे तु विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्यैवापत्तिरिति यथान्यासमेव साधु॥ इत्येवावक्ष्यदिति। नचात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषयानुस्वाराप्राप्तिरि
ति वाच्यम्॥ त्रिपाद्यां तथा पाठे न सन्निपातपरिभाषा। नित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः॥ अनुनासिके वकारे इति। इदं कैयटानुरोधेन। मय उञ इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेनानेन
सानुनासिकविधानाभावे नकश्चमत्रमः। अन्यथेदमो मस्याऽनुनासिकोऽकारः स्यात्। अत एवेदृशे विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमिति चिन्त्यम् ॥*॥ इति स्वरसन्धिः॥*

म·श विनापितद्योगमिति॥ साहित्यं च योगक्रियायाम्। एतदिति। संयोगइतितदर्थः। सत्साभामेतिवन्निर्दिष्टः। संयोगश्चात् तचाद् गोरेवेति चितं कुटुतैलमित्यादौ न दोषः। यथासंख्यमिति॥ तश्चदध
२५ नेत्यादेरप्यनादित्वात्तमादाय परस्मैपदानां णलित्यादौ सूत्रान्तरस्थक्रमेणैव यथासंख्यमिति भावः। त्वादिशब्दे श्वानींदासद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरिति तात्पर्यम्। ननु तज्ज्ञानमित्या
अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोर्मयो यण इति द्वित्वस्य मकारस्यानचि चेति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम्। तदभावे द्वयमिति दशकम्। प्रगृह्यसञ्ज्ञाविरहप
क्षे मय उञ इति वत्वस्यासिद्धत्वादिको यणचीति यणेवा। तस्यासिद्धत्वान्मोनुस्वारे वा पदान्तस्येति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशं रूप
म्॥ अनुनासिकस्य द्वित्वे हलो यमामिति लोपस्य वैकल्पिकत्वादकरणे त्रिवकारं द्वादशं रूपम्। परसवर्णाभावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वात्यासिके द्वित्वे द्वे संकलनया चतुर्द
श इति शब्दे कारस्य अणोप्रगृह्यस्येत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति॥ इत्सचूसन्धिः॥ स्तोश्चुना। स्तोरिति समाहारद्वन्द्वः॥ सौत्रं पुंस्त्वम्। श्चुनेति॥ सहयुक्तेति सू
त्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यते। योग इत्येतदध्याहारलभ्यम्। अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं निमित्तकार्यिणोस्तु न॥ शादिति ज्ञापकात्। अल्पाच्तरमित्यादौ तु
सौत्रत्वात् श्चुत्वं न। तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव। स्तोश्चौश्चुरिति सुवचम्। न च तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषोपस्थानेन यज्ञः याञ्चा इत्यादि न सिद्ध्येत्। शादिति लिङ्गे
न तस्या इहानुपस्थानाभ्युपगमात्। ष्टुना। इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं न। तोष्षि इति ज्ञापकात्। ष्टो ष्टुरिति सुवचम्। ईड्ढे ईट्टे इत्यादौ न पदान्तादिति ज्ञापकान्नदो
षः। सर्पिष्टममिति॥ ह्रस्वात्तादाविति षत्वम्। प्रत्यये भाषायामिति। यत्तु प्राचा मयदि नित्यमिति पठितम्। यच्च ...न्तप्रकरणे परसां षड्णामित्युदाहृतम्। य
च यरोनुनासिक इति वानुनासिक इति तत्र व्याख्यातं तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ ७ दौ श्चुयोगाभावान्नस्यादत आह॥ तज्ज्ञानमिति॥ जञयोगे तश्चोच्चा
रणमात्रं न तु दंवर्णान्तरमिति भावः॥ अनुपस्थानेति॥ पूर्वत्वासि...नुपस्थानेत्यर्थः। तेन चितमित्यादौ न दोषः॥ षत्वमिति॥ न च षस्य पदान्ते जश्त्वं भविष्यतीति तदर्थमि रामः
ति वाच्यम्। षत्वस्यासिद्धत्वे नास्य जश्त्वाभावात्॥ भाष्येति॥ प्रत्यय इत्येव तत्र पाठादिति भावः ॥ २५

द्कारमिति॥चर्त्वेनेतिभावः॥मृच्छब्दस्यय वादिगणेपाठेनमाननितितत्रभ्रू यद्तिवत्तेमद्वानिस्येवेतितात्पर्यम्‌।इतिकेचित्तन्न मन्त्रानितितु क्वाचित्कोऽसांप्रदायिकः पाठः।ननुसव
र्णपदमधिकंपरसवर्णेत्वत्रैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रसंबन्धोवक्तुमशक्यः।नचपूर्वस्येत्यस्यसंबन्ध्याकाङ्क्षायांयत्किंचित्संबन्धिकल्पनापेक्षयापूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाद्ध्याहारेतेचि
त्यानल्लाभः । चुटूद्त्यादावादेश्येवमेवसंबन्धोपपत्तौः अतत्रस्वरितत्वप्रतिज्ञायावैयर्थ्यापत्तेः।नचस्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः।तोर्लीत्यत्रसमुदायानुवृत्त्यासस्या
श्चारितार्थ्यादित्यतआह।अनुस्वारस्येत्यादि।एकदेशइतिच।पकारमात्रेस्वरितत्वप्रतिज्ञैवतोर्लीत्यादावनुवृत्तिसिद्धौपुनःमकारांशेतत्प्रतिज्ञासातावतोपंशस्यउत्तरत्रानुवृत्तिरितिभावः॥
नदतिरभसादिति॥चयोःभावात्‌दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्ययपिमपदान्तस्य।तोर्लि।उदस्थाभयोहो।शश्छोटीतिषट्सूत्रीपाठोत्तरंभलांजशभशिअभ्यासेचर्चस्वरितिवावसानेअघो
षवादिगणादिति।यचिभंतसौमत्वर्थइतिसंहितया पाठेतसावितितात्पूर्वंदकारंप्रश्लिष्यभतेनाप्येतत्समाधातुंशक्यम्‌।उदस्था॥अनुस्वारस्ययीत्यत्रसमस्तमपिस्वर्णंग्रहणमिह
निष्कृष्यसंबध्यते॥एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह॥पूर्वसवर्णः स्यादिति॥अघोषस्येत्यादि॥एतेनमस्यतकारइतिप्राचांग्रन्थाः प्रयुक्ताः॥यदीहचयोद्वितीयाः शरी
त्यस्योपन्यसनंतदतिरभसात्‌।तच्छिवइति।यत्तुप्राचातत्‌शिवइत्यत्रजश्त्वेकृतेखरिचेत्युक्तम्‌।तन्न।नदोदान्तत्वेनजश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात्‌।यत्तुतत्स्यौत्रेणोक्तंतदेवाव
सानइतिचर्त्वेकृतेपश्चाच्छिवइत्यनेनसंबन्धेभलांजशोन्तइतिजश्त्वेखरिचेतिचर्त्वमितितदतिस्थवीयः।जश्त्वंप्रतिअवसानेचर्त्वस्यअपवादत्वात्‌॥ ८७ प्रगृह्यस्येतिपदत्रमसूत्राः
पाठेभाष्यसंमतेयस्यचर्त्वेपितस्यासिद्धत्वाच्छपरत्वाभावाच्चेतिभावः॥चर्त्वमिति॥ततश्छुत्वेशश्छोटीतिप्रक्रियेतिभावः॥चर्त्वापवादत्वादिति॥एवंचतत्रकृतेजश्त्वाप्रवृत्तिरितिभावः।नच
जश्त्वेकृतेचर्त्वस्यचारितार्थ्येनतस्यासिद्धत्वादपवादत्वेनमानमितिवाच्यम्‌।तत्कालेऽवश्यंप्राप्तत्वेनयेननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्यसुलभत्वोक्तरीतेरसंभवात्‌।एतदेवाभिप्रेत्याभिदधेत्यस्य
त्वत्वेभाष्येउक्तम्‌॥सत्यपिसंभवेबाधनंभवतीति।अन्यथाकौण्डिन्यायतक्रमित्यनेनब्राह्मणेभ्योदधीतिप्राप्तस्यदधिदानस्यापिबाधोनस्यात्‌।तद्दानोत्तरंतक्रदानेनतद्दानस्यचारितार्थ्यात्‌।अनय
वाजादेर्द्वितीयस्येतिसूत्रेप्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्यचारितार्थ्येनप्रथमद्विर्वचनस्यानेनबाधोनस्यादित्याशङ्क्यसत्यपिसंभवेद्विःप्रयोगेनबाधकत्वमुक्तंभाष्ये।एवंचद्यतेर्दिगीतिसूत्रस्थकैयटादिग्रन्थाअ

केनवार्यतामिति॥ एवंचेद्दशविषये वाक्यसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वान्वाख्यानमिति स्वीकृत्याकृतव्यूहपरिभाषाताऽस्मैतिचेदिशापत्तिरिति बोध्यम्। अन्ये तु पदसंस्कारे हरिः अक्लीति सविसर्गग्र म॰ श॰

२६ पिसाध्येव सत्यभिधाने, परिभाषाया भाष्येऽदर्शनादित्याहुः॥ प्रमाणाभावादिति॥ योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। यथासंख्यस्येति॥ ध्यान्तैकदेशेन सूत्रस्य ग्रहणं

बोध्यम्। परत्वादिति॥ तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मादित्यस्य परत्वादित्यर्थः। डकारात्सकारे धुडित्यर्थे तस्मिन्नित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितडकारस्यागमित्वं तस्मादित्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितसस्य

जश्त्वेऽपि वशब्दानपेक्षणाच्च। भाविन्यवसानभङ्गे वावसान इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च। प्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसंभवात्। उक्तं च अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति कृतम

पिशास्त्रं निवर्तयन्तीति च। अन्ये त्वाहुः हरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केनापवार्यताम्॥ अथ तनोतीति तदिति क्विबन्तं वृषे एवमपि जश्त्वेन दका

रोऽस्तु चर्त्वे कृते श्चुत्वमिति तु न न्याय्यम्। श्चुत्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। यत्तु नमुने इत्यत्र नेति योगं विभज्या सिद्धत्वमिह नेत्याहुः। तदपि न। असिद्धत्वेऽपि रूपसि

द्धौ निर्बाधायां योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात्। आक्रंस्यत इति। आङ् उद्गमन इति तङ्। स्नुक्रमोरिति नेट्। समसंबन्धी विधिरिति।

समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम्। अनुवादयोरपि यथासंख्यस्येष्टत्वात्। समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः इत्यत्र यथा॥ ङ्णोः॥ कुक्टुकोः पूर्वान्तत्वा

त्प्राङ्क्ष्वसायेत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वं न। सुगण्सायेत्यत्र न पदान्तादिति ष्टुत्वं न। पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत्। तस्यापत्यं पौष्करसादिरचा

र्यः। बाह्वादित्वादिञ्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। डः सि धुट्। उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वादित्यभिप्रेत्याह। सस्येति। सीति सप्तमी।

निर्देशस्तु लाघवार्थः। षट्त्सन्त इति। धुटः चर्त्वेन तकारः। यत्त्वाहुः। चयो द्वितीया इति पक्षे तस्य थ इति तन्न। चर्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥

तत्त्व मित्वसंभवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वनिर्णय इति भावः। स्पष्टं चेदं तस्मिन्निति सूत्रभाष्ये। लाघवार्थ इति । षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्तव्य इत्यर्थः॥ मः २६

चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति॥ अत एव तु डिति नोक्तम् ॥

अतएव। चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव। ननु धुकृङः सीत्यस्तु सप्तमी च यथाश्रुतैव ङ इति च षष्ट्यन्तं परमार्थतो वाक्यशक्त्या ङ्णोकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शक्यतावच्छेदकभेदात

आह॥ धुटः परादित्वमिति। श्चोततिरुपदेशे सादिः। श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेपि तुकः सिद्धत्वात्तन् श्चोततीत्यत्र तु ग्नेति बोध्यम्॥ षष्ठीं कल्पयतीति॥ न च शीति सप्तमीनिर्देशो लाघवार्थः।

अतएव धुडभावे षट्सन्त इत्यत्र टस्य ठो न। टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश। खयः शर इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत्। न च तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्य
म्। पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युक्तेः। न च शरोचीति द्वित्वनिषेधः शङ्क्यः। तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात्। अतएव शरः खय इति वार्तिकस्य वत्सरः अप्सराः इत्यु
दाहरणं भाष्ये स्थितम्। धुटः परादित्वं न पदान्तादिति ष्टुत्वनिषेधार्थम्। अतएव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः। यत्त्वाहुः। एवमपि प्रक्रियालाघवार्थं तु डे एव कर्तुमुचित
इति तन्न। चयो द्वितीया इति पक्षे थकारापत्तेः। श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्। अटतीत्यट् श्चोतति। इह धुण् न। शितुक्। शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायान इति पञ्चम्याः ष
ष्ठीं कल्पयतीत्याह। नस्येति। ननु त्र कृतो धुडेवास्तु किं तुका। मैवम्। शम्छोटीत्यस्य हि पदान्ताज्झयः परस्य शसश्छ इत्यर्थ आकरे स्थितेः। एवं च धुटः परादित्वात् स
ञक्ष्म्नुरित्यत्र छो न स्यात्। विपूर्वाद्रुपेर्णौ णादिके शप्रत्यये मध्वश्चोतन्त्यमितो विरप्शमित्यादौ यथा। अतः पूर्वान्त एव तुक् कृतः। नन्वेवं कुर्वञ्छेत इत्यत्र पदान्तस्ये
ति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात्। यथोद्देशपक्षे स्तोः श्चुनेति योगो विभज्यते तेनेति वर्तते ण इति च। स्तोः श्चुना योगे णत्वं न
स्यात् नकारार्थमिदम्। सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम्। ततश्चुरिति पूर्वमनुवर्तते। एवं नश्चेति सूत्रे कुर्वन्त्सीदतीत्यत्र पदान्तस्येति णत्वप्रतिषेधो धुटः प
रादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थोपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः ॥७॥ द्वयोरचरितार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं न त्वन्यथेत्याशयात्। धुडेवास्त्विति। शीति च षष्ठ्यर्थे इति भा
वः॥ विरप्शमिति। छान्दसार्थमपि बहुशः सूत्रकृतो यत्नदर्शनादिति भावः॥ णत्वं न स्यादिति॥ एतद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यासिद्धत्वं तु नुवचनसामर्थ्यादिति भावः। त्रिपाद्यां सर्वे
ष्वपि परिभाषाप्रवृत्तौ प्रसङ्गेपीदमेव समाधानम्॥ यथोद्देशपक्षे इति॥ कार्यकाले तु असिद्धत्वान्न दोषः पूर्वान्तत्वेपीति भावः॥

सञ्ज्ञायामङ्मिति प्रत्याहाररूपायाम्॥ विकल्पइत्यस्य मध्येइति॥ विभाषामध्येचयेविधयस्तेनित्याइतिपूङः क्त्वाचेति सूत्रभाष्योक्तेरिति भावः। नचतन्मध्येपाठेननित्यत्व
कल्पनेतन्मध्यपतितानांनयरेनइत्यादीनामपिनित्यत्वापत्तिः। स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्यपुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौकल्प्यमानायांस्थानान्तरएवतत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्रतत्कल्पनेमा
नाभावात्। तस्मादुत्तरत्रवाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रेएववाग्रहणस्यनिवृत्तिरितिभावः॥ तन्निषेधादिति॥ नस्यदोषइत्यस्यतुनप्राप्तिः। लत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैवग्रहणा
यत्तुवदन्ति। इदंप्रयोजनंबहिरङ्गपरिभाषयागतार्थत्वात्त्वत्युक्तमितितत्पाक्षिकम्। त्रिपादिस्थे न्तरङ्गेबहिरङ्गपरिभाषेयंनप्रवर्ततइतिमुद्ध्युपास्यइत्युदाहर
णेस्योत्क्यासहविरुद्धंचेत्याक्तातावत्। सञ्चस्कम्भुरिति। इहस्थुत्वतुकोरसिद्धतामाश्रित्यनस्कुचीतिरुत्वनशङ्क्यम्। कृत्वस्यासिद्धत्वात्। ङमोह्रस्वात्। ङम्प्रत्याहा
रःसञ्ज्ञायांचकृतंरित्वंसामर्थ्यात्संज्ञिभिःसंबद्ध्यते। तेनयथासंख्यंङुट्णुट्नुट्प्रवर्तन्ते। नित्यग्रहणंविस्पष्टार्थम्। हेमपरइतिमयउञोवेइतिचविकल्पइत्यस्य
मध्येपाठादेवनित्यत्वलाभात्। सुगण्णीशइति। ण्यञ्चौपौनस्यानिवत्पूर्वत्रासिद्धेनिषेधात्। ङमुटःपरादित्वंकुर्वन्नास्तेइत्यत्रणत्वप्रतिषेधार्थम्। अतएवङमोह्रस्वा
दचिङ्डितिनासत्त्रिपरंणत्वप्रतिपूर्वस्यद्वित्वस्यसिद्धतयाणत्वापत्तेरितिप्राञ्चः। यत्त्वाहुः। बहिरङ्गपरिभाषयागतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतमिति। तदपि
पाक्षिकम्। राजन्इत्यत्रेवयथोद्देशेत्रैपादिकेन्तरङ्गेपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेनप्राचांग्रन्थस्यसौष्ठवात्। ॥
न्। पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपिबोद्ध्यम्। परादित्वमिति। ततःपरस्याचइतिव्याख्यानेनेत्यर्थः। ङमइत्यस्यषष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्यङमन्तपदावयवस्यह्रस्वात्प
रस्यङमोङमुडजादौपदेइत्यर्थेनपूर्वादित्वमेवकुतोनकृतम्। पदस्येतिचमादुपधायाइत्यादाविवावयवषष्ठी। अजादौपदेइत्युक्तेर्नाअभ्यासेइत्यतःशतरिन्ननि
त्यादावनन्त्यस्यनेतिभावः॥ बहिरङ्गपरिभाषयेति॥ नुटोबहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादित्यर्थः॥ उभयम्। ङमुटःपरादित्वंदेइतिसूत्रकरणंच। पाक्षिकम्। कार्यका
लसंबन्धि ॥

दिगिति॥ दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभाव एव। किंच यदि यदागमादिति न्यायेनागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यते इति। तेन नकारावयवस्यापि प
दान्तत्वाण्णत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते तर्हि ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्याचि परे ङमुडित्येवार्थस्तथा सति स्यान्न प्रागुक्तमिति महदनिष्टमिति स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये॥ प्र
त्ययलक्षणप्रतिषेधादिति॥ इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनुसर्तव्यत्वादिति॥ यदि तु स निषेधोऽपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्तके विधावेवेति न

कथमन्यथाद्वियन्त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक्। ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्यापदत्वान्नुडुस्यादिति चेन्न। उत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्। अत एव परमवाचौ परमगोदुहौ परमलिहावित्यादौ कुत्वपत्वढत्वादीनि न। यत्तु प्राञ्चा उञि च पदे इत्यतः पदे इत्यनुवर्त्य अजादेः पद
स्येति व्याख्यानाद्ङमुण्नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम्। इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात्। समः सुटि। यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनु
नासिकत्व त्रिसकारत्वसिद्ध्यर्थमिदम्॥ अत्रानुनासिकः। अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम्। आद्येऽत्रग्रहणमनर्थकम्। अधिकारादेव रुप्रकरणलाभा
त्। तुशब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः पदस्य नित्यरुत्वं पूर्वस्य तु वानुनासिक इति। विधिपक्षे त्वर्थः ॥

लुमतेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ किंचोत्तरपदस्य कार्यित्वे एवं तत्र वृत्तिरत एव माषकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवायेपीति निषेधसिद्धिरित्युच्यते तदा प्राचीनोक्तमजादेः
पदस्येति व्याख्यानमेव शरणम्। स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे उञि च पदे इत्यत्र च भाष्ये। तेन निषेधे न सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्याहुस्तत्राव
त्। त्रिसकारकत्वेति॥ न च पुनर्हित्वेन तदपि सिद्धम्। लक्ष्येलक्षणस्येति न्यायात्। अत्र चेदमेव ज्ञापकं बो[illegible] अनर्थकमिति। इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोध्यम्।

स्पष्टार्थमिति॥अनेनतुग्रहणमधिकारपक्षेपिपरस्मरुस्ततः पूर्वस्यानुनासिकइत्यर्थस्यस्पष्टंबोधनार्थंवा ँ इवदितिसूचितम्।विधिपक्षेत्रग्रहणंतुएतदुप्रकरणेइत्यर्थलाभा
र्थम्॥वस्तुतोत्राधिकारत्वमेवोचितम्।मतुवसोरुरितिसूत्रेकृतयोर्वनउपसंख्यानंविभाषामवदित्यनयोरुदाहरणेभाष्येऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात्।विधित्वेतुतत्रप्रवृत्तिर्दुर्वारैव।
अधिकारत्वेतूत्तरत्रैवप्रवृत्तिः स्पष्टंचेदंतत्त्वाविवितत्त्वम्।ल्यब्लोपेइति॥दिग्योगलक्षणातुन।अत्रानुस्वारपरोनुनासिकः पूर्वस्यतुवेतिन्यासेनसिद्धावनुनासिकात्परइत्यस्यैवैय

वाग्रहणंस्पष्टार्थम्।अनुनासिकात्परइतिज्ञापकादेवसिद्धेः।नहिविकल्पंविनाऽनुनासिकाभावपक्षइतिसंभवति।इदमेवध्वनयितुंरत्तोतुवेतिशब्दौनौकौ।अ
नुनासिकात्।ल्यब्लोपेपञ्चमीत्याह।अनुनासिकंविहायेति।एवंचसंसर्गवद्विप्रयोगस्यापिविशेषावगतिहेतुत्वादवसा ऽ नीयतामित्यत्रेवसंभाविताऽनुनासि
कगुणकएवउपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेनसंबध्यतइत्यभिप्रेत्याह।रोः पूर्वस्यारि ि।अनुस्वारागमइति।आगमत्वंचपरशब्देनैवलभ्यतेपूर्वौतुनाभ्या
मैजित्यत्रपूर्वशब्देनैचोरिवेतिभावः॥विसर्जनीयस्य।खरीति।एतच्चमण्डूकप्लुत्याखरवसानयोरि सूत्रादनुवर्तते।नन्वनुस्वारस्यानचत्वाततः परस्यद्वित्वंनस्या
देवेत्यतआह। अनुस्वारविसर्गेत्यादि।अकारोपरीति।यदित्विकारोपरिपठ्येरन्तर्हिपयः सुयशःसुदृत्यादौइणः परस्येतिषत्वंस्यादितिभावः।अच्त्वादिति।नचैवं
हरिःकर्ताहरिंस्मरेदित्यादौयणादिप्रसङ्गः।त्रिपादीस्थत्वेनविसर्गादीनामसिद्धत्वात्।अनुस्वारस्यापिद्वित्वइति।अपिशब्दात्ककारस्य॥ ऽ ष्ट्यापत्तेरितिभावः॥परशब्देनैवे
ति॥प्रसिद्धावेवकारः॥मण्डूकेति॥एकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यपिबोध्यम्।अतएवावसानेनसः।पूर्वेणसंनिकर्षरूपासंहितात्ववसानेप्यस्त्येव।अतएवसंहिताधिकारेऽवसानकार्य
पाठःसंगच्छते॥षत्वंस्यादिति। अतएवपुंस्वित्यादावुकारंनिमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधानेषत्वमाशङ्क्यानुस्थानिकानुस्वारस्यैवनुम्विसर्जनीयेतिसूत्रेग्रहणान्नेतिभाष्यंसंगच्छते।इका
राद्युत्तरंपाठेहिअनुस्वारमिणंगृहीत्वाषत्वंदुर्वारंस्यादितिभावः॥यणादीति।पूर्वसवर्णदीर्घआदिशब्दार्थः।अयंपाठोऽनित्यः।अट्कुप्विति सूत्रेनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रहणात्।अंतएवहरिं

जयतीत्यादौझलांजशझशीतिनेतिबोद्ध्यमिति कश्चित्॥

भवत्येवेति॥एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधनं तयोर्मध्ये परस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमिति भावः॥वक्ष्यमाणरीत्येति॥प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति व्याख्याद
र्शरीत्येत्यर्थः।वस्तुतस्तदसङ्गतम्।कविभिः कृतमित्यादौ दोषापत्तेः।एतच्चान्वयेत्विति तु नारुचिबोधकेन सूचितम्।यदा तु सूतेः सस्य यकारोन्त्यस्य ह्रस्वोप्सुः प्रत्यय इति स्त्रियामिति

वचनान्तरेणेति।अचो रहाभ्यामिति कृतेपि यणो मय इति भवत्येवेति भावः।पुमः खयीति।पुंसः संयोगान्तलोपे कृतेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम्।पर्युदासादिति।
इदुदुपधस्येति षत्वविधायके सूत्र इति भावः।अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येनान्वयाच्च स्ताणानां प्राप्त्या मतेनेदम्।वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येन।
अन्वये तु षत्वप्राप्ताविति निबोद्धुम्।रुत्वा आदेश इति।आदेशो हि उपदेशे रुशादिः।असिद्धप्रकरणे णत्वानन्तरं रुत्वं शात्त्रः शस्य षत्वं विकल्प्यते।तेन सुप्रत्येन निर्दिष्टं तसो प्रत्ययन
त्र भवः सौ प्रस्तीयः।षत्वस्यासिद्धत्वादुन्नयोपधादिति वुञ्नेत्यादिप्रयोजनान्याकरे स्थितानि।एवं च यत्वस्यासिद्धतयाऽम्परत्वाभावात्पुमः खयीति रुत्वं नेत्यर्थः।पुंख्या
नमिति।चक्षिङो ल्युट् ख्या आदेशः।नन्वादेश इह दुर्लभः।वर्जने प्रतिषेधः असनयोश्चेति [illegible] दिति चेत्।सत्यम्।बहुलं तण्यन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थमि
तिवार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम्।तथा च रुशादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम्।रुविधिः पुंख्यानमिति।णत्वं पर्याख्यानमिति।निष्ठानत्वमाख्याते इति च।शकारेण
व्यवधानात् कुत्स्य च इति णत्वं न।नया आख्यात इत्यत्र संयोगादेरात इति नत्वं न।यत्वस्यासिद्धायणवत्वाविरहात्।एवं च नञ्ञाख्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमि
तिभावः।न च ख्याप्रकथने इत्येतदर्थं तदिति वाच्यम्।तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् ॥ ७ सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्य लोपे मस्यैव प्रत्ययत्व
मिति व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येपि षत्वाप्राप्तिरेव।पातेर्डुम्सुन्निति व्युत्पत्तिमादाय तु मूलमिति दिक्॥शकारेणेति॥षत्वासिद्धत्वादिति भावः॥न कर्तव्यमिति॥
षत्वासिद्धाया णवत्वाविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भावः ॥

अत्र चेति॥ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वेद्इत्यर्थः॥ सञ्ज्ञेति॥ एवंचतदुनरभावप्रत्ययेनसस्थानशब्दउच्यते। तेनस्ववाच्योजिह्वामूलीयोवार्त्तिकेलक्ष्यते। कुत्वंकस्मान्नभवती त्यत्रेवेतिभावः। कृशादीतिपाठेप्रयोगेचर्त्वप्रवृत्तिरितिभावः॥ इत्युक्तत्वादिति॥ एवंचमाधवोनेष्टापत्तिंकर्तुमर्हइत्यर्थः॥ अनभिधानस्यैवेति। खशादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः॥ गौरवेति॥ खशादित्वस्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षयातदस्वीकृत्यैवख्यातेरार्धधातुकेऽनभिधानस्यैवस्वीकारेलाघवमितिभावः। रुत्वमित्युपलक्षणंजिह्वामूलीयस्य षत्वस्य च॥

अत्र वसस्थानत्वंनमःख्यात्रेइत्युत्तरवार्तिकंप्रमाणम्। सस्थानइतिजिह्वामूलीयस्यप्राचांसञ्ज्ञा॥ सदृहना शर्परेविसर्जनीयइत्यस्यप्रवृत्तेरितिभावः। यदिस्व तन्त्रोपिधातुरार्द्धधातुकेइष्येततदाजिह्वामूलीयस्यदुर्वारतयेदंवार्तिकमसंगतंस्यात्। यत्तुहरदत्तमाधवादिभिरुक्तंख्याधातुरपिखशादिर्यत्वविधिरप्युभय साधारणइति। तच्चिन्त्यम्। भाष्येचलिङएवोपक्रमात्सार्वधातुकेपिखशादिप्रयोगापत्तेश्च। नचेष्टापत्तिः। माधवेनार्द्धधातुकेष्वेवायंखशादिरित्युक्तत्वात्। सार्वधातुके ऽनभिधानस्यैवशरणीकर्तव्यत्वापत्त्यागौरवग्रस्तत्वाच्चेत्यास्तांतावत्। स्यादेतत्। बहवःपुमांसोस्मिन्कुलेबहुपुमख्यातीत्यत्ररुत्वंस्यात्। उरःप्रभृतिषुपुम्शब्दस्यै कवचनान्तस्यैवपाठान्नेहकप्। सार्वधातुकेचख्यातेःप्रयोगोनिर्बाधएवेतिचेत्। दृष्टापत्तेः। संहितायाअविवक्षायांतुरुत्वंनेतिस्पष्टमेव। यत्तुप्राचाख्याधातौनेतिकेचि दित्युक्तंतत्रयदिख्यात्रादेशोइत्यर्थस्तर्हिकेचिदित्यनुचितम्। स्वतन्त्रेधातौचेत्तर्हिसार्वधातुकविषयेपिनिषेधःस्यात्। नचेष्टापत्तिःनिर्मूलत्वात्। चक्षिङ्ख्यायस्येति। यत्तुप्राचा त्राहीत्युक्तंतत्रपरस्मैपदमयुक्तम्। त्रायतेर्ङित्वात्। त्रायतइतित्राःसइवाचरतीत्यर्थेकर्तरिक्विबन्तादाचारक्विपिवाबोध्यम्। प्रशानिति। प्रपूर्वाच्छाम्यतेःक्विप् ॥

नमःख्यातिनिःख्यातीत्यादौ॥ त्रायतेर्ङित्वादिति॥ अत्रत्रायतेइत्युक्त्यासत्यपिपरस्मैपदेत्रायेत्यस्यप्राप्त्यात्राहीत्यस्यासिद्धिःसूचिता॥ आचारक्विपिवेति॥ नामधातौमूलधात्वादेर्ङि त्वाद्याश्रित्यानुदात्तङितइत्यादेःप्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः। अतएवत्राहिमांपुण्डरीकाक्षेतिसंगच्छतेइतिभावः। आर्षंतत्रतदित्यन्ये॥ शाम्यतेरिति॥ ननुशाननतेजनेइत्यतःतस्यपदान्तेनलोपेन नान्तत्वासंभवादितिभावः। नचाप्रशानितिपर्युदासेननान्तग्रहणेसिद्धेनइतित्व्यर्थमितिवाच्यम्। अस्यलक्षणवशसंपन्ननान्तत्वेनपर्युदासेनापिलक्षणवशसंपन्ननकारान्तानामेवापत्तेः॥

ननु कुष्वोरित्यत्र जिह्वामूलीयस्य खर्त्वाद्विसर्गे तस्य सत्वे स श्रवणापत्तिरत आह॥ सूत्रे इत्यादि। खर्त्वादित्यन्तेन। विसर्गलोपश्च सत्वापवादः। एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः। स विस
र्गपाठेऽप्याह॥ वा शरीति॥ स च सत्वापवादः। खर्पर इति चत्रैकल्पिकमिति भावः॥ उच्चारणार्थाविति॥ तयोरुच्चारणस्य तौ विनाऽसंभवेन नान्तरीयकतया उच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वम्।
किं तु तन्मात्रेण तयोर्लक्षणाद्व्याख्यानादिति भावः॥ चाद्विकल्प इति॥ निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः॥ सत्वप्रसङ्गादिति॥ चानुकृष्टविसर्गस्तु सत्वापवा
अनुनासिकस्य क्वीति दीर्घः। मो नो धातोरिति नः। तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न। नॄन्पे। पकारो पर्यकार उच्चारणार्थः। तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम्। उभयथर्क्षु इत्यतः उभय
थेत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह। रुः स्यादिति। कुप्वोः। सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः। जिह्वामूलीयस्य खर्त्वात्। खर्परे शरीति विसर्गस्य लोपः। जिह्वामूलीयस्य ख
र्त्वात्। वा शरीति विसर्ग एव वा। आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ। चाद्विसर्ग इति। यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तं तन्न। ᳵकᳶपाभ्यां मुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात्। कानाम्रेडि
ते। कान् कानीति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह माभूत्। कान् कान् पश्यसि। अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने द्वितीयः क्षेपे। कान् कुत्सितान् पश्यसीत्य
र्थः। कस्कादिषु च। अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य ᳵकᳶपौ नेत्युक्तं नासौ सूत्रार्थः। ᳵकᳶपयोरस्वरितत्वात्। न च श्चाप्रकृतत्वात्। किं त्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह। ᳵ
कᳶपयोरिति। कौतस्कुत इति। कुतः कुत आगत इत्यर्थे ऽव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण्। सर्पिष्कुण्डिकेति। नित्यं समास इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रै
व वक्ष्यते। सेनासुरेति। यदि हि ढस्य तुक् स्यात्तर्हि ढस्य चर्त्वे सति चढूयं स्यात्। सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु ढकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः॥ इति हलसन्धिः॥
द इति नास्माकं दोष इति भावः॥ गणपाठसामर्थ्यादिति॥ एतेन पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिल् विधानेनाव्ययादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात्तत आगत इत्यर्थे कथ
मणित्यपास्तम्। अव्ययानामिति टिलोपः। संनिपातेति॥ असिद्धविषयेऽपि सा प्रवर्तते। यद्वा पूर्वत्र कर्तव्ये ऽसिद्धत्वेऽपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपा
तपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्य इति भावः। वैकल्पिके षपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम्॥ इति हल्सन्धिः॥

म॰ श॰ नेत्येवोच्येतेति॥ कुद्धो रित्यत्रापि तेन सत्वं नेत्येवानुकर्षत्वमिति भावः॥ स्यातामिति॥ सत्वनिषेधे खरवसानयोः इति विहितविसर्गस्य सत्वादिति भावः। विकारमात्रमिति॥ तत्सामर्थ्या
३० च्चेन तस्यैव प्राप्तावपि नतान्निति भावः। एतेन तद्धि हितस्य स्थाने पिनौ स्यातामा किंचास्यैव तौ स्या ... सानयोरिति विहितस्य लेतयोरसिद्धत्वादि सर्जनीयस्येति सत्वमेव स्यादि
त्यपास्तम्। अर्थाधिकारेण खरवसानयोरिति विहितविसर्गस्यैवादेशश्च। विसर्जनीयस्य सो ... तु न सत्वं कृतम्। नाशरीत्यनेन सत्वविकल्पेन सिद्धावपि कुधोरित्यत्र शर्परे इ
त्यनुवृत्त्या नयोः शर्परेः प्रवृत्तावपि कुधोरिति सूत्रेवाद्विसर्गलाभानापत्तेः। व्यत्ययेनेति॥ सौत्र ... इति भावः। इतिक्लेश इति॥ किंच पूर्वत्रे ... षत्वादिवारणाय कुधोरित्यनुवृत्ति
शर्परे। सत्वादेरयमपवादः। यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धे पि ... कः पौस्यात ... वासः क्षौममद्भिः प्लातमिति। विसर्जनीयवचनात्तु वि
कारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह। न त्वन्यदिति। तदेव स्फुटयति। इहेति। सोपदादौ ... अपदाद्योरिति। सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम्। यदि तु खर् विशेष्यते पदा
दौ खरीति तदा यथाश्रुतं साधु। किंतु खरीति मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्यमिति क्लेशः। न चानुवृत्ते रुत्तरत्राप्यावश्यकता। खरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फ
लत्वात्। पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः। संभवदर्शनमेतन्न तु परिगणनम्। अन्यस्यासम्भवात्। प्रातः कल्पमि ... अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातः शब्दस्ये
ह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वम्। दोषाभूतमहः दिवाभूता रात्रिरितिवत्। गीः काम्यतीति। इहेणः ष्वइति षत्वं न। तत्रापि काम्येरोरेवेत्यस्यानुवृत्तेः। यदि
तु तत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधेपि पूर्वेण सत्वं स्यात्॥ ७७ तदन्तर्गते खरीति व्याख्याने सुतरां क्लेश इत्यपि बोद्ध्यम्॥ अन्यस्यासंभवादिति। अयं
भावः। अपदे इत्येव कुधोरित्यनुवर्त्य यस्मिन्विधिरिति परिभाषया कपवर्गादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभार्थं ते नोरः कायतीति विग्र
हे सुबुलतेः पूर्वं समासे ष्वुरः केणेत्यादौ न सत्वम्। आदिग्रहणसामर्थ्येन तल्लब्धावधारणे न च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणादिति॥ शक्तिमत्परत्वमिति॥ रा॰ म॰
अव्ययत्वं तु भूतपूर्वगत्या बोद्ध्यमिति भावः॥ षत्वं नेति॥ सत्वं नेत्यपि बोद्ध्यम्॥ तत्रापि। षत्वविधावपि। एवं चात्र पाठात्तत्रानुवृत्ते श्चोभयमपि नेति बोद्ध्यम्॥ ३०

समुदायस्येति॥ अलोन्त्यादिति सूत्रे अवयववाचकान्त्यशब्देन समुदायस्यादेपेण उपधायास्य समुदायनिरूपितत्वादिति भावः॥ इदुदुपधस्य चाविसर्गान्तस्य पदस्येति सामानाधिक
रण्येनान्वयः। फलं त्वलोन्त्यस्येत्यनेन विसर्गस्यैवान्त्यो [illegible] स्यादर्शोक्तरीत्याह॥ अप्रत्ययोयदि॥ तत्प्रसिद्धेरिति॥ विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः। न स्यादिति॥ रोरसुप्त्वे न पदत्वाप्रवृत्ते
रितिभावः॥ चरितार्थ इति॥ ननु तत्रापि पुनःसिद्धत्वस्याभ्यां जातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः। नचैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धिः। अग्निरित्यत्रापि समत्वात्। नचाग्निरि
त्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम्। सर्वथातिदेशापेक्षणेन तस्याकिंचित्करत्वात्। किंच रुत्वासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभम्। किंच विस
र्गस्यान्यत्र रूपरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्यास्यान्तर्धर्मत्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः। स्पष्टं चेदं रीतिर्भिर्भगोदृति [illegible] भाष्ये। किंचैवं सामानाधिकरण्येऽसोरिति वक्तव्ये प्रत्य
इणः षः पूर्वस्यापवादः। इदं सूत्रं सदिति चद्वयमपि उत्तरत्रानुवर्तते तेन यथासंभवमिणः परस्य योन्यस्य [illegible] इति विवेकः। पुरः प्रष्ट्य [illegible] इति। पृ पालनपूरणयोः। भ्राज भासेत्यादि [illegible] पात इन्ना
न्तस्। जस्सन्तनो सुटी कर्तुं पूः पुरा विद्यु [illegible] दुद्रु पपस्य। इदुतौ उपधेयस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन संबन्धः। अप्रत्ययस्येति तु अप्रत्ययो यो विस
र्ग इति संबध्यते। संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्। न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम्। अग्निः [illegible] इत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः। न चातिदेशं प्रतिनिपा
त्या असिद्धत्वं शङ्क्यम्। अप्रत्ययस्येति निषेधेनैवासिद्धत्वज्ञापनात्। अमस्याग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सि [illegible] अपदा [illegible] त्वान्न स्यात्। विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः॥ उपग्रहणं व्यर्थं स्या
त्। किंचैवं नित्यं समासे इति सूत्रेऽनुत्तरपदस्थस्येत्यस्य वैयर्थ्यम्। परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादावनेन षत्वस्य दुर्वा [illegible] किंचैवं नित्यं समासे इति सूत्रस्य भाष्यासंगतिः। तथाहि। अयान्तमन्तं प्रातिपदिकं स
र्पिरादि [illegible] नित्ये प्राप्ते इसुसोः सामर्थ्ये इति विभाषा आरभ्यमाणे इति हि तत्रोक्तम्। प्रत्ययत्व पर्यायाधिकरणभि [illegible] प्रसूते विनित्यषत्वप्राप्तेर [illegible] मित्यादेरसंगतिः स्पष्टैव। अत्र भाष्ये श्रेति
तिप
पद्यते [illegible] तेन सर्पिष्पाय यजुष्पेत्यादौ षत्वसिद्धये कुत्वसमेवं [illegible] त्वसावितिसंज्ञितम्। तस्मादत्र प्रत्ययपदं तस्स [illegible] संबन्धि भिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थे उचितः। अत एव कश्चिभिः कृतमित्यादौ न दोषः॥
नित्यं समासे इति सूत्रस्यानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य कस्कादिषु त्वर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थज्ञापकत्वेनोचिते ते सिवेत्सतत [illegible] लब्धा दर्शाश्रुतारे गैत इत्यस्य सत्वात्तत्वं न पत्वस्यापि। मातीवादिर्दर्ल्यमिति॥

म॰श॰ न प्रवर्तत इति। अत एव त्रिपु कोष्ट्वादेः सस्य षत्वसिद्धिः। एतच्चेत्पशनुरोधेन संयोगादिलोपलक्षणत्वातिरिक्तस्थले संप्रतेन तत्र स्थानिवत्त्वं भवत्येवेति न सदोष इत्याद्यपि न काचनिक्ष

३१ मिति भावः॥ मातुः कार्यमिति॥ सिद्धान्तव्याख्याने प्यत्र दोषः। तथाहि। सकारसन्निधानकारेनैव प्रत्ययः समुदायनिवेशित्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभा

वेन विसर्गस्य तत्त्वं बाधितत्वाभावात्। वस्तुत्वेकृते विशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः स लुप्त एव। न चान्तादिवच्चेत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथग

वस्थिताभ्यां व्यवहारः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थात् उरसित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति वा

च्यम्। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन लक्षणान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः। स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः। उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात्। प्रत्ययसंबन्धित्वं तु न स्थानिवत्त्वलभ्यम शा

ज्ञापकं च विशेषापेक्षम्। तेनाचः परस्मिन्नितिपादीयं न प्रवर्तते। एवं च पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिव[illegible]ति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचनिक इति प्रपञ्चितं शब्दकौ

स्तुभेस्माभिः। नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न। कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन ङसिङसोरत उकारात्परस्य सस्य षत्वं नेति ज्ञापनात्॥

नीयत्वात्। सर्वे सर्वपदादेशा इति न्याये न मातृ असित्यस्य स्थानित्वे प्यसित्यस्य स्थानित्वालाभे नोरित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति। एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे

उरण् रपर इति सूत्रे च भाष्ये उक्तमिह कस्मान्न भवति पितुः करोति अप्रत्ययस्येति षत्वं प्राप्नोति अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं लुप्यते त्र प्र

त्ययविसर्जनीयो रात्सस्येति। लुप्यते त्रेत्यादेरयमर्थः। प्रत्ययविसर्जनीयत्वेन यस्त्वाभिमतः स लुप्यते न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बोध्यम्। ज्ञापनादिति॥ त्रिपा रा॰म॰

द्यामप्यन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः। अत एवामीक्षीरपेणेत्यादौ मीत्वणत्वे सिद्ध्यतः। अत्रैकारस्यादस्संबन्धित्वं पेद् इत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वं चान्तवद्भावाधीनमिति बोध्यम्॥ ३१

व्यधिकरणमेवेति॥ प्रत्ययस्य संबन्धी यो विसर्गस्तस्य नेत्यर्थ इति तद्भावः। अगत्या च वाक्यभेदात् समर्थसमासत्वेऽप्यधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमिति तदभिमानः॥ नातीवेति॥ वैयधिकरण्यान्वयफलस्य कतिभिः कृतमित्यादेः प्रत्ययसंबन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्येवं लक्षणया सामानाधिकरण्येनापि संग्रहसंभवादिति भावः। व्याख्यादर्शेनेक सामानाधिकरण्येनु लेशतोऽपि तद्दृशाभावादतीवेत्यसंगतमेव स्यादिति। अनेनोक्तव्याख्यायामेव स्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलम्॥ परम्परयेति॥ एकादेशशास्त्रं संपन्नो रेफस्यानिमित्तत्वेन विसर्गस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः॥ प्रचुरः पाठ इति॥ ओषधीस्त्वं धीत्यादौ शसैकादेशेऽकः करत्कारनिरुधीतिषत्वनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तम्। मूलेतु तस्य फलस्य छान्दसत्वाच्छन्दसि वाप्रेत्य तद्गुणः षट्त्वस्यनिवृत्त्यादौ दोषाच्च षष्ठ्यन्तमेव पठितमिति दिक्॥ प्रामादिकमिति॥ पदादित्वेन सोपदादावित्यस्य प्राप्तिरिति भावः। साहचर्यमिति॥ नच रामलक्ष्मणाविव्यादौ दृष्टसाहचर्यसंबन्धस्याभि

एवं चाप्रत्ययस्येत्यत्रैतदपि व्यधिकरणमेवेति हरदत्तेनोक्तं नातीवादर्तव्यम्। मातुरिति। अत्र हि कृतउदित्येकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रतिपरम्परया प्रयोजकम्॥ अकरेत्वकादेशशास्त्रनिमित्तादिति प्रचुरः पाठः। तत्र एकादेशशास्त्रनिमित्तकं यस्य उकारस्य तत्[illegible]दित्यर्थः। मुहुः कामेति। इहकुषो ᳲकᳲपाविति प्रवर्तते। पुंसो सुइस्कामेति सकारः कश्चित्पठ्यते तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः। द्विस्त्रिश्चतुरिति। इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्यात् चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव गृह्यते। कृत्वोर्थग्रहणं ज्ञापकम्। साहचर्येण सर्वत्र व्यवस्थापकमिति ॥ ❀ धातुनियामकत्वं दृष्टम्। न चैषां क्वापि साहचर्यसंबन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम्। पञ्चम्यपाद्. परिभिरित्यनेन लक्षणादिष्वेनकपरियोगे पञ्चमी शङ्कायां यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने [illegible] स्वल्पशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनार्थात्। यथास्य गोः सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो नगर्दभ इति कर्मप्रवचनीययुक्त इति सूत्रस्य भाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनासतेः। परिभाषायां सहचरितशब्देन सदृशस्यैव ग्रहणं सहचरस्य भावः साहचर्यम्। सहचरणं च सदृशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्यमुच्यते। सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव च सहप्रयोगः। रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकमिति दिक् ॥

म॰श॰ अर्थवतश्चेति॥ प्रतिपदोक्तस्य चेत्यपि बोद्ध्यम्॥ नित्यमिति॥ भाष्यप्रामाण्येनात्रानुत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसंबन्धित्वात्कथं षत्वमिति न शङ्क्यम्। अत एव
३२ चतुष्पाद्गोढ इत्यादि निर्देशसंगतिः॥ इत्यर्थ इति॥ अत्रत्यन्तत्वं पूर्ववत्स्वचिन्तनम्॥ तद्राष्येति॥ अनुत्तरपदस्थस्येति किं परमसर्पिः कुण्डिकेति नित्यं समासे इति सूत्रस्य भाष्ये इत्य
र्थः॥ आवन्तप्रयोगसूचितमर्थं स्फुटप्रतिपत्तये आह॥ नलयस इत्यादि॥ इति विसर्गसन्धि॥ तस्य प्रत्ययविधौ॥ अत एव येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये प्रत्ययविधिभिन्ने प्रवृत्ति
तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येऽपि आगमस्येटो ग्रहणम्। उभयत्र विभाषा चेयम्। चतुरस्थस्येदुदुपधस्येति प्राप्ते इतरयोस्त्वप्राप्ते। न च तयोरपि इसुसोः साम
र्थ्य इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या॥ इसः प्रत्ययस्य अर्थवतश्चात्र ग्रहणात्। चतुष्कपाल इति। इदुदुप॰स्येति नित्यं षः। अपेक्षाविरहेऽपीति। तिष्ठतु सर्पिः कुण्डिकामानयेत्या
दावित्यर्थः। अपेक्षायामिति। इदं सर्पिः कुण्डिकायामित्यत्रेत्यर्थः। यत्तु पारायणिका आहुः कस्का दिषु सर्पिष्कुण्डिकादीनां पाठ उत्तरपदस्थस्यापि षत्वमिति तद्भाष्य
विरोधादुपेक्ष्यम्। अयः सहितेति। न त्वयसो विकारः आनपदेति ङीष्प्रसङ्गात्। अयस्कु[illegible]स्याः। नासिकोदरौष्ठेत्यादिना ङीष्। अधः शिरसी॥
एतयोरिति। सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोद्ध्या। अधस्पदमिति। मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। शिरस्पदमिति। षष्ठीसमासः॥ इति विसर्गसन्धिः॥ ससजुषोरुः। पदस्ये
त्यनुवर्तनं ससजूर्भ्यां विशेष्यते विशेषणेन तदन्तविधिः। न च सजूः शब्दांशे ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति निषेधः शङ्क्यः। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्।
सान्तं सजूष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात्। स चालोऽन्त्यस्य। एवं स्थिते फलितमाह। पदान्तस्येति। सजूष्शब्दस्येति। तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः॥
त्वादेरग्रहणमाण प्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वस[मा]स[प]रमस्वसेत्युदाहृतं च संगच्छते। अस्य समासप्रत्ययविधाविति निषेधानुवादकतायाम् एव युक्तत्वाच्च। यत्त्व
स्य ज्ञापकं स पूर्वाङ्गेति सूत्रम्। अन्यथा पूर्वादिनिरिष्टयत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेनेति तत्प्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम्। अत एव तदन्तविधि श॰म॰
सूत्रभाष्ये समासेत्यादिनिषेधवदस्यनकथनमिति बोद्ध्यम्॥ ३२

प्रत्याख्याततत्वादिति ॥ फलाभावात्सूत्रान्तादृकृदशान्ताड्डुद्रत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ नन्वेकगो पूर्वादित्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयो रप्रवृत्त्यर्थं सावश्यकी सूत्रान्तादृशान्तादित्यर्थं च । तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्ति र्वक्तुं शक्या । न च भयादृत्यादाविव सूत्रान्तादित्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धेऽन्तग्रहणसामर्थ्यं सम्पाद्यमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः । समासप्रत्ययविधाविस्या दीयानां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकस्यासत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चास्यां मानाभावः । पूर्वात्त पूर्वादिनिरित्येकयोग एव कर्तव्ये पृथग्योगकरणस्य मान त्वात् । नन्वेशदिभ्य इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथापाठः । अत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगेऽपि तत्रैव स्व-

तेन सजुषइत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः । व्यपदेशिवद्भावो प्रा[illegible]षेधादिति वाच्यम् । येन विधिरिति सूत्रे शब्दकौस्तुभे स्य प्रत्याख्याततत्वात् । व्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेति ग्रहणवतेति च परिभा[illegible]द्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति दिव उदिति सूत्रे कैयटहर दत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च । एवं च परमसजूर्भ्यामित्याद्यपि निर्बाधम् । एवं स्थिते दृ[illegible]जूष् शब्देन न [illegible] विधिर्वैति प्राचामुक्तिरापाततदृत्यवधेयम् ॥ भो

भगो ॥ असंधिः सौत्र इति । भगो अघो शब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वं रूपं सौत्र[illegible]मेत्यर्थः

रितत्त्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिकेनिषे[illegible]स्वीका[illegible]वनान्तात्संख्यादेरिति चैरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावन पि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यरुचेराह ॥ व्यपदेशिवद्भावदित्यादि ॥ दिव उत्सूत्रे इति । दिव उत्सूत्रं यत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः एवं च दिव उदिति सूत्रे हरदत्तेनेन्द्रे चेति सूत्रे कैयटेनोक्तमिति भावः ॥ येन विधिरिति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयतास्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिवि षयतोक्ता । असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेर्मिदिक् ॥ इत्याद्यपीति ॥ आदिना सजूर्भ्यामिति ॥

म॰ श॰ ३३

ननु सान्तानुकरणे विभाषाभवदिति वार्तिके निष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह॥ रान्तं चेति॥ कृतरुत्वानुकरणमित्यर्थः॥ अलोन्त्यस्येति॥ न च भोराजसे इत्यादौ रोरीति लोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन भोःशब्दत्वादन्त्यस्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तेषामभिधाने रुणा रोर पूर्वस्य च रोरिति व्याख्यानेनादोषो बोद्ध्यः। अत्र पक्षे भोशब्दान्तद्वन्द्वे षष्ठ्याः सेर्भो लुक् बोद्ध्यः॥ अवधेयमिति॥ यदि ग्रहोलिटीति सूत्रे इटः स्यानि[…]त्वेन निर्देश इति तत्रानलाश्रयणं प्रकृतेतु विसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्वैषम्यमल्विधावित्यस्य स्थान्यलत्वृत्तिधर्माश्र

यदि तु भोसु भगोसु अघोसु इति सान्तं रान्तं वा अनुकृत्य भोइत्यादीनां त्र[…]णामलोन्त्यस्य यः स्यादपूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते तर्हि असन्निर्व्याख्यस्य एवायुक्तं चैतत्। अन्य था विभोरिदं सुप्रभागो र्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य ———— सुप्र भगोरिदं [...]योरिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः। भवति हि यं भोशब्दादि पूर्वो रुः। न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वाद ग्रहणम्। विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि लाक्षणिकत्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम्। रु विशिष्टानामेवार्थवत्त्वात्। ननु रोरुकारस्यानुबन्धकत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानि तथा चानल्विधाविति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह। नन्वयमिति। यथा ग्रहोदित्यत्र ग्र होलिटीति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेडित्यादि टिटड्ढ्टीति प्रवर्त्तते। एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्तेतेति भावः। तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम्। विशिष्टमेषोल्विनलमाश्रयते इ टं नामेति। इतोपि हेतोर्धात्वद्वेत्या घभरिगणनमशुद्धमित्यवधेयम्। निपातादिति। भोभगो इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोद्ध्याः॥ ॥ ये स्थानिसंबन्ध्यलवृत्ति धर्माश्रयेच नेत्यर्थस्तत्र स्थान्यलरेफवृत्तिरुत्वं स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमल्विधित्वात्स्यं चेदं प्रकृतसूत्रे भाष्ये इत्युच्यते तेन दाप्यः स्वित्यत्र यत्ववारणायाशीति। तत्र हि रोः सुपीति विसर्गः नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरिति तत्र रुर्विशिष्टः स्थानीति तद्वृत्तिरुत्वस्य स्थानिवत्त्वेन लाभः सुकरः। यदि तु रोः सुपीत्यत्रापि र इत्यनुवर्त्य रोरेफस्यैव तेन विसर्गस्त दाश्ग्रहणमुत्तरार्थं स त्वस्य शार्थमिहैव कृतमित्यवधेयम्॥ तत्रेति॥ चादिष्वित्यर्थः ॥ राम: ३३

वार्तिकं नाश्रयणीयमिति ॥ भो इत्यादिप्रयोगाणां निपातैरेव सिद्धेर्निपातानामपि संबोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्संबोधनविभक्त्यन्तत्वेनामन्त्रितत्वमस्ति भवदादीत्यत्र भोःशब्द
स्याष्यादिनाग्रहणात्तत्र भो इत्यादिसिद्धिरिति भावः ॥ अन्यथा ॥ साधारणानामभावे ॥ भो विद्वद्वृन्देति ॥ नपुंसके सोर्लुकालुप्तत्वेन वार्तिकाप्रवृत्तेरिति भावः ॥ भो गङ्गेति ॥ विभक्तौ लिङ्गवि
शिष्टाग्रहणान्ङीपाव्यवधानाद्भवतः संबुद्धिपरत्वाभावेनेति भावः ॥ सुप्यादित्वस्य निपातमात्राङ्गीकारे इत्यादिः ॥ ननु निपातोप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हे भो इत्यस्य नासंगतिरत
तथा च विभाषा भवद्भगवदिति वार्तिकं नाश्रयणीयम् । अन्यथा पुल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरी हरयो भो विद्वद्वृन्द भो गङ्गे इत्यादि न सिध्येदि
ति भावः । एतच्च वृत्तिहरदत्तादिमते नोक्तम् । भाष्यस्वरसरीत्यात्तु विभाषेत्यादिवार्तिकमारब्धव्यमेव । किं तु निपातोपि भोशब्दोस्ति तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुं
सकयोश्च न दोषः । युक्ततरं चैतत् । हे भवन्निति वत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् । तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः । सुप्यादित्वात्पाङ्गं हे हे भो रित्यमरोक्तानां संबो
धनार्थानां निपातानां सह प्रयोगायोगात् । किं चात्र भवान्हरिस्तत्रभवान् ततो भवानिति वत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिद्ध्यति । इतराभ्योपि दृश्यन्ते
इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् । किं चामन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भावः । आमएकां
न्तरमिति विधिः वाक्यादेरामन्त्रितस्येति द्विर्भावः सुबामन्त्रित इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिद्ध्यति नत्वन्यथेति दिक् ॥
एवं भाष्यकैयटयोर्वार्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययमित्युक्तं विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोर्थतश्चेत्यन्यत्र स्पष्टम् । किं च मतिलुनीत इत्यादिवदेतयोरपि सहप्रयो
गसंभव इत्यरुचेराह ॥ किं चेति ॥ पदात्परस्येति ॥ इदं च न भोःशब्दे फलमुभयोरपि भोःशब्दयोः संबोधनार्थत्वेन संबोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात् । किं तु तिष्ठसि भगो तिष्ठसि
अघो इत्यादौ भगवन्नघवन् तिष्ठसीत्यर्थके आमन्त्रितस्येति निघातसिद्धिः । निपातयोस्तु तयोः संबोधने शक्तौ मानाभावेन संबोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभा
वात् । भगो तिष्ठसीत्यादौ अविद्यमानत्वम् । अंभगो देवदत्तेत्यादौ एकान्तरता भगो आगच्छेत्यादौ द्विर्भावः धनेन भगो इत्यादौ पराङ्गत्वमिति भावः ॥

म॰ श॰ यदि प्रामाणिकाविति॥ यदीत्यनेनेदं सूचितं तौ न प्रामाणिकौ। अतएव भाष्ये विभाषाभवदिति व्याख्यायभो ब्राह्मणीत्यस्यैवासिद्धिमाशङ्क्याव्ययमेष भोः शब्दो विभक्तिप्र
३४ तिरूपकत्वादित्येवोक्तम्। एवं च भगो हरिहराविल्याद्यसाध्वेव॥ तदतिरभसादिति॥ भोभगोमतुवसोरिति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्ये स्पष्टत्वादिति भावः॥ उभयग्रहणादि
ति॥ वार्त्तिकबोधितसाधुत्वानामपि कुलटायावेत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्रकृतानुवादस्य करणादिति भावः। हरदत्तेति॥ एवं चानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ उभयोर्ग्रहणसिद्धि

४५६

भगो अघो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम। आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्त्तिकायत्तैवेति सुधीभिराकलनीयम्। यत्तु वदन्ति। सकारान्तानेवैतान्नि
पातानाख्यायरुत्वं भाष्ये प्रत्याख्यातेइति। तदतिरभसात्। स्यादेतत्॥ निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ तस्वरप्रतेरनप्रतिपदोक्तत्वात्। न तु संबुद्ध्यन्ताः लाक्षणि
कत्वात् इति चेन्नैवम्। स्वरितेनाधिकार इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लस्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात्। भुवश्च महाव्याहृतेरिति
सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमितिहरदत्ताद्युक्तेश्च। नचैवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः। परस्परसाहचर्येण नि
पातानां वार्त्तिकोक्तानां च ग्रहणेऽप्यन्येषामग्रहणात्। व्योर्लघु। लघुप्रयत्नतरः लघूच्चारणतरः तवान्तरतम्याद्धृस्वो यस्य यदह्यात्। वयाविति ॥

रितिभावः। विभाषाभवदिति वार्त्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणीत्यसिद्ध्याशङ्कायामव्ययमेष भोः शब्द इति सिद्धान्तेनोभयोरत्र ग्रहणलाभादिति बोध्यम्॥ परस्पर
साहचर्येणेति॥ तेन वार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः। अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोध्यम्॥ अन्येषाम्। अनर्थकानां सान्तरान्तान्यतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिद्ध्या भोइत्यादि
पूर्वकरेफान्तानामेवार्थवतां ग्रहणस्यन्याय्यतया भोइत्या ओकारान्तानुकरणपक्षेऽपि वार्त्तिकनिष्पन्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोशब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः। अ
त्रेदन्तत्वं रान्तानामेवानुकरणं सूत्रे सन्ध्यभावोऽन्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः। लघूच्चारणतरो लघुतरोच्चारणः ॥ राम॰
३५

श्रीगणेशाय नमः ॥ व्यर्थं स्यादिति ॥ न चास्यापत्यमित्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधनेन तच्चरितार्थम्। अअसिद्धत्ववत्स्थायां प्रवृत्तसंज्ञायाः एकदेशवि
कृतन्यायेन सुलभत्वात्। एकार्थीभावेनेति ॥ न चैतत्प्रत्ययमात्रस्य तन्मात्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः। एकार्थीभावश्चायस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविकीर्षितात
न्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्यः। तेन पञ्चनाव प्रिय इति समासघटक पञ्चनावेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम्। प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थी

श्रीगणेशाय नमः ॥ अर्थवदधातुः। प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति। सूत्रे तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः। तथाहि। प्रत्ययस्यैव
पर्युदासे कृत्तद्धितेति सूत्रेण तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात्। न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम्। अर्थवदित्यनुवृत्तिसाम
र्थ्यात् तदन्तग्रहणात्। प्रशंसायां हि मतुप्। एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम्। न च अर्थवदित्यस्य पूर्वसूत्रे चरिता
र्थता। धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तल्लाभात्। तस्मात्प्रत्ययान्तं च वर्जयितुमुचितमेव। यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्येत तर्हि सास्यदांद्योरिति
सूत्रे सादिग्रहणं व्यर्थं स्यात्। अर्थवदिति किम्। धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा माभूत्। नसां च सत्त्वं स्वादयः स्युः। ननु संख्याकर्मा
देरभावान्न भविष्यन्तीति चेन्न। एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यत इति सिद्धान्तात् ॥

भावो न तु तन्मात्रस्य दोषात्। न च क्विबन्ते दोषः तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेन अर्थवद्द्वितीयाभावेन पृथगर्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभा
वाभावादिति वाच्यम्। अलौकिके वाक्ये कल्पितैकार्थीभावसत्त्वात् आरोपेणादोषात् ॥ व्यर्थं स्यादिति ॥ अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम्। सातेः प्रातिपदिकत्वे
हि ततः औत्सर्गिकैकवचनेन तस्यापि सुबन्तत्वेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद्व्यर्थमिति भावः ॥

म॰ भा॰ सोऽर्दुर्वीरत्वादिति॥ तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाल्लुक् समुदायसंज्ञायाश्चान्तरङ्गत्वादवयवेभ्यः प्रातिपदिकेषु कृत्वा सुपि लुप्तायां प्रवर्तत इति तस्य
४५ तदवयवत्वमप्रवृत्तं पचतिध्वनतीत्यादौ नावयवानां सा। धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तन्नियमात् तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्ति
रापाद्या। धनशब्दस्य धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाद्युदाहरणं बोध्यम्। ध्वनितं चेदं भाष्यकैयटयोः। तस्मान्न लोपाद्यापत्तिर्दोषः। इदमव्ययेभ्य इत्यदेभ्योपि सु
पश्चैकवचनाभ्युपगमेन। यदि तु तदुत्पत्तिः सत्येव गमके। यथाव्ययेभ्य उत्पत्ताववव्ययादाप्सुप इति गमकम्। नान्यत्र एकवचनमिति महासंज्ञाकरणात् प्रकृते तु न
तथा गमकम् तएव ङ्याब्विति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्य कृत्वादीनामुत्पत्त्वान्नेति समाहितं भाष्ये, त्वद्रीत्यौत्सर्गिकमेकव

हुंफडादिभ्य इव सोऽर्दुर्वीरत्वात्। न च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयाऽनर्थकेन स्यादिति वाच्यम्। तस्याविशिष्टरूपोपादानविषयत्वात्। अधातुरि
त्यादिपर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते तथापि उत्तरार्थं तदित्युक्तम्। एतच्च सुप्तिङन्तमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् ॥

चनं दुर्वीरमेव। अत एवाग्रे भाष्ये ऽर्थवत्यदस्य दश दाडिमानीत्यादिपदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितस्तत्र हि सुपो धात्वित्यस्य प्राप्तिरि
ति तदेवास्य मुख्यं व्यावर्त्यम्। पचतःकल्पमित्यादौ तत्प्रवृत्तौ रूपसूत्रस्थं भाष्यं गमकम्। समासग्रहणकृतनियमस्तु अर्थवत्समुदायविषयक इति भाष्ये
स्पष्टमिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति दिक्॥ यद्यप्यर्थवत्त्वमिति॥ व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः॥ उक्तमिति॥ एतेनेदमुक्तमेव पुनर्ग्रहणं
योऽच्यत इति सूचितम्। भाष्य इति॥ एवं हि तत्र भाष्यं। अर्थवदिति वर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिताः चेति कृत्तद्धितेति सूत्रे न्तग्रह राम:
णं न कार्यमिति। अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेव चेदृशार्थलाभ इति कैयटः ॥ ४५

समुदायार्थारोपादिति॥ तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धिरिति भावः॥ तत् क्रियावाचकत्वम्। तत्तदर्थविभागश्चेति। तस्य तस्येति कृतद्विर्वचनेन ष
ष्ठीसमासे ससोऽर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुकि इदं साधु। एतेनान्यान्यप्रादुर्भावादिति अपादाने पञ्चमीति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽपि व्याख्यातः। सुबन्तत्वसमपि
द्धिः प्रयोगपसद्द्व स्थाने द्विर्वचनपक्षेऽप्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्यान्त्यस्य शब्दे प्रत्ययत्वबुद्ध्या सूपपादम्॥ सर्व इति। धातूपसर्गविभागो वृत्तिष्वेकार्थीभावश्चैवमेवेति भा

यत्त्वाहुः। पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति। अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात्। अधीते यावक इति। अधिपूर्वस्यैवेङः प्रयोगात् विशिष्ट एव अर्थवान् न तु
केवलः इङ् अध्ययन इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अन्वयव्यतिरेकसमुदायार्थारोपात्। एवं कन्नप्यनर्थकः। यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतेः। ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् कर्त
रि च कारक इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां नञिवयुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पना चेति। अत्रेदं वक्तव्यम्। धातुरनर्थक इति तावद्व्याहतम्। क्रियावाचकत्वं वि
ना धातुत्वायोगात्। आरोपितं तदिति चेत्। सत्यम्। तावतैवेष्टसिद्धेः। प्रकृतिप्रत्ययविभागः तत्तदर्थविभागश्च सर्वः कल्पित एव न परमार्थः तत्तु स्फोट एवार्थवानिति सि
द्धान्तात्। उक्तं च हरिणा। उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः। असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहत इति। कथमन्यथा इङो द्विर्वचनमड्डाद्यश्च स्युः। तथा
च प्रत्याहाराह्निके अर्थवन्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम्। एवं [illegible] प्रत्ययोऽप्यर्थवानेव। स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात्।

वः॥ स्फोट एवेति॥ पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः। लोकानां तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः। अत एव तस्य परमार्थत्वं लोके बोधजनकत्वात्। शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पा
दनेन विशिष्टपदस्यैव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव बोध्यते। उपलालना इत्यस्य भवन्तीति शेषः। न तु वास्तवा इति भावः तदाह। असत्ये इति। आरो
पिते इत्यर्थः। लोकानां तत्तच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम्। सत्यम्। विशिष्टशक्त्या बोधकं पदादीत्यर्थः॥ स्युरिति। अधिजगेऽध्यगीष्टेत्यादौ। अर्थवत्त्वादिति। आरोपितार्थवत्त्वादि

शास्त्रकृत्। भाष्यकृदादिः॥ संमतेति॥ तद्धितविषय इति शेषः। औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह॥ हृस्वस्य लेपीति॥ चः पञ्चम्यर्थे हेतुत्वानुवादकः॥ कथंचिदिति॥ अनेन तदनावश्यकत्वमेवेति ध्वनयति। ननूत्तरत्र चरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह॥ उत्तरार्थस्यापीति॥ इकोचीति सूत्रे च ग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वा भाष्ये उक्तमिह किंचित्क्रियत इति। न लुमतेति निषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारात्रयोऽप्यत्र गुणः फलमिति तदर्थः॥ इत्यसतीति॥ लघुनानेनैवानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्य न्यायानुसरणेन तयोः प्रत्याख्यानसंभवदिति भावः॥ नलोप इति॥ सुबुत्पत्तिस्तु नोक्ता भूवादय इत्यस्य लविधौ तिबादिविधौ चोपस्थितेर्निरवकाशतया ऽपवादैस्तिबादिभिर्बाधात्॥ कार्यकालपक्ष इति॥

कल्पनामात्रमिदमिति चेन्न। उक्तोत्तरत्वात्। नैषा कल्पना शास्त्रकृत्संमतेति चेन्न। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणि इति सूत्रे पूरणात्ययार्थे ऽ न्प्रत्ययस्य पूरणार्थतायाः भाष्यकारैरेवोक्तत्वात्। प्रत्यय इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि संमतमेवेदम्। यदपि ओषधेश्चेत्यादि तदपि न। अनित्यत्वेऽप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः। हृस्वस्य लेप्यप्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च। अनित्यत्वज्ञापनस्य कथंचिदावश्यकत्वे अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च। उत्तरार्थस्यापि इह किंचित्क्रियत इति न्यायेन इहकरणस्य सफलत्वौचित्यात्। औषधेश्चेत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्थंसति प्रत्याख्यानसंभवाच्चेति दिक्। अथ धातुरिति किम्। अहन्। नलोपो मा भूत्। न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति वाच्यम् ॥

न च यथोद्देशेऽपि प्रत्ययान्तत्वस्य भावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया फलाभावेन च संज्ञाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वाद् सत्वाच्च। भविष्यति किंचित्फलमित्यभिसन्धिमात्रेण तत्र पक्षे संज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वाच्च। यथोद्देशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धेः शङ्कासमाधानेऽत्र निर्दे रा॰ म॰
ले॥ न हि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण शङ्काप्युचितेत्यर्थस्य प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्यध्वनितत्वादिति कश्चित् ॥ ४६

कथमन्यथेति। न च राजेत्यादौ कृदन्तत्वात्प्रवृत्तिः। तत्राप्यप्रत्ययइत्यस्य संबन्धात्। अत एव दाक्षीदिहत्सु इत्यादौ परादिवद्भावेन न सुपो लुक्। न च सुब्लोपविषयमेव ज्ञापकम्। असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातइत्यर्थस्यापि ज्ञापनादन्यथा सूत्रोपस्थितङिसंबुद्धिमात्रविषयता स्यादिति राजपुरुषासिद्धिः। स्पष्टा चेयं रीतिः सार्वधातुकमपिदित्यत्र भाष्ये। प्रकृतसूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टम्॥ अत्र सुप्तिपोरिति॥ तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचनेतच्छ्रवणापत्तिः। विभक्त्यर्थस्य लिङ्गं प्रति स्वरूपायोग्यत्वेन न नपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिलुक्। तत्त्वे तु पदादित्वेन षत्वनिषेधापत्ति

प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेर्न ङिसंबुद्ध्योरिति निषेधेन ज्ञापितत्वात्। कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात्। अप्रत्ययः किम्। हरिषु। करोषि। अत्र सुप्तिपोर्माभूत्। अप्रयान्तः किम्। तत्रैव विभक्तिविशिष्टयोर्माभूत्। न चान्तवद्भावेन काण्डेकुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव। तथा च ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वत्वं सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम्। कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धेः। यथोद्देशेपि विभक्त्येकादेशो नान्तवत्। सप्तम्यधिकरणे चेत्यादिनिर्देशात् ॥

र्दीर्घ इति भावः। तत्रैवेति। अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः सुपो धात्विति लुगापत्तिश्च पचेरन्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति भावः। स्यादेवेति। पूर्वविभक्त्युत्पत्तये जातस्यातिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भावः। यथोद्देशेपीति। अपिना कार्यकालपक्षेपि। न हि तत्र पक्षे उपदेशे नैवैकवाक्यता नातिदेशेनेत्यत्र मानमस्ति सत्यतिदेशैकवाक्यतयैव ह्रस्वप्राप्तेः सुवचत्वात् ॥

प्रातिपादिकग्रहणं चेति। नपुंसकत्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसके वर्त्तमानस्येत्यर्थे नैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः। उक्तेर्थे। विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे। सामान्यापेक्षमिति। अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात्त्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः। यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्व प्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थं तेनात्र न ह्रस्वः। मूलोक्तार्थे ज्ञापिते चारितार्थ्यं दुर्निरूपं च संख्याकर्माद्ययोगात्त्वाद्युत्पत्तिरपि न, औत्सर्गिकमेकवचन

ह्रस्वो नपुंसक इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वा उक्तेर्थे सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु। यत्तु वदन्ति। प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात्। व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति। तन्न। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितः तदादेर्ग्रहणात्। केवलस्य च अतथात्वात्। अन्यथा त्वदुक्करीत्यासुतिङोरपि तदन्तत्वात्पदत्वं स्यात्। तथा च हरिशुकरो मिद्स्यादौ पत्वं न स्यात् ॥ ॥

मपि न गमकं विना तदनुत्पत्तेः। सुपो धात्विति लुगपि न, धातुसाहचर्येण सुप्तिङि तरसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधानात्। एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो न कर्तव्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम्। पचेरन्सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्येन न नलोपस्तथाप्येतावत्क्लिष्टकल्पनापेक्षया लाघवात्प्रत्ययान्तपर्युदास एवोचित इति भावः। अतथात्वादिति। यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावालभ्यत्वादिति भावः ॥ एमः

निषेधादिति। यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशेन लाभसंभवो तत एव भवतीत्यादौ भवतेः शब्निरूपिताङ्गत्वसिद्धिर्व्यतिसेदित्यादौ।
सेदित्यस्य पदत्वसिद्धिश्च द्वरित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनं प्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च युवापसेत तदन्तत्वनिबन्धन फक्सिद्धिश्च। तथाप्यसहाय
एव व्यपदेशिवद्भावो न तु ससहाये तेनैतरावयवे तदप्रवृत्तिः। स्पष्टा चेयं रीतिराद्येचउपदेशद्वत्वत्रकैयटे। अतएव सभासंनयने व्यपदेशिवद्भावेनाकारस्यना
दित्वं दरिद्राधातावि कारस्यनान्तत्वं तथासति वृद्धत्वप्रयुक्तश्च इवर्णान्तत्वप्रयुक्तो च प्रत्ययश्च स्यात्। ततोऽत्र न किंचिद्वैषम्यम्। लोकेपि बहुपुत्रसत्वे नैकस्मि
न् ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारो विजातीयकन्यादिसत्वे त्वेकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यम्। अतएव हरिषित्यादौ सोः पदत्वं न। निजौ

सास्यदाद्योरिति निषेधात्। अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम्। महासंज्ञाकरणं त्वन्वर्थत्वात्। तथाचायमर्थो णेपठ्यते। कोधा
तुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय इति। डित्यादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम्। अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः। यत्तु व्युत्पत्तिप
क्षेपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम्। तच्चिन्त्यम्। तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसंभवात्॥

चत्वार एकाच इति भाष्यं त्वेकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनयैकदेशयुक्तिरिति तात्पर्यम्। वस्तुतस्तु पर्युदासेन वार्थवत्त्वे लब्धे अर्थवद्ग्रहणादत्र सू
त्रेपि वि[illegible]तरानपेक्ष्यार्थबोधकत्वमर्थवत्त्वं गृह्यते। एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिवेदमप्यलौकिके आरोपितमस्तीति दक्षअसइद्व
त्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वात्सुतिः तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो व्यर्थः। ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुक्त्या भाष्ये॥ सुप्तिङन्तमि
तिसूत्रस्थभाष्यकैयटयोरप्यत्रैव तात्पर्यमिति बोध्यम्॥

 इत्याद्यर्थमिति॥ अन्यथा विभक्त्यन्तस्योदात्ततास्यात्। प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वविभक्तिलुकि टकार ऐकारस्योदात्तत्वे पुनर्जसि टकाराकारोदात्तत्वसिद्धिरिति भावः।
 कृदन्तत्वेनेति। न च समासविकल्पविधानस्य वैयर्थ्यम्। समासे एकस्वरश्रवणं समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयोर्भिन्नस्वरश्रवणमिति विशेषात्। द
धिउपदंशमित्यादौ पक्षे प्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च। तत्सामर्थ्यादिति। अन्यथा संज्ञाविधित्वान्न स्यात्। न प्रत्ययमात्रेणेति॥ प्रकृतेरपेक्षणादिति भा

वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटवइत्याद्यर्थं सूत्रम्। न चैवं बहुच्पूर्वइत्येव स[...]यतामिति वाच्यम्। मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनाति
प्रसङ्गात्। न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः। अर्थवत्सूत्रारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वा[...]गादिति दिक्। कृत्तद्धितसमासाश्च। अ
र्थवदित्यनुवर्तते। तत्सामर्थ्याच्च तदन्तविधिः। न हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतान्ततद्धितानां च अर्थोऽस्ति। भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः। अजहत्स्वा
र्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह। कृत्तद्धितान्ताविति। लिट् धुकृइत्यादौ अधातुरिति कर्तेत्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे
प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम्। नियमार्थमिति। न च प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम्। वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात्। प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात्। ननु स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो निषिद्धः एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्नैवम्॥

वः। अधातुरितीति। कर्तृरूपार्थस्याधिकस्य भाने पि क्रियावाचकत्वात्सत्याधातुत्वात्स्ततेरिति भावः। स्त्रीप्रत्यये इति। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये इत्यर्थः। तस्य येन केनापि रूपेण
ग्रहणे तन्निषेध इत्यभिमानः शङ्कितुः। राजकुमारीति। नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न। प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लि
ङ्गप्रत्ययरहिते दर्शनान्तद्विशिष्टे नयातिदेशेन तस्या अत्राप्रवृत्तेः नहि ङीब्रहिते राजकुमारीत्यादौ तदस्ति, ङ्याब्ग्रहणं त्वन्यार्थमिति वक्ष्यते। शङ्कित्रभिमानानुसारेणैवोत्तरयति।

अन्तरङ्गस्यापीति। सुलभत्वादिति। यथोद्देशेइदं। यदि लस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वमेवं च यथा सा प्रत्ययग्रहणे एवं न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण
इति उगितश्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तथायं निषेधोपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणेन तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्युच्यते। तदा न दोषः। समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावा
दितिदिक्। असमर्थसमासे इति। असूर्यंपश्यादित्यादावित्यर्थः। धर्मिग्राहकेति। प्रातिपदिकसंज्ञा धर्मस्तद्धर्मी असमर्थसमासः ग्राहकं मानं खश् विधायकम्। अ
न्यथा परस्परमसंबन्धे नैकार्थीभावाभावात्समासो दुर्लभः स्यात्। असूर्यशब्द इति॥ तत्प्रकृतिके सुबन्त इत्यर्थः। सुपीत्यधिकारात्। उपपदमिति महासंज्ञाकरणा

अन्तरङ्गस्यापि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषयेऽप्रवृत्त्याश्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः। तत्रैवाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्या
येन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात्। अत एव गोमत्प्रिय इत्यादौ नुमाद्योन। लुकः प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्युरेव। नन्वेवमपि असमर्थसमासे इच्छदाडि
मादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेन्न। अर्थवदित्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात्। कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्धर्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण। असू
र्यललाटयोरिति हि असूर्यशब्दे उपपदे खश् विधीयते। उपोच्चारितं पदं चोपपदम्। पदं च सुप्तिङन्तमिति। नियमशरीरमाह। यत्र संघाते इत्यादि। पू
र्वभाग इत्युपलक्षणम्। उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम्। अन्यथा जन्मवानित्यादेः संज्ञा न स्यात्तद्धितग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात् ॥

च्चात्तदेतदाह। पदं चेत्यादि॥ ग्रामशब्दादिपदानां च बोद्धे तस्मिन्शक्तिरिति न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यम्। यत्र संघाते इतीति। अर्थवतीति शेषः। सजातीयापे
क्षनियमस्यौचित्यादिति बोध्यम्। प्रत्ययो नेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो नेत्यर्थः। तेन राजाइयानित्यादौ न दोषः। जन्मवानित्यादाविति। तत्र पूर्वभागस्य पदत्वादिति भा
वः। ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्यं तत्राह। तद्धितेति। तत्र पूर्वभागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भावः ॥

नन्वत्रपक्षे गवित्ययमादेशादौ दोषः। गोइत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेन पदत्वाभावात्। वृषण्वसुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन तत्त्वाजात्येन पूर्वो भागः पदमित्यर्थलाभासंभवश्चेत्यत आह। यद्वेति। प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तम्। अत्र तन्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्च, तत्र षष्ठीसमासेऽर्थवदित्यस्य स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवदित्यर्थः। गवित्ययमित्यादावनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तत्त्वमस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु नव्यावृत्तिः प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हा[र्थ]वत्त्वाभावात्। सरूपसूत्रे भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते

पूर्वोभागः पदमिति किम्। बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात्। तेन बहुपटव इत्यत्र प्रथमजसो लुकि बहुपटुशब्दस्य चित्स्वरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिद्ध्यति। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविषयको नियमोऽस्तु। न चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा स्यादिति वाच्यम्। अर्थवत्त्वेनैव वारणात्। प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति न तूत्तरपदार्थमात्रे। येन पुरुषावित्यस्यार्थवत्त्वं स्यात्। नियमफलमाह। तेनेत्यादि। नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा। कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् इति चेन्नैवम् ॥

इति स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोध्यम्। पुरुषावित्यादेरिति तत्पूर्वभागस्योत्तरपदत्वे चेति निषेधेनापदत्वात्। परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययलाभावादिति भावः। अर्थवत्त्वेनैवेति। उत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्। वाक्यस्येति। कृदन्तत्वादिति भावस्तदाह। कृदिति। न चास्य भुजौ करणत्वेनोपदंशं प्रति नकारकत्वं। मूलकस्योपदंशे कर्मत्वेनान्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता तृतीयैवेति तं प्रत्यपि कारकत्वमित्याशयात् ॥

परत्वाद्बाधादिति। नियमस्यार्थतो निषेधेपि तात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य परत्वेन कृदन्तत्वप्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्यादिति भावः। निषेधानां बलवत्त्वाच्चे त्यपि बोध्यम्। निष्फलत्वादिति। स्पष्टं चेदं प्रयोगादिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। न च समासे इति। नापि वाक्ये इति बोध्यम्। एकार्थीभावेति। एकोपस्थितिनियामिका समुदायशक्तिरेवैकार्थीभाव इति भावः। एवं समासे वृत्तिः सिद्धा। वाक्येपि शक्तिरस्ति विशेषणविशेष्यभावांशे तच्छक्तेरर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात्। लक्षणे

समासग्रहणं कृतनियमेन परत्वाद्बाधात्। एवं च कृत्तद्धितेति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत एव निष्फलत्वादिति तत्त्वम्। यत्तु वदन्ति। समासग्रहणं न नियमार्थं किं तु विध्यर्थमेव। अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम्। वृत्तिश्च द्विधा। शक्तिर्लक्षणा च। न च सा समासेऽस्तीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सिद्धान्ते तावदेकार्थीभावाभ्युपगमाद्वृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव। मीमांसकमतेपि लक्षणास्त्येव। यदाहुः। सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमिति। अथ नैय्यायिकरीत्योच्यते। तदपि न। बहुपटवदित्याद्यसिद्धेः। तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेन्न। पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः। किं चैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यास्तां तावत्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्येति गतार्थम्। येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् ॥

ति। वृत्तौ वाक्ये चेति भावः। असिद्धेरिति। समास इव तद्धितेपि शक्तिलक्षणयोरभावादिति भावः। पचतकीत्यादाविति। न च पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्यामेव वैशिष्ट्यं निवेशनीयम्। विनिगमनाविरहेण मध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशयात्। किं च बहुपटवस्तिष्ठन्तीति वाक्यस्यापि संज्ञापत्तिः। एवम्। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे। न चात्रार्थवत्त्वाभावाद्वारणं, न्यायनये उत्तरसूत्रे तदसंबन्धात्। तृतीयाप्रभृतीनीति तु स्वरे विशेषार्थम् ॥

अभेदविवक्षायामिति। सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः। अनुकरणं चस्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयति तथोपस्थितस्य शाब्देन्वयप्रतियोगित्वंत्वुत्पत्तिवै
चित्र्यात्। एवं च वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावइतिभावः। अतएव भूसत्तायामित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते तदाह। भूइति। अपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठि
तमित्यर्थः। अस्य चास्मादेवलिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम्। भेदविवक्षायामिति॥ अर्थवच्छब्दोपि वृत्तिविषयएवैतत्पक्षे इतिभावः। अयं पक्षोमतौ छः सूक्तेतिसूत्रेभा
ष्ये। अनयोश्चलक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेतिदिक्। विशिष्टस्यापीत्यर्थइति। प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणांलिङ्गप्रत्ययविशिष्टेऽतिदेशादितिभावः। स्पष्टं चेदं बहुव्रीहे
रूधसइत्यत्र भाष्ये। इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च तत्त्वन यन्नाह। अयस्कुम्भीति। किं चेत्यादि च। उत्तरपदेष्विति। अत्र च ङ्यन्तमुत्तरपदमितिभा

अवद्यति। अनुकरणेषुतु अनुकार्येणसहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम्। भूसत्तायामितियथा। भेदविवक्षायांतु संज्ञास्यादे
व। अध्वैवोवुगितियथा। लिङ्गविशिष्टस्येति। लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः। परिभाषायाः प्रयोजनन्तु। अयस्कुम्भी। अतः कृकमीतिसत्वम्। त
द्धिकंसादिषूत्तरपदेषु विधीयते। किंच। कुमारीमाचष्टे कुमारयति। णाविष्टवदिति टिलोपः। एवं यामिनयंत्यत्राह्वानि इत्यत्र आचारे क्विबपि फलम् ॥

वः। टिलोपइति। इदमुपलक्षणं पुंवत्वस्यणिचश्च। सामान्यग्रहणेपि प्रवृत्तेरेवानयापरिभाषयाङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यंभाष्ये शङ्कितम्। न च दृष्टामालादृष्टागौरीति स
मुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावात् ङ्याबन्तत्वेन ततः सुबुत्पत्त्यर्थं तदस्तु। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयातु नात्र सिद्धिः ङ्याब्रहितस्य दृष्टामाला
इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेरेवं चाम् दृष्टामालादेवदत्तेत्यादावेकपदान्तरितत्वेनैकान्तरतापत्तिरितिवाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्ये
न प्रातिपदिकसाहचर्येण चष्टभगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवकङ्याबन्तस्यैवग्रहणेनादोषात्। प्रत्येकमपि पदत्वसत्वेनैकान्तरत्वाभावाच्च। उत्तरसंज्ञया पूर्वसंज्ञया बाध

कुत्साद्यर्थकस्वार्थिकानांकुत्सितइतिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्याङ्याबन्तादुत्पत्तेः सिद्धत्वादत्यन्तस्वार्थिकेफलमाह। तथाहीत्यादिना। स्वार्थिकत्वेन। अत्यन्तस्वार्थिकत्वे
नापरश्चेत्यभ्युच्चयः। एवंचलोहितात्लिङ्गबाधनंवेतिनवक्तव्यमितिभावः। विकल्पः सिद्ध्यतीति। अन्यथाऽऽर्यशब्दात्कनिसमुदायोत्तरटापैवलिङ्गसंबन्धबोधन
सम्भवादेकाज्द्विर्वचनन्यायेनसमुदायादेवटापिकनः पूर्वंटाबभावेआतः स्थानिकत्वाभावाद्विकल्पासिद्धिरितिभावः। ङीप्प्रसङ्गादिति। अन्यपदार्थस्यस्त्रीत्वादि
तिभावः। अकृतएवेति। इदंगोस्त्रियोरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। समासान्ताइत्यत्रतादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिहितत्रभाष्यम्। अलौकिकेप्रक्रियावाक्यएवेत्यस्यप्रवर्त्ततइत्यनेना

ङ्याबभ्यांप्रागिति। तेनलोहिनिकाआर्यकाचसिद्ध्यति। तथाहि। स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्चलोहितान्मणाविति कन्ङीपंबाधेत। ततः लोहिति
केत्येवस्यादिष्यतेतूभयम्। ङीब्ग्रहणसामर्थ्यात्तुङ्यन्तात्कनिरूपद्वयंसिद्धम्। वर्णादनुदात्तादित्यस्यवैकल्पिकत्वात्। आर्यशब्दात्तुनसामिव
चनइत्यत्रज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकोपिकन् आब्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वंनप्रवर्त्ततेऽतोनउदीचामातः स्थानेयकपूर्वायाइतिइत्वविकल्पः सि
ध्यति। स्यादेतत्। एवंसतिबहुगोमत्केतिनसिद्ध्येत्। बहुगोमच्छब्दात्कपः प्रागुगित्लक्षणङीप्प्रसङ्गादितिचेन्नैवम्। अकृतएवसमासेऽलौकि
कप्रक्रियावाक्यएवउत्तरपदस्यावयवीभूयसमासान्तः प्रवर्ततेइति वक्ष्यमाणत्वात्। सर्वविभक्तेः पुरस्तादित्येके ॥

न्वयः। क्वप्रवर्त्ततेतत्राह। उत्तरपदस्येति। अनन्तरमितिशेषः। अवयवीभूयेत्यस्यप्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः। एतत्स्वरूपकथनम्। अवयवत्वेप्रमाणमाह। समा
सान्तइति। तच्छब्दवाच्यत्वादितिभावः। समासस्यैवायमन्तावयवइत्यन्तइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। इत्येकेइति। अत्रारुचिबीजन्तुसमासार्थवाक्यस्यान्तइतिगो
स्त्रियोरितिसूत्रस्थभाष्यस्यवाच्यार्थविरोधः। नहिसुब्रहितंसमासार्थंकिंतुतद्विशिष्टमेव। किंचततः पूर्वंकपिततः समाससंज्ञायांसुब्लुकिटापिबहुचर्मिके
त्यादावापः सुपः परत्वादित्वानापत्तिः। नन्वविभक्त्यन्तेन्यपदार्थबोधकत्वारोपेणस्त्रीत्वबोधकत्वस्यतदन्तेसत्त्वात्सुब्लुकः पूर्वंकबन्तात्टाबितिवक्तुमशक्यमिति ॥

परस्तादितिपक्षेत्विति। नचविशिष्टस्यसुबन्तत्वाभावेनसुबन्तात्तद्धितइतिसिद्धान्तविरोधः। तेषामतिरिक्तार्थाभावेनपरिपूर्णत्वादमितिन्यायाविषयतयातस्य सिद्धान्तस्यसमासान्तविषयेऽभावात्। एवंचसमासान्तेषुङ्याप्प्रातिपदिकादित्यस्यासंबन्धएव। तस्यामवस्थायांवाक्यस्यप्रातिपदिकत्वाभावादितिभावः। तद्धि तान्तत्वादिति। प्रातिपदिकत्वेनेतिशेषः। पुनः सुपिचाकृतेइति। प्रत्ययलक्षणेनसुबन्तत्वात्समाससंज्ञा॥ कपस्तद्वाक्यावयवत्वेनतद्ग्रहणेनतद् न्तस्यग्रहणम्। सुपिचकृतेइतिक्वाचित्कःपाठःप्रामादिकः। + यद्यपितत्रपाठेऽलौकिकविग्रहवाक्येपिअन्यपदार्थान्तर्भावेणएकार्थीभावारोपात्। स्त्रीत्वसत्वेनपूर्वंटापितःसुपिआपःसुपःपरत्वाभावाद्वहुचर्मिकेत्यत्रेत्वसिद्धिरस्तितथापितदुत्तरपर्यन्तंसमाससंज्ञायाअप्रवृत्तौमानाभावात्। न

परस्तादितिपक्षेतुतद्धितान्तत्वात्सुब्लुकिपुनः सुपिचाकृतेसमासइतिसिद्धान्तः। तस्मादन्तरङ्गत्वादपितद्धिता त्वाड्ङ्याप्पोःप्रवृत्त्यर्थंङ्याब्ग्रहणमितिस्थितम्। यत्त्वाहुः। आब्ग्रहणंस्पष्टार्थमितितदनेनप्रत्युक्तम्। व स्तुतस्तुङ्याप्पोर्ग्रहणंमास्तुसुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरितिनिष्कर्षः सुपःप्रागेवचङ्याप्पोप्रवर्त्तेते ॥

चसुबन्तत्वाभावः। अनेनसुपासमुदायस्यसुबन्तत्वेपिउत्तरपदमात्रस्यतत्वाभावात्। पूर्वपदस्यसुबन्ततायाःप्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्। एवंचपूर्वे तत्करणेफलाभावः। बहिर्भूतसङ्ख्याकारकसापेक्षसुपस्तस्यामवस्थायातदन भिव्यक्त्याऽप्रवृत्तेश्च। वस्तुतस्तुतद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकसं ज्ञासमकालमेवविरोधाभावेनतत्पूर्वभागस्यसमाससंज्ञेतिबोध्यम्। यौगपद्यासंभवएवशास्त्राणांक्रमप्रवृत्त्यङ्गीकारादितिदिक्। यत्त्वाहुरिति। ङीग्र हणन्तुलोहिनिकेत्यर्थमितितद्भावः। अनेनेति। आर्यकेत्यस्यासाधनेनेत्यर्थः ॥

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तौ प्रागेव ङ्याप्योः प्रवृत्तौ च बीजमाह। स्वार्थादीति। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेत्यर्थः। स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य
कारणत्वात्पूर्वं जात्यादिज्ञानं। ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानं। ततः स्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्य ज्ञानं। ततो विजातीयक्रियाका
रकापेक्षयासजातीयपदार्थापेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं। ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा तन्निवृत्तौ हि बहिर्भूतकुत्सादियोग इति कुत्सित इति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं च ज्ञानक्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौचित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव। यद्यपि लोकानां बोधो न क्रमेण तथापि शास्त्रप्रक्रियायां शा

स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम्। सुडस्योरिति। सोरुकारोऽवर्णस्तस्माविति तत्रविशेषणार्थः। असौ त्वुक्ते ह्यसकारादावित्य
र्थः स्यात्। तथा च वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु इति न सिद्ध्येत्। ङसेरिकारो युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशिति तत्र अस्य ग्रहणं माभूदिति। यदि तु एकवचनस्येत्यत्र प
ञ्चम्या इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य ङसोऽत्र ग्रहणं भविष्यतीत्युच्यते तर्हि टाङसिङसामिस्येतदर्थः। जश्शसोर्जकारशकारौ जसः शीनस्माच्छसोनदू
त्यनयोर्विषयविभागार्थौ। अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न। जसो जकाराभावे औङ्त्यस्याप्यस्यात्। ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सम्भाव्येत।

स्वकृतकल्पितोऽयं क्रमः। अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात्। प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्ग। दौडीवादि[illegible]दिति बोध्यम्। अत एव घकालतनेष्विति चरितार्थ
म्। स्पष्टं चेदमचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः। एवं चैतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव ङ्याब्ग्रहणम्। अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य तस्य निवृत्तेरुक्तन्यायविषयाभावा
च्च समासान्तेषु न दोषः। अत्यन्तस्वार्थिके कन्यार्थिके त्वेव यद्यभिधानमस्ति। लोहिनिके त्येतत्सिद्ध्यर्थं च लोहिताल्लिङ्गबाधनं वेति कार्यमेवेति भावः। स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भा
ष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः। पञ्चम्या इत्यनुवृत्तेरिति। तृतीयाव्यावृत्तये इति भावः। टाङसीति। तत्रेकारानुच्चारणे इष्टस्य यथासंख्यस्यानापत्तिरिति भावः ॥

ङित्वमिति। ततश्चटिलोपः स्यादितिभावः। विशेषणार्थ इति। तत्फलन्तु सुपांसुलुगितिसूत्रेणाकारादेशे ङ्नादेशाभावः। घेर्ङितीति। नचघेः सुपिगुण इत्येवास्तु

एवंशसः शकाराभावेऔटोङित्वंसम्भाव्येत। अतोअसन्देहार्थंतत्करणौचित्यात्। औटष्टकारः सुडितिप्रत्याहारार्थः। टाटकारस्तुटा
ङसीतिविशेषणार्थः। ङेप्रभृतीनांङकारोघेर्ङितीतिविशेषणार्थः। पकारस्तुप्रत्याहारार्थः। एवंचसर्वेषांफलत्वेपिसंज्ञार्था इति प्रा
चोग्रन्थोऽसङ्गतएव। सम्यग्ज्ञानंसंज्ञातदर्थाः विशेषणार्थाइतियावत्। इतिभङ्ग्याव्याख्यानेपिक्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितम्। सुपः॥ तिङस्त्री
णित्रीणीतिसूत्रात्त्रीणित्रीणीतिपदंतान्येकवचनेत्यादिसूत्रंचसंपूर्णमनुवर्ततइतिव्याचष्टे। सुपस्त्रीणित्रीणीत्यादिना। एकशइ
ति। एकैकमित्यर्थः। सङ्ख्यैकवचनाच्चेतिवीप्सायांप्रथमान्तात्शस्। यत्तुप्राप्ताएकैकशइत्युक्तंतदयुक्तम्। शसैववीप्सायाउक्तत्वे
नद्विर्वचनायोगात्। येननाप्राप्तिन्यायेनद्विर्वचनापवादःशसितिसिद्धान्तात्। यत्वाहुः। सर्वस्यद्वे इत्यत्रएकैकशोददा
तीतिभाष्यप्रयोगात्तान्येकेतिसूत्रेएकशइतिसूत्रकारनिर्देशाच्चोभयंसाध्विति। तन्न। उदाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वात्। यत्रतद्धि
तेनानुक्तावीप्साभवतितत्रद्विर्वचनंइत्युपक्रम्यहि। तद्यथा। एकैकशोददातीतिभाष्येउदाहृतम् ॥

जसिचेतिनियमात्तुनाङितिप्रवृत्तिरितिवाच्यम्। एतयदलर्थंजसिचेत्यस्यावश्यकत्वात्। तान्येकेति। तत्रानुवृत्ततानीत्यस्यलब्धव्याकरणान्तरोक्त
प्रथमादिसंज्ञानीत्यर्थः ॥

वीप्सायांद्विर्वचनेइति।शसः कारकाद्विधानेनमङ्गलामङ्गलारूपार्थापेक्षणेनचबहिरङ्गत्वाद्द्विर्वचनेकृतेशसितिभावः।यद्यपिक्वचिदुक्तार्थानामपिप्रयोगोभव
न्तितथापियत्रतद्धितेनानुक्तावीप्साभवतितत्रद्विर्वचनम्।यथैकैकशोददातीत्यादिभाष्योक्त्याल्पार्थकैकशब्दाद्वीप्सायांद्विर्वचनेबह्वल्पार्थादितिशसितिकैयटो
क्त्याचप्रकृतेतद्दक्रमशक्यम्।नचैवमृषिसहस्रमेकांकपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वोदत्त्वातथातेसर्वेसहस्रदक्षिणाःसंपन्नाइत्यइउण्सूत्रस्थभाष्येएकै
कश इतिप्रयोगासङ्गतिरितिवाच्यम्।एकेतिप्रधानार्थकसंबोधनसत्वेनैकशब्दस्यप्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात्।एतद्भाष्यप्रामाण्येनस्वार्थिकद्विर्वचनकल्प

व्याख्यातंचकैय्यटेनअल्पार्थोह्येकशब्दोऽस्ति तस्यवीप्सायान्द्विर्वचनेबह्वल्पार्थादितिशस्प्रत्ययइति।नचैषोऽर्थः प्रकृतेसंभवतीत्यास्तान्तावत्।
रामइति।सञ्ज्ञाशब्दोयमव्युत्पन्नइतिपक्षेऽर्थवत्सूत्रेणप्रातिपदिकसञ्ज्ञा।करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकारेघापवादेनहलश्चेतिघञारमन्ते
स्मिन्नितिव्युत्पादनेतुकृत्तद्धितेतिसूत्रेणेतिविवेकः।सरूपाणामेकशेषएकविभक्तौ।एकविभक्तौयानीति।विभक्तिःसारूप्येउपलक्षणंन
त्वेकशेषेनिमित्तम्।एवंचानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोयमेकशेषःसुबुत्पत्तेःप्रागेवप्रवर्त्तते।यद्येतन्नारभ्येततर्हिप्रत्येकंविभक्तिःस्यात्द्वन्द्वश्च
प्रवर्तेत।आरब्धेत्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद्द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेवफलिताभवतीतिभावः ॥

नापेक्ष्यामदुक्तस्यैवन्याय्यत्वात्।किंचनायंभाष्यप्रयोगःकिंतुगौण्यप्युत्तरासंख्यापूर्वांसंख्यांबोधतेइत्यत्रश्रौतोवास्मार्तोवार्थव्यवहारोदृष्टान्तत्वेनोक्तोभग
वतेतितत्रछान्दसत्वान्नदोषएकैकशःपितृसंयुक्तानीत्यादिवदितिदिक्।रमन्तेऽस्मिन्निति।योगिनइतिशेषः।इतिभावइति।एतावतैवद्वन्द्वापवादएकशे
षइतिव्यवहारइतिभावः।एतेनैकशेषारम्भफलमपिनिरूपितंद्वन्द्वनिवृत्तिरूपम् ॥

उत्तरसूत्रस्थस्येति। वृद्धो यूनेतीत्यर्थः। अनुकर्षणादिति। अनुपश्चात्कर्षणात् आकर्षणादित्यर्थः। क्वचिदपकर्षणादित्येपि पाठः। नैकशेष इति। भ्यामादावपीत्यर्थः। भ्यामि
स्त्रीपुंसयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्य समत्वात्। एतेनानुप्रयोगविरोधादत्रैकशेष इत्यपास्तम्। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषोपि न। तत्राप्येकविभक्तौ सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेः। अत
एव प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिककृतोक्तम्। ननु वार्तिके प्रातिपदिकैकशेष इत्ययुक्तम्। विभक्त्यन्तानामेकशेषेपि जननीमातृधान्यमात्र
र्थके मातृभ्यां देहि मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः। न च तत्पक्षे इष्टापत्तिः। किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि
प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि ह्येतानि किं विद्धि भक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां चेति। अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेणेति भाष्योक्तेरिति वाच्यम्।

सरूपाण्येवेति। एतच्चोत्तरसूत्रस्थस्यैवकारस्येहानुकर्षाल्लभ्यते। तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेतृवाचिनोर्नैकशेषः। मातृभ्यामित्या
दौ सारूप्येपि औजसादिषु वैरूप्यात् ॥ सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्य सा[...]साधुत्वयोरनौचित्यात्। अत एवाथ मतमेतदिति प्रतीक
मुपादायाभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यत इति कैयटादिभिर्व्याख्यातमिति चेन्न। ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्त्तिके तदुक्तेः। अत एव तदुत्तरमेवं च कृत्वा चोद्यत इत्यु
क्तं भाष्ये। अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादौ तात्पर्यविशेषः। अनेन चास्य पूर्वपक्षवार्तिकत्वं स्फुटमेवोक्तम्। तत्र मातृग्रहणं विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणम्। अयं च पू
र्वपक्षः प्रातिपदिकैकशेषस्यैकविभक्तावितिपदाभावे एवोपपत्तिमत्त्वात्कृतः। तदभावे हि यानि सरूपाणि तेषामेकशेष एवेत्यर्थ एव प्राप्नोति प्रयोगमात्राव
च्छेदेन सारूप्यस्य हरिणहरिन्प्रकृतिकहरिणीशब्दादौ तद्धिते वैरूप्येणासंभवात्प्रयोगसामानाधिकरण्येनैव सारूप्यस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्त्वात्प्राप्त
स्य मनिषेधः। अत एवाग्रे विभक्तेः सारूप्ये उपलक्षणत्वमाश्रित्य न त्वस्य पक्षस्यापनेन न तत्खण्डनं कृतमित्येवकारापकर्षो भाष्ये ध्वनितः ॥

तं विना तावन्मात्रेण तत्त्वण इनायोगात्। एतेनैकविभक्ताविति वर्षैकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थे यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ सरूपाणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्त्यालाभेन भ्यामादावेकशेषो नो जसादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति नदाशय इत्यपास्तम्। वार्तिकमते भ्यामादावपि तद्भावस्य प्राप्तत्वाच्चेतिदिक्। एतच्चेति। एकशेषविधायकं चेत्यर्थः। ध्वनितं चेदं दृष्टक्कर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे च द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य इत्याशङ्क्य न वकाशः एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यत इति ग्रन्थेन भाष्ये। इतरेतरेति। एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारेऽवृत्ति बोधनादिति भावः। इत

एक एवेति। एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्तते। इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत्। यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतोऽस्य विषयः। इदं च इदितो नुम धातोरिति लिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्च। तथाहि। यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दो यस्थितं सर्वमविशेषादेकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति। यद्वा पूर्वसूत्राद्द्वन्द्वे इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयम्। स्यादेतत्। द्वन्द्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु। मैवम्। पन्थानौ। पन्थान इत्यादौ समासान्तापत्तेः। करौ करा इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः। सर्वे। सर्वेषामित्यादौ द्वन्द्वे च विभाषा जसीत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक्॥ यत्तु प्राचा राम रामौ इति स्थिते इत्युक्तं एक एव शिष्यते एकविभक्तौ परत इति च। तत्रेत्थमुक्तिसंभवः। रामराम इत्यत्र अवयवयोरिव समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञास्ति मिलितेनार्थवत्त्वात्॥ अन्वय इति। एकरूपेणैकरूपावच्छिन्ने इतरत्रान्वय इत्यर्थः। इदितइति। अत्र ह्यनेन देन परस्परान्वयाद्वृद्घटितसाहित्यनिमित्तैकशेषाप्रवृत्तिरिति भावः। एकरूप्येणैवेति। पुष्यवन्तपद इवेति भावः। द्वन्द्वे प्रसक्ते इति। विभक्त्युत्पत्तेः प्रागस्यान्तःप्रसक्तिर्बोध्या। एकवद्भावापत्तेरिति। एवं चेतरेतरयोगविषयाभावेनैकशेषानापत्तिरिति भावः। इत्यनयोरिति। जसः शीत्यत्र वेति वक्तव्ये विभाषा जसीति तु इत्थावयवभेदविवक्षया बहुवचने एकशेषद्वन्द्वयोरभावात्तत्र विकल्पवारणाय

म·श· सजातीयेति। स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजात्येपि न दोषः। एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात्। अनुग्रहसंभवादिति। अत एव न प्रत्येकं तदु
५४ त्पत्तिः बाधादिति। अन्यथा द्वन्द्वोच्छेदो न लोपाद्यसिद्धिश्चेति भावः। यानि सरूपाण्येवेति। तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति शेषः। मानाभावादिति। भाष्येऽनुक्तत्वादिति भावः।
किं चावृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थापत्त्याभ्यामादावेकशेषापत्तिः। प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषे

न चार्थवत्त्वेपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नैवमिति वाच्यम्। यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तद्विषयकोऽनियम इत्युक्तत्वात्। बहुपटव इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च। तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायात्प्रातिपदिकादेव द्विवचनाद्युत्पत्तिः तावताप्यवयवार्थानां संख्यान्वयेनानुग्रहसंभवात्। नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्नैवम्। द्वन्द्वविधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक्। इत्थमुक्तिसंभवे सत्यपि समुदाया[illegible]विभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपेक्षित इति चेत्। शृणु। अस्मिन्पक्षे मातृमातारौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात्। नन्वेकविभक्तावित्यावर्त्यैवकारमनुकृष्य एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्येयमिति चेन्न। आवृत्तौ मानाभावात्। विभक्तेरेकशेषस्य विशेषणत्वे फलाभावाच्च। न च पयः पयो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलं, सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः ॥

धो वक्तव्य इति वार्तिकेन भ्यामादावपि तदभावस्यैवेष्टत्वानु
मानात्। फलमिति। समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुकाऽनुप्रसक्तेश्चेति भावः। सहविवक्षायामिति। सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकावेश एव भवती रामः
ति भावः। गौणमुख्यकर्मणोरिति। उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकविभक्तेः कर्तुमशक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्यासंभवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः ॥ ५४

नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यरुचेराह। देवदेव इति। असद्विवक्षायामप्येकशेषे तत्पुरुषादिविषयेपि तदापत्तिरिति भावः। तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः
सत्वात्। नन्वनेकबोधकैकभिक्षाशब्दादणि भैक्षसिद्धिरस्तीत्यत आह। [illegible] हीत्यादि। एकशेषाभावे एकशेषं विना तादृशस्य ज्ञानासंभव इति भावः + विभक्तिपरत्वा
भावादिति। परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। अविरविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयमत्र न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रा
तिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषे पश्चात्तद्धित इति वाच्यम्। प्रातिपदिकाधिकारात् किं तत्समर्थेकृतवर्णानुपूर्वीकमिति भाष्यात्प्रातिपदिकसंबन्धिवर्णमात्रा
श्रयतत्संबन्धिवर्णनिमित्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात्। अत एवाश्विमानणिति सङ्गच्छते। अन्यथा प्रकृत्यंशे दीर्घश्रवणं स्यात्। उभयत इति। विभक्तौ परतो

देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च। प्रस्तुत आस्त्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भैक्ष[illegible]ति न सिद्ध्येत्। तथाहि। भिक्षा ३ आम् अ इति स्थिते न्तरङ्गा
नुविधीन बहिरङ्गोपीति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात्। किं च। रा[illegible]विस्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च
वृद्धिरेचीत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात्। उभयत आश्रयणे न्तादिवद्भावाभावादिति दिक् ॥ ॐ यतः प्रत्ययविधित्वस्यैक
शेष इत्यर्थात्तदाश्रयणमिति भावः। अन्तः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वं तु ना लोकसिद्धतत्त्वानुवाद[illegible]वादस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव द्वन्द्वनिवर्तकस्य शास्त्रीयवि
धित्वाभावात्। अनयापि रीत्या न वत्वाप्रवृत्तिरित्यन्यत्। यद्वा एकदेशविकृतन्यायेन प्राग्दीव्यतोणिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्यापि
ग्रहणमशास्त्रीयस्य च तेनातिदेशस्तदा मान्तस्य तेन न्यायेन तत्त्वकृति तया औ इत्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः। अत एव तस्य पदत्वसिद्धिः। अत एव श्रायसावित्यत्रैकादे
शे कृते नुममाशङ्क्य चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन परिहृतं भाष्ये इत्युच्यते तर्हि वैरूप्यादेकशेषेण स्याद्विरूपाणामित्यनेन तत्साधने तु न दोष इत्यलम् ॥

युगपदधिकरणेति। युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैस्तद्द्वा[illegible]र्थस्तदाह। एकैकमित्यादि। अलौकिके इति। तत्रैव द्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्वात्। तत्रापि तत्क
ल्पनादिति भावः। रामकृष्णावित्यादौ विरूपाणामपीत्येकशेषस्तु न द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन तत्प्राक्कालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात्। एवं चैकस्य विभक्त्या
न्तस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य श्रवणमिति भावः। पक्षान्तरे पीति। अयं भावः। अलौकिके तत्कल्पनेपि प्रत्येकं सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तत्कल्पनात्तदनन्तरमे

यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पक्षान्तरमुपन्यस्तं सविभक्तिकानामेकशेष इति। तन्न। निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि
शिष्यमाणे एकवचनश्रवणप्रसङ्गात्। अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः द्वन्द्वोप्येवमूत
थाहि। अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैकमनेकार्थाभिधायि परस्परसमभिव्याहारात्। तथा च अलौकिके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावा
क्ये द्विवचनबहुवचनयोरेव प्रवेशात् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षो निर्बाध एवेति। तदपि न। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ त
दयोगात्। पक्षान्तरे पि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात्। अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाद्युच्छेदापत्तेः। तत्रापि पूर्वपद
स्य उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्याद्ययोगात् ॥

व तत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः। एवं चान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकवचनत्यागे न द्विवचनाद्युत्पत्तौ मानाभाव इति॥ उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेणेति। उपसंक्रमश्च तदालिङ्गि
तस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः सा च विभक्त्यर्थसंबन्धाद्यन्तर्भावेणैवेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुच्छेद इति भावः। दुःखा चेति। वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चये हे
तुत्वं न च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारे दृश्यते। न्यग्रोधशब्देन तल्लाभाच्च न लक्षणापि। प्लक्षन्यग्रोधावित्यादौ बोधात्पत्त्यननुभवाच्च ॥

दुरुपपादा चेति। नच द्विवचनाद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका। समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद्द्विवचनादिसिद्ध्या तदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वा
भावात्। समुच्चयान्वाचययोः समासस्यासामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणतया न तदापत्तिरेतदुपपादिका। नचान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेपि एकशेषैकस्य शेषद्वयत्वेऽत्र वि
निगमकाभावात्तत्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकम्। तथासत्येकशेषस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः। तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरं शास्त्रवासनावतां तच्छक्तिज्ञानं न तु ततः प्रागपीति न दोषः।
आकृत्यविनाभूतेति॥ नियमेनाकृतिसंबद्धेत्यर्थः। ब्राह्मणशब्देनैवेति भावः। नहि तत्रैकशेषः॥ तावद्ब्राह्मणशब्दज्ञानासंभवात्तस्मात्तत्र जातिपक्षेण तन्त्रेणैवायथा निर्वाहस्तथा

तथाच भाष्यम्। सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा चेति। यदपि व्याचख्युः। व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्ति तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयो
गो यथा स्यादिति सूत्रम्। आकृतिपक्षे तु एकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति। तन्न। व्यक्तिपक्षेपि न ब्राह्मणं हन्यादित्यत्र ब्राह्मणशब्देने
वैकेनापि अनेकस्य तन्त्रेण सुवचत्वात्। अन्यथा जातिपक्षेपि वासेन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन् इत्यादिना नार्थानुरोधेन सूत्रं विना निर्वाहात्। तस्मा
ज्जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि तन्त्रेण प्रयोगनिर्वाहेपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्साक्षिको द्वन्द्वः सूत्रं विना दुर्वारः ॥

न्यत्रापीति भावः। न ब्राह्मणमित्येकवचनं तात्पर्यम्। तन्त्रेण सुवचत्वादिति॥ अयं भावः। भाष्येऽर्थावर्थौ प्रतियदर्थानर्थान्प्रति चयत्तदपि प्रत्यर्थमेवेत्युक्तम्। एवं चै
केनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं तत्र। अन्यथाऽविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रसहस्रेणापि उपपादयितुमशक्य
तया बोधानुपपत्तिरेव स्यात्। तन्त्रं चात्रार्थतन्त्रम्। एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सत्त्वात्। शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहतयार्थतन्त्रमेवैतत्। अक्षा इत्यादौ तु तद
दसहतया शब्दतन्त्रमेव। अन्यथा। तन्त्रानङ्गीकारे। समाशब्दः स[illegible]हि[illegible]म्योर्वाचकः। नानार्थानुरोधेनेति। सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः ॥

न्यायप्राप्तत्वादिति। अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वयेपि सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। अनेकघटादिपदानां चार्थे वृत्तिरेव नानभिधानादिति द्वन्द्वाप्राप्तिरेवेति तदाशयः। आवश्यकमिति। अनभिधानाज्ञाने इति शेषः। नानेनैकशेषो विधीयत इति। किंतु न्यायसिद्ध एवानूद्यत इति एतच्छेषस्तद्ग्रन्थे। प्रयुक्तानामिति। अयं भावः। वृद्ध्यादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राप्रवृत्त्या नित्यविद्धुद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन तावदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति न तत्र

घटोयं घटोयमिति नाशब्दप्रयोगदर्शनात्तद्वद्घटघटाविति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात्। न चैवमपि घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिः। विरूपाणामपि समानार्थानामिति वार्तिकात्। रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्य अर्थपरत्वमाश्रित्य वार्तिकार्थस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकाराच्च। तस्माद्घटघटौ घटकलशावित्यादिप्रसक्तानिष्टवारणाय पक्षद्वयेपि सूत्रमावश्यकमित्यवधेयम्। एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदि हव्याचख्युः। नानेनैकशेषो विधीयत इत्यादि यच्च समुदायादेकस्यां विभक्ताविति पक्षं प्रत्याख्याय पुनराहुः। रामराम औ इति स्थिते इति। अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्यते न तु लौकिकम्। अलौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्तते। प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि। तत्सर्वं सन्दर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च। प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुमलौकिकं समुत्प्रेक्षते। शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिक एव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठिते। प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घ इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपालाभात्। परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तां तावत्। ॥७॥ क्रियावाक्ये वृद्ध्यादिप्राप्तिरिति। संदर्भविरुद्धमिति। एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भ इत्यर्थः। न्यायविरोधमाह। प्रयुक्तानेवेति। न च यथादर्शं शास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सल्लोके प्रयोगार्हं कल्प्यते तदीयालौकिके तच्छास्त्रप्रवृत्तावपि अत्र वृद्ध्यादिप्रवृत्तिर्नौचिती वैषम्यादिति वाच्यम्। कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावावनड्वाहावित्यादौ परत्वादिना आवादौ कृते एकशेषानापत्तेरिति दूषणदा

नपरभाष्यवार्तिकास्वरस्यापत्तेरित्युक्तम्॥

अमियोजिति। अवयविनि आधारत्वविवक्षायां वृक्षे शाखेतिवत्सप्तमीत्याह। अमोऽवयवेचीति। पूर्वपरयोरित्यधिकृतेन परशब्देन विशेष्यत्वादजं वग्रहृतेइतिबोद्धम्। नि
र्विवादत्वादिति। उत्तरत्रानुवृत्तेः सत्वादितिभावः। लिङ्गमिति। अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थः। स्पष्टं चेदमौतोम्शसोरित्युपक्रम्य प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्ये। अवयवष
ष्ठीति। अवयवावयविभावसंबन्धबोधिका षष्ठीत्यर्थः। निर्देशाच्चेति। नुम्ग्रहणाच्चेत्यपि बोद्धम्। नियमार्थ इति। स च साजात्यादक्षरसमाम्नायिकविषयको ऽतो नृणामित्या
अमिपूर्वः। अम्यचीति। अमियोवृत्तस्मिन्। अमोऽवयवेचीतियावत्। तेन मकारसहितस्य पूर्वरूपं न। एवं अस्मादृहिन्यामित्यादावपि ऊहिन्यांयोवृत्तस्मिन्नित्यादिबो
द्धम्। इकोयणचीत्यज्ग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात्। पदास्यैरिबाह्येत्यादिनिर्देशाच्चेहलिङ्गं। तस्माच्छसः। तत्शब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते।
शसइत्यवयवषष्ठी। स चावयवः परत्वेन विशेष्यते। पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोऽवयवस्येति। तदेतदाह। परोयः शसः सकारइति। परोयः शस्इतितुनोक्तम्। अ
संभवात्। नहिकृते पूर्वसवर्णदीर्घे ततः परः शस्संभवति। अट्कुप्वाङ्। रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम्। तत्र सर्वैर्व्यवायोऽसंभ
वी। एकैकमात्रव्यवायइत्यपिनार्थः। सुभ्नादिषु सुभ्नशब्दपाठसामर्थ्यात्सरूपाणामित्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह। व्यस्तैर्यथासंभवमिलितैश्चेति। नन्वेवं आदर्शेने
त्यादौ अतिप्रसङ्गः। न च अडादिभिरेवव्यवधानेइतिनियमः। अप्राप्तेविधिरयमित्युक्तत्वात्। सत्यम्। योगविभागोत्र बोध्यः। व्यवायेपीत्येको योगो विध्यर्थः। अट्कुप्वा
ङ्नुम् इत्यन्यो नियमार्थः। छान्दसोभिसोलुक्। निषेधं बाधितुमिति। तेन पर्याणद्धमित्यत्र उपसर्गादसमासेपीतिणत्वं सिद्ध्यतीतिभावः ॥
तावुत्तराऽभागेनव्यवधानेपिणत्वसिद्धाक्कु वर्णान्तस्येतिवचनं न कार्यमितिभावः। इदं प्रत्याहाराह्निके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। यद्यपि रषाभ्यामिति पञ्चम्योपस्थितनिर्दि
ष्टपदस्य व्यवाय इत्यनेनाविरोधाय याडाद्यतिरिक्ताव्यवहितपरतयाऽदर्शनात्तीत्यादौ णत्वं सुशकवारणम्। ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे वार्त्तिककृता तथापि तत्र नृणामि
त्येवचनारम्भे गौरवमितीदमेवादृतं मूलकृता ॥

स्वाभाविकस्येति। तद्भिन्नस्थानिकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः। तृंहू इत्यादेरपि नकारजावनुस्वारे निवृद्धोक्तेर्नस्थानिकत्वादत एव तृंहू इत्यस्य सनलोपे वृढ इत्यस्य सिद्धिः। इविप्रीणने इति। हिवि दिवीति दण्डकपठितस्येदं निष्कृष्य ग्रहणम्। प्रेन्वनमित्यादौ नुमो नस्य क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। इति दिगिति। तद्वदत्र तु न वक्तुं शक्यं तृंहू इ

नुम्ग्रहणमिति। तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः। तेन बृहि वृद्धौ इदित्वान्नुम्। तस्यानुस्वारः। तृंहू हिंसायाम्। स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः। बृंहणम्। तृंहणम्। उभयत्रापि णत्वं सिद्धम्। इविप्रीणने। प्रेन्वनम्। इह कृत्य च इजादेः सनुम इति णत्वं न। यथा न सत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेदिति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। रात्रौ असत्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते। तस्य सत्त्वात्। तथेहापि बोध्यम्। नन्वेवं नुम्ग्रहणं व्यर्थं अनुस्वारस्याट्त्वेनैव संग्रहात्। उरःकेणेत्यादौ विसर्ग— जिह्वामूलीयादिव्यवधाने ह्येषैव गतिः इति चेत्सत्यमित्याह। नञ्चेति। स्यादेतत्। उक्तरीत्या नुम् विसर्जनीयेति सूत्रेऽपि नुम्ग्रहणं त्याज्यं स्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात्। अन्यथाऽसंभवात्। न हि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्पींषीत्यादौ नुम् लभ्यते। षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि सुहिन्सु इत्यत्र संभवत्येव तथापि तत्रैवाऽतिव्याप्तिं वारयितुं लक्ष्यानुरोधान्नुम्स्थानिकेऽनुस्वारे लक्षणाश्रयणीयेव व्याख्यानात्। तस्य च शर्त्वेन तद्व्यवाये षत्वस्यासिद्धत्वादिति चेत्। मैवम्। उक्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसम्भवेऽपि नियमार्थं नुम्ग्रहणम्। तथा हि। अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् षत्वं तर्हि नुम्स्थानिके नैवेति नियम्यते। तेन पुंस्वित्यादौ षत्वं नैतीति दिक्। यस्मात्प्रत्ययविधिः। अत्र प्राचोक्तम्। यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वेति। तन्न। तिङन्तादीनामपि तरबादिकं प्रत्यगत्वात्। सङ्कोचस्य निर्मूलत्वात्। आमुष्यायण इत्यादौ वृद्ध्यभावापत्तेश्च ॥

त्यस्य तंहणमित्यसिद्धेः स्पष्टं चेदं भाष्ये। अङ्गत्वादिति। तदनङ्गीकारे ह्यपाचितरामित्यादौ चिणो लुगापादनादिपरभाष्यविरोधः। चिणः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् ॥

दिगिति। दिगर्थस्तु यथा कथाच मित्यादौ याथाकथाचहस्ताभ्यां ण्यता वित्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात्प्रत्यये गत्वानापत्तौ वृद्ध्यनापत्तेरित्यलम्। ऐस्कृतइति। न द्येरित्यादिसिद्धये उत्तरार्थं तदित्यन्ये स्पष्टमिति सुपि चेत्यपेक्षया नामीति तत्र नित्यमित्यपि ध्वनितं। विषयभेदादिति। तन्त्रेण षष्ठी द्वयोच्चारणाद्वा आदेशरूपसस्यस्थानेप्र

नहि प्रातिपदिकादयं तद्धितः किंतु सुबन्तादिति दिक्। अतो भिस ऐस्। नन्वेस् इत्येवास्तु। न च अतो गुणे इति पररूपापत्तिः। एकारोच्चारणवै यर्थ्यापत्तेः। अन्यथा इसमेव विदध्यात्। इति चेत्सत्यम्। एदैतौर्हि मात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावात् ऐस् कृतः। एवं च पररूपशङ्कैव नास्तीति महल्लाघवम्। यत्त्वाहुः। ऐस्करणं निर्जरसैरित्यैकारश्रवणार्थमिति तन्न भाष्यविरुद्धम्। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्। नामि। परिभाषाविरोधादिति। एतच्च रुधादिभ्यः श्नमिति सूत्रे श्नान्नलोप इति सूत्रे च भाष्यकैय्यटयोः स्पष्टम्। आरम्भसामर्थ्यादिति। सुपि चेत्यस्य तु न सामर्थ्यम्। रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः। एवं च रामशब्दे नामीत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यद्वुः स्त्वचिन्त्यम्। आदेशप्रत्यययोः एकापि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेन व्याचष्टे। आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति। यदि तु आदेशावयवो गृह्यते तर्हि विसृणामित्यादौ दोषः। यदि च प्रत्ययोयः सकार इति तर्हि रामेष्वित्यादौ न स्यात्। यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने सह विवक्षा विरहात् द्वन्द्वो न युज्यते तथापि सौत्रत्वाद्बोद्ध्यः। विवृताघोषस्येति। यत्तु वदन्ति सकारस्य सोष्मणोऽघोषस्यान्तरतमः षएव मूर्धन्यः इति तन्न्यूनम् ॥

त्ययावयवसस्य स्थाने च षो भवतीत्येवं रूपः षष्ठीभेद इत्यर्थः। ओसं तब्भ इयार्थक इत्यभिमानः। त्रिसृणामिति। तिस्रादेशे सकारोच्चारणं तु तिसृ इत्यत्र नरपरेति षत्वनिषेधे चरितार्थमिति भावः ॥

ठकारेति प्रसङ्गादिति। सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाद्वितिस्थाने। तरतमसूत्रस्थभाष्येण तस्यापि सोष्मत्वबोधनात्। सोष्मण इत्यस्य सोष्मत्वसहितस्येत्यर्थः। अश्रार्थे ऋष्य न्तरसंवादमप्याह। तथा चेति। प्राक्सुबुत्पत्तेरिति। सोपपदात्ति [illegible] वितिभावः। केवलात्तिचेर्विचिद [illegible] चाविति समासे तूत्तरपदत्वे चेत्यस्यापदादिविधाविति निषे धेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वात्सदस्यादिरिति पक्षेपि सिद्धिरिति भावः। यद्यपि कैयटेन सोपपदात्तिचेर्विजेव नानभिधानादित्युक्तं तथापि यचि भमित्यत्र सुप्तिङन्त मित्यतः सुबित्यनुवर्त्य यजादावसर्वनामस्थाने तत्प्रकृतिर्भसंज्ञा भवति यजाद्यसर्वना [illegible] परं सुबन्तं यद्यस्ति तदपि [illegible] संज्ञन्नेन सुवाचेत्यादौ न कुत्वम्। अत्र तत्प्रकृतेः सञ्ज्ञाप्रधानशिष्ट अवयवसुबन्तस्य त्वन्वाचयशिष्ट। एवं स्वादिष्विति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य [illegible] विधाया सर्वे [illegible] नि इत्यत्र सुबन्तमित्यनुवर्त्य पचीत्य पक्षप्रसज्य प्र

ठकारेति प्रसङ्गात्। तथा च प्रातिशाख्यम्। वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोन्त्य इति। न च दधि सेचौ दधि सेच इत्यादौ प्राक्सु बुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदात्वादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तः। ततश्चेहापि सात्पदाद्योरिति निषेधः स्यादिति चेत् ॥

निषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वपदं न तत्परं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः। सुबन्तं च यजादिप्रत्ययात्यव्यवहितमेवातो राजपुरुषादौ पूर्वप देन लोपादिसिद्धिः। तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ताऽवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ता श्रूयमाणे सौ पूर्वपदस्य संज्ञेष्टैवा तेन सुवाचाविस्यादिसिद्धिरित्येवमुत्तरपदत्वे चेत्यस्य प्रत्याख्यानेदधिसेचाविति षष्ठीतत्पुरुषेपि षत्वनिषेधाय पंचमीसमास आवश्यक इत्यनभिधानेन मानमिति तात्पर्यम्। प्रत्याख्याने पञ्चमीस मासेव तु सेचाविस्याद्यर्थं बहुच्पूर्वस्य षत्वं नेति वचनं कार्यं वार्त्तिकारम्भे तत्रैव कुत्ववारणाय बहुच्पूर्वस्य चापदादिविधौ नेति वदिदमपि योगविभागस्येष्टसि
द्ध्यर्थतया यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तद्विषय एव पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यमेव च वोद्ध्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥

यापदसंज्ञेति। नच राजपुरुषेष्वित्यत्रदोषः। अंतर्वर्तिविभक्त्यासुबन्तमितिपदत्वमाश्रित्यनिषेधापत्तेरितिवाच्यम्। सातिग्रहणेनस्वादिष्वितियस्यपदसंज्ञातदुत्त
रस्यषत्वनिषेधोनेतिज्ञाप्यतइतितात्पर्यात्। प्रत्याख्यानरीत्यात यापिस्वादिष्वितिपदत्वाच्च। सर्वंचेदंनलुमतेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। व्यतिसेइति। यद्यपिव्यतिहारस्यानेक
कर्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्यतत्रासम्भवस्तथापिविश्वामित्राश्रमेनारीरंप्रतिकिमर्थंब्रह्मवधंकरोषीतिपृष्टेममायंधर्मइतितेनोत्तरितेधर्मोस्तिसत्यंतव
तस्ससायमन्योव्ये [illegible] मापिधर्मः। ब्रह्मद्विषस्तेप्रापिहिंस्यियेनेति। भट्टिकाव्यस्यरा [illegible] वाक्येतवधर्मेणममान्योधर्मस्तपोरूपोव्यत्यासेनभवतियेनधर्मेणत्वंसंबं

मेवम्। स्वादिष्विति [illegible] यापदसंज्ञातामाश्रित्योक्तनिषेधोनप्रवर्ततइतिसातिग्रहणेनज्ञापितत्वात्। यत्त्वाहुः प्रत्ययविषयेनायंनिषेधइतिज्ञाप्यत
इतितन्न। व्यतिसे [illegible] त्वापत्तेः। ननुपदस्यादिरितिपक्षेव्यतिसइत्यत्रषसंदुर्वारम्। नचव्यपदेशिवद्भावेनसेइत्यस्यापितिङन्तत्वात्पदत्वंसं
क्यम् प्रत्ययग्र [illegible] विहितस्तदादेरेवग्रहणात्। अन्यथारामेष्वित्यादावपिषत्वनिषेधापत्तिरितिचेत्सत्यम्। नवयंप्रत्ययमात्रस्यतद
न्ततांब्रूमः किंतुप्रकृ [illegible] प्रत्ययसमुदायेप्रवृत्तांपदसंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेनलुप्तप्रकृतिकेप्र [illegible] यानयामः ॥

न्थिनोनिहन्मीत्यर्थकेएकवचनदर्शनान्नदोषः। अद्यारभ्यत्वद्धर्मः कौर्यमपिभवतिमद्धर्मोकौ [illegible] पत्वयि। व [illegible] मीप्येलट्। रामबाणपातेनसमुद्रसमीपेपतितो
मारीचस्तपश्चचारेतिरामायणेप्रसिद्धम्। अन्यसंबन्धिक्रियामितरः करोतिइत [illegible] नामन्यइतिकर्मव्यतिहारसंभवादितिजयमङ्गला। व्यतिसेइत्यस्यहे चै
त्रमैत्रेणसहव्यत्ययस्तोभवसीत्यर्थः यद्देशेमैत्रसत्तातद्देशेचैत्रस्यसत्तायद्देशेचैत्रस्यसत्तातद्देशेमैत्रस्यसेतिफलति। यद्यपिव्यपदेशिवद्भावनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीय
त्वातिदेशोवक्तुंशक्यः रामेष्वित्यादौत्वसहायत्वाभवान्नतत्व [illegible] यापिपूर्वपक्षयुक्तमभ्युपेत्यापि [illegible] धातुग्रपक्रमतेनवयमित्यादिना ॥

म·श· सिद्धान्तादिति। सुप्तिङन्तमित्यत्र यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्तेरिति भावः। अत्रकृतेप्येकादेशे एकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्यामान्तस्यप्रकृतित्वादौ दूषणस्यप
५९ रादिवद्भावेनसुप्त्वात्तदंतत्वेनपदत्वसिद्धिरितिसिद्धान्तांतरमपिसूचितम्। इदंचान्तादिवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्। तत्रवृक्षे इत्यादौ परादिवत्त्वेनैकारस्यसुप्त्वमाश्रित्यप
दादित्वंसाधितम्। अनुपयोगाच्चेति। चेनससहायेव्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्यातत्संनिधानेतेषांपदत्वंनास्तीतिसूचितम्। आद्यन्तवत्सूत्रस्थभाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टान्तबले

रामैः रामादित्यादावपिहि एकदेशविकृतन्यायेनैवपदत्वम्। एकादेशात्प्रागेवपदसंज्ञाप्रवृत्तेः। नत्वेकादेशेकृतेसुप्तिङन्तमित्यस्यप्राप्तिरस्ति। उभ
यतआश्रयणेनान्तादिवदितिसिद्धान्तात्। यत्तुवदन्ति। प्रकृतिसन्निधानेप्रत्ययस्यपदत्वंनास्ति। मन्त्रेषुसर्वेषामित्यादिनिर्देशादिति। तन्मन्दम्। उक्त
रीत्यापदत्वाभावेन्यायसि[illegible]नस्यासंभवादनुपयोगाच्च॥ सर्वादीनिसर्वनामानि॥ सर्वादीनीतितद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः। हलिसर्वेषामितिनिर्दे
शात्। द्वन्द्वेचेतीति। सद्धिसमुदायस्यनिषेधोनत्ववयवानामितिवक्ष्यते। नचतदन्तविधिंविनासमुदायेसंज्ञाप्रसक्तिरस्तीतिभावः। ननुतदन्त
संज्ञायाः किंफलम्। नचपरमसर्वस्मादित्यादौस्मायादयः फलम्। अङ्गाधिकारेतदन्तविधिनैवसिद्धेः। इत्यतआह। तेनेति। नचेहापिप्रातिपदिका
दित्यनुवृत्तेः। सर्वनाम्नातद्विशेषणेतदन्तविधिर्भवतीतिवाच्यम्। समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्युक्तेरितिभावः। नतथैवलाभादितिदिक्। तद्गुण

संविज्ञानइति। तस्यान्यपदार्थस्यगुणाविशेषणानिसंविज्ञायन्तेकार्यित्वादिनायत्रेत्यर्थः। प्रायः संयोगसमवायान्यतरसंबन्धेनसंबन्धीयत्रान्यपदार्थस्तत्रतद्गुण
त्वम्। तदतिरिक्तस्यस्वस्वामिभावादिसंबन्धेनसंबन्धिनस्तत्वेऽतद्गुणत्वंनागयज्ञोपवीतीभोज्यतामित्यादौयज्ञोपवीतस्यकार्यित्वाभावेपितत्संनिहितत्वमस्त्येवेति राम
तद्गुणत्वमेवेतिहरिग्रन्थेस्पष्टम्। तत्सिद्धेरिति। नचसर्वनाम्नोविहितत्वाभावः। तदन्तसंज्ञाभावेद्वन्द्वेचेत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेनविहितविशेषणेफलाभावादितिभावः। ५९

तसिलिति। अवयवसर्वनामत्वेन तु न निर्वाहः सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादिति भावः। —— भाष्यप्रयोग इति। दिङ्नामान्यन्तराले दक्षिणोत्तराभ्यामिति
सूत्रस्य इति शेषः। एवम्। नित्यद्विवचनान्तत्वे। स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्तत्वं तु न फलं उभे भद्रे इत्यादावन्तोदात्तपाठेन गणेऽन्तोदात्तनिपातनात्। वृषादित्वेन तत्सिद्धेश्चेति भा
अकच्चेति। चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल्। जसः शी। अनेकाल्त्वादिति। न तु शित्त्वादिति भावः। अवर्णान्तादिति। अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः। अतो येषांके
षान्तेषामि — त्यादौ नाव्याप्तिः। सर्वनाम्नो विहितस्याम इति। सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तम्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात्। द्वन्द्वे चेति निषेधो हि समुदा
यस्य न त्ववयवस्य। न च तस्मादयमाम् विहितः किं तु समुदायादेवेति न सुट्। विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग
एव। पञ्चत्रिंशदिति। पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः। पञ्चाधिकास्त्रिंशदिति तत्पुरुषो वा। यत्तु प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राञ्चो ग्रन्थ व्याचक्षाणैरुक्तम्। नायं मध्य
मपदलोपी तत्पुरुषः। तथा सति राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु संख्येति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात्। तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम्। एकविं
शतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति। तच्चिंत्यम्। समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः। तथा च बहुव्रीहौ संख्येये इति सूत्रे संख्यायास्तत्पुरु
षस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः द्वाविंशतिरिति। अत एवेति। द्वयोर्हि
वचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः। नन्वेवं सर्वादिषु पाठो व्यर्थः। सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचनेऽभावात्। न च उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृ
तीया चेति पाक्षिकतृतीया तत्फलमिति युक्तम्। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिकेन गतार्थत्वात्। न च वृत्तिकृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादि
दं वार्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम्। भाष्ये हेताविति सूत्रे तस्य पठितत्वादत एवानेन कारणेन वसति अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह। तस्येह
पाठस्त्विति॥ ॐ वः। प्रायदर्शनमिति। प्रायग्रहणादुभातिरिक्ताः सर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीये न स्त इत्यर्थकल्पनसंभवान्नासर्वनामत्वे स दोषः ॥

अयच् स्यादिति। अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रत्ययान्तत्वमिति भावः। निर्देशेन चेति। वृत्तिविषये द्वित्वानुक्त्वा इदमेव वक्तव्यमिति भावः। अन्याभाव इति। अन्येषां सर्वनामकार्याणामभाव इत्यर्थः। पूर्वपक्षिणा तु तद्भावविरहादिति वदन्तैकदेशविकृतन्यायोऽशास्त्रीयविकारविषयोऽपीति नाभ्युपेतमिति तदनुसारेणैव समाधिं वक्तुमुपक्रमते। तथापीत्यादि। उभशब्दादिति। भसन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादुत्पत्तेरुभयघटिताच्छब्दादुभयशब्दोत्यर्थः। यत्र लुकापहृतं तत्रायजिति तु नोक्तं प्रातिपदिक

अयच्प्रसङ्गादिति। अयं भावः। उभादुदात्तो नित्यमित्यत्रोभादुदात्त इति योगो विभज्यते। अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थेऽयच् स्यात्। उभयो मणिः। ततो नित्यम्। उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे। तेनोभयपक्षविनीतनिद्रा इत्यादौ अयच् यथा नित्य एवं कप्रत्ययेऽपि स्यादिति। नन्वेवं अँचिकृतेऽपि अयजुदुवीर इति चेन्नैवम्। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया उभौसाभ्यासस्येति निर्देशेन यत्र च द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यानात्। तथा च वार्तिकम्। अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वादिति। अकचि द्विसतितमध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति न्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं न विहन्यते कप्रत्यये तु विहन्यतैव। तदुक्तमिति। वार्तिककृतेति शेषः। यद्यपि पूर्ववार्तिके टाबप्युक्तस्तथापि नासौ विवक्षितः टाब्विषयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे। द्विवचनपरत्वाभावे इति। टाबेकादेशस्यापि पूर्वान्तत्वे न ग्रहणाद्द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः। यद्यप्युभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादमुभयत आश्रयणेनान्तादिवद्भावविरहात् तथा उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततोऽन्यत्रायच् इतीह विवक्षितोऽर्थः ॥ ~ प्रकृतिकाचारक्विबन्ते पद्यामजिष्यत्तेतदातस्यानापत्तेः तत्रोत्पत्तेरभावेन विशिष्टाभावाक्षतेः। लुकानापहृतमिति। लुक्कृतापहारसंभावनाभाववदित्यर्थः। एतेनोभशब्दस्य पाठाभावेऽसर्वनामत्वेन तत्तसिलादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन द्विवचनस्य लुकानपहारस्यैव सत्त्वेन ततोऽयजनापत्तावुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम्। यद्यप्यच् स्यात्तदा त्रलादि स्यात्तस्मिंश्च लुगपि स्यादिति लुकापहारसंभावनासत्त्वेन लुक्कृतापहारसंभावनाभाववतोऽन्यत्वात्।

यद्यपि भाष्ये इति। स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः। अधिकेति। संख्यापेक्षयाधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः। दिगिति। दिगर्थस्तु भाष्यस्य प्रौढिवादत्वमपि समर्थयितुं शक्यं इति। तथाहि। कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन द्व्यर्थाभिधानसमर्थत्वेन वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणं द्विवचनत्वं द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वमात्रं तसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितौ इति तत्कारकशक्तिप्रधानावेवातो न तयोरुक्तं द्विवचनत्व

यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात् परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याशयेनोभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः। तथापि प्रौढिवादमात्रं तत्। कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वात्। अन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात्। ननु कारकविभक्त्यन्ताद्विहितौ त्रतसिलौ स्वार्थिकत्वेपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्त इति चेत्। न। कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात्। पञ्चकपक्षे ऽधिकबोधकत्वं ध्रौव्याद्वेतिदिक्। नास्तीति। अनभिधानादिति भावः। तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिकत्वेनाव्ययत्वे प्राप्ते तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे [illegible] तानां ग्रहणं च पाठे इति भाष्यं कैयटेनावतारितम्। अस्तीति। पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः। तयप्प्रत्ययान्तत्वेति। उभयशब्दस्येति भावः ॥

७७ म्। कस्य तु अज्ञाताद्यर्थविशिष्टे [illegible] विधानेन तत्त्वं प्रसक्तमेवेति भाष्याशयः। कल्पाद्यन्तेऽयज्ञैव भवति। तत्रोभयोर्मणिरित्यादौ अंवृत्तये अस्य लिङ्गाभ्यासस्योभयेषामिति निर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात्। कल्पबादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यलम्। कैयटेनावतारितमिति। उभयोन्यत्रेति वार्तिके उभयो मणिरुभये देवमनुष्या इति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपि ग्रहणामिति तस्य द्विवचनाभावोऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः। इति भाव इति। इत्यभिमानं इत्यर्थः। तद्बीजं तूक्तम् ॥

अनन्वयापत्तेरिति। नेनहि वाक्यशेषेण कस्यस्य संबोद्ध्यत्वावगत्या संबोद्ध्यस्य च युष्मदर्थत्वेनानन्वयः पिबन्तं भवन्तमिति चानन्वितमिति बोद्ध्यम्। अत्र पक्षे त्व
दृत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देश इति बोद्ध्यम्। प्राप्त्यभावादिति। पूः शब्देन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एव तत्प्रवृत्तेः। अत एव भाष्येऽन्तरा
निस्यैवेति। परे वस्उभया अमित्राद् इति तु छान्दसत्वाद्बोद्ध्यम्। अश्वत्यन्नाविति। एतच्च पक्षे शायां कैयटे स्पष्टम्। एके। काशिकाकाराः। एतन्त्वं मन्ये इत्युदा
त्तस्य। उतत्व ̄ः पश्यन्। इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः। एकः। प्रथमः। संहितपापाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वेपि तांतम्छेतग्योऽन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत्।
न च तान्तेवि प्रतिपत्तव्यम्। त्वत् त्वसमसिमेत्यनुच्चानीति फिट्सूत्रात् तथा च ऋ॒ङ्ग्नः स्तरी सत्वद् इवतिस्तत्वदिति। वेदभाष्यकाराश्चेत्थं व्याचख्युः। त्वदिति सर्व
नामसु पठितोऽनुदात्तोयमन्यपर्याय इति। जयदेवोपि प्रायुङ्क्त त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमिति। सतोऽन्यस्मात् अधर इति विग्रहः। न तु तवाधर इति। पश्यति दिशि दिशि
रहसि भवन्तमिति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः। नेम इति। श्रूयते च। प्र नेमस्मिन् ददृशे सोम इति। सम इति। तथा च श्रूयते। न भन्ता मन्यके समे। मा नो एकाय एकस्मै
समस्मै। उरुष्याणो अघायतः समस्मात्। उतो समस्मिन्ना इत्यादि। सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावद् इयोः। श्रूयते। आ द्राघीवा सस्ततु ते सिमस्मै। उ कु क्रम
त्कमजते सिमस्मात्। उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्यम्। गणसूत्र इति। यद्यपि भाष्ये अष्टाध्यायीस्थे सूत्रेऽपुरीति वक्तव्यमिति वार्तिकं पठितं तथा
पि तद्गणसूत्रस्य शेषः। न तु जसि विभाषाविधायकस्य। अत इत्यधिकृत्य जसः शीविधानात् टावन्तात्प्राप्त्यभावात्। अन्तरायामिति। प्राकाराद्बाह्यायामान्तदन्तर्वर्तिन्यां वे
त्यर्थः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोद्ध्या। त्यदूत इत्येतौ उक्तपरामर्शकौ। तत्राद्यश्छान्दस इति गणरत्नकारः। तन्न। सम्बुद्धसि
बहुलमिति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः। एको न्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा। साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥
यामिति स्त्रियां सप्तम्यामेवोदाहृतमिति भावः। केवल इति। असहाय इत्यर्थः। स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तपाठं व्याचष्टे स्वस्येत्यादि। अपेक्षेति कर्मणि घञ् ॥

व्यवस्थास्त्येवेति। पूर्वादिशब्दैरेकस्या एव दिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम्। उपाधिश्च पृथ्वीमध्ये तस्मागन्तवर्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च रामायणे किष्किन्धायां सुग्रीवे
णामध्यदेशावधिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तेः। पृथ्वीमध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः एवं च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पू
र्वादिशब्दानां तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्थास्त्येव। उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य न दाकाङ्क्षत्वं चास्त्येव। मध्याह्नसूर्य
संयोगिदेशात्तत्सम्मुखदेश उदक् तत्पृष्ठस्थदेशश्च दक्षिणा। मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात्। स्पष्टं चेदं हेलाराजीये। व्यवस्थायामिति च विषयसप्तमीति भावः तदाह प्रति

स्वाभिधेयेति। स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमदृत्यर्थः। दिशः सपत्नीभवद्दक्षिणस्मादित्यादावपि व्यवस्थाऽस्त्येव। प्रसि
द्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते। न च संज्ञात्वान्निषेधः। आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा। न च दिक्षु साऽस्तीति अस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्ताद
यः। अत्र दिक्षु चिरंतनः कुरुष्व तु आधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम्। एतेन विश्वेषां देवानामिति व्याख्यातम्। वेदप्रसिद्धत्वा
त्। देवगणविशेषे विश्वशब्दस्य आधुनिकसङ्केताभावात्। दक्षिणा गाथका इति। इहामुकस्मात् कुशलान् इति अवध्यन्वयसंभवेऽपि तन्निय
मो नास्तीति भावः। अधरे ताम्बूलरागः उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम्। कथं तर्हि तथापरेषां युधि चेति कालिदासः। अपरे प्रत्य
वतिष्ठन्त इत्यादि च। अत्राहुः। देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रतिवादिनि च प्रयोगः ॥

इत्यादिति। देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तमित्यादिबोध्यम्। आधुनिकसङ्केतो हीति। असंज्ञापदसामर्थ्यादन्यथा सर्वादीनां केवलरूढत्वे
नेन्द्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः। व्याख्यातृ इति। कैयटादीत्यर्थः। आधुनिकसङ्केताभावादिति। किं त्वैश्वर एवेति भावः। यदि
तत्रोत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद् व्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह। अधरे इत्यादि। अत्रापि संज्ञात्वं मत्वाह। उत्तरे इत्यादि। उपचारादिति। तत्त्वारोपादिति भावः ॥

म.श. ९२

अर्थान्तरसंक्रमइति। स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः। इदं चत्रितयस्य तत्रत्ययादितिसूत्रेभाष्ये ध्वनितम्[illegible] इति। देशवद्यमपि तच्छक्यइत्यर्थः। तुल्यन्यायादेतच्छ
ब्दस्यापि कैयटोक्तार्थः शक्यइतिध्वनितम्। सुमेरुमिति। हिमवान्वधिरि[illegible]युर्येके चनपरेणहिमवन्तं जनपदाउत्तरकुरवः उत्तरमद्राइतिऐतरेयब्राह्मणेश्रूयतेउत्तराइत्यस्य
तन्नामानइत्यर्थस्तदाहआधुनिकेति। उत्तराः कुरवोदक्षिणान्कुरूनपेक्ष्योत्तर उच्यन्तेइतितुकपिंजलाधिकरणेशाबरभाष्येउक्तम्। हेमचन्द्रइति। कोशयोरविरोधेसंभवतिवि
नचैवमुपसर्जनता। नहिलाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम्। किंतुस्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः। स[illegible]सादिव[illegible]वेव। अतएवभूवादिसूत्रेएतान्यपीति। एतत्प्रति
पादयानिवस्तूनीत्यर्थइतिकैयटोक्तिः सङ्गच्छते। वस्तुतस्तु परापरशब्दयोः देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः। शत्रुत्वादिकंतुआर्थिकोर्[illegible]। असंज्ञायांकिम्। उत्तराःकुरवः
सुमेरुमवधिमपेक्ष्यकुरुषूत्तरशब्दोवर्त्तते। इत्यस्तीहव्यवस्था। किंतुआधुनिकसङ्केतोयमित्याहुः। स्वम[illegible]नात्मीयाम्। आत्मात्मीयज्ञातिधनवाचीस्वशब्द
स्तत्रज्ञातिधनयोः पर्युदासात्। आत्मात्मीयेपरिशिष्टावित्याशयेनव्याचष्टे। आत्मीयाइत्यर्थः आत्मानइतिवेति यत्त्वाहुः। आत्मनिस्वशब्दोनपुंसकः तेनस्वेस्वाइत्यु
दाहरणंतत्रनसंभवति। तच्चिन्त्यम्। आत्मन्यपिस्वशब्दस्यपुंस्त्वात्। विभाषाजसीतिप्रकरणेस्वमात्मीयइ[illegible]वक्तव्येगुरुनिर्देशंकुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्रप्रमा
णत्वात्। यदपि स्वोक्तेर्थैउपष्टंभार्थम्। स्वोज्ञातावात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेस्वोस्त्रियांधने। इतिअमरसिंहोक्तिमाहुः। तदपिचिन्त्यम्। कोशेहिआत्मनीतिपूर्वान्वयि।
स्वमितितुउत्तरान्वयि। तथाचहेमचन्द्रः। द्यौःस्वर्गनभसोःस्वोज्ञात्यात्मनोःस्वंनिजेधनेइति। मेदिनीकारोपि। स्वःस्यात्पुंस्यात्मनिज्ञातौत्रिष्वात्मीयेस्त्रियांध
नेइति। तस्मात्स्वेस्वाइत्यस्यात्मानइतिविवरणंसम्यगेवेतिस्थितम् ॥ ७ रोधोनन्याय्यइतिभावः। यदितुएवमन्वयेस्वोज्ञातावात्मनिधनेत्वस्त्रीआत्मी
यकेत्रिष्विति पाठेनैवस्तिद्धेत्रिः स्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः बन्धूकबन्धूभवदेतदस्यामुखेन्दुनानेनसहोज्जिहाना। रागश्रियाशैशवयौवनीयांस्वमाहसद्धामधरोष्ठलेखेति
श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थकस्वमित्यस्यबन्धूकबन्धूभवदितिविशेषणेनचनपुंसकत्वमस्तीत्युच्यतेतर्हिस्तुमेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुल्लिङ्गोप्यस्त्येवेतिस्वेस्वाइत्युदाहर

रा.म. ९२

एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। धनत्वेनात्मीयस्य बोधे माभूदित्यर्थं चेत्यपि बोध्यम्। आत्मायाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात्। बाह्यं चेति। उक्तबहिर्देशस्येत्यर्थः। उपसंव्यानशब्दोपीति। एवञ्च तद्ग्रहणं बहिर्योगस्य गृह्येष्वेव प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः। महाल्लाघवमिति। त्रिसूत्र्याजसाधारेशीभावे एव विकल्पविधा-
नात्। व्यवस्थायामित्यादिगणे एव पाठविशेषणमिति भावः। वक्ष्यमाणत्वादिति। एकद्वादृतिबहुव्रीहेरभिधानेपि तत्रैकद्व्यन्यतराद्यर्थाद्युपसर्जनत्वमेव। समासा-

ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति। ताच्छील्ये णिनिना ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामता स्यैवेति ध्वनयति। एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्र-
हणं कृतम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थमादायाह। बाह्या इत्यर्थ इति। द्वितीये तु आभ्यन्तरा इत्यर्थो बोध्यः। बा-
ह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगोस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। उपसंव्यानशब्दोपि करणव्युत्पत्त्या [illegible] परः। कर्मव्युत्पत्त्या तु अन्तरीयपरः। पूर्वादिभ्यो नवभ्यो
वा। अत्रेदमवधेयम्। एतत्सूत्रं जसः शी इत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। वा छन्दसीत्येतदनिवृत्तेर्[illegible]। एवं चाष्टाध्याय्यां पूर्वपरेत्यादि त्रिसूत्री गता
र्थेति महल्लाघवम्। एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह। संख्यायामिति। अन्येष्वसम्प्रयुक्तवचना[illegible]रमा[illegible]स्यादेव। एके एकेषामिति यथेति भावः। नब-
हुव्रीहौ। कृते बहुव्रीहौ निषेधोयमर्थः। उपसर्जनीभूतानसर्वादय इति वक्ष्यमाणत्वादत आह[illegible]इति। समासात्प्रागेव निच प्रक्रियेति। अलौकिके विग्रह-
वाक्य इत्यर्थः। नन्वस्तु तत्राकच् अत आह। सचेति। न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशो[illegible]त्प्रागेव [illegible]ज्ञान भविष्यतीति वाच्यम्। ७ न्ते कृतेपि शिष्टस्य सर्वादे-
त्वाभावाच्च। समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वं तु नेत्युक्तम्। चिकीर्षित[illegible]तीति। अध्याहारलभ्यमेतत्। एतदर्थमेव नबहुव्रीहिरिति वक्तव्ये बहुव्रीहावितिगुरुनिर्देश इति भा-
वः। विनाशोन्मुखत्वादिति। यद्यप्यलौकिके एवैकार्थीभावस्यारोपो[illegible]तथापि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमुक्तम् ॥

अनित्यत्वादिति। अतएवातिभवकानित्यादिसिद्धिः। वस्तुतः सा भाष्यानुक्तत्वान्नास्त्येवेति बोध्यम्। ईतुक्ग्रहणमिति। च्छ्वोः शूडिति सूत्रे प्रष्टेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य तुको निवृत्तये तत्क्रियते। सतुक्कनिर्देशसामर्थ्याच्च नान्त्यस्य शः। वान्तादिप्रकृतिकक्विबन्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणविषयतैव नेत्यादि भाष्ये स्पष्टम्। तत्परिभाषासत्त्वे हि शादेशे निमित्तविनाशेन पूर्ववत्तदप्रवृत्तिरेवेति सत्यर्थ एव स्यादिति भावः। प्रकृतिप्रत्यापत्तीति। कंसङ्गनयतीत्यादौ कलुकि तन्निमित्तकादेशनिवृत्तये क्रियमाणमाख्यानात्त्व तस्तदा च शेकलुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्चेति वचनमित्यर्थः। अत्रेदं चिन्त्यम्। लुक्यपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद् ... ऐनेयद्त्यादाविवाकृतपरिभाषाया अत्राप्राप्तिः न लुमतेति निषेधस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेव। तस्मात्पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके पुष्ययोगज्ञीति वचने भाष्यकृत् कृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका।

अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्रस्यैव ज्ञापकत्वात्। अतिभवकानिति। एतदेव ज्ञापकफलमिति भावः। इष्टापत्तिं कृत्वेति। च्छ्वोः शूडिति सतुक्कग्रहणं प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकम्। लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति भावः। पर्यायोत्तरमिति। तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ॥

५ तत्र हि चजोरिति घिति परतः कुत्वमिति। भाष्यकारोक्त्येति। अकर्त्तरीतु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गमुक्तं संशयाविति च तदुक्तिः एतदेवाभिप्रेत्याधिन्विकृण्व्योरचेति सूत्रे किमर्थमत्वं विधीयते वतो पएवास्त्वित्याशङ्क्य तेः लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन गुणाभावाय तत्। न च वलोपेपि न धात्विति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्प्रत्याख्यानपक्षे गुणप्राप्तेरित्युक्तम्। अनेन सूत्रमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसंमतलक्ष्यमेव कथंचित्सूत्रमतेपि साध्यं न तु विपरीतं संभवे अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च ध्वनितम्। सूत्रकृत्खण्डितप्राचीनऋषिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकारवचः खण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्त्तिकवचनैस्तदंशे सूत्रकारवचसोप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेतिदिक् ॥

किमिति। बहुव्रीहौ नेत्यस्य द्वेधा व्याख्यानसंभवादिति भावः। उत्तरग्रन्थेति। न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादन एव तात्पर्यादिति भावः। प्राप्तेरिति। प्राप्तेरभावे निषेधो
ऽनर्थक एवेति भावः। अत एवेति। अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः। अन्वर्थेति। सर्वेषां नामेत्येवंरूपेत्यर्थः। तस्यार्थ इति। सोऽनुक्षितोन्वर्थसंज्ञया गौणमात्रे
यत्तु प्राचोक्तम्। बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामता न स्यात्। प्रियसर्वाय। सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता। भाष्यकारमते गौणत्वमात्रे। त्वत्कपितृको मत्कपितृ
क इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनंगकार्यत्वेनाकच् स्यात् समाभूत्। क प्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति। अत्रेद
वक्तव्यम्। किं बहुव्रीहौ संज्ञानेति विवक्षितम्। उत तदवयवानां सर्वादीनामिति। नाद्यः। समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात्। समुदाये प्राप्तिविरहा
च्च। न च तदन्तविधिना प्राप्तिः। बहुव्रीह्यवयवानां उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात्। अत एव न द्वितीयोऽपि। न चोपसर्जनानां पाठात् पर्युदासो
वार्तिककृतोक्तो न तु सूत्रारूढ इति वाच्यम्। अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरैरेव तल्लाभात्। एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम्। बहुव्रीहावेवे
ति तस्यार्थः। भाष्यकारमत इत्याद्यपि न। विशेषोपादाने न हि सूत्रकारवार्तिककारयोर्मतमन्यादृशमिति प्रतीयते। देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणे
न न पश्यतीतिवत्। तच्च न। सूत्रवार्तिकमतेऽपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात्। यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि तदित्यं प्राचां व्याख्यातम्। त्वं पिता यस्य अहं पिता यस्येति विग्र
हे बहुव्रीहिसमासे कृते समासावयवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वनामसंज्ञकत्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां अव्ययसर्वनाम्नामि
त्यकच् प्रसज्येत। तस्य स्मैप्रभृतीनां द्वांग्नाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात्। तत्र त्वत्कपितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति। न्यासकृतापि अन्वर्थसं
ज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे कृतेऽकच् न भविष्यतीत्याशंक्य समुदायो हि विशेषवर्तने पूर्वपदन्तु सर्वार्थतया अनपेतमेवेत्युक्तम्। तदेतत्सर्वं प्रामादिकमेव। तथाहि। अज
हत्स्वार्थायां वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति। अजहत्स्वार्थायामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव। ७ तदप्रवृत्तेस्सत्त्वं मतत्वादिति शेषः। सूत्रे

स॰ श॰ त्यादि।तन्मतेन्वर्थत्वेनवार्तिकमतेतुवचनेनेत्यर्थः।स्वोक्तार्थेन्यासकृद्भूत्यसंवादमाह।न्यासकृतापीति।अनपेतमेवेति।समुदायेएकार्थीभावाङ्गीकारेणसमुदा
६४ यस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वेप्यवयवस्यतत्वेमानाभावइत्यभिमानेनाहइति।अजत्स्वार्थायामपिअनयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वा
त्तेतेरितरार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादितिभावः।सर्वशब्दस्येति।उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः।युक्तिमदिति।नचोत्तरपदेलक्षणापू
र्वंचसमासांतःपातिनोर्युष्मदस्मदोःसर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थःसमुदायोहीत्यादिन्या[illegible]ग्रन्थश्चपरस्[illegible]पिव्याहतः।किंचैवंअतिसर्वायेत्यत्रस्मायादेशोदु
र्वारः।अङ्गाधिकारेतदन्तग्रहणात्।त्वदुक्तरीत्यासर्वशब्दस्यसर्वार्थतानपायात्।नहिपूर्वपदेसर्वार्थताउत्तरपदेतुनेतियुक्तिमत्।अपिचैवंगौणत्वेसर्वादीनांसर्वार्थवाच
कत्वंनास्तीतिस्वोक्त्यासहविरोधःस्यादितिय किंचिदेतत्।यदपिव्याचख्युः।त्वंपितायस्येत्यादौविग्रहवाक्येप्राप्तासं[illegible]निषिध्यतेइति।तदपिन।विग्रहवाक्यंहिलौकि
कमलौकिकंवाविवक्षितम्।नाद्यः।प्रक्रियावाक्येयंनिषेधःनतुलौकिकइतिकैय्यटग्रन्थविरो[illegible]प्रकृतसंदर्भगतपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधाच्च।नद्वितीयः।तस्ययुष्म
दस्मुपिनसुइत्याकारकत्वेनत्वंपितेत्याकारकत्वायोगात्।यदपिव्याचख्युः।नन्वतिसर्वादौसंज्ञा[illegible]लत्कापिनकादौतुप्रवर्ततइत्यत्रकिंविनिगमकन्तत्राह।अ
नङ्गकार्यत्वेनेति।अङ्गशब्दःसमुदायपरः।तेनातिसर्वइत्यत्राङ्गस्यसंज्ञापेक्षितासर्वनाम्नोगात्स्मायादिविधानाद्वयवमात्रस्यसत्यपिसर्वनामत्वेदोषाभावात्।
समुदायेचसमुदायार्थंप्रतिसर्वादेरुपसर्जनत्वात्।तदंतस्यसंज्ञानभवतीतियुक्तम्।इहतुअवयवमात्रस्यसाचिकीर्षितानसमुदायस्यावयवश्चस्वार्थमात्रप्रधानइति
स्यात्।प्रसङ्गइतिवैषम्यमस्तीत्याशयइति।तदपिन।अङ्गाधिकारेतदन्तविधेःसर्वसंमतत्वेनावयवमात्रेसत्यपिसर्वनामत्वेदोषोनास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात्।अङ्गाधिकार
परिभाषयास्मैस्याद्दुइतिस्वग्रन्थविरोधाच्च ॥ ७ ॥ र्वपदन्तात्पर्यग्राहकमितिमतेतद्युक्तिमदितिवाच्यम्।तन्मतेहिपूर्वपदंनिरर्थकंस्वार्थप्रतिपादकंवानाद्यः।नैरर्थक्येनसर्वार्थ श॰म॰
कत्वाभावादेवाप्राप्तेः।नान्त्यः।पूर्वपदार्थविशेषणान्वयापत्तेः।विनिगमनाविरहेणपदद्वयेपिलक्षणोचित्याच्च।एकार्थीभाववादिभिस्तथावक्तुमशक्यत्वाच्च।एवंचतद्घटकावयवानांस ६४

वैमासत्वाभावएवोचितइतिदिक्। स्वोक्त्येति। एतत्प्रकरणस्थयेत्यर्थः। स्वमन्येतितैरप्यलौकिक एवनिषेधस्योक्तेरितिभावः। अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तेनास्तिसर्वाभेत्या
दैत्येन दोषः पुनः संज्ञातु दुर्लभा संज्ञोपसर्जनानांनिषेधात्। पाकृत्युदासेनतदन्तग्रहणेनापिनसंज्ञा। अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वमनुसैभावस्यनप्रवृत्तिः। अकच्प्रवृत्तिस्तुततःप्रागस्येवेति
तन्निवृत्तनयेदंसूत्रमित्यभिमानः। गच्छत्विति। निमित्तापायपरिभाषयेतिभावः। दुर्लभेति। उपसर्जननिषेधादितिभावः। इत्यर्थइति। अनङ्कार्यत्वेनेत्यस्यार्थइतिभावः। क्लिष्ट
अयमाशयः। प्राक्प्रवृत्तेनापिसंज्ञा अर्थान्तरोपसंक्रमेसतिगतेति। तर्हिअकजपिगच्छतु। नतुकार्यकालपक्षेस्मायाद्यर्थंपुनःसंज्ञापेक्षिता। सा च दुर्लभेत्याशयइतिचेत्।
अस्त्वेवम्। नत्वसौप्रकृतग्रन्थार्थः। न्यासग्रन्थविसंवादेनइतिन्यासकृन्मतमितिवाक्यशेषविरोधात्। न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते। यदपिव्याचख्युः। अङ्ग
मप्रधानसंबन्ध्यं तद्विरुद्धमनङ्बाधकमित्यर्थः। तथाचकप्रत्ययापवादत्वादकच्स्यादित्यर्थइति। तदपिक्लिष्टम् व्यर्थंच। न्यासग्रन्थासंमतंच। तथाहि। त्वत्कपितृकोम
त्कपितृकइतिवृत्तिग्रन्थंव्याख्यायन्यासकारउज्जग्राह। ननु च अन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्रसंज्ञानिषेधे कृते ऽकच् न भविष्यति। नह्यत्रसर्वार्थतासंभवति। विशेषविषय
त्वात्। नैतदस्ति। समुदायोहिविशेषेवर्ततेपूर्वपदं तुसर्वार्थतायाअनपेतमेव। भवतुतर्हि अनयोरनन्तरयोरेतत्तद्विषयता। प्रियविश्वायेत्यादेस्तुनोपपद्यते। नहिप्रिय
विश्वादयः शब्दाः सर्वेषांनामानि। नापितदवयवभूतानांविश्वादिशब्दानांकिंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते। स्मैप्रभृतीनामङ्कार्यत्वात्। विश्वादिशब्दानामनङ्त्वात्। एवं
मन्यते। त्वत्कपितृकोमत्कपितृकइत्यत्राकज्माभूदित्येतदर्थंतावदेतदारब्धव्यम्। प्रियविश्वायेत्यादावपिविस्पष्टार्थंभविष्यतीति। अनेनहिन्यासग्रन्थेनाङ्संज्ञान
पेक्षत्वमेवार्थोलभ्यतेसचस्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायांदूरोत्सारितएव ॥ ७७ मिति। तत्रतुस्पष्टैव। न्यासग्रन्थासंमतिमुपपाद्ययन्ननङ्कार्यत्वेनेत्यस्यैवार्थमुपपादयति
तथाहीति। विशेषविषयत्वादिति। अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः। समुदायेहीति। तस्यैवतद्विशेषणत्वमित्यभिमानः। अनन्तरयोरिति। त्वत्कपितृकमत्कपितृक
योरित्यर्थः। अङ्संज्ञानपेक्षत्वमेवार्थइति। एवंचानुपदोक्तेपक्षेऽपीतिपक्षेकप्रत्ययापवादत्वस्याकचिप्रसिद्धत्वादेवंवक्तृरीत्यातदुक्तिर्व्यर्थेतिबोध्यम् ॥

म॰ ष॰ ६५ इत्यादिवदतेति। इति ग्रन्थव्याख्यावसरे इति शेषः। प्रतिपदोक्तत्वादिति। यदन्तत्वमादाय सर्वनामसंज्ञाप्राप्तिस्तद्गुणार्थविहितत्वाद् वाक्यमपि तत्संबन्ध्येव प्रत्यासत्तेरिति भावः। तेन करोति द्वारा सामर्थ्ये मासेन पूर्वाय पूर्वस्मै मासपूर्वस्मै इति समासे तत्संबन्धिनि वाक्ये च न। अत्र वाक्यस्य प्रतिपदोक्तसमाससंबन्धिन एव ग्रहणे।

यदपि व्याचख्युः। यद्यपि सूत्रवार्तिककृतोरस्त्येतन्मतं तथापि न्यासकृता विरचितत्वाद् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति। तदपि स्थवीयः। वार्तिककृता स्वार्थस्यास्पष्टत्वात्। न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादिवदतात्वदुक्तार्थस्य दूरत्यक्तत्वेन तद्विरतत्वाभावाच्च। यदप्याहुः। न्यासकृता सूत्रेण सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि। तदपि न। सूत्रकारमते बहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रन्थेन सह विरोधात्। भाष्यकारमतेऽपीति ग्रन्थेन तस्यैव विच्छिन्नत्वाच्च। तस्माद्[illegible]ः प्रक्रियाग्रन्थः तद्व्याख्यातृग्रन्थाश्चापातरमणीया एवेत्यास्तां तावत्। यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोऽपि कथंचिद्व्याख्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हि संव्याख्यायताम्। ननु प्रियविश्वायेति गौणत्वमागतार्थम्। अतो निष्कर्षमाह सूत्रकारमते इति। बहुव्रीहाविति। चिकीर्षिते सतीति शेषः। गौणत्वमात्र इति। मात्रशब्दोऽवधारणे। गौणत्व एव न तु ततः प्राक्। तथा च सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः। न्यासकृन्मतस्य तु अतिफल्गुत्वात् स्वरूपव्याख्यायैव पराकृतिरित्याशयेनाह त्वत्कपितृक इत्यादि। एतच्च प्राचीनतद्ग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम्। प्रकृतमनुसरामः। संज्ञाकार्यमिति। सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः। अन्तर्गणकार्यमिति। अड्डतरादिभ्यः। त्यदादीनामः। तदोः सः सावित्यादिकमित्यर्थः। तृतीयासमासार्थेति। इह पूर्वसदृशेति विहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात्। न तु कर्तृकरणे कृतेति। तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो नास्य समुदायस्येति। तत्रैव द्वन्द्व इति सूत्रस्य मुख्यत्वान्न तु द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति संबन्धः। कारकाणां क्रिययैवान्वयात्। न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति संबन्धः। विद्यमानक्रियाध्याहारे गौरवात् ॥ रामः

फलान्तरमप्याह त्वयकेति। तृतीयासमासमात्रस्य ग्रहणे हि तदर्थे वाक्ये यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादेः संज्ञा नेत्यर्थे त्राऽपि स्यादिति भावः ॥ ६५

न्याय्यत्वाच्चेति। किंचावयवमात्रनिषेधे प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति येन विधिरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्य संज्ञायां वर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रयोगा
नुपपत्तिः। न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं मानाभावात्। लोके व्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वात्। व्यापितस्य सर्वादिगणपाठेन निषिद्धत्वादिति युक्त
म्। तस्याः प्रक्रान्तत्वात्। अविधेयत्वाच्च। न च निषेधवैयर्थ्यम्। अवयवकृताबाधकाकजद्यादृत्त्याचरितार्थ्यात्। तदेव ध्वनयन्नाह फलबलाच्चेति। फलं सुवचमिति। तथा
दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादावयवनिषेधेन कप्रत्यये समुदायसंज्ञाभावेऽपि फलतम्। द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कृत्स्नादिविवक्षायामभा
वः समुदाये तद्विवक्षायां तु समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तेर्नावयवात्तदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतन्नान्तसमुदायनिषेधे तु द्वन्द्वस्य संज्ञिनोऽपि करणत्वविवक्षया सप्तमी बोध्या। य
न्निषेद्धव्याः भवति क्रियायाः एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च। किंचात्यदादीनां द्वन्द्वो नास्ति स्यक्शेषेण बाधितत्वात्। ततः प्राचीनास्त्वदन्ताः तत्र काकचो
र्नविशेषः। न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम्। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणं हि कचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सं
प्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावार्थम्। अत एव दक्षिणपूर्वस्यै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः। तस्मान्न्यायबलात् फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम्। यद्यपि त्व
च्छब्दस्तान्त इति पक्षेऽवयवनिषेधेऽपि फलं सुवचम् ॥ ७७ द्वन्द्वे यं सप्तमी प्रथमार्थे। अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्ग्मुक्तसंशयाविति भाष्योक्तेरेतत्प्रकरणविषयस्य सूत्रा
न्तरेण तद्विषयेण बहुव्रीहावित्यस्य चरितार्थ्यं वा एतत्प्रकरणस्य सप्तमीनिर्देशानानन्तर्यकलौचित्यात्। किंच विभाषा जसीत्यनेन फलाभावादवयवनिषेधाभावे तत्साहचर्ये
णार्थाधिकारानुरोधेन च द्वन्द्वे चेत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः। एतेन सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्द्वन्द्वस्य संस्कारानुरोधाच्च विद्यमानानीतयष्टा द्वारेण समुदायस्यावयवत्वाच्चार्थनि
षेधः तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः। आधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्यानयत नेलङ् तुल्यास्य प्रत्ययस्यादित्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ स्पष्टत्वात्। तत्फलं च व
र्णाश्रमेतराणामित्यादावयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाकजित्यपास्तम्। इतरकशब्देन समासेऽतिभवकानित्यादावि वतच्छ्रवणस्य दुर्वारत्वेन तन्निषेधे फलाभावाच्चेति दिक् ॥

म॰ शा॰ ६६

व्याख्येति। समुदायात्प्राप्तस्येति शेषः। यद्यपीति। जसीत्याधारसप्तमीति भावः। जसइरिति। इकारेण ईकारग्रहणं बोध्यम्। प्रत्याख्यायेति। प्रत्याख्यानेन चेदं ध्वन्यते। वक्ष्यमाण क्लेशपरिहारार्थमेवेकारो न तु फलान्तरे अभिनिवेष्टव्यमिति। आदहेशेत्वादिति च्छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति। ते चेति। येनि मित्ततयोपात्तास्ते शस्प्रभृतय इत्यर्थः। अनुरू तथापि शासस्याल्पविषयतास्यात् न्यायश्चविरुध्येतेति भावः। सुट्प्रसङ्ग इति वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः। न च निषेधसामर्थ्यम्। अनाङ्ग स्यत्रतसिलादेर्व्या ख्या चरितार्थत्वात्। जसाधारमिति। यद्यपि शीभावेन जस् अपह्रियते तथापि औपचारिकमाधारत्वं बोध्यम्। यद्वा। जसः इः जसिः तस्मिन् सौत्रः सप्तम्यालुक्। इत्यर्थे तो व्याचष्टे। जसाधारमिति। जराया जरसन्यतरस्याम्। विभक्ताविति। एतच्च अष्टन आविभक्तावित्यतोऽनुवर्तते। तेन जरा यादृतं जोरमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। पदे ति। पदमङ्गं च विशेष्यम्। विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः। तदनुसारिभिरिति। इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे एकसंज्ञोपरत्वात् स्यादेशोऽपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामाश यः। अत एव वीतजन्मजरसः परं शुचिर्ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छतामिति भारविप्रयोगमसमञ्जसमिति मत्वा वीतजन्मजरं सदिति पठनीयमिति तैरुक्तम्। एतच्चेति। भा ष्यकृता हि टाङसिङसामिनात्स्याः इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितम्। बहुवचने झल्येत्। ओसि च। ततः आङि चापः। ततः एत्वं स्यात्। रामेण। ततः आपः संबुद्धौ च। आप एकारः स्यात् संबुद्धौ आङि ओसि च। नन्वेवमनेनेत्यत्र हलि लोपः स्यादिति वाच्यम्। अनादेशस्य नकारे परे विशिष्य विधानात्। तथाहि। अनापि नकारे आपि च परे अन् स्यादित्यर्थः। सूत्रे अइति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः। न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यम्। अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घत्वं भवादिति। तथा। जराया जरसन्यतरस्यामिति सूत्रे उक्तम्। गोनर्दीय आह। अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति। एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः। पद्दन्नो। अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः। ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह। पाददन्तेति ॥ र॰ म॰

पानिति। स्वार्थबोधनसमर्थान्स्वसदृशवर्णवतश्चेत्यर्थः। वस्तुतो वा शोकष्यजितिव इत्रस्यार्थमेव बोध्यम्। अनुवर्तत इति। अस्येति प्राक्स्वद इति शेषः ॥ ६६

ज्ञापकादिति। तन्निवृत्तेरितिभावः। अत एव भाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता। तयसतीति। प्राचीनसंमतव्याख्यादरेइत्यर्थः। भसंज्ञयेमेति। अङ्गस्येत्येन कहितेनेत्यर्थः। एतेन भत्वस्य
रूपणो। प्रत्ययवस्यशब्दयोरपिविधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेपइत्यपास्तम्। अङ्गं चेति। अधिकारलब्धमितिभावः। ननु भत्वस्य तत्सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्याङ्ग निष्ठत्वेनते
नाङ्ग निष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य तत्वालाभः। किंचानो विशेषणेपि विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इति निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तक्ष्णेत्यादौ दोषो दुर्वार इति चेत्तत्रा
हएतत्रेति। तथाच भाष्यम्। एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं भस्येत्युपस्थितमिदं भवतियचिभमिति तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामः
यद्यपि शीर्षन्छन्दसि इत्यतोऽत्र छन्दसीत्यनुवर्तते तथापि भाषायामपि क्वचिद्भवतिमासश्छन्दसीतिवार्तिके छन्दो ग्रहणाज्ज्ञापकादिति वक्ष्यते। प्रामादिकमिति। त
थाहि। अस्मेव्रकस्य वर्तिकाममीके इति मन्त्रेमुखादित्यर्थः। औचित्यात् दकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्यात्। इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च। एवं हव्यो जुहुान आसनि। आसन्यं प्राण
मूचुरित्यादावपि। व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु। अत एव हरदत्तेनापि काशिकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम्। अल्लोपोनः। अत्र प्राञ्चः। अन्नन्तस्य भस्याङ्ग
स्याकारस्य लोपः स्यादिति। तथा सति तक्ष्णा इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात्। भस्याङ्गस्यानो ऽकारस्य इति व्याख्याने तु अनसामनस्तादित्यादौ स्यात्। तन्नाक्ष्यादिनान्न
न्तस्य भस्यानो ऽकारस्येति व्याख्यानेपि। अनस्तक्ष्णेत्यादौ अतिव्याप्तिरेव। अतो व्याचष्टे ऽङ्गावयवइत्यादि। भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययो दिश्येतो ऽङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्। अ
नतु अकारस्य अतो नोक्तदोष इतिभावः। एतच्च ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ ॐ अनो अकारमात्रयजादित्वादिपरत्वा नोऽकारस्येति। तस्यायंभावः। कार्यका
लपक्षे भस्येति श्रुते भपदार्थजिज्ञासायां यचिभमित्युपस्थितेन शक्तिग्रहे वृत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले तस्यानुरोधेन तकादिन्यायाश्रयणाद् यचीत्यस्यानं विशेषणत्तापि विधौ प
रिभाषेतिन्यायस्तु इक्को गुणवृद्धी अचश्चेति व्यतिरिक्तेन. . . . . . उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादा। वुदात्तस्वरितस्थानिकयण इत्यर्थस्पष्टत्वादिति। ✓ तच्च स्त्रीप्रत्यये इत्यप्रकरणे निरूपयिष्या
मः। यदितु भद्मुयपङिस्यर्थमनन्त्यविकारे इति परिभाष. . . . कीतयैवानस्तक्ष्णेत्यादौ व्यावृत्तिः। अत्र सान्तमहत इत्यादौ चानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषाश्रीकार एवोचितः। भाष्य

म॰श॰ अत एव व्याख्यैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेवापरिभाषाकर्तव्येति भाष्ये उपसंहृतम्। यत्तु न संप्रसारणद्विसूत्रेनैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोज-
६७ नानीति भाष्यं तत्तु न संप्रसारण इत्यादेरेव ज्ञापकात्प्रयोजनाल्पत्वसूचकमित्युच्यते। तदा सुअङ्ग विशेषणं भवतदित्याहुः। सामर्थ्यादिति। निमित्तनिमित्तिनो-
रपदस्थयोरसंभवादिति भावः। अखण्डमिति। तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्त्वं चाघटितत्वम्। तेन मातृभोगीण इत्यत्र णत्वसिद्धिः। केवलभोगीनेत्यस्य
प्रत्ययमात्रस्य वातत्त्वाभावात्। अत एवात्मन्विश्वजनेति सूत्रस्य मातार्यादणत्वं चेति चरितार्थम्। सुपर्वणेत्यादिसिद्धये निमित्तानधिकरणेति । पदं च
नलोके विभक्तीतरानपेक्षतमार्थबोधकत्वेन दृष्टम्। तेन गन्धर्वगानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेपि पत्वं नातु ... नादिषु ... सुसंज्ञाभूतोऽखण्ड इति तस्याकृव-
रणाभ्यामापदइतीयतेव सामर्थ्यादेकपदत्वेलक्ष्येपि समानग्रहणं यत्समानमेव अखण्डमिति यात्र ... यथास्यात्तेन समासे न भवति। एतन्नाम। यूषइति। यूषोम
ण्ड। मुद्गामलकयूषसुमेदो दीपनपाचनः इति दर्शनात्। इति प्रश्लेषिति। एतेन पञ्चमीसमासस्य पाक्षिकतां ध्वनयति। तथा हि भाष्ये। वेभिदिता माषितिकः।
अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तम्। तच्चान्यथासिद्धम्। एकाच उपदेश इत्यत्र विहितविशेषणा ... इत्यत्र इण्निषेधोन्। मथितं पण्यमस्येति विग्रहे ठकि
ठस्यैकादेशे पस्येति चेत्यल्लोपे इसुसुक्तान्तात्क इति कादेशस्तु न भविष्यति। ठस्याभावात्। ... णीसरस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता न संगच्छते त्याहुः। मण्ड इति। तद्विशे-
षइत्यर्थः। वेभिदितेति। वेभिद्यतेर्यङन्तात्तृचि अल्लोपयलोपयोः एकाच उपदेश इति निषेधादिण्न स्यात्। पञ्चमीसमासे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः। ए-
वमितरयोः कादेशजुसोरभावो बोध्यः। विहितविशेषणेति। एवं च स्थानिवत्त्वं विनापि तदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः। विहितविशेषणत्वं चास्यैकाचो द्वे इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम्। तत्र
हि यङ्लोपे वेभिदितेत्यत्र यङन्तात्तृचि इट्प्रतिषेधमाशङ्क्य काचोङ्गादिति व्याख्यानेन परिहृतम्। तद्भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे विभित्सतीत्यादौ दोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशे राम
पिसंबन्ध्येवेभिदितेत्यादावपि परिहारासंभवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकम्। प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ्गत्वादङ्गादित्यनेनेदं सूचितम्। विहितविशेषणे चेति ६७

भित्तत्तीत्या दाव दोषेणैकान्तंशेऽउपदेशग्रहणासंबन्धइतितदाशयः। नभविष्यतीति। स्थानिवत्त्वंविनापीतिशेषः। ओ अल्विधित्वादिति। ठस्येकइत्यत्रस्थानिनिप्रत्ययेइुच
सर्वत्राकारोनविवक्षितः आदेशस्वत्तुविवक्षितः। अन्यथानिषादकर्षूशब्दादेंदेशइतिठ जिव्यञ्जनमात्रस्यव्यञ्जनरूपकादेशेकशब्दस्यलाक्षणिकत्वात्केणइतिहस्माना
सतिरिरितिभावः। स्थान्यादेशयोरिति। इकादेशस्थानिभूतप्रत्ययेआदेशविधायकेसूत्रेठस्येकइत्यत्रचेत्यर्थः। स्पष्टंचेदंठस्येकइत्यत्रभाष्यकैयटयोः। इदमुपलक्षणम्। स्र
न्निपातपरिभाषयापिकादेशवारणंबोध्यम्। स्पष्टंचेदंऽकुकुसोश्चेतिवार्त्तिकभाष्ये। बलीयस्त्वादिति। एतच्चयस्यविभाषायित्तोभोगइतिसूत्रस्थकैयटेस्पष्टम्। एतत्स्र्वं
मपरविधावितितुवक्तव्यमितिवार्त्तिकस्यकैयटानुरोधेन। दिगिति। दिगर्थस्तुएतदर्थंपञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वम्। तथाहि। परसाहचर्यस्यबलवत्त्वेमानाभा
नचस्थानिवद्भावेनठत्वंमल्विधित्वात्। ठस्येकइत्यत्रहिस्थान्यादेशयोःअकारउच्चारणार्थः। अपि। पचन्नित्यपिणिलोपस्यचङन्त्यकारयोरेकादेशस्यच
स्थानिवद्भावंविनापिसिद्धम्। चिदिसाहचर्यादभ्यस्तादपिलङएवझेर्जुस्विधानात्। नचसिचासाहचर्याद्लुङएवकिंनस्यादितिवाच्यम्। पूर्वसाह
चर्यात्परसाहचर्यस्यबलीयस्त्वादितिदिक् ॥ ७७ वः। विप्रतिषेधसूत्रेकार्यशब्देनशास्त्रीयस्यैवग्रहीतुमौचित्येनात्रतद्ग्राहेननिस्यःपरस्यणादेशःपरस्मासो
व्यवस्थया। युगपत्संभवोनास्तिबहिरङ्गेणसिद्धत्वात्यचःपरस्मिन्नितिसूत्रस्यभाष्योक्तरीत्यापूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेनशास्त्रस्यैवग्रहीतुमौचित्याच्चविभाषागमहन
विदविशामित्यत्रलुग्विकरणपरिभाषानुग्रहायपरसाहचर्याश्रयणेनुदविदोन्दत्रेत्यत्राप्यन्तरङ्ग परिभाषानित्यत्वाद्यायेनानेनपरसाहचर्याश्रयणमितिबोध्यम्। प्र
त्ययविधिवत्त्रिस्यादौलङ्उभेअभ्यस्तमितिसूत्रस्यभाष्यसंमतेएवमपिदोषाच्चपूर्वोत्तरसाहचर्येणभावरूपादेशानपहृतविकरणकाभ्यस्तस्यैवग्रहणमित्यप्यतिक्लिष्टं
ततोवरंपञ्चमीसमासएव। अपरविधावितितुवक्तव्यमितिन्यासान्तरेपिपञ्चमीसमासोवक्तुंशक्यः न्यासान्तरन्तुस्वविधेरपिसंग्रहायेतिस्पष्टमेव। अतिप्रसङ्ग
स्त्वनित्यत्वेनपरिहरणीयइति ॥

म श· चक्षय त्रेति। तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि लोपाभावोऽपि फलम्। निगाल्यते इति। न चात्र णिलोपात्पूर्वं लत्वम्। सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः। न च
६८ स्थानिवत्त्व मल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणं तु नियमार्थमिति भावः। अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वं न। नाजानन्तर्ये इति तन्निषेधात्। त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यसंम
तत्वाच्चेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। एवं ज्ञायत इत्यप्ययताविलस्योपसर्गविशेषणत्वे फलम्। माषवपनीति। इह ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासे ङीपि अल्लोपे समासरूपप्रातिपदि
पूर्वत्रासिद्धे नेति। एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्यैकतरकेऽचः परस्मिन्नित्यतिदेशस्याप्रवृत्तेस्तस्येति। तस्य पूर्वत्रासिद्धे इत्यस्य
तथा च स्थलत्रये स्थानिवद्भावो न वक्तव्य इत्यर्थः। संयोगादिलोपे चक्षय चालत्वेन निगाल्यते। एते माषवपनी। इह [illegible] वेति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन न
कारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाण्णत्वं न। यत्त्वाहुः। कथंचित्स्थानिवत्त्वाभावेऽपि पूष्ण इत्यादौ रषाभ्यामित्यस्य नोपयोगः। ष्टुत्वेन सिद्धेः। तथा चैषग्रहणमुत्त
रार्थमिति आकरे स्थितम्। ततश्च रभसवादेनैतदुपन्यस्तमिति स एवायं रभसवादः। तथा हि उत्तरार्थतयापीह षग्रहणं स्थितम्। ततश्च पूष्णः। पुष्णा
तीत्यादौ रषाभ्यामिति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम्। ष्टुत्वेनेति चेन्न। तस्यासिद्धत्वात्। न च वचनप्रामाण्यात् सिद्धत्वम्। पुष्टः पुष्टिरित्यादौ चरितार्थ
त्वात्। नस्य षयोगेण इत्यत्रैव चरितार्थ इति चेन्न। तस्य पृथगनुक्तेः। इह षात्परस्येत्युक्तिश्चरितार्थत्वस्यापि तुल्यत्वात् च। आकरे हि इह षग्रहणं विना
त्वस्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं न पुष्णातीत्यादौ रषाभ्यामित्यस्याप्रवृत्तिरिति दिक्। नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य। लुप्तषष्ठीके इति। सौत्रत्वान्न तु
षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासंभवात्। प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः ॥
कान्तत्वाण्णत्वं प्राप्तम्। पूर्वपदाक्षिप्तसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्य तेन णत्वविधानात्तस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समत्वात्त्रिपादीस्थत्वा राम:
त्वेन न बहिरङ्गासिद्धत्वाशङ्कात्रेति बोध्यम्। अप्रवृत्तिरिति। अभिप्रेतेति शेषः। सापेक्षत्वेनेति। नलोप इत्येतद्विषयमिदम्। अन्ये आहुः। पदविशेषणत्वाच्चेति ॥ ६८

व्यधिकरणषष्ठीति। प्रातिपदिकस्य पदस्येत्यनयोः परस्परानन्वितयोरन्तेनान्वयादिति भावः। अभेदेनैवेति। संबन्धान्तरासत्त्वेपि विशेष्यविशेषणभावसंबन्धेनेत्यर्थः। श
क्यमकर्तुमिति। पदस्येत्यस्य क्वचिद्व्यधिकरण्येनान्वयेऽस्य तात्पर्यग्राहकत्वं भाष्ये उक्तं न तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव ज्ञापकं विनापि सिद्धमित्यभिमानः। भत्वासंभवादि
ति सर्वनामस्थानत्वेनेति भावः। समाहारद्वन्द्वस्येति। प्राण्यङ्गत्वात्कृतसमाहारद्वन्द्वस्य ककुद्दोःशब्दस्येत्यर्थः। सुयोजम्। दोःशब्दस्य पुंस्त्वेपि सुनिर्वाहम्। न्याय्यम्। अल्याच्च त्वे
तदन्तस्येति। षष्ठीतत्पुरुषः। तस्यान्तो यो नकारस्तस्येति अर्थः। उक्तं च हरदत्तेन। विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम्। तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्त
द्विशेषणमिति। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति पञ्चव्याख्यातम्। अन्तस्येत्युभाभ्यां संबध्यतेऽइति। तद्गौरवग्रस्तम्। अन्तस्येत्यस्याव
त्तिप्रसङ्गात्। व्यधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेश्च। यदि तु अभेदेनैव संबन्धेन प्रातिपदिकेनेव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते। तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौ
त्रमन्तग्रहणं शक्यमकर्तुम्। विभाषाङिश्योः। शीति नपुंसकाच्चेति विहितो न तु जश्शसोः शिः। तस्मिन् भत्वासंभवात्। भस्येत्यनेनासर्वनामस्था
ने सैव यजादेरासेपात्तदेतदाह। असर्वनामस्थानेति। अत एवेति। दोषणीति प्रयोगात् [illegible]। यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्य एकशेषे कृते भाष्यं सुयोजं
तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वं न्याय्यम्। अन्यथा ककुद एकत्वं बाह्वोर्द्वित्वं च न लभ्येत इति भावः। ननु [illegible] दुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचर
इति रघुः। तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया संबध्यते। दोषं तस्येति। दोषं तस्य तथाविधस्य भजत [illegible]पस्य गृह्णन् गुणमिति श्रीहर्ष
प्रयोगः। तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमतिशयं च गृह्णन् इति संबन्धः ॥
न दोःशब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः। किं च तदन्ते आदेशो दुर्लभः। विशेष्यसन्निधानादिति भावः। ककुद एकत्वमिति। प्रकरणाच्छ्रुतौ तथार्थकमेवेदमिति भावः। द
क्षिणं तमुद्यम्य दोर्नीमानि निशाचर इत्यन्वयभ्रमवारणायाह। नत्रेति। एकदेशिसमास इति। तत्र व्याख्याने तु कर्मधारय इति बोध्यम् ॥

म॰ श॰ ६८ जहातीति। हा इति शोकव्यञ्जकशब्दमित्यादिः। नुम्यप्यस्त्विति। अयं भावः। तन्त्रेण नाभावे नकारे चं कार्ये तं प्रति अन्यं प्रति च कृते च कार्यान्तरं प्रति नुभावोस्त्विइ
नितदर्थः। एतेन मुखस्यासिद्धत्वेनेनादेशे गुणे नुमादेरप्राप्तिरिति परास्तम्। नुममेवास्त्विति पाठे एवकारोऽप्यर्थः। उच्चारणार्थत्वादिति। तन्त्रेणोच्चरिते द्वितीयेन शब्देन

अमरव्याख्यातारस्तु। दोषशब्दं स्त्रियामपि स्वीकृत्य भागुरिमते नटापि दोषेत्युक्ता। दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथेति धनंजयनिघण्टुमुदाजह्रुः।
द्वयोरह्नोर्भव इति। तद्धितार्थेति समासः। कालाट्ठञ् इति ठञ्। द्विगोर्लुगनपत्य इति लुक्। राजाहःसखिभ्यष्टच्। अह्नोऽह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशः। अह्नः साय इति। स्यतेर्घ
ञि अवसानवचनः सायशब्दः। संख्याविसायेति ज्ञापकादेकदेशिसमासः॥ इत्यदन्ताः॥ हाहानिति। गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम्। कौमारा
स्तु जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं च वदन्तो विश्वपावद्रूपमाहुः। तन्मते प्रत्युदाहरणं तु अकारो वासुदेवः स्यात् तेन सह वर्तन्त इति साः तान् सान् इति बोध्यम्॥ इ
त्यादन्ताः॥ आङो नाऽस्त्रियाम्। पुंसीति तु नोक्तम्। अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात्। न च नुमा रूपसिद्धिः। मुखस्यासिद्धत्वादिकोऽचीति नुमोऽप्राप्तेः। नादेशे तु नासिद्धत्वं न मु ने इ
ति निषेधात्। न च न मु ने इति निषेधो नुम्येवास्तु ने इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति वाच्यम्। अमुष्मै कुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। अच्च घेः। इदुद्भ्यामिति ङेरिति औदिति
च पदत्रयमनुवर्तत इत्याशयेन व्याचष्टे। इदुद्भ्यामुत्तरस्येत्यादिना। घेरुत्तरस्येति तु नोक्तम्। सूत्रे घेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्। तन्त्राकृत्यादौ च प्रमाणाभावात्। औदिति पूर्वसू
त्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति क्रमसंबन्धस्य त्यागायोगाच्च। औत्स्यादिति ॥
स्मै त्यर्थः। अमुष्मै इति। न मु ने इति सूत्रविषये पूर्वविभक्तिनिमित्तकार्यप्रवृत्तौ मु
खस्य नकारविषये कमपि प्रत्यसिद्धत्वाभावेन विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वा स्मैभावात्परत्वेन नुमापत्तेः। आदिना अमू कुले अमुयोरिति तयोरेत्वस्याप्रवृत्तौ मुत्वे राम॰ ६८
नुमिच्छानिष्टं स्पष्टमेव। न मु टादेश इति वार्त्तिकस्वारस्येन नादेश इव तदर्थ उचित इत्यपि बोध्यम् ॥

नेत्संज्ञ इति। इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या तस्य लोप इति सूत्रभाष्ये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात्। स्वरितत्वादर्शनादिति। नन्वौतः स्वरितत्वेपि नाग्नावित्यत्र स्वरि
तश्रवणमग्निशब्दस्यान्तोदात्तत्वेनैकादेश उदात्तेनेत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न। स्वरितो वानुदात्तस्येत्यस्य तत्रानुवर्त्तितत्वात्। शेषनिघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्निशब्दस्य स
र्वानुदात्तत्वाच्च। स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणमुदात्तस्वरितयोरित्यादौ स्वरितग्रहणात्। उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वेपि प्रत्ययाप्रत्ययोरित्येव सिद्धे पुनस्तिति प्रत्ययग्रहणं क
र्तव्यमिति वार्तिके नोपदेशिकप्रत्ययत्ववत्त्वेवतत्प्रत्ययस्थानात्र स्वरितत्वप्रवृत्तिरिति तत्त्वम्। आदेशे तु दकारस्थानिकचर्त्वनिष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दित्वात्तद्प्राप्तेः। उच्चारणार्थ इत्य
त्र

अत्रव्याचख्युः। औतस्तित्वं स्वरितार्थम्। न विभक्ताविती त्वनिषेधस्तु न भवति। अनित्यत्वात्। अनित्यत्वं च इदमस्य मुरिति थमो मकारस्येत्त्वं ज्ञापरित्राणार्थी दुदि
त्करणाल्लभ्यत इति तन्त्रे वोक्तमिति। तच्चिन्त्यम्। न विभक्ताविति सूत्रे ङेऽरौतस्तु ‾ कार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात्। युक्तं चो
च्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम्। स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नावित्यादौ स्वरितत्वादर्शनात्। अदितित्परत्वं तु बृहद्गावित्यादावत्वे कृते स्त्रियां टाप् मा भूदि
त्येतदर्थमित्याहुः। तदपि चिन्त्यम्। तपरग्रहणाड्डिटापासहदीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव। लक्षणद्वयबाधे मानाभावात् ॥

स च वर्णान्तरोच्चारणे मुखस्य स्पष्टक्ले शयारणार्थो न त्वन्यफलार्थ इत्यर्थः। अत एव भाष्ये औकारं ण्डितमाश्रित्यादिति प्रयासस्य तम्। न दितदालित्वमस्ति। न च डित्वे विंश
तौ तिलोपापत्तिः। भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्यामनभिधानादिति दिक्। अदिति। अस्य यद्पीत्यादिः। दीर्घो मा भूदिति। भिन्नफालव्याप्त्यर्थत्वात्तपरत्वस्येति
भावः। न च ज्ञो विदर्थस्येति प्रकरणे न समासबाध इवानेन टापोपि बाध इति वाच्यम्। प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिकानुरोधेन तत्र तथाकल्पने
पीह तथाकल्पने मानाभावात् ॥

अनड्वान् सिद्ध्यतीति। वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्भावः। संज्ञापूर्वकत्वस्य भाष्यास्पष्टत्वादाह। अङ्गवृत्तेति। दृष्टमगतिकगतिः। सोर्डेति न्यासे लाघवाभावस्य विस्पष्टत्वात् मर्थ्या दृलोपकल्पने गौरवं च तस्मादुशनसोऽनड् तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः। चेतीति। तस्मादित्युत्तरस्येति ज्ञापकमिति विहितवि

अत एव कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्यवार्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाबित्युक्तम्। टापाव्यवधाने हि आनन्तर्यविघातः स्यादिति। तस्मात् औत इत्यत्र परकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम्। अनड् सौ। सोर्डेत्येव सिद्धे अनड्विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थमतेनोशनसः संबुद्धौ अनड् सिद्ध्यतीति प्रायः। तच्चिन्त्यम्। सोर्डेत्युक्ते हि ऋदुशनेत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात्। ततश्च उशनेत्यत्र सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र सान्तमहत इति दीर्घः स्यात्। यद्वा। संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधानं बोध्यम्। हल्ङ्याब्भ्यो। दीर्घादित्येतन्ङ्याप्पोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवात् इत्याह। दीर्घाविति। परमिति। न त्विदं विहितविशेषणं यासाकाद्याद्यव्याप्तेः। न च तत्र हलन्तादिहितत्वेन निर्वाहः। यः सद्द्यादावतिव्याप्तेः। कर्तेत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः। हलिति। तस्य च सुतिसीत्येवं रूपत्वेमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम्। लुप्यत इति। यद्यपीह लोपो व्योर्वलीति लोप इत्यनुवर्तते। तच्च तत्र भावसाधनं तथापीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः। दीर्घग्रहणं किम्। अतिखट्वः। निष्कौशाम्बिः ॥ ८७ शेषणासंभवश्चशब्दार्थः। एकदेशविकृतन्यायेनेति। स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम्। अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्राप्तेरिति बोध्यम्। प्रथमान्तेनेति। यद्यपि तस्मादित्युत्तरस्येत्युक्तेः षष्ठ्यन्ततापि संभवति तथापि बहुषु पदेषु विभक्तिविपरिणामकल्पनापेक्षया आगन्तुकलोपशब्दे एवार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः ॥ राम॰
७०

ननु सुलिसीति प्रत्यये यस्मात्तद्विहितस्तदादेरित्युपस्थित्या तस्य हल्ङ्याप्भ्य इति विशेषणमिति हल्ङ्याबन्तात्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्याक्षेपादुपसर्जनस्त्रीप्रत्य-
येतदादिनियमसत्त्वात् च प्रकृते ङ्याबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह ॥ अत एवेति। एतत्सिद्ध्यर्थं येन विधिरिति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ
ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ ढिङ्कृणजिति सूत्रेऽणन्तान्तादिति वद्ङ्याबन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः। मालेत्यादौ तु व्य-
पदेशिवद्भावेन सिद्धिरिति भावः। अविष्टा सुजातः अविष्ठ इत्यादौ तद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि च प्रत्ययलक्षणेन टाबन्तत्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम्।

ननु इह समस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति। न च स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्तीति वाच्यम्। अनुपसर्जने इति याद्दहतूपसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्त्येव। सत्यम्।
तथापि उत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोऽस्ततः परत्वानपायात्। न हीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम। अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः। स्यादेतत्। गङ्गीयतेः क्वि-
प्। गङ्गीः। इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत् सत्यम्। ङीङीआआप् इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्नानकश्चिद्दोषः। सुति
सीति किम्। भेत्ता। तासेस्तकारस्य लोपो माभूत्। न चैवमपि अभैत्सीदित्यादौ सिचो लोपापत्तिः। सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात्। अपृक्तं किम्। भि-
नत्ति छिनत्तीति प्रत्युदाहरन्ति। तच्चिन्त्यम्। विशिष्टस्याहल्त्वात्। सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायाति प्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात्। यदप्याहुः सुरां
सुनोतीति सुरासुत्। तमाचष्टे सुरासयति। ततः क्विप्। सुराः। सुरासौ। सुरासः ॥

अतिव्याप्तिरिति। अस्य स्त्री ई दे वदत्तस्य ई देवदत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम्। प्रत्याख्यानादिति। दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्य-
पि बोध्यम्। सुरासयतीति। न च णौ चङीति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिज्नास्तीति सिद्धान्तात्कथमत्र णिजिति वाच्यम्। तद्भाष्यस्य तेषां लुङि प्रयोगाभा-
वकल्पनेनोपपत्तेः। सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् ॥

ग्रहणाच्चेति। सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवं चाष्टक्त ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। वस्तुतो गङ्गीः सुरा इत्यादेरभिधानेष्टं मानं चिन्त्यम्। विभक्त्योरा नन्तर्यमिति। एवं च विभक्ति संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम्। गोमानित्यादौ लस्य भेदाद्वारं वारं संयोगान्तलोपः। नपुंसकार्थत्वादिति। स्वमोरिति हि तत्र लुगिति तत्र नलोपनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः। लुकालुप्त इति। ङि संबुद्ध्योरिति सप्तमीति भावः। आवश्यकतया चेति। ङि संबुद्ध्योरित्यस्य पक्षान्तरत्व इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुं अष्टक्त ग्रहणमिति। तदपि न। परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात्। अन्यथा सिचो लोपापत्ते रुक्तत्वात्। प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च। हल् किम्। बिभेदा ननु प्रथमं हल् ग्रहणं व्यर्थम्। हलन्तात्परयोः संयोगान्तलोपसंभवात्। अत्राहुः। संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति। रात्तु तेनैव लोपः स्यात् हलस्तस्माद्विधीयते। तथाहि। सखेत्यत्र नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। स्यादेतत्। संयोगान्तलोपो नासिद्धः। नङि संबुद्ध्योरिति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात्। न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः। ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात्। यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यं तत्रैवासिद्धत्वं व्याख्यानात्। यत्त्वाहुः। हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वान्नैतज्ज्ञापकमिति। तन्न। लुकालुप्तेप्रत्ययलक्षणाभावेन संबुद्धौ वा नपुंसकानामित्यस्यावश्यकतया च संबुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्त ज्ञापकस्य सुस्थत्वात्। तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेत्। इह तर्हि अभिनोत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात्। तदिदमुक्तं नलोपादिरिति। तथा अबिभर्भवान्। अजागर्भवानित्यत्र तिलोपो न स्यात्। रात्सस्यैति नियमात्। अत्रेदमवधेयम्। ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः। व्याख्यानात् ॥ पक्षेपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्यर्थः। यद्यपि वा नपुंसकानामित्येव भाष्ये पठितं संबुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव संबध्यत इति तदर्थं न चरितार्थं तथाप्यत्र पाठे नोक्तार्थज्ञापकतापि। संबुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु नभ्रमितव्यम्। सूत्रस्थ ङि ग्रहणस्य ङि संबुद्ध्योरनुत्तरेति वार्तिकस्य संबुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यानेपि सूत्रस्थस्याप्रत्याख्यानादिति भावः ॥

भाष्यमिति। यदि पुनरयमष्टक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत तेसुपक्रम्यत द्राष्यंप्रवृत्तम्। पूर्वान्तत्वेनेति। नचैवंसंबुद्धावित्यादौ संनिपातपरिभाषया टाप्प्रेति भाष्यविरोधइ
तिवाच्यम्। दीर्घप्रश्लुस्तरमन्त्रादिवद्भावप्रवृत्तावपि टाबुत्पत्तिकालिकानन्तर्यविघातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात्। अशास्त्रीयत्वात्संनिपातस्यान्तवद्भावेनातिदेष्टुम
शक्यत्वाच्च। अभ्राव न्ताच्चितितु नाऽऽत चिर्बोधिता। पञ्चमीसमासाश्रयणेस्थानिवद्भावोस्ति। अस्याभिधाने च न दृढमानम्। आबन्तेभ्य आचारक्विबेवनास्ति। आतोधातोरि
तिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्। तत्रवार्त्तिककृता आतोनापइत्युक्तमिति तद्बीजम्। आचारक्विबन्त.. यङ्लुक्तु नास्त्येव। तेनकस्यस्त्रीकी। कीशब्दादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो
अस्मिन्नेवसूत्रे ह्रिहलष्टक्तग्रहणन्तिस्योश्च ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीति भाष्यं चेह प्रमाणम्। यदि हि ङ्याब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात्। नर्हि किं कथं ति
स्योर्ग्रहणस्याकर्त्तव्यतां ब्रूयात्। यत्तु ङ्याब्भ्यां तिस्योरसंभव एवेति। तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम्। आबन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लङः तिपूसिपोस्त एव।
अगङ्गात्। अगङ्गाः इतियथा। नचशपाव्यवधानम्। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्। नच स्थानिवद्भावः। अपूर्वविधित्वात्। अत्रायं निष्कर्षः। ङ्यापः सो
रित्येव सूत्रमुचितम्। नचसुराः सुरासौ इत्यादौ धातोः सकारेऽतिप्रसङ्गः। ङ्याब्भ्यां साहचर्यात्। प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया च प्रत्ययस्यैवसो
र्ग्रहणात्। राजेत्यादौ नलोपस्तु नङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन साधित एव। किंचाभिनोत्रेति उत्वमपि सूपपादम्। संयोगान्तलोपो रोरुत्वे इति सिद्ध
काण्डे पाठात्। हरिवोमेदिनं त्वेतियथा। अबिभर्भवान् इत्यत्रापि न दोषः। रात्सस्येति अत्र तकारस्यापि प्रश्लेषेणात्सस्येति च्छेदात् ॥
यङ्लुकि लङि अचेकेदित्यादौ ङ्यन्तादपि संभव इत्यपास्तम्। ईकाररूपत्वाभावाच्च। उत्वमपीति। अपिना पूर्वरूपम्। रोरुत्वे इति। कर्त्तव्ये कृते चेति शेषः। नमुने इति
वत्। हरिवइति। हरिशब्दान्मतुपि छन्दसीर इति वत्वे नुमि संयोगान्तलोपे मतुवसोरिति रुत्वे उत्वे गुणः। केदादिति। कीर्त्तयतेः क्विब्विचावेवनस्तोवृतेर्यङ्लुकि लङि ई
ड्भावेति पूसिपोः प्रयोग एवनास्ति। यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यत्रैव भाष्योक्तेः। अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैवयोग्यतेत्यर्थः। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् ॥

नेतिव्याख्यानमिति। उपपादितंचेदंराम शब्दान्ते। नलोपेकृतेइति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादितिभावः। नलोपात्प्रागिति। विभक्तिसंयोगान्तलोपस्यनलोपविषयेऽसि द्धत्वाभावज्ञापनद्वारेतिशेषः। एतेनराजेधत्तेचक्रध्वराजाच्छत्रमित्यादौ वृद्धियणतुगादिकंनस्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्। किंचकर्त्र्येत्यादावेकमेवयणशास्त्रंपूर्वा परविषयभेदाद्भिन्नमितिशब्दपरविप्रतिषेधात्परस्यणादेशइत्युच्यः परस्मिन्नित्यत्रभाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। विषयगतपौर्वापर्यस्यलक्षणेआरोपइतितदाशयस्तेनधीमा

ननुउखास्रदित्यादौसंयोगादिलोपःस्यादितिचेत् न। दत्वेकृतेतदप्राप्तेः। असिद्धंदत्वमितिचेन्न। सिद्धकाण्डेवस्वादिषुदत्वमितिपाठात्। नन्वपदान्तत्वाद्दत्वंनस्यादितिचेन्न। सावपिपदंभवतीतिपक्षाश्रयणात्। तद्वीजन्तुअसर्वनामस्थानेयचीतिच्छित्वायजादौसर्वनामस्थानेपदंनेतिव्याख्यात स्मान चैवंराजेत्यादौनलोपेकृतेसौरुत्वविसर्गौस्यातामितिवाच्यम्। इतोदितिसिद्धेपथिमथ्यात्वाकारविधानेनप्रथमंसुलोपस्यज्ञापनात्। ननुनैतज्ज्ञापकंसंबुद्धौचरितार्थत्वात्। हेपन्थाः। मन्थाः ऋभुक्षाः। तत्रहिदीर्घोसंबुद्धावितिपर्युदस्तः। नलोपश्चनिषिद्धइतिचेत्। एवंतर्हिनलोपात्प्राक् संयोगान्तलोपइत्यर्थेनङिसंबुद्ध्योरितिसूत्रमेवज्ञापकमस्तु। तथाहि। ङिसंबुद्ध्योरितिषष्ठीनतुसप्तमी ङेर्लुकालुप्ततयाप्रत्ययलक्षणाभावान्ङ्यन्तस्यसंबुद्ध्यन्तस्यचप्रातिपदिकस्येतिसामानाधिकरण्येनान्वयः। नचप्रथमंसंयोगान्तलोपंविनासंबुद्ध्यन्तंप्रातिपदिकंलभ्यते। तस्मान्ङ्यापःसोरितिन्यासेनकिंचिद्बाधकम् ।

७७ नित्यादौसुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्यनलोपविषयेतत्रपूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेननलोपोनस्यादित्यपास्तम्। सावपिपदमितिपक्षेतुअदोषाच्च। आरोपेभानाभावाच्च। षष्ठीति। अतएवङौनलोपनिषेधःसार्थकस्तदाहङेरिति। नचनलुमतेतिनिषेधः। नत्यत्वान्नदोषः। तदपेक्षयाषं ष्ठ्यन्ततयाव्याख्यानस्यैवलघुत्वात्। संबुद्ध्यन्तेति। संबुद्ध्यन्तप्रातिपदिकान्तनस्यलोपेनेत्यर्थः ॥ रामः
७२

इतिसूत्रमस्त्विति।अतएवसुपीरित्यादिसिद्धिः।अन्यथापदान्तेसंयोगादिलोपस्यसंयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्रवृत्तौर्वोरितिदीर्घोनस्यात्।तिप्यनस्तेःसिपिधातोरितिसूत्राभ्यांधातुसंबन्धिपदान्तसस्यदत्वरुत्वविधायकाभ्यांकसाहचर्येणचप्रकृतिप्रत्ययसंबन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्यसस्यपदान्तेसंयो[ग]ादिलोपाप्रवृत्तिकल्पनेतुनकिंचिल्लाघवम्।किंचनङि·संबुद्ध्योरितिसप्तम्येवयुक्ताङि·ग्रहणाच्च।नलुमतेत्यस्यैतद्विषयेऽनित्यत्वमूलकमेववानपुंसकानामितिवार्त्तिकम्।एवंचब्रह्मन्नाद्यर्थंसंबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेनज्ञापकासंभवः।अपूर्ववचनकरणेनसिद्धप्रत्याख्यानन्तुनयुक्तम्।इदमे[..]वाभिप्रेत्यसूत्रशेषेभाष्येतस्मादशक्योहलष्टक्तलोपःसंयोगान्तलो

यदितुवस्वादिषुदत्वमितिवार्तिकंप्रत्याख्यायते।अधातुग्रहणेनैवोखास्त्रदित्यादौदीर्घाभावःसिद्धः।तर्हिहल्ङ्याप्सोरितिसूत्रमस्तु।यत्तुयथाश्रुतंसूत्रप्राचाव्याख्यातम्।ङ्यन्तादाबन्ताद्दीर्घाच्चेति।तन्न।ङ्यापौहिदीर्घौ नतुतदन्तमपि।नचदीर्घाद्ङ्यन्तादित्यादेर्दीर्घयोङीतदन्तादित्यादिरर्थोलभ्यते । दीर्घादितिपञ्चम्या अनन्वयात्।समासेउपसर्जनयोर्ङ्यापोर्विशेषणायोगात्। उक्तंहिभाष्ये।सविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यवाविशेषणयोगोनेति।एतेनअनदीसंज्ञह्रस्वइउवर्णान्तमित्यपिप्राचोवृत्तिःप्रत्युक्ता।सख्युरसंबुद्धौ।इहेतोत्सर्वनामस्थानेइत्यतःसर्वनामस्थानेइत्यनुवर्तते।तदसंबुद्धावित्यनेनविशेष्यते।गोतोणिदितिसूत्रात्सिदित्यनुवृत्तंतत्सामानाधिकरण्येनसप्तम्याःप्रथमाकल्प्यतइत्याह । संबुद्धिवर्जंसर्वनामस्थानमिति ॥

५७ पोविज्ञातुम् । नचैद्विज्ञायतेद्विहलष्टक्तग्रहणंतिस्योश्चग्रहणंकर्त्तव्यमित्युक्तम्।इतिसूत्रमित्युपलक्षणम्।हल्ङ्यापःसुतिसिहलितिसूत्रमस्त्वित्याशयात्।अतएवाबिभाराज्यमित्यादौहल्लोपइतिदीर्घसिद्धिरितिदिक्।दीर्घाच्चेतिहलन्तादित्यपेक्षश्चकारइतितद्व्याख्यातारः।नतुतदन्तमपीति। तस्याज्झल्समुदायरूपत्वादितिभावः।प्रत्युक्तेति।इउवर्णान्तस्यह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकादेशत्वेनतद्विशेषणासंभवाच्चेतिभावः॥

युक्तमिति। अनड् सावित्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः सर्वनामस्थाने इत्यस्य गोतो णिदित्यत्र प्रथमान्ततायाः क्लृप्तत्वान्न तन्निवृत्तिरित्यभिमानः। विशेष्यासन्निधानादिति। शब्दस्वरूपं विशेष्यत्वव्यावर्त्तकम्। किं च सत्यपि विशेष्ये सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येव स्यान्न तु सख्यन्तभिन्नस्येति। नञैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रान्वयायोगादिति भावः। सख्युरसंबुद्धिः इत्येव तु सूत्रं युक्तम्। ख्यत्यात्परस्याकृतयणादेशयोः खिखीशब्दयोः अनुकरणं ख्येति। एवं तितीशब्दयोस्त्येति। उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थः। न तु मुख्यापत्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम्। सख्युर्यः। पत्युर्नः। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। आपत्यस्य च तद्धितेइत्यादिनिर्देशात्। इत्यभिप्रेत्याह। खितिशब्दाभ्यामित्यादि। परस्येति ग्रहणं एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थम्। औत्। एतच्च नदीसंज्ञकेषु इदुद्भ्यामिति पूर्वसूत्रेण बाध्यते। घिसंज्ञकेषु अच्च घेरित्युत्तरसूत्रेण। तस्मा त्वं ज्ञाह्वयमून्योस्य विषयः। न च तादृश उकारोस्ति। अत आह। उकारेति। यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तम्। तन्न। तादृश उकारस्याप्रसिद्धेः। समुदायस्येति। न च पर्युदासेपि पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदन्तग्राहकत्वं शंक्यम्। विशेष्यासन्निधानात्। यत्त्विह ग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन। यच्च ख्यत्यात्सूत्रे कय्यटेन। तन्न। तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात्। गौणत्वेपीति। अस्याद्यनड् दिति भावः। तथा च येन विधिरिति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः। तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः। तथा द्वितीया श्रितेति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति कैयटः। मिदचोन्त्यादिति सूत्रे तज्वत्क्रोष्टुः स्त्रियां चेति सूत्रे च भाष्यकैय्यटयोः ख्यातौ तौ माधव ग्रन्थे च स्फुटमेतत्। अनुद्युष्टो वरुण इन्द्रसखा। आग्ने याहि मरुत्सखा। तीव्रं सोमं स्विति गोसखायं इत्यादि प्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते। तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात्। एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखायस्य सुसखिरित्युदाहरन्नौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ॥

तस्य प्रत्ययविधी इति। एवं च हरदत्तानुरोधेनेदं सर्वमिति भावः। तथा द्वितीयेति। तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्नेति उपक्रम्योभयं खल्वपीष्यते सोमसखा गवां सख इति भाष्यम्। अन्ते प

संख्यावाचके इति। आदिसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थः। नतु बहुत्वं संख्यानियतं विषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात्। अतएव भाष्ये यद्यम
संख्या संख्येत्याह हेत्युक्तम्। संख्यायतेऽनयेति। साक्षाद्व्याप्य संख्याद्वारा वेत्यर्थः। अतएव बहुगणसाहचर्येण संख्यासंबन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य ग्रहणादेव बहुवचनेनेति। अन्यथा ष
ड्डत्येव वदेत्। अर्थप्राधान्येति। षट्शब्देन षट्संज्ञकः शब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपि विवक्षितम्। तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनम्। तत्रार्थास्परत्वं स्वगतसंख्यानुवाद
करूपं गौणं तदाह॥ षडर्थेति। तेन गौणेन। इदं प्राचामनुरोधेन। षड्भ्य इति बहुवचनं तिसृभ्य इतिवत्। षट्संज्ञकानां बहुत्वाद्वा। नहि सर्वत्र जातिनिर्देश एवोचितः। आचार्यैः शे
पतिः समास एव। एवकारदृष्टतो वधारणार्थः। अन्यथा हि समासे पतिरेवेति संभाव्येत। धात्वादेरित्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात्। अथ कथं
सीताया: पतये नमः। यत्रा शरख्या। नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पताविति। उच्यते। पतिरित्याख्यातः पतिः णौ टिलोपे अच इरित्यौणादिक इः। अयं पतिश
ब्दः पतिः समास एवेत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात्। एतेन कृष्णस्य सखिरर्जुन इति भारतम्। सखिना वानरेन्द्रेणेति रामायणं च व्याख्यातम्। बहुगण। बहु
गणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते। नतु संघवैपुल्यके अपि। संख्यायते अनयेति अन्वर्थसंज्ञाविधानात्। अतएव डतिरपि तद्धित एव गृह्यते। वतुना साह
चर्याद्वा। नतु पाते र्डतिः। षड्भ्यो लुक्। षड्भ्यः परयोरिति। बहुवचननिर्देशो अर्थप्राधान्यसूचनार्थः। षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोर्थः। प्रत्ययलोपे।
स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदम् ॥ ७१ लीवा। षषृशब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्च। तस्मादिदं विहितविशेषणम्। परमपञ्चादीनामपि संख्याप्रकार
कसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येव। लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानम्। उपसर्जने तु अतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्यं न तु संख्या
या इति न दोषः। स्पष्टं चेदं सर्वादीनीति सूत्रे भाष्ये इति तत्त्वम्। सिद्धे इति। तृणह इति सूत्रे ऽचि नेत्यनुवृत्त्या त् णहानीत्यादिव्यावृत्तौ हलीत्यननुवृत्त्या अतृणेडित्यस्य सिद्धिः।
शास इत्। अङि। अजादौ ङितीति चेद् ङ्यावेवेति नियमेनाजादिव्यावृत्तौ तत्र हल्ग्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेवमन्यत्रापीति भावः ॥

प्रत्ययस्यासाधारणमिति। इदं द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन लभ्यते। यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न। राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः। दीर्घो नेति। असौ लुकः स्थानिवत्त्वे नासन्तत्वेपीति शेषः। न चातु साहचर्याच्छ्रूयमाणासन्त एव दीर्घ इति वाच्यम्। तदनित्यत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात्। प्राधान्येनेति। तत्त्वं च वर्णविशेषणत्वरूपम्। एतच्चस्यानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्याल्लभ्यम्। इमिति। मित्रशीरित्यादौ हलादौ क्ङिति विधीयमानमित्त्वं च सिद्ध्यतीत्यपि बोद्ध्यम्। वर्णप्राधान्येति। वर्णस्य तत्त्वं च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमितराविशेषणत्वं च। अणयोऽकार इत्याद्यर्थके टिड्ढाणञित्यादौ इकोयणचीत्यादौ च। तत्रान्त्यमुदाहरति। तेनेति। आद्योदाहरणं तु चि

प्रत्ययस्यासाधारणं यत्र रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति। न तु प्रत्यया प्रत्ययसाधारणमिति। तेन शोभनादृषदो स्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्रात्वसन्तस्येति दीर्घो न। यद्वा। यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्रैव त्विविधित्वेपि विद्ध्यर्थमिदम्। तेन अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुप्तेपि तस्मिन् भवति। वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययलक्षणं इति तु वर्णप्राधान्यविषयकम्। तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अवू न। अस्मादिति। अत्र प्राचा अव्ययेत्यपि पठितं तत्तु अव्ययानां प्रायेण निर्लिङ्गत्वात् अव्ययीभावस्य क्लीबत्वेपि लिङ्गान्तराभावाच्चोपेक्षितम् ॥ ७७ ॥ त्रायांजाता चित्रेत्यादौ वण्यो कारस्त दन्तादिति विहितो ङीब्नेति बोद्ध्यम्। न च गोहितमित्यत्र न लुमतेति निषेधः लुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गोद्देश्यक कार्य एव तेन निषेधात्। अत एवोक्तामेत्यादौ क्रमः परस्मैपदेष्विति दीर्घसिद्धिः। परस्मैपदपरशिन्निरूपिताङ्गस्य तेन दीर्घविधानात्। तस्मिन्निति न्यासेपि लुक्स्याश्रिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यक कार्य एव प्रवृत्तिरिति बोद्ध्यम्। आयहित्यादिनोक्तो वार्तिककृत्संमतः पक्षस्तत्फलानामन्यथासिद्धा भाष्यकृता दूषयित्वा नियमार्थत्वपक्ष उक्त इति दिक्। प्रायेणेति। विभक्तिप्रतिरूपकाणां लिङ्गयोगेपि त्रिषु सारूप्याभाव इत्याशयः ॥

अर्थप्राधान्यबोधकस्येति। अर्थप्राधान्यएवप्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः। बहुवचनस्येत्युपलक्षणम्। तद्बोधकाभावादित्यत्रतात्पर्यम्। गौणमुख्यन्यायस्तुपदकार्यएवन प्रातिपदिककार्ये। किंचाप्रसिद्धत्वरूपस्यगौणत्वास्लाक्षणिकत्वरूपस्यवागौणत्वस्यतत्रग्रहणम्। नचायंतथा। इतरविशेषणत्वेनउपसर्जनत्वंनतुगौणत्वम्। अतएवप्रियति

वस्तुतस्त्विति॥ अर्थप्राधान्यबोधकस्यबहुवचनस्याभावात्। गौणत्वेपित्र्यादेशोन्याय्यः। अस्य्याद्यनङ्गदितिभावः। अकारएवक्तव्यइति। तथाचबहुत्वाभावेऔडुलोमिशब्दइकारान्तः। बहुत्वेतुअकारान्तउडुलोमशब्दोअन्यएव। तस्यचइकारान्तेषुव्युत्पादनंप्रासङ्गिकमितिभावः। तथाचौडुलोमिशब्दस्यइदन्तस्यबहुत्वेअदन्तत्वमितिनभ्रमितव्यम्॥ इतिइदन्ताः॥ क्विदिति। तेनआतोलोपइटिचेत्यालोपइतिभावः। यमीपप्यादयइति। यत्तुप्राचोक्तम्। एवंदेवयज्यतिलक्ष्म्यादयइति। तन्न। देवान्यजतइतिविग्रहेइन्निर्त्यौणादिकसूत्रेणह्रस्वान्तस्यैवदेवयजिशब्दस्योज्वलदत्तादिभिः साधितत्वात्। अप्रोह्विजान्देवयजीन्निहम्मिइतिभट्टिप्रयोगस्यह्रस्वविषयकतयैवव्याख्यातत्वात्। नचयजेर्दीर्घईप्रत्ययः प्रतिपदोक्तोस्ति। बहुलग्रहणात्कल्प्यतइतिचेत् भवेदेवंयद्यनन्यथासिद्धंकलकमुपलभ्येत। वेदेपिह्रस्वएवप्रयुज्यते। आयजित्वामनवेजातवेदसंइति। अतिलक्ष्मीशब्दस्यतुनदीत्वाद्ध्रस्वेआडागमेनुटिआमिचकृतेमहदेववैलक्षण्यमितिनवातप्रमीसाम्यम्। एतच्चमूलेएवस्पष्टीभविष्यति। क्विबन्तेति। एतच्चमाङ्मानेशब्देचेतिधातौमाधवग्रन्थेस्पष्टम्॥ सेत्वादौतित्वादयोभाष्यकृतोदाहृताः। गौणत्वेपीति। उपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। नद्रुमितव्यमिति। एतद्भ्रमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्यव्युत्पादनमितिभावः। इतीदन्ताः। ह्रस्वविषयकतयैवेति। जयमङ्गलायामितिशेषः। माङ्मानेइति। घुमास्थेतीत्वविधायकसूत्रस्थमवकारादावितिवार्तिकंभाष्येप्रत्याख्यातमितिईत्वंसुलभम्। शंस्थाशब्देतुभाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः। ततोविजेवेत्यन्ये। नचतेनेत्वेपितस्यासिद्धत्वात्कथंयणितिवाच्यम्। क्वावीत्वंविभक्तौयणादेशइतिव्याश्रयत्वादितिबोध्यम्॥

नकबिति। समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावेऽस्य ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्त्येव। गोस्त्रियोरिति सूत्रे ब
हुश्रेयसीति भाष्योदाहरणादनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा नद्यृतश्चेत्यस्याप्ययं निषेध इति भावः। ङ्यादिष्विति। बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण। शक्तीति। स्त्रीत्वनिरूपि
तशक्तावित्यर्थः। तेन लक्ष्म्यादिशब्दसंग्रहः। तदन्तसंज्ञापक्षे तु शीनद्योरित्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा। नद्यन्तादित्याद्यप्यति लक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं लक्ष्मीशब्देव्य
पदेशिवद्भावेन तत्त्वं बोध्यम्। इउवर्णाविति। अतएव घ्यन्तात् —— जाद्यन्तं विप्रतिषेधेनेति सङ्गच्छते। नतिसखादिः इदन्तह्रस्वत्वानुरोधेन। न्यायसिद्धमिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वप्रव
बहुश्रेयसीति। ईयसश्चेति नकप्। नाप्युपसर्जनह्रस्वः। ईयसो बहुव्रीहेर्नेति निषेधात्। यूस्त्र्याख्यौ। इदुदन्ताविति। इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोऽस्ति।
आच्छीनद्योरिति सूत्रस्वरसात्। तयोस्त्र्याख्यत्वं तु ङ्यादिषु स्वतः क्वचित्तु स्त्रीवाचकवर्णसमुदायघटकत्वेन प्रवेशात्। शक्तिपर्यालोचनाधिकरणत्वस्याविव
वक्षितत्वात्। तेन नद्यन्तादिव्यवहारो न विरुध्यते। एवं घिसंज्ञायामपि। इउवर्णौ तदन्तं वा घिसंज्ञमिति पक्षद्वयं बोध्यम्। वर्णसंज्ञापक्षे असखीत्यस्य सखिभि
न्नस्यावयववदित्यर्थः। नतु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति। तेनातिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम्। पूर्वमिति। वृत्तेः प्रागित्यर्थः। वक्तव्यमिति। संज्ञायां यथोद्देश
प्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं कार्यकालत्वे तु वाचनिकम्। अचिश्नु। इहय्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्नुभ्रुवोरव्यभिचारात्। इदुत्याह। इवर्णोवर्णान्तधातोरिति ॥
तनदीत्यन्तेयैव समुदायेन सञ्ज्ञत्वात्कार्यसिद्धिरिति भावः। वाचनिकमिति। स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैव संज्ञेत्यभिमानेनेदम्। जहत्स्वार्थावृत्तित्वाभिमानेन वा। भा
ष्यकृता तु जहत्स्वार्थायामवयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेन तस्य संज्ञायां कुमार्यै ब्राह्मणाय खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादौ क्विलुब्विषये आनुपूर्व्यैक्येन भेदा
ग्रहात्समासेन घ्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातमिदम्। अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति। तन्मात्रबोधकत्वनिवेशेन मानम्। यौगिकेषूत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावश्चेति
तदाशयः। अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम्। अतएव क्यजाद्यन्तेन दोषः। तत्रापीदं विशेषणतया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वात्। श्नुप्रभृतीनामिति।

दोषइति। सामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावमात्रम्। वैयधिकरण्ये तु भेदसंबन्धस्य चेति गौरवं दोषइत्यर्थः। दिदिवतुरिति। अत्र यणापत्तिस्तत्रापि तद्रीत्या वैयधि
करण्यात्। यदि यण्विधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयङ एवापत्तिः। न चैषु लोपेन निर्वाहः प्रत्ययनिमित्ते यङादेरसिद्धत्वात्। अनित्यत्वात्तदभावे ष्याह ऊपतुरिति। क्लिष्टते
ति। अजादिप्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति भावः। उभयोर्विशेषणमिति। व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चैकदेशान्वयेपि सौत्रत्वाद्धत्तिरिति भावः। उन्याविति। अत एव स्वर
पूर्वी पदपूर्वाचोपधायस्येवर्णस्य तस्य यणित्यर्थकं स्वरपदपूर्वोपधस्येति वार्त्तिकं सङ्गच्छते उक्तोपायेन प्रत्याख्यातमित्यन्यत्। तदन्तत्वादिति। न च धात्ववयवसंयोगपूर्व
श्रुप्रभृतीनामिवर्णावर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवङोर्ङित्वव्यर्थं वैयधिकरण्यं च दोषः। क्षिपति। अद्युतत। दिदिवतुः। ऊयतुः। इत्यादौ चातिव्याप्तिः। त
द्वारणाय इवर्णोवर्णयोरच् परत्वेन विशेषणे तु क्लिष्टतेति भावः। आन्तरतम्यादिति। स्थानत इति भावः। एरनेकाचः। अचिश्नुधात्विति सूत्रे द्वन्द्वनिर्दे
शेपि धातुरेवेह संबध्यते। न तु श्नुर्भुवोत योरिवर्णासंभवात्। धातुग्रहणं चास्य उभयोर्विशेषणमसंयोगस्य चाङ्गस्येचेति व्याचष्टे। धात्ववयवसंयोगेत्यादि त
र्ण त्र धातुनासंयोगस्य विशेषणादिह यण्। उन्यौ। उन्यः। अङ्गविशेषणन्तु। हरिम्। हरी हरीन् इत्यादिसिद्धये। यदि हि धातुनाङ्गं न विशेष्येत तर्हि इहापि प्रद्धं प्रद्धद्
त्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्यात्। धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णः तदन्तत्वादङ्गस्य। ७ लस्य धात्ववयवैकारएव संभवेन संयोगव
द्धि प्रयोगस्यापि विशेषावगति हेतुत्वेन तद्भिन्नस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम्। तन्त्रीरित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापि संभवात्। परिमाणा
ख्यायामिति सूत्रे भाष्ये अजपावपि संज्ञायामेव यथाजातीयक उत्सर्गस्तज्जातीयके नापवादेनापि भवितव्यमित्युक्तं तन्मूलके न उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेन तु
न निर्वाहः। अङ्गांशे तदसंबन्धे हरिमित्यादावपि तत्प्राप्त्याते न येन नाप्राप्तभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात्। यद्यपि प्रत्यासत्त्याइको गुणवृद्धी इति निर्देशोपष्टम्भया धात्ववय
वसंयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोषस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्तये आवृत्तिरेवाश्रितेत्यादि दिक् ॥

सूत्रमते पीति। भीत्रेतिसूत्रं षष्ठीबाधनार्थमितिवैतण्डिकतयावदन्तितत्सिद्धसूत्रमतेपीत्यर्थः। वस्तुतोभयहेतुरित्युक्त्यास्यततीयाबाधकत्वंबोध्यम्। नचपरत्वादिति।
स्वंचयलोपोदुर्लभइतिभावः। वार्तिककारोक्तेरिति। लोपोव्योरितिसूत्रेक्वावुपसंख्यानमितिवार्त्तिकम्। तस्यापूर्वत्वापेक्षयाक्वौयथालोपेदुर्लभइष्टसिद्धिर्भवतितथावक्त
व्यमित्यर्थः। साचपूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनैवमुक्तमित्तिबोद्धव्यम्। गौणत्वेपीति। इच्छाकर्तृरूपार्थप्रत्युपसर्जनत्वेपीत्यर्थः। कृतयणेति। अन्यथाखितेः परस्यत्येवचदेदि

वृश्चिकशब्दस्येति। भाष्यकृताहिबुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्यभीत्रार्थानामितिसूत्रंप्रत्याख्यातंततश्चसंबन्धमात्रविवक्षायांषष्ठ्येवे[illegible]भावः। सूत्रम
तेप्याह। वृश्चिकसंबन्धिनीति। अल्लोपयलोपाविति। नचपरत्वादेरछक्तस्येतिस्यादितिवाच्यम्। वेरछक्तलोपस्य लिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेतिवार्तिककारोक्तेः।
क्वौलुप्तमिति। नपुंसकेभावेक्तः। क्वौलोपइत्यर्थः। इदंसर्वंकुमारीमिच्छनकुमारीत्यत्रापिबोद्धव्यम्। अननन्तरेति। गौणत्वेपिअनङ्णित्वयोःप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चे
तिबोद्धव्यम्। दीर्घस्यापीति। एतदर्थंकृतयणादेशनिर्देशइतिभावः। नन्वतिसखेःभूपतेः इतिगुणविषये[illegible]र्घोपितुयणानिर्देशइतिचेत्। अस्त्वेवम्। तथापिदी
र्घप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। नहिह्रस्वेषुभाव्यंनदीर्घेष्वित्यत्रप्रमाणमस्ति। सौत्रस्यविकृतनिर्देशस्याव्याप्तातिव्याप्त्युभयवारकत्वेननतु सा[illegible]र्वत्वलाभेनतथैवोचि
त्यात्। भाष्यारूढत्वाच्चायत्तुप्राचावेतिकेचित्। इत्युक्त्वा। सख्यः। सख्युः। इत्याद्युक्तम्। यच्चतद्व्याख्यातृभिरुभयमप्येतद्भाष्येस्थितमित्युक्तम्। यच्चात्रोपष्टं
भार्थंप्रसादकृता। सख्युपत्युः प्रसिद्धैयतख्यत्यादित्याहपाणिनि ॥

तिभावः। गुणविषयेइति। प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षयातदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेनततः पूर्वंप्रवृत्तिःस्यादितिभावः। दुर्वारत्वादिति। तदर्थंकृतस्यान्यसंग्राह
कत्वेपिबाधकाभावादितिभावः। विकृतनिर्देशस्येति। यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः। अकारस्तूच्चारणार्थइतिभावः ॥

साधारणमिति। ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः। विदांकुर्वन्त्विति। भाष्येस्यार्थस्यास्पष्टत्वादिति भावः। अतिरभसादिति। संयोगपूर्वकत्वेनयणोदुर्लभत्वादिति भावः। यद्यप्यतोलोपस्याभीयासिद्धत्वं तुनन्याश्रयत्वात्। नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। इतीदन्ताः। नियमार्थमिति। फलतः प्रयोगनियमार्थमित्यर्थः। तृतीयान्तादिति। तृजन्तेनतुल्यंरूपंलभतेइत्यर्थः। निमित्तेस्या दि। पूर्ववत्त्वनआद्यन्तवत्सुबामन्त्रितेपराङ्गवदित्याद्यत्रयस्योदाहरणम्। तत्रतृजन्तत्वरूपनिमित्तस्यतद्व्यवहारस्यवातिदेशेआहत्यतत्वशब्दंसमुच्चार्यविहितकार्ये सैवापत्तौजस्तिगुणावादेशयोस्तृजन्तोद्देश्यकोऽष्टन्निति दीर्घएवस्यात्। स्वौजसादिषुचानङ्गुणौनस्याताम्। नचोत्तरसूत्रद्वयेनसामर्थ्यादसंज्ञोनित्यत्रक्रोष्टुग्रहणेनैव
साधारणंतन्मन्वानाः सुखुः सुतुः सुखीः सुतीः। सुखीयतिसुतीयत्योर्यौकि बन्तीतयोर्विदुः। निष्ठादेशस्यपूर्वत्रासिद्धत्वाल्लून्युरादिकम्। सुखद्गत्वादि साध्येतदुभयंभाष्यगौरवादितिविचारचिन्तामणिस्यश्लोकोपन्यसनंकृतं तदेतत्सकलंभाष्यकैय्यटपर्यालोचनमूलकंइतिकृतबुद्धयएवविदांकुर्व न्तु। शुक्रियइति। यत्तुशुष्क्युः पक्युः। शुष्क्यः। पक्यः। इत्युदाजह्रुः। भाष्येस्थितमिति चोपसंजह्रुः तदतिरभसात्॥ इतिईदन्ताः॥ तृज्वत्क्रोष्टुः। क्रुशआह्वा ने। अस्मात्सितनीतितुन्प्रत्ययेक्रोष्टुशब्दः तृचितुक्रोष्टृशब्दः। द्वावपिस्त्रगालवाचिनौ। तत्रविशेषणद्वयोःप्रयोगेप्राप्तेसर्वनामस्थानेस्त्रियांचतृजन्तएव। तृ तीयादावच्युभयमन्यत्रतुतुन्नन्तएवेतिनियमार्थंत्रिसूत्रीआरभ्यते। क्रोष्टुरिति। तुन्नन्तात्प्रथमातृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः। निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशा स्त्रकार्यरूपविषयकत्वेनातिदेशस्यषड्विधत्वेपिप्राधान्यादिहरूपमेवातिदिश्यते ॥ ७७ सिद्धावाद्येनापितासमर्थ्याक्कार्यमात्रप्रवृत्तिरितिवाच्यम्। तत्सामर्थ्येनरू पातिदेशस्यैवज्ञापयितुंयुक्तत्वात्। तादात्म्यातिदेशस्त्वसंभवीसहप्रयोगाभावात्। शास्त्रकार्यातिदेशावपिनतुन्नन्तस्याद्युदात्ततयातृज्वद्भावेनोकारस्यरेफरूपयणादेशेपितस्यो दात्तस्थानिकयणोभावेनोदात्तयणोहल्पूर्वादितिस्वरानापत्तेः। अर्थातिदेशस्त्वसंभवीतयोरैक्यस्यस्वतएवसत्त्वाच्च। षड्विधत्वेपीति। अर्थातिदेशासंभवंमत्वेदम्। युक्तयत्वरूपसा हप्राधान्यादिति। रूपमिति। तच्चतृज्वदित्यत्रऋकारस्योपस्थित्यातद्विशिष्टंक्रोष्टृइति। तच्चतृज्वदितिचचकारोच्चारणसामर्थ्यादन्तोदात्तस्वरविशिष्टमिति। ऋकारस्योदात्तत्वादुदात्तयण

म.श. संज्ञाशब्दानामिति। उणादिव्युत्पन्नानामितिशेषः। अतो धातृशब्दस्य दीर्घो भवत्येव परत्वादिति। इदमग्निर्मे चकार्यैकेयोऽसंभवाभावो विप्रतिषेध इत्यभिमानेनायद्यपरत्वादुत्कृष्ट
७७ त्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः। निष्कर्षेति। अस्य पूर्वपक्षिण इतिशेषः। यथालक्षणमिति। अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यायोग्यतेत्यर्थः। बाध्यसामान्यचिन्तेति। सा
च तृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा। एवं चाचिर इति सूत्रस्थं अचिरादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वादिति वार्तिकं बाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः। एतेन तद्वार्तिकबलाज्जसोन्य
त्रवनपचादेर्यस्य कस्यचित्। किंतु क्रुशेरेव। उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह। क्रोष्टुशब्दस्यानेदिति नियमार्थमिति। अन्येषां संज्ञाशब्दानामभूदित्ये
तदर्थमित्यर्थः। क्रोष्टेति। अनडुह्लङ्घ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः। स च सर्वनाम[illegible]ने चेत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वादत्र नित्यत्वं न्यायः। कृतेप्यनङि एकदे
शविकृतस्यानन्यत्वेन तच्चत्वात्। अन्यथा गुणे कृतेपि दीर्घो न स्यादिति भावः। रात्सस्य इह तकारोपि प्रश्लिष्यत इति पक्षान्तरम्। तेन हल्ङ्याब्भ्य इति सूत्रस्थानेङ्याप: सोरि
ति निष्कर्षे अबिभर्भवानित्यादिसिद्धमिति। अजर्घर्त्त इत्यत्र तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात् तलोपो न। ननु कीर्तयतेः क्विपि कीर्त् इह स्यादिति चेन्न यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भा
ष्यम्। एतेनावर्वर्त्त इति व्याख्यातम्। परत्वादिति। न च नुण् नित्य इति वाच्यम्। तृज्वद्भावे कृते सन्निपातपरिभाषयानुटो दुर्लभत्वादिति भावः। नुमचिरेति। ननु
रेण स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यम्। बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्। तथा च वक्ष्यते। गुणदीर्घोत्वानामपवाद इति। एवं चाविशेषादनुडप्यनेनबाध्यः। तत्कथं विप्रति
षेधः। उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्सत्यम्। अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा नतिसृ चतसृ इति ज्ञापकादनुडिति भाष्यकृतोक्तमि
ति सन्तोष्टव्यम् ॥ ७७ त्रिप्रियतिसरमित्यादौ गुणं विकल्पयन्तः परास्ताः॥ तृज्वत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। मपर्यन्तस्येति सूत्रस्थप्रियतिस्रावित्यादिभा
ष्यविरोधाच्च। अनेन। रेण। विप्रतिषेध इति। अचिरेणेत्यर्थः। दूषयित्वेति। यद्यपि नतिसृ इति ज्ञापकेन तदपवादत्वाभावकल्पनया विप्रतिषेध उपपद्यते। तथापि रा.मः
ज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वेनैव तं दूषयित्वेत्यर्थः। इदं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये। सन्तोष्टव्यमिति। अतिक्षोदक्षमं तदंशे वार्तिकेन कार्य इति भावः ॥ ७७

दशपादीति। अत्रारुचिबीजं तु नुम्निपातनं व्यर्थम्। न च परसवर्णाभावार्थमुभयनिपातनम्। नुम्येव निपातितेऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैव तदभावसिद्धेरिति। एवं चा

इत्युदन्ता॥ हूहूरिति। अव्युत्पन्नासंज्ञेयम्। अति चमूशब्देत्विति। प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्युक्तेः। तथा च एवमतिचम्वा दय इति प्राचोग्रन्थो भाष्यवि

रुद्ध इति भावः। वर्षाभ्वश्च। वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् त्रिलिङ्गप्रकरण एव स तत्सूत्रं वक्तुमुक्तम्। पुल्लिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथंचिद्योज्य

मिति व्याचख्युः। तद्भ्रमसात्। दुर्दुरे हि पुल्लिङ्गोयम्। भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा इत्यमरोक्तेः। भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्।

भेक्यां पुनर्नवायां स्त्रीव वर्षाभूर्दुर्दुरे पुमान् इति यादवकोशाच्च। दर्दुरे ष्वणीति पाठान्तरम्। षणिति पुल्लिङ्गस्य प्राचां संज्ञा। दृभ तीति। दृभी ग्रन्थे तुदादिः।

क्वुत्यादित इति। यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन दृग्भूरिति पवर्गद्वितीयं पठित्वा दृम्फेर्नलोपाभावो निपात्यत इति व्याख्यातं तथापि वृत्त्यन्तरेषु दृभी ग्रन्थ इत्यस्मात्।

ऊ प्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम्। एतच्च माधवग्रन्थे स्पष्टम् दशपादीवृत्तौ तु दर्भणं दृम्भुः। नुमागमोनुस्वारश्च निपात्यताविल्युक्तम्। अयमूकारो न धा इ

तोरित्युवङो प्रसङ्गादिको पणचीति यण। स चामि पूर्व प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्याभ्यां बाध्यत इत्याशयेनोदाहरति। दृम्भूमित्यादि। न चेह दन्करेति यण्

शङ्क्यः। तत्र अर्थवत एव ग्रहणात्। अस्य तु दृन्शब्दस्य भूशब्दस्य च अनर्थकत्वा दिति भावः। एवं चायं हूहूवदिति फलितम्। श्रीपतिमते नाह। दृन्नि

ति। माधवस्तु। अन्दूदृम्भू इत्यादिसूत्रेण दृढशब्दे उपपदे कू प्रत्ययः। उपपदस्य दन्नादेशश्च निपात्यत इत्याह। दृन्भूरिति। तरुसर्पजातिभेद इ

ति केचित्। कपिरित्यन्ये। दृन्करेति। अत्र दृन्निति नान्तपाठो मुख्यः। मान्तपाठोपि केषांचित्। वक्तव्य इति। वर्षाभ्वश्चेति चकारोनुक्तसमुच्चयार्थः अ

नुक्तं च भाष्यवार्तिकबलान्निर्णेयमिति भावः ॥

यमूकारो न धातोरित्युवङो प्रसङ्गाद्यणा भाव्यमिति दृन्पूर्वकभूप्रकृतिक दृंभूशब्देन सह न रूपविशेष इति माधवश्चिन्त्यः। निपात्यत इति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन भूत्वमिति भावः।

म॰ घ॰ ७८ र्त्तिकमिति। एतेनभाष्येपूर्वग्रहणंव्यवहितेपिप्रवृत्त्यर्थमितिवर्षाभ्वादित्यादावपियणितिपरास्तम्। सूत्रवार्त्तिकानुरोधेनपूर्वग्रहणस्यपरिभाषाप्राप्तार्थानुवादत्वोचि

तथाचवर्षाभूपुनर्भ्वोश्चेतिवार्तिकंव्याख्यायभाष्यकारआह। अल्पमिदमुच्यते। वर्षादश्चकारपुनः पूर्वस्यभुवइतिवक्तव्यमिति। वामनेनतुदृन्भ्श

ब्दोनपठितएव। एवंस्थितेयत्प्राचाहृन्कारेतिपठितं, यच्चतत्सौत्रेणमहाभाष्यकारवचनमर्थतोनुवदतिइत्युक्तम्। यच्चान्यैर्वार्तिकेनपूरितंअर्थमुदाह

रतीत्यवतारितं, तत्सर्वंरभसकृतमेव। नचभाष्येपिदृगित्येवपाठइतिभ्रमितव्यम्। अंदूदृन्भूइतिनिपातितइतिमा[illegible]धवग्रन्थेनकैयटादिग्रन्थै

श्चविरोधापत्तेरितियत्किंचिदेतत्। दीर्घपाठेइति। अयंचभाष्यवृत्त्यादिबहुग्रन्थसंमतःपाठः। अनुस्मृतौतुह्रस्वःपठ्यते। यत्तुतद्दिवृतावुक्त

म्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कारपूर्वस्यापिसिद्धमिति। तन्न। तथाप्यणप्रत्ययविशिष्टस्या[illegible]त्वात्। नह्यणप्रत्ययोपिविकारः। तस्माद्ध्र

स्वपाठेकारपूर्वकस्यउवङेव। तथादीर्घपाठेकरपूर्वस्यउवङितिविवेकः। स्वयंभूशब्दवदितिप्राचा[illegible]राभूशब्दोवर्षाभूशब्दवदुदाहृ

तौ। तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमितिभावः॥ ऋतइद्धातोः॥ नृचाइहछन्दस्युभयथेतिसूत्रादुभयथेत्यनुवर्तते। छन्दसीतितुनिवृत्तम्। तेन चिन्ताजर्जर

चेतसांवतनृणांकानामशान्तेःकथा। नृणामेकोगम्यस्त्वमसीत्यादिप्रयोगाःसङ्गच्छन्ते। केचित्तुछन्दसीत्यनुवर्तयन्ति। तदयुक्तम्। पूर्वसूत्रेणैव

सिद्धेनृचेतिसूत्रस्यवैयर्थ्यापत्तेः। यदपिपूर्वसूत्रेतिसृचतसृइत्यनुवर्तयन्ति। तदप्ययुक्तम्। अविशेषेणविकल्पदर्शनात्। तथाचधाताधा

तृणामितिमन्त्रेतैत्तिरीयैःह्रस्वःपठ्यते। बह्वृचैस्तुदीर्घइतिदिक्। ऋतइद्धातोः ॥

त्यात्। उपेक्ष्यमिति। काराभूरित्यत्रकाराशब्दःकरोतेर्ण्यन्तादिदावड्डिनिष्पन्नोबन्धनगृहवाचकस्तस्यटापासहैकादेशस्यपूर्वान्तत्वेपिवार्तिकेग्रहणंनप्रसि रम॰ ७८

द्धत्वेनह्रस्वपाठेकवाक्यतयाचह्रस्ववाचकस्यैवग्रहणादितिभावः ॥

इत्यपहायेति। एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः। इत्योकारोपलक्षणतयेति। तपरकरणे नगस्याविवक्षितत्वलाभादितिभावः। निरवकाशत्वंचेति। चोहेतौ। यतोनिर्वका
शत्वमतोबाधकत्वमित्युक्तेनसङ्गच्छतेत्यर्थः। अमरात्पुंस्त्वमिति। भिन्नलिङ्गानांनद्वन्द्वइतितेनपरिभाषणादितिभावः। भाष्यमिति। स्थानेन्तरतमसूत्रेइतिभावः। क्यजन्तस्यै

ओतोणिदिति वाच्यमिति। गोतइत्यपहायओतइतिवाच्यमित्यर्थः। तथाचगामित्यत्रपरत्वाद्वृद्धौसत्यामात्वंनस्यादित्याशङ्क्यनिरवकाशतयाआत्वे
नवृद्धिर्बाध्यतइतिऔतोम्शसोरितिसूत्रेभाष्यकृतोक्तम्। कैयटोपितत्रेत्थमाह। ओतइतिसूत्रेपाठ्यम्। गोतइत्योकारोपलक्षणतयावाव्याख्येय
मिति। इत्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेवस्थितम्। आस्मृतौरिति। यत्वाहुः। गोशब्देनऔणादिकेनसाहचर्याद्द्योशब्दएवलक्ष्यते। नत्वोकारान्तमात्रम्। तेनस्मृतोः स्मृत
वो स्मृतव इत्येवभवतीति। तद्भाष्यविरुद्धम्। गोतोन्यामेवपरस्यणित्वाभ्युपगमेह्यौतोम्शसोरित्यात्वस्यस्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात्। तथाचगामि
त्यत्रपरत्वाद्वृद्धेर्दुर्वारतयाउदाहृतभाष्योक्तमात्वस्यबाधकत्वंनिरवकाशत्वंचनसंगच्छेतेतिदिक्॥ इत्यैदन्ताः॥ रायोहलि॥ अर्थारैविभवाअपीत्यमरा
त्पुंस्त्वम्। संरायाभूयसाससृजेत्यादिप्रयोगाच्च। रायिछान्दसइतिभाष्यम्। तच्चक्यजन्तस्यरैशब्दस्यछान्दसत्वपरंनतुकेवलस्यापीतिवान्तोयीतिसू
त्रेकैयटः। केवलोपिछान्दसइतिपक्षान्तरंसएवाह॥ इत्यैदन्ताः॥ ग्लौर्मृगाङ्कःकलानिधिरित्यमरः। एवंजनानवतीतिजनौः। ज्वरत्वरेत्यूठ्। एत्येधती
तिवृद्धिः। जनावौजनावइत्यादि॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ति। राः रैशब्दोपियकारादिप्रत्ययान्तश्छान्दसइतिभाष्याक्षरार्थः। यकारेणयकारादिःप्रत्ययोलक्ष्य
ते। इकारउच्चारणार्थः। प्रायेणविसर्गरहितएवपाठः। तदायादौप्रत्ययेइत्यर्थइतिभावः। नविति। अतएवरायमिच्छतीतिविग्रहप्रदर्शनपरभाष्यंसङ्गच्छतेनहिविग्रहश्छन्दः। अ
तएवरायिआशांराय्याशामित्यत्रः परस्मिन्नित्यत्रभाष्येप्रत्युक्तमितिभावः। पक्षान्तरमिति। अत्रारुचिबीजंस्पष्टमेव॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥

लिङ्गविशिष्टेति। तयापरिभाषयाप्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणांविशिष्टेबोधनेनतयाप्रातिपदिकत्वादित्यर्थः। ध्वनितंचेदंबहुव्रीहेरूधसइत्यत्रभाष्ये। परत्वादिति। असंबु द्धौहल्ङ्याब्भ्यादिलोपश्चरितार्थः कृतेलोपेएत्त्वंसावकाशमित्यभिमानः। ननुसत्यपिसंभवेबाधनमितिन्यायविरोधोतआह। प्रतिपदोक्तत्वाच्चेति। अपवादत्वाच्चेत्यर्थः। यथाश्रुते पीति। आकारप्रश्लेषाभावेपीत्यर्थः। परत्वेनेति। यौगपद्यसंभवेपिविप्रतिषेधइत्यभिमानेनेदम्। आटश्चेत्युदाहृतमिति। समुदायावयवयोः संनिधानेऽनुबन्धउभयोपकारकः।

रमेति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाप्रातिपदिकत्वात्स्वादयः। यत्तुअन्तत्वादिति। स्वव्याख्यातुः। प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वेपिपृथक्ङ्याप्योर्ग्रहणादित्यर्थइति। तन्न। ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। एङ्ह्रस्वादिति। परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्चसंबुद्धौचेत्येत्वेकृतेहल्ङ्याब्भ्यादिलोपोनप्राप्नोति। स्थानिवद्भावादाश्चेप्या काररूपत्वाभावात्। आआबित्याकारंप्रश्लिष्यदीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात्। यथाश्रुतेपिएङ्ह्रस्वादितिलोपस्यैवपरत्वेनन्याय्यत्वादितिभावः। याडापः। यद्यपियडि त्येवोचितंनचातोगुणइतिपररूपापत्तिः। अकारोच्चारणेसामर्थ्येनैवतदभावात्। तथाप्युच्चारणार्थोकारइतिसंभाव्येत। अतः स्पष्टार्थंयाट्कृतः। वृद्धिरेचीति। यत्तु प्राचाआटश्चेत्युदाहृतम्। तन्न। याट्स्याटोः टकारस्यसमुदायानुबन्धत्वेनेहआटोभावात्। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च॥ दीर्घोच्चारणंप्राग्वत ॥

नचायमनर्थकः। आटोर्थवतः क्वाप्यभावादितितदाशयः। इहाटोभावादिति। अयंभावः। निर्देशेषुप्रायोगिकरूपासंभवादौपदेशिकरूपग्रहणमितिघसंज्ञासू त्रेभाष्येस्पष्टम्। उपदेशेचतेषामित्संज्ञकत्वादुपस्थिततद्गुणवतामेवप्रदेशेषुभानमितिटकारेत्संज्ञकाकारस्येत्यादिक्रमेणार्थः। क्तक्तवतूनिष्ठेतिसूत्रेभाष्येस्फु टमेतत्। पाणिनेश्चतन्त्रतत्रविशिष्टोपदेशेतात्पर्येणतत्प्रयुक्तेत्संज्ञकेनतस्यैवटित्वादिव्यवहारोनावयवस्यतदुपदेशेतात्पर्याभावात्। एतेनौपदेशिकस्याच्परत्वाभा वेननवृद्धिप्राप्तिः नेष्यतेचतत्रवृद्धिः प्रयोगेतुनाडित्याटश्चेत्यसंगतमित्यपास्तमिति ॥

यारिपर इति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं याडिति भावः। नसिद्ध्येदिति। इत्यादेवनसिद्ध्येदित्यर्थः। पूर्वमसुडि असान्तत्वाभावेनमुत्वानापत्तिः। पूर्वंमुत्वेत्वसिद्धिः स्पष्टैव। एवंचा
सुसुयडि स्यादिवद्व्याख्याभेदेनरूपद्वयमिहापिस्यात्। मुत्वपक्षेआभ्यन्तरिकत्वेनासुडः प्रत्ययतयातदवयवत्वेनपत्वसिद्धिः। एवंचतत्रासान्तस्येत्यर्थइत्यन्नस्याद्ग्रहण
मपिज्ञापकमितिभावः। परेतुसंज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेननित्यत्वादसुडि रूपासिद्धिः नचचैनयाडपिविधेयोसुड्चेतिन्यासइतिवाच्यम्। विभाषाद्वितीयेतिसूत्रेण
विनिगमकाभावादुभयोरपिविकल्पेद्वितीयायैइत्यादावसिद्ध्यापत्तेः। किंचसुडोयाडपवादत्वेननद्विषयेयाड्दुर्लभः। अचिरादेशानुद्पूर्वविः तिषधनेत्यसंगतम्। स

अन्नवदन्ति। सर्वनाम्नोसुड्चेत्येवसूत्र्यताम्। एवंचयारिपरेडित्वादस्यादेशेअसुडि सर्वस्याइत्यादिसिद्धम्। स्याट्करणेह्रस्वविधानेचप्रयोज
नंचिन्त्यमिति। अत्रेयंचिन्ता। असुड्चेत्युक्तेऽमुष्यैइत्यादिनसिद्ध्येद्दिति। वस्तुतस्तु। आमिसर्वनाम्नः सुट्याटोह्रस्वश्चेतिसूत्रयितुंयुक्तम्। नचै
वंयाटएवह्रस्वापत्तिः। दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात्। ह्रस्वोच्चारणेप्यकारसामर्थ्यादेवातोगुणस्यवारयितुंशक्यत्वादित्यवधेयम्। विभाषा। गौणत्वाद
प्राप्तेविभाषेयम्। यत्वाहुः। नबहुव्रीहाविति निषेधेप्राप्तइति। तदापानतः। तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात्। अस्यच
समासविषयत्वात् ॥

७। देशस्यवाद्ध्यसामान्यचिन्तयासर्वापवादत्वेननुडपवादत्वादित्याशङ्क्यनतिसृचतसृतिदीर्घत्वनिषेधाद्रादेशोनु
टंनबाधतइतिभाष्येउक्तंतृज्वत्सूत्रे। तस्माद्विषयभेदेपियेननाप्राप्तिन्यायेनबाधकत्वमिष्यतएव। यद्यप्यस्यङादेशेनसिद्ध्यतितथाप्यवङ् सूत्रस्थभाष्यरीत्या
न्तरतम्येनकदाचिदन्तस्योदात्तत्वेएकादेशउदात्तेनेत्यनेनविभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः। सामर्थ्यादेवेति। उच्चारणार्थत्वंतुनव्याख्यानादितिभावः। त्रेत्रयइत्य
त्रापीत्यस्यमण्डूकानुवृत्तिरितिबोद्ध्यम् ॥

वैपरीत्यापत्तेरिति। अयंभावः। वाक्येयत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयभावंप्रतीयते योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसिद्धपूर्वायस्यादृस्यर्थात्। तत्रोत्तरापदस्यज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकतयागुणवाचकत्वेनपूर्वनिपातः। उत्तरस्यांपूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वंतुनविधेयंपूर्वापदस्यपूर्वनिपातापत्तेः। नविधेयोपरः शब्दार्थ इतिविधेयबोधकेलक्षणानौचित्याच्च। त्वदुक्तविग्रहेतुपूर्वापदस्ययच्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतयातस्यैवलाक्षणिकत्वेनगुणवचनतयापूर्वनिपातापत्तिरिति। नकर्त्तव्यमिति। स्पष्टंचेदंभाष्ये। तृतीयाशब्दसाहचर्येणसहायवा। द्वितीयाशब्देनग्रहणम्। भागार्थेविधीयमानस्यानोभक्तेर्विशेष्यत्वेननस्त्रीत्वम

योत्तरेति। यत्त्वाहुः। यापूर्वासोत्तराःस्यादुत्तरपूर्वेति। तद्भ्रमसात्। पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः। तीयस्येति। इदंहिपुन्नपुंसकयोरावश्यकम्। अनेनैवसिद्धौविभाषाद्वितीयातृतीयेतिसूत्रंनकर्तव्यमितिभावः। अम्बार्थनद्योः। अत्रवार्तिकम्। मातुर्मातच्पुत्रार्थमर्हतेइति। मातृशब्दस्यसंबुद्धौ मातजादेशोभवति। मात्रापुत्रस्यश्लाघ्यत्वेद्योत्ये। गार्गीमातास्यगार्गीमातृकः। तस्यसंबोधनंहेगार्गीमात। नद्यृतश्चेतिसमासान्तस्यापवादोयम्। यत्रतुश्लाघ्यत्वंनद्योत्यंकिंतुस्वरूपकथनमात्रंतत्रकबेव। गार्गीमातृक। आवश्यमदङ्गमिति। यत्तुयाडापइतिसूत्रव्याचक्षाणैरुक्तम्। अतिखट्वायेत्यत्रलाक्षणिकत्वान्नयाट्। एवमतिसर्वायेत्यत्रनस्यादिति ॥ नभिधानात्। [illegible]तेनतत्रलाक्षणिकत्वाद्वार्त्तिकाप्रवृत्तावपीदमावश्यकम्। अत्र सूत्रेनसापरिभाषाप्रवर्त्ततेप्रतिपदोक्तस्याभावात्। नचमहाविभाषया। नभावेवार्तिकप्रवृत्त्यारूपद्वयंसिद्धम्। अनोनित्यत्वाङ्गीकारात्। आद्युदात्तस्यतथापिरूपद्वयासिद्धेश्चेतिपरास्तमितिभावः। अत्रोपसंख्यानादाह। संबुद्धाविति। अर्हन्तंपुत्रमभिधातुंयोमातृशब्दःप्रयुज्यतेतस्येत्यर्थः। सापेक्षत्वेप्यतस वनिपातनात्समासः। अर्हत्वंचपुत्रस्यमातृद्वारकमेवतदाह। मात्रापुत्रस्येति॥ अपवादइति। यदीदंनस्यात्तदाप्राप्नोतीतिभावः ॥

वैयर्थ्यापत्तेरिति। नन्वाकारोयंलाक्षणिकइतिनदाशयः। नचखट्वायैइत्यत्रापियाडनापत्तिः सूत्रंतुनिशायैइत्यत्रचरितार्थमितिवाच्यम्। यस्यरूपस्यलक्षणप्रवृत्तिं
विनानसंभवस्तस्यैवलाक्षणिकस्यपरिभाषाविषयत्वान्नचेहतथाएकादेशतः प्रागपितद्रूपसत्त्वादितिचेन्न। वर्णग्रहणेतदप्रवृत्तेस्तैरप्युक्तत्वेनतद्विरोधादिस्य
भिमानः। ह्रस्वयोरप्राप्ताविति। अतएवयूस्त्र्याख्यावितिसूत्रेह्रस्वघटितवाक्येनेतिनिवृत्तमित्युक्तंभाष्ये। निषेधेप्राप्तेइति। भावतात्पर्यकतालाघवानुरोधेनाप्राप्त
विभाषात्वमेवोचितमितिभावः। ह्रस्वयोस्तुस्त्रियामित्येवेति। इष्वादिषुप्राप्तिमाशङ्क्यङितिह्रस्वश्चेत्यत्रनित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवंविधोनियमोनाश्रीयतइतिकैयटो

तद्भ्रमसात्। नह्यतिदेशस्यविषयेलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्तते। अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः। तेनयाट्दुर्वारः। स्याट्तुप्रसङ्गएवनास्ति। सज्ञोपसर्ज
नयोःपाठात्पर्युदासात्। केचित्त्विति। परिशिष्टकारादयः॥ ङितिह्रस्वश्च॥ अप्राप्तविभाषेयम्। ह्रस्वयोरप्राप्तावितरयोस्तुनेयङुवङ्स्थानावितिनिषेधेप्राप्तेआ
रम्भात्॥ इहेयङुवङ्स्थानौस्त्रीशब्दभिन्नौनित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणिईदूतोर्विशेषणानिह्रस्वयोस्तुस्त्रियामित्येवनतुनित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम्। अन्यथाइष्व
शनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानांपरशुमृदुप्रभृतीनांसर्वलिङ्गानांचस्त्रीत्वेपिनदीर्घत्वंनस्यात्। कैयटरीत्यानित्यस्त्रीत्वाभावात्। हरदत्तमतेपिह्रस्वांशेनित्य
ग्रहणव्यावर्त्त्यालाभाच्च॥

क्तिरुपक्रमानुरोधाद्ध्रस्वांशमात्रविषया, यूस्त्र्याख्याविति सूत्रेऽत्रत्येयङुवङ्स्थानावित्यंशस्यनिषेधपरतयाभाष्येव्याख्याने
ननिषेधस्यप्राप्तिपूर्वकतयातत्रनित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेतिभावः। तदाह। अन्यथेति। कैयटरीत्येति। स्त्रीविषयावेवयौनित्यमितिभाष्यस्वारस्येनलिङ्गा
न्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्यनित्यस्त्रीत्वस्यतेनोक्तेरितिभावः। हरदत्तमतेपीति। पूर्वभाष्यएवोभिन्नक्रमोनित्यमेवयौस्त्रीविषयावित्यन्वयः नित्यमेवेत्यस्य
पदान्तरंविनापीत्यर्थइत्याशयंव्याचष्टे। इष्वादीनांचशब्दार्थस्यस्त्रीत्वमितितेषांपदान्तरंविनापिस्त्रियांवर्त्तमानत्वेनव्यावर्त्त्याभावइतिभावः॥

म॰ श॰ आख्याग्रहणमपहायेति। नित्यत्वार्थकमपहायेत्यर्थः। स्त्रीशब्दमात्रमिति। आख्यास्य पदं स्त्रीबोधकाविरत्येतन्मात्रार्थकं निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संबद्ध्यत इत्यर्थः। पर
८१ त्वादिति। ङेरामपेक्षयेत्यादिः। तिसृषितिष्ठन्तीति। इदं प्रियतिसृ विषये ऽभिमते पञ्चम्यन्तस्य तु भाष्योदाहृतस्योपलक्षणम्। बाह्यसामान्येति। इदं च ऋतुङ्क्रोष्टुरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। बा
धइति। अनन्तरस्येति न्यायाश्रयणे उत्वस्यैव बाधः स्यादिति बोद्ध्यम्। ननु यत्रानेकाविधिं प्रति येन नाप्राप्त्यापवादत्वं प्राप्तं तत्र व्यवस्थापकाभावादपवादादित्यादिन्यायाः प्रकृते
चरभावस्य न केनापि येन नाप्राप्तिरिति चेन्न। किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन पूर्वसवर्णदीर्घापवादतया प्रथमाद्वितीयामात्रविषयमुत ऋत उदित्यपवादतया पञ्चमीषष्ठीमा

अत एव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य संबद्ध्यते तदेतदाह। इ सौ च इउवर्णौ स्त्रियामिति। औत्वे प्राप्त इति। परत्वादिति भावः। यत्तु प्राचा औदिति
सूत्रे घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातं नासावक्षरार्थः किंतु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः। एवं च इदुद्भ्यामिति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव॥ अचि र ऋ
तः॥ गुणदीर्घोत्वानामिति। तिसृस्तिष्ठन्तीत्यत्र ऋतो ङीति गुणस्य तिस्रः पश्येत्यत्र प्रथमयोरिति पूर्वसवर्णदीर्घस्य प्रियतिसृ आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र ऋत
उदित्युत्वस्य रत्वमपवाद इत्यर्थः। बाह्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादिति भावः। विशेषचिन्तायां तु मध्येऽपवादा इति न्यायेन दीर्घोत्वयोरेव बा
धः स्यान्न तु गुणस्य। सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवल्लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्थितौ इति कैयटादौ स्पष्टम्। यत्तु व्याचख्युः अपवादशब्दो बाधकत्वोपलक्षकः। पूर्वविप्रति
षेधेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति। तन्निर्मूलं क्लिष्टं च ॥ त्र विषयमुत ऋतो ङीति गुणापवादतया सर्वनामस्थानङिमात्रविषयमिति संशये व्यव
स्थाकाङ्क्षायां तन्न्यायाप्रवृत्तेः सूपपादत्वात्। तन्निर्मूलमिति। जसि रादेशो वक्तव्यो गुणपरत्वादित्येतत्सूत्रस्थं वार्त्तिकं मूलमिति न वाच्यम्। बाह्यसामान्यचिन्ताश्रि रामः
त्य तत्प्रत्याख्यानस्य तज्ज्वत्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्य दृढमूलत्वाभावात्। बाह्यसामान्यचिन्ताश्रयण एव तस्य मूलत्वौचित्याच्च तदाह। क्लिष्टं चेति ॥ ८१

नाङ्गस्येति। तस्याश्रुतत्वात्। स्त्रियां वर्त्तत एवेति। अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य स्त्रियां वृत्तिः। न चेदं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्ग-
मिति वाच्यम्। त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यग्राहकस्यापेक्षितत्वेनान्तरङ्गाभावादिति भावः। तत्कथमिति। स्त्रियामत्र चतृत्रिरिति पुन्नपुंसकयोरेवेति
त्वदुक्तं विरुद्धमिति भावः। अजहत्स्वार्थापक्षे त्विति। तुनोक्तार्थे रुचिर्ध्वनिता। तद्बीजं तु रूढेरविरोधित्वे जहत्स्वार्थावृत्तेरभावः। किं च जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थशब्दयोरव

यदपि प्रसादकृतोक्तम्। गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति। तन्न। रविधेरचरितार्थत्वात्। न च रौ सोऽप्यचरि-
तार्थता। यणागतार्थत्वात्। त्रिचतुरोर्विशेषणादिति। श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव स्त्रियामिति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः। प्रियत्रिरिति। अत्र व्याचक्ष-
ते। स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्गं तत्र वर्तते त्रिशब्दस्तु पुन्नपुंसकयोरेवेति तिस्रादेशो नेत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। जहत्स्वार्थायां त्रिश-
ब्दो नर्थकः। अजहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्तत एव। तत्कथं पुन्नपुंसकवृत्तितां सङ्गच्छतामिति। अत्रेदन्त्वम्। जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिहाभिम-
ता। लक्ष्यानुरोधात्। तेनाङ्गं स्त्रियामिति तस्यैव त्रिशब्दस्य पुन्नपुंसकवाचितातु भूतपूर्वगत्या। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धा-
न्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात्। एवं प्रियतिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव। अजहत्स्वार्थपक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रि
चतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः। प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसन्दर्भश्चेह प्रमाणम् ॥ यवानां वाक्ये दृष्टस्वार्थत्यागतदभावाविलयवार्थ स्तत्रान्त्ये स्वार्थप्र-

मादिवृत्तेः कथमन्यपदार्थस्त्रियां वृत्तिः। न चान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेऽपि समुदायघटकत्वेनावयवस्यापि स शक्य इत्याशयस्तर्हि जहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यं, तत्रापि पक्षेऽन्य
पदार्थस्य समुदायशक्यत्वात्। यदि स्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यते तदा अजहत्स्वार्थत्वेऽपि तुल्यमिति ॥

तल्लोपसंभवादिति।पञ्चत्रपुभ्यइत्यादौसमुदायभक्तोनुम्नावयवस्येगन्तत्वविघातकइतीगन्तोत्तरपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोन्तरङ्गत्वान्नुमः
पूर्वमेवस्वरप्रवृत्तेश्च।अकृतव्यूहपरिभाषात्वनित्या।अतिराभ्यामित्यत्रापिनुमंबाधित्वापरत्वादात्वंवृद्धौत्वेत्यत्रवृद्धिशब्दविहितवृद्धेरेवग्रहणान्नपूर्वविप्रतिषेधेननु
म्इतिशङ्क्यम्।प्रियतिसृभ्यामित्यादावपिनुमःपरत्वात्तिस्रादेशएव।एतेननिर्दिश्यमानत्रिशब्दस्यव्यवहितत्वादादेशोनस्यादित्यपास्तम्।शुचीनामित्यादौनुम

अनित्यत्वादिति।इकोचीत्यजग्रहणंचेहलिङ्गम्।तद्धिसंबुद्धौनुमंवारयितुंकृतम्।भ्यामादिषुसत्यपिनुमितल्लोपसंभवात्।संबुद्धिश्च
लुकालुप्तेतिप्रत्ययलक्षणेननुमःप्राप्तिर्वाच्या।प्रत्ययलक्षणंचनलुमतेतिनिषेधस्यानित्यतांविनादुर्लभमित्याकरेस्पष्टम्।नचेदमनित्यत्वंसं
बुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम्।लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापिक्वचित्तदभ्युपगमेबाधकाभावात्।तथाचप्रियतिसृप्रियत्रिरितिरू
पद्वयमपिउक्तरीत्यैवकैयटेनसमर्थितम्।पूर्वविप्रतिषेधेनेति।नचात्रप्रमाणाभावः।प्रियतिसृणिइत्यादिभाष्योदाहरणस्यैवतत्रप्रमाणत्वा
त्।हेरत्वेसत्याविति।विभक्तिसन्निपातकृतमपित्यदाद्यत्वंटापोनिमित्तम्।सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वान्नयासयोरितिज्ञापकाच्चेतिभा
वः।इयादेशइति।अजादौयइत्यादेशोविहितःसउपसर्जनत्वेपुंसिविद्यमानस्यस्त्रीशब्दस्यौसादिषुचतुर्ष्वेवनत्वन्यत्रगुणनाभावादिभिःपू
र्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ॥

७ चिरेतिपूर्वविप्रतिषेधेनसरुइतिन्यायेननुमोप्राप्त्यातत्रेन्हन्नितिनियमाद्दीर्घोनस्यादितिनशङ्क्यम्।बहुभिः
कुलैरित्यत्रनुमिषड्भेपिभस्लुपोत्तममित्यस्यप्राप्त्यातदभावेपिबहुशब्दस्यान्तोदात्ततयानस्वरेविशेषः।नचोत्तरार्थं,तत्रैवकर्तृयुक्तत्वादित्यन्यत्रविस्तरः।
प्रियतिसृइति।तथैवभाष्येउदाहृतत्वेनानङिनलुमतेतिनिषेधएवेतिबोध्यम्।अनित्यत्वेप्रमाणमाह।नयासेति।चोहेतौ ॥

षष्ठीसमास इति। इयङादिस्थित्यधिकरणत्वेन कचिद्दृष्टावित्यर्थः तेन हे श्री रित्यादौ निषेधसिद्धिः। ह्रस्वो नुपपन्न इति। नेयङ्‌वङिति सूत्रे यङादिनाङ्गाक्षेपात् यत्र न
दीकार्यं तत्र येङ्‌बाधकाबाधिते यङादि सत्त्वात् क्वचित्प्रयोगे दृष्टास्तस्य तदवयवस्य च निषेध इति भावः। कथंचिदिति। अनेन सीताविरहिणो रामस्य वाक्ये सीताया

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री। तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ अधिकरणे ल्युट्। इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः। फलितार्थमाह। इयङुवङो
स्थितिर्ययोरिति। यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः। यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम्। वामि। यद्य
पि प्रकृतो निषेधो नेन न विकल्प्यत इति प्राञ्चः। तथापि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति। तथा च लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचित इ
त्याशयेनाह। वा नदीसंज्ञौ स्त इति। ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रेप्येवमेव। कथं तर्हीति। उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वो नुपपन्न इत्याक्षे
पः। बहुवदिति। केचित्तु वामीत्यतो वाग्रहणमिहापकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधुः तन्मन्दम्। तथा सतीह नग्रहणस्य वामीत्यु
त्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः। अन्ये तु सामान्येन पुंसकमिति कथंचित्समादधुः। न षट्। स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानाद् अनन्त
रो ङीबिव व्यवहितष्टाबपि निषिध्यत इत्याशयेनाह। ङीप्टापौ नेति। राः पुंवदिति। रै शब्दस्य स्त्रीलिङ्गतायामपि स्मरणादिति भावः।
तथा च क्षीरस्वामी। रात्वेनं राः स्त्रीत्येके। स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

एवं विवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमिति सूचितं नञ्घटितमनित्यमिति तु भाष्यानुक्तत्वान्न तस्य संस्कारोपयोगि ॥ इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

म॰ श॰ झलद्इत्यभिप्रायेणेति। एकवाक्यतया झलएवलोपइत्यभिप्रायेणेत्यर्थः। संयोगान्तलोपइति। झल्ग्रहणस्यैतत्त्रापकत्वेपि वाक्यभेदेन संबन्धः। तेन च पूर्ववाक्यस्य
८३ यण्व्यतिरिक्तेऽझल्यपिक्वचित्प्रवृत्तिरितिभावः। सन्निपातेति। ह्रस्वाकारसन्निपातेन जातस्य तद्विघातकत्वायोगादितिभावः। परत्वाज्जरसीति। परेतुजराया इतिसू
त्रोक्तेनाजरसीत्यत्रनुम्जरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसितिभाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वविभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यपेक्षजरसादेशापेक्षया
विभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वाद्वावश्यं वाच्या। अन्यथाशिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौनुमातस्य विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव। अतएव टाङसीतिसूत्रेकैयटेनोक्तं
अतोम्। स्वमोरिति। अमोऽम्विधानंलुग्बाधनार्थम्। अमूस्यादिति। एतच्च प्राचा [illegible]रोधाद्व्याख्यातम्। संयोगान्तलोपोझलइत्यभिप्रायेण वा। वस्तुत
स्तुमइत्येव पदच्छेदः लाघवात्। तत्र सोर्मैकृते ज्ञानमितिसिद्धम्। द्वितीयैकवचनेतु आदेः परस्येत्यकारस्य मकारेकृतेन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपेसि
द्धमिष्टम्। यत्तुवदन्ति। एवं सतिसुपिचेति दीर्घत्वंस्यादिति। तन्न। सन्निपातपरिभाषाविरोधात्। यदपि दीर्घविधौ सानप्रवर्ततइति। तदपिन। रुधादिभ्यः
श्नम्। श्नान्नलोपइतिसूत्रयोः सुपिचेतिदीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृताध्वनितत्वात्। कैयटेनोपपादितत्वाच्च। यदप्याहुः। अतिजरतमिति
नसिद्ध्येदिति। तदपिन। द्वितीयैकवचने हि अतोमितिबाधित्वापरत्वाज्जरसिकृते सन्निपातपरिभाषयालुकोप्रवृत्तौरूपसिद्धिः स्पष्टैव प्रथमैकवचनेतु।ति
भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषयाजरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादितिभाव्यंनत्वतिजरसिनअतिजरसादितिगौरवमुद्भावितवान्निर्भवद्रीत्यापरत्वात्पूर्वंजरसादेशेइना
द्यप्राप्तस्तदभावपक्षेतस्यप्राप्त्या परिभाषयाजरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैवतुच्यतेतदान्त्राप्यन्तरङ्गत्वादतोमितयाजरसभावएवोचितः। नचतत्रानाकारान्तस
न्निपातलक्षणमेवाजादित्वं किंतु तदभावेपि। एवञ्चसन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विनानयस्यप्रवृत्तियोग्यतातत्रैवेतिवाच्यम्। मानाभावात्। टाङसीतिसूत्रस्थेनातिजरेणेत्येत राम॰
द्विषयककैयटेनविरोधाच्च। एवं च जराशब्दविषयंपरत्वादिनादीन्बाधित्वाजरसित्यादिमूलंमतत्समनोरमा च प्राचामनुसारेणेति। तदाह। एकवचनेत्विति। तत्रापीत्यर्थः ॥ ८३

अतदृतीति। नतुतपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थं इत्यर्थः। नपुंसके ह्रस्वावश्यंभावाद्धस्यावर्त्याप्रसिद्धेरिति भावः। ननु तकारस्योच्चारणार्थत्वे मितिच्छेदे सन्निपातपरिभाषया दीर्घं कारणं कथमिति चेन्न। याद्दशशब्दसन्निपातेन सोरादेशस्तस्य विनाशेनादोषात्। अतएव दासिरित्यादौ अङ्गसंज्ञा अकारान्त प्रकृतिप्रत्ययसंनिपातकृतानयापरिभाषया लो पस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्य अनित्यत्वेन भाष्ये समाहितमतस्तस्य सन्निपातस्य शब्दोपात्तत्वाग्रहाभावात्। भाष्यकृतातु मादेशे सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपप्राप्तिभियाः मित्येवच्छेद मङ्गीकृत्यैङ् ह्रस्वादित्यत्र व्यधिकरणान्वय हल्पदानुवृत्तिरूपगौरवं फलमुखत्वान्न दोषावहमित्यनुसृतम्। परिभाषानित्यत्वेन तु न समा

अतिजरमित्येवेष्यते। सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः। अतदृति तकार उच्चारणार्थः। भसंज्ञायामिति। सुड नपुंसकस्येति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः। यस्य। इति ... तस्यात दाह। इवर्णावर्णयोरिति। औङः श्यामिति। विभक्तित्वापेक्षया श्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। जः शसोः। जससाहचर्यात् शसपि सुपेव गृह्यते। तेनेह न। कुण्डशो ददाति। शि। शीत्यविभक्तिकोनिर्देशः। महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात्। अन्यतमस्यत्विति। एवंच सामान्यादिष्वन्यतमत्तमदित्यादि प्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः। सोरमादेशे इति। यत्तु प्राचोक्तम्। स्वमोरमादेशेवाजरसिति ॥

हितम्। तस्यागतिकगतित्वात्। किंच तस्यानित्यत्वे दीर्घापत्तिः। इदमपि तत्रैव भाष्ये ध्वनितमित्यलम्। विभक्तित्वापेक्षयेति। तद्धितविभक्तित्वाश्रयणेन विभक्तावितिविशेष्यापेक्षयेत्यर्थः। सुबेवेति। निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोपि ग्रहणमिति न वाच्यम्। येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदुच्चारणएव तत्प्रवृत्तेः। अनुरोधादिति। तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः ॥

म॰श॰ नयणिति। ननु तद्भावेपीयङ् दुर्लभः। सुब्विधावन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनावर्णान्ताङ्गाभावादिति वाच्यम्। सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मनिमित्तकसुब्विधेरेव ग्रह
६४ णात्। अतएव दण्डिषिलादौ षत्वेन लोपस्यासिद्धत्वं न। नच न्यादेशेऽङ्गवृत्तपरिभाषयानेयङ्। तस्या अनित्यत्वात्। नचेयङिं कृते त्वं दुर्वारम्। सन्निपातपरिभाषया
स्वातिरिक्ततद्विधानकस्य बाधेनादोषादिति भावः। नच प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षन्यापेक्षयान्तरङ्गत्वाद्यणेव स्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकस्याप्यत्र प्रकृति

तदसत्। निर्बीजलक्षणापत्तेः। क्लीबेऔङः श्यांसुपथीत्यत्रातिव्याप्तेः। सुपन्थानि पश्येति शसि रूपस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्चेति भावः। अत्रेदमवधेयम्। पन्था
नमात्मन इच्छति पथीयति। ततः क्विप्। अल्लोपः। यलोपः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीत्यात्वम्। थोन्थः। पन्थाः। इतोत्सर्वनामस्थान इत्य
त्वन्न भवति। इत इति तपरकरणात्। एरनेकाच इति यणं बाधित्वा परत्वादनित्यत्वाच्च थोन्थः। संयोगपूर्वकत्वान्न यण्। पन्थियौ। पन्थियः। पन्थिय
म्। पन्थियौ। भस्य टेर्लोपः। पथः। पथा। पथीभ्याम्। पथीभिः। इत्यादि। एतेन इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति
हरदत्तग्रन्थः प्रत्युक्तः। यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणोन्ये च सुखीः सुतीरिति वत् पथीः पथ्यौ पथ्य इत्याद्युदाजह्रुस्तच्चिन्त्यम्। सावात्वस्य दुर्वारत्वात्।
यत्तु पथिमथ्यृभुक्षामिति नान्तप्रकृत्यनुकरणमेतदिति। तदप्यनर्थकम्। एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वात्। पन्थाबृसत्रापि नित्यत्वात् विशेषवि
हितत्वाच्च पूर्वमात्वे कृतेऽनान्तत्वेन न्यादेशाप्रसङ्गाच्च ॥ ॐ त्वेन हलादेः पित्तन्निमित्तत्वेन यण्प्रकृतितन्निमित्तव्याप्यत्वाभावात्। नदोः सः सावि ...मः
ति सूत्रेणन्त्ययोरित्युक्त्या तत्सत्याख्यानाय भाष्यकृता दस इति योगविभागकरणेन च तादृशान्तरङ्गत्वस्य सर्वत्रानाश्रयणाच्चेति बोधनात्। सावात्वस्येति। न्यादेशस्या ...मः
प्युपलक्षणम्। यदि वैयात्यान्नात्रातिदेश इति वदेत्तत्राप्याह। पन्था इति। न्यादेशेति। अत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥ ६४

नात्वादीति। न च न पदान्तेति निषेधः। अनान्तत यानः कोइति नियमेन सञ्ज्ञाविधौ नलोपासिद्धत्वेन चेकारान्ते पदत्वाभावादेतेन पदान्तत्वादिको सवर्ण इति ह्रस्वेः

नदुर्वारमित्यपास्तमिति भावः। आश्रितत्वादिति। नत्वप्रकृतिकसख्यु॥ तिरूपेङसनिमित्तो यणकाजकारनिमित्तकत्वेहिक्किनिमित्तकलोपापत्तिः। ङसनिमित्त

कस्य तु बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्नलोपः स्थानिवत्त्वे हि व्यवधानात्तन्निमित्तकोपि न स्यात्। अनुकूलत्वाच्चेति। आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनित्यत्वेनैतद्धि ॥

यदप्याहुः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नात्वादि कौलुप्तंनस्थानिवदिति निषेधाश्रीयते इति। तदपि चिन्त्यम्। तथा सति यणप्रसङ्गात्। ख्यत्यादिति सूत्रे

सुखीः सुतीरित्यादिनिर्वाहाय क्कौलुप्तंनस्थानिवदित्यस्यैकैयतादिभिराश्रितत्वात्। इतोदित्यन्ततपरकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोपीह हानुकूलत्वाच्चात

स्यात्त्वस्यादेशश्चन्याय्य एवेति स्थितम्। एतेन सख्यौ। सख्यौ। सख्यः इत्याद्यपि प्रत्युक्तम्। मन्थाः। मन्थियौ। मन्थियः इत्यादेरेवन्याय्यत्वात्। यदपि ऋभुक्षीः। ऋ

भुक्षौ। ऋभुक्ष्य इत्यादि। तत्र सावात्वं दुर्वारमित्युक्तमेव। औङादिषु यण तु दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात्। तस्मात् ऋभुक्षाः। ऋभुक्षियौ इत्यादि बोध्यम्। सान्तापट्

स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम्। तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं संपद्यत इत्याशयेनाह। संख्येति। यत्तु प्राचा उपदेशकाले षां

न्तानान्ता चेत्युक्तम्। तत्सच्चेत्यत्र नलोपे कृते पीत्यादि स्वग्रन्थविरुद्धम्। संप्रत्यनान्तत्वेपि उपदेशे नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेन। नन्वेवं पूर्वापरविरोधः काशि

कायामपि तुल्य इति चेत् किं ततः। ৩ षयेः प्रवृत्तिबोधकतयेति भावः। विशेषयितुमिति। विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येति भावः। तत्सामर्थ्याच्चेति। ष्णान्तेति अनेन विशेष

णसामर्थ्यादित्यर्थः॥ संख्याशब्दे तत्त्वासंभवादिति भावः। इहेति। अनुवर्तनमिति शेषः। संज्ञिपरमिति। यद्यपि संज्ञिषु बहुगणवतुडतिषु पितदसंभवस्तथापि लोके सं

ख्याप्रकारकबोधजनकाः पञ्चादय इह तत्त्वेन विवक्षिता इति बोध्यम्। किमसिद्धत्वेनेति। नलोपे कृते पीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेति भावः ॥

उपसर्जनह्रस्वस्यैवेति।ईयसोबहुव्रीहौपुंवदितिहिभाष्येपठितम्।ईयसःपरस्यस्त्रीप्रत्ययस्यबहुव्रीहौविद्यमानस्यपुंवत्पुंविषयस्यईकारस्ययथानह्रस्वत्त्वंतथास्यापीतितदर्थः।ईयसन्ताद्विहितोयस्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तेबहुव्रीहौपुंवदितितुनार्थः।बहुव्रीहेःपुंवत्त्वेपिउपसर्जनस्यश्रेयसीशब्दस्यस्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायेनउपसर्जनह्रस्वस्यदुर्वारतापत्तेः,एवंचप्रत्यासत्त्यास्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तकगोस्त्रियोरित्यस्यैवतेनाभावातिदेशइतिभावः।तदेवार्थतोऽत्रपठितम्।नचनेत्येवसिद्धेपुंवद्वचनंव्यर्थम्।वार्तिकेषुलाघवगौरवविचाराभावस्यतत्रतत्रभाष्येध्वनितत्वादितिबोध्यम्। इत्याहुरिति।अत्रारुचिबीजन्तुईयसश्चेतिसूत्रेभाष्येईयसउपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यदीर्घत्वंवक्तव्यम्।बहुश्रेयसीपुंवद्वचनात्सिद्धमित्युक्तं,तेनास्यनपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वंलभ्यते।अन्यथावच

अन्येतुउपसर्जनह्रस्वएवनिषिद्ध्यतेनपुंसकह्रस्वत्वंतुस्यादेव।बहुश्रेयसिबहुश्रेयसिनीइत्याद्याहुः।स्नुःप्रस्थःसानुरस्त्रियामित्युभयलिंगःसानुशब्दः।तस्यनपुंसकत्वेरूपमाह।स्नूनिसानूनीति।पुंसिशंभुवत्।प्रियक्रोष्टूनीति।यत्तुप्राचाप्रियक्रोष्टूणीत्युक्तम्।तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्तिकविरुद्धम्।यत्तुव्याचख्युः।विभाषातृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयकोविप्रतिषेधः ॥

नेनवचनप्रत्याख्यानासङ्गतिः।ममतुमतेनपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकंतदितियुज्यतएवतेनास्यप्रत्याख्यानम्।दीर्घत्वंहिप्रत्यासत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः।सामान्यतोह्रस्वमात्रापवादत्वेहिप्रत्याख्यानासङ्गतिरितिदिक्।पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येइति।अङ्गाधिकारेतदन्तविधेःसत्त्वेनतदन्तग्रहणेनयदागमाइतिन्यायेनतुम्विशिष्टस्यग्रहणेपिसूत्रेषष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यतुमाव्यवधानमित्यस्याभावेपिपूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्यात्सकइतिन्यायेनपुनस्तुज्वत्त्वाभावः।अत्रानयोर्यौगपद्यासंभवेनविरोधइतिभावः ॥

इत्यस्यैवेति। अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागो निर्बीजः स्यादिति भावः। पक्षे। तृज्वत्त्वाभावपक्षे॥ उदाहृतत्वाच्चेति। न च प्रियक्रोष्टुणे इत्यादिष्वारम्भचारितार्थ्यम्। प्रियक्रोष्टुण इत्यवस्थायां नुम्तृज्वत्त्वयोः प्राप्तयोः परत्वात्तृज्वत्त्वे सकृद्गतिन्यायेन नुमभावसिद्धेः। पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयेण वचनारम्भापेक्षया सकृद्गतीत्याश्रित्य वचनारम्भस्यैव लघुत्वादिति भावः। पुंवद्भावाभावादिति। भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः। इत्येवेति। इत्य

भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति। तन्न। उदाहरणस्य सङ्कोचकत्वे मानाभावात्। यदाहुः। न चोदाहरणमादरणीयमिति। किञ्च पूर्वविप्रतिषेधस्यैकस्मिन्कतृज्वद्भावमात्रविषयकत्वे तत्र तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। प्रियक्रोष्टुने इत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे सुसाधत्वात्। न च प्रियक्रोष्ट्रे इत्यादिनिवृत्तिस्तत्फलम्। पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात्। स्वयमपि तथोदाहृतत्वाच्च। ननु समाहारद्विगौ पञ्चक्रोष्टुने इत्यादौ पुंवद्भावाभावात् तत्र तृज्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यम्। एवमपि भाष्यीयोदाहरणासामञ्जस्यात्। उपलक्षणं तदिति चेत्। हन्तैवं प्रियक्रोष्टूनीत्येवोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकांशानुग्रहायेति दिक्। सुत्वेति। पुंवत्त्वपक्षे नुमभावाद्यण्। सुलुनेति। ओः सुपीति यणं बाधित्वा परत्वान्नुट्। यदिगन्तमिति। एतच्च रादाने इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम्॥ पीत्यर्थः। प्रातिपदिकांशेति। प्रातिपदिकांशस्याप्यनुग्रहायेत्यर्थः। इति दिगिति। दिगर्थस्तु यद्यपि चतुर्थ्यन्तोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवत्त्वपक्षे नभिधानेन तृज्वत्त्वाभावकल्पना न्याय्या भाष्यकृता हि सूत्रत्रयस्य प्रत्याख्यानायाश्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके तदुदाहृतं तथापि न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन सर्वनामस्थानविषयकताप्यस्य न्याय्या उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभावदर्शनेऽप्येवं परतया नादरणीयमिति तदर्थ इति बोध्यम्॥

एकदेशविकृतस्येति। सच न्यायो शास्त्रीयस्याप्यतिदेशकोऽशास्त्रीयविकारे चेति प्राग्दीव्यत इति सूत्रस्थभाष्यसंमतत्वादिति भावः। पुंवद्भावदिति। तेन सुन्दर भार्य इत्यादौ जातनिवृत्तेरपि ह्रस्वेनात्रापि तेन जातह्रस्वनिवृत्तिर्नतूपजीव्यविरोधेन ह्रस्वानिवृत्तिः। अत एव समासस्येति सूत्रे भाष्ये यतो नाव इत्यनाव इति प्रतिषेधो हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्यस्य ज्ञापक उक्तः। नाव्यमित्यादौ आदिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावादिरित्यनाव इति निषेधोऽनर्थकः। नचादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्रूपोऽस्तु यदन्तस्याद्यच्कस्यादिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति च यतो नाव इत्यस्यार्थ इति वाच्यम्। एवं हि

अन्ये तु सुधीशब्दो भाषितपुंस्कः। स एवेदानीमिगन्तः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः। तथा च रूपमालादौ पुंवद्भाव उदाहृतः। तस्मादेजन्तेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो माधवमते नास्ति मतान्तरे त्वस्ति। अतः प्रद्यवा प्ररायुसुन्नावेत्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीवदुष्यति॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः॥ लिडिति। लिह आस्वादने क्विप्। लिट् सु लिट् त्विति। टस्य जश्त्वेन डः। तस्य खरि चेति चर्त्वेन टः। तस्यासिद्धत्वात् डः सीति धुट्। चर्त्वम्। तकारः। न पदान्ताट्टोरिति ष्टुत्वनिषेधः। चयो द्वितीया इति तु नेह प्रवर्तते। चर्त्वस्यासिद्धत्वात्। एतेन ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैर्यदुक्तं लिट्सु लिट्स्विति ठाभ्यां रूपद्वयमिति तत्प्रत्युक्तम्॥

निमित्तभूतद्व्यच्कत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ताप्राप्तिरिति तदाशय इति चेन्न। माधवाद्यनुरोधेनास्य ग्रन्थस्य सत्त्वात्॥ इत्यजन्तानपुंसकलिङ्गाः॥ धुडिति। डः सीति सूत्रेऽनुवृत्तं पदस्येति व्यधिकरणं पदावयवस्य सस्येत्यर्थ इति भावः॥ एके द्वितीयमिति। अत्रत्यवार्तिककारा इत्यर्थः॥

अपदान्तभाजमिति। इदमचर्त्वभाजमित्यर्थोपलक्षकं पदान्ते प्रायोजश्त्वप्राप्त्या चर्त्वविनाचयोऽलाभात्। तथा चेति वदतामूलकृता अस्यार्थस्य सूचनात्। अत एव सुगणठ् षष्ठ इत्यादौ भवत्येव टुगादीनां जश्त्वं प्रत्वसिद्धत्वेन तदप्राप्त्या चर्त्वस्याप्यभावादिति भावः। धातोरित्यावर्त्तते इति। इदं प्राचामनुरोधेन दादेरित्यावर्त्तते इतियुक्तं, धातोरित्यनेन नहि औपदेशिकस्य धातोरित्यर्थेन दामलिहोव्यावृत्तावपि अधोगितिनसंगच्छेत दादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालिकदादेरित्यर्थेकेनोभयं सिद्ध्यति, उपदेशकालमित्यस्य तात्कालिकं लक्षयतीत्यर्थः। उपदेशे दादेरिति तु फलितोर्थः। वाच्यार्थत्वे षष्ठ्यन्तस्य सप्तम्याविपरिणामोपि कर्त्तव्यः स्यादिति गौरवम्। धातोरित्यस्यैव लक्षणया तथार्थकस्य दादेरित्यनेनान्वयेपि न क्षतिरित्याशयेन तु मूले धातोरित्युक्तम्। अत एव भाष्ये घत्वस्यासिद्धत्वाद्धुगित्यत्र ढत्वं प्राप्नोतीत्या

तथा च प्रातिशाख्येपि ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजमिति श्लोके अपदान्तेत्यादि विशेषणं संगच्छते। दादेर्धातोर्घः। धातोरित्यावर्त्तते। तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह। उपदेश इति। आवृत्तिफलं दर्शयति। उपदेशे किमिति ॥

शङ्काऽपवादत्वेन समाधायाथवा एवं वक्ष्यामि होढोऽदादेरिति ततो धातोरिति दादेरिति वर्त्तते नेति निवृत्तमित्युक्तम्। द्रुहस्त्रुवाद्रुहेत्यनेन ढत्वस्यापि विधानात् धुडित्यादौ न दोष इति तदाशयः। तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यकृता तदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्तराभावेन तदुपदेशवद्दादिलक्षकं सामर्थ्यात्, अर्थाधिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेद्धुमसमर्थकेष्येवम्। अत एव नामधातुविषये दामलिडित्यादौ ढत्वघत्वाभावौ सिद्धौ। एवं च तदेकवाक्यतया अपवादत्वपक्षेपि दादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकतोचिता। आवृत्त्याश्रयणं तु बालानां स्फुटं प्रतिपत्तय इति बोध्यम्। न चोपदेश इत्येव कुतो नोक्तं, गौरवापत्तेः। धातोरिति तु तद्दादित्यादिव्यावृत्तये उत्तरत्रावश्यकम् ॥

अव्याप्तीति। अधोगित्यादौ सा। ननु धातोरवयवो योदादिरित्यर्थे दर्दंसिद्धौ वैयधिकरण्यं च गर्दभमतेरप्रत्यये गर्धबित्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं दोग्धे तिव्यपदेशिवद्भावात्सिद्धम्। स्पष्टं चेदं भाष्ये तत आह। अतिव्याप्तीति। दामलिडित्यादौ सा। न च प्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक् सिद्धये वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतोक्तं धावनं व्यर्थमिति वाच्यम्। दादेरिति वर्तते इत्यस्योक्तमाशयमजानत एव मपि घोदादेरित्युच्यते। तत्राधोक् न सिद्ध्यतीति शङ्कायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णे

अव्याप्तीति व्याप्तिपरिहारः फलमित्याह। अधोगित्यादिना। एकाचो बशो भष्। झलीति निवृत्तमिति। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु झलिपरतः पदान्ते चेति। नत्वामादिकमेव। अधोक्। आधोग्। अजर्घाद् इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च। नत्र झलो निमित्तत्वानुपयोगाच्च। धुग्भ्यां धुक्षु इत्यादौ पदान्त इत्येव सिद्धेः। यदपि तत्यौत्रेण व्याख्यातम्। झलिपरे प्रातिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि। तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम्। भष्भाव इति। ज श्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः। षत्वचर्त्वे इति। चर्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं षत्वं ततश्चर्त्वमिति भावः। वा द्रुह। द्रुहेर्दादित्वात् नित्यं प्राप्ते न्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्। ननु द्रुहादयो दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु। दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिस्तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु मैवम्। तथा हि सति यङ्लुकि न स्यात् ॥

ॐ तुदादिपदलक्षणायामधोगित्यस्यासाधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं च तथोक्तेः। अतएव वैयधिकरण्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्त्येहार्थमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं स्पष्टं कृतमित्यलम्। तत्वामादिकमिति। धुग्भ्यामित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धेरिति भावः। उपेक्ष्यमिति। एतेनैकाचो बश इति सूत्रे ह्रस्वादङ्गादित्यतोऽङ्गादित्यनुवर्तते, अङ्गं च द्विविधं धातुरूपं प्रातिपदिकरूपं च, तत्र धातोः पदान्त एव प्रातिपदिकस्य झलि पदान्ते चेति प्राचामाशय इत्यपास्तम्। स्वरितत्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्च न ह्यादृतद्वाड्भ्यामित्यादावतिव्याप्तेश्चेति दिक् ॥

निषेधादिति। भष्भावस्तु एकाज्ग्रहणेपि अजर्थादिति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः। ल्विपाशपेति भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणं वैचित्र्या
मतु तथा नोक्तमित्यन्योः सूत्रशाटकवदिति। अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ यदि वा तव्योन शाटको यदि शाटको न वातव्य इति विरोधमाशङ्क्यान्ये
सवातव्यो यस्योतस्य शाटक इत्येषा संज्ञा भवतीति भाष्ये उक्तम्। तथा प्रकृते पि यणः स्थाने स भवति यस्य संप्रसारणशब्देन जातस्य संप्रसारणसंज्ञा

निर्दिष्टं यद्गुणेन चेति निषेधात्। दोधुक्। दोधुट्। इग्यणः। यणस्थाने इति। विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणमिति भावः। वा
हऊठ्। वसोः संप्रसारणमित्यतोनुवर्त्तं संप्रसारणमूठो विशेषणम्। तेन अलोन्त्यस्येति न। यत्तु प्राचा वाशब्दस्येत्युक्तम्। नासौ सूत्रार्थः। किं
तु कथंचित्फलितार्थकथनपरतया नेयम्। छन्दस्येवेति। छन्दसि सहः। वहश्चेति सूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः। यत्तु ऊठि कृते स
वर्णदीर्घः। भूहः। भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धम्। तथाहि। उठ् ग्रहणं मास्तु। संप्रसारणमेव विधीयताम्। तस्य लघूपधगुणे कृते व
ढिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि। एवं स्थिते क्रियमाणमूठ्ग्रहणं बहिरङ्ग परिभाषां ज्ञापयति। सत्यां हि तस्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासि
द्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। नन्वनकारान्ते ऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति चेन्नैवम्। भाष्यकारोक्तज्ञाप
कबलेनैव तादृशस्थलेण्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः। एतेन वार्यूहः प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ताः ॥

भवतीत्यर्थ इति भावः। तेन दिव उतो न संप्रसारणत्वम्। फलितार्थेति। संप्रसारणपूर्वत्वाभ्यां फलितेत्यर्थः। ऊठि कृते इति। भूवाट् शब्दे इति शेषः। क्रि
यमाणमिति। ऊठ् ग्रहणमित्यर्थः। तादृशस्थले इति। भत्वविषये इत्यर्थः। भूवाडित्यादि तु भवत्येव ॥

ऊहतेरिति। एतद्वार्यूह इत्येतद्विषयम्। अव्यभिचारादिति। स्रंसुध्वंस्वोर्विचूतु नास्त्यनभिधानादतः संयोगान्तलोपेतत्र व्यभिचार इत्यपास्तम्। अतएवगाध्य कृतासस्येत्यननुवृत्तौ पपिवानित्यत्रैव दत्वशङ्काकृताऽनुवृत्तौ चानडुह्वामित्यत्रैव दत्वाभावशङ्काकृतेति दिक्। न्यासोहितेति। न्यासकृद्धि हितेत्यर्थः। निरनुब

अथवाऊहतेः क्विप् इत्यवधेयम्। वसुस्रंसु। वसुः प्रत्ययः। ... तदन्तं ग्राह्यम्। ससजुषोरुरिति सूत्रात्स इत्यनुवर्तते। तच्चवसोरेवविशेष णम्। नतुस्रंसुध्वंसोः। अव्यभिचारात्। नाप्यनडुहः। असम्भवादित्याहुः ... याह। सान्तवसुस्रंसस्येति। पदान्तेइति। झलीतितु प्राचः प्रमादः। स्रस्तामि त्यादावतिव्याप्तेः। सहेः साडःसः। सहेरिति। किंसहडेनवर्तत इतिसडः। यस्यनामिशब्दोस्ति यथा मृड इति। सडुस्यापत्यंसाडिः॥ हान्ताः॥ दिवऔत्। प्रातिपदिकस्येति। अव्युत्पन्नस्यदिवेर्डिविरितिन्यासोहि सूत्रेणसुत... नतुदिवुक्रीडायामितिधातोः। निरनुबन्धकग्रहणे नसानुबन्धकस्येतिपरिभाषया। तेनाक्षद्यूरित्यादौनभवति। औतस्तकारउच्चारणार्थः। सुद्युभ्यामिति। उकारस्यसंप्रसारणत्वाद्धलइतिदीर्घः प्राप्नउदितितपरसामर्थ्यान्नभवति। यत्तुप्राचोक्तम्। दिवोवाआत्वममीति। तदुपेक्षितम्। मुनित्रयानुक्तेर्निष्फलत्वाच्च। द्योमितिरूपेद्योशब्द स्यैवेतिबोध्यम्। इतिवान्ताः। षट्चतुर्भ्यश्च। बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यंविवक्षितम् ॥

न्धकेति। डिवेः प्रत्ययस्यसानुबन्धकत्वेपितदन्तस्यातथात्वादितिभावः। इदंचात्रसूत्रेभूवादिसूत्रेचभाष्येस्पष्टम्। उच्चारणार्थइति। नतुस्वरितार्थः। उच्चारणार्थानामि त्संज्ञामामपितितिप्रत्ययग्रहणमितिवार्तिकेनतद्प्रवृत्तिरितिभावः। संप्रसारणत्वादिति। अतद्भावितस्यापिसंज्ञेतिपक्षेइदम् ॥

शब्दद्वारकमिति। नचैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्यायातं ततश्च प्रियपञ्चन् आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चन्शब्दात्परत्वमस्त्येवेति दोषस्त
दवस्थ इतिवाच्यम्। एतत्सामर्थ्येन प्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात्। इदं प्राचामनुरोधेन। द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारेण
सर्वत्र सूत्रेषु निर्देशादर्शनाच्च षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः। किंच न प[...]वत्स्यादिभ्य इत्यादौ शब्दबाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनवन्निसृभ्यो जस इ
त्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण तद्वच्चेहापि बहुवचनं वक्तुं युक्तम्। किंच नामीति सूत्रे भाष्ये आमीत्येव सूत्रमस्तु। न च नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे ह्रस्वाश्रयो नुट् न स्यात्
ह्रस्वान्ताद्धनुडित्येतत्सामर्थ्येन भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तेः। न च नृणामित्यत्र चारितार्थ्यम्। नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति। नृ नद्याप इत्येव

अर्थाच्चामः परत्वं शब्दद्वारकम्। तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णामित्यादावेव भवति न तु बहुव्रीहौ। तदेतद्ध्वनयति। गौणत्वे तु नुट् नेष्यत इ
त्यादिना। द्वित्वमिति। अचो रहाभ्यामित्यनेन॥ एन्ताः॥ कमला। लक्ष्मीः। लान्ताः। मो[...]ाः। पदान्त इति। झलीति तु यद्यपि प्राचानुवर्तितं तथापि का
शिकादावभावात् निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम्। किमः कः। ननु इमः इत्येव[...]यताम्। त्यदा[दी]नामिमोः स्यादिति व्याख्यायते॥ ⁂ ब्रूयात्। न च तिसृणामि

त्यत्र चारितार्थ्यम्। षडिति त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धेरित्युक्तम्। गौणेऽप्यप्र[...]प्रियचतसृणामित्यत्र चारितार्थ्येन भाष्यासङ्गतेः। ऋन्नद्याप इति न्यासे तु न भाष्यतात्पर्यं,
त्रिशब्दानुवृत्तिपरभाष्यासङ्गतेः। नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गतेश्च। गौणनुटोऽप्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तराभावाच्च। नचैवं पदां दत्तामित्यादौ भूतपूर्वगत्याश्रयणेऽतिप्र
सङ्गः। ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकत्वम्। तत्र सामर्थ्याद् विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांश एव भूतपूर्वगत्याश्रयणम् न तु विशेष्यभूतांचत्वांशेऽपि इत्यदोषादि
तिदिक्। इमिति। अत्र त्यदादीनामद् इत्यनुवर्तते तदाह। त्यदादीनामिति। अत एव सिद्धान्ते उपसर्जने नेति भावः॥

म॰श॰ ८८

द्वेः प्रागिति। तेन द्विपर्यन्तानां त्यदादित्वेपि न दोषः। किंसर्वनामबहुभ्य इत्यत्र किं ग्रहणं न कार्यमिति भावः। नचेमौ इत्यत्राप्यापत्तिः। अङ्गकार्ये कृते इति निषेधात्। आरम्भसामर्थ्याच्चेति। त्यदादीनामद् इत्यनेनैवान्त्यादेशे सिद्धे इमद् इत्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। ककइति स्यादिति। ममतु तन्मध्यपतितइति न्यायेन साकच्कस्य किंशब्दत्वात्सिद्धम्। निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा तु नात्र प्रवर्तते। कादेशविधानसामर्थ्यात्। नच सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं परत्वात्कादेशे कृते ऽकचि ककइ

किंशब्दस्य द्वेः प्राक् पठिष्यते। नानर्थके इति निषेधादारम्भसामर्थ्याच्चालोन्त्यविधिर्न भविष्यति। नत्विङ्कादेशे नेत्याशङ्क्याह। अकच्सहितस्यापीति। टेरत्वे ककइति स्यात्। कुतिहोरित्याद्यर्थश्च किमइति अवश्यं वक्तव्यमिति भावः। नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुपसर्जनत्वेपि स्यात्। मैवम्। त्यदादीनामित्यनुवर्त्यवचनविपरिणामेन त्यदादेः किम इति व्याख्यानादनुवृत्तिसामर्थ्याच्चेह सूत्रे द्विपर्यन्तादिति नियमस्य त्यागात्। उत्सर्ग इति। तेन न दोषः। सावितिसूत्रे ऽनन्त्ययोरिति किम्। हे स इति भाष्यम्। भो अच्युत भवन्नच्युत इति च न विरुध्यत इति भावः। नास्तीत्यत्र मूलं तु प्रचुरप्रयोगादर्शनमेव। यत्वाहुः। इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादिति वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति, तदापाततः। सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि संबोध्यसमर्पकत्वे बाधकाभावात् ॥

त्येव स्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकादित्येवाधिकारात्सुपः शब्देन निमित्तत्वेनानाश्रयणात् इङ् संज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन चाऽकचोन्तरङ्गत्वादिति भावः। किमइत्यवश्यमिति। कुतिहोः क्वातीत्यादेशे क इत्यश्रवणापत्तिः। उतिहोरतीति न्यासे उकारस्यात्वादेशत्वापत्तिरेतदर्थेनानर्थक इत्यारम्भे गौरवम्। अङ्गवृत्तपरिभाषयाक्वेत्यत्र गुणस्य वारणे च क्लेश इति भावः। किमो द्वेरनन्तरं पाठेपि दोषाभावमाह। अनुवृत्तीति। इति च न विरुध्यत इति। यद्यप्ययं प्रयोगो निपातमादाय सिद्ध्यति तथापि विभाषा भवदिति वार्त्तिकं न

विरुध्यत इति तात्पर्यम्।

रामः ८९

विप्रकृष्टस्यापीति। परोक्षस्यचेत्यपि बोद्ध्यम्। पिपर्त्योरिति। अयंनिर्देशएवास्यांशस्यज्ञापकमित्याहुः। अनादेशः स्यादिति। तत्रकृते सकृद्गतिन्यायेनपुनः स्मेर्नस्यादिति भावः। नित्यत्वादिति। लक्ष्यानुरोधेनबाधकाबाधितप्रसङ्गस्यैवात्रग्रहणान्नाऽनादेशोनित्यइतिभावः। अपूर्वंबोधयितुमिति। अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापिविधानंन तु प्रवर्तना। विषयत्वमित्यर्थः। नविधीयन्ते। नाज्ञाताबोद्ध्यन्ते। अनुवाद्यत्वेनेति। सर्वावाक्य[illegible]दम्। तत्रकेचित्आरोपितभीरुत्वंभाविकामित्यवहारसङ्कोपनायानुवाद्यत्वे

विप्रकृष्टस्यापिबुद्ध्यासन्निधापितस्यबहुशः संबोधनदर्शनाच्च। तयाचभट्टिः। हापितःक्वासिहेसुभ्रुबह्वेवंविललापसइति। अनाप्यकः। प्रत्याहारइति। नतुटापू। विभक्ताविति विशेषणादितिभावः। अनभ्यासविकारइति। तेनभृञामित्। अर्तिपिपर्त्योश्चेतीत्वेः लोन्त्यविधिरस्त्येव। बिभर्तिपिपर्ति। ननुस्मायादेशात्पर त्वादनादेशः स्यादित्याशङ्क्याह। नित्यत्वात् ङे स्मेइति। कार्यंविधातुमिति। अपूर्वंबोधयितुमित्यर्थः। ईषदर्थेक्रियायोगेइतिश्लोकेतुईषदर्थादयोन विधीयन्ते। किंत्वनूद्यन्ते। तेनस्नादेशेन। एतेननक्तंभीरुरयंत्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापयेत्यपिव्याख्यातम्। भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेनविवक्षितत्वात्॥ मान्ताः॥ सुगाणिति। अनुनासिकस्यक्विझलोरितिदीर्घः। नचतस्मिन्कर्तव्येऽल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः। दीर्घविधौतन्निषेधात्। क्वौ विधिंप्रतिनिषेधाच्चेतिभावः। एतेनसुगण्णीशइतिप्राचोग्रन्थंगणयतेः क्विबितिव्याचक्षाणाउपेक्ष्याइतिध्वनयति। तदीयोग्रन्थोपिसमर्थनीय इत्याग्रहेतुइत्थंसमर्थ्यताम्। सर्वलोपित्वेनक्विबिवाचरतीतिक्विप्। क्विप्शब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरिक्विप्। तेनविजित्यर्थः। णान्ताः॥

नैवविवक्षितमितिभावः। नन्दनिदेशतइति। नन्दनीयनिदेशादित्यर्थकंबोद्ध्यम्। दीर्घविधाविति। नपदान्तसूत्रेसपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घस्यापिग्रहणमित्यर्थस्यचिण्णमुलोरितिसूत्रेभाष्येध्वनितत्वादितिभावः। उपेक्ष्याइति। दीर्घप्राप्तेरितिभावः

व्याख्यानन्त्विति।तुनाऽकृचिर्बोधिता।सप्तम्यन्तपाठेपिनलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेनवानपुंसकानामित्यस्यसिद्धिरितिलाघवमस्तीति।औचित्यमेवदर्शयति।एवंहीति।सामान्यशास्त्रेति।प्रा
प्तस्यपुनर्विधानसामर्थ्येनसामान्यशास्त्रस्यसंकोचस्तदितरपरतारूपइत्यर्थः।संकोचश्चनलोपविधौपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थितिरूपः।अर्थवत्सूत्रेचार्थवत्सूप
देनार्थवत्समुदायाग्रहणरूपः।एवंचास्यविधित्वंस्पष्टम्।इदमेवचनियमस्यविध्यपेक्षयागुरुत्वम्।निषेधवादिनोप्यस्यावश्यकत्वम्।अन्यथाविकल्पापत्तेः।सा
मान्यशास्त्रसङ्कोचेचान्यत्रतदभावस्याप्यर्थतःसिद्धेरर्थसिद्धंतमादायनियमशास्त्रेषुप्रतिषेधत्वव्यवहारोपिकृत्तद्धितेतिसूत्रस्यसमासग्रहणकृतनियमेनबा
ध्यसामान्यचिन्तयाकृदंशस्यापिसङ्कोचइतिमूलकेनोपदंशमित्यादौनकृदन्तत्वप्रयुक्तंप्रातिपदिकत्वम्।पञ्चपञ्चनखाभक्ष्याइतिशास्त्रेणापिप्रापकप्रमाण

उपधादीर्घइति।सर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्यनेन।ङौसंबुद्धौचेति।प्राचामनुरोधेनेत्थंव्याख्यातम्।ङ्यन्तस्यसंबुद्ध्यन्तस्यचपदस्येतिषष्ठ्यन्ततया
व्याख्यानंनूचितम्।एवंहिप्रत्ययलक्षणंसुलभमितितदर्थंनिषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशोनकर्तव्यः।पूर्वस्मादपिविधौस्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह।नचेति।
षाष्ठीमिति।वाहऊठित्यत्रज्ञापितत्वेनतद्देशस्थत्वादितिभावः।इत्यसिद्धत्वादिति।नियमसूत्राणांविधिरूपेणप्रवृत्तिःसामान्यशास्त्रतात्पर्यसं
कोचकताचेतिपक्षस्यद्युद्भ्योलुङीतिसूत्रेभाष्यकृताध्वनितत्वादितिभावः ॥

रागप्राप्तभक्षणस्यतदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनंतेनान्येषांभक्षणाभावोगम्यतेतद्भक्षणेप्रायश्चित्तंचगम्यते।पतिःसमासएवेत्यादौएवकारोघिसंज्ञाशास्त्र
स्यसमासाघटकपतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचस्यस्फुटंद्योतनाय।पतिघटितसमा[illegible]स्यसमासाविषयकत्वरूपसंकोचोमाभूदिति।अन्ययोगव्यवच्छेदएवका
रार्थइतितुसामान्यप्रमाणसंकोचफलितमर्थमादायनेयम्।द्युद्भ्योलुङीति।द्युद्भ्योलुङीतिसूत्रमुपक्रम्यानुपराभ्यामितिसूत्रइत्यर्थः।पञ्चपञ्चनखाभक्ष्या
इत्यत्रभक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधोगम्यतइतिग्रन्थेनपस्पशायांचभाष्येस्पष्टमेतत्।भक्ष्यनियमे।प्राप्तभक्ष्यस्यपुनर्विधानइत्यर्थः ॥

निषेधरूपेणेति। सुबादिपदस्यस्वव्यतिरिक्तविधौ लक्षणया भवतीत्यस्य च न भवतीत्यर्थे लक्षणयेति भावः। निषेधश्च नलोपविधावनुवर्तमानपूर्वत्रासिद्धत्व
स्या। अतएवात्र स्वार्थहानिप्राप्तबाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयं मीमांसकै रुच्यते परिसंख्यापदेन चायमन्यवद्भिमते इति बोद्ध्यम्। इतिपक्षे त्विति। अनेनारुचि
र्बोधिता। तद्बीजं तु लक्षणायां गौरवं फलाभावश्च तदभावे लक्षणाया अनौचित्यं चेति। इ[illegible] समासे इति। इत्यनुवर्तमाने तद्धितार्थेति समासे इत्यर्थः। स्वरविधौ व्यञ्ज
नमविद्यमानवदिति तु नात्र। तस्य स्वरोद्देश्यकविधावेव प्रवृत्तेः। नोत्तरपदेनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति सूत्रे देवताद्वन्द्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधके

निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनेति बोद्ध्यम्। सुब्विधिमुदाहरति। आलमित्यादिना। स्वरविधौ तु पञ्चार्मम्। दिक्संख्ये संज्ञाया
मिति समासे नलोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति अर्मे चावर्णं द्व्यच्त्र्यजिति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। संज्ञाविधौ पञ्चत्व
न्नलोपे कृते पीत्यादिना[illegible] प्रत्ययेषु वक्ष्यति। कृतितु ग्विधौ तु वृत्रहभ्याम्। ह्रस्वस्य पिति [illegible] तुगन्। कृति किम्। वृत्रहच्छत्रम्। छे चेति तुक् स्यादेव। प्रतिदिवेति।
कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव इति कनिन्। हलि चेति दीर्घः। उपधायां चेत्युपन्यस्तम्। तत्रादिवेर्वकारस्यानुपधात्वात्। इन्नूहन्। ॐ पृथिव्यादिपर्युदास
रूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्त्वात्। अतएवाचः कर्तृयकि शतुरनुमो नद्यजादी इत्यादौ अच इति अजादी इत्यादि च चरितार्थम्। अतएव राजवतीत्यादौ नलोप
स्यासिद्धत्वाद्दन्वतीशब्दत्वादन्तोवत्या इति स्वरो न। उदश्वित्वानिमत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः। इदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। इदमेवाभिसं
धाय यतो नाव इत्येतन्निषेधमूलकं हलस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषान्तरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तम्। अनुपधात्वादिति। धातोरुपधाभूतरेफव
कारयोर्हल्यरयोरिति तदर्थादिति भावः। प्रतिदिवन्शब्दादाचारक्विप्यपि अनुनासिकस्येति दीर्घे इदं रूपं दुर्लभं, वस्तुतो हलन्तेभ्य आचारक्विपोनभिधानमन्यत्रोक्तम् ॥

पञ्चमीसमासोमास्त्विति ॥ तथेति। यथोपधाग्रहणादक्रुदिति दीर्घव्यावृत्तिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणासंबद्धोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः। पञ्चमीसमासोमास्त्विति। न·श· तथेति। यथोपधाग्रहणादक्रुदिति दीर्घव्यावृत्तिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणासंबद्धोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिः सिद्धेतिभावः। णत्वग्रहणमिति। आषव

९१ सार्वत्रिकोमास्तु अनित्यत्वादित्यर्थः। तदनित्यत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे एकाच्त्वाभावादेवैकाजुत्तरेति णत्वव्यावृत्तिः सिद्धेतिभावः। इदन्त्रिपाघान्तत्वपरिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन। पिनाविन्त्येतद्धित प्रयोजनं, तच्च बहिरङ्ग· तयाप्यस्येति चेत्यल्लोपासिद्धत्वेनापिसिद्धमिति तन्मास्त्विति भावः।

उपधायाद्‌इति। उपधादीर्घस्यैवायंनियमः। तेन वृत्रहायतद्‌इत्यत्र अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घो भवत्येव। तथा वृत्रहणीइत्यत्रानुनासिकस्यक्विझलोरिति यो दीर्घः सोपि नियमेन व्यावर्त्यते उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादितिभावः। हन्तेरत्पूर्वस्येति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे। हन्तेः। प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह। प्रहण्यादिति। प्रकृतोपयुक्तमंशमाह। अत्पूर्वस्य। एकाजुत्तरेति। न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम्। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात्। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वाच्यम्। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति उक्तेः। यत्तु अट्कुप्वाङिति सूत्रे वृत्रघ्नः सुघ्न इति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातं प्रातिपदिकान्तेति णत्वप्रसङ्ग इति तत्पञ्चमीसमासोमास्त्वित्याशयेन। तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वित्याशयेन वा बोद्ध्यम्। णत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं कौस्तुभे प्रपञ्चितम्। वस्तुतस्तु कुमतिं चेति निर्देशात् णत्वमिह न्याय्यम्। सर्वथापि वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तं णत्वं नियमेन न निवर्त्यत इति सिद्धम् ॥

भाष्ये ध्वनितमिति। अन्यथा सिद्धमाषपवनीत्येतस्य तदुदाहरणत्वोक्त्येत्यभिमानः। न्याय्यमिति। तस्य प्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादिति भावः। न च सन्निपात परिभाषया तदप्राप्तिः। सर्वणत्वेषु कवर्गव्यवायाश्रयणेन तद्विषये तस्या अनित्यत्वावश्यकत्वात् ॥ राम· रामः ९१

हादेशेष्विति। हादेश कवर्गव्यवाये इत्यर्थः। आर्षत्वाद्वार्तिके समासः। वार्तिके हादेशे तूक्ते द्रुघण इत्यादौ पूर्वपदादिति णत्वं सिद्ध्यति। तत्र हि हन्तेरप्प्रत्ययो घनादे
शश्च। अत एवागारैकदेशे इति सूत्रे प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणम्। तत्रापि हन्तेर्घनघानादेशविधानात्। न्याय्यत्वादिति। न च वार्तिकरीत्या बहुवृत्रहाणीति
णत्वमायाति। सूत्रारम्भे तु नेति वार्तिकारम्भस्यैव न्याय्यत्वात् कथं न्याय्यत्वं बहिरङ्गत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वे तु प्राघानीत्यत्र दोषः। तथा सूत्रारम्भे प्रघनाघन इत्यत्र णत्वं प्रा
भाष्ये तु कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः। किं प्रयोजनम्। वृत्रघ्नः। सुघ्नः। प्राघानि। हन्तेरत्पूर्वस्येति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्युक्तम्।
एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः। वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसंग्रहस्यैव न्याय्यत्वा
दिति दिक्। माधवेनोक्तमिति। इत्यहितदीयो ग्रन्थः। भसंज्ञायाम ल्लोपे उत्तरपदमनचूकं स्यात्। स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेति एकाजुत्तरपदत्वाभा
वात् प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चेति विकल्पो भवति। एत्र प्रोवृत्रघ्ण इति। तद्भाष्येति। किं चाल्विधित्वान्नेत्यसंगतम्। अल्विध्यर्थमेव अचः परस्मि
न्नित्यस्यारम्भात्। तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव वाच्यत्वात्। विकल्प इत्यप्यसंगतम्। कुमति चेति सूत्रस्य दुर्वारत्वात् इत्यवधेयम्। मघवा बहु
लम्। अर्वणस्त्रसावनञ इति सूत्रात् त इत्यनुवर्तते। तदपेक्षया च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्याह। मघवन्शब्दस्येति। अधातोरिति। अधा
तुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः। अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम्। धातोश्चेद्भवति अञ्चतेरेवेति ॥ ७७ प्रोतिवार्तिकरीत्या तु नेति वाच्यम्। आत्पूर्वस्येत्यनेन हस्वा
निक कवर्गाभावव द्वन्तेरेवोपलक्षणेनादोषात्। प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरगारैकदेशे इति सूत्रे उच्चारणमत्रत्यात्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वे मानम्। णत्वनि
मित्तनकत्वस्यनापेक्षयोक्तार्थतात्पर्यग्राहकत्वौचित्यादिति भावस्तदेतद्ध्वनयतोक्तम्। वार्तिकार्थोपसंग्रहस्येति। भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्य लक्षणार्थं बीजमाह। अञ्चतिग्र
हणं हीति। अञ्चतेरिति। नलोपिनोञ्चतेरित्यर्थः। नलोपेन निर्देशात्। सामान्यापेक्षश्च नियमस्तेन पर्णध्वद् गोमत्यतेः क्विपि गोमान्। नित्या दावुगितश्चेति ङीब पिनेति दिक्। स्पष्टं चेद

॥

मत्र भाष्ये उणितश्चेति सूत्रेण।

म॰ श॰ ९२ कैयटेनेति। अयंच कैयटः केशाद्वइति सूत्रस्थः। अर्वणस्तृइत्यादि। अर्वणो मघोनश्च न शिष्यं यतस्तच्छान्दसं सामान्यतो बोधितानामपि केषांचिद्बहुधात्वादिवन्नि
यतविषयत्वादित्यर्थः। एवंच छन्दसि दृष्टानुविधिरिति न तदर्थः शास्त्रारम्भ इति तात्पर्यम्। एवंहि छान्दसलक्ष्यसाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रकारान्तरेण
पि सिद्धिमाह। मतुब्वन्योरिति। मह धातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्च मतुब्वनिभ्यां रूपद्वयसिद्धिरिति भावः। ननु सूत्रारम्भे नित्यस्तृ आदेशोऽर्वणः प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोपि
तत आह। छन्दस्युभयेति। त्रादेशतदभावेत्यर्थः। तदुदाहरणमिमान्यर्वणः पदानीति। एतत्प्रत्याख्याने दीर्घो घकारोदात्तत्वं च लभ्यते। एतेनास्य छान्दसत्वाच्छन्दसित्रा

एवंच गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ संप्रति धातुत्वेपि विद्ध्यर्थम धातुग्रहणम्। एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति। ननु कुर्वन्नित्यादाविव संयोगान्त
लोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह। इहेति। बहुलग्रहणादिति। क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः। निपातनादिति। महेर्हेका
रस्य घकारः अवुगागमः कनिप्रत्ययश्चेत्येतस्त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः। प्रत्याख्यातमिति। तथाच छन्दसीवनिपावित्यत्र कैयटेनोक्तम्। मघवा
बहुलमित्येतन्न कर्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति। यत्त्वत्र वार्तिककृतोक्तम्। अर्वणस्तृम
घोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत्। मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनादिति॥ [illegible]देशपक्षे मघवन्नित्येव रूपं तच्च मत्वन्तस्य छान्दसत्वाद्दीर्घाभावेन सा
ध्वमिति प्रत्याख्यानाशयः। लोके तु मत्वन्ते दीर्घो भवत्येवेति परास्तम्। वार्तिकास्वारस्येन तथाप्रतीतेर्मघवानृजीषीत्यादौ वेदेपि दीर्घस्य पठ्यमानत्वाच्च। तदे
तत्कैयटेनोक्तं भाषायामसाधुतेति। केशाद्वइति सूत्रस्थ उक्तकैयटस्तु एतत्सूत्रस्य वार्तिकविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्च हेय एवेति ज्ञेयम्। यत्तु छान्दसा अपि क्वचिद्भाषा रा॰ भ॰
यामित्याश्रित्य भाषायां प्रयोग इति। तन्न। तज्ज्ञापकस्य वयस्यासु मूर्ध्नो मतुबिति सूत्रप्रयोगस्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेष्ट्यान्यथासिद्धत्वादिति दाशयः॥ ९२

तद्धनिबन्नेति। इदं चिन्त्यं, नशिष्यं छान्दसंहि तदिति सामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य सङ्कोचे मानाभावात्। कविप्रयोगाणां बहुशः प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामार्षवचनसंकोचे यत्नतद्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तद्वनिबन्नं मघोदात्तमघवन् शब्दविषयकम्। छन्दस्येव वनिब्विधानात्। अतो न कैयटस्य पूर्वापरविरोध इति ध्वनयन्नाह। छन्दसीत्यादि। अन्तोदात्तं विति। यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिनन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तं लभ्यते तथापि उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः पूषा त्वेतो नयतु अग्निर्मूर्धा निर्मज्जानं नपर्वणो जभार त्वमर्यमा भवसि यत् इत्यादौ तत्तत्रोपात्तानामुक्षन्नादीनामन्तोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः। मघवा बहुलमिति सूत्रे मघोन इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्येति लोपमाशङ्क्य नैतदस्ति। अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तथा हि भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यत इति वदन्न्यासकारोऽपि मघवन् शब्दस्यान्तोदात्तत्वे भाषायामपि साधुत्वे चानुकूलः। एवं स्थिते मतुपमाश्रित्य त्रादेशं प्रत्याचक्षाणो भाष्यवार्तिककृतौ मघवानित्यत्र त्रादेशपक्षेपि दीर्घं स्वीकुरुत एव। फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवात्। अतो बहुलग्रहणान्मासिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्भाष्यादिसंमतमेव। यत्त्वाहुः। मतुप्पक्षेपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येवं भाष्यस्याशय इति। तन्न। मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात्। उदाहृतभट्टिकैयटविरोधाच्चेति दिक्। एतेन श्वन्नुक्षन्नित्यत्र निपातितस्य मघवन्नित्यस्य त्रादेशे दीर्घाभावान्मघवन्निति क्षीरस्वामिग्रन्थः प्रत्युक्तः। तथा च कातन्त्रसूत्रं सोमघवान् मघवा चेति। विचारचिन्तामणावपि मघवानेव मघवेत्युक्तम्। काशिकायामपि दीर्घ एव दृश्यत इत्यलं बहुना। अर्वणस्तृ। ऋ धातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति। छन्दसीवनिपाविति वनिपि वेदे अर्वेति। लोके तु ऋधातो रेव वनिपि सेत्स्यति। रूढिशब्दश्चायम् ।
नमानत्वमिति दिक्। उवित इति भाव इति। तथा च वनो र चेति सूत्रे भाष्ये मघोनीत्यत्र प्राप्नोति मघवन् शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ॥

म॰श॰ प्रायुङ्क्तेति। अत्र यदुक्तमन्यत्तदुक्तम्। इतिपक्षे इति। अस्यिदधीत्यत्रोदात्तपाठेनसिद्धे उदात्तग्रहणेन शास्त्रे विनायत्नं स्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षया भेदकत्वज्ञाप
६३ नादितिभावः। उञःऊँ इत्यत्र नासिकाव्यापारेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषां समानम्। भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानणिविद्ध्यर्थत्वाद्दोषः
वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय इत्यमरकोशात्। अतोर्थोपि न भिद्यते। तथापि नान्तनान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं तृज्वत्क्रोष्टु
रितित्रिसूत्रीवत्। यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। अर्वन्मघवन्शब्दयोर्भाषायामत्वमधुत्वमेव। अर्वणश्च मघोनश्चेत्यादिभाष्यादिति। तदापाततः। भाष्यस्यवि
शेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात्। तथा च श्रीहर्षः। वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्व इति प्रायुङ्क्त। ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रेऽनुनासिकोच्चारणे
पि आन्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह। आ आदिति। यस्त्वाहुः। इहानुनासिको न। अनण्त्वेन सवर्णग्रहणाभावात्। न च तपरस्तत्कालस्येति
अनणिविद्ध्यर्थमिति वाच्यम्। भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधात्। गुणानामभेदकत्वेपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्ग इति। अत्रेदं
वक्तव्यम्। अनणिविद्ध्यर्थमिति शङ्कायां भाव्यमानइत्यादिग्रन्थस्यासङ्गतम्। तस्याण्विषयत्वात्। यदाहुः। भाव्यमानोणित्यादि। अन्यथा चोकुरित्या
दावपि निषेधापत्तेः। तत्रोदित्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत्। किमनेन बकबन्धनप्रयासेन। तपरस्तत्कालस्येति सूत्रेऽप्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृ
ताऽननुवर्तितत्वाच्च। किं च शुद्धैकव्यक्तेरित्यसंगतम्। अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धरत्वात्। एकाव्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्यक्त्यन्तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फ
लितः। स च गुणानां भेदकत्वे सत्येव सङ्गच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत्।
तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौ मानाभावादित्यपि बोद्ध्यम्। अननुवर्तितत्वाच्चेति। एवं च तत्र सूत्रे तत्संबन्धे मानाभावः। एवं च भेदकत्वेपि तपरसूत्रस्यानणिविद्ध्यर्थत्वाद्दोष रामः
इति भावः। नान्यथेति। एवं च गुणानामभेदकत्वेपीत्युपक्रम्यतादृग्युक्तिरसङ्गतेति भावः ॥ ६३

मूलशैथिल्यादिति। सवर्णग्रहणाप्राप्तेरितिभावः। तद्विशिष्टस्येति। यत्कृतिस्थानिश्रवणानदन्तविद्यभावाच्चेतिभावः। अयम्। इनस्त्रियामित्येषः। एवंचरुक् पूरित्येषत्वेन निषेधेनापिवारयितुंशक्यइतिभावः। योन्यश्चेति। योन्यइतिसूत्रमित्यर्थः चाट्टिलोपः। प्रत्ययमिति। तदन्तग्रहणादितिभावः। नभवतीति। नचटिलोपोनविभक्तिनिमित्तकोऽन्यत्रापितत्त्वरत्नेरितिवाच्यम्। प्रकृतोदाहरणेविभक्तिनिमित्तत्वमात्रेणतत्त्वरत्नेः। अतएवयुवोरनाकावितिसूत्रभाष्येप्युपूर्वेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः

एतेनभाव्यमानोणसवर्णान्नगृह्णातीतिनिषेधादाकारोनानुनासिकइतिप्रसादग्रन्थोपिप्रत्युक्तः। दीर्घस्थानणत्वेनमूलशैथिल्यात्। योन्यः। स्थान्यादेशौह्यावपानचक्रौ। येर्थइत्येवसिद्धेइतोद्वचनम् ऋभुक्षिन्नर्थम्। न्यादेशइति। केचित्तुअन्यादेशमाहुः। तत्राकारप्रश्लेषोव्यर्थः। यत्तुन्यासकृताप्राचावोक्तमनेकाल्त्वेपियकारमात्रस्यायमादेशोनिर्दिश्यमानस्यादेशाभवन्तीतिन्यायादितितन्न। तद्विशिष्टस्याप्रसङ्गेनोक्तपरिभाषायाइहविषयाभावात्। प्रसङ्गादाह। स्त्रियामिति। सुपथीति। इनस्त्रियामितितुकबनकृतः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। युवोरनाकावितिसूत्रेसुपथीतिभाष्याच्चानपूजनादितिनिषेधस्यतुनायंविषयः। षचः प्राचीनेषेवसइतिवक्ष्यमाणत्वात्। पथिमथीत्यत्रंयोन्यश्चलिङ्ग-विशिष्टपरिभाषयाप्राप्तंविभक्तौलिङ्ग-विशिष्टग्रहणान्नभवति। शाविति। यत्तुप्राचाइतोत्सर्वनामस्थानेथोन्यइतिसूत्रद्वयेसुटीतिव्याख्यातम् ॥

संगच्छते। परत्वादित्यभ्युच्चयः। नचाभिव्यक्तपदार्थाइतिन्यायेनकथमत्रात्वादीनांप्रवृत्तिः। तस्यन्यायस्यपदकार्यविषयत्वेनतपरकरणादनित्यत्वेनचेहाप्रवृत्तेः नचनकेवलः पथिशब्दः स्त्रियामस्तीतियुवोरनाकावितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विपोनभिधानमितिवाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्त्यानदङ्गीकारेप्यसतेः विभक्तौलिङ्ग-विशिष्टग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरेहिभाष्येतदुक्तम् ॥

म॰श॰ नमणिति। ननु तद्भावेपी यङ् दुर्लभः। सुब्विधावन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनावर्णान्ताङ्गभावादिति वाच्यम्। सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मनिमित्तकसुब्विधेरेवग्रह
९४ णात्। अतएव दण्डिषिलादौ षत्वेन लोपस्यासिद्धत्वं न। न च न्यादेशेङ् कृत्तपरिभाषयाने य ङ्। तस्या अनित्यत्वात्। न चैयङिं कृते त्वं दुर्वारम्। सन्निपातपरिभाषया
स्वातिरिक्ततद्विघातकस्य बाधेनादोषादिति भावः। न च प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षन्यापेक्ष्यान्तरङ्गत्वाद्यणेव स्यादिति वाच्यम्। प्रातिपदिकस्याप्यत्र प्रकृति

तदसत्। निर्बीजलक्षणापत्तेः। क्लीबे औङः श्यांसु पथीत्यत्रातिव्याप्तेः। सुपन्थानि पश्येति शसि रूपस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्चेति भावः। अत्रेदमवधेयम्। पन्था
नमात्मन इच्छति पथीयति। ततः क्विप्। अल्लोपः। यलोपः। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीत्यात्वम्। थोन्थः। पन्थाः। इतोत्सर्वनामस्थान इत्य
त्वञ्च भवति। इत इति तपरकरणात्। एरनेकाच इति यणं बाधित्वा परत्वादनित्यत्वाच्च थोन्थः। संयोगपूर्वकत्वान्नयण्। पन्थियौ। पन्थियः। पन्थिय
म्। पन्थियौ। भस्य टेर्लोपः। पथः। पथा। पथीभ्याम्। पथीभिः। इत्यादि। एतेन इतोत्सर्वनामस्थाने इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति
हरदत्तग्रन्थः प्रत्युक्तः। यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणोन्ये च सुखीः सुतीरितिवत् पथीः पथ्यौ पथ्य इत्याद्युदाजह्रुस्तच्चिन्त्यम्। सावाल्लस्य दुर्वारत्वात्।
यत्तु पथिमथ्यृभुक्षामिति नान्तप्रकृत्यनुकरणमेतदिति। तदप्यनर्थकम्। एकदेशविकृतन्यायस्य दुर्वारत्वात्। पन्थावृत्तत्रापि नित्यत्वात् विशेषवि
हितत्वाच्च पूर्वमात्वे कृते ऽनान्तत्वेनन्यादेशाप्रसङ्गाच्च ॥ त्वेन हलादेरपि तन्निमित्तत्वेन यण्प्रकृतितन्निमित्तव्याप्यत्वाभावात्। नदोः सः सावि
तिसूत्रेनन्त्ययोरित्युक्त्या तत्तस्याख्यानाय भाष्यकृता दस इति योगविभागकरणेन च तादृशान्तरङ्गत्वस्य सर्वत्रानाश्रयणाच्चेति बोधनात्। सावाल्लस्येति। न्यादेशस्या प॰भिः
प्युपलक्षणम्। यदि वैयात्यान्नात्रातिदेश इति वदेत्तत्राप्याह। पन्था इति। न्यादेशेति। अत्वस्याप्युपलक्षणम् ॥ ९४

नात्वादीति।नचनपदान्तेतिनिषेधः।अनान्ततयानःक्वेदितिनियमेनसञ्ज्ञाविधौनलोपासिद्धत्वेनचेकारान्तेपदत्वाभावादेतेनपदान्तत्वादिकोसवर्णइतिह्रस्वेऽ
त्वंदुर्वारमित्यपास्तमितिभावः।आश्रितत्वादिति।तत्प्रकृतिकसख्युरितिरूपेङसनिमित्तोयणक्अजकारनिमित्तकत्वेहिकिंनिमित्तकलोपापत्तिः।ङसनिमित्त
कस्यतुबहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्नलोपःस्थानिवत्त्वेहिव्यवधानान्ननिमित्तकोपिनस्यात्।अनुकूलत्वाच्चेति।आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामनित्यत्वेनैतद्धि

यदप्याहुः।अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वान्नात्वादि कौलुप्तंनस्थानिवदितिनेहाश्रीयतइति।तदपिचिन्त्यम्।तथासतियणप्रसङ्गात्।स्वत्यादितिसूत्रे
मुख्योःसुखीरित्यादिनिर्वाहायक्कौलुप्तंनस्थानिवदित्यस्यकैयटादिभिराश्रितत्वात्।इतोदित्यत्रतपरकरणंकुर्वतःसूत्रकृतोपिइहानुकूलत्वाच्चात
स्मादात्वंम्यादेशश्चन्याय्यस्वेवेतिस्थितम्।एतेनमथीः।मथ्यौ।मथ्यः।इत्याद्यपिप्रत्युक्तम्।मन्थ्याः।मन्थियौ।मन्थियः।इत्यादेरेवन्याय्यत्वात्।यदपिऋभुक्षीः।ऋ
भुक्षौ।ऋभुक्ष्यइत्यादि।तत्रसावात्वंदुर्वारमित्युक्तमेव।औङादिषुयणतुदुर्लभःसंयोगपूर्वकत्वात्।तस्मात्ऋभुक्षाः।ऋभुक्षियौइत्यादिबोध्यम्।सान्ताषट्।
स्त्रीलिङ्गनिर्देशःसंख्यांविशेषयितुम्।तत्सामर्थ्याच्चपूर्वत्रसंज्ञापरमपिसंख्याग्रहणमिहसंज्ञिपरंसंपद्यतइत्याशयेनाह।संख्येति।यत्तुप्राचाउपदेशकालेषां
न्तानान्ताचेत्युक्तम्।तत्सङ्ख्येत्यत्रनलोपेकृतेपीत्यादिस्वग्रन्थविरुद्धम्।संप्रत्यनान्तत्वेपिउपदेशेनान्तत्वमासीदितिकिमसिद्धत्वेन।नन्वेवंपूर्वापरविरोधःकाशि
कायामपितुल्यइतिचेत्किंततः।

षयेऽप्रवृत्तिबोधकतयेतिभावः।विशेषयितुमिति।विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येतिभावः।तत्सामर्थ्याच्चेति।ष्णान्तेतिअनेनविशेष
णसामर्थ्यादित्यर्थः॥संख्याशब्देतत्त्वासंभवादितिभावः।इहेति।अनुवृत्तमितिशेषः।संज्ञिपरमिति।यद्यपिसंज्ञिषुबहुगणवतुडतिषुपितदसंभवस्तथापिलोकेसं
ख्याप्रकारकबोधजनकाःपञ्चादयइहतत्त्वेनविवक्षिताइतिबोध्यम्।किमसिद्धत्वेनेति।नलोपेकृतेपीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेतिभावः॥

बाधेदूषणे। अवयवेनेति। सान्तपदावयवेन षकारनकारेणेत्यर्थः। समुदायेन। सान्तपदेन। ससंबन्धिकः नित्यसंबन्ध्यन्तरसापेक्षो यथा गुर्वादिः। सापेक्षोपीति। सा
पेक्षस्यासमासे हि ततो बोधाभावे बीजं न च नित्यसमासपक्षे तद्बीजमस्तीति भावः। तदेवाह। वाक्यवदिति। व्यपेक्षा। अकाङ्क्षा। अवयवान्। गुर्वादीन्। संसृष्टस्य युज्यन्ते

बाधे द्वन्द्वेऽन्यस्मात्किं द्वन्द्वेऽन्यदपि बाद्ध्यतामिति न्यायात्। यत्तु व्याचख्युः। उपदेशकाले यौ षकारनकारौ तदन्तेत्यर्थः। देवदत्तस्य गुरुकुलमि
तिवत् समुदायेन संबन्धान्नासमर्थसमास इति। तदापाततः। अवयवेन संबन्धं व्याख्याय समुदायेन संबन्धादित्युक्तेः परस्परव्याघातात्। किं
च यत्रोपसर्जनपदार्थः ससंबन्धिकस्तत्र द्वयी विधा। सापेक्षोपि समस्यत इत्येका। प्रधानपदार्थस्यैव कुलादेर्गुर्वादिनेव देवदत्तादिनापि संबन्धः स
च गुरुणा सह उत्पत्तिगर्भः देवदत्तेन सह तु तदीयगुरूत्पाद्यत्वरूपो गुरुघटित इति द्वितीया विधा। उक्तं च हरिणा। संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं
सर्वः समस्यते। वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते इति। समुदायेन संबन्धो येषां गुरुकुलादिना। संसृष्टस्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता
सहेति च। अत्र उपसर्जनं न संबन्धिकम्। येन द्वयी विधावकाशमासादयेत्। नन्विहाप्यन्तशब्दः ससंबन्धिकार्थोस्तीति चेत्। उपदेशकाले
यौ षकारनकारावविनिवदद्भिस्तदन्वयस्य त्यक्तत्वात्। अन्यथा हि उपदेशकालेन्तौ यस्येति वक्तव्यं स्यात्। वस्तुतस्तु तदपि न ॥

द्वन्द्वस्य तद्वारकसंबन्धेन युज्यन्त इत्यर्थः। उपसर्जनमाप्णपदमानससंबन्धिकं न संबन्धांशे नित्यसाकाङ्क्षम्। साकाङ्क्षो नित्यसाकाङ्क्षः ॥

ईशितव्यम्। प्रजाभूम्यादि। समंप्रकृतेपीति। अन्तःशब्दस्यउपदेशकालंप्रतिननित्यसाकाङ्क्षेतिभावः। सञ्ज्ञिपरत्वेत्यादि। संख्यापदस्येत्यादिः। अन्तग्रहणंसमास
संपादनद्वारान्यपदार्थबोधकत्वेनतत्संपादकमितिभावः। किंचान्तग्रहणस्यतदर्थत्वेतस्यविशेषणतयासप्तम्यन्तत्वेनचपूर्वनिपातापत्तिः। उणादीनामव्युत्पत्ति
पक्षेप्रत्ययानांसमुदायानांवोपदेशाभावेनत्वदुक्तार्थासंगतिश्चेत्यपिबोध्यम्। उपदेशग्रहणंकर्त्तव्यमिति। वार्तिकस्यतुस्वप्रकृतिप्रत्ययोपदेशकालेसान्तेत्यर्थस्त्व

अन्तःशब्दोहिअवयविनिसाकाङ्क्षोनतुयत्रकुत्रचित्। अन्यथाऋद्धस्यराजपुरुषइतिस्यात्। राज्ञोपिईशितुरीशितव्यंप्रतिसाकाङ्क्षत्वात्। राजाप्रभौ
नृपेचन्द्रेयक्षेक्षत्रियशक्रयोरितिकोशात्। यदितुऋद्धंप्रत्यनाकाङ्क्षेतिब्रूषेतर्हिसमंप्रकृतेपि। सन्निपातेति। तथाचोपदेशकालइतिव्याख्यानंनिष्फ
लमपीतिभावः। यत्त्वाहुः। परिभाषाया अनित्यत्वात् लुक्स्यादिति। तत्साहसमात्रम्। दृष्टस्थलेप्यप्रवृत्तौपरिभाषायानिष्फलत्वापत्तेः। किंचोपदेश
इतिनिर्मूलमपि। यत्तुवदन्ति। अन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वंलभ्यतइति। तदपिन। संख्येत्यस्याकर्षणेनसञ्ज्ञिपरत्वसंपादनेनचसामर्थ्योपक्ष
यात्। नोपधायाः। नेतिलुप्तषष्ठीकमङ्गस्यविशेषणम्। गौणत्वेत्विति। बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादितिभावः। प्रियपञ्ज्ञामिति। ञकार
द्वयमध्येचकारः। अष्टनआ। हलादाविति। रायोहलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते। तच्चविभक्तेर्विशेषणमितिभावः ॥

यातुसमस्तान्तपदार्थभूतस्यउपदेशकालस्यतथान्वयोवक्तुमशक्यइतिस्पष्टमेवेतिदिक्। हलीत्यपकृष्यतइति। हलीत्युभयोः शेषइतिभाष्योक्तेरितिभावः। स
न्निपातेति। नान्तत्वप्रयुक्तषट्सञ्ज्ञकसन्निपातेनजातस्यनुडस्तद्विघातकत्वमितितस्याः प्राप्तिः ॥

अनित्यत्वादिति। नचनुटि नोपधाया इति दीर्घे नलोपेनाष्टानामित्यस्य सिद्धेः किमनित्यत्वेना। नचनलोपस्यापि सन्निपातपरिभाषया प्राप्तिः। नलोपस्यासिद्धत्वेन तद्विषयेतद्
प्राप्तेरिति वाच्यम्। हलचे जन्तस्त्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे हे गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपे पिनस्यस्यानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्त सन्निपातविघाताभावान्तत्रानित्या
त्रिपरभाष्यासङ्गतेः। सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्तस्यानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपिकथमिति विभावय। किंच पूर्वत्रकर्तव्ये नदसिद्धत्वेपि तत्रकृतेतस्यासिद्धत्वेमानाभा

तेनाष्टनामित्यत्रनुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वादास्वंनतुप्राक्। अन्यथा अष्टन् आमिति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वेकृते। नान्तत्वेषट्सञ्ज्ञा
भावान्नुट् नस्यात्। नचयथोद्देशपक्षेन्तरङ्गत्वात् प्रागेवकृताषट्सञ्ज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेपिसुलभेति वाच्यम्। अल्विधौ उक्तन्यायायोगादिति भा
वः। अष्टाभ्य औश्। कृताकारादिति। ननु हलीत्यपकृष्यतद्दिक्तम्। तत्कथं कृताकारतादृत्यत आह। आष्टभ्य इति। कृतात्वस्येदमनुकरणं नतु लक्षणवशसंपन्न
मात्वम्। तथाहि सतिवक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्यवैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः। इदमिति। श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः। अष्टनो दीर्घादिति। दीर्घा
न्तादष्टनः परा असर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तास्यात्। अष्टाभिः। दीर्घात्किम्। अष्टभिः। मध्योदात्तमिदम्। षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति बाधित्वा झल्युपोत्तम
मित्यस्य प्रवृत्तेः ॥

७७ वः। अन्यथा। हलीत्यस्यात्रासंबन्धे। परत्वादित्यभ्युच्चयः। नित्यत्वाच्चेति। कार्यकालपक्षे सञ्ज्ञायास्तत्र देशे एकवाक्यतया षट्त्वात्व
योर्बहिरङ्गत्वं समानमिति भावः। अल्विधित्वादिति। षट्सञ्ज्ञाया अल्विधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः। यदितु नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधि
करणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्यस्थान्यलूधर्मत्वाभावेन नतत्र युक्तकार्यस्य नुडादेरपि नाल्विधित्वमिति स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन चनुट् सुलभस्तर्हि स
त्येकार्यकालपक्षे नसिद्धिर्हलीत्यनुवृत्तेः फलमिति बोध्यम्। श्रुतम्। हलादौ। अनुमितम्। जश्शसोः ॥ प्र॰ मः
९९

ह्रस्वत्वारम्भस्यार्थमिति।ह्रस्वेनोदात्तत्वारम्भस्यार्थमित्यर्थः।व्यर्थंस्यादिति।ननुज्ञापितेपिव्यर्थमेवतत्।अष्टाभिरित्यत्रसावकाशस्याष्टनइतिसूत्रस्याष्टभिरित्यत्रपरत्वात्
झल्युपोत्तममित्यनेनबाधेसकृद्गतिन्यायेनपुनरप्रवृत्तेरितिचेन्न।दीर्घग्रहणेनैवसकृद्गतिन्यायानित्यत्वस्यापिज्ञापनात्।यद्वात्रयथोद्देशपक्षएवज्ञाप्यतेतत्रात्वस्य
बहिरङ्गतयाप्राक्षट्त्वेजातेनान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मरूपस्यषट्त्वस्याल्धर्मत्वाभावेनस्वरादेरल्विधित्वाभावात्स्थानिवद्भावेनैकदेशविकृतन्या
येनवाऽऽकारान्तस्यापिषट्त्वेनतत्रापिझल्युपोत्तममित्यस्यप्राप्त्याष्टन्स्वरस्यतदपवादत्वात्।नत्रपक्षेभविष्यतिकिंचिदनेनप्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेणैवसञ्ज्ञाप्र
वृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेकैयटेनोक्तत्वात्।स्पष्टंचेदंषट्सञ्ज्ञासूत्रेऽष्टनोदीर्घादितिसूत्रेचभाष्यकैयटयोः॥आकारान्तस्यषट्त्वेप्यौश्वविधिसामर्थ्यादष्टावित्यत्र
लुग्न।नन्वेवमष्टावित्यत्राष्टन्स्वरस्यचारितार्थ्यम्।हलादित्वाभावेनषट्स्वरस्यतत्राप्राप्तेः।नचैकादेशेऽस्यपवर्गाभावः।स्वरात्पूर्वंसंधिकार्याप्रवृत्तेरेद्धीत्यत्राङ्निमित्तनि

षट्त्रिचतुर्भ्योयाहलादिर्विभक्तिस्तदन्तेपदेउपोत्तममुदात्तंस्यादितितस्यार्थः।एवंस्थितेह्रस्वत्वारम्भस्यार्थंक्रियमाणंदीर्घग्रहणमात्वस्यनित्यत्वेव्यर्थंस्यादि
त्यर्थः ॥ ७ पातसिद्ध्येयद्वित्रुपरमितिसूत्रेभाष्येध्वनितत्वादितिचेन्न।एतद्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टन्शब्दस्यघृतादिपाठादन्तोदात्तत्वेनैकादेशउदात्तेनोदात्तइ
त्येवतत्रान्तोदात्तसिद्धेः।ननुप्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन्स्वरःसावकाशः,षट्स्वरविधायकेविहितविशेषणाश्रयणेनसमासेगौणेनतदप्राप्तेः।अतएवचतुरःशसीतिसूत्रेऽस्त्रि
यांप्रतिषेधोवाच्यः।चतस्रःपश्य,चतसर्याद्युदात्तनिपातनात्तत्सिद्धम्।तन्निपातनेपिचतसृणामितिविभक्तिस्वरःसिद्धः।षट्त्रीतिसूत्रेहलादिग्रहणेननिपातनस्वर
स्यविभक्तिस्वराबाधकत्वज्ञापनात्।आद्युदात्तनिपातनेहिहलादिग्रहणानर्थक्यंनह्यन्यद्धलादिग्रहणंप्रयोजयतिअन्यदतश्चतसृशब्दादितिभाष्योक्तंसङ्गच्छते।अन्य
थाप्रियाष्टानइत्यादेःसंभवेनतदसङ्गतिः।अष्टौपरमाष्टावित्यादेरेकादेशस्वरेणसिद्धेः।नचकदष्टावित्यादिस्थावर्त्यसंख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकतया

त्तरपदार्थप्रधानसमासेसमुदायस्यापिषट्त्वात्।स्पष्टंचेदंसर्वादीनीत्यत्रभाष्ये।ततोविहितत्वाच्चेतिवाच्यम्।एतद्भाष्यप्रामाण्येनतदनभिधानादितिचेन्न।एतज्ज्ञापक
परभाष्यप्रामाण्यादष्टनत्वस्यापिविहितविशेषणाश्रयणेनसमासेऽप्रवृत्तेः।प्रियाष्टादीनामनभिधानस्यषट्सञ्ज्ञासूत्रेभाष्येस्पष्टत्वाच्च।तिसृभ्योजसइतिसूत्रस्थेनोप
समस्तार्थमेकइतिभाष्येणतुल्यन्यायात्षट्त्वस्यापितदन्तेप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च।चतुरःशसीतिसूत्रस्थनुवार्तिकंजस्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावादितितिसृभ्यइतिसू

पूर्वस्मादपीति।एवंचप्रियाष्ट्नइतिहरदत्तोदाहृतंष्टुत्वंनसंभवतीतिभावः।नचपूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदितिनिषेधः।तस्यदोषइतिसापवादत्वात्।
ननुरषाभ्यामितिप्रतिपदोक्तंणत्वंतत्रग्रहीष्यामः।ननुष्टुत्वविधिलभ्यमितिचेत्।मैवम्।भाष्यमतेतदयोगात्।तथाहि।रषाभ्यामितिसूत्रेऽपदान्तस्यमू
र्द्धन्यइतिसूत्रमनुवर्त्यणग्रहणंपदान्तस्येतिनिषेधसूत्रंचभाष्येप्रत्याख्यातम्।नचमूर्द्धन्यशब्देनष्टुशब्देनवानिर्वर्त्यमानेणकारेवैषम्यंसुवचम्।यथो
त्तरंमुनीनांप्रामाण्यमितिस्थानिवद्भावएवोचितः।शब्दकौस्तुभेनस्यदोषइत्यत्रणत्वग्रहणंमास्त्वितिनिष्कर्षःकृतस्तद्रीत्याप्याह।कार्यकालपक्ष
इति।नचयथोद्देशमाश्रित्यष्टुत्वमस्त्वितिवाच्यम् ॥

त्रस्थवार्तिकवदेवदूष्य,मेकेइतिचमुख्यार्थकमितिदिक्।प्रतिपदोक्तमिति।संयोगादिलोपसाहचर्याण्णत्वस्यैवेतिभावः।प्रत्याख्यातमिति।तदेकवाक्यतयात्र
नित्यत्वेनणत्वांशेप्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरितिभावः।प्रत्याख्यानेनचस्पष्टार्थमेवतयोरुपादानंनतुफलान्तराभिनिवेशः।कार्यइति
सूत्रस्थे

प्रत्याख्यानासंभवेनेति। उक्तरीत्याभाष्यध्वनितणलग्रहणेत्यादिः णग्रहणेतिवा। पञ्चमीसमासेति। अपरविधावितिवक्तव्यमित्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्यवार्तिकव्या
ख्यानावसरेकैयटध्वनितेत्यर्थः। वस्तुतस्तदयुक्तमिति प्राङ्निरूपितम्। तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापिसमाधत्ते। फलैक्यायेति। प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वंध्वनयन्पञ्च
मीसमासपक्षेलक्ष्यसिद्धिंशङ्कते। निष्ठायामिति। सेड्ग्रहणादिति। नत्वहिसेड्ग्रहणंनानिड्व्यावृत्त्यर्थंणिजन्तात्तदसंभवात्। नचज्ञपेः सनीवन्तेतीड्विकल्पा
त्वंज्ञपितइत्यादौयस्यविभाषेतीण्निषेधेनतत्संभवतीतिवाच्यम्। यस्यविभाषेत्यत्रेकाचइत्यनुवृत्तेः। अन्यथादरिद्रातेरपिसनिविकल्पितेट्त्वेनदरिद्रितइती
ण्नस्यात्। वादान्तेतिसूत्रेज्ञप्तइतिनिपातनेनेड्भावस्यैवणिलोपस्यापिनिपातनाच्च। तस्मात्तद्योगविभागेनकालावधारणार्थमिटिकृतएवणिलोपोनतुत

फलभेदेप्रत्याख्यानासंभवेनकार्यकालपक्षस्यैवेहन्याय्यत्वादितिभावः। अतएवपञ्चमीसमासस्यप्रत्याख्यानोपष्टम्भेनापि
पृथक्त्वंप्रत्याख्यानकार्यां फलैक्यायकार्यकालपक्षस्यैवन्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्यदुर्वारत्वात्। निष्ठायांसेटीतिसेड्ग्रहणाज्ज्ञापकात्पू
र्वस्माद्विधौस्थानिवद्भावस्यानित्यतयानेहप्रवृत्तिरितितुसंभवेदुत्प्रेक्षायदित्वस्येष्टत्वंप्रमितंस्यात् ॥

तः प्रागिति। अन्यथाकारितमित्यादौपरमपीटंबाधित्वानित्यत्वाण्णिलोपेएकाचइतीण्निषेधः स्यात्पूर्वस्माद्विधौस्थानिवत्त्वेत्वप्राप्तएवनिषेधोणिचाव्यवधाना
दितिभावः। यदितुएकाचउपदेशेइत्यत्रविहितविशेषणपक्षेसेटीतिचिन्त्यप्रयोजनमित्युच्यतेतदाप्रविगणय्येतिभाष्योदाहरणादेवतदनित्यत्वम्। अन्य
थाल्लोपस्यस्थानिवत्त्वाल्ल्यपिलघुपूर्वादितिणेरयादेशोनस्यात्। ल्यपीतिसूत्रंप्रशमय्येत्यादौचरितार्थमितिदिक् ।

स्पष्टमिति। वस्तुतस्तु षड्भ्यो लुगित्येतत्साहचर्याद्स्य गौणेन प्रवृत्तिः। तस्य च विहितविशेषणाद्गौणे प्रवृत्तिरिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। गौणे औशो प्रवृत्तौ त
ज्ज्ञाप्यात्वमपि नेति बोद्ध्यम्। इत्येवस्यादिति। यद्यपि हलीत्यपकर्षपक्षे प्रियाश्वितिनसिद्ध्यति। प्रियाष्टः न इति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम्। तथापि अपकर्षाभावेप्या
त्वस्य वैकल्पिकतया प्रियाष्टान इत्यस्य दुर्वारत्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेरेव गर्भतया तद्व्याख्यातम्। प्रियाष्टइनीति। आवादेशे वकारस्य लोपः शाकल्यस्येति लोपोत्र
गौणत्वेप्यौश्च प्रवृत्तौ हि भाष्यमसंगतमेवेति भावः। कैयट इति। अत्राहु चिवीजं तु यथालक्षणमित्यस्य तत्कृतानैव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तते प्रयुक्तानामेव ल

लक्षणैकचक्षुष्कतायां तु अनित्यत्वपुरस्कारोनुचित एवेत्यास्तां तावत्। जः शसोरिति। औश्त्वं हि लुग्मुदाविव गौणत्वेन भवति। अष्टाभ्य इति बहु
वचननिर्देशात्। अन्यथा हि कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टा औशिति। अष्ट इति वा। एतच्च रान्तेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। त
था च औश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य एवोचितम्। तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव स्यान्न तु प्रियाष्टा इत्याशङ्क्योक्तं भाष्ये
यथालक्षणमप्रयुक्ते इति। न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः ॥

७ लक्षणेनान्वाख्यानादिति द्वितीयव्याख्यैव युक्ता। आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते इ
ति वाक्यशेषासङ्गतिः। प्रयुक्तेपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात्। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभियुक्तोक्तिविरोधाच्च। यथालक्षणमित्यस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव
योग्यतानतुलक्षणप्रवृत्तेरित्यक्षरार्थः। किंच भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैषैव व्याख्योचिता। एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयो
रनौचित्याच्च। तस्मादत्रत्यं मूलं टीका चैवं व्याख्यात् कैयटाद्यनुरोधेन। वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेति दिक् ॥

आत्वस्याभावादौश्त्वंनेति। अत्रवृत्तिकृताऔशोभावादात्वंनेतिवक्तुंयुक्तम्। प्रथमैकवचनमिति। हल्ङ्याब्भ्यादिलोपात्परत्वादात्वेसोर्लोपाप्राप्त्यारुत्वविसर्गौ। नचलोपे
न्तरङ्गः। प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेनसमत्वादित्यभिमानः। नलोपाभावस्त्विति। क्रुञ्चधातुर्नोपधइतिसंमताकारीयधातुवृत्त्यनुसारेणेदम्। परेश्चेतिसूत्रभाष्या

वामनोपि। अष्टाभ्यऔशितिसूत्रेतदन्तग्रहणात्परमाष्टावित्युक्त्वाप्रियाष्टानइत्यत्रात्वस्याभावादौश्त्वंनभवतीत्याह। हरदत्तस्तुतत्रैवप्रियाष्टानइत्य
त्रेतिवृत्तिग्रन्थमुपादाययथापुनर्गौणतायामात्वंनभवतितथातद्विधावेववक्ष्यतइतिप्रतिज्ञायअष्टनआविभक्ताविति सूत्रेएकवचननिर्देशादुपसर्ज
नेप्यात्वम्। भविषयेआतोलोपः। प्रियाष्टः पश्येत्यादिवदन्पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतंभाष्यवृत्त्यादिविरुद्धंकथमभिहितवानितिसएवप्रष्टव्यः। हलादावे
वेति यद्यपिहलीत्यस्यापकर्षमकृत्वापिव्याख्यानंभाष्येप्रतीयते। तथापितस्यापरितोषग्रस्तत्वंप्रपञ्चितमन्यत्रेतिभावः। प्रियाष्टाइतिप्रथमैक
वचनम्। उक्तंसंगृह्णाति। प्रियाष्टइति॥ नान्ताः॥ भुदिति। बुध्यतेः क्विप्॥ धान्ताः॥ ऋत्विग्दधृक्। किंविदिति। ऋतावुपपदेयजेः क्विन्। ध
स्तोनेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वंच। सृजेः कर्मणिक्विन्अमागमश्च। दिशेः कर्मणि। उत्पूर्वात्स्निहेः क्विन्उपसर्गान्त्यलोपः षत्वम्। अञ्चेः सुप्युपपदेक्विन्चेत्य
र्थः। युजेरिति। क्रुञ्चेरप्येवम्। नलोपाभावस्त्वधिकः। कनाविति ॥

तुअयंञोपधइतिलभ्यते। तत्रहिक्रुञ्चेत्यत्रकुत्वमाशङ्क्यक्रुञ्चामितिऋत्विगादिसूत्रस्थनिपातनात्सिद्धमित्युक्तम्। तस्यनकारजत्वेतुपरसवर्णासिद्धत्वात्कुत्वा
प्राप्तौभाष्यासङ्गतिः। निर्देशेनचचयोगेकुत्वाभावोनिपात्यतेइतिक्रुङ्भ्यादौकुत्वंभवत्येवतदानलोपस्यप्राप्तिरेवनेतितत्त्वम् ॥

उच्चारणार्थ इति। ननु तदित्संज्ञाप्रयुक्तकार्यभागयमनो विशिष्यतस्य नो का सा उच्चारणे सहायसंपादनेन वर्णोच्चारणस्य चारितार्थ्ये विधेये तदपगममात्रफलि
कातु सा ऽस्त्येवेति न तस्य लोप इति सूत्रस्य भाष्यविरोध इति बोध्यम्। कुत्वस्यासिद्धत्वादिति। चोः कुरिति कुत्वस्येत्यर्थः। इदं सर्वं न्यायसिद्धार्थकथनमात्रम्। परत्वादिति।
हल्ङ्यादिलोपादित्यादिः। असंनिहितत्वादिति। स्वध्वोर्ग्रहणसामर्थ्येनैकाचो बश इत्यतस्तदनुवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च। एतेना त्रैव चोरिति वक्तव्यं तत्रै

इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः। सन्निहित इति। यत्तु प्राञ्चस्तु तीये धात्वधिकार इति। तन्न। सन्निधौ धातुग्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्वाभा
वात्। युजेरसमासे। सर्वेति। यत्तु प्राचोक्तं सुटीति। तन्न। सर्वनामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात्। लक्षणायां बीजाभावात्। क्लीबे युजी इति द्विवचने [illegible]
च। यत्तु वदन्ति नपुंसके शसि युञ्जी त्यत्र नुम् न स्यादिति। तन्न। नपुंसकस्य झलच इति नुमः सम्भवात्। सुलोप इति। कुत्वस्यासिद्धत्वात्। परत्वाददे
नुम्। ततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः। क्विन्प्रत्ययस्य कुः। पदान्त इति। यत्तु प्राचो नं झलीति। तन्न। झलीत्यस्यासन्निहितत्वात्। निष्फलत्वाच्च। यत्तु त
त्सौत्रेणैव व्याख्यातम्। झलो झलीत्यतो मण्डूकप्लुत्या झलीत्यस्मिन्ननुवर्तमानेऽपि न कश्चिद्दोष इति। तन्न। स्पृष्ट इत्यादावतिव्याप्तेः। खनू इति। खञ्जनीति ख
न्। खजि गति वैकल्ये। परौ व्रजेः। दीर्घश्चेति। यत्तु प्राचा व्याख्यातं विण् णित्वादुपधावृद्धिरिति। तन्न। पञ्चपाद्यां दशपाद्यां च्चानेन क्विप् दीर्घयोरेव विधानात्।
स्कोः। संयोगे तिलुप्तषष्ठीकम्। झलन्ताभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे। पदान्त इत्यादिना ॥ ७७ ववा क्विन्प्रत्ययस्येति वक्तव्यम्। एवं च कुग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्।

चोरित्यत्र तत्संबन्धादत्र न तदसंबन्धाच्च। निष्फलत्वाच्चेति। सिद्धान्तिसमतफलाभावादित्यर्थस्तद्ध्वनयन्नाह। अतिव्याप्तेरिति। लुप्तषष्ठीकमिति। एतेनोपसर्जनस्य सविशे
षणत्वात्समासानुपपत्तिरित्यपास्तम्। पदान्ते झलि च यौ स्कौ संयोगादी तयोर्लोप इति न सूत्रार्थः। संयोगादित्वस्य पदान्तत्वस्य चैकस्मिन्नसंभवात् ॥ ९९

उपपदानां धातूनां च पृथक्पाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थं तेन

तदपवादस्येति। सूत्रद्वयविहितण्विनपवादस्येत्यर्थः। तत्र मन्त्रे इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च पृथक्पाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थं तेन

त्रश्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः। उक्थेकर्मणि करणे वोपपदे शंसेः प्रत्ययो नलोपश्च। अस्य नलोपेपि न वृद्धिः। उक्थशासः शब्दस्य सामान्येन तु

सिद्धो न तस्य निपातनं क्रियत इति भाष्ये। तत्र तदभावस्यापि निपातनात्। दाम्‌ दाने इत्यस्मात् सुरः पूर्व[illegible] आदेई लं चेति। वहियज्योरिति।

भृज्जतीति भृट्। क्विप्। सस्येति। जस्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं [illegible]मित्यर्थः। एतेन प्राचोपि वि

परीतोक्तिः प्रत्युक्ता। ऊर्गिति। ऊर्ज बलप्राणनयोः। अस्माच्चुरादि[illegible]न्तात् भ्राजभासेत्या

दिना क्विप्। णिलोपः। सश्चचोः कुत्वेनस्यानिवत्। पदान्तविधित्वात्। पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च।

इह जान्ते श्ववयादिति नोदाहृतम्। मन्त्रे श्वेतवहोक्थेति प्रकृत्य अवे यज इति विहितस्य

ण्विनस्तदपवादस्य पन्ते ड सश्च छान्दसत्वात्। यत्तु श्वेतवाड्डुक्थशास्पुरोडाश्‌ ययजांड

सिति प्राचोक्तम्। तन्न। डसः प्रकृतभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात्। यदपि अवयादिति

प्रतीकमुपादाय ण्विनिति प्राचा व्याख्यातम्। तन्न ॥

शंसेरप्युपलक्षणमिदम्। किं चोक्तभाष्यादुक्थशासित्युच्चारणमपि प्राचामसंगतम्। न च डस्त्वविधेयः अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्चेति पदान्तविषये रुत्वे रूपसि

द्धेरिति वाच्यम्। वृद्धौ अतः परत्वाभावेनोत्वानापत्तौ श्वेतवोभ्यामित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ॥

म॰श॰ अप्रवृत्तेरिति। ननु पदान्तविषयेवासरूपन्यायेनण्विनप्यस्तु निपातनंचेदुभयोरत्वंनरु प्रकरणेअववयाइतिसूत्रपाठः। अन्यथाडसन्तेससजुषोरु रितिरु
१०० त्वेसिद्धे दीर्घमात्रस्यनिपातनात्तत्प्रकरणेएवकृतंस्यादितिचेन्न। डसुवक्तव्यः किंप्रयोजनंर्वर्थम्। क्रियतेर्वर्थंनिपातनम्। अववयाः श्वेतवाइति। तन्नवक्तव्यम्।
अवश्यंतद्वक्तव्यंडसारंभ्भोपिसंबुद्धौदीर्घार्थंतर्हिडस्नवक्तव्यः। डसपिवक्तव्यः श्वेतवोभ्यामित्यर्थमितिभाष्यविरोधात्। अन्यथाण्विन्यसेरुत्वार्थमपित
स्यावश्यकत्वेनसंबुद्धौदीर्घार्थमितिभाष्यस्यनिर्दलतापत्तिः। तस्मादत्रवार्तिकनयेवासरूपाप्रवृत्तिः क्तादिष्विवव्यवस्थितविभाषयाङ्गीकार्या। रुप्रकरणे
सूत्रंतुसूत्रकृताडसोऽकरणात्कृतंणिनन्तेरुत्वमात्रस्यैवतद्दिष्टत्वात्। श्वेतवोभ्यामितिप्रयोगंतुसूत्रकृन्नजानात्येवेतिस्पष्टंभाष्यविदाम्। केचित्तुण्विनआदे

अपवादस्यडसोविषयेउत्सर्गस्यण्विनोप्रवृत्तेः। तदोः सः सावनन्त्ययोः। अनन्त्ययोः किमाहेत परत्वात्त्यदाद्यत्वं बाधित्वासत्वंस्यात्। ततो हल्
ङ्याादिलोपेरुत्वविसर्गौस्याताम्। किंच स्त्रियांसेतिनस्यात्। वस्तुतस्तु अनन्त्यग्रहणंशक्यमकर्तुम्। नचोक्तदोषः ॥

षोडस। श्वेतवहादीनांडस्पदस्येतिवार्तिकात्। एतत्संबन्धिनोण्विनः प्रत्ययस्यडस्तदन्तेपदत्वस्यभावित्वेइतितदर्थः। अतएववृत्तिकृताण्विनंप्रक्रम्यश्वे
तवाइत्युदाहृतमेवंचवासरूपस्यात्रविषयएवनेत्याहुः। परत्वादिति। नित्यत्वंतु नात्वस्यशब्दान्तरस्यप्राप्तेः। सत्वंस्यादितिः उभयोरपीतिभावः। असौलोपस्
णिकत्वेनात्वसन्तस्येत्यस्यनप्रवृत्तिः। नचप्रत्यय विशेषापेक्षसत्वापेक्षयान्तरङ्गत्वादत्वेरूपसिद्धेर्दंव्यर्थंनादृशान्तरङ्गत्वस्यशास्त्रेनाश्रयणज्ञापनार्थत्वाद रामः
तएवभाष्येदृदृशमन्तरङ्गत्वंनक्वाप्याश्रितम् ॥ १००

पुनः — प्रसङ्गेति। कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण नित्यतायां सापि सुवचा। शब्दान्तरप्राप्त्या नित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह। सकृदिति। अनन्त्ययोरित्येत
देव सकृदिति न्यायज्ञापकमिति तदाशयः। न्याय्यत्वादिति। वस्तुतस्त्वेषामनभिधानमेव एतदाशङ्क्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः। अस्यार्थस्याष्टन्श
ब्दे उक्तः। द्विवचननोपपत्तये आह। पृथक्पदमिति। अत्र गौरवं मत्वा प्रकारान्तरमाह। प्रथमाशब्द इति। एवं च तस्यैकत्वान्ङे शब्देन समासे द्विवचनमिति भावः। तस्या

पुनः प्रसङ्गविज्ञानेत्यादावप्यस्य सम्भवात्। सकृद्गताविति पक्षे पितदोः सः सावित्यस्यानन्तरमदस इति योगं विभज्यादस एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्या
तुं शक्यत्वात्। ननु यथान्यासे ह्रीयतेः क्विपि स्त्व इति प्राप्नोति नियमे तु दद इति स्यादिति चेन्नैवम्। गौणे अत्वसत्वयोरसम्भवेन ह्रीरित्यस्यैव न्याय्यत्वात्। ङे प्रथ
मयोरम्। ङि इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम्। प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति व्याचष्टे ङि इत्येस इत्यादिना। ङे सुटोरम्विधानं तु सुवचम्। अधिकर
णत्वविवक्षयेति। यदि तु शेषे इति विभक्तिविशेषणं स्यात्तर्हि व्यर्थमेव तत्। आत्वयत्वा[illegible]विशेषविहिताभ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसंभवात्। न चैवमन्त्यलो
प इति पक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तिः। साम आकमिति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि ज्ञापितत्वादिति भावः। युवं वस्त्राणीति। शेषे लोपः। यत्तु काशिकायामुक्तं पञ्चम्या
श्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि। यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयत इति। न तद्भाष्यापेक्षया। छन्दसि तु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य विषय एवेति
बोध्यम् ॥ ७७ पीति। तस्यैवेत्यर्थः। अन्त्यलोपस्यैवेत्यर्थः। अनेनायमेव पक्षः सूत्रसंमत इति सूचितम्। किं च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः। अन्त्यलोपे
प्यस्य विभक्तिसन्निपातनिमित्तकत्वात्तन्निपातपरिभाषया बुद्ध्वा वित्यत्रैव टापो निवृत्तेः। शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव। ससुट्निर्देशप्रत्याख्यानापेक्षया
स्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायः। त्यदादीनामिति सूत्रभाष्योक्तोऽप्ययं पक्षस्तत्रैवाद्वरित्युक्त्या बोधितारूचिक इत्यन्यत्र निरूपितम् ॥

म॰शे॰ अन्त्यस्य। अङ्गवृत्तग्रासस्य। दीर्घोभविष्यतीति । जानातीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वइत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व
१०१ इत्यर्थ इति न तद्विरोधः । नन्वनेन दीर्घे पचामि भो इतिवज्जानाम्भो इत्यादावनन्त्यस्यापीति प्लुतो न स्यात्। अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्य दीर्घग्रहण
स्य प्लुतनिवर्तकत्वात्॥ न चानन्त्यस्य पदस्य च टेरिति तदर्थोऽलं कथं पचामीत्यादौ तत्प्राप्तिरिति वाच्यम्। दीर्घग्रहणसामर्थ्येनान्त्यविषय एव तत्संबन्धात् वाक्यस्यैः क्लृप्त
संबन्धस्यागे मानाभावात्। तेन वाक्यस्यानन्त्यस्य पदस्य प्लुतः स्यादन्त्यस्य पदस्य च टेरित्यर्थः तपरकरणे न तु न प्लुतस्यावृत्तिः। प्लुतस्यासिद्धत्वात्। अत एव गीः पूरित्यादौ
मपर्यन्तस्य किमिति। अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः। अङ्गकार्ये इति। एतेनाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषा अर्थत उपनिबद्धा। अङ्गे अङ्गाधि
कारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रम्। तस्मिन् कृते सति प्रवृत्ते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरिति निहितस्यार्थः। एषा च परिभाषा ज्यादादीयसः
ज्ञाजनोर्जेति सूत्रद्वयेऽपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम्। अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं न ब्रूयात्। बहोर्लोपइत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत्। अकृत्सार्वेति दीर्घे सिद्धं
ज्यायानिति। ज्ञाजनोर्जा इत्यविद्यात्। अतो दीर्घो यञीति दीर्घो भविष्यतीति। नचैवं द्वाभ्यामित्यत्रत्यस्यादत्वे कृते सुपि चेति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्। द्व्येकयोः
नि स्येत्यादिनिर्देशेन उक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्। यत्तु केचित्परिनिष्ठितस्येति पठन्ति। द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति। तद्भाष्यविरुद्ध
म्। ज्यायान्। जानाति। जायत इत्येतेषामपि दीर्घं विनाऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापनस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः। यदि तु भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रे भाष्येऽपि प
रिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि वाचनिकनामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतया योज्यः ॥
दीर्घः। अन्यथातस्यापीदुदिति न परत्वसामर्थ्याद्विप्रवृत्त्यापत्तिः दीर्घग्रहणे तु न तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि बाधः। आकारान्तरप्रश्लेषेण वारणं तु क्लिष्टम्, अस्तु वा तदुपाया || राम:
न्तरमिति चेन्न। उक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् प्लुतस्य तत्रानिष्टत्वे वैकल्पिकत्वेनेदृशे विषये प्लुताप्रवृत्तेः। अतो दीर्घ इत्यत्र दीर्घग्रहणं हलि लोप इति सूत्रे हल्यशिति राम:
वक्तव्ये लोपग्रहणवत्स्पष्टत्वेन नार्थसाधकमिति दिक्। निर्देशेनेति। अन्यथात्यदाद्यत्वे एत्वं न स्यादिति भावः ॥ १०१

वाचनिकत्वेगौरवंज्ञापकद्वयशैथिल्यंचापरिहृतमित्यतआह। अनित्यत्वबलेति। अनुवृत्त्यर्थमिति। स्पष्टमेतद्भाष्येऽत्रैव। अभ्यमितिच्छेदस्यैवमुक्तत्वंध्वनयन्नुप
न्यस्यते। नचेति। अतएवयुष्मदस्मदोरितिसूत्रेनचादेशोहलादिरस्तीतिभाष्यंसंगच्छते। एतन्निरस्येति। अङ्गवृत्तपरिभाषायाअनित्यत्वबोधनद्वारेतिभावः। एवंच

अनित्यत्वबलफलितार्थकथनंतन्नत्वनुज्ञाप्यांशप्रविष्टमितिवास्तु। एवंतुकाशिकादिग्रन्थोपिकथंचिन्नेतुंशक्यइतिदिक्। मकारान्तरमित्युपल
क्षणम्। जसःशीत्यत्रजसःसइतिसकारंप्रश्लिष्यसान्तस्यजसइतिव्याख्यानादतोमितिसूत्रादमग्रहणमनुवर्त्यअम्अमेवेतिव्याख्यानाद्वेतिबोध्यम्।
अविभक्तिकमिति। तथाचङेप्रथमयोरितिपूर्वसूत्रेणप्राप्तस्यामःप्रतिषेधोयमितिभाष्येस्फुटितम्। नचतथैवकिंनस्यादितिवाच्यम्। स्त्रीनपुंसकयोर्न
त्वाप्राप्तेर्युष्मान्ब्राह्मणीःकुलानिवा। अलिङ्गत्वेयुष्मान्ब्राह्मणानित्यादेरसिद्धत्वप्रसङ्गाच्च। योचि। अचिकिम्। युवाभ्याम्। यदितुयुष्मदस्मदोरनादेशइत्य
त्ररायोहलीत्यतोहलीत्यनुवर्ततेतदाद्वाचीतिमास्तुपरिशेषादेवसिद्धेः। युष्मदस्मदोःहलादाविति। योचीत्यजग्रहणात्परिशेषात्सिद्धमिदम्। रायोहलीत्य
तोनुवृत्त्यालब्धंवा। नन्वेवंकिमनादेशग्रहणेननत्वादेशोहलादिरस्ति। मैवम्। भ्यमःसत्त्वात्। अभ्यम्यस्तेतुयोचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणंबोध्यम्। प
सद्वयेपीति। नचान्त्यलोपपक्षेपररूपंबाधित्वासवर्णदीर्घःस्याद्अकारोच्चारणसामर्थ्यादितिवाच्यम्। एत्वनिवृत्त्याऽकारोच्चारणस्यचरितार्थत्वात्।
युष्मदस्मद्भ्यांङसोश्। शित्वंसर्वादेशार्थम्। अन्यथाह्यादेशःपरस्येतिस्यात्। नचवैयर्थ्यम् ॥

पररूपेणबाधान्नसवर्णदीर्घइतितात्पर्यम्। वैयर्थ्यमिति। अकारस्याकारविधिवैयर्थ्येनान्त्यस्यैवाकारेऽतोगुणेचसिद्धंतद्वेत्यादीतित्वर्थमेवशित्वमित्यर्थः। नच
पररूपबाधनार्थमेवादेरत्वविधानंस्यादितिवाच्यम्। विधिबाधापेक्षयादेःपरस्येतिपरिभाषाबाधस्यन्याय्यत्वात् ॥

आदेशेनि।आदेर्विधानेप्यादेशत्वसंपादनेनयत्वनिवृत्त्याशेषेलोपार्थंचाकारविधानंचरितार्थमित्यादेः परस्येत्यस्यबाधेमानाभावेनसर्वादेशार्थंशित्वमितिभा
वः।नचयोच्युङसीत्युक्त्यैवयत्वनिरासशेषेत्लोपोसिद्धावितिवाच्यम्।पर्युदासेएकवचनत्वादिनासादृश्यग्रहणापत्तेः युष्मदस्मदोरित्यात्वस्यप्राप्तेश्च।हलादा
वितिहि परिशेषसिद्धोऽर्थस्तत्रेतिभावः।अनादेशतास्त्येवेति।अनादेशादितिहितत्सुरूपेलाघवात्।एवंचत्वमहसित्यादौ संपूर्णविभक्त्यादेशे यत्वाभावसंपाद
कमनादेशादितिप्रकृतेयत्वंस्यादेव।नन्वेवमादेरकारस्यविधानंव्यर्थमितिसामर्थ्यादन्यस्यस्यात् तत्रचातोगुणइतिपररूपेआदेशरूपविभक्तित्वमिति
यत्वाप्राप्तिः।नचवार्णादाङ्गमितिपरिभाषयापररूपात्पूर्वंयत्वप्राप्तिरितिवाच्यम्।वार्णाङ्गयोरेकस्थानिकत्वेएवधर्मिग्राहकमानेननतत्प्राप्तेरितिचेन्न।युष्मद

आदेशत्वपदेशेनयत्वनिवृत्त्यर्थत्वात्।नचावयवस्यादेशेसत्यपिविभक्तेरनादेशतास्त्येवेतिवाच्यम्।सर्वेसर्वपदादेशादितिसिद्धान्तात्।
इदमेवशित्वंज्ञापयतिसर्वेसर्वपरादेशइति।अर्थवत्स्येवस्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः।सिच्युङादयस्तुवचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि
बोध्याः।इदंत्ववधेयम्।अन्त्यलोपपक्षेअशः स्यादेशः प्राप्तः।अङ्गवृत्तपरिभाषयावारणीयः ॥

स्मदोरनादेशइत्यत्रप्रत्यासत्त्यायुष्मदादिग्रहणेनविहितादेशरूपविभक्तेरेवग्रहणेनान्यादेशेपररूपेपितादृशविभक्तेरभावेनयत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात्पररू
पादेशस्तुनतथेतिभावः।सर्वेसर्वैति।स्पष्टंचेदंभाष्ये।एवंचाकारविधानेपियत्वव्यावृत्त्यातस्यचारितार्थ्येनादेः परस्येत्येतद्बाधेमानाभावेनसर्वादेशार्थंशित्वंसार्थ
कमितिभावः।अत्रपदशब्देनार्थवद्गृह्यतइत्याह।अर्थवत्स्येवेति।अर्थवत्त्वंचकल्पितमेवगृह्यते।एतेनकृत्वादित्यस्यकृयइत्यादेशेप्रकृतिप्रत्ययसंमोहेह्रस्वस्ये
तितुगस्यादित्यपास्तम्।सिजादीनांकल्पितोप्यर्थोनास्तीत्यतआह।सिच्युङादयइति।घोत्यार्थेनसोप्यर्थवानित्यन्ये ॥

दुराग्रह इति। ज्यादादीयसद् इत्यस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्य दुराग्रहत्वम्। अकारान्तत्वात्प्राप्त इति। सम्सुट्निर्देशाभावे इति शेषः। निर्देशसामर्थ्यादिति। अ
यभावः। सामः प्रसङ्गे आकमिति सूत्रार्थस्तेन आम्सकारयोरत्र विषये स्तम्प्रयोगो बोध्यते स्यान्यादेशभावविषयं सर्वत्रैव समेव। यथार्धधातुकविषये स्तेरप्र
योगो भुवः प्रयोगश्च। स्तेरित्यनेन प्रतिपाद्यते न तु सतो निवृत्तिः। शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात्। किं तु प्रसक्तत्वबुद्धेरेव निवृत्तिः। तत्र सकारबुद्धेः प्रकृते सां प्रतिक्षा असंभ

यदि लङ्ङस्य सत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा न तु ङ्याधिकारमात्रपरेति दुराग्रह। स्तार्द्धअशिस्यत्रानो गुण इति पररूपेणाकारान्तरं प्रश्लिष्याका
ररूपस्यैव अशभवति न विधीयते इति व्याख्येयम्। यत्तु स्यादेशस्यापवादो ... शादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः। भाविनइ
ति। कृते हि शेषे लोपे अकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तते इति ... शेषे ति पश्चिलोप इति पक्षे तु सुट्ग्रहणं व्यर्थमेव। आक
मि दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम्। अन्यथा पररूपं स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्यम्। एत्वनिवृत्त्या अन्यसमइव चरितार्थत्वात्। इह युवावौ द्विवचने त्वमावे
कवचन इति सूत्रद्वये द्विवचनेकवचनशब्दौ न प्रत्ययपरौ किं त्वर्थपराविति व्याख्यानम् ॥

॥ यदाद्यावित्याग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भा
—ष्ये स्पष्टम्। तन्निवृत्तिश्च सोऽभावात्। अत्र सामः स्थानिलोक्त्या आकमि स्यानिवत्त्वेन साम्त्वमेव न त्वाम्त्वम् अत एव तिलाकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रभाष्योदा
हृते आकमुद्भावौ सिद्धौ। आम्येव साम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः। आदेशसाम्त्वाभावाच्चात्र न नुट्। न च यत्र भावी सुट् तत्रैवायम्। सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वा
दिति भाष्यविरुद्धकल्पनाव्यर्थेति दिक्। किं त्वर्थपराविति। व्याख्यानमत्र शरणं द्वयोरेकस्यक्वने बोधने समर्थयोर्युष्मदस्मदोरिति वाच्योर्थः ॥

म॰ श॰ भूतपूर्वेति। जहत्स्वार्थाच वृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। सामर्थ्यादेवतद्बाधादिति। उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति संख्यासञ्ज्ञासूत्रस्य भाष्योक्तेश्चेति तत्त्वम्। अन्यथाद्वयो
१०२ रेकस्मिन्नित्युक्त्यैव युष्मदादिविशेषणतयासिद्धेर्वचनग्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमिति बोध्यम्। बाधादिति। आकमुत्पत्तिकालेन्त्यलोपाभावेन सुटोऽसत्त्वादिति

तत्फलं दर्शयति। समस्यमाने इत्यादिना। द्व्येकत्वेति। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। त्रिकपक्षे तु द्व्येका र्थवाचिनी इति पाठ्यम्। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। समासार्थो मुख्यविशेष्यम्। अन्यसंख्यश्चेत्। युष्मदस्म दर्थगतसंख्येतरसंख्यश्चेदित्यर्थः। त्वदिति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात्। प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामि त्यव्याप्तिः स्यादि त्यर्थः। एवं च तुर्यश्लोकेपि युवावौत्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता। एवञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम्। न च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात्। अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयात्। द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिस्तस्यामिति व्याख्या नसंभवादिति भावः। अतित्वाकमतिमाकमिति। यत्तु वदन्ति साम आकमित्यत्र यद्यपि सुट्ग्रहणं तस्यानिविशेषणं बाधात्। तथापि उपलक्षणं भव ति। तेन यस्याम सुडग्रे भावी तस्यैव आम आकमा भवितव्यम्। नैतत् गौणे संभवतीत्याकम् न प्रवर्त्तते। न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षण त्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोस्ति। न च सुडामोः पृथक्स्थानित्वमिह निर्दिश्यते। चशब्दस्य द्विवचनस्य च अभावात्। यदि तु सुट् च आम् चेति समाहार द्वन्द्वो व्याख्यायेत

भावः। नैतद्गौणत्वे इति। सर्वनामत्वाभावादिति भावः ॥

योग्यताबलाच्चेति। आम्समभिव्याहारे युष्मदस्मद्भ्यां तस्यैव संभवादिति भावः। साहित्याभ्युपगमादिति। समूहाभ्युपगमादित्यर्थः। कृत्वेति। तेभ्यो लिट इ
ण्निषेधादिति भावः। उभयत्र तुल्येति। एवं च पूर्वमाम आकमितत्तः सुटि तद्विशिष्टस्य पुनराकम् सुस्यै गौणत्वे त्वाम एव। सूत्रे सकारग्रहणं तु सुड्विशिष्टपरमि

योग्यताबलाच्च सशब्देन सुडेव गृह्यते। तथापि यदि सुड्ग्रहणमन्वाचयशिष्टं ततः समासो न स्यात्। अन्यत्र तु साहित्यविवक्षया केवलस्यामोऽ
प्रसक्तेरिति॥ अत्रेदं वक्तव्यम्॥ यस्याम: सुडग्रेभावी साहित्यादिताव द्वाधितम्। आकमाः पद्द तस्य सुडन्वयाभावात्। आकमः सुड्भावीति चेत् तर्हि त
मेवोपलक्षयेत्। आदेशद्वारकेण परम्परासंबन्धेन स्थानिनमुपलक्षयतीति चेत्। हन्तैवं सुप्याकमित्यादौ सुड् श्रूयेत। सामइतिनिर्देशात् सामर्थ्यान्न श्रूय
तइति चेन्न। निर्देशस्य गौणाव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात्। यदपि समाहारद्वन्द्वपक्षस्यान्वाचयशिष्टत्वे दूषणाभिधानम्। तदप्यसम्बद्ध
क्तिकम्। साहित्यविवक्षया केवलस्याप्रसक्तिरिति परम वशिष्यते। तदपि न। प्रक्रियादशायां स्थितस्याम उत्तरकालभाविलनोत्रेक्षित सुडिदमेकबुद्धि
पारोहेणैव साहित्याभ्युपगमात्। अतीतानागतयोरयं द्रष्टेतिवत्। तत्रोभयोरेकस्मिन् दर्शने संबन्ध इति चेदिहाप्येकस्मिन्नादेशे इति तुल्यम्। तथा
च द्रयोरिति सूत्रे दध्येद्वित्यादौ धाञो भस्य द्रूरेचि आतो लोपे रेभावेतस्य कृ सभ्रप्रभृतिषु चरितार्थतया इटिकृते द्रयोरिति द्विवचननिर्देशाल्लक्षणि
कस्यापि रेभावः पुनः क्रियत इति स्थितमाकरे। द्रयोरित्येकशेषः सामइति तु द्वन्द्वः। सहविवक्षा तूभयत्र तुल्यैव ॥

तिभावः। एवं परोक्तसमाहारद्वन्द्वेपि गौणे आकममुपपाद्य सपदस्य सुड्विशिष्टेलक्षणामसहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तं प्रकारान्तरमपि स्वरूपव्याक्रियैव परा
स्तं तद्वितिन्यायेन दृष्टमिति बोधयन्ननुवदति। वस्तुत इत्यादिना ॥

ग

कलैक्यमिति। तत्पक्षेपि प्रथमप्रवृत्तस्यैव पर्यवसानादिति भावः। सिद्धान्तीयस्यैवं त्वदीयैरुक्तामिति शेषः। एतेन साम्मदस्माभ्यं देन न तन्त्रम सारूप्यात्सारूप्यस्यैव
तद्वीजतयाहर्यादिभिरुक्तेः। पूर्वं तन्त्रकत्वात्ततः सुपदेन समासे उभयोरपि तत्त्वस्य बोधापत्तिः। किं चैवमपि गौणे नुड्डारयितुमशक्यः। न चामा सद्धितस्यामश्चा
कमित्यर्थः। गौणे नुडितत्तद्धितस्याप्याकमिति वाच्यम्। प्रथमप्रवृत्तस्यैवेत्यादेरसंङ्गत्यापत्तेस्तन्त्रे एवमर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेति वस्तुतस्त्विवत्याद्युक्तिरसङ्ग
तेत्यपास्तम्। अस्यापि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन दुष्टत्वेप्यदोषात् तदनुप्रदर्शनं च तेषां परस्परविरोधप्रदर्शनेन तदेतत्सकलं ध्वनयन् परमतदूषणमुपसंहर
ति। सर्वथेति। अत्र नुटो निवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेति दिक्। ननु पदस्येत्यधिकारेपि युष्मदादिरूपपदस्य विभक्त्यविशिष्टस्यापि भ्यामादौ संभवाद्विशिष्टयोरित्य

वस्तु नस्तु। साम आकमिति सूत्रे केवलोप्याम् तन्त्रेण निर्दिष्टः। नस्याकमिति स्थानिवद्भावेनाम्[illegible]त् सस्तु दकत्वाच्च साम इति प्रवर्त्ते[illegible] गौणत्वे तु प्रथ तिफ।
मप्रवृत्तस्यैव पर्यवसानम्। अत एव शेषे लोप इति लोप इति पक्षेण स ह फलैक्यमपि सि[illegible] सर्वथापि असि त्वया मतिमयामिति केचि[illegible] तं समर्थ स्यामितिः
यितुं नाभिनिवेष्टव्यम्। अतित्वाकम् अतिमाकमित्यादेर्भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादिति दिक्। षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति। एतच्च सर्वस्य पदस्ये[illegible] लभ्यते।

र्थालाभः। षष्ठीद्वितीययोरसंभवेन पदावयवयोरित्यर्थलाभेपि त्वदुक्तार्थे न मानम्। न च पदावयवत्वस्याव्यभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थलाभः। तदनु
वृत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगादत आह। सर्वस्येति। तत्सामर्थ्यात् युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थ इति भावः। अत एव युवाभ्यामित्यादौ प्रकृतिभाग
स्य न। असहायेर्थव्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्या युष्मदाद्यवयवकत्वाभावाच्च। एकाजद्विर्वचनन्यायेन समुदाये एव तत्प्रवृत्तेश्च। अतितवेत्यादीनां तु न ते इत्याद्यादेशः
षष्ठ्यादेः प्रकृत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्याश्रूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैव ग्रहणेनादोषात् ॥

तेनैव कारणेनेति। श्लोकस्थं तेनेति भक्तत्वे हेतुकथनमिति तद्वाक्यविधिरिति। स चाज्ञातज्ञापनरूपो न तु प्रवर्तनारूपः। दिगिति। तदर्थस्तु भक्तत्वे हेतुत्वाकाङ्क्षायाअभा
स्य ग्रहणं तु विभक्तौ श्रूयमाणायामेव यथा स्यान्न तु लुप्तायामित्येतदर्थमिति वक्ष्यति। वेदैरशेषैरिति। युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णः सर्वदा वतु इति तु प्रा
चः पाठस्य कोऽः स्यान्नित्यस्य समानवाक्यस्थत्वाभावादेवाप्राप्तेः। स्य ग्रहणादिति। तिष्ठतिरहानौ वर्तते। यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं मा जहासी
ति गम्यते। तेन षष्ठ्यादीन जहतोरेवादेशा इत्यर्थः। युष्मत्पुत्र इति। युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इति विग्रहः। पदात्परत्वं संपादयितुमिति शब्दः। प्राचा तु नासौ
प्रयुक्तः। स्तत्र पदात्परत्वाभावादेवादेशो न भविष्यतीति किं स्य ग्रहणेन। नन्वा। वादिति। पञ्चकेति। पञ्चानां मध्ये न्यतमेन योग इत्यर्थः। युक्त इति न पुंसके भावे
क्तः। पश्यार्थैः। अत एव निपातनाद्वा वेशः। दर्शनं पश्यः। तच्चे ह ज्ञानमात्रम्। अदर्शनं लोप इत्यत्र यथा। न तु चाक्षुषज्ञानमेव। अनालोचन इति निषेधसामर्थ्यादेतदाह।
अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति। भक्त इत्यादि। अत्र व्याचख्युः। येन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपि भक्त इति योज्यम्। यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुत्वं सम्बध्यते।
ततः सापेक्षविधानेत्वमेव तदिममिति वदन्वादेशो न स्यादिति। अन्ये तु एवं कथयन्ति। सापेक्षत्वविधानेऽन्वादेशत्वं नास्तीति तावदसंगतम्। आदेशसूत्रस्थं यावद्धि किंचि
द्विधायषष्ठ्यादिनरविधिस्तान्वादेशो न तु निरपेक्षत्वगर्भः शब्दार्थत्वात्। शास्त्रे तथा अपरिभाषितत्वाच्च। न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यत इति वाच्यम्। अन्य
द्विपेनोन्मथितान् गरवे अथैनमद्रे स्तनया भुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि एनादेशदर्शनात्। तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्न। तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधेर्दिधे
हिकीनाशनिकेतनातिथिमित्यादिमाघप्रयोगविरोधात्। नक्तं भीरुरयमिति तु नायं विधिः किंत्वनुवादः। अतस्तदिममिति न विरुध्यते। एवं स्थिते येन त्वं भक्त
इति यत शब्दाध्याहारक्लेशो व्यर्थः। किंतु तेनत्रायतद्वत्सेव संबन्धः। प्रक्रान्तार्थत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षेति दिक् ॥
वः। त्राणे भाकाङ्क्षितहेतुर्भक्तस्याध्याहारे सापेक्षत्वं तथापि दुर्निवारं च शब्दमर्यादया तेनेत्यस्य त्राणे एवान्वयप्रतीतेः शाब्दमर्यादात्यागश्चेति ॥

वैपरीत्यं तु नाध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैव युक्तत्वात्। किं चाध्याहृतस्यागन्तूनामन्तेनि
नचेति। नायतइत्यनेनहरिस्त्वामित्यनेनशाब्दोन्वयः समामित्यत्राध्याहारः। ...पदार्थत्वेनचसइत्यस्यविद्यमानपूर्वकत्वाभावः। श्रूयमाणंतु न समानवाक्यस्थमिति भावः। अनुष
वेशइतिन्यायेनान्त एवनिवेशेन समामित्यस्य तद्घटकत्वमित्यस्यैवाध्या... पदार्थत्वेनचसइत्यस्य ...

अत्रतेनेतिपूर्वविद्यमानं नतोहरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्यादेशः तथात्रायतइत्यस्मात्परं सइति प्रथमान्तम्। नचत्रायतइतिभिन्नवाक्यस्थमिति भ्रमितव्यम्। सह
रिस्त्वांमात्रायतइतितन्त्रेणानेककारकसंबन्धात्। अनुषङ्गाभ्युपगमेप्येकतिङ्वाक्यमिति परिभाषितैकवाक्यत्वानपायाच्च। सामन्त्रितम्
सञ्ज्ञाविधावपि महासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यात् तदन्तग्रहणम्। आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधनेरतिः। विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यतेनतु केवलया विभक्त्येत्याश
येनाह। तदन्तमिति। आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्। यत्तु प्राचोक्तं विशेष्यपूर्वसंबोधनेतरपूर्वं च संबोधनं हित्वा स्यात्समासंबोधनात्परयोर्नैते आदेशाइति केचिदिति।
तत्रकेचिदित्यनुचितम्। उक्तार्थस्य प्रकृतह्निसूत्रीसिद्धत्वात्। यच्च व्याचख्युः। त्रिसूत्र्यामसमर्थइतितत्...तृतीयसूत्रार्थस्य तेनासंस्पर्शात्। पादः पत्। नह्वयवस्येति।
निर्दिश्यमानस्यादेशाइतिपरिभाषयेदं लभ्यते॥ दान्ताः॥ अग्निमन्थतीति। मथ्नातेर्मन्थतेश्च किपिस्तदेवरूपम्। इदितस्तु नलोपाभावात्। अग्निमन्। आग्नमन्थौ। अग्नि
मन्थः॥ थान्ताः॥ ङकारइति। आन्तरतम्यादिति भावः। ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति। व्यञ्जनस्यहि ह्रस्वदैर्घ्यत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृशइति भावः। उक्तं चेति। वार्त्तिककृतेति शेषः। केचि
त्तुपूर्वस्यैवमुत्वादमुष्याङित्युदाहरन्ति। तद्भाष्यादौनोक्तमित्युपेक्षितम्। उदईत्। अचइत्यस्यापवादः। चान्ताः ॥ ङे इति। अनुषङ्गोहितत्तज्जातीयशब्दान्तरकल्प
नाउपात्तस्यैवतद्घटकत्वं वा, तत्रोपात्तस्यान्वयाभावेन समानवाक्यत्वं दुरुपपादमिति भावः। एकतिङिति। एकशब्दोहि तत्र समानवाचीति भावः। केचित्तु पूर्वस्यैवेति। अदसो
द्रेः पृथङ्मुत्वमिति पृथग्वाक्यम्। तेनकदाचित्पूर्वस्येति तदाशयः। उपेक्षितमिति। केचिदन्त्यसदेशस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

विभज्यतेइति। तत्र चासन्नस्येत्येकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तावतएवतत्रसंबन्धइतिभावः। अतइतिवालुप्तषष्ठीकंपृथक्पदम्। कैयटेति। उगिदचामितिसूत्रेहितेनेदमु
क्तम्। द्विरुक्त्यनुवृत्त्यैवेति। अनुवृत्तंचपूर्वाभ्यासइत्यादाविवानुवाद्यमितिभावः। समुदायेति। गर्गाः शतंदण्ड्यन्तामित्यत्रेवेतिभावः। अन्यथाब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकंसञ्ज्ञास्या
दितिभावः। अन्यथा। प्रत्येकंसञ्ज्ञायाम्। अभ्यस्तानामिति। अमिटिअजादौलसार्वधातुकेभ्यस्तानामादिरुदात्तइतितदर्थः। इतिआदिरिति। आदिशब्दः पूर्ववर्तिवाची। भाष्ये
भत्वसन्नस्यचाधातोः। इहाधातोरिति योगोविभज्यतेतस्मामर्थ्यादनन्तरस्यासन्नस्यैवप्रतिषेधः। नाभ्यस्तस्येतिकैयटहरदत्तादयः। तदेतद्दर्शयति। धातु
भित्नासन्नस्येति। उभेअभ्यस्तम्। द्वेइत्यनुवृत्त्यैवसिद्धेउभेग्रहणंसमुदायप्रतिपत्त्यर्थमित्याचष्टे। उभेसमुदितेइति। अन्यथाहिनेनिजतीत्यत्राभ्यस्ताना
मादिरित्याद्युदात्तत्वंप्रत्येकंपर्यायेणस्यात्। जक्षित्यादयः षट्। जक्ष्‌इति पृथक्पदम्। इतिशब्देनजक्षितिरेवपरामृश्यतेइतिआदिर्येषामित्यत्र इणसंवि
ज्ञानोबहुब्रीहिस्तदेनदाह। षड्धातवोन्येइति। तान्ताः॥ गोपायतीतिगुपूकिपिविवसितेआयादयआर्द्धधातुकेवेत्यायाभावः॥ पान्ताः॥ सदादिषु। अनालो
चनेकिम्। तंपश्यतीतितद्दर्शः। कर्मण्यण्। तादृशादयस्तुरूढिशब्दत्वादसतापिअवयवार्थेनव्युत्पाद्यन्ते। अतएवअज्ञानार्थादृशेरितिसंगच्छते। भाष्येतुकर्म
कर्त्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शिता। तमिवेमंपश्यन्तिजनाः सइवायंपश्यतिज्ञानविषयोभवतीत्यर्थःतत्रविषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेपिविषयीकरणावृत्तित्वादज्ञानार्था
दितिसंगच्छते। नशेर्वा। अत्रभत्वपीत्यपाणिनीयम्। नष्टमित्यादावतिप्रसक्तंच। नगिति। षडगकाः प्राग्वत्। शान्ताः ॥

तुकर्मकर्त्तरिव्युत्पत्तिर्दर्शितेतितमिवेमंपश्यन्तिजनाः सोयंसइवदृश्यमानस्तमिवात्मानंपश्यतीतिभाष्येउक्तं,तत्राध्यारोपितप्रेषणपक्षेकर्मकर्त्तृत्वम्। पश्यतीत्यस्यचदर्शय
तीत्यर्थइतिस्पष्टमेवतत्राधिकार्थत्वादज्ञातार्थत्वबोध्यम्। निवृत्तप्रेषणकर्मकर्त्तर्यपिसोकर्यायव्युत्पत्तिंदर्शयति। तमिवेममित्यादि। अत्रपक्षेकर्मणीत्यधिकारबाधः सामर्थ्यादितिबोध्यम्।

पूर्वस्य।विसर्गस्थानिकसस्य।अस्मिन्।संयोगान्तलोपे।पूर्वंपूर्वमन्तरङ्ग·मित्याश्रित्येतिभावः।पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति।बहिर्भूतसुब्निमित्तकेत्यादिः तदपेक्ष्याबहूपेक्षत्व

म·श·

रूपंबहिरङ्ग·त्वंप्रबलमितिभावः।प्रागुक्तमिति।पूर्वंपूर्वमन्तरङ्ग·मित्याश्रित्याल्लोपासिद्धत्वेनेत्यादिः।अतिदेशेनेति।विभक्त्याश्रयस्यैकदेशविकृतन्यायेनलभ्यस्येत्यर्थः।

१०६

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि।रुत्वेनेति।सनः सस्यरुत्वविसर्गयोः कृतयोर्वा शरीतिविकल्पात्पक्षे सकारः। तेनशर्व्यवायेसुपः सस्यषत्वंपूर्वस्यरुत्वंनत्वादे शप्रत्यययोरितिषः।अपादान्तस्येतिनिषेधादितिभावः।एवंस्थितेसकारग्रहणेनसिद्धेशर्ग्रहणस्यप्रयोजनंचिन्त्यम्।व्याख्यानादिति।असम्भवादितिहरदत्तो क्तिर्नादर्तव्या।सुहिन्सुदृस्वत्रसम्भवादितिभावः।संयोगान्तेति।नचास्मिन्कर्तव्येबहिरङ्गत्वेनातोलोपस्यासिद्धत्वंशङ्क्यम्।पदसञ्ज्ञासापेक्षत्वेनसंयोगान्तलोप स्यैवबहिरङ्गत्वात्।कथंतर्हिकाव्यंकलत्रंशाल्वंवाचक्षाणेसंयोगान्तलोपोनेतिप्रागुक्तमितिचेन्न।तत्रयणः प्रतिषेधोनवाझलोलोपादिति[illegible]हृयेपिलो पाभावेनिर्णीतेतदैकरूप्यायपूर्वंपूर्वमन्तरङ्ग·मितिग्रहीतुंयुक्तम्।अतिदेशेनलभ्यस्यपदत्वस्यतत्संयुक्तलोपस्यचलक्ष्यपूर्वभागेविश्रान्तेः स्पष्टत्वात्। इहतुआद्यपक्षद्वयेसंयोगान्तलोपस्यस्पष्टतयातदैकरूप्यायबहिर्भूतनिमित्तापेक्षंबहिरङ्ग·मित्यस्यैवन्याय्यत्वादितिदिक्।तस्मिरसि[illegible]दि।यत्तुवद न्ति। सुक्नंचक्रंसुकंवाचक्षाणेसुकलोपः।सुल्।सुक्रौ।सुल्भ्या ~माचः।चक्रौ। चर्भ्याम्।मूः।मुक्रौ।मूर्भ्यामित्यादितत्सर्वमनेनप्रत्युक्तम्।अयंतुविशेषः। तत्रगि त्यत्रसंयोगान्तलोपोनिर्विवादः।तत्रतुसोपिदुर्लभइति।दिधगिति।यत्तुदहेर्होढः षढोरितिकत्वासिद्धत्वात्।संयोगान्तलोपेठस्यजश्त्वेदिधडितिनैमिषीयेणो क्तम्।तस्मामादिकम्।दादेर्घइतिघत्वस्यढत्वापवादस्यजागरूकत्वात्।घान्ताः ॥

राम:

लस्यपूर्वभागेइति।काव्यादिशब्दरूपलक्ष्यस्यपूर्वभागेयाधन्तेइत्यर्थः।बहिर्भूतेति।बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपबहिरङ्ग·त्वस्येत्यर्थः।वस्तुतस्तेषामनभिधानमेवपूर्व

१०६

पूर्वमित्यस्यचपूर्वंपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थइत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्।दुर्लभइति।यरत्वादझलत्वाच्चेतिभावः ॥

स्थानिवद्भावेनापिसिद्धेरिति। ङित्त्ववदितिभावः। नचतदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेवतत्। निरनुबन्धकत्वेनापितत्सिद्धेः। कथंचिदिति। तेनपद्न्नद्वतिसूत्रेछन्दसीतिनिवृत्तेः कल्प
नयातस्यचारितार्थ्येनैतदर्थज्ञापकत्वासंभवदितिसूचितम्। प्रागेवेति। अन्तरङ्गत्वादितिभावः। निवर्तयिष्यतेइति। अकृतव्यूहपरिभाषयापूर्वमेवनप्रवर्तयिष्यतइतिभावः। अन्तरङ्गेइ
विद्वानिति। विदेः शतुर्वसुः। अदादित्वाच्छपोलुक्। सेदिवानिति। भाषायांसदवसश्रुवइतिक्वसुः। सेदुषइति। ननुतदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येतिपरिभाषयावि
देः शतुर्वसुरित्यस्यैववसोः संप्रसारणंयुक्तं भ्वन्तुकसोः। सत्यम्। वसोरुकारानुबन्धग्रहणंक्वसोः सामान्यग्रहणार्थम्। उगित्त्वस्यस्थानिवद्भावेनापिसिद्धेः। इहगमिप्रभृति
भ्यःक्वसुर्नोदाहृतश्छान्दसत्वात्। कवयस्तुप्रयुञ्जते। श्रेयांसिसर्वाण्यधिजग्मुषस्तेतंतस्थिवांसंनगरोपकण्ठेइत्यादिछान्दसाअपिकेचिद्भाषायांभवन्तीतिमासश्छन्दसी
तिसामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्यकथंचित्समाधेयम्। पुंसोसुङ्। विवक्षितइति। तेनपरमपुमानित्यत्रपरत्वादसुङिकृतेसमासान्तोदात्तत्वंभवदसुङ[illegible]कारस्यभवति।
परसप्तम्यांतुनैतत्सिद्ध्येत्। सर्वनामस्थानेत्यक्तेः प्रागेवपुंशब्दोकारस्योदात्तत्वेकृतेलसनधर्मिणोहलः स्थाने[illegible]ऽनुदात्तस्यैवादेशस्यप्रसङ्गात्। नचोकारस्यकृते
पिस्वरेणनत्यत्वान्निवर्तयिष्यते। असुङश्चान्यत्वात्करिष्यतइतिवाच्यम्। अन्तरङ्गेस्वरेकर्तव्येबहिरङ्गस्यासुङोसिद्धत्वादितिभावः। एतच्चकैयट[illegible]नामनुरोधेनो
क्तम्। वस्तुतस्तुपरसप्तमीपक्षोपिसूपपादः। अकृतव्यूहपरिभाषयाअन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयम्। नन्वेवमसमासेप्यसुङिकृतेप्रातिपदिकस्वरेणसति
शिष्टेनप्रत्ययस्वरस्यबाधादसुङउदात्तत्वंस्यात् दृश्यतेतूकारस्य । पुमान्संपरिपातिस्यादौतथैवपाठादितिचेत्सत्यम्। [illegible]सुनोनित्करणसामर्थ्यात्प्राति
पदिकस्वरोनभवतीतिहरदत्तः ॥
ति। अकृतव्यूहपरिभाषातुनास्त्येवेतिभावः। तदेवाह। कैयटेत्या[illegible]भाष्येप्युपदेशिवद्भाववचनंकर्तव्यमित्युक्तम्। अकृतव्यूहपरिभाषायाइति। सत्त्वेइतिशेषः ।

नन्वेतदिति। अन्तोदात्तत्ववारणाय नित्करणसामर्थ्यान्ग्रहणमित्यर्थः। फिट्स्वरस्यैवात्राप्राप्तेरिति भावः। इदम्। इम्मुनो नित्वम्। यद्यप्यसिद्धमिति। नित्वाभावेपि फिषोन्त इ
तिकर्तव्ये असुङो बहिरङ्ग स्यासिद्धत्वात्प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदा[illegible]वेएवस्थितेन ततो सुङ नुदात्त एवेति भावः। नित्करणमिति। व्युत्पत्तिपक्षे इत्यादि। उङाविताविति। लो
पेनरेत्संज्ञाप्रयुक्तकार्यार्थमिति भावः। त इत्थनयन्तव्याख्याताह। उगित्कार्यार्थमिति। इत्वप्रसङ्गादिति। नचेत्वविधायके आआपीति प्रश्लिष्टनिर्देशान्नेत्वम्। कारिकेत्या

नन्वेतदयुक्तम्। प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिष इत्यस्य प्रवृत्तिरिति चेत्सत्यम्। क्वचित्तु खण्डेष्वपि प्रवृत्ताविदं लिङ्गम्। यद्यपि असिद्धं बहिरङ्ग[मि]त्येवेदं
सिद्धं तथापि बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः। उच्चारणार्थ इति। यत्तु प्राचोक्तमुङाविताविति। यच्च तत्सौत्रेण व्याख्यातमु
कार उगित्कार्यार्थं इति तदसंगतमिति भावः। इदंपुमन्निति। असंबुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः। पुंस्त्विति। संयोगान्तलोपे मोनुस्वारः। नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्ष
णान्नुमविसर्जनीयेति नषत्वम्। अस्यसंबुद्धाविति। एतच्च वाचनिकम्। यत्तु हरदत्तादय आहुः। सोर्ङित्वाद्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ एवश्रवण
स्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति। तन्नु प्रागेव दूषितम्। अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधेयम्। अदसऔसुलोपश्च। ननु सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेनासाविति
सिद्धं किं सुलोपविधानेन। मैवम्। असकौ स्त्रीत्यत्र टापि प्रत्ययस्यादितीत्वप्रसङ्गात्। असुक इति। औत्वाभावे त्यदाद्यत्वं सादुत्वम्। असुक इतित्वसाधुः। सत्वेन मु
त्वस्यबाधात्। एवममुकी अमुकशर्मा इत्यादयोप्यसाधव एव। असुका अदकः शर्मेत्यादेरेवन्याय्यत्वात् ॥ ॐ दावपि इत्वानापत्तेः। तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशो नात्रेत्यत्रैव भा
व्येस्पष्टम्। एतेन विभक्ताविति त्यत्यदादीनामद्वित्यत्र विषयसप्तमीत्वमपास्तम्। एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं त्यदाद्यत्वे टापि सावदस इत्यन्त्यस्यौत्वेपि स्थानिवत्त्वेनादित्वापत्तेः। अनि राम:
र्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक्। न्याय्यत्वादिति। क्वचित्तान्तत्वेनमुत्वाप्राप्तेः। क्वचित्सत्वेन बाधादिति भावः ॥ ५०७

नस्यादिति। इनादेशगुणौ च स्यातामित्यपि बोध्यम्। हशि चेत्यस्येति। नर्व्यर्थमित्यादावतोरोरित्यस्य व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम्। तत्रैव चरितार्थत्वादिति। सामर्थ्याच्चोत्वं सर्वादेशः।
एवं च। योगविभागेनासिद्धत्वाभावे च। अश्ग्रहणं चेति। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक्। इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः। ननु सन्निपातपरिभाषया नत्वं न स्यादत आह। इम षदिति। थत्वे कृते
एत ईद्बहुवचने। पारिभाषिकस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादि सिद्धावपि जसि अमी इति न सिद्ध्येत्। न ह्यत्रैकारस्य बहुवचनपरतास्यतोऽस्याचष्टे। बहुर्थोक्ताविति। नमु
ने। नेदिति विषयसप्तमीत्याह। नाभावे कर्तव्ये इति। अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः। नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात्। दीर्घप्रतिमु
त्वस्यासिद्धत्वादत आह। कृते चेति। सन्निपातपरिभाषया वा समाधेयम्। अत्रेदमवधेयम्। अधुनेतिवदमुनेति वक्तव्ये नमुन इत्युक्तिर्नेति योगविभागार्था। तेन रामः
रामेभ्य इत्यादि सिद्ध्यति। अन्यथा रोरसिद्धत्वे योकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम्। न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वं नेति वाच्यम्। तरुमूलमित्या
दौ हशि चेत्यस्य व्यावृत्तये ऽतोरोरित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात्। न चातोरोरित्यत्र मास्त्वनुनासिकः प्रतिपदोक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम्।
एवमपि देवरुहीत्यत्र रुधातोर्दुर्वारत्वात्। रामइत्यादावप्यनुनासिकस्य रोः श्रवणस्यापाद्यमानतया चरितार्थस्य सुवचत्वाच्च। एवं च स्थानिवत्त्वेऽपि प्रवृत्तौ पदत्वा
दिसर्गोपि लभ्यते। प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशाद्यत्वविधावश्ग्रहणं चेह लिङ्गमिति दिक्॥ इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ नहो धः। दइत्येव नोक्तम्। तथाहि सति नद्धमित्यत्र रदाभ्या
मिति नत्वं स्यात्। भषस्तथोरिति च न स्यात्। अत्रेदमवधेयम्। सुष्ठु अनड्वाही यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानित्यादि पुंवदेव रूपम्। यत्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनड्वाहीत्युदाज
ह्रुः तच्चिन्त्यम्। अनुपसर्जनादित्यधिकारविरोधात्। गीरिति। गृ निगरणे शब्दे वा। क्विप्। ऋत इद्धातोरिति इत्वम्। र्वोरुपधाया दीर्घः। पूरिति। पॄ पालनपूरणयोः। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्व
म्। आशिषाविति। आशासः क्वावुपसंख्यानमित्युपधाया इत्व [illegible] शासिवसीति षत्वम्॥ * इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः *॥ श्रीसंकष्टनाशिन्यै नमः॥
सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्नद्धमित्यादौ जश्त्वं बोध्यम्। इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः *॥ श्रीकरवीरपुरवासिन्यै नमः॥

अस्येवेति। औशसादिष्वनेनैव सिद्धिरितिभावः। त्यदाद्यत्वेनेति। नचयेननाप्राप्तिन्यायेनैतदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेनतत्र कृतेकथंत्यदाद्यत्वम्। नचोपसर्जनएतच्चरिता र्थम्। त्यदाद्यत्वेनसिद्धमितिभाष्यासङ्गत्यापत्तेः। एनदोष्युपसर्जनेएतदस्त्वतसोरितिसाहचर्येणाप्रवृत्तेः स्त्रीकारान्तानचनपुंसकेपितच्चारितार्थ्यंद्वितीयादिग्रहणस्यै वमप्यचारितार्थ्यादितिवाच्यम्। आर्धधातुकेइत्येतत्साहचर्येणास्यापिद्वितीयादिविषयेपूर्वमेवप्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वंभाष्येयद्यैनंनत्क्रियतइत्याद्येकदेश्युक्त्या ध्वनितम्। स्वमोर्लुकेति। तद्विषयेनलुमतेतिनिषेधबाधेनचारितार्थ्येनबहिरङ्गलुग्विषयेनद्बाधेनमानमितिभावः। वस्तुनएतत्सर्वमत्रत्यकैयटानुरोधेन। नका

अन्वादेशइति। अयंचास्येवेतिव्याख्यातारः। नस्यलुकालुप्तत्वेपिवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः। वस्तुतस्तुसूत्रेएवैनद्वक्तव्यः। ए नम्। एनौ। इत्यादितुत्यदाद्युत्वेनसिद्धम्। क्लीबेऽमिलुकालुप्तेपिनकारोच्चारणसामर्थ्याद्देनादेशः। नचैवमेनत्क्रिंनइत्यत्रापिनदापत्तेः। एकप दाश्रयत्वेनान्तरङ्गेस्वमोर्लुकिचरितार्थत्वेनबहिरङ्गेसामासिकेलुकितदप्रवृत्तेः। रोसुपि। अहर्भातीति। प्राप्त्वातुअहन्निसुपन्यस्ततदिहानुचि तम्। अहोभ्यामित्याद्यर्थंतयाकथंचिद्योज्यम्। असकृच्छब्दस्त्विति। एतच्चक्षीरस्वामिग्रन्थेस्पष्टम्। बहूर्ज्जीति। अन्त्यादितिचवार्तिकम्। त थाचवार्तिकम्। बहूर्जिप्रतिषेधः। अन्त्यात्पूर्वोनुमित्येकेइति ॥

रोच्चारणसामर्थ्येननपुंसकलुकीवात्रापिसामर्थ्याद्देनैवेनेत्यप्रवृत्तेः। नचबहिरङ्गत्वम्। लुग्विषयेबहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तेः। अतएवैनदादेशएतक्त्रितकइतिनसिध्यति। ए नक्त्रितकइतिप्राप्नोतीतिभाष्यंसंगच्छते। एतद्विधानेनएनत्सूत्रविषयेनलुमतेत्यस्याप्रवृत्तिरितितदाशयः। वस्तुनएषामनभिधानमेव। अस्यांशङ्कायांयथालक्षणमप्रयुक्ते इतिभाष्योक्तेः। विषयसप्तम्यांमानाभावेत्वेनैनतौपृथग्वक्तव्यौइत्याहुः ॥

निर्मूलत्वाच्चेति। आद्युदात्तप्रापकशास्त्राभावादिति भावः ।

तथाच श्रीहर्षः। उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे। यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयां बभूव ताम्। अत्र हि अथ स्न
पयांबभूवेत्यस्य मङ्गलं स्नपनं चकारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वनिवत्। सुष्ठु स्वरभेदार्थः पाठः। स्मेत्यतीते पादपूरणे च। आदहेत्युपक्रम
हिंसाकुत्सनेषु। अवदत्तमिति। इहानुपसर्गत्वाद् च उपसर्गात्त इति न भवति। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम्। एतेन गेयेकेन विनीतौ वामिति व्याख्यानम्। यु
वामर्थे ह्यिवामित्यव्ययम्। अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम्। एवमस्मीत्यहमर्थे। त्वामस्मि वच्मि। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थे। इत्यादि। अ इति संबोधने अधिक्षेपे नि
षेधे च। आ इति वाक्यस्मरणयोः। इ इति संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु। ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ संबोधने। पशु सम्यगर्थे। पशु मन्यमानाः। शुकं शैघ्र्ये। यथाकथाचेत्यनादरे। पाट् प्याट्
अङ्ग हे है भोः ये एते संबोधने। घेति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु। विषु नानार्थे। एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे। पुत् कुत्सायां हेतौ आत इतोपीत्यर्थे। आकृतिगणइति। तद्यथा।
यत्तत् इति हेतौ। आहोस्वित् विकल्पे। सिम सर्वतोभावे। कं पादपूरणे। सुकम् अतिशये। अनुकं वितर्के। शंबट् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च। व पादपूरणे इवार्थे च। दिष्ट्येत्यानन्दे च
इवाइ प्रियवाक्ये हुमिति भर्त्सने। इवेति सादृश्ये। अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे इत्यादि। अत्रेदमवधेयम्। स्वरादिचादयोराकृतिगणत्वाविशेषेपि येषां निपातस्वर[illegible]स्ते चादिषु अ
न्ये स्वरादिषु स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोध्याः। यथा उतशब्दः स्वरादिषु। ईड्यो नूतनैरुतेत्यन्तोदात्तप्रयोगात्। यत्तु उतशब्दस्य स्वरादितामुक्त्वा निपातस्वरमाशङ्क्यान्तोदा
त्तनिपातनमाश्रित्य समादधुस्तद्भ्रमसात्। स्वरादेरनिपातनात्। अन्तोदात्तत्वनिपातनवैयर्थ्याच्च। यदपि काशिकायामुक्तम्। स्वरशास्त्रेस[illegible]धकादिवा[illegible]यानक्तमित्यादयो
न्तोदात्तादिति। यच्च सनत् सनात् एवमादय आद्युदात्ता इति तत्सर्वं प्रामादिकम्। लस्याविसंवादान्निर्मूलत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपञ्चितम्। तद्धितश्चासर्वविभक्तिः।
सर्वेति। वचनत्रयात्मिके इत्यर्थः। नेति। किंतु एकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः। तद्धितः किम्। एकः द्वौ त्रयः। असर्वेत्यादि किम्। औपगवः ॥

म॰श॰ सिद्धान्तादिति। व्यत्ययेन परभावइतिभावः। अन्तग्रहणमिति। मेजभ्यां कृतो विशेषणात्तदन्तलाभे सिद्धे इत्यादिः। लक्षणेति। क्वचिद्वर्णग्रहणेपि न त्वपरिभाषाप्रवृत्तिज्ञाप
१११ कं च तदनित्यत्वमात्रज्ञापकमितिभावः। भूतमिति। भूतशब्दः पौतन्यवृत्तिर्नित्यनपुंसकस्तत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्यान्तरङ्गत्वात् ह्रस्वे शब्दान्तरसन्निधानोत्तरं टापिल

कृत्येजन्तः। जीवसे इति। तुमर्थे सेसेनिति असेप्रत्ययः। पिबध्यै इति। तैनैव शध्यैप्रत्ययः। पाघ्रेति पिबादेशः। इत्याहुः। कर्त्तरि शबिति। तद्भसात्। अव्ययकृतो भावे इ
ति सिद्धान्तात्। अन्तग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। तेनेह न। आधये। चीकीर्षवे। लक्षणप्रतिपदोक्तसन्निपातपरिपरिभाषाभ्यां सिद्धे तयोरनित्यत्वज्ञापनायेद
म्। क्त्वातोसुन्कसुनः। उदेतोरिति। उत्पूर्वादिणो भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यः तोसुन्। विसृपदइति। सृपितृदोः कसुन्। आबूग्रहणमिति। तथा च वा
र्त्तिकम्। अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति। सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वा बोध्यः। संवनस्थितः। भू
तमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः। अलिङ्गत्वे आथर्वणविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह। तद्दशमिति। लिङ्कारकेति विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापराविति
भावः। यथा वा चेति। परिगणनमिदमित्येके। अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः। वगाहइति। आदिरेवाकारो लुप्यते नान्त्यः। अपिना साहचर्यात्॥ इत्यव्ययानि॥ खट्वेति। अभ्रू
प्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन्। पच्चाजीति। न च तदन्तविधिविरहादेवटाब्नेति वाच्यम्। अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनात्। मूषि
केति। इश्विकृषोः किकन्नित्याधिकारे मुषेदीर्घश्चेति किकन् इकारमध्यो मूषिकशब्दः। यस्तु मुषस्तेये इति दीर्घोपधात्संज्ञायां कुन् मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोप्ययं टा
प्। प्रत्ययस्थादितीत्वमिति तु विशेषः। यत्तु कुन्नन्तोसौ अजादिगणे पाठं न प्रयुङ्क्ते। तस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात्। संज्ञायाश्चाजातित्वादित्याहुः॥
म:
स्येलक्षणस्येतिन्यायेन न पुंह्रस्व इतिभावः॥ इत्यव्ययानि॥ अनुपसर्जनाधिकारेण चेति। तस्य हि बहुकुरुचरा व्यावर्त्या एवं च वनोर चेत्यत्रैवात्रापि तदन्तविधिरितिभावः॥ राम:
११२

जातित्वानपायादिति। कुनादिविधौ सञ्ज्ञापदेन रूढिरेव गृह्यते न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपं सञ्ज्ञात्वं गृह्यते। अत एव घः सञ्ज्ञायामित्यादिना व्याघ्रादिसिद्धिरिति दि
क्। गौणीवृत्तिरिति। लाक्षणिकत्वापरपर्यायं गौणत्वमित्यभिमानेनेदम्। सदृशलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेव वा गौणत्वम्। गौणमुख्यन्यायश्च पदकार्यविषयः। तत एवा
जस्य स्त्री अजेत्यर्थे अजेत्येव त——————————————————————————सिद्धान्ते तु जातिरित्यावश्यकमिति बोध्यम्। जा
त्यन्तरे इति। ब्राह्मणादुग्रजातिकन्यायामुत्पन्ने आभीरजातावित्यर्थः। नृपात् शूद्रायामुत्पन्नो ग्रजातिकन्या। न तु शूद्रत्वं तत्रास्ति। अत एव शूद्रसधर्माणस्ते इत्येव स्मृतिषूक्तं न तु शूद्रा इति।
तच्चिन्त्यम्। व्याघ्रीत्यादिवत् सञ्ज्ञात्वेपि जातित्वानपायात्। भस्त्रफलेति। भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः। ड्याप इति। एतच्च फलनिष्पत्ताविति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम्। भाष्ये
तु प्रायेण दीर्घ एव पठ्यते। प्रत्यक्पुष्पेति। पाककर्णेत्यादिसूत्रस्य भाष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम्। तेन सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादर्तव्यः। शूद्रा चेति। शूद्रशब्दः [illegible]मुत्पाद्यति
जातिश्चेत्। महत्पूर्वस्तु न जातिश्चेदितीहापि संबध्यते। पुंयोगे त्विति। पुंयोगादाख्यत्यरूपएवेति न नियमः; किंतु जन्यजनकभावोपि। तेन वैश्यायां शूद्रो स्तु राजन्यात् माहिष्यो ग्रौ सुतौ स्मृ
ताविति सिद्धम्। महाशूद्रीति। आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः। अत्रेदमवधेयम्। अजादिगणे शूद्रेत्येव पाठ्यम्। जातिरिति व्यर्थम्। मुख्ये कार्यसंप्र[illegible]ज्जातिलक्ष
णो ङीषेव बाधिष्यते। पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः। अमहदित्याद्यपि व्यर्थम्। महाशूद्रशब्दो हि विशिष्ट एव जात्यन्तरे वर्तते। तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात्
टापः प्रसङ्ग एव नास्ति। या तु महती शूद्रा तत्र महाशूद्रेतीष्यत एव। कुञ्चेत्यादि। यो मीढलन्ता इत्येके। कुञ्चानालभेत उष्णिहक्कुभौ इत्यादिप्रयोगसुद्धाहृत्य दन्ता अपि भाष्ये स्वीकृताः।
इष्यत एवेति। अत स्त्र्यान्यावृत्त्यर्थं नैतदिति भावः। भाष्यवार्तिककारौ तु शूद्रजातिवृत्तित्वेन तां जातिं तत्रारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वादस्त्येव टापः प्रा
प्तिरित्यमहत्पूर्वेति। शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वेपि शूद्रशब्दादेव टाप्स्यान्न तु तदन्तादिति तदन्तविधिज्ञापकतापि भाष्योक्ता नासंगता। अत एव शङ्ख्येन मातृजात्यारोपेणैव ब्राह्मणक्षत्रि
यवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एवेत्युक्तम्। न तत्र जातिरित्यस्याभावे पूर्वं जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटाण्डवत् शूद्रशब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वेति

निर्धेनतयाधृतस्याद्गितिमन्ते इत्यत्र विस्तरः।

स॰ श॰ ल्युत्यादिनश्चेति। न्यासकृतेतिशेषः। इदंल्युत्यादनमप्रामाणिकम्। अत्रत्यभाष्यासंमतेः॥ दधातेःक्वनिबिति॥ घुमास्थेतीत्वम्॥ पावानइत्यस्यवनिपासिद्धिमाश्रित्यईत्वमत्र
११२ कारादावित्यस्यतत्रैवभाष्येप्रत्याख्यानात्। स्थःकचेतिसूत्रभाष्यस्थेशंस्थइत्यत्राम्बाबेतिसूत्रभाष्यस्थेसव्येष्ठाइत्यत्रचस्त्यासिजित्यतोवाग्रहणंमण्डूकप्लुत्यानुवर्त्यव्यवस्थि
तविभाषाश्रयणात्तदभावः। तत्रविजेवेत्यन्ये॥ अतएवधीर्ध्यायतेर्दधातेर्वेति। ध्यायतेःसंप्रसारणमितिवार्तिकस्थंभाष्यंसंगच्छते॥ घुमास्थेत्यत्रहलीत्यस्यानजादावित्यर्थात्त्व

पुंयोगेपीति। यदाज्येष्ठादयःप्रथमजातादौवर्तन्तेतदाअदन्तत्वादेवटाप्सिद्धः। यदातुज्येष्ठस्यस्त्रीत्यादिविवक्षातदापुंयोगलक्षणोङीष्प्राप्तःसोऽनेनबाध्यतइति
सूत्रयितुमपिशब्दः। मूलान्नञः। नञःकिम्। शतमूली। अमूलेति। ओषधिजातिरियम्। उगितश्चाभवतीति। सर्वादिषुभवतुइत्युदित्पठितःभातेर्डवतुरितिल्युत्यादित
श्च। शान्नन्तात्तुङीः। पिशप्ष्यनोरितिनित्योनुम्। वनोरच। सुत्वानमिति। सुयजोर्ङ्वनिप्। अतिधीवरीति। दधातेःक्वनिप्। शर्वरीति। शृधातोर्वनिप्। गुणेकृते[illegible]षान्तात्परत्वेपि
हशन्तादिहितत्वाभावाद्ङीब्र्योर्निषेधोन। अवावेति। न्यासकारस्तुप्रायिकोयंनिषेधः। तेनअवावरीत्याह। नत्वेतद्भाष्यादौदृष्टम्। पक्षेडाबिति। तथाच[illegible]नी। बहुधीव
र्यौ। बहुधीवानौ। बहुधीवेद्निरूपत्रयंभवतीतिभावः। टाबृचि। पूर्वेणप्राप्तस्यङीपोऽपवादः। असिद्धत्वादिति। कार्यकालपक्षेणेदम्। यदितुयथोद्देशंपरसूत्रे[illegible]दिवाउप
देशकालेस्यान्तेतिव्याख्यानंतदाअसिद्धत्वोपवर्णनंनोपयुज्यतइत्याहुः। वस्तुतस्तुयथोद्देशपक्षेपिअसिद्धत्वमुपयुक्तमेव। एकदेशविकृतस्योपसंख्यान[illegible]निव
त्त्वेत्रेपठ्यते। आदेशग्रहणसामर्थ्यात्सर्वेसर्वपदादेशाइत्याश्रित्यआनुमानिकोप्यादेशःस्थानिवदितिवाव्याख्यायते। उभयथापिअल्विधौनतत्स्वरतिः ॥

त्ययलक्षणसूत्रस्यनियमार्थत्वेपिप्रत्ययलक्षणकार्यंसुलभमितिदिक्। निषेधोनेति। वनोनहशइतिवार्तिकेविहितविशेषणस्येदमेवफलमितिभावः। नत्वेतदिति। अतोऽप्रमाण रमः
मेतदितिभावः। व्याख्यानमिति॥ उपदेशइतिवक्तव्यमितिवदतोवार्तिककारस्येतिभावः॥ आनुमानिकोपीति। एरुरित्यनेनतेस्तोरनुमानादितिभावः ॥ ११२

एतच्चाकरे इति॥ अत्राहुः विधीनां तु षट्त्वं नात्यर्थमिति तदाश्रयविधीनां नात्वं शिथिलमिति॥ सिद्धे इति॥ एवं चान्यतरस्यां ग्रहणं किमर्थमिति भावः॥ ङीपेति। ऋन्नेभ्य इति विहि
तेन। अनो यो सौ विकल्प इति। अन्यतरस्यामिति विभक्तसूत्रेण प्राप्त इत्यर्थः॥ अन इति सूत्रेष्वन्यतरस्यामित्यस्य सत्त्वाद्विकल्पनियमलाभो ऽन्यथा सनित्यार्थो विधिरेव स्या
दिति भावः॥ स उपधेति। स उपधालोपिनो ऽनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः। निषेधार्थमिति। योगविभागेन पक्षे प्राप्तस्य ऋन्नेभ्य इति ङीप इत्यर्थः॥ इत्येव ङीबिति। नियमशास्त्रा
णां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। तेनेति। अन उपधेत्यस्य नियमत्वेनेत्यर्थः। ऋन्नेभ्य इति। अस्यान्यथेत्यादिः। अन उपधेत्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः। प्रकरणान्तरस्थे
एतच्च आकरे स्पष्टम्। बहुयज्वानाविति। न संयोगादिति निषेधान्नायमुपधालोपी तेन अन उपधालोपिन इति न प्रवर्तते। डाबुभाभ्याम्। ननु निषेध
डापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः सत्यम्। अन्यतरस्यामिति योगो विभज्यते। तत्र मन इति निवृत्तम्। अनो बहुव्रीहेर्डाब्वा स्यात्। [illegible]हृषिक
ल्पलाभार्थमिदम्। अन उपधालोपिन इति सूत्रं तु नियमार्थम्। अनो यो सौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति। तथा च सुपर्वेत्यादौ अनुपधालोपिनि निषे
धार्थमिदम्। बहुराज्ञीत्यादौ तु ऋन्नेभ्य इत्येव ङीप्। तेन बहुधीवरी सिद्ध्यति। ऋन्नेभ्य इति हि ङीपमनूद्य तत्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफः [illegible]रणान्तर
स्थेन ङीपि कृतेन न सिद्ध्येत्। ननु वनो र चेति सूत्रमेव ङीबरौ विधत्तामिति चेन्न। उभयविधौ गौरवात्। किं चैवमपि ङीपि निषिद्धे रोपि दुर्लभः ॥
नेति। तेनानन्तरत्वं बोधितम्। गौरवादिति। मम तु ऋन्नेभ्य इति प्राप्तङीपमनूद्य तत्संनियोगेन रभावमात्रविधायकं तदिति भावः। ननु वनो र चेत्यस्योभयविधा
यकत्वे ऽनो बहुव्रीहेरित्यनन्तरत्वादस्य निषेधकमुत येनेति न्यायेन ऋन्नेभ्य इत्यस्य, नाद्य इत्याह। किं चेति। अन उपधेत्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ एवेति भावः। किं चैवं ब
हुधीवेत्यत्र ऋन्नेभ्य इति ङीबापत्तिः। किं च बहुव्रीहौ वेति वार्तिकस्याप्य[illegible]विधायकतापत्त्या सुपर्वन् शब्दे ङीब्रयोरापत्तिः। सिद्धान्ते त्वन उपधेत्येतत्त्रापि तङीबनुवादे न
रभावस्य तेन विधानान्न दोषः॥ एतेनान्यपक्षो बाद्धसामान्यचिन्तयोभयबाधकमिति पक्षश्च परास्तः॥ बहुव्रीहौ वेत्यनेन सुपर्वन् शब्दे ङीब्रयोरापत्तेरिति दिक् ॥

इत्यस्यानन्तरमिति। अनोबहुव्रीहेर्डाबुभाभ्याम्। अनुपसर्जनात् उपधालोपिनोवेति पाठ्यमितिभावः॥ यथाश्रुतेऽनुपसर्जनादित्यस्य संबंधो दुर्घटः। अत एव बहुदा
मानिपुराण्यतिक्रान्तानगरीत्यत्र ङीब्न॥ ग्रहणंचेति। चेन बहुव्रीहौवेत्यस्यापिसंग्रहः॥ पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तुगुरुभूत इतिभाष्याशयः॥ इत्युक्तमिति। डाप्सू
त्रेऽन्यतरस्यामितियोगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्यर्थः॥ पूर्वेणेति। उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः। अकचिनस्यादिति। तदकारो हि पचतकीत्यादिसिद्धये न प्रयोगममवाधीति
भावः। यत्नसाध्य इति। एतस्य योगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थः। एतच्चाकारस्येति। संनिहितत्वात् सादिव्युद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्चेतिभावः॥ तत्रसामर्थ्यादिति। कात्पूर्वस्येति
सन्नियोगशिष्टत्वात्। भाष्ये तु सूत्रभङ्गेन समाहितम्। तद्यथा। अनोबहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनोवेति सूत्रमस्तु। अनउपधेत्यादिप्रदेशान्तरस्थसूत्रं
डाप्सूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणंचमास्तु इति। अनउपधा। बहुव्रीहिरूपसोडीषिस्यतोबहुव्रीहिग्रहणंसंख्याव्ययादेर्ङीपचानुवर्तते इत्याशयेनाह। अनन्तादित्या
दि। नियमार्थमिदमित्युक्तम्। नचैवंपूर्वेणविकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यांग्रहणंव्यर्थमितिवाच्यम्। असतिहितस्मिन् नित्यार्थोविधिरेवायंस्यान्नतु नियमः। प्रत्य
यस्थात्कात्पूर्वस्य। कादित्यकार उच्चारणार्थः। व्यञ्जनमात्रंविवक्षितम्। विशिष्टविवक्षायांतु गतिकाश्वरनीत्यादावकचिनस्यादित्याशयेनाह। ककारादिति। वर्ण
निर्देशे हिकारप्रत्ययोविहितः। कचित्समुदायात् प्रयोगस्तुउच्चैस्तरांवावषट्कार इतिनिर्देशरूपयत्नसाध्य इतिभावः। आपिपर इति। एतच्च अकारस्य विशेष
णम्। तत्रसामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यांव्यवायेपि भवति। नतुरथ्यकदय्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये। अत एव सर्विकादौ आद्याकारस्य न भवति ॥
शास्त्रसामर्थ्यात् ककारेणव्यवधानंसह्यते। आबकारयोस्त्वेकादेशे कृते चः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनाकारव्यवधानेपि श्रौतमव्यधानंगृहीत्वाप्रवृत्तिः। अकारशब्देना
त्वजातिग्रहणम्। तेनैनिकेत्यादावकारद्वयसत्त्वेपि न क्षतिरिति भावः। अत एव नयासयोरिति चरितार्थम्। त्रिचतुरादीति। श्रौतत्रिचतुरादीत्यर्थः। आद्याकारस्येति। इ
दंचकात्पूर्वस्येत्यंशेप्यनूद्यमानविशेषणत्वान्नाव्यवधानांशप्रवृत्तिरितियादिनांमतेबोद्ध्यम ॥

वचनसामर्थ्यादिति। श्रौताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः। अनूद्यमानस्येति। सासादनूद्यमानविशेषणतयावानूद्यमानस्येत्यर्थः॥ विशेषणेषु, आपीत्यादिषु॥ सिद्धिरिति॥ अ
स्यतैरुक्तमिति शेषः। अनेनतत्रसूत्रे एतस्यैवज्ञापकत्वंवर्णयतोत्रचैवंवदतस्तव पूर्वापरविरोध इतिभावः॥ यदित्वन्तरङ्गत्वेनस्थानसंबन्धलाभ इत्यर्थः षष्ठीस्था
ने इत्यत्रभाष्येस्पष्ट इतिस्थानेग्रहणंव्यर्थमेवतस्यपरिभाषालभ्यत्वाभावेनज्ञापकासंभवात्। वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थितिस्तुमाज्ञादीनांचेतिज्ञापकात्, तद्वि
प्रस्थेः वृद्धमितिपर्युदासेप्राप्तेआरभ्यतेअनुवादे इतिचनिर्मूलम्। यद्वा इक्परिभाषाच परिभाषयोर्विधीयते इत्यद्धा द्वारा तत्रतस्याअप्रवृत्तिरनुवादे इतिचतद्विषयमे
तदेतदुक्तम्। अकारस्येकारस्यादापिपर इति। ककारविशेषणत्वेतुविवक्षिते आप् परात्ककारात्पूर्वस्यात इत्यवस्यत्। यत्तुप्राञ्चः। आपीतिककारविशेषणं
सर्विकेत्यादौतुएकादेशस्यस्थानिवद्भावादकारेणव्यवधानेपिवचनसामर्थ्याद्भविष्यतीतितन्नारथकत्यादावतिप्रसङ्गात् व्यवहितस्यापिपरत्व[illegible]पायात्। न
चनिर्दिष्टपरिभाषयानिस्तारः। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः। अनूद्यमानविशेषणेष्वितिहितदर्थः। अत्रच उदीचामातइतिसूत्रेस्थानेग्रहणंलिङ्गम्। फलन्तु
वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थानात् शालीयादिसिद्धिः। यदप्याहुः। आपीतिविधीयमा[illegible]स्येतोविशेषणमिति। तत्तुच्छोपः। आपीत्यस्याङ्ग[illegible]णत्वंत्वना
शङ्क्यमेवारथकत्यापुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसङ्गात्। शकेति। पचाद्यच्। स्यग्रहणंविस्पष्टार्थम्। क[illegible]रमात्रस्यप्रत्ययस्याभावादेवतात्स्यलाभात्। पूर्वस्यकिम्। सर्विके
त्यादौटाबेकादेशंबाधित्वाकात्परस्यमाभूत्। तस्मादित्युत्तरस्येतिपरिभाषणात् ॥
वात्तएवाञ्लोपोनइत्यत्रयजादिस्वादिपर इत्यस्यानविशेषणत्वेपिअव्यवधानलाभ इतिष्य ङ इतिसूत्रेभाष्येध्वनितंसंगच्छते इतिविभाव्यतेसदासंनिहितत्वादिनैवा
पीत्यस्याकारविशेषणतेतिबोद्धव्यम्। तत्स्थवीयइति। विधेयस्यासिद्धत्वेनतद्विशेषणासंभवादितिभावः। अनाशङ्क्यमेवेति। श्रुतेनान्वयसंभवेऽश्रुतेनान्वयायोगादितिभा
वः। तस्यविसंवादमप्याहरयेत्यादि। नात्स्यलाभादिति। कान्तात्स्त्र्यस्यादितितुनार्थः क्षिपकादीनांनिषेधस्यव्यर्थत्वापत्तेः ॥

अपवादेइति॥येननाप्राप्तिन्यायेनबाधकविषयेतेनैवन्यायेनबाधसिद्धेरितिभावः।प्रत्ययस्थेकोनि।प्रत्ययेकीत्येवसुवक्तंनयासयोरितिज्ञापकात्कादौप्रत्ययइतिनार्थइतिबोद्धम
एवंचाप्यरस्यप्रत्ययस्थेककारपरस्यचातइदित्यर्थः।तत्रसामर्थ्यादाप्परत्वांशेककारव्यवधानंसोढव्यमेवेतिभावः॥विग्रहइति।दक्षिणापश्चादितित्यक्।अन्यथा।दिग्वाच
मत्तुवार्णादाङ्ग·मितिपरिभाषयाएकादेशोबाध्येतेत्याहुः।तन्न।अपवादेपरत्वस्यैवउक्तपरिभाषायाअपिनिष्फलत्वात्।वस्तुतस्तुप्रत्ययस्थेकिइतिसप्तमीनि
र्देशएवोचितः।पूर्वग्रहणंचसुत्यजम्।अतइतितपरः किम्।कृदाधारार्चिकलिभ्यःकः।धाका।राका। ... मिकेति।केवलमामकेत्यादिनासंज्ञाछन्दसोरेवेतिनियमा
न्ङीप्।त्यकृत्यपोरिति।उदीचामातस्थानइतिविकल्पस्यापवादः।दाक्षिणात्यकेति।दक्षिणस्यामदूरेदक्षिणा।आजन्तः।दक्षिणाभवेतिविग्रहः।यत्तुदक्षिणस्यांदि
शिभवेतिप्राचाविगृहीतम्।तन्न।त्यग्विधौवत्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैवद[क्षि]णाशब्दस्य[ग्रहणा]त्।अन्यथासर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिपुंवद्भावापत्तेश्च।यत्तुसमा
सेस्रवपुंवदितितत्रेतिवक्ष्यते।त्यकिकितिचेत्यादिरुद्धौटापूततोःज्ञातादर्थे...णइतिह्रस्वः।टाप्इहत्यकेति।अव्ययात्त्यप्।नयासयोः।अत्रन्यासकारः।यादृ
त्येतस्योदीचामातस्थानइतिविकल्पेप्राप्तेनिषेधोयमिति।तन्न।आन्तस्थानेइत्यंशस्येदाभावात्।यासेतियत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह।यत्तदोरितिस्वरूप
स्याविवक्षायांफलमुदाहरति।यकांतकामिति।यासयोरित्यपहाययत्तदोरित्येववक्तुमुचितम्।उपत्यकेति।उपाधिभ्यांत्यकन्नासन्नारूढयोः।क्षिपकादीनां
चानेत्यनुषज्यते।क्षिपकेति।क्षिपेरिगुपधलक्षणःकः।ततोज्ञातादौकः।चरभेदने।प्रचाद्यच्।ततःकः।तारकेति।तरतेर्ण्वुल्।ज्योतिर्नक्षत्रंनेत्रकनीनि
काच।वर्णकाप्रावारविशेषः।तन्तूनांविकारस्तान्तवम्।ओरञ्।अन्यत्रवर्णिकेति।ग्रन्थविशेषस्यव्याख्या।स्तोत्रकर्त्री च।वर्तयतीतिवर्तका।शकुनौइत्युक्तं
वा।अन्यत्रनित्यमेव।पितरश्चताःदेवताश्चपितृदेवताः तदर्थंकर्मपितृदेवत्यम्।देवतान्तात्तादर्थ्येयदितियत् ॥
कस्यापिग्रहणे।चेनसाहचर्यत्यागेमानाभावः संगृहीतः॥इह्राभावादिति।अकचः सत्त्वादितिभावः।प्रावारविशेषइति।वर्णयत्याच्छादयतीतिव्युत्पत्तेः ॥

जागरूके इति। स्थाने पदाभावेप्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसंबन्धस्यैव लाभ इत्यपि बोध्यम्॥ प्रतिपदोक्तस्येति। स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः। विशिष्य तदनुपादानात् कथं तल्लाभ इति चिन्त्यम्॥ इच्छन्तीति। तद्व्याख्यादावदर्शनादयुक्तम्। शुभंयाः विवृततः कइति। नदीसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादादन्तेभ्यः क्विपोनभिधानाद्विजुक्तः। तत्र हि अश्नन्ति ब्राह्मणाः यस्यां सा अष्टका। इष्यशिभ्यान्तकन्। अष्टिकान्येति। अष्टौ परिमाणमस्याः संख्याया अतिशदन्तायाः कन्। अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे ऽध्यारोप्य यक पूर्वायाइतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशः। तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याशयेनाह। स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति। साङ्काश्यिकेति। सङ्काशेन निर्वृत्तं सांकाश्यम्। वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठकोरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः इति सूत्रेण संका शादिभ्यो ण्यः। ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ्। अकादेशः। स च सांकाश्यभवां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि इत्वं विकल्प्येत, तस्मादात इत्युक्तम्। ननु यथायमकारो नाकार स्थानिक एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिको नेति द्व्यङ्गविकलमेतत्। अत्राहुः। सति ह्यात इत्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात् स्त्रीवाचक आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते। अस तितु तस्मिन् स्त्रीवाचकस्ययो ऽकार इत्येतावल्लभ्येत ततः सांकाश्यिकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति। अवेदं वक्तव्यम्। यकपूर्वायाः स्थाने इति स्थाने शब्दे जागरूके कथमवयवषष्ठी संगम्यताम्। न च वुञः स्थाने ऽयमिति वाच्यम्। अकेति समुदायस्य तथात्वेपि अकाररूपावयव[illegible]णात्वात्। वुञोयकपूर्वत्वाभावाच्च न हि तस्यामवस्थायां यसो[illegible]पि लभ्यते। किं च प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थे विहितस्य वुञादेः प्रसङ्ग एव नास्ति। तस्मादात इतिस्थ[illegible]मेव। अम्बिकेति। केचित्तु भस्त्रादिवा क्येऽम्बाशब्दमपि पठन्तो ऽस्यापि विकल्पमिच्छन्ति। शुभंयाति शुभंयाः वि वृ ततः कः। केऽणः। शुभमिति मान्तो निपातः। सुष्टु नयो यस्याः सुनया। ततः कः। भस्त्रैषा। तदन्तेति। अङ्गत्वादिति भावः। एवं चेति। उक्तं च हरदत्तेन। अत्रात स्थान इत्येतत्स्व शब्दस्य विशेषणम्। संभवव्यभिचाराभ्यां हि तत्र स्तः काकचोः सतोः। द्वैषयोः संभवो नास्ति नाप्यत्र व्यभिचारिता। सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् इति। इह स्वश ब्दस्येत्यस्यानन्तरमत इति शेषो बोध्यः। एतच्च इह मूले ध्वनितम्॥ ऽ स्थास्नाविति पदे आदन्तलक्षणो विजुक्तो न तु क्विप् इत्याहुः। कैयटस्तु शुभंयातिक्विप्। शुभमिति निपातो ऽज्ञातादौकः केण इति ह्रस्व इत्याह। मूलेपि ध्वनितमिति। स्वशब्दस्यातो विशेषणमित्यादिना भवत्युदाहरणमित्यन्तेन ग्रन्थेनेति भावः ॥

स्विकायामितीति। स्वाशब्दादत्यन्तस्वार्थिके के इत्वे साधुः। नह्यकच् अत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यपवादः॥ व्याचक्षाणा इति। अकचमुक्त्वा वैकल्पिकमित्वं व्याचक्षाणा इत्यर्थः। स्त्रीत्वमेव नास्तीति।
स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने इति कोशादिति भावः। सञ्ज्ञाविषयकमिति। सञ्ज्ञायाअपि सञ्ज्ञापूरण्योश्चेति पुंवत्त्वनिषेधेन भाषितपुंस्कत्वबोधनाद्भाषितपुंस्का
द्वेत्यनेन न सिद्धिरिति भावः। अत्यन्तस्वार्थिककान्तविषयं चेदस्यापि बोध्यम्। उपलक्षणमिति। भस्त्राशब्दसाहचर्येण व्याख्याने न च श्रुतानुपूर्वीकस्यैवैषाशब्दस्य ग्रहणमत एवैषा द्वे
एवं च हंसतनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायामिति श्रीहर्षश्लोके भस्त्रैषेति वैकल्पिकमित्वमिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः। आत्मीयायामिति। आत्मज्ञातिध
नेषु तु स्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः। यत्तु ज्ञातिधनयोः स्वका स्विकेति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। मादृशस्याकरस्याप्रसिद्धेः। लिङ्गानुशासनविरोधा
च्च। यत्तु स्वका स्विकेति काशिकायामुदाहृतं तत्सञ्ज्ञाविषयकं न तु ज्ञातिधनविषयक[illegible] यदपि स्वार्थिकाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इति परिज
हुः। तदपि चिन्त्यम्। उक्तरीत्याकप्रत्ययान्ताट्टाप्सम्भवे प्रकृतेरस्त्रीलिङ्गतया आत[illegible] नेद्दुलशास्त्रदुरुपपादत्वात्। प्रत्युदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणान्याह। निर्भ
स्त्रिकेत्यादि। निष्क्रान्ता भस्त्रायाः निर्भस्त्रा। उपसर्जनह्रस्वः। टाप्। ततोऽज्ञातेकः। कृतषत्वेति। मन्त्रे विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु न्यासयोरिमित्वदुपलक्षण
मिति भावः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते। तेनेह न। सुभ्रोजोऽस्याः सुभ्राजिका। जानातीति ज्ञः। प्रियो ज्ञोऽस्याः प्रियज्ञिकेति। अभाषित ——— वि
हितविशेषणतया व्याख्यायाः फलमाह। बहुव्रीहेरिति। नित्यमिति। अस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः प्रत्ययस्थादित्युत्सर्ग एव प्रवर्तत इत्यर्थः। परविशेषणत्वे त्वयं विक
ल्पः स्यादिति भावः। बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनातिखट्विका। निःखट्विकेत्यादावपि नित्यमेव ॥ ॐ नन्वपूर्वे उदाहरणमिति भाष्येऽप्येषेत्येवोक्तम्। अन्य
थासतट्टीत्येव वदेदिति भावः। सुभ्राजिकेति। बहुव्रीहेः शापितत्वतः स्वार्थिकः कः इति भावः। एतेनातः स्थानिकत्वाभावादप्राप्तिरित्यपास्तम्॥ परविशेषणे त्वेत्विति। समुदायस्य
भाषितपुंस्कत्वेऽपि तदवयवस्य खट्वशब्दस्य तथात्वेन ततः परत्वात् परविशेषणे दोषः स्यादेवेति भावः ॥

ह्रस्वपक्ष इति॥ बहुजसराजसित्यवस्थायां कपि सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात्समाससंज्ञायां समासान्ताद्इति शास्त्रबलात्कबन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्यया न्तान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावाद्योक्षियोरिति ह्रस्वत्वाभावे केणइति ह्रस्वत्वे च न कपीति निषिद्धे आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वे कपः प्रागवर्तिनः खट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्धिहि तत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पः ह्रस्वाभावे तु बहुखट्वाकेतीतिभावः। प्राञ्च आहुरिति। न च स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वान्नात्र दोषः। अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधौ स्त्रिया मित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणताया ज्ञापनेनादोषात्। अत एव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीसिद्धेति। प्राधान्येन तद्विशेषणता यान्याय्यत्वाच्च। अनुपसर्जनादिति तु गृह्यमाणस्यैव

शैषिके कपीति। आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वपक्ष इतिभावः। अभिव्याप्येति। अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र यूनस्तिरुपसर्जनत्वान्नेति प्राञ्च आहुः। टिड्ढा। इह वृत्तिकृता सूत्रे ख्युन् पठितः। औत्सीति। उत्से भवा। उत्सादिभ्योऽञ्। न च शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीना सिद्धमिदमिति वाच्यम्। तत्र जातेरित्यनुवृत्तेः। अन्यथा पुंयोगेऽपि स्यात्। एतेन इह अञ्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचोक्त म्यः प्रत्युक्तः। इहानेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनमणयोकारस्तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह। आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति। अत्र हि प्रोक्तार्थे अण् उपसर्जनम्। अद्ध्येत्रणस्तु लुप्तः। वर्णप्राधान्यात् प्रत्ययलक्षणम्। अतष्टाबेव भवति। ताच्छीलिकेति। अयं भावः। शीलं छत्रादिभ्यो णः इति योणस्तस्मिन् अण्कार्यं भवति। कार्मस्ताच्छील्ये इति ज्ञापकात्। अनेन हि अनि ति अणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते। चौरीति। चुराशीलमस्याः। हलस्तद्धितस्य। उपधाभूतस्येति। ननु यस्येति चेति यञो अकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव। किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या। न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। यलोपे तन्निषेधात्। मैवम्। यलोपे कार्ये अल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्॥ ७ विशेषणम्। अत एव कौम्भकारेयसिद्धिः। अन्यथा कुम्भका रेयो व्यापद्येत कुम्भे न समासेऽपि केवलस्य कारस्य प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि स्त्रीत्वेन योगान्नो ङीपि कुम्भेनैकार्थीभूतस्यापि विशिष्टस्यापत्येन योगे तस्यायोगस्य वक्तुमशक्यत्वात्तेनापि योगे कदाचि त्वतोऽकि विशिष्टस्य तन्निरूपिताङ्गत्वाभावेन कुम्भशब्दोऽकोरेङ्जा नापत्तेः॥ निष्कर्षे एकार्थीभावस्यैव प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तत्वेन मानम्। समुदाये नैकार्थीभावेऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात्। न च समुदायाद्ङी व्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेन त्वादिनियमाभावेन कदाचित्कारीशब्दादापत्तिस्तवापीति वाच्यम्। एतदधिकारसामर्थ्यादेव तदादिनियमाभावेनाधिकस्यैव कार्यबोधकत्वे ननु न्यूनस्येत्यदोषादिति

म-श- तदाशयोविस्तरस्त्वन्यत्रबोध्यः।पुंयोगेपिस्यादिति।इष्यतेतुङीषित्यर्थः॥प्रत्युक्तइति।अनेनैवसिद्धेतत्राञ्ग्रहणंतु।तस्यापत्यंस्त्रीत्यत्रजातिलक्षणङीष्बाधनार्थमितिबोध्यम्।अत्रहीति।नचै
११६ वमनुपसर्जनाधिकारस्यचारितार्थ्येमूलोक्ततदन्तविधिज्ञापकतानुपपत्तिरितिवाच्यम्।तस्यानुसारिव्याख्यानेनस्त्रियामित्यस्यगृह्यमाणविशेषणतयापितद्वारणसम्भवात्।तस्माद्दूढुकुरुच
रित्येवतद्व्यावर्त्यम्।तच्चतदन्तविधिंविनानोपपद्यतइतितज्ज्ञापकत्वंस्त्रियामित्यस्यप्रकृतिविशेषणत्वज्ञापकत्वंचेतिबोध्यम्।तत्करणेएतद्व्यावृत्तेरपिअनेनैवउपसर्जनपदेनोभयोरपिग्रह
अनपत्येति।यद्यप्यपत्यग्रहणंकर्तव्यमितिवार्त्तिकंतथापिअपत्याधिकारविहितपरंतत्ताद्दृशाच्चगर्गादियञेवनतुदैवायञ्।तस्यापत्याधिकारात्प्रागेवपाठात्।अतएवभाष्यकृ
ताकन्नकारपोयञश्चेतिगर्गादिभ्यःअयञितिचअकारःप्रश्लिष्टः।यस्कादिभ्योगोत्रेऽयञञोश्चेतिसूत्रेप्येवम्।प्राचांष्फतद्धितः।तद्धितग्रहणंप्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थम्।ननुतांविनापिष्फि
त्करणसामर्थ्याद्देवङीष्भविष्यति।एवंतर्हितद्धितग्रहणमिजन्तादपिक्वचित्ष्फइतिज्ञापयति।[illegible]न्तेसवर्णदीर्घेणापिरूपसिद्धौयस्येतिलोपस्यानावश्यकत्वात्।तेनआसुरेरु
पसंख्यानमितिवक्ष्यमाणंसिद्धमिति।आयने।फकारादिष्वकारउच्चारणार्थः।आयनीनोर्नकारस्यनेत्वम्।फिनोनिकरणसामर्थ्यात्।कौरव्या।कथंतर्हियद्यसौकूपमाण्डूकितवै
तावनिकःस्मयइतिभट्टिः।अत्राहुः।कौरव्यसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैवमाण्डूकस्येहग्रहणम्।इहतुमण्डूकस्येयंभार्येतितस्येदमित्यण्।कुमारीति।प्रथमवयोवाचीए
षशब्दः।नतन्नूढत्वप्रयुक्तः।वृद्धकुमारीतितुगौणःप्रयोगः।त्र्यनीकेति।त्रयाणामनीकानांसमाहारः।अत्राजादेराकृतिगणत्वात्टाबितित्र्यनीकाधिकरणेमीमांसकाः।पञ्चा
श्वेति।नन्वत्रद्विगोरितिङीप्माभूत्ठगन्तत्वात्तुस्यादेवेतिचेत्।न।ठकोयोऽकारःइतिव्याख्यानात्।द्विबिस्तेति।सुवर्णबिस्तौहेम्नोक्षेइत्यमरः।आचितोदशभाराःस्युः॥
णमित्याशयात्।अण्कार्यमिति।ङीबित्यर्थः।नाच्छीलकइत्युक्तेस्तदस्यांप्रहरणमितिणेदाण्डेत्येव।अकारःप्रश्लिष्टइति।तद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानायेतिशेषः॥अभिजिद्विदभृदित्यादिसू
त्रेऽस्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्यगोत्रार्थकत्वेपिनतत्रङीप्प्रसिद्धान्तेपीष्टः।संघाङ्केतिसूत्रेएतद्भाष्यप्रामाण्यादेकानुबन्धकपरिभाषायाअप्रवृत्त्यागर्गादियञएवग्रहणमितिभावः॥एवमिति॥ राम:
अकारःप्रश्लिष्टइत्यर्थः।प्रातिपदिकसञ्ज्ञार्थमिति।तत्फलंचङीषितिभावः।नचलिङ्गविशिष्टपरिभाषयातत्सिद्धिः॥एतत्सूत्रस्यैतत्समानार्थभाष्यप्रामाण्येनास्याःस्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनु ११६

पस्थितेः॥सामर्थ्यादेवेति॥अप्रातिपदिकत्वेपीतिभावः॥उच्चारणार्थइति।तेनद्रकआदेशसिद्धिः॥निष्करणेति॥असञ्जातविरोधन्यायसहकृतेत्यर्थः॥नत्विति।अल्पवयस्यूढा
यामपिप्रयोगादितिभावः॥गौणइति॥पुंसोऽसंप्रयोगरूपसादृश्यादितिभावः॥ठगन्तत्वादिति।द्वाभ्यांशताभ्यांक्रीतेत्यादौनिषेधश्चरितार्थोऽत्रहिकनोलुक्।कम्बल्यमिति।अप
रिमाणत्वेप्येतयोर्ग्रहणंनियमार्थमुन्मानस्यचेद्विस्तकम्बल्ययोरेवेति।तेनान्यत्रोन्मानेद्विपलीद्विनिष्कीत्यादिसिद्धिः॥श्रुतत्वादिति।अत्रा... र्थदोषोत्तरंयेनविधिरित्यस्यप्रवृत्तेस्त
द्विकम्बल्येति।द्वाभ्यांकम्बल्याभ्यांक्रीता।कम्बल्यमूर्णापलशतम्।कम्बलाच्चसञ्ज्ञायामितियत्।क्रीतार्थस्यठञोलुक्।द्व्याढकीति।द्वावाढ... चतीति।आढकाचितपात्रात्खोन्य
तरस्याम्।द्विगोष्ठंश्चेतिखठञ्भ्यांमुक्तेप्राग्वतीयष्ठञ्तस्यलुक्।एतेनद्व्याचिताव्याख्याता।काण्डान्तात्।षोडशहस्तप्रमाणोदण्डःकाण्डम्।यद्यपिविशेषणेनतदन्तविधिःसिद्ध
स्तथापिअन्तग्रहणेअसतिक्षेत्रइत्येतत्श्रुतत्वात्काण्डस्यैवविशेषणंस्यान्नतदन्तस्य।ततश्चेहापिस्यात्।द्वाभ्यांकाण्डाभ्यांकाण्डप्रमिताभ्यांसेत्राभ्यांक्रीताद्विकाण्डीवडवेति।इ
हतुनस्यात्।द्विकाण्डाक्षेत्रभक्तिरिति।अतोन्तग्रहणम्।मात्रचइति।यत्तुप्राचोक्तंद्वयसचोलुगिति।तन्न।प्रथमश्चद्वितीयश्चऊर्ध्वमानेमतौममेतिसिद्धान्तात्।द्विकाण्डीरज्जुरिति।नन्वि
हापरिमाणान्तादितिपूर्वेणनिषेधःस्यात्।काण्डशब्दस्यायामपरतयाऽपरिमाणार्थत्वात्।परितःसर्वतःआरोहतःपरिणाहतश्चयेनमीयतेतद्धिपरिमाणम्।आढककुडवादि।न
तुयथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम्।यदाहुः।ऊर्ध्वमानंकिलोन्मानंपरिमाणंतुसर्वतः।आयामस्तुप्रमाणंस्यात्संख्याबाह्यातुसर्वतइति।अतएवद्विहस्ताभित्तिरित्यत्रङीब्न।अत्रा
हुः।नियमार्थमिदम्।क्षेत्रेएवनिषेधोयथास्यादिति।अतोद्विकाण्डीरज्जुरित्यत्रङीब्भवेवसूत्रस्यफलमिति।पुरुषात्प्रमाणे।यद्यपिपुरुषशब्दोजातिवचनस्तथापिद्वौपुरुषौप्रमाणमस्या
इतिविवक्षेप्रमाणेवर्ततएव।प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्।वृत्तौतुतत्स्वभावादेव।तथाचसूत्रम्।पञ्चारत्निःपुरुषइति।द्विपुरुषीति।अत्रन्यासकारः।प्रमाणेलोद्विगोर्नित्य
मितिद्वयसचोलुगित्याह॥श्रुतत्वात्तेनैवसंबन्धेजातेपश्चात्तदन्तविधावपिपुनर्व्यापारेमानाभावइतिभावः॥इहापीति।इहैवेत्यर्थः॥सिद्धान्तादिति।षोडशहस्तप्रमाणदण्डार्थका
ण्डशब्दस्तुतिर्यङ्मानमितिनतस्योर्ध्वमानत्वमितिभावः॥प्रमाणेवर्ततएवेति॥परिच्छेदकेवर्ततइत्यर्थः॥तत्स्वभावादिति॥वृत्तिस्वभावादित्यर्थः॥द्वयसचोलुगिति॥तस्यायंभावः।आयामोदैर्घ्यं

तथाहिविधमाविर्भूर्ध्वमानंचतुलावारोहमेनमीयते
तदिदंचविविधमनाविरहादिति॥

प्रमाणवाचित्वाभावेनेति। तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वात्। तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाणलक्षणे ग्रहणं नतूर्ध्वमानस्य। ऊर्ध्वं किलोन्मानमित्युक्तेरिति भावः॥ द्विगोर्लुगित्यं
शेऽपि प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच इत्यनुवर्तते एवेति तात्पर्यम्। प्रमाणत्वेन प्रसिद्धा इति। तिर्यङ्मानत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः॥ शमादीनामूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि तिर्यगवस्थितव
स्तुनोऽपि परिच्छेदकत्वात्तत्त्वेन प्रसिद्धिरस्त्येव। अन्यथेति। नच प्रमाणे ल इत्यत्र समर्थानां प्रथमाद्वेत्यतो वेत्यनुवृत्तेरुक्तप्रयोगसिद्धिः॥ आद्यपदयोरननुवर्तनेन वेत्यस्याप्य

तन्त्रा पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन प्रमाणे ल इति श्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः। ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैवैतत्प्रवर्तते न तु पुरुषशब्देऽपि। अ
न्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात्। स्पष्टं चेदं पुरुषहस्तिभ्यामण् चेति सूत्रे पदमञ्जर्याम्। न चैवं द्वयसज्दघ्नञ्चावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम्। ऊर्ध्वमाने म
तौ मम मेति वचनात्। एवं पुरुषात्प्रमाणे इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः। यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेनोक्तम्। तस्माद् प्राप्त एवात्र लुग्वि
धीयत इति। तदपि चिन्त्यम्। मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्व्याहतत्वात्। यदपि प्राचीनप्रक्रियाव्याख्यानेषु उक्तं पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लुगि
ति। तदपि भ्रमोक्तिमात्रम्। उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वादित्यास्तां तावत्। वस्तुतस्तु पुरुषात्प्रमाण इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकि इत्यनुवर्तते।
तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यते। हरदत्तोक्तिरपि कथंचिदेवं परतयैव नेयेति सहृदयैराकलनीयम्। प्रमाणे किम्। द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः। तद्धितलुकी
त्येव। समाहारे पञ्चपुरुषी। ऊधसोऽनङ् ॥

४५ संबन्धात्॥ लुक् स्यादिति॥ शमद्वयादाविवेति भावः॥ सामर्थ्यादिति॥ तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि सामर्थ्यात्प्रमा
णपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वमिति भावः॥ लुगप्याक्षिप्यत इति॥ इदमपि वृत्त्याशयवर्णनमात्रम्। वस्तुतस्तु द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे तदस्य परिमाणमिति ठक्। ष्ठञो वाद्ध्यर्धे इति
लुकि शाला स्यचारितार्थ्यात्तदाक्षेपेन मानम्॥ तत्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधेन परिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वम् ॥

नादेशेनेति।अतएवऊधसोनङ्कारोलिङ्गाधिकारेइतिवार्तिककृतोक्तम्।एतेनलाक्षणिकत्वादस्यानोऽल्लोपोनइतिनस्यात्।कुण्डोध्न्यादिभ्यआचारक्विप्यात्मनेपदार्थंचङ्का
रइत्यपास्तम्।अत्रत्यवार्तिकभाष्यप्रामाण्येनानुग्रहणेप्रतिपदोक्तपरिभाषयाआचारक्विबभावस्यचतदन्तेआत्मनेपदाभावस्यवाकल्पनात्।तद्युक्तमिति।अन्तर्वतीत्यत्रमतुपोऽप्र
योगइतिभावः॥नमुधेति।विभाषासपूर्वस्येत्यत्रपत्युःसंयोगइत्यस्यासंबन्धात्।अतएवाशायाःपतिराशापलीतितत्रोदाहृतंभाष्ये।आशापूरकत्वेनकस्याश्चित्तत्पतित्वमितिभावः॥इत्यु
नादेशेनैवसिद्धेऽनङ्करणंधनुषश्चेत्येतदर्थम्।दाम।बहुव्रीहिविशेषणत्वादेवसिद्धेअन्तग्रहणंस्पष्टार्थम्।संख्यादेरिति।स्वरितत्वबलादेकदेशएवानुवर्ततइतिभावः।
केवलमामक।इत्यादीति।अद्यास्यांमामकीतनू।मित्रावरुणयोर्भागधेयी।अनिषव्यास्तन्वःसन्तुपापीः।उतापरीभ्योमघवाविजिग्ये।समानीवआकूतिः।आर्यकृती।सु
मङ्गली।शिवारुद्रस्यभेषजी।प्रत्युदाहरणंत्विति।यत्तुप्राचाअन्तर्वतीपतिवतीतिप्रत्युदाहृतम्।तदयुक्तमितिभावः।व्यस्तेकथमिति।यत्तुप्राचा समस्तेष्वुपचारइ
तिवर्णितंतन्नबुधेतिभावः।पूतक्रतोरैच।ऐकारआदेशः।नतुप्रत्ययः।उत्तरसूत्रेउदात्तइत्युक्तेः।नत्विति।अन्यथा[illegible]कपिशब्दोलघावन्तेद्वयोश्चबह्वषोगुरुरिति
मध्योदात्तउदात्तत्वंप्रयोजयति।अग्न्यादिषुत्रिषुस्थानेन्तरतमइत्येवसिद्धमितिप्राचांग्रन्थोविरुद्धोऽस्त्वितिभावः।उदात्तैकारइति।मनुशब्दोह्याद्युदात्तः।मृण्मयीहिसा
दौमनेरुप्रत्ययविधायकेसूत्रेधान्येनिदित्यधिकारात्।समासनिर्देशेनैतद्दर्शयति।उदात्तइत्यनुवर्तमानंसंबन्ध्यानुवृत्तैरैकारेणैवसंबध्यतेनत्वौकारेणापीति।ततश्चयदु
क्तंप्राचाऐकारौकारउदात्तौस्तइतितदुपेक्ष्यम्।वृत्तिपदमज्जर्यादिविरोधादितिभावः।मनायीति।मध्योदात्तम्।इतरद्वयमाद्युदात्तम्।एता।कर्बुरा।वर्णानामिति।एतः।शोणः।
शितिः।पृश्निः।पृषत्।इत्युदाहरणानि।त्र्येण्येति।अत्रउत्तरपदस्योपसर्जनत्वेपिसमस्तस्यअनुपसर्जनत्वमितिभावः।सञ्ज्ञात्वाभावत्वंछान्दसत्वाद्वा॥ ३७ क्तेरिति।प्रत्ययत्वेहिआ
द्युदात्तश्चेत्येवसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेवेतिभावः॥नत्वौकारेणेति।ततश्चस्त्रआन्तरतम्यादनुदात्तएवेतिभावः।इतरद्वयम्।मनावामनुरित्येतत्॥समस्तस्येति।एतच्चगृह्यवृत्त्यनुसारेणो
क्तम्।रिङ्गणजित्यादाविवात्रापिगृह्यमाणविशेषणत्वमेवेत्युपमानानीनिसूत्रभाष्यसंमतेपक्षेत्रिषुस्थानेषुश्येनीत्येणीतिबोद्ध्यम्।छान्दसत्वाद्वाङीप्।तस्यनयन्संज्ञात्वानङ्गीकारेआह॥छान्द

सप्ता टी० ङीपणत्वं० वेतिशेषः ॥

म॰ श॰ प्राञ्च इति॥ कैयटाद्य इत्यर्थः। छान्दसेषु सूत्रेषु वा ग्रहणवदिदमेक इत्यपीति तेषां भावः॥ न प्रत्यय इति। दशपाद्यनुसारेणेदम्। तत्र हि न प्रत्ययप्रकरणे तृपिशुषिरसिकृषेश्च कि
११८ दिति द्वलच् प्रकरणे कृपेश्चेति पठितम्। कपिः सौत्र इति चोक्तम्। पञ्चपाद्यां तु कृषेर्वर्ण इति नक् प्रत्ययः। कमेः पश्चेति द्वलजित्युक्तम्। पठ्यत इति। इदं चासिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्य
दितिद्वलच् प्रकरणे कृपेश्चेति पठितम्। ... अस्य
श्म। उक्तं रूपमिति। नान्तं रूपमित्यर्थः। णिचि नस्तद्धित इति टिलोपे तद्भावः स्पष्ट एव। नन्वनस्तद्धित इति टिलोपो नेष्टव्यः द्वावेन टेरिति नु प्रकृत्यैकाजिति निषिद्धमिति वाच्यम्। अस्य
मतस्य नामधातौ दूषयिष्यमाणत्वात्। तस्य नयतोक्तम्। मुख्यमत इति॥ नस्तद्धित इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति षपूर्वेति प्रकृत्यै काजिनि सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वेन पूर्वे टिलोपाभावे पि
क्रमेके इति। अत्र छन्दसीति भाष्योक्तेः लोके गतो गण स्तूर्णमसि क्रिकाना मित्यादि प्रयोगाः प्रामादि... तिप्रज्ञः। वस्तुतस्तु छन्दस्येके इत्यन्वयात् भाषायामपि इति
भाष्याभिप्रेतम्। अन्यथा एकग्रहणं न कुर्यात्। न हि छन्दसि पलिक्नीरिद्युवतय इत्यादि प्रयोगे कश्चिद्विप्रतिपद्यते। विशुद्धवाचीति दिदृशोधने इति स्मरणात्। अवदा
तः सितो गौर इति कोशे तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् प्रयोग उपनिबद्ध इति भावः। लघाविति। अन्ते एक... त्यौ इयेश्च लघ्वोः परतो बहूनां बहूचूकस्य गुरुरुदात्तः स्या
त्। अषिति अवः प्राचां सञ्ज्ञा। कृणोति। कृषेश्चेति नक् प्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरौणादिके इ... सकपिलावस्तोदाचौ। पिद्गौरादिभ्यश्च। श्वन् शब्दोत्र पठ्यते।
तेन कृत्वेभ्यो ङीप् इत्यत्र यत्राचा शुनीत्युदाहृत तत्त्वामादिकम्। यत्तु व्याचक्षते। श्वानमाचष्टे श्वि वा... तानिवार्थे णिचः क्विपे वा क्वौ उपसर्जनत्वात् ङीषभावेनिः
शुनीत्यादिवत् ङीबिति तन्न। णिचि संप्रसारणटिलोपयो रुक्तं रूपं मुख्यमते दुर्लभम्। अन्यत्र तु आस्तां कथंचित् ॥
संप्रसारणे वार्णादाङ्गमिति पररूपात्पूर्वे टिलोप इति तस्य दौर्लभ्यम्। तदुक्तं संप्रसारणटिलोपयोरिति। अन्यत्र क्विबन्तात् क्वौ अनुनासिकस्येति दीर्घे पि एकदेशविकृतन्या राम॰
येनानन्यत्वमिति संप्रसारणं भवतीति भावः॥ कथंचिदिति॥ अनेनारुचिः सूचिता। न ह्येजमेषामनभिधानम्। अन्यथा ऽनुपसर्जनादिति सूत्रस्य तदन्तविधिज्ञापकता भाष्योक्ता ११८
भज्येत। किंचाचक्षाणकर्त्रादिरूपार्थस्यापि श्वशब्दार्थत्वेन तस्यानुपसर्जनत्वादस्त्येव ङीषः प्राप्तिरभिव्यक्तेति न्यायस्तु पदकार्यविषय एवेति ॥

इत्याहुरिति ।।अत्रारुचिबीजं त्वाकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधस्तत्र हि समस्तकृदन्ततद्धितसर्वनामजातिसंख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञा
कृता बहुशब्दश्च संख्या। अत्रार्थे बहुग्रहणमपि मानम्। सत्त्वे निविशतइत्यादिगुणलक्षणमपि तदेकवाक्यतापन्नमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम्।व्यर्थमेवेति।उत्तरार्थमिति वदतां
मते इति शेषः॥गौणीवृत्तिरिति।लक्षणेत्यर्थः।नत्वेषा गौणी सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वात्।इडश्चेति सूत्रे इति॥अपादाने स्त्रियां घञ उपसंख्यानं तदन्ता
आवपनं चेदिति।ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन्।गोणान्येति।यस्याया इच्छिकं नाम।अकृत्रिमेति।यथा सैषा स्थली यत्र विचिन्वतात्वामिति।स्थलान्येति।कृत्रिमा पुरुषेण
संस्कृता।यथा स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति।श्राणा पक्वा।अयोविकार इति।फाल इति प्रसिद्धः।कुशान्येति।छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थान् औदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहर
न्ति।अतः ह्रकमीति सूत्रे हानौतू पायनेतिव्यासः सूत्रे कुशावानस्यस्यानाम्। स्यतामायानेतिश्रुतौ च प्रसिद्ध[illegible]पतिं वरेति।तथाच पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनो य
मिति भावः।बह्वादिभ्यश्च।बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेणासिद्धे उत्तरार्थं ग्रहणमित्याहुः।वस्तुतस्तु[illegible]नित्यं छन्दसीति सूत्रे चेति द्वयमपि व्यर्थमेव।सर्वविकल्पानां
छन्दसि व्यवस्थितत्वात्।पुंयोगादिति।तथाच गौणीवृत्तिरिति भावः।यदा तु मुख्यार्थ[illegible]स्येद[illegible]तदा[illegible]पात्स्येव भवति।योगश्चेह दम्पतिभाव एवेत्येके।वस्तुतस्तु संकोचे माना
भावाज्जन्यजनकभावोपि गृह्यते।तथाच भट्टिः।कौशल्यया सावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततो भूदिति।[illegible]यदुहिता केकयी।जनपदशब्दादित्यपत्यप्रत्यये तु कैकेयी
ति स्यात्।नच तस्य अतश्चेति लुक्।न प्राच्यभर्गादी इति निषेधात्।तथाच कालिदासः।कैकेयिकायाः फलितास्त्वेति।एतेन देवकीव्याख्याता।दुष्टो यवो यवानीति।जात्यन्तरमेवानेना
भिधीयते।अयमेव वा तस्य दोषः।यद्युक्तयवत्वजातेरभावेपि तदाकारानुकृतिः।ङीषेव वाच्य इति।इदञ्च तृतीये भाष्ये इडश्चेति सूत्रे स्थितम्।कथमिति।यत्तु वदन्ति।दीर्घोच्चारणसा
मर्थ्यादुआ अनुक् इति पदं विभज्यते ॥ ७ ऋवाङीषिति तत्रोक्तम्।उपेत्याधीयते यस्यादिति विग्रहः।दीर्घोच्चारणेति।नचेन्द्रादिशब्देभ्य आचक्षाणे णिचि टिलोपे इन्द्राणीति सिद्ध्यर्थं तत्।अ
दन्तत्वाभावे नतत्राप्राप्तेः।पदं विभज्यते इति।तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात् श्रुतक्रमानुरोधेन च पूर्वमाकारस्ततो न आनुगिति बोद्ध्यम्।स्पष्टार्थं दीर्घोकार आदेश उक्तः ॥

म·प्र· प्रसङ्गादिति। इन्द्रादिशब्दे इतिभावः। अकारोच्चारणेति। अनुकीर्तिशेषः। अल्लोपेनइत्यस्यबाधेनेति अल्लोपेनइत्यत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्बहुव्रीहेरूधसइतिसू
११९ त्रभाष्यसंमततयाऽकाराभावे ऽवश्यप्राप्तस्य अल्लोपेनइत्यस्यबाधेनाकारोच्चारणस्यचारितार्थ्यादित्यर्थः। नभविष्यतीति। एवंचनतद्बाधार्थमाकारोच्चारणमितिपररूपस्यतेनबा
धादितिभावः। पररूपबाधनार्थमिति। अल्लोपबाधेनचरितार्थस्यपररूपबाधकत्वेमानाभावेनेन्द्रशब्देपररूपबाधायाकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेनतदुक्तकल्पनानवकाशइतिभा
तत्रेन्द्राद्रीनामनुकैवसिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यान्क्वचिदन्यतोपिविधानमनुमीयतेतेनब्रह्माणीसिद्ध्यति । तच्चिन्त्यम्। अनुकिकृतेतोगुणेइति
पररूपप्रसङ्गात्। नन्वकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घोभविष्यतिअन्यथाहिनुकमेवकुर्यादितिचेन्न। अल्लोपेनइत्यस्यबाधेनचरितार्थत्वात्। पत्युर्नइतिनदादेशेकृ
तेन्यैआगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपोनभविष्यतीतिचेन्न। सवशब्देककारस्यचारितार्थ्यात्। नहितत्रलोपोस्ति। नसंयोगादितिनिषेधात्। तस्मात्क
काराकारयोः सामर्थ्यविरहेपररूपबाधनार्थंदीर्घोच्चारणमावश्यकमिति। एतेनानुकृह्रस्वादिरेवलाघवादूनत्वइतिद्रूदत्तोक्तिरपिप्रत्युक्ता। कर्मण्यणिति। तदन्तान्
ङीप्। पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम्। वस्त्रक्रीतीति। वस्त्रभिःक्रीतइत्यस्यामवस्थायांप्राक्सुबुत्पत्तेः समासेऽदन्तत्वान्ङीष्। क्वचिन्नेति। कर्तृकरणेकृतेतिसूत्रेबहुल
ग्रहणात्क्वचित्सुबन्तेनसमासः। तत्रचसुपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात्टाप्। ततोदन्तत्वाभावान्नङीष्इतिभावः। तेनबह्वीति। अयंभावः। बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि। नञ्
सुभ्याम्। जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनात्क्तोकृतमितप्रतिपन्नाः। इतिह्यन्तोदात्ततविधायकानि। तत्रजातिपूर्वादित्युक्तेबह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्युदासइति। अस्वा
ङ्गपूर्वपदाद्विकल्पस्यवक्ष्यमाणत्वादिहस्वाङ्गपूर्वपदएवोदाहरणमित्याह। ऊरुभिन्नीति ॥ ५७ ॥ वः। ङीबिति। इन्द्रवरुणेतिसूत्रेलिन्द्रीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमुदात्तनि
वृत्तिस्वरेणचस्वरेनविशेषइतिभावः। सुबुत्पत्तेरिति। टाबुत्पत्तेश्चेत्यपिबोध्यम्। बहुलग्रहणादिति। ततएवगतिकारकेत्यादेरनित्यत्वेनाप्रवृत्तिरितिभावः। सुखादिभ्यइति। रामः
सुखादयश्चसुखादिभ्यः कर्तृवेदनायामित्यत्रपठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयः। सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यन्तद्वितीयंलक्षणम् ॥ ११९

तत्राख्यानमुपदेश इत्याशयेनाह॥ एकस्यामित्यादि॥ ब्राह्मणत्वमप्येवं तत्पितृपितामहादौ सुग्रहमिति बोध्यम्। इयं च नाकृतिग्रहणा ब्राह्मणक्षत्रियाद्याकारस्य समत्वादिति बोध्यम्॥ बा
धत इति। गोत्राणीति शेषः। प्रतीकमादायेति। औपगवीत्यस्य गोत्रानन्तरापत्यसाधारणत्वेन विशिष्य इति तदुक्तिरूपेत्यर्थः॥ एतेन जातिलक्षणे एको गोत्र इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन ग्रा
ह्यानान्त्वादिति। वर्णादनुदात्तादिति वद्व्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धे त्न ग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। वा जातेरिति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः। सुमुखा शालेति। एवं च फ
लमुखीकारणमुखी चानवस्येत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति बोध्यम्। उरः क्रोडेति। स्त्रीलिङ्गोयमिति हरदत्तादयः। तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते दन्तत्वात् ङीषः प्राप्तिः। अमरस्तु नना
क्रोडं भुजान्तरमित्याह। रत्नमतिस्तु पुंस्त्वमाह। गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः। एवं चाविशेषाल्लिङ्गत्रयेप्युदाहरणं बोध्य
म्। माधवस्तु तुदादिगणे क्रुड निमज्जन इति धातावाह। क्रोडः। घञ्। क्रोडा। अश्वानामुरः। टाबन्तोयं स्वभावतो विशेषविषयः। क्रोडादिषु टाबन्तस्यैव पाठाद्भुजान्तरमात्रवचन
स्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणो ङीष् विकल्पो भवत्येव। कल्याणक्रोडी। कल्याणक्रोडा मयूरी। ङीषो ङीनादेश इति। दिक्पूर्वपदादिति पञ्चम्या ङीषिति प्रथमा
याः षष्ठी कल्प्यत इति भावः। यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात् प्राग्गुल्फादावपि प्रसज्येत। पूर्वोक्तपर्युदासस्य निषेधानां चानुवृत्तौ तु गौरवमिति भावः। वृषलीति। एकस्यां हि व्य
क्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्य तत्सहोदरादौ कथनं विना तस्य सुग्रहादिति भावः। औपगवीति। अणन्तलक्षणं ङीषं परत्वादयं बाधते। एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रती
कमुपादाय टिड्ढाणञ् इति ङीबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः। ब्राह्मणीत्यत्रेति। एवं च प्राचो ङीषुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः। कुरूरिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वाद
यः। प्राचां ष्फ तद्धित इति सूत्रमुपन्यस्यादिवद्भावात्स्वादय इत्युक्तं न। अत्रेदं वक्तव्यम्। परं प्रत्यादिवद्भावो विधीयते। तथा चेहाप्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यान्न तु स्वादयः॥
रिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणम्। अवन्तीत्यादेर्गोत्रत्वारोपेण जातित्वमिति प्राचीनोक्तमदुष्टमित्यपास्तम्। लिङ्गविशिष्टेति। यत्तु लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वरूपलिङ्गवैशिष्ट्य प्रातिपदिकत्वस्य चलाभाय पूर्वो
क्तत्वपरादित्वयोरावश्यकत्वेनोभयत आश्रयणेन्तादिवत्त्वाभावान्नात्रेयमिति। तन्न इन्द्राणीत्यसिद्ध्यापत्तेः॥ तस्मात्प्रातिपदिकत्वोपयोगो न कश्चित्। नापि लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकस्येति परिभाषायां पठ्यते। तथा
प्रातिपदिकत्वग्रहणाभ्युपगमेणां लिङ्गप्रत्ययविशिष्टेति ग्राह्यमिति
दिक्॥

स॰ श॰ नतु सप्तम्यधिकरणे चेति निर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्च ह्रस्वस्य सत्त्वप्रधाने एव प्रवृत्तेश्च काण्डे इत्यादौ न दोष इत आह। श्वश्रूरित्यत्रेति। वचनमिति। इत्यादि
१२० पठितमित्यर्थः। उपमानाभावादिति। उपमानं सादृश्यं तदभावात् तत्सत्समासावाच्यत्वादित्यर्थः। यद्वोपमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः। शफोरूरित्यत्रापि सादृश्यमूलकः शफत्वारोपो न तु तत्त्वतीति
यत्तु व्याचख्युः। आदिष्टङ्‌पेक्षया पूर्वं प्रातिपदिकं तद्ग्रहणात् तदवयवत्वेन ग्रहणात पूर्वान्तवद्भावादिनियावदिति। तदपि क्लिष्टं स्वपरग्रन्थविरुद्धम्। उक्तरीत्या हि काण्डे कुड्ये इ
त्यादावप्येकवचनमुत्सर्गं नद्यृतिसुः प्रवर्तेत। तद्वारणाय च प्रत्यय इति प्रसज्य प्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः। श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एव आवश्य
कत्वाच्च। यत्तु तत्र श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशात्त्वादय इति तन्न। निर्देशस्य शब्दपरत्वात्। विपराभ्यां जे इति वत्। श्वश्र्वा स्येति। पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् तत्सन्नियोगेन च
विधीयमानो लोपः संनिहितत्वादन्तस्यैवाकारस्य न त्वादेः। एतद्वचनं श्वशुरः श्वश्र्वेति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम्। अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः। उपमानवाचिपूर्वप
दमिति। धात्रीकराभ्यां करभोपमोरुरित्यत्र तु। करभशब्दस्योपमानवाचित्वेऽपि पूर्वपदत्वाभावात्। शफौ खुराविति। यद्यपि शफं क्लीबे खुरः पुमानित्यमरः। तथापि शफशब्द
स्य पुंस्त्वमपि बहुसंमतम्। शफाविव जर्भुराणेति श्रुतौ ... इति सूत्रस्य व्याख्यावसरे न्यासहरदत्तादिग्रन्थेषु वाचस्पत्यादिनिबन्धेषु च प्रचुरप्रयोगदर्शनात्। लि
ङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्याच्च। शफो भुजो गुदे ... महोदधौ क्रोडादिगणे पाठाच्च। शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपीति हेमचन्द्रकोशाच्च। विश्व
कोशे च पुन्नपुंसकतोक्ता। वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः। ... उपमानाभावादप्राप्ते विधिः। कथं तर्हि पीवरोरु पिबतीव बर्हिण इति कुमारः। प्रमाद एवायम्। संज्ञापू
र्वकत्वात्तं वृद्धिगुणौ नेत्येके। हितेन सह इति। समो वा हित ... इति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते। एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव सिद्धेरिति भावः॥
रिति भावः॥ एवं च करभोरुशब्दे आरोपविवक्षायामूङ् न भवत्येव। एतेन करभोरूभिरिति व्याख्यातम्। एके इति। तस्य भाष्यानुक्तत्वात्साधुत्वेन नियामकतेत्यरुचिरत्र॥ ॥ राम॰ १२०

ङीषिति।अतएवनप्राच्येतिसूत्रेयौधेयादिग्रहणंचरितार्थंनहिपर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञावितिस्वार्थिकाञोतश्चेतिप्राप्तलुकोनिषेधार्थम्।तत्फलंचाजन्तत्वान्ङीन्यपासात्।ठगन्तत्वा
न्ङीन्मा भूदिति।नरशब्दादिति।यद्यपिनृशब्देननारीसिद्धानरीचपुंयोगेदुर्वारातथापिनरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायांनरीत्यस्यवारणार्थंनरग्रहणंबोद्ध्यम्।ननुवृद्धिविधान
सामर्थ्याल्लोपबाधोनआह।गुणेत्विति।अलोन्त्यपरिभाषाबाधएवन्याय्यइतिभावः॥अन्तरङ्गत्वेनेति।सामर्थ्याद्बाधोह्यनुचितःन्याय्यप्राप्तबाधस्तूचितएवेतिभावः।कथंचिदिति।
अञ्योकारइति।अञाअकारविशेषणंकिम्।शूरसेनी।जनपदशब्दादित्यञोतश्चेतिलुकिजातिलक्षणोङीष्।शार्ङ्गरवीति।शृङ्गरुशब्दादपत्यार्थेण्।नृनरयोरिति।
नृशब्दादुक्तन्नेभ्यइतिङीपिनरशब्दाज्जातिलक्षणेङीषिप्राप्तेवचनम्।ननुनरशब्देऽलोन्त्यस्यवृद्धिःस्यात्।यस्येतिचेत्यन्त्यस्ययस्येतिलोपेनापहारादनन्त्यस्या
प्यकारस्यवृद्धिर्भवत्यान्तरतम्यात्।गुणेत्वन्याय्यकल्पनेत्वलोन्त्यपरिभाषाबाधस्यैवन्याय्यत्वादिति।तन्न।प्रत्ययसन्नियोगशिष्टायावृद्धेरन्तरङ्गत्वेनपरमपियस्
येतिलोपंबाधित्वाप्रवृत्त्यौचित्यात्।किंचास्तुकथंचिल्लोपस्तथापिरेफस्यैववृद्धिःस्यान्नत्वकारस्य।अन्तरतमपरिभाषापेक्षयालोन्त्यपरिभाषायाः परत्वात्।अपिचा
न्तरतमपरिभाषाऽसदृशमादेशंव्यावर्तयतिनतुस्थानिनंनियच्छति।तत्कथंरेफस्यस्थानित्वव्यावृत्तिः।किंच गुणेत्वन्याय्येतिन्यायोपन्यसनंस्ववीयएवापरिभाषयोः
परस्परंगुणगुणिभावायोगात्।अत्रेदंतत्त्वम्।नरइतिरान्तलुप्ताकारानुकरणं नरः अः नरः नाचनरश्चतथारितिव्याख्येयम्।यद्वानरस्यअः नरः कृतंतवत्परस्वरूपम्।
नाचनरश्चतयोर्नर्योः। नरस्यचप्रथमएवअकारोगृह्यतेनतुद्वितीयः।प्रश्लेषसामर्थ्यात्।अधिकंशब्दकौस्तुभेबोद्ध्यम् ॥ ७ संनियोगेशिष्टत्वान्ङीकारेणेत्यर्थः
।तत्कथमिति।स्थानेऽन्तरतमइतिसप्तम्यन्तपाठस्यभाष्येकुमार्यत्रेत्यादौयणनापत्त्यादूषितत्वादितिभावः।परिभाषयोरिति।तद्व्याख्यातग्रन्थानुसारेणेदंतर्हिअलोन्त्यस्येत्य
स्यैवबाधोनत्वन्तरतमपरिभाषायाइतिव्याख्यातम्।व्याख्येयमिति।नृनरयोरित्यावर्ततेएकत्रपञ्चम्यर्थेषष्ठीताभ्यांङीननुर्नरोऽकारस्यचवृद्धिरित्यर्थइतिभावः।अतएववा
नरशब्देनातिप्रसङ्गः।यतोनरशब्दान्ङीन्नतदीयरेफान्तसंबद्धाकारस्यैववृद्धिविधानात्वानरेनरस्यानर्थक्यात्ततोनङीनितिबोद्ध्यम्।तदाह।अधिकमिति ॥

अमरोक्तेरिति। तत्र स्त्रीत्वबोधे ईकारसमभिव्याहारस्तन्त्रम्। केवलाकारान्तपुत्रशब्दस्तु पुंस्त्वविशिष्टस्यैव बोधकः। तत एव सपुत्र इत्यतो न सन्देहः। पुमांसं पुत्रमाधेहीत्या
दौ पुंस्त्वेन विशेषणं त्वतिशयित पुंस्त्वबोधनायेति भावः। चिन्त्यमिति। चिन्ताबीजं तु सुतादिपुंशब्देभ्यः परे ङीनन्ते तत्पुरुषे पुत्रः पुंभ्य इत्यनेन पुंशब्दात्पर पुत्रशब्दा
न्त तत्पुरुषे पुत्रस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन लिङ्ग विशिष्टपरिभाषया पुंशब्दो कारो दात्तत्वम्। पुत्र डादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वादतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तो।

पुत्रशब्दोत्र प ठ्यते। शैलपुत्री। पुत्रीवहर्षं हृदयेतनोति। कुर्वेतदुर्वीपतिपुत्रिसर्वम्। न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्रमितव्यम्। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्र
स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः। अत एव प्रत्ययस्थादितीत्वप्रकरणे वासूतकापुत्रिकावृन्दारकाणामिति वार्तिकं तद्भाष्यादिकं च सङ्गच्छते। यत्त्वत्र हरदत्ते
नोक्तम्। केवलपुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तत इति तद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्यम्। इत्वप्रकरणस्य स[illegible]विरो[illegible]च्चा। इदं तु चिन्त्यम्। कारे सत्याग दस्येति सूत्रे सूतोग्रराजभोज
कुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वेति वार्त्तिकं किमर्थमिति। यत्तु वदन्ति स्वरार्थमिति। तन्न। टित्वान् ङीपि कृ[illegible] दात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तः ङीनन्तेन तत्पुरुषेपि समासस्व
रेणान्तोदात्त एवेति स्वरे भेदाभावात्। यदपि शार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तो न तु सांप्रदायिक इति। तदपि न उद[illegible]तप्रयोगविसंधानात्। वासूतकेत्यादिवार्तिके कैयटहरदत्तादि
कृताकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यास्तां तावत्। अम्बष्ठ्येति। वृद्धेत्कोसलेति यङ्। कारीषगन्ध्येति। करीषस्येव गन्धोस्य करीषगन्धिः। उपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः। तस्य गोत्राप
त्यं स्त्री अण् अणिञोरिति ष्यङादेशः॥

ङ दात्तत्वमिति। नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येत्यस्य पुत्र टि अप्रवृत्तिस्तु न फलम्। एतत्संबन्ध्यचः परस्य र आदिनी शब्दपरत्वासम्भवात्। पुत्र टः स्था
निवद्भावेन दुहितृशब्दत्वेपि न षडिति निषेधो न। तस्य ऋन्नेभ्य इति ङीब्मात्रबाधकत्वात् टित्वसामर्थ्याच्च। इदं च वार्त्तिकं तत्पुरुषे एव प्रवर्तते कारे सत्येति सूत्रे उपसंख्यानात् तच्चान्यासंभ
वात् पूर्वोत्तरसाहचर्येण च तत्पुरुष एव। एतेन बहुव्रीहौ ङीबर्थमिदमित्यपास्तम्। टित उपसर्जनत्वेन तत्र ङीपो प्राप्तेश्चेति दिक्॥

ङित्करणसामर्थ्यादिति। यङश्चेत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थं ङित्करणसामर्थ्यादित्यर्थः। द्योतकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। अनुक्तानामिति। तेन अल्पार्थे ग्रामटिकादयः साधवः इत्यन्तु भाष्येन दृश्यते। टापः प्रागिति। ङीबादिषु ङस्येत्संज्ञा तु चुटू इति सूत्रकरणे न सेत्स्यति टीबादयस्त्ववातेमन्तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेपि फिट्स्वरेण। प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव तत्प्रवृत्तेः। पकारषकारभिन्नानुबन्धवैयर्थ्यापतेश्च। अत एव सिद्धान्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नात्र फिट्स्वरः। ङापप्रत्यये विजातीयडकारानुबन्धश्च नकार्य इत्यपरं लाघवम्। टिलोपस्य न स्तद्धित इत्यनेनैव सिद्धेः। यस्येति लोपे इति। औङः श्यामिति वार्तिकस्याप्युपलक्षणम्। ओर्गुणेति न चर्दद्रूहणं ङीबादिषु तद्धितकार्याभाव यद्यपि स्त्रियामेव विहितः तथापि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप्। पौतिमाष्येति। पूतिमाषशब्दो गर्गादिः। तद्धिताः। बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थं महासंज्ञाकरणं चा[illegible]र्थत्वाय। तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति तेन यथाभिधानमेव [illegible]ः। स्यादेतत्। टापः प्रागयमधिकारोस्तु फलविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे इद्रूहणं च मास्त्विति चेत् मैवम्। पट्वीत्यत्र ओर्गुणप्रसङ्गात्। शत्रन्तादिति। यौतिरि[illegible]तेपत्येति गुणलतेः। केचित्तु बाहुलकात् यौतेर्नैरौणादिकं कतिप्रत्ययं वदन्ति। उभयथापि युवतीनां समूहो यौवतं त्यन्तात्तु अणि पुंवद्भावात् यौवनमित्येव। [illegible]सामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा। भाष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानादिति दिक् ॥ * इति स्त्रीप्रत्ययाः * ॥ संकष्टनाशिनी विजयतेतराम् ॥ वि[illegible]विजयते ॥

वज्ज्ञापनार्थं तेन पट्वीत्यादौ नोर्गुण इति वाच्यम्। कुरूरित्यादिसिद्ध्यर्थं स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आसु[illegible]यणीत्यादौ ष्फे पियस्येति लोपानापत्तेः। अत एव दण्डिनीत्यादौ टिलोपो नेति दिक्। मिश्रीकरोतीति। आत्मानमिति शेषः। दिगिति। दिगर्थस्तु विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वेन द्व्यादीनामप्यभावापत्तिः। अत एव युवती करनिर्मथितन्दधीत्यादिप्रयोगसिद्धिः। युवतिशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्यसिद्धेः त्र तद्धिता इति अधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषा[illegible]नित्यत्वज्ञापनार्थ इति दिक् * ॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥ * ॥ गुरुचरणारविन्दाभ्यां नमः ॥ करवीरपुरवासिन्यै नमः ॥ * ॥

नीलरूपवदिति। प्रत्ययस्यादितिसूत्रस्थेनासुब्वतदिति भाष्यप्रयोगेण क्वचिल्लाघवानादरस्यापि सूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयोपि क्वचिदिति ज्ञापनान्नैतत्प्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यम्। नामार्थयोरिति। नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकशेषः। अभेदसंसर्ग इति। यद्यप्यभेदो न संसर्गः राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदेन षष्ठ्युपपादनस्य भाष्ये कृतत्वात्तथापि इतरसंबन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाभिधानान्न दोष इति बोध्यम्। मुत्पलेति। नीलमुत्पलमित्यादौ तथा कृतत्वादिति भावः। अपष्ठ्यर्थबहुव्रीहाविति। अत्र षष्ठीपदं सप्तम्या अप्युपलक्षणं वीराः पुरुषा यस्मिन्नित्यत्राप्यव्यभिचारात्। एवं च प्राप्तोदकादावित्यर्थः। न चव्यपेक्षावादे पि प्राप्तपदादिविषये पचतीत्यादौ कृप्रत्याग मयूरव्यंसकादित्वात्

श्रीः॥मात्रशब्दस्येति। नस्य चावधारणमर्थः। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे इत्यमरः। प्रातिपदिकार्थो नित्ये वतन्मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः। न च मासः। कृष्ण इति। यद्यपि नीलरूपवत्त्वरोयमनियतलिङ्गः स्तथापि वासुदेवे भगवति नियतलिङ्ग एवेति भावः। ज्ञानमिति। भावे ल्युट्। द्रोण इति। न च प्रातिपदिकार्थमात्रप्रथमेहास्त्विति वाच्यम्। तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगान्नामार्थयोरभेदसंसर्ग एव व्युत्पत्तेः। न च षष्ठ्यर्थबहुव्रीहावव्यभिचारः। एकार्थीभावाभ्युपगमात् ॥ ७ स्वप्रत्ययार्थप्राधान्यस्यद्वैत्यागेन विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्य सिद्धत्वात्प्रकारीभूतकर्त्रादिकस्याभेदेनैवान्वयात् क्वाव्यभिचार इति वाच्यम्। नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवान्वयः स चाभेदेनैवेति पदार्थः पदार्थेनेत्येतत्सिद्धो नियम इति नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथान्वयनियमस्य व्यभिचार इत्याशयात्। पचतीत्यादौ तिङः द्योतकतया प्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागेप्यत्र तत्त्यागे मानाभाव इत्यन्ये। प्राप्तावुदकस्य कर्तृतया न्वयः। कस्य कर्मणि लक्षणेति तु न युक्तम्। अन्यपदार्थस्य दुरुपपादत्वात्। एकार्थीभावेति। एवं चैकैवोपस्थितिर्व्युत्पत्तेर्यत्र भिन्नोपस्थितिविषया इति न दोष इति भावः। एतेन राजपुरुष इत्यादौ व्यभिचारः राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवान्वयात् संबन्धिलक्षणायां तु न मानत्वमपास्तम् ॥

नापीति। घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटे भेदसंबन्धेनान्वयादितिभावः। द्योतकतेति। घटपदेनैव विशिष्टस्योपस्थितिरितितत्रान्वयस्यैवाभावइतिभावः। अतएवानुभूयतेइत्यादौ
सकर्मकत्वम्। निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणाददोषइत्यन्ये। देवतार्थकेति। आमिक्षांदेवतायुक्तांवदत्येवैषतद्धितइति मीमांसकमते इतिशेषः। एकार्थीभाववादिनामस्माकंतु विशिष्टो
पस्थित्यातत्रापीदृशान्वयो दुर्लभएव। द्रोणोव्रीहिमानयेत्यादित्वनभिधानान्न। सर्पिःकुडवमानमित्यादौ पक्षद्वविकल्पोपिव्यवस्थितविभाषयानेतिदिक्। वस्तुतस्तिङ्समानाधिकरणे प्र
थमेतिलक्षणैकवाक्यतयापरिमाणेत्यस्य परिमाणेवर्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः। नचप्रातिपदिकार्थत्वात्सिद्धिः। प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेनग्रहणा
द्द्रोणादिपदानांच द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तं परिमाणत्वेन परिमाणंतु लिङ्गवद्विशेष्यान्वय्येव। द्रोणः परिमाणमितितु द्वौब्राह्मणावित्यादिवदुपपन्नम्। द्रोणत्वादिचेयत्ता वि
नापि निपातार्थे। तेषांद्योतकताभ्युपगमात्। नचसिद्धान्तेपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः अन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यम्। देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादितिभा
वः। वचनंसंख्येति। तथैव प्राचांव्यवहारात्। इहसूत्रे अर्थेलिङ्गेचप्रथमेत्येतावदेवसुवचम्। इतरत्सर्वस्यकुंभत्वम्। तथाहि। अर्थेप्रथमेत्युक्तेकस्यार्थेइत्या
काङ्क्षायांयस्मात्स्वादिविधिःतस्येतिलभ्यतएव। स्वादयश्च प्रातिपदिकाल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाच्च विधीयन्ते। तदर्थत्वञ्चततोनियतोपस्थितिकत्वमेव। ए
तेनचमृडानीहिमानीत्यादौपुंयोगमहत्त्वादेरपिङ्यन्तान्नियतभानेन प्रथमासिद्ध्यतीतिअपरमनुकूलम् ॥
ये परिच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणोधर्मः। द्रोणः खारीआढकमित्येवतदुदाहरणंभाष्योक्तंसाधु। द्रोणोव्रीहिरितितु सिंहोमाणवकइति
वल्लक्षणयासाधु। लक्षणाचशक्यतावच्छेदकारोपएव। एवंचप्रातिपदिकार्थइत्यस्यालिङ्गालिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणम्। अन्येसर्वेलिङ्गाद्याधिक्यस्य। परिमा
णग्रहणंपरिच्छेदकमात्रोपलक्षणम्। तद्ध्वनयन्नाह। एतावदेवसुवचमिति। नियतोपस्थितिकत्वमिति। तदुच्चप्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपम्। परिमाणञ्चप्रातिपदि
कार्थो। लिङ्गप्रत्ययविशिष्टार्थोतुलिङ्गमहत्त्वादिकंचततोनियतोपस्थितिकमितितत्सर्वंतदर्थत्वेनगृह्यते। लिङ्गोदाहरणंतटस्तटमितिबोद्ध्यम्। अकारान्तप्रातिपदिकात्कस्यापिनियमेनान्

प्र॰श॰ १२३ सानस्यादिति। न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिः। यथान्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ताश्रययोरेव ग्रहणे न लिङ्गग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्यैव ग्रहणे न हि मानमित्या
द्रौ महत्वस्याधिक्यसत्त्वेन तदसिद्धिरित्याशयात्। द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापि नियतोपस्थितत्वात्तदपि तदर्थ एवेति तेभ्यः प्रथमासिद्धिः। परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थकत्वे
तु लघ्वाबोधार्थं तस्यावश्यकत्वेनैतावदेव सुवचमित्युक्तेरसङ्गतिः स्पष्टैवा लक्षणा चेति। इदं स्वरूपकथनं न तु प्रकृतोपयोगि पदस्य स्वार्थे एवान्वाख्यातस्य पदान्तरसमभिव्याहा
रेलक्षणेति सिद्धान्तात्। लक्षणान्तर्भूतेति। सादृश्यसंबन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वमिति भावः। एवमेवेति। मीमांसकरीत्येदम्। त्रिकम्। स्वार्थद्रव्यलिङ्गानि। इत्याश्रीयते
इत्यनेन सूत्रारम्भस्यानाश्रयणं ध्वनितम्। एवं च लिङ्गस्यापि स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् तत्रापि सिद्धिरिति भावः। विविक्तत्वेपीति। क्वचिल्लिङ्ग

यथान्यासे तु मानस्मात्। यदि तु अर्थशब्दो वृत्तिविषयपरः। वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा वा। गौणी तु लक्षणान्तर्भूता इष्यते तु। त्रिकं प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते तदा लिङ्गे
स्यापि मास्तु। लस्याणां विविक्तत्वेपि न क्षतिः। नियमांशत्यागात्। तथा च अर्थे प्रथमेत्येव सारम्। द्रोणो व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्संमिते उपचारात्सिद्धम्। गौणी हि कद
तिव सूत्र एको द्वावित्याद्यपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धम्। अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षया अनुवादकमात्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात्। एवं मात्रग्रहणमपि
मर्थम् ॥ ७ स्य नियमेन भानं क्वचिदनियमेनेत्येवं विविक्तत्वेपीत्यर्थः। तदाह। नियमांशेति। नियतोपस्थितिक इत्यत्र नियमांशे इत्यर्थः। इत्येव सारमिति। प्रातिपदिकग्रहणस्य सूत्रोप
क्रमे संख्याविद्धोकवाक्यतया। अव्ययेभ्योपि प्राप्ते तेभ्यो विधानार्थत्वं वदता तद्धितश्चासर्वविभक्तिर्बहुष्वित्यादिसूत्रेषु अव्ययेभ्यः प्रकारान्तरेण विभक्तिं साधयता प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्या
ख्यातं भाष्यकृता। स्वादीनां प्रातिपदिकादेव विधानेन कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इत्यस्य लाभ इति भावः। उपचारात्। द्रोणत्वारोपात्। इति वदिति। अत्र यथा वाहीके
गोत्वारोपस्तद्वत् वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह। एक इत्यादि। एतदनभिहित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। न्याय्यत्वादिति। इदं च यथान्यासेप्यावश्यकम्। अन्यथा एकादिषु वचनाविपर्ययो दुर्वारः॥

ज्ञापकेनेति।ननुप्रातिपदिकार्थएवेतिनियमात्तदाधिक्ये:प्राप्तौकिंज्ञापकेनेतिचेन्न।यथाकर्मण्येवद्वितीयेतिनियमेनकर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैवव्यावृत्तिर्नतुन
समानाधिकरणार्थान्तरस्यातएवगांदोग्धिपयइत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधेपिद्वितीयाभवति।तथाप्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैवव्यावृत्तिःस्यान्नतुतत्सहै
एवकर्मत्वादेरितिभावः।नचप्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्याप्रसिद्ध्यानियमव्यावृत्त्याप्रसिद्धिरितिनियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यापितेनव्यावृत्ति
रितिवाच्यम्।प्रातिपदिकार्थएवप्रथमानतुनिरर्थकेइतितद्व्यावृत्तेरेवफलत्वात्।तत्सत्वेतुकर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्धितस्वार्थेइत्यर्थान्नदोषः।संख्याधिक्येतुभव
संबोधनेचेतिज्ञापकेनकर्माद्याधिक्येप्रथमायाअप्रवृत्तेः।यत्तुप्राचोक्तम्।प्रातिपदिकार्थःसत्तेति।यच्चव्याख्यातपोर्थः सन्नेवकेवलंभासतेनजात्यादिरू
पेणलिङ्गसंख्याकारकयोगीसविवक्षितः।यथाऽव्ययार्थः।अव्ययार्थोहिकेवलमस्तीतिशक्यतेवक्तुंनपुनरीदृशस्तादृशइतीतिचेन्न।उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानांस
न्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वसर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्।अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापिअसत्त्वार्थकेषुदुर्लभत्वात्।नलिङ्गसंख्याकारकयोगीतित्वदुक्तिविरोधाच्च।
पदान्तरोपस्थापितस्यअस्तिसामानाधिकरण्यमस्तीतिचेन्न।तस्यअव्यावर्तकत्वात्।नपुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च।कृत्स्नःश्रीरित्यादावव्याप्तेश्च।नचलिङ्गग्रहणा
त्तत्सिद्धिः।मात्रशब्देनाधिकव्यवच्छेदात्।यदपिप्राचांव्याख्यानंयत्रार्थान्तरानपेक्षयाशब्दप्रवृत्तिःससर्वःप्रातिपदिकार्थःशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमितियावत्।। त्येबह्वेकयोरित्यादिभिर
स्यैकवाक्यत्वात्।वार्त्तिककृतातुअर्थनियममाश्रित्यमात्रग्रहणंसंबोधनेचेतिसूत्रंलिङ्गादिग्रहणंचप्रत्याख्यातमितिदिक्।जात्यादिरूपइति।जात्यादिनारूप्यतेइतिवस्तुस्य।जात्यादि
धर्मविशिष्टइत्यर्थः।ननूच्चैरादीनामप्याधारताविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येतितदप्रसिद्धिरित्यतस्तद्व्याचष्टे।नलिङ्गेति।ईदृशस्तादृशइति।अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः।ननुस
न्नित्याकारकप्रतीत्यभावेपिअस्तिसामानाधिकरण्यंस्यादतआह।अस्त्यादीति।विरोधाच्चेति।सन्नित्यनेनसामानाधिकरण्यंकारकत्वस्यदुर्वारत्वादितिभावः।वाक्यशेषविरोधाच्चेति।
तत्सत्वेलिङ्गादेरपिसंभवेनतद्विरोधइतिभावः।अव्याप्तेश्चेति।ततःसन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादितिभावः।अधिकव्यवच्छेदादिति।कृत्स्नत्वादेःसत्तालिङ्गाभ्यामधिकस्यभानादितिभावः

म· श्रा· आलिङ्गेति। अलिङ्ग-संख्यावेतौ केवलमनाश्रितं निरपेक्षं लिङ्गादिनिरपेक्षं स्वार्थं जात्याद्यादहतुरित्यन्वयः। असंभवीति। प्रकारतया विशेष्यनिरूपितत्वात्। कारकादीत्यादिना लिङ्ग-म्।
१२४ सिद्धान्तादिति। ओत्सूत्रेकै यटे स्फुटमेतत्। इदमेव युक्तं विशिष्टरूपोपादानाभावाद् स्याअत्राप्रवृत्ते द्रोणादिशब्दानां लाक्षणिकत्वेपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। संबोधनपदमि
ति। अत्र पुत्रराजः। आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वाक्यलक्षणात्। अत्रास्य क्रियाविशेषणत्वाभावे वाक्यत्वं न स्यादिति समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति भाव
प्रथ्वा उञ्छेनीचैरिति। अलिङ्ग-संख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्षं स्वार्थमाहतुरिति। तदपिना। प्रवृत्तिनिमित्तमिह प्रकारीभूय भासते तथा च तन्मात्रबोधोऽसंभवी। यदि सोपीष्ट
स्तर्हि घटादिशब्देभ्योपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वयश्च स्यात्। यद्यपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सोयमित्यभिसंबन्ध्यात्प्रवर्तते। तत्र गौणमुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति
परिमाणग्रहणमिति। तन्न। पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिकेष्विति सिद्धान्तात्। अन्यथा सिंहो माणवक इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च। यदप्याहुः। द्रोणादयः शब्दाः लौहं दारुमयं वा
परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति परिमेयं तु व्यभिचरन्त्येव। अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्ते परिमाणग्रहणमिति। तदपिना। गौणत्वलाक्षणिकेषु सिंहो माणवकः मञ्चाः क्रोशं
तीत्यादिष्वव्याप्यापत्तेः। तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेपि सिंहसदृश इत्यर्थो गौण्या नियतोपस्थितिक एवेति यदि तर्हि व्रीह्यादेर्भेदेपि द्रोणपरिमितो नियतोपस्थितिक एवेति
तुल्यम्। संबोधने च। मात्रग्रहणात् संबोधनाधिक्येन प्राप्नोतीत्यारम्भः। इह संबोधनप्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यक्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धान्तः। उक्तं च संबोधनपदं यच्च तत्क्रिया
या विशेषणम्। व्रजानि देवदत्तेति निघातोत्र तथा सतीति। एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य तमसंबन्ध्यि संबोधनविषयो मत्कर्मकं रक्षणमर्थः। इति प्रथमा॥ ॐ इति। वस्तुतस्तु एवं सनि
नश्यायतत्कूलं तत्र तिष्ठतीत्यादावर्थकेन ह्यास्ति शतिकूले इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य क्रियायां विशेषणत्वाभावात्तद्घटितस्य वाक्यत्वानापत्तौ समर्थसूत्रभाष्यसंमतनिघातस्य तत्रानापत्तेः। तस्मात्सविशे
षणमित्यस्य साक्षादन्यद्वारा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थोवश्यं वाच्यः। एतेन यतः पदात्परस्य पदस्य निघातादयः क्रियन्ते तयोः परस्परान्वयनियम इत्यपास्तम्। वस्तुतो व्रजानि राम:
देवदत्तेत्यादौ जानीहीति शेषस्तत्र व्रजनस्य कर्मत्वेन देवदत्तस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्न दोषः। प्राप्तकालेत्र लोट् इति दिक्॥ इति प्रथमा॥ शंकरो विजयतेतराम्॥ १२४

आप्नोतेरित्यादि। अनेनव्याख्यानात् क्रियाशब्दएवात्रेप्सितशब्दोनत्वभिप्रेतपरोरूढइतिसूचयति। आप्तुमिति। संबन्धुमित्यर्थः। केनेतिकरणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम्॥ विशेषणीभूतेने
ति। कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः। उपस्थितंपरित्यज्यानुपस्थितकल्पनेमानाभावादितिभावः। लभ्यतइति। एवंचेप्सितपदेनकर्तृव्याप्यत्वप्रयोज्यफलाश्रयउच्यते। यथा
तण्डुलंपचतीति। फलस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्। अतएवतत्समानाधिकरणेशोभनंपचतीत्यादौकर्मत्वसिद्धिः। वाक्यमित्येवेति। योगविभागेनेत्यर्थः। सञ्ज्ञा
विधीयतइति। तदुक्तंभाष्ये किमिदंकारकइतिसञ्ज्ञानिर्देशइति। वाक्यभेदंदर्शयति। अपायइत्यादिना। नन्वेवमप्येकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः। नचक्रियाजनकानांसञ्ज्ञिनामाक्षे
कर्तुरीप्सिततमंकर्म। कर्तुरितिक्तस्यचवर्तमानेइतिकर्तरिषष्ठी। आप्नोतेःसन्नन्तान्मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेतिवर्तमानेक्तः। मतिरिच्छानतुबुद्धिःपुनर्बुद्धिग्रहणात्। एवंचक
र्त्राप्तुमिष्यमाणंकर्मेत्यर्थः। कर्ताचधातूपात्तव्यापाराश्रयः। सचकेनाप्तुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायांविशेषणीभूतेनव्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते। तदेतदाह। क्रिययेति। क्तप्रत्य
येनोपस्थितंवर्तमानत्वंनेहविवक्षितम्। तेनकटंकृतवान्कटंकरिष्यतीत्यादिसिद्ध्यति। कारकमिति। एतच्चकारकेत्यधिकाराल्लभ्यते। तत्रहिव्यत्ययेनप्रथमार्थेसप्त
मी। प्रतिसूत्रंवाक्यमित्याकारकसञ्ज्ञाविधीयते। तद्यथा। अपायेध्रुवंकारकसंज्ञंस्यात्। ततः। अपादानम्। उक्तंकारकमपादानसंज्ञंस्यात्। पुनःकारकशब्दानुवृत्तिसा
मर्थ्यात् विशेषसञ्ज्ञाभिःसहसमावेशः। अन्वर्थाचेयंसञ्ज्ञा। करोतीतिकारकमितितेनक्रियानन्वयिनोनभवति ॥ ४९ पेणतेषांयोगविभागानुवृत्तिभ्यांविना
धिकारकसञ्ज्ञाविधानेनपर्यायेसिद्धेयोगविभागेनानुवृत्त्याप्रतिवाक्यंसञ्ज्ञाविधानंसमावेशार्थमितिवाच्यम्। आक्षेपेक्रियाजनकमात्रस्यसञ्ज्ञापत्तौनटश्रुतमित्यादौ
स्वरवारणायकारकाद्दत्तेत्यादौस्वरितपाठाद्याश्रयणेधिकगौरवादित्यतआह। पुनःकारकेति। विभक्तेष्वपादानमित्यादिषुतदनुवृत्त्यातदनुवादेनविशेषसञ्ज्ञाविधा
नादित्यर्थः। समावेशफलंतुयामेवासदित्यादावधिकरणत्वात्सप्तमीकारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेतिबोध्यम्। करोतीतिक्रियांजनयतीत्यर्थः। तज्जनकंचप्रत्या
सत्यातत्रैवान्वेति। क्रियानन्वयिनइति। तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववतइत्यर्थः ॥

म॰श॰ ब्राह्मणस्यपुत्रमिति।अत्राकथितंचेत्यनेनपृच्छिकर्मपुत्रनिमित्तस्यकर्मत्वापत्तिः।क्रियाजनकत्वंतुनतस्यपुत्रेणान्यथासिद्धेः।अकथितंचेत्येतत्प्राप्तापादानत्वाद्यविवक्षा
१२५ यांसर्वथातदप्राप्तौचप्रवर्तते।अतएवास्यनक्रियान्वयइत्याह।नलिविति करोतीति।स्वजनकत्वेनैतान्व्यपदेशान्करोतीत्यर्थः।तदुक्तंभाष्ये।यावद्ब्रूयात्क्रियायामिति
तावत्कारकइति।क्रियायांविषयइत्यर्थः।विषयत्वंचजनकत्वेनेतिबोध्यम्।क्रियान्वयिनामिति।क्रियान्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः।गृह्यते
इति।अतएवनटश्रुतमित्यादौनदोषः।क्रियान्वयीत्यर्थइति।तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः।यथाश्रुतंतुनयुक्तंकारकाणांभावनान्वयइतिवाक्यस्य
ब्राह्मणस्यपुत्रंपन्थानंपृच्छतीति।इहहिब्राह्मणःपुत्रविशेषणंनतुक्रियान्वयि।यद्वा।कारकशब्दःक्रियापरः।करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानितिव्युत्पत्तेः।तथाचअपा
दानादिसंज्ञाविधौक्रियायामित्यस्योपस्थित्याक्रियान्वयिनामेवतत्तत्संज्ञाविधीयन्ते।कारकाद्दत्तश्रुतयोरित्यादौतुकारकशब्दःस्वर्यते।तेनैतदधिकारोक्तंकर्त्रादि
षट्कमेवगृह्यते।अस्मिन्पक्षेवृत्तावपिकारकमित्यस्यक्रियान्वयीत्यर्थः।आद्यपक्षेतुकारकसंज्ञंस्यात्।तच्चकारकंकर्मसंज्ञंस्यादितिव्याख्येयम्।अनभिहिते।ननुबहुप
टुरित्यादौबहुचाउक्तार्थत्वाद्यथाकल्यवादयोनएवंक्रियतेकटइत्यादावपितिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीयानभविष्यति।किंचकटंकरोतीत्यादौसावकाशाद्वितीया।कृतः
कटइत्यादिषुप्रथमयाबाधिष्यतेनिरवकाशत्वात्।नचवृक्षःप्लक्षइत्यादिरवकाशः॥ ७७ घटत्ववतांघटत्ववत्त्वेत्येतत्तुल्यतापत्तेः।अतएवभाष्येक्रियाजनकत्वमेवकारकत्वमुक्त
म्।तज्जनकत्वंचैषांतत्क्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेतिचोक्तम्।अतएवैषांक्रियान्वयः।क्रियाजनकमितिज्ञातेकासाक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेनक्रियामाजनकाङ्क्षयाचतत्रैवान्वयस्यौ
चित्यात्।अविद्यमानस्यसंप्रदानस्यापिस्वज्ञानद्वाराक्रियाजनकत्वमित्यलम्।तिङादिभिरिति।तैरेवतस्याःशक्तेरुक्तौकटादिप्रातिपदिकस्यउद्भूततच्छक्त्यावृत्तेःक
र्मणिवर्तमानात्प्रातिपदिकाद्द्वितीयेतितदनापत्तिरितिभावः।अनभिहितसूत्रमपिअभिधानविषयेप्रातिपदिकस्यउद्भूततच्छक्तौवृत्त्यभावइत्यत्रैवतात्पर्यग्राहक राम
मितिबोध्यम्।सावकाशेति।मात्रग्रहणेनकर्माधिक्येप्रथमायाअप्रवृत्तेरितिभावः॥ १२५

प्रतीयमानामिति। अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्त्तिकन्यासः संगच्छते। अनावश्यकत्वादिति। तदभिमानादित्यर्थः। संख्येति। द्व्येकयोः कर्मणि स्वौजसित्यादेरेकवा
क्यतयान्वये कर्मणीति सप्तम्या द्व्येकयोरिति सूत्रीपत्तैकत्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यर्थे हि सा विभक्त्यर्थ इति पक्षः। न च गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन कर्मणि ए
कत्वे चामित्येवार्थ उचितः संख्याया आश्रयापेक्षया प्रत्यासत्त्या कर्मादेरेव तत्त्वमित्युक्तोर्थो संगत इति वाच्यम्। संख्यासंख्येययोर्नियमतः साकाङ्क्षत्वेनेदृशविषये गुणयोरपि प
रस्परान्वयाङ्गीकारात्। स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटे। तदेकत्वस्येति। प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः। एवं चाप्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकं सूत्रमुक्तार्थानामिति न्यायश्च प्रधाना
न्त्रापि प्रतीयमानामस्ति क्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात्। अथ नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यक
त्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु। एवं चानभिहिताधिकारो व्यर्थ इति चेत्। मैवम्। संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात्। तथा चान
भिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनममित्यर्थः। सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमम् इति हि वाक्यार्थः। तथा सति कृतः कट इ
त्यादौ च क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः। परत्वात्प्रथमेत्यपि न। कर्तव्यः कट इत्यादौ ततोपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रस
ङ्गात् ॥ ७ र्थविषय एवेति भावः। कर्तव्यः कट इति। न चात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तामपि प्रथमां बाधित्वा परत्वात्प्राप्तायाः षष्ठ्याः कृत्यानामिति विभ
क्तसूत्रेण निषेधापत्तिस्तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम्। अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयसत्त्वात्कर्मण्येव षष्ठ्यापत्तौ कर्तृकर्मणोरिति सूत्र
स्य कर्तृग्रहणस्योभयप्राप्ताविति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्यात्ममानेरवश्चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन न चोभयोः प्रयोग एवोभयप्राप्तेर्वाच्यतया प्रकृते नोभयप्राप्तिरि
त्याशयात्। आकृष्टव्य ग्रामं शाखेत्यत्र कृत्यानामिति विभक्तसूत्रस्य भाष्योदाहरणे आश्चर्यपदकर्तृपदे अध्याहृत्योभयप्राप्तिर्निरूप्या। इत्यादाविति। आदिना
भवतीलाभोश्वः कद्स्येतत् ॥

कारकमिति। संख्यायाः सर्वत्रविशेषणतयाभानादेकत्वेयत्कर्मेत्यर्थः। वृक्षेशाखेतिवदेकत्वेइतिसप्तमीआधेयस्याधारत्वविवक्षया। एवंचैकत्वविशिष्टेकर्मणीत्यर्थइतिभावः। प्रत्याख्यातमिति। न्यायेनैवसिद्धेरितिभावः। अनेनपञ्चकंप्रातिपदिकार्थपक्षेप्यावश्यकतासूचिता। तत्रयथाप्रातिपदिकेनोक्तेकर्मत्वादौभवतितथातिङादिभिरुक्तेपिस्यादतस्तद्वारणार्थमिदम्। एवंसंख्यातिरिक्तंचतुष्कंप्रातिपदिकार्थः संख्यामात्रंविभक्त्यर्थइतिपक्षेप्यावश्यक[illegible]म्। एवंचकारकस्यविभक्त्यर्थत्वंयत्रयत्रपक्षेतत्रतत्रानावश्यकमितिसूचितम्। प्रीतेरिति। तत्प्रीतिरेवचशुभफलजनिकेतिभावः। क्रियाव्याप्यत्वेनेति। क्रियासंबन्धित्वेनेत्यर्थः। तज्जन्यफलाश्रयत्वंहितत्त्वम्। एवमेवेति। धात्वर्थएवविशेष्यइत्यर्थः। इयांस्तुविशेषस्तत्रफलांशोविशेष्यः कर्त्तरितुव्यापारांशइति। अतएवसुपआत्मनइतिसूत्रेभाष्येविकोपुत्रइत्यर्थेपुत्रीयतीतिनप्रयोगोभिन्नार्थत्वादिकारकंविभक्त्यर्थइतिपक्षेतुसूत्रंप्रत्याख्यातमाकरे। हरिंभजतीति। भजनक्रिययाहरौप्रीतेरुत्पादनात्प्रीतिविशिष्टतयाक्रियाव्याप्यत्वेनहरिःकर्म। तद्विशिष्टंभजनंवाक्यार्थः। हरिःसेव्यतेतत्राप्येवमेव। क्रियाप्रधानमाख्यातमितिसिद्धान्तात्। धातूपस्थिताक्रियातिङर्थंप्रतिविशेष्यानतुकृदर्थंप्रतीतिवद्विशेषणमितिहितस्यार्थः। अतएवपाचकोव्रजतीतिवत्पचतिव्रजतीतिनैकंवाक्यम्। पाककर्तृकर्तृकंगमनंहिपाचकइत्यादेरर्थः। एककर्तृकापविक्रियागु[illegible]क्रियाच। पचतिव्रजत्योःपृथगेवार्थः॥ अत्रैवतियदाक्रियाफलस्यप्राधान्यंप्रतिपिपादयिषितंतदावाक्यमेवव्यापारप्राधान्येतुक्यजितिकैयटस्वायद्यप्ययमर्थः प्रतीकान्तरेकैयटेनोक्तस्तथाप्यत्रापिसएवार्थउचितः। अत्रैववेत्यन्यविस्तरः। ननुन्यायादिग्रन्थेप्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैवयुक्तमित्यतआह। क्रियाप्रधानमिति। इदंचरूपपसूत्रेभाष्ये। क्रियेति। धात्वर्थाशब्दायस्यापिक्रियात्वेनव्यवहारोद्रष्टव्यः। तस्यार्थइति। आख्यातशब्देनात्रनियमेनजनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्तमाख्यातमाख्यातेनेत्यादौतथाप्रतीतेः। रूपपसूत्रेकैयटोपिआख्याताकालसंख्यासाधनाद्यवगमेपितस्यक्रियाप्रधानत्वमिति। नामान्याख्यातजानीतिशाकटायनोक्तौआख्यातावयवधातुजानीत्यर्थः। अतएवसर्वंनामधातुजमाहेतितत्समानार्थकमुणादयइतिसूत्रेभाष्येपठितम्। नैकंवाक्यमिति। साधु इतिशेषः। प्रथमान्तविशेष्यकबोधेतुतस्यतत्त्वंदुर्वारमितिभावः ॥

एवंच अस्यसाधुत्वापत्तेश्च। भावप्रधानमिति। भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोर्थाआख्यातस्यतत्रभावः प्रधानमितितदर्थंतद्भाष्यकारआह। नामानीति। नामपदेनसुब
न्तमितिचतद्भाष्येस्पष्टम्। तच्चाव्ययातिरिक्तमित्यन्यत्रनिरूपितम्। नमन्त्याख्यातार्थंप्रतिविशेषणीभवन्तीतिनामानीतितद्व्युत्पत्तिर्निरुक्तभाष्येदर्शिता। किंचैतन्निरुक्तो
त्तरं यत्रोभेभावप्रधानेभवतइतिनिरुक्तेउक्तम्। यत्रोभेनामाख्यातेभवतोवाक्येतत्रतेभावप्रधानेक्रियाप्रधानइत्यर्थकतयाचतद्भाष्येतद्व्याख्यातम्। अतः पूर्वनिरुक्त
स्यव्याख्यानान्तरं नादरणीयम्। किंचकर्तृविशेष्यकबोधेऽपचदोदनंदेवदत्तंपश्यंतिप्रयोगःशतृविधायकभाष्यकैयटयोरापादितः। यद्यप्यन्तरङ्गाप्रथमातयापिप्रधाना

एवंचप्रथमान्ताविशेष्यकोबोधइतिनैयायिकोद्घोषोभाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः। यास्कोप्याह। भावप्रधानमाख्यातंसत्त्वप्रधानानिनामानि। पश्यमृगोधावतीत्यादौ
तुमृगकर्तृकंगमनंदृशिक्रियायांकर्म। प्रधानंदृशिक्रियैव। उक्तंच। सुबन्तंहियथानेकंतिङन्तस्यविशेषणम्भवतियातिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्यविशेषणमिति। एवंपच
तिभवतीत्यस्यपचिक्रियाभवतीत्यर्थः। अयंतुविशेषः। तिङन्तोपस्थितायाःक्रियायाःक्रियान्तरंप्रतिविशेषणत्वेपि[illegible]ह ग्वादेकर्मत्वंसंसर्गएवनतुप्रकारः।
अपदार्थत्वात्। अर्थाध्याहारवादेतुप्रकारत्वेपीष्टापत्तिः ॥ नुरोधिनीहितीयाबलवतीतितदाशयः। तदनुसारेणाह। पश्येति। मृगस्यकर्मत्वेप्रधानानु
रोधिनीहितीयैवस्यादितिभावः। उक्तंचेति। हरिणेतिशेषः। तिङन्तसुबन्तशब्देनतदर्थक्रियादिः। पचिक्रियाभवतीत्यर्थइति। स्पष्टंभूवादिसूत्रेभाष्ये। योऽश्वमेधेनय
जतेसब्रह्महत्यांतरतीत्यादौयत्कर्तृकायागक्रियातत्कर्तृकातरणक्रियेत्येवबोधइत्यन्यत्रविस्तरः। अपदार्थत्वादिति। तत्रयेपदजन्योपस्थितिविषयस्यैवप्रकारत्ववि
शेष्यत्वस्वीकारात्पदाध्याहारस्यात्रासंभवादितिभावः। प्रकारत्वेपीति। अपिनासर्वपक्षेविभक्त्यर्थस्यसंसर्गत्वमितिसमर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्योक्तः सिद्धान्तःसूचितः।
शब्दोपस्थितस्यापिसंसर्गत्वंपक्षद्वयेसर्वैरङ्गीकृतमेववृद्धैः ॥

भ॰ स॰ फलस्यापीति। अपिना पक्ष इत्यादौ व्यापारस्य संग्रहः। तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात्। इत्थमेव। कर्मत्वभानविषये उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः। व्यवस्थेति। सर्वसम्मतेति शे
१२७ षः। तद्वत्त्वकृतेपीति भावः। वस्तुतस्तत्रापि संसर्गतैव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव। उपस्थितिपूर्वकं पृथगाकाङ्क्षाया अदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसंभवाभावादिति
ध्येयम्। अत एव। फलस्य कर्मत्वादेव। ततीयेति। तत्र तस्य करणत्वेनान्वयादिति भावः। दृष्टान्त इति। शोभनं पचतीत्यादौ। तत्र नव्यनैयायिकवैयाकरणयोरुभयोरपि म

पचतीत्यादौ धातूपात्तफलस्यापीत्थमेव मतभेदेन व्यवस्था। अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनोत्पत्तिः। अग्निष्टोमेन यजेतेत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च संगच्छते। न च दृष्टान्ते विशेष्यसमर्पकाद्दार्ष्टान्तिके विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिन्याः सुविभक्तेः प्रयोगोस्त्विति वाच्यम्। धातुतिङन्तयोरप्रातिपदिकत्वात्। नैयायिकानां तु स्यादेष दोषः। तथाहि। धावन्तं मृगं पश्येतिवत् धावति मृगमित्यपि स्यात्। न चाप्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशानचोर्नित्यत्वान्नैवं प्रयोग इति वाच्यम्। एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात्। ननु तत्र वाक्यभेद एव। पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहारात्। पचति भवतीत्यादि तु पाको भवतीत्याद्यर्थे अनिष्टमेवेति चेत्। मैवम्। अध्याहारे गौरवात्। तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात्। त्वदीयानिच्छामात्रस्याकिंचित्करत्वात्॥

ते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्त्वेन तस्य दृष्टान्तत्वौचित्यात्। पश्य मृग इत्यादौ धावनदर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकासम्मततया साध्यत्वेन न दृष्टान्तत्वमिति
बोध्यम्। दार्ष्टान्तिके। पश्य मृगो धावति पचतीत्यादौ। विशेषणसमर्पकादिति अन्वयबोधकाले इत्यादिः। दुरुपपादत्वादिति। एवं च तथाप्रयोगविलय एव स्यादिति भावः। गौ
रवादिति। एकवाक्यतयान्वये संभवति अध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवमिति भावः। ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह। तस्य चेति। शतृसूत्रस्थेन भूवादिसूत्रस्थेन च मुनिव रामः
चनेन विरोध इति बोध्यम्। अकिंचित्करत्वादिति। ऋषीणामेकवाक्यतया बोधे साधुत्वस्येच्छा सत्त्वे इत्यादिः॥ १२

नास्तीति। एवं च तत्र द्वितीया दुर्वारेति भावः। न चेदृशे स्थले विशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं विशिष्टवाचकं च न प्रातिपदिकमिति न दोषः। श्रुत्वा मम एतन्माहात्म्यं तथा चोत्प
त्तयः शुभाद् इति वदितिवाच्यम्। नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनीये नीलं घटमित्यादौ द्वितीयानापत्तेः। श्रुत्वेत्यादित्वार्षमित्यलं मुनिविरुद्धविचारेण। क्रियाप्रधानमित्य
त्र क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थापेक्षयैव बोध्यते। तोदस्यादिकं प्रतिधावनादेर्विशेषणत्वेपि न सतिरिति दिक्। भाष्येति। भूवादिसूत्रस्थं भाष्यं पचादयः क्रियाभ
वति क्रियायाः कर्त्री भवन्तीति तत्रोक्तमा वार्तिकम्। शत् विधायकस्थं मात् तस्या क्रिया विशिष्टक्रियाबोधस्य। कर्मत्वस्वीकारे इति। क्रियान्तरनिरूपित तत्स्वीकारे इत्यर्थः। कारकस्याकरणा
अपि च। अपाक्षीद्देवदत्तोऽवेहि इत्यादौ शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति। एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्तिकादिसकलसंमतम्। न च तिङन्तस्थले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधो न जा
यत एवेति वाच्यम्। तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात्। ईदृशे र्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि न। साधुत्वानुशासनार्थप्रवृत्तैरेव तस्य स्वीकारात्। धातुसंबन्धाधिका
रस्थुत्वादिते पुरीमवस्कन्देत्यादौ तस्यावश्यकत्वाच्च। ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूपत्वं भज्येतेति चेन्न। लिङ्गसंख्ययोः
कर्तृकर्मेतरकारकस्य चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः। कर्मत्वस्य प्रकारतया नाभ्युपगमाद् इत्यन्यत्र विस्तरः। अभिहितेस्विति। नन्वेवं पक्कमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीया न स्या
दिति चेत्। मैवम्। ओदने हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती। तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः। उक्तं च हरिणा। प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः
पृथक्। शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥ ७३ दिकारकशक्तेः। हरिं नमेच्चेत् सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रियाकारकभावेनेति न दोषः। स्ववाचकधात्वर्थं प्रति तु कर्मत्व
न्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः। शोभनं पचति ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात्। अन्यत्रेति। कर्मत्वाद्युभय सर्वत्र संसर्ग तैवेति भाष्यसंमतपक्षे त्वाद्यमेव सारम्। अ
भिहिते त्विति। तिङादिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तिकेर्थे वर्तमानत्वाभावात् द्वितीयादेः कर्मादिशब्देभ्य इवाप्राप्तिरिति भावः। न स्यादितीति।
पचधातूत्तरनिष्ठयाऽभिधानादिति भावः। गुणाश्रया। गुणनिरूपिता। प्रधानम्। प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिम् ॥

अनुरोधमेवविशदयति। प्रधानविषयेति। गुणेनुक्तापितद्वदुक्तवत्प्रतीयते। तुल्यन्यायात्गुणनिरूपिताउक्तापिप्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशतइति। अतएवप्रासादेआ
स्तेइत्यादौसदिनिरूपिताधिकरणत्वस्योक्तत्वेप्याप्तिनिरूपितस्यानभिधानेनानमीप्रतितात्सप्तमीसिद्धिः। इदंचस्वादुमिणमुलितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। तत्रत्यभाष्यार्थानुवादि
न्यौचेमेहरिकारिकेइत्यन्यत्रप्रपञ्चितम्। एवमुभयनिरूपितशक्तेरनभिधानेगुणनिष्ठानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिविभक्तिर्भवति। यथाग्रामायगन्तुमिच्छतिग्रामंगन्तुमिच्छ
तीतिच। इष्यतेग्रामोगन्तुमित्यादौप्रधानेपिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधानेगुणनिरूपितायाअप्यभिधानान्नकदापिचतुर्थीद्वितीयेगमेर्ग्रामःकर्म इषेस्तुमेकर्मणीतितत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्।
एवंचोभयत्राप्यावृत्त्याशाब्दोन्वयइत्येवप्रतीयते। अत्रप्रयोगेगमिक्रियापेक्षेद्वितीयाचतुर्थ्यौनकदापिभवतइतिकैयटात्। एवंचैतद्विरोधादोदनंपक्तुस्यपाठमेवेतियत्केनचित्
प्रधानविषयाशक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते। यदागुणेनदातद्वदनुक्तापिप्रतीयतेइति। अतएवपक्वौदनोभुज्यतेइत्यत्रभुजिप्रत्ययेनाभिहितेप्रथमैव। पचेरप्राधान्यात्। वस्तुतस्तु।
पक्वाभुज्यतइत्यादौकर्मणःपचिभुजिभ्यांनयुगपच्छाब्दोन्वयः किंत्वन्यतरेणशाब्दोपरेणार्थः। तत्रचप्रथमाद्वितीयेव्यवस्थितएव। तद्यथापक्वाभुज्यतेओदनः। किंपक्वा। अर्था
देदनम् ॥ ७७ प्राचीनेनवस्तुतस्तुपक्वेत्यादिनासाधितमन्तेनोक्तंनदतितुच्छमितिबोधयन्स्वरूपक्वाक्रियैवचयराक्रियेतिन्यायेनतथैवानुवदति। वस्तुतस्त्वित्यादिना। अतएव
स्वादुमीतिसूत्रेभाष्येतुनक्त्वाणमुलादयःस्वान्वयिनासममभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेनसमानाधिकरणेतद्वाच्यकारकेवक्तव्याः। तेनपक्वौदनोभुज्यतइत्यादावोदनेद्वितीयापाना। अन्यथाकृत्वा
दस्यकर्त्तर्यापत्तौपचिक्रियाकर्मत्वस्यानाभिधानात्तास्यादेवेत्युक्त्वा। नवक्तव्यम् अव्ययकृतांभावेविधानादित्युक्तम्। अनेनहिभाष्येणोभयत्रशाब्दान्वयएवलभ्यते। तत्रवचनारम्भेएषांप्रयोग
णामनुपपत्त्यभावात्प्रत्याख्यानेपिहर्युक्तरीत्यासनादिसूत्रस्यभाष्यसम्मतयाभावएवोचितः। एवंचकैयटोक्तंसुघेप्रतिहन्तुंशक्यमित्यप्यसाध्वेव वचनारम्भेःसिद्धेः। तुमुनाद्यन्वयिक्रि
यानिरूपितशक्तेरयंस्वभावोयत्स्वसमानाधिकरणगुणभूततुमुनादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेःस्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेनवाप्रकाशइतिसुधियोविभावयन्तु। राम:
अन्यतरेणसहेति। इदंप्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तंतद्वदेवेतिबोध्यम् ॥ १२८

मैवमिति। यामं गच्छतीत्यादौ ईप्सिततमस्योपलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते एतत्सूत्रबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात्। अत एव कर्मणा यमभिप्रैतीतिसूत्रे कर्मणोत्वस्याभावे गां
ददातीत्यत्र गोरप्युद्देश्यतया तत्रैव पर्यायेण संप्रदानसञ्ज्ञा स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं संगच्छते। चतुर्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यम्। तत्समानाधिकरणशक्तिर्वेति सर्वसंमतमिति भावः। फला
न्तरमप्याह। अग्नेरिति। ईप्सिततमपदाभावे वारणार्थानामित्यस्यैव तदपवादत्वापत्तेः। न च दीप्तत्वरितार्थम्। तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्। वारयते च संयोगाद्यनुकू
लव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः। तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्द एव तदीप्सिततममित्युक्तौ ईप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेनानेन बाधः। ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्र
यदात्तु ओदनं पक्त्वा भुज्यते इति प्रयुज्यते तदा भुज्यते इत्यत्र अर्थादोदन इति गम्यते। एवं च विवक्षाभेदेन पूजयितुं शक्यते हरिर्हरिं वेत्युभयं साधु। प्राप्तानन्द इति। आनन्दक
र्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः। यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह। क्वचिदिति। विषरस इति। यदि तु वर्धि[illegible]क्रिययोरन्यतरेण सह कर्मतयान्वयो विवक्ष्यते तदा द्वितीया स्यादेवेति
द्वेयम्। तृणं स्पृशतीति। यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियया योगः तज्जन्यसंयोगादिफलाश्रयत्वम्। तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः। स्यादेतत्। धातूपस्थाप्य
फलशालि कर्मेत्येवास्तु। किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेन्मैवम्। अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र वारणार्थानामिति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं न ह्यधनायकर्तु
रीप्सिततममिति वक्तव्यमेव। एवं द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं तथायुक्तमित्यस्याप्यावश्यकत्वात्। अनीप्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकम्। इदं लघ्वयेयम्। ईप्सितानीप्सितयोः
शाब्दबोधस्य कल्पस्यैव ईप्सानीप्सादेरपि प्रकारादिवत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तावुपयोगेऽपि द्वितीयार्थवाच्यकोटावप्रवेशात्। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे द्वितीयात्सूत्रैर्याव
ताकर्मसञ्ज्ञा विहिता तासर्वैस्तैनतैनरूपेणोपस्थिताः॥ ७ धनीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम्। अत एवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेति भावः। नत्वावश्यकमिति। द्वेष्यसंग्रहोऽपि व्या
ख्यानादेव भविष्यतीति भावः। तस्यापीप्सिततमभिन्नत्वात्। एकरूप एवेति। इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूप्यरहित इत्यर्थः। तदाह ईप्सानीप्सादेरिति। इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्व
योरादिना द्वेष्यागतप्रकर्षस्येत्यर्थः। उपयोगेऽपीति। स्वरूपतः सत्त्वेतिभावः। तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकं तु भासत एव तदाह। अनन्यलभ्यस्यैवेति। भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्यामर्थतः इच्छाविष

म॰भू॰
१२९

लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेव [illegible]
आधारवाचिकेति। इदमुपलक्षणं द्वितीयोगे करणवाचकत्वात् आधारपदेन चात्राधारताशक्तिमानुच्यते कर्तुरीप्सिततममिति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशात्प्रामाणिकं गुर्वेव [illegible] आधारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वं न त
[illegible] त आहाक्रियायादिति। फलस्य व्यापारस्य चेत्यर्थः। देवदत्तादिशब्दैरिति। आदिना तिङन्तम्। नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोपि प्रकृत्यालाभः आधारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वं न त
[illegible]मितित्यत्रैव पर्यवसानात्तस्यैव शक्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वं युक्तं तस्य धर्मिसाकाङ्क्षत्वाविशेषणत्वञ्च युक्तमिति दिक्॥ अभेद इति। विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः। वाक्यार्थ इति।
हरिं भजतीत्यत्रेति शेषः। फलमिति। कर्तुरित्यादिविहितकर्मसञ्ज्ञकविषये फलमित्यर्थः। व्यापार इति। कर्तृविषये। स्वाश्रयेति। स्थाल्यां पचति तन्दुलमित्यत्र कर्मद्वाराऽधिकरणं
भूतले देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्तृद्वाराधिकरणम्। फलीभूत इति। पदजोपस्थितावविशेषेपि तत्फलभूते शाब्दबोधे इत्यर्थः। इदमुपलक्षणं सञ्ज्ञार्थस्य निमित्तत्वे तत्तत्सञ्ज्ञाप्रकारभेदइह
तेषु विधीयमाना द्वितीया आधारवाचिका। लाघवात् क्रियया आतु नाकर्तुश्च देवदत्तादिशब्दैर्लाभात्। इष्टतमत्वादेस्तु भानाभावात्। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्च भेद इह
संसर्गः। तथा च हरियोधारिका या प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः। यद्यपि कर्मणि कर्तरि अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारोर्थ इति तुल्यम्। तथापि तन्नि
रूपकं फलं व्यापारः स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चेति फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं संगच्छते। न चाधारत्वेव वाच्येति मन्तव्यम्। तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकतापत्त्याऽतिगौर
वात्। कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च। अत एव भाष्यकार आह। सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङामिति। न च तिङ्ष्विपि धर्ममात्रमर्थः। कर्तरि कृत्। लः क
र्मणि च। तयोरेव कृत्यक्तखलर्था इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः॥ [illegible] रिकैवोपस्थितिरिति कर्मत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्र विस्तरः। तन्निष्ठधर्मस्येति। आधारेत्त
रावृत्तित्वे सति सकलाधारवृत्तिस्वरूपस्येत्यर्थः। आधारता तु शक्तिविशेषरूपाखण्डैवेत्याशयः। नन्वाधारत्वैव निरूपकाश्रयसंबन्धभेदेन भिन्ना आश्रयतात्वमखण्डमिति न गौरवमत आ
ह। कर्मणीति। लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरताया दृष्टत्वेन सूत्रेपि तत्परत्वैवोचितेति भावः। आधारस्य शक्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमान्न शक्त्यानन्त्यमिति बोध्यम्। कर्मादयोपी
ति। अपिनासंख्या। सूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता। शक्तिरप्येतैर्धर्म्यभेदमापन्नैर्वाच्यत इति बोध्यम्। संख्या चेति। चेन कर्तृकर्मणी। वैरूप्यापत्तेरिति। कृद्विषये धर्मिपरता तिङ्विषये

[illegible] ॥

राम:
१२९

कर्तृधर्मिवाचकत्वेबीजमाह। पाचकइत्यादि। स्वीकारादिति। कृतामिति शेषः। प्रपञ्चितमिति। लादेशशब्दे स्तिङां चवैषम्यं सर्वथादुरुपपादमित्यादौ इति भावः। तेननटस्येति। अपादानादि
विशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा सर्वथाऽप्रसक्तस्याविवक्षा वेत्युभयविधापि गृह्यते। प्रकृते चान्त्या। गीतद्वारा च तस्याख्यातोपयोग इति शास्त्रकृत्प्रक्रियाजनकत्वम्। न
चतस्य कर्मयुक्तत्वाभावः। तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात्। न च नटान्निस्सरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थात् प्राप्तापादानत्वाविवक्षैवात्रेति वाच्यम्। आख्यातोपयोग इति सूत्रे उपयोगग्रह
णेनानुपयोगे आख्यातुरीदृशलक्षणयापादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः। गोसंबन्धीति। गोकर्मकं पयः कर्मकं चेत्यर्थः। तत्रपयस्येवेति न तमत्वे आह। तथायुक्तमिति। त्यजनोपसर्ज
पाचकोदेवदत्तः पक्वओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकाराच्च। तस्मादिह [illegible]दिशब्दानामिव विशिष्टमेव वाच्यम्। आकृत्यधिकरणान्युपगमे तु
कृत्स्वपि धर्ममात्रं सर्वथापि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्धजरतीयं हेयमेव। न हि तिङ्कृतोर्वैलक्षण्यं सूपपादम्। प्रपञ्चितं चैतच्छब्दकौस्तुभेऽस्माभिरित्यलमियता। परिगणन
मिति। तेन नटस्य गाथां शृणोतीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। गां दोग्धीति। गोसंबन्धि पयः कर्मकं दोहनमर्थः। स्यादेतत्। कर्तुरीप्सिततमं कर्म तथायुक्तं चानीप्सितमिति सूत्राभ्यां गतार्थमे
तत्। तथाहि। त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः। दापनमङ्गीकारणं च याचेः। विक्लेदनं पचेरित्यादि। एवं च धात्वर्थव्यापारविषयीभूतं यत्त्यजनदानाङ्गीकारादि तदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमे
व। अत एव हि अणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वमन्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धान्तः। अत एव चाकडारसूत्रे अपादानमुत्तराणि। गां दोग्धि पय इत्यत्र परत्वात्कर्मसञ्ज्ञेति भाष्यं
संगच्छते। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे त्ववधित्वफलाश्रययोर्युगपद्विवक्षायां चेदम्। अवधिभूताया गौः तन्निष्ठः पयः क्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात्।
तथा चाकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत्॥ ७ नमिति। गौः पयः त्यजति। गवा पयस्त्याजयतीति प्रतीतेरिति भावः। न्यायसिद्धतयेति। व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः। प्राचाम्। हेतुमति चेति
सूत्रे भाष्यकृताम्। परत्वादिति। ग्रामादायातीत्यादौ सञ्ज्ञान्तराप्राप्त्या अपादानत्वं सावकाशम्। कर्मसञ्ज्ञा तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ। भाष्यमिति। एवं तच्च भाष्यं नाकथितं चेत्येतद्विषयम्। अस्यापादानत्वाविवक्षा
यां प्राप्त्या परत्वादित्युक्त्यसंगतेस्तद्ध्वनयन्नाह। पञ्चकमित्यादि। अवधित्वेदि त्वा। अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः। ईदृशे च विषये आकडारसूत्रं तद्भाष्यबलादुभयोरपि द्वितीयैव बोधिकेति भावः॥

म·पृ· इतिस्थितमिति। प्राचंस्त्वेद् इति शेषः। अत्रारुचिबीजं तु यदापयोनिश्चविभागानुकूलव्यापार एव धात्वर्थस्तदापादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकमेवमन्येष्वपि। किं
१३० च कर्तुरित्यपि षष्ठ्यपवादत्वात्। तदभावे तद्विषयेपि षष्ठ्या एव प्राप्तेरतः षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण न संबन्धत्वेन बोधकतोचिता। तस्मादत्रापि क्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेने
व बोध इत्येवोचितम्। व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सिततममित्यनेनापि द्विकर्मकत्वमस्त्येव यथाप्रयोगं बहूनां धातूनां तत्र ये व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणि लादयः प्रधान
कर्मण्याख्येयेत्यादीनाहुर्द्विकर्मणामित्युक्तेः। प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वम्। ण्यन्तविषये ईदृशप्राधान्यस्यैव ग्राह्य
त्वात्। गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ गर्गाणामेव तत्त्वमिति तत्रैव कर्मणि लादयः। उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतादृत्तिरिति न द्विस्। त्रस्य भाष्य
अत्रोच्यते। कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषाणामश्नीयादितिवत् षष्ठीप्राप्त्यानां बाधितुमिदं सूत्रम्। तथा चेह षष्ठीवत् संबन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थितम्। अपादानत्वमात्रविव
क्षायां तु पञ्चम्येव। गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी। तेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव। एवमग्रेप्यूह्यम्। यत्तु प्राचोक्तम्। दुह्याच्पज्दण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिकर्मयुक्। नीहृकृ
ष्यम्यवहदण्डग्रहमुष्यवकर्मभागिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। ग्रहेः पाठो निर्मूलः ॥ ७ विरोधः। एकव्यापारार्थकदुहादियोगे त्वप्रधानकर्मणि। अप्रधानत्वं चात्वोक्त प्रधानकर्मभि
न्नत्वम्। न त्वत्रार्थे गवादीनामेव। फलाश्रयत्वाभावात्। एवं च भाष्यानुक्तानां परिगणने पाठो युक्तः अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति चायुक्तम्। एवं द्व्यर्थत्वेन द्विकर्मत्वातिप्रसङ्गस्त्वन
भिधानेन वारणीय इति दिक्। अपादानत्वमात्रेति। विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामिति भावः। गोः क्षीरेति। न च क्रियान्वयेपि शेषत्वविवक्षायां सेति वाच्यम्। षष्ठ्यन्तार्थकस्य
सान्वयमयोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः। अत एव तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ ह्यर्थस्यैव पचिर्विकारयोगे षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्तयतीत्य
र्थं भाष्ये न तु पाकान्वये षष्ठीत्युक्तमिति दिक्। निर्मूल इति। अपादानत्वाद्यविवक्षायां तत्संबन्धिनः कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः। द्विकर्मत्वं तु यदीष्टं तर्हि व्यापारद्वयार्थत रा·म·
या बोध्यम् ॥ १३०

उदाहरणमप्ययुक्तमिति। शक्रात्पुनरुज्जग्राहेत्येव प्रतीतेः। पराक्रमातिशयद्योतनाय जहार घृतरुमित्यस्यैवोचितत्वाच्चेति भावः। द्विकर्मकत्वमिति। अकथितसूत्रविषयत्वे
त्यर्थः। कैयटमाधवादिसंमतत्वादिति भावः। अतस्तद्रीत्यैव दूषणमाह। एवं चेत्यादिना। प्रधानमिति। उद्देश्यत्वादिति भावः। तस्योद्देश्यत्वे मानमाह। अर्थिनश्चेति। न तु निग्रहार्थ इ
ति। शारीरदण्डाद्यर्थ इत्यर्थः। तस्मादेव वाक्यशेषादिति भावः। एतत्सर्वं माधवादिरीत्या लादुत्पत्तिनियामकं यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वं तदेदं सर्वमसंगतमित्युक्तदिशोह्यम्। द्वि
जग्राह द्युतरुं शक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तम्। इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथापि संदर्भाशुद्धिः। तथाहि। दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराश्येनेह पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे
लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युः गौणे वेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव पठितम्। ण्यादयोण्यन्तनिष्कर्मगत्यर्थामुख्यकर्मणि। प्रत्ययं यान्ति दुह्यादेर्गौणेऽन्ये तु यथा
रुचीति। एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात्। तथा च गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यं विरुद्धेत। शतं ह्यत्र प्रधानं न गर्गाः। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात्। दण्डि
श्चेह ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः। अतएव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः। गुणानुरोधेन प्रधानाकृतेरसंभवात्। तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यात्। दृश्यते तु गौणे। तथा च भारविः। येनाप
विद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति। अत्रामृतं मुख्यम्। उद्देश्यत्वात्। अम्बुनिधिस्तु गौणः। यदपि व्याख्यातार आहुः। द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणि
कः पाठ इति। तदभ्रमात्। तथाहि। कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वार्तिके तद्भाष्ये च पचेर्द्विकर्मकता लभ्यते कैयटहरदत्ताभ्यां च तत्रैव स्फुटीकृता। माध
वोप्याह। जयतेः कर्षतेर्मन्थेर्मुषेर्दण्डयतेः पचेरित्यादि। उदाजहार च तन्दुलानोदनं पचतीति। यत्त्वकथितश्चेति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्। अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पा
णिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकांस्यपात्र्योरपि स्यात्। करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः। न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरिगणनादिति॥ ८७ कर्मकेष्विति। अकथित
सूत्रविषयेष्वित्यर्थः। पचेरप्रामाणिकत्वदूषणं कैयटाद्यनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह। कैयटेति। अत्राहुर्विवीजं तु पचेर्व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सितमिति कर्मणो वृक्षस्यैकव्यापारपरि
त्यागेन कर्तृत्वविवक्षयापि भाष्यस्य सूपपादत्वेनैतत्सूत्रविषयत्वेन मानमिति ॥

म·श· तन्मतान्तरेति। पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः। भाष्यानुक्तानां सर्वेषां ग्रहणमप्रमाणमित्यनेन सूचयति। उदाहृतस्वपरग्रन्थानां भाष्युतकैयटानुसारेणेति च ध्वनितमित्यन्यत्र
१३१ विस्तरः। कैयट इति। अत्रारुचिबीजमुक्तम्। इति भाव इति। अर्थनिबन्धने यंसञ्ज्ञेति वदतां कैयटादीनामित्यादिः। द्विकर्मकत्वं तु व्यापारद्वयार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम्। कुरुपाञ्चालादिरिति
। व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणाच्चेति भावः। नैवेयर्थ्यमिति। शीङादेरपि शयनपूर्वके व्यापने वृत्त्या कर्तुरित्येव कर्मत्वस्याऽस्यादियोगद्वयसिद्धत्वादिति भावः। एवं चैवं कल्पनयोक्तदेशादीना
तन्मतान्तराभिप्रायेण। अन्यथा उदाहृतस्वपरग्रन्थविरोधादित्याशयात्। शन्तं जयतीति। जि अभिभवे। यत्तु जिजय इति व्याख्यातं तन्न तस्याकर्मकत्वात्। यद्यपि जयत्याद्योभा
ष्येन पठितास्तथापि चकारेण संगृह्यन्त इति कैयटः। अर्थनिबन्धनेति। न तु स्वरूपाश्रया। अहमपीदमचोद्यं चोद्यमिति तद्राजसूत्रभाष्ये द्विपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शना
दिति भावः। तथा च भट्टिः। स्यातुं रघोस्तरसुखो जगाद मारीचिमुच्चैर्वचनं महार्थम्। कालिदासोपि। शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव [illegible] वेश्म। उदारवेलागिर
मित्युदाहरणे पाठनेनाभिदधे नरेन्द्र इति। एवं च नाथत्याद्योऽपि बहवो द्विकर्मका बोद्ध्याः। देश इति। कुरुपञ्चालादिरेवेह गृह्यते। तेनाधिशीङ्स्थासामित्यादेर्न वैयर्थ्यम्। गोदोह इति।
न चेह कालत्वासिद्धिः। लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात्। तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति। यत्तु प्राचोक्तम्। अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचि
त्। नदीमास्ते इत्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। कर्मसञ्ज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः आस्यते मास इति यथा। केचिदित्यप्यसंगतम्। द्वितीयाया भाष्यसंमतत्वात्। नदीमित्युदाहरणमप्यसं
गतम्। ग्रामसमूहकुर्वादिरेव देशो न तु प्रदेशमात्रम्। तेन ग्रामं स्वपितीत्यत्र न भवतीत्याकरात्। अध्वेति च न्यूनम्। अध्वानं स्वपितीति प्रसङ्गात्। अत एवाकरे अध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः। ग
न्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति च व्याख्यातम् ॥ ७३ मेव कर्मत्वं नान्येषामनभिधानादिति सूचयति। प्रसिद्धस्येति। क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः। तेनेति। देशादी
नां ग्रहणेनेत्यर्थः। यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेत्यर्थ इति। तन्न। जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वेपि कालत्वाभावात्। यदि तु जन्यमात्रस्य कालत्वमिति मतमस्ति तदा घटत्वादिना तस्य कालताकिं रामः
तु मासत्वादिनैवेति भावः। एतच्च नापूर्ववचनमित्याकरे स्पष्टम्। अध्वानं स्वपितीति। स्वापमात्रार्थकोऽत्र स्वपितिः ॥ १३१

कार्यसंप्रत्ययादिति। कार्यसंप्रत्ययस्यौत्सर्गिकत्वादित्यर्थः। ननु कर्त्तरि कर्मेति सूत्रे क्रियया अपि कृत्रिमकर्म लोकेऽपि इदमसंगतमत आह। कर्मेति। प्राञ्च इति। हेतुमति चेत्यत्र भाष्यकृता दूषितत्वादित्यर्थः। गुणक्रियायाम्। णि
अकृतत्वर्थक्रियायाम्। स्वातन्त्र्यादित्यस्य स्वधर्मेणाभिधाने हेतुत्वं कर्मसञ्ज्ञानियमस्य चाप्रेषणे। एवं चात्र तृतीयेति। स्वधर्मेणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः। विशिष्टक्रियायाः संबन्धे हेतुमाह। हेतुमतीति। अन्तरङ्गत्वादिति।
एवं च परत्वादित्यभ्युच्चयः। अस्य विधित्वमित्ययं पक्ष आकडारसूत्रे भाष्ये ध्वनित इत्यभिमानः। तत्र हि परं कार्यमिति पाठे गत्यादीनां ण्यन्तानां कर्मकर्तृसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति आरम्भसामर्थ्यात् कर्मसञ्ज्ञा परं
गतिबुद्धिप्रत्यवसानभक्षणाम्। शब्दकर्मकाणामिति। शब्दः कर्मकारकं येषां तेषामित्यर्थः। न त्विह कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इतिवत् कर्मशब्दः क्रियापरः। कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात्। कर्मग्रहणसा
मर्थ्याच्च। अन्यथा गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणामित्येवावक्ष्यत्। नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राञ्चः। णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति न हि गत्यर्थानामेव कर्त्तुरिति। तेन पाचयति देव
दत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थप्रतिकर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीया सिद्धेति। उक्तञ्च। गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मेणाभि
धीयते इति। कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः। ननु णिजर्थप्रतिकर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थप्रतिकर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम्। अन्तरङ्गत्वाच्च। स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबध्यते हेतुम
ति णिज्विधानात्। कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात्। अत एवोपजीव्यापि कर्तृसञ्ज्ञा। एवं च परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतया पि च प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्व ङ्गत्वादेर्विधितोचितेति चेत्। अस्त्वेव
मालस्यस्य निर्बाधत्वात्। नियमसूत्रमिदमिति ग्रन्थानां का गतिरिति चेत्। शृणु। णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसञ्ज्ञायाः प्राबल्यात् विप्रतिषेध एव नास्ति। अन्त
रङ्गोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयत इत्याशये न ग्रन्थानामुक्तिसंभवः। आर्थप्राधान्यपुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति द्वयम्॥ कार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तमालम्बार
म्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थं मन्यते। पुरस्कारे त्विति। तुनाऽरुचिः सूचिता। प्रयोजकव्यापारेऽन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यसमसत्तेनो दृश्यत्वलक्षणार्थप्रा
धान्यस्य प्रयोज्यव्यापारनिष्ठस्य पुरस्कारेण युक्त इति। किं च कर्तृग्रहणं धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्य तत्त्वोपलक्षणं न तु स्वतन्त्रसञ्ज्ञापरम्। अत उपजीव्यत्वं दुरुपपादम्। आकडारसूत्रस्य
स्यारम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः। किं च परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात् सर्वत्र सञ्ज्ञाद्वयप्राप्तावस्य नियमार्थतैवोचिता। एषां कर्मसञ्ज्ञैवेति नियमस्तु न प्राक्कडारादिति शास्त्रबा

म॰श॰ नन्विहेति। तथायुक्तमित्यनेनापि न तत्स्थानीप्सितत्वाभावात् तत्रापि कर्तुरित्यनुवृत्तेश्च लक्षणां विनेति। कर्तृपदस्य स्वतन्त्रे लक्षणां विनेत्यर्थः। अतएव साधीयते इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेपिक
१३२ र्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति संप्रदानसंज्ञासूत्रे कैयटे स्पष्टम्। तत्प्रयोजको हेतुरिति सूत्रे भाष्ये एवमेवातएव णिच् सिद्धिः। अवधेहीति। किंच प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफला
श्रयत्वेनासत्तं कर्मत्वम्। किं च णिजुत्पत्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामवस्थायां कर्तृत्वसत्त्वात्। अकतन्त्यूहादिति लक्षणा नास्त्येव वा। प्रापणमिति। उत्तरदेशसंयोगानुकूलत्वा
पारानुकूलव्यापारो हि सः। तथापीति। अतएव प्रतिषेधाद्यथाकथंचिद्गत्यर्थानामप्यत्र ग्रहणमिति भावः। प्राप्तिमत्त्वमिति। न वेति सूत्रे भाष्ये हृक्रोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा प्राप्ते
शत्रूनिति। स्वर्गं कर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरित्यर्थः। नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म न वशात्र
वः कर्तारः। तेषां गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चेत्। मैवम्। कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम्। स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव। तच्च
प्रयोजकसंनिधानेपि प्रयोज्यस्यास्त्येव। न चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः। प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्॥ अप्रधाने दुहादीनामित्युक्त्वा ण्यन्ते
कर्तुश्च कर्मणः इति वदतो भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणत्वात्। नहि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते येन ण्यन्ते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात्। ननु
स्वतन्त्रे संकेतितस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति चेत् संज्ञान्तरानुपहिते संकेतितस्य तदुपहितसाधारणे स्वतन्त्रमात्रे सेत्स्यवधेहि। नीवह्योरिति। यद्यप्यनयोः प्राप
णसमर्थो न गतिस्तथापि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमङ्गं प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिमत्त्वात् प्रतिषेध उक्तः ॥ ऽभ्यवहरतिमुदाहृत्य प्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हार
प्रतिभारमित्युदाहरणात्। विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थोऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तत्रत्यकैयटात् वनं गच्छतीति सूत्रे भाष्ये हृवह्योरप्रतिषेधः संप्रहरन्ते राजान इति हिंसार्थे रावभाष्ये उदाहरणाच्च। न
नैवं वहिर्नगत्यर्थः देशान्तरप्रापणं हि वहेरर्थ इति भाष्येणापापणस्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम्। प्राप्तिश्च संबन्धमात्रं न संयोग एव। सुखं प्राप्तो धनं प्राप्तो भूः प्राप्तेत्यादिव्यवहा रामः
रात्। आदिकर्मणि च कर्तरि क्तः देशान्तरप्राप्तेः परं गतिं विनाऽनुपपत्त्या किन्नान्तरीयकतया गतिप्रतीतिरस्त्येव तादृशामपि गत्यर्थकत्वमभिमतं स्याद्वार्त्तिकारस्य भवः स्तुतो प्राप्तिरेवेति अनेन सूचितम्। १३२
।व

हिंसेति। हिंसार्थे भक्षणे च भक्षयतेर्न निर्बोद्धा। भाष्यप्रयोगादेवेति। आह्वानार्थकघटादिभिन्नस्मरतेरेव योगे तद्भाष्यप्रामाण्यात् कर्मत्वाभावो घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः।
परास्ता इति। इदं च कैयटानुरोधेनोक्तम्। वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये ह्वाययति शब्दाययति क्रन्दयतीनां निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवं च तत्र पक्षे शब्दायतेः प्र
नियन्त्रिति। नियन्ता पशुप्रेरको न तु सारथिरेव तेन वाहयति बलीवर्दान् यवान् इति सिध्यति। अनिषेध इति। प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितोऽर्थः। सूत इति। नियन्ता प्राजिता यन्ता
सूतः क्षत्ता च सारथिः। आदयतीति। अकर्त्रभिप्राये फले शेषात्कर्तरीति परस्मैपदं कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदमेव। तदपवादस्य निगरणचलनार्थेभ्यश्चेत्यस्य अदेः प्रति
षेध इति निषिद्धत्वात्। सस्यमिति। क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसाद्रश्व्यात् तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात्। स्मारयतीति। न तु णेरणाविति सूत्रे स्मरयत्येनं वनगुल्म
स्वयमेवेत्युदाह्रियते तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोध्यम्। शब्दायतेरिति। शब्दं करोतीत्यर्थे शब्दवैरेत्यादिना क्यङ्। ततो हेतुमति णिच्। धात्वर्थेति। एतेन शब्दाययति सैनिकं
रिपूनिति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः। यत्तु प्राचा अयक्रन्दशब्दायह्वेञां नेत्युक्तम्। तत्रायतेरुक्तिस्तावन्निर्मूलैव। क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियत्वमात्रेण प्राप्तिसंभावना। वस्तुत
स्तु नाशेसूत्रार्थ इत्युक्तम्। यदपि श्रुग्रहदृशामिति कर्मत्वमुक्तम्। तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव। आमृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम्। ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथा
पि बहूनामसंमतम्। अत एव अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदिति भट्टिप्रयोगम् अजिग्रहत् बोधितवानिति व्याचख्युः। तथा अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं श
शाकेत्यत्र ग्राहयितुमुदाहृत्वेन बोधयितुमिति। युक्तं चैतत्। ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे द्विजाया प्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र क्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात्। ण्यन्ते कर्तु
श्च कर्मणा इत्युक्तेः ॥ तिषेधानुक्त्या अकर्मकशब्दायतिसत्त्वे न मानम्। शब्दस्य धात्वर्थे न संगृहीतत्वेऽपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्माभावेन मानमिति बोध्यम्। व्याचख्युरिति।
बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वम्। अन्यथा प्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः। ग्राहेः। बोधनातिरिक्तार्थग्राहेः ॥

म॰ श॰ तत्पुरुष इति। एवं च व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः। प्रतिग्राहिते इति। अस्य जायये त्यादिः। तत्र जाया प्रतिग्राहित शब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति भावः। बहुव्रीहिणा तृतीयातत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकाभावात्। अवयवेन सामर्थ्येपि समुदायेन तृतीयान्तस्यासामर्थ्यात्। तदाह। जायानिष्ठेति। ननु द्विकर्मकत्वेपि येनु रूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वाविवक्षायां गन्धमाल्यरूपकर्मण्येव क्ते दृष्टसिद्धिरिति चेन्न। णिजुत्पत्त्यर्थप्रयोजकजायायाः हेतुत्वावश्यकत्वेन हेतौ शृकर्त्तृप्रयोजकत्वरूपत्वेन प्रयोज्याया धेनोः कर्तृत्वार्थं जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेन दृश्यर्थसैंबैव तत्कर्मसञ्ज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेन दृशिविषये कर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात्। कर्मत्वशक्तेरपि तत्तमनियतत्वेनाविवक्षाया असंभव इत्यभिमानात्। न च निरुक्तप्रेषणप्रतिग्रह धातोर्णिचि

१३३ ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहिता मिति स्यात्। सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये यये ति विग्रहः। जायानिष्ठप्रेरणविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः। अन्यपदार्थान्तर्भावेण विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्ये नैवैकार्थीभावकल्पनात्। अभिवादिदृशोरिति। अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयम्। अभिनि। नेत्याद्युत्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणभाद्दृशस्समुदायविवक्षार्थमित्याह। संघातपूर्वकस्येति। तेनेह न। निविशते यदि शूकशिखा पदे इति। क्वचिन्नेति।

एषर्षेषभिनिविशनामिति भाष्यप्रयोगश्चेह मानम्। उपपदविभक्तिमाह। उभसर्वतसोरित्यादिना ॥ ७६ गन्धमाल्यकर्मण्येव क्ते दृष्टसिद्धिर्जायापदेन षष्ठीसमास इति वाच्यम्। प्रकृत्यैव तदर्थलाभे णिजुपादानस्यापुष्टतापत्तेः। ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणां समासेन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुपरत्वेपि वृत्तौ गन्धमाल्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आह। अन्यपदार्थेति। तदन्तर्भावेणैकार्थीभावस्य सूत्रव्युत्पत्त्यादिबलेनाङ्गीकारेप्यन्यान्तर्भावेण तत्स्वीकारे मानाभाव इति भावः। अभिवादयतेरिति। वदि अभिवादन इति ण्यन्तस्येत्यर्थः। व्याख्यानात्सङ्घातग्रहणे स्थिते व्याख्याने बीजाभासं दर्शयति। पूर्वनिपातेति। निविशत इति। अत एव त्रसत्वे निविशते इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते। भाष्यप्रयोग इति। समर्थसूत्रस्य इति शेषः ॥ राम॰ १३३

उभसर्वयोस्तसाविति। उभांशे उभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति बोध्यम्। उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद्वृत्तिविषये विनायच्चवार्त्तिके। उदाहरणे तु अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवायचि
ततउभयशब्दान्तस्यापि तद्घटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेति न दोषः। वृत्तिविषयेइति। वृत्तौकृतायामित्यर्थः। प्राचीनैर्हि उभौसाभ्यासस्येति निर्देशेन वृत्तिघटके परतएवा
यजिति व्याख्यातं तदाह। उभशब्दादित्यादि। एवं च तेषां लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति भावः। अविभक्तिकइति। अनुत्पन्नविभक्तिकइति तदर्थइति व्याख्यातारः दृष्टान्तबलेन तथैव
उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः। अत्र प्राञ्चः। उभशब्देनोभयशब्दो लक्ष्यते। अन्यथा तसोसंभवादित्याहुः। वस्तुतस्तु। वृत्तिविषये
अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस्तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु॥ धिगित्यविभक्तिको निर्देशः। गविस्यमाहेतिवदिति प्राञ्चः। तन्न। तथा सति अपदा
न्तत्वाद्दृशान्तेलोपः शाकल्यस्येत्यस्येव दार्ष्टान्तिके जश्त्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न चायं गकारान्तएवेति भ्रमितव्यम्। कस्य च इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणास्या
संगतिप्रसङ्गात्। तस्मात् धिगिति विभक्त्यन्तमेव। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्तु पोलुक्। उभयतः कृष्णमिति। कृष्णस्य पार्श्वद्वये इत्यर्थः। आद्यादित्वात्तसिः। ष
ष्ठ्यर्थे द्वितीया। एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम्। नाम्नो द्विधैव संबन्धः सर्ववाक्येषु व्यवस्थितः। सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वापि कचिद्भवेत् इति वद्धोक्तौ षष्ठीग्रहणं त
दपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम्। द्विधेत्युक्तिः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां निर्वाह्या। षष्ठीतदपवादयोरेककोटित्वं यावाधिक्कृष्णाभक्तमिति। तस्य निन्द्यते इत्यर्थः। कथं
धिङ्मूर्खेति। संबोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावात्। क्रियापदं च कर्तृत्वं कविदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत्॥ ...लाभास्तदभिप्रेत्याह। जश्त्वस्येति। अतिदे
शादिति। अतिदेशेनाव्ययत्वादित्यर्थः। आद्यादित्वादिति। कृष्णसंबन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागतादित्यर्थे पञ्चम्यास्तसिलित्यन्ये। सामानाधिकरण्येन विनापि संबन्धं विशेष्यविशेषणभा
वेन। षष्ठ्येति। भेदसंबन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः। नाम्नोरित्यनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसंबन्धेनान्वय इति सूचितम्। वैयधिकरण्येति। षष्ठ्यावेत्य
तद्वैयधिकरण्योपलक्षणमिति भावः। क्रियान्वयइति। बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः। धिक्शब्दयोगाभावादिति। संबोधनस्य क्रियान्वयात्तत्क्रिययैव धिको योगो न तेनापीति भावः॥

स॰ प्र॰ व्याख्यातमिति॥तातेत्यादेर्हाशब्देनन योग इति भावः॥हापदस्य चाध्याहृत त्वामित्यनेन मामित्यनेनवाऽन्वय इति तात्पर्यम्॥कारकविभक्तित्वमिति॥कर्तृकारकविभक्तित्वमित्यर्थः॥संबोधन
१३४ पदार्थस्य देवत्वस्य त्वमित्यनेन सहाभेदेपि शब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुपपादनस्याशक्यतया कर्तृत्वं दुर्लभम्॥वास्तवक्रियाश्रयत्वमादाय कर्तृत्वे तु बहूपप्लव इति भावः॥नास्य प्रवृत्तिरि
ति॥अत एव सर्वेषामयमस्मानामुपर्युपरि वर्त्तत इत्यादौ न द्वितीया॥अत्र ह्युपर्युपरीत्यस्यातिशयोर्थो न सामीप्यम्॥वीप्साद्विर्वचनं चात्रेति बोध्यम्॥उपसर्ग इति॥बुभुक्षितान्वितप्रत्ययार्थसंबन्धस्य
तथा च सूर्यसंबोध्यकं निषिद्धाचरणादि निन्दतीति वाक्यार्थः॥एतेन हा तात हा देवि धीराभवेत्यादि व्याख्यातम्॥यत्त्वाहुः॥उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोध
ने प्रथमैव भवति॥संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादिति॥तन्न॥संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात्॥देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति चेन्नै
तावता कारकविभक्तित्वं लभ्यते॥किं च देव त्वां भजे त्वां भजन्तीत्यादौ संबोध्यस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तां तावत्॥उपर्युपरीति॥कथं तर्हि उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वर
बुद्धयः॥उच्यते॥उपरि बुद्धीनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः॥एवं च आम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया॥यद्वा॥प्रतिपदोक्तत्वेन पर्यध्यधसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रह
णम्॥तेन वीप्सायां द्विर्वचने सति नास्य प्रवृत्तिः॥अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तद्दर्शयति॥अभितः परित इति॥प्रतिभातीति॥एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः॥न तु कर्मप्रव
चनीयः॥अन्तरा त्वां मां मामिति॥तव मम च मध्ये इत्यर्थः॥सामर्थ्यादिति॥अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियत इति भावः॥नदीमन्विति॥द्वितीयायाः संबन्धो
र्थः॥स चेह साहित्यरूप इति अनुना द्योत्यते॥लक्षणेत्यम्॥वृक्षं प्रतीति॥वृक्षसंबन्धिद्योतनमर्थः॥संबन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति॥भक्तो विष्णुं प्रतीति॥विष्णो
र्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः॥लक्ष्मीरिति॥लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः॥वृक्षं वृक्षमिति॥इह वीप्साद्विर्वचनेनैव द्योत्यते॥परिशब्दस्तु क्रियया संबध्यते॥क
र्मणि द्वितीया॥कर्मप्रवचनीयसंज्ञया उपसर्गसंज्ञाया बाधात् षत्वं न ॥ ७७ क्रियागतत्वात् बुभुक्षितस्य न भातीत्यन्वय इति भावः॥मध्ये इति॥अन्तरा इति हि मध्ये इत्यर्थकम्॥लक्ष्यलक्षणे॥ने प्र॰ म॰
वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतज्ञानात् वृक्षो लक्षणं विद्युद्विद्योतनं लक्ष्यम्॥कर्मणीति॥वृक्षपदार्थस्य सेचनं प्रतिकर्मत्वात्॥अत एव वृक्षस्य प्रति सेवनमित्यादौ षष्ठीति भावः ॥ १३४

विषयेलयेति। अन्यद्योत्याया अपि वीप्सायाः सञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वादिति भावः। इतरे लक्षणादयस्तु द्योत्या एवेति बोध्यम्। इति तु न भवतीति। विशिष्टक्रियासंबन्धे विशेषणेनापि संबन्धा
त्प्राप्तिरिति भावः। एतत्सर्वं हृदि दत्वा गुरोर्येन। कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीयार्थसञ्ज्ञाया आवश्यकत्वात्। किंच परेः क्रियाविशेषकत्वेनार्थत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र
विस्तरः। ननु त्वार्थे भागप्रतीत्या कथं निषेधोऽत आह। अत्रचेति। अर्थे तो भागे पर्यवसानमादाय निषेधप्रवृत्तिरिति भावः। कालाध्वेति। येन कालेनाध्वना वा लन्तसंयोगस्तद् इति भ्यामित्यर्थः।
एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यानमाकरे। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति तु न भवति। वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात्। समाशिष्यादिति। ममभागः स्यादित्यर्थः। माम
भिष्यादित्यपि प्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति। तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः। उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया। अत्र च ममभाग इत्यर्थतः पर्यवसानात्। अभागे इति कर्मप्रवचनी
यत्वे निषिद्धे उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति षत्वम्। पूजायां चेति। सुः पूजायामिति पूर्वसूत्रात् पूजाग्रहणमनुकृष्यते। कालाध्वनोः। अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगो
निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः। द्वितीया स्यादिति। श्रुतत्वात्कालाध्ववृत्तिभ्यामेव। मासस्येति। क्तोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी स्यादिति। तन्न। तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या
द्विरह्नो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासवृत्तेरेव फलत्वात्। तस्मादिह षष्ठी शेष इति सूत्रेणैव षष्ठीति तत्त्वम्॥ इति द्वितीया॥ स्वतन्त्रः कर्ता। प्रधानीभूतधात्वर्थप्र
निआश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्। आह च। धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यत इति। साधकतमं करणम्। प्रकृष्टेति। यद्व्यापारादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। उ
क्तं च। क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतमिति। विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति
ध्वनयति ॥ (७) तस्मादिति। अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एतेन शेषग्रहणाननुवृत्तौ तेनैवेति परास्तम्॥ इति द्वितीया॥ प्रधानीभूतेति। प्राधान्यं च कर्तृप्रत्य
यसमभिव्याहारे धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वम्। धातुनोक्तक्रिये कारके नित्यं कर्तृतेष्यत इत्यन्वयः। यद्व्यापारादिति। अनन्तरशब्दयो
गे दूरान्तिकार्थैरिति सूत्रेण पञ्चमी। यत्र येषां कारकाणां सद्भाव इत्यर्थः ॥

वस्तुतइति।वस्तुनीत्यर्थः।सार्वविभक्तिकस्तसिः।तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यम्।इदंवस्तुकर्त्रैवेत्यादिक्रमेणननिर्देश्यमित्यर्थः।ह्रियतोवस्तुनतत्तद्रूपेणव्यवस्थितम्।तामेवाव्यव
स्थांदर्शयति।स्थाल्येत्यादि।कारकत्वमिति।विशेषणत्वादियथाखञ्जकुब्जादावव्यवस्थितम्।एवंकारकत्वंतद्व्याप्यमधिकरणत्वादिकंचेत्यर्थः।तण्डुलानोदनंपचतीत्य
त्रकारकस्यापितन्दुलस्यतण्डुलानामोदनंपचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेनषष्ठ्यन्ततादर्शनात्कारकत्वस्यव्यभिचारोद्रष्टव्यः।प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति।प्रकृतधातुव्यक्त्येत्य
र्थः।।अनेकधात्वमेवदर्शयति।एवंचपचेरिति।तण्डुलधारणादिपरत्वेइति।आदिनाआपाकसमाप्तिधारणम्।अवयववि[illegible]गादीति।आदिनारोटिकादावयवमेलनम्।न
आहच।वस्तुतस्तदनिर्देश्यंनहिवस्तुव्यवस्थितम्।स्थाल्यापच्यतइत्येषाविवक्षादृश्यतेयतइति।अयंभावः।कारकत्वंतद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कंचवस्तुविशेषे
विशेषणविशेष्यभाववन्नव्यवतिष्ठतेनहिगोत्वंसर्वंप्रतिगौरेवनतुकंचित्प्रत्यगौरितिवत् विशेषणंविशेष्यमेवेतिसुवचम्।तथाचकयाचित् धातुव्य
क्त्याउपस्थापितेऽर्थेकिंकर्त्रादिकमितिप्रश्नेप्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रय तयाविवक्षितःकर्ता।व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयःकर्म।कर्तृकर्मद्वारकसंबन्धेना
श्रयोधिकरणम्।पच्यर्थोव्यापारश्चानेकधा।एवंचपचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वेतदाश्रयोदेवदत्तःकर्ता।ज्वलनतात्पर्यकत्वेएधाकर्त्ता
रः।तण्डुलधारणादिपरत्वेस्थालीकर्त्री।अवयवविभागादिपरत्वेतण्डुलाःकर्तारः।स्थाल्यापचतीत्यत्रतृतीयोपात्तव्यापाराश्रयोपिस्थालीकरणमेवनतुकर्त्री।देवदत्ता
दिव्यापारस्यैवतद्व्यक्त्युपात्तत्वात्।तथा।आदिखादिभ्यामुपात्तेर्थेप्रयोज्यःकर्ता।तस्मिन्नेवार्थेभक्षयतिनोपात्तेकर्म।अधिपूर्वैःशीङादिभिरुपात्तेऽर्थेआधारःकर्मकेवलै
रुपात्तेअधिकरणमित्यादि ॥ तण्डुलाःकर्तारइति।कर्मकर्तरीत्यर्थः।संप्रदानापादानयोस्तुनकर्तृत्वविवक्षाशब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्व्यापारेधातोरवृत्तेरितिबोध्यम्।उपात्ते।उक्तेइत्य
र्थः।स्वप्रकाशत्वे।ज्ञानविषयत्वे।कर्तृकर्मविरोधइति।अभेदेआधाराधेयभावस्यविषयविषयिभावस्यचाभावादितिभावः।शब्दविशेषोपाधिकस्य।शब्दविशेषनिमित्तकस्य।क
र्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयोपलक्षकत्वे स्वप्रकाशत्वेइत्यस्यस्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वेइत्यर्थेवालक्षणेवदोषइतिबोध्यम् ॥

परेति। कर्मत्वाभिमतापेक्षया परेत्यर्थः। गम्यादिकर्त्तर्य्यतिव्याप्तिवारणायेदम्। अपादान इति। प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यादौ तस्यापि क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः। धात्वर्थतावच्छेदकं
ति। संयोगस्यैव तथात्वं न तु विभागस्येति भावः। तत्त्वे वेति। एवं च धात्वर्थतावच्छेदकत्वे वेत्यर्थः। वचनबलात्। गत्यादिनियमबलात्। ननु विभागस्य तत्त्वेन कर्त्तुरिति तथा युक्तमिति चन्ना
ग्रोति अपादानप्रकरणेऽवध्यन्वयिनो विभागस्य धात्वर्थताया वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह। एकसञ्ज्ञेति। सावकाशयादिति। विषं भुङ्क्ष्व इत्यादौ सावकाशयादित्यर्थः। कर्त्तुरिति। कर्मसञ्ज्ञात्वपा

एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तम्। शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः प्रत्यक्षादौ उक्तिसंभवाभावात्। एतेन परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं
कर्मत्वं चेत्। अपादानेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालिकर्मेति परिष्कुर्वन्तोपि प्रयुक्ताः। ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्य्यव्याप्तेः। तन्मते गम
नस्य प्रकृत्यर्थत्वेपि तथात्वानवच्छेदकत्वात्। तत्र णिचो व्यापारार्थकत्वेन प्रकृतेः। न त्वेवं पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्य्यतिव्याप्तेः। तत्र पारिभाषिकमनुशासनोपयोगिकर्मत्वं वचनबलाद्व्यवस्थितमि
ति चेत्। अपादानेपि तर्हि तत्त्वास्तीत्यवधेहि। एकसञ्ज्ञाधिकारेऽनवकाशया सावकाशया बाधात्। अत एव आत्मानमात्मा हन्तीत्यादौ परया कर्तृसञ्ज्ञया कर्मसञ्ज्ञाबाधमा
शङ्क्य — अहंकारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये। रामेणेति। इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव तथापि कृदुपस्थितानां वि
शेष्यतैव। सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः। धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृत्समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः। तथा च रामनिष्ठो यो व्यापा
रस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयो वालीति वाक्यार्थः ॥

दानसञ्ज्ञायाः परत्वाद्बाधिका। अत एव [illegible]सृजतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिरिति तात्पर्य्यम्। अ
पादाननिष्ठविभागीयसंबन्धस्य फलतानवच्छेदकत्वाच्च दोष इत्यपि बोध्यम्। अत एव एकसञ्ज्ञाधिकारे सञ्ज्ञयोर्बाध्यबाधकभावादेव। अहंकारादीति। आदिना शरीरम्। विभक्त्युपस्थि
तानामिति। विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमते तदन्तोपस्थितानामित्यर्थः। व्यत्यास इति। तद्व्यत्यासेनैव धातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः। तत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः ॥

म॰ प्र॰ तादिष्टापत्तीति। तत्र कृत्यर्थे क्रियायामपि कारकाणामन्वयादिति भावः। तत्रैव मानमाह। कर्त्रीत्यादि। यत्तु भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्ष्णिकान्वयात्तेषां त्वा
१३६ रितार्थमिति। तन्न। भवतिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वये कर्तुरुक्तत्वात्तृतीयानापत्त्या हरिणा त्रातद्रत्यसिद्ध्यापत्तेः। करणत्वेनान्वये पार्ष्णिकस्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः। क
र्तृतृतीयान्तेन समासविधायकासंगतेश्च। यत्कर्तृककृतिकर्म विश्वमिति विग्रहवाक्यजबोधाद्भिन्नबोधस्वीकारे न मानमत आह। अपष्ठ्यर्थेति। आकृतीति। इदं च यथायथं सर्व
विभक्त्यपवादः। नाम्नेति। नामसंबन्धिती स्णत्ववानित्यर्थः॥ करणशब्दानुवृत्त्येति। एकसंज्ञाधिकारेण चेति बोध्यम्। ननु मनस ... त्वसंज्ञं तं कृद्योगलक्षणा षष्ठी प्राप्तेः। न च कर्तृ
मसुवाजपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं कोष्ठैः पाचकइत्यपि स्यादिति तदिष्टापत्तिग्रस्तम्। कर्तृकरणे कृता बहुलं कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिसूत्राणां कृद्योगे स्वरूपेण कारकान्व
यं विनोक्तिसंभवे स्यैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम्। अनभिहिते किम्। हरिः करोति। जीवन्त्यनेन जीवनः। शाब्दिक ... दर्दुरं करोतीति ठक्। कृतं विश्वं येन कृत
विश्वः। विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः। अपष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ मुसत्यन्तर स्वीकारात्। यथा चैतत्तथा वक्ष्यते। प्रकृत्यादिभ्य इति। आकृतिगणोऽयम्। तेन नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरिते
न दान्तइत्यादि बोध्यम्। द्वयोर्द्रोणयोः समाहारः द्विद्रोणम्। पात्रादित्वात्क्लीबत्वाभावः। द्रोणद्वयसंबन्धि धान्यमित्यर्थः। चादिति। करणशब्दानुवृत्त्या परिक्रयणे संप्रदानमित्यु
त्तरसूत्रस्यान्यतरस्यां ग्रहणापकर्षणेन वा संज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः। तेन मनसा दीव्यतीति मनसादेवदत्तत्र कर्मण्यण् करणे तृतीया चेत्युभयं सिद्ध्यति। मन
सः संज्ञायामित्यलुक्। किं चास्मै देवयते यज्ञदत्ते नेत्यत्र सकर्मकत्वाद् णिकर्तुर्णौ कर्मत्वं न। अणावकर्मकादिति परस्मैपदं च नेति सिद्धान्तः॥ ७७ साहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण
धात्वर्थाश्रयस्यैव कर्मणो ग्रहणम्। अतस्तोकं पाक इत्यादौ षष्ठी नेति वाच्यम्। धात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मग्रहणे नैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्। ध्वनितं चेदमाकडारसूत्रे कैयटेन। त्वा
दृशसंज्ञात्वेद्वहतत्र मानाभावश्चेत्यरुचेराह। किं चेति। कर्मत्वेनेति। न चवैकल्पिकत्वेऽप्यत्यन्ताविद्यमानकत्वाभावात्कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्म राम:
काणामेव ग्रहणे मानाभावस्यात्र निरूपितत्वादिति भावः॥ १३६

फलान्तरमाह। णाविति। दीव्यते सैर्देवदत्तेनेति भावे लकाराभावः फलमित्यपि बोध्यम्। करणत्वाच्च तृतीयेति समावेशफलम्। द्वितीयेति। अक्षान्दीव्यतीत्यत्राक्षपदस्याक्षजेयधने लक्षणा
नचतदा करणत्वमक्षैरित्यर्थेक्षा नितिनभवतिइत्यन्ये। एकैवह्यत्रशक्तिरिति। द्विधात्वर्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः। सहयुक्ते। अत्राप्राधान्यंनाम शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावइत्या
ह। पितुरत्रेति। आर्थइति। पुत्रसाहित्यवान्पिता आगतइति बोधे साहित्यस्यपुत्रेणागमनसंबन्धएवसंभवइति पश्चात्तस्यापिमानसस्तत्संबन्धबोधइति भावः। शाब्दत्वं च विवक्षानिबन्धनमेवं
चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः। सहैवपुत्रैर्दशभिः भीरं वहतीत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावो दशानां पुत्राणां वि
द्यमानत्वेपीत्यर्थइत्यन्यत्रविस्तरः। अन्तरङ्गत्वादिति। प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपदविभक्तेरिति न्यायादित्यर्थः। वस्तुतस्तु तद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोध्यम्। प्रथमा
मनुप्राचा कर्मसञ्ज्ञा वास्यादिति व्याख्यानम्। तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। स्यादेतत्। करणसञ्ज्ञाया अवकाशः देवना अक्षाः करणे ल्युट्। कर्मसञ्ज्ञायास्तु दीव्यन्ते अक्षाः कर्मणि लट्। अक्षैर्दीव्य
तीत्यत्र तु सञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात्तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेन्न। अत्राहुः। कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र परत्वापस्थानं तस्यानवकाशत्वाद्द्वितीयेति। ननु दीव्यन्ते अक्षा
इत्यत्र कर्मण्यभिहितेपि करणत्वस्यानभिधानात्तृतीया स्यात्। तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणस्याभिधानेपि कर्मणोनभिधानात् द्वितीयास्यात्। मैवम्। एकैव ह्यत्र शक्तिः सञ्ज्ञाद्वययोगि
नीनयाच उभयत्राप्यभिधानमेव नत्वनभिहितत्वम्। सहयुक्ते। पुत्रेणेति। पितुरत्र क्रियासंबन्धः शाब्दः। पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्राधान्य[illegible] प्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम्। न चैवं पितुरपि तृ
तीयापत्तिः। तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमोत्पत्तेः॥ ७ यावत्कारकविभक्तित्वमनभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टमन्यत्र प्रपञ्चितं च। अन्तरङ्गत्वं तु न युक्तम्। षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमाप
वादत्वस्याप्युपपदविभक्तीनामापत्तेः। अनन्तरस्येति न्यायेन न च प्रथमापवादत्वस्यैवापत्तेः उपपदविभक्तेरिति न्यायेन च वाचनिके सर्वतो बलवत्त्वे कारकविभक्तेर्बोधितेः यान्के ष षष्ठ्यपवादत्व
मुपपदविभक्तीनाम्भवति ष्ठते। किं च उपपदविभक्तेः पदान्तरनिमित्तकत्ववत्कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्तत्त्वं दुरुपपादम्। न च संबन्धस्य क्रियाकारकभावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं
अन्तरङ्ग। पुत्रेपि तृतीयानापत्तेरेकक्रियाकर्तृत्वमूलकत्वात्साहित्यस्य क्रियायाः प्राधान्यात्तन्निमित्तिका विभक्तिः प्रबलेत्यपि न युक्तम्। अप्रधानक्रियायामपि कारकान्वयदर्शनात् ॥

श. श. तदेवं पृथ्वनयत्राह। इत्यादौ कारकविभक्तेरिति। अत्रादिना पुत्रेण सहागतः पितेत्यस्य संग्रह इत्यलम्। अर्श आद्यजन्त इति। आख्यानादिति भावः। अन्यथा येन गुणेन कारणत्वादिना वयवस्य विकारो लक्ष्य
१२७ त इत्यर्थोपत्याः सिकाणमस्येत्यादौ प्रथमां बाधित्वा गुणवचनात्काणशब्दादेरेव स्यात् अक्ष्णा काण इत्यादौ तु षष्ठ्येव स्यादिति बोध्यम्। प्रकृत्यर्थेति। अर्श आद्यच् प्रकृते रित्यर्थः। शरीरस्येत्यं
वयव्युपलक्षणम्। संभवतीति। लक्ष्यः संभवतीत्यर्थः। द्रव्यादीति। आदिना गुणक्रिये। एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वं नियतक्रियमिति। क्रियया नियतमित्यर्थः। क्रियामात्रविषयमिति याव
त्। हेतुकरणयोर्वैषम्यान्तरमप्याह। नाश्रितेत्विति। एवं च करणत्वहेतुत्वविषयकशाब्दबोधावस्तु त्रद्वयमित्यर्थः। विकल्प्यत इति। तदर्थत्वेन विवक्षायां चतुर्थ्या हेतुत्वेन विवक्षायां तृतीयायाश्च प्राप्ते
पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्राबल्याच्च। येनाङ्गविकारः। अङ्गशब्दोऽर्श आद्यजन्तस्तदाह। अङ्गिन इति। येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते। संनिधानात्। सचार्थोद्दिक
तस्य च। नह्यस्यापि कृतेनावयवेन शरीरस्याविकारः संभवति। तदेतदाह। येनाङ्गेन विकृतेनेति। संजानीत इति। संप्रतिभ्यामनाध्याने इति न [illegible] कर्मयोगे परत्वात्पक्षेऽपि पितुः सञ्ज्ञाता। मत्तुहरद्दतेनो
कंमं। आध्याने परत्वादधीगर्थेति षष्ठी मातुः संजानातीति। तन्त्रं। तत्र शेषाधिकारात्। द्रव्यादीति। उक्तं च। द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियमिति। अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यत इति
च। फलमपीति। एतच्च प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। एवं च तादर्थ्ये चतुर्थ्यासहेऽयं तृतीया विकल्प्यते। अध्ययनाय वसति। अयं तु विशेषः। अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः। उपकारकत्वेन स
हेतुनिरूपकतेति। गम्यमानेति। ननु श्रूयमाणे वेत्याग्रह इति भावः। साधनेति। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थप्रतीतिभावः। मा चापि [illegible] गणनान्यैनैषादित्यत्र तु यत्नध्वमिति शेषः। अशिष्टे
ति। एतच्च दाणस्य सा चेच्चतुर्थ्यर्थ इत्यनेन ज्ञाप्यते॥ इति तृतीया॥ विवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतावता तये[illegible]व्यवहार इति बोध्यम्। फलेन सहेति। तच्च फलं फलत्वेन तृतीयार्थ इत्येके।
हेतुत्वेनैवेत्यन्ये॥ अध्ययनहेतुको वास इति बोधस्तृतीयायाम्। चतुर्थ्याम् अध्ययनोपकारको वास इति बोध इति मने[illegible]द म्राण्। अध्ययनोपकार्यको वास इति बोधश्चतुर्थ्यामिति मते तत्राप्यभेद भान
मेवेति बोध्यम्। गम्यमानेति। श्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं सहयुक्त इत्यत्र भाष्ये तदाह। ननु श्रूयमाणेति। श्रूयमाणत्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः। ज्ञाप्यतेरिति। चतु राम
र्थ्यर्थविहितत्तृतीयायुक्ताद्दाण आत्मनेपदमिति तदर्थः। सा चेदित्यनेन तस्याः क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते। तेनाशिष्टव्यवहारे इत्यंशोऽपि सिद्ध इति भावः। इति तृतीया॥ १२८

अपुनर्ग्रहणायेति। इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्बोध्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थनिविष्टमिति बोध्यम्। भाक्त इति। अधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः। न मूढाय मतिं दद्यादित्यत्र मतिंत
ज्ज्ञनकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः। आग्रह इति। अत एव क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यानम्। भाष्यान्तरमप्याह। खण्डिकेत्यादि। चपेटान्ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः। शे
षित्वमुद्देश्यत्वम्। शेषत्वमप्रधानत्वरूपम्। शेषित्वं नास्तीति। यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयनं तदपि ग्रामस्यास्ति तथाप्यजायाद्वत्र परत्वात्कर्तुरिति कर्मसंज्ञाया बाधान्न दोष इ
ति तत्त्वम्। अस्मात्कर्मणीति। क्र्यादेश्चुरादेर्वेत्यर्थः। प्रीङ् प्रीताविति दैवादिकादित्यपि कश्चित्। हरिं प्रीणयतीति। प्रीयमाण इति निर्देशेन प्रीधात्वर्थकर्मणः संप्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र

अन्वर्थसंज्ञाबलेनाह। दानस्येति। तेन अजां नयति ग्रामं हस्तं निदधाति वृक्ष इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः। दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वा
पादनम्। अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति। तत्र हि ददातिर्भाक्तः। एतच्च वृत्तिमतम्। भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः। खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददा
तीति प्रयोगात्। रजकस्य ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम्। न चैवमजां नयति ग्राममित्यत्रापि प्रसङ्गः। यमसि प्रैतीत्युक्त्या हि यमिनिर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्म
णश्च शेषत्वं लभ्यते। ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति। दानीय इति। बाहुलकात् संप्रदाने अनीयर्। रुच्यर्थानां प्रीयमाणः। प्रीञ् तर्पणे। अस्मात्कर्मणि लट्। हरये
रोचत इति। हरिं प्रीणयतीत्यर्थः। कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनम्। प्रीयमाणः किम्। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि। अत्र पथो मा भूत्। श्लाघह्नुङ्। श्लाघा स्तुतिः। कृ
ष्णाय श्लाघते कृष्णं स्तौतीत्यर्थः। अन्ये त्वाहुः। कृष्णायात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति ॥ न संप्रदा[illegible]मिति भावः। अत्र पथ इति। न च तदभावे सूत्र
स्य शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन परत्वात्तया बाधसिद्धिरिति वाच्यम्। देवदत्तं रोचत इत्यस्याप्यापत्तेः। कृष्णं स्तौतीति। स्तुत्या परस्मै कृष्णं कथयतीत्यर्थः। ज्ञीप्स्यमानपदेन
प्रथमोपस्थितत्वाण्णिच्प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यम्। तस्यापि ज्ञापनविषयेच्छाविषयत्वाच्छानजुपपत्तिरिति भावः। ह्नुङादेरपि ह्नुत्यादिना बोधनमर्थ इति बोध्यम्। अन्ये
त्विति। प्राधान्यात् ज्ञीप्स्यमानपदेन ण्यर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः। तदेवाह। कृष्णायेति ॥

कारकशेषत्वादिति। कर्मणायमभिप्रैतीति संप्रदानत्वाविवक्षया शेषत्वादित्यर्थः। सपत्नीभ्य इति। तत्र क्रुध्वानेत्यन्नमार्थिकार्यकथनम्। स्वाभिप्रायं क्रुध्संबोधयतीत्यर्थः। एवं शपते
इत्यपि व्याख्येयम्। सिद्धमिति। स्पृहणीयेकर्मण्यनीयरिति भावः। यदात्विति। कर्मणः शेषत्वे विवक्षेत्यर्थः। इतिस्थितमिति। शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन कर्मसञ्ज्ञाबाधकत्वायो
गोत्रारुचिः। संप्रदाने इति। बाहुलकादिति भावः। व्याख्येयमिति। षष्ठ्यपवादत्वाच्छेषत्वविवक्षा कर्तुमशक्येत्यभिमानः। अमर्ष इति। वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप
तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्। द्रुह इति। सपत्नीभ्यः क्रुध्संद्रुह्वानात मेवार्थं क्रुध्संबोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्य चित् द्रु
ल इति वा। तिष्ठत इति। स्थित्या स्वाभिप्रायं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ्। धारेरुत्तमर्णः। षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्। स्पृहेरीप्सितः। परत्वादिति। ते
न परस्परेणास्पृहणीययशोभिः स्पृहणीयगुणैर्महात्मभिरित्यादि सिद्धम्। यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी। तेन कुमार्या इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेति सिद्धम्।
एतच्च सर्वं हरदत्तादिरीत्योक्तम्। वाक्यपदीयहेलाराजग्रन्थयोस्तु स्पृहयति योगे कर्मसञ्ज्ञायाः शेषषष्ठ्या च बाधिके यं संप्रदानसञ्ज्ञेति स्थितम्। तन्मते स्पृहणी
यमित्यत्र दानीय इतिवत् संप्रदाने कृत्यः कुमार्या इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम्। क्रुधद्रुह। क्रुधकोपे द्रुहद्रोहे। ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्। असू
येति कण्ड्वादियगन्तः एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः। तत्र क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः ईर्ष्या असहनम्। असूया तु गुणेषु दोषारोपः। क्रुधद्रुहोरकर्मकत्वात्तद्योगे षष्ठी
प्राप्ता अन्ययोः सकर्मकत्वाद्द्वितीया प्राप्ता। राधीक्ष्योः। कारकमिति। कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः। एकसञ्ज्ञाधिकारात्। न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्व
व्यपदेशः ॥ ७७ इत्यर्थः। अपकार इति। अपकारविषये च्छेत्यर्थः। असहनम्। उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलो व्यापारः। गुणेषु। गुणविषये। दोषारोपः। दोषत्वारो
पानुकूलो व्यापारः। अकर्मकत्वादिति। क्रोधजन्यस्य फलस्य देवदत्तादौ सत्त्वेऽपि तस्य धात्वर्थवाच्यत्वादिति भावः। द्वितीयेति। तत्र योजिका कर्मसञ्ज्ञेत्यर्थः। प्राथमिकेति। राधी
क्ष्योः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थस्तत्र प्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः ॥

इत्यर्थाभ्युपगमेनेति। तस्य प्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः। कर्मत्वेन प्राप्त इति। शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं तयोरर्थः। शंसितुः प्रोत्साहने कर्मत्वयान्वयः होतुश्च शंसितर्यभेदान्वयः। एवंच कर्मसामानाधिकरण्यात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः। धनादीति। आदिना दुर्भिक्षेऽन्नम्। अनेकधेति। साक्षात्परम्परया चेत्यर्थः। ब्राह्मणायदधीत्यादौ तद्भोजनोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोध्यम्। ज्ञानात्मनेति। आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरो ज्ञानत्वेन परिणत इत्यर्थः। एवंच तस्य विकृतिवाचकत्वाभावान्न च

कुसुमसंबन्धिशुभाशुभंपर्यालोचनप्रतीत्यर्थाभ्युपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः। अनु प्रति। गृण इति श्नान्तस्यानुकरणात्षष्ठी। होत्रे इति। कर्मत्वे प्राप्ते। परिक्रयणे। क्रयो धनादर्पणेनात्यन्तिकस्वीकरणम्। तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे तच्च नियतकालम्। ततोऽन्यूनत्वादिति व्याचष्टे। नियतेति। भृत्या वेतनादिना। तादर्थ्ये इति। तस्मै कार्याय इदं तदर्थं कारणम्। तस्य भावस्तादर्थ्यम्। अयञ्च उपकारकत्वरूपः संबन्धोऽभिधीयते। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति सिद्धान्तात्। उपकारकत्वं चानेकधा। तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति। भक्तिर्ज्ञानायेति। ज्ञानात्मना परिणत इत्यर्थः। प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी। अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव। भक्तिर्ज्ञानं कल्प्यत इति। यदा तु जनिकर्तुरिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव भक्तेर्ज्ञानं कल्प्यते। क्लृपीत्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह। संपद्यत इत्यादि। उत्पातेनेति। प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः। तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः। वातायेति। वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः। हितेति। समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः। एवं सुखयोगेऽपि बोध्यम् ॥ ७ तुर्थी किंतु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया। ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति यावत्। रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः। प्रथमैवेति। भक्त्युपादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः। समासविधानादिति। चतुर्थी तदर्थेति हितसुखयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। तदाह। एवमिति। वृत्तावाशीरर्थाप्रतीतेर्न चतुर्थी चाशिषीति चतुर्थ्या हितयोगे निर्वाहः। आशीरर्थयोगे आशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते। न च वृत्तौ तथान्वयो व्युत्पन्न इति हरदत्त इति दिक् ॥

१२९ मुनवेति। भाववचनघञादीनां तुमुनपवादतयानत्समानार्थत्वात्। एवंच प्रथमापवादोयमिति भावः। द्विषां विघाताय विधातुमिच्छत इत्यत्र विघातायेति तादर्थ्ये चतुर्थी विघा
तुमुन्ण्वुलौ क्रियायामिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह। क्रियेति। क्रियाफलकम्। क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः।
तुमुनिति। ण्वुलोप्युपलक्षणम्। फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहारक इत्यपि विवरणे बाधकाभावात्। कर्मणीति। तथाच द्वितीयापवादोयमिति भावः। यत्तु प्राचा
व्याख्यातमप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात् प्रयुज्यमानस्य माभूदिति नियमार्थं सूत्रमिति। तन्न। अप्राप्तस्य नियमायोगात्। नच तादर्थ्य इति प्राप्तिः। नहि
फलार्था यानक्रिया किंत्वाहरणार्था। आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत्। तुमुनो भाव एव विधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रवि
शेषपरिग्रहार्थमित्याह। इति सूत्रेणेति। नच तादर्थ्य इत्येव गतार्थता शङ्क्या। भाववचनेनैव तुमुने ˉ वतादर्थ्यस्य ... ति तया प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात्।
यत्तु प्राचोक्तम्। भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्माभूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति। तन्न। ण्वुलन्ते कर्तुः प्राधान्यात् कर्तारं प्रति च
तादर्थ्याभावात्। गुणीभूतपाकस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात्। ननु षष्ठ्यपीति कुतः। षष्ठ्येवास्तु। अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह। न
स्मै प्रभवतीति। नत्वां तृणमित्यादि। ननु तृणादिवत् युष्मत्शब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम्। मैवम्। अनादर इति हि कर्मणो विशेषणम्। अनादरश्चात्र
कं यत्कर्मेति। तादृशं तृणमेव न तु युष्मदर्थः ॥ ॥ इति चतुर्थी ॥
नार्थ यद्विधानं तदर्थे च भावत इत्यर्थः। एतेनात्र तुमुना तादर्थ्यस्योक्तत्वात् कथं चतुर्थीत्यपास्तम्। उत्तरक्रिययोस्तद्द्योतनेपि पूर्वक्रिययोस्तदद्योतनात्। कर्तुः प्राधान्यादिति। ए रामः
वंच तादर्थ्ये चतुर्थ्यास्तत्राप्राप्तेर्नियमासंभव इति भावः। विभक्त्यर्थेति। तदर्थ्यचतुर्थ्यर्थ इत्यर्थः ॥ इति चतुर्थी ॥ १२९

प्रकृतेति। कर्तर्येति व्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्। अन्यथा कर्तृसंज्ञाया अयमपवादः स्यात्। कर्तृसंज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था। कर्मणि ग्रामे इति व्याप्तिवारणाय विशेष्यम्। अवधित्वं न विरुध्यत इति। तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः। न विरुध्यते। तदनाश्रयत्वादिति भावः। अतदावेशादिति। तद्धातूपात्तगमनावेशादित्यर्थः। तदावेशादिति ध्रुवमिति। ध्रु गतिस्थैर्ययोः। अस्मात्कुटादेः पचाद्यच्। ध्रुव स्थैर्ये इति पाठे तु इगुपधलक्षणः कः। ध्रुवं स्थिरम्। प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः। तच्चार्थादवधेरेवेत्याह। अवधिभूतमिति। धावत इति। इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते। परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानात्। एकनिष्ठां गतिं प्रतीतरस्यापादानत्वं न विरुध्यते। उक्तं च। अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते। पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ। तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते। मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक्पृथक्। मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक्पृथगिति । पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्तदवधिकं देवदत्तादिनिष्पतनमर्थः। पञ्चम्यर्थोऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम्। प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां स च धर्मी न तु धर्ममात्रम्। विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरताया निर्विवादत्वात्। उद्धृतौदना स्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधिभूतेत्यर्थः। जुगुप्सेति। भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षणतामाश्रित्य सूत्रेण तत्सिद्धिमाहुः। एवमुत्तरसूत्रेष्वपि। भीत्रा। कथं तर्हि कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणम्। अत्राहुः। कस्य संयुगे इति। न चैवं संयुगस्यैवापादानसंज्ञापत्तिः। परया अधिकरणसंज्ञया बाधात् ॥ पाठे तन्मात्रावेशात्। विभागमात्रावेशादित्यर्थः। विशेषणमिति। वस्तुतोऽवध्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसंबन्धेनावधिक्रिययोरन्वय इत्यन्यत्र निरूपितम्। सा च क्रिया विभागरूपा। कालिकसंबन्धेन फलाश्रयेति प्रसङ्गवारणाय फलतावच्छेदकसंबन्धस्य कर्मलक्षणे निवेशान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसंयोगस्य धात्वर्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। निवृत्तीति। विश्लेष इत्यर्थः ॥

इश्पतिरिति। शेषत्वविवक्षायां कस्येति षष्ठीत्यन्ये। संबन्धिनीति। तज्जन्येत्यर्थः। अर्थासंगतिमिति। नहि धातुं प्रति कर्तृत्वं किंतु तद्वाच्यक्रियां प्रत्येवेत्यर्थः। समासानुपपत्तिस्तु जनका भ्यामिति निषेधात्। उपधालोपप्रसङ्ग इत्युगमेरिडित्यादाविव जनिघसिभ्यामित्यादाविव चानुकार्यस्वरूपभङ्गभियान कृत इत्यन्ये। सौत्रत्वादिति परे। भाष्यकैयटेति। इदमेव युक्तम्। प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः। प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च। किंच दृष्टनिमित्ते कारक इत्यधिकृतस्य कारणसामान्यवाचिनो निर्धारणसप्तम्यन्तस्यान्वयोऽसंभवी

अधिकरणत्वाविवक्षायां त्विष्टापत्तिः। अध्ययनादिति। अध्ययनसंबन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः। जनिकर्तुः। जननं जनिः उत्पत्तिः। इञ्जादिभ्य इति जनेर्भावे इञ्। जनिघसिभ्यामिण् इत्युणादिसूत्रेण इण् वा। जनिवध्योश्चेति वृद्धिप्रतिषेधः। तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासः। तथा च धात्वन्तरयोगेऽपि भवति। अङ्गाद् अङ्गात्संभवतीति यथा। तदेतदाह। जायमानस्येति। एतेन इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति इका निर्देशो यमित्याश्रित्य गमहनेत्युपधालोपप्रसङ्गम् अर्थासंगतिं समासानुपपत्तिं चोद्भावयन्तो मीमांसावार्त्तिककाराः समाहिता इति भावः। इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम्। पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणात्। उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतम्। तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह। ब्रह्मण इति। ब्रह्मा हिरण्यगर्भः स च हेतुरेव न तूपादानम्। किंच ब्रह्म मायाशबलम्। तद्धि सर्वकार्योपादानमिति वेदान्तसिद्धान्तः। भुवः। भवनं भूरिति संपदादित्वाद्भावे क्विप्। पूर्वसूत्रे समासनिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह। भूकर्तुरिति। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः। ल्यब्लोप इति। ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थकत्वादप्रयोग इत्यर्थः॥

॥ नहि कारणानां मध्ये उपादानकारणमिति वक्तुं कारणानां मध्ये कारणमिति संभवति। भावे क्विबिति व्याख्यानाः। छन्निसाहचर्याच्चेति भावः। प्रभवतीति। प्रभवनम् अप्रथमप्रकाशः। सूत्रे भवनमप्येतदेव। अप्रयोग इति। तदन्तशब्दात्ताने पि तदर्थज्ञाने इत्यर्थः। यथा प्रविश पिण्डीमि त्यादाविन्यण इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वाक्यैकदेशप्रयोगस्तस्यैव च पदस्य वृत्त्यासंपूर्णवाक्यार्थबोधकता तथा प्रकृतेऽपीति बोध्यम्। एवं फलेभ्यो यातीत्यादावपि ॥

अर्थद्वारा युक्तादिति। तदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः। सिद्धत्वादिति। अन्यार्थयोगे तु न तेन सिद्धिः। निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मानभिधानात्। परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेनानिर्धा
रकत्वात्। तुल्यत्वादिति। तद्वदन्यः कातर इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः। कैयट इति। मेरुपृष्ठादारभ्येति पातञ्जलभाष्यप्रयोगोऽपि बोध्यः। आरभ्येति। अवधिमादायेत्यर्थकं तत्। आ
यतश्चेति। यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः। तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा प्रयुक्तान्निर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः।
कालादिति। तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते। प्रपञ्चार्थमिति। नेच इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम्। अस्मात्तारो मन्दो वेत्यादाविव पञ्चमीविभक्त
इत्यनेनैव सिद्धत्वात्। यत्तु इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते। तद्यथा चैत्रः मृ…तरः कातर इति। अतो नायमन्यार्थ इति। तन्न। इदम्। प्रतियोग्याकाङ्क्षा
या उभयत्र तुल्यत्वात्। उदाहृतकोशविरोधाच्च। ऋते कृष्णादिति। कथन्तर्हि पुरुषाराधनमृते [illegible]ति। प्रमाद एवेत्येके। अन्ये तु उभसर्वतसोरित्यत्र दृशिग्रहणात् चै
त्रं यावत् वक्री तमित्यादाविव ऋते योगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः। युक्तं चैतत्। ऋते द्वितीया चेति चान्द्रसूत्रात्। प्रभृतियोग इति। प्रभृत्यर्थैर्योग इत्यर्थः। तथा च कार्तिक्याः प्रभृतीति भा
ष्यं विवृण्वन् कैयटः प्रायुङ्क्त ततआरभ्य इत्यर्थ इति। वचनग्रहणादिति। वचनग्रहणसामर्थ्यादवधिमात्रं विवक्ष्यते तेन विनेति विशेषणांशस्तु नेति भावः। यद्वा मर्यादेति शब्द उ
च्यते। अस्मिंस्तु मर्यादावचनम्। आङ् मर्यादाभिविध्योरिति सूत्रं तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तसञ्ज्ञ इत्यर्थः। परिहरेविति। परेर्वर्जने वा वचनमिति वार्तिकात्पक्षे द्विर्वचनाभावः। परिरत्रेति। अ
त्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः। प्रतिनिधिप्रतिदाने च। अस्मादेव निर्देशाद्योगे पञ्चमीत्याहुः। मुख्यस्याभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः दत्तस्य प्रतिनि
र्यातनं प्रतिदानम्। अकर्तरि। पञ्चमी स्यादिति। तृतीयापवादोऽयम्। शतेनेति। शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वाद् ऋणम् ॥ ७७ दिग्प्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगे तु न पञ्चमीमात्राभावादि
त्यन्यत्र विस्तरः। विशेषणांशस्तु नेति। तेन विनेति मर्यादा तेन सहेत्यभिविधिरिति वृद्धोक्ताविति भावः। अस्मादेव निर्देशादिति। यत्तु नेन न सूत्रेणैवेति। तन्न। एतद्घटकीभूतप्रत्ययैः प्रतिनिध्याद्य
र्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्। उमादिस्यते इत्यस्य यद् इत्यादिः। दत्तस्य तत्तुल्यमूल्यादेः प्रतिनिर्यातनं स्वावृत्त दानम्। तृतीयेति। हेतुतृतीयेत्यर्थः ॥

म॰ भा॰ हरदत्तग्रन्थे इति। भाष्ये तु नेदमस्ते। इह। अगुणो स्त्रियां चेत्यत्रासंनिहिते चेति। उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानादिति बोध्यम्। सत्तम्यपीति। प्रातिपदिकार्थमात्रे इति शेषः। तद्विशेषकत्वमिति। स
१५१ त्त्ववचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः। दूरान्तिकार्थेभ्य इत्यस्योदाहरणे क्रियाविशेषणत्वेनासत्त्ववाचिता बोध्या। सप्तम्यधिकरणे चेत्यत्र तु नासत्त्वसंबन्धो व्याख्यानादिति बोध्यम्।
क्रियानद्रव्यमिति। एवं च नत्त्वसमानाधिकरणविशेषणत्वादत्र स्तोकशब्दस्याद्रव्यवाचित्वमिति भावः। नमनूद्येति। प्राचां ग्रन्थमनूद्येत्यर्थः। तदनुपपत्तिः। असत्त्वानुपपत्तिः। कृदभिहि
तस्य योजको हेतुश्चेति चकारेणोक्तं संज्ञा च। योगविभागादिति। एतच्च हेतुमनुस्मेभ्य इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। स्त्रियां चेति। बाहुलकं प्रकृते सत्त्वनुदृष्टे रिति
वार्तिकनिर्देशो भाव ज्ञापकः। एवं विना समुच्चयार्थमिति। निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः। पञ्चमीति। तत्र मण्डूकप्लुत्या पञ्चमी। द्वितीया तु संनिहितैव। दूरं दू
रेण चेति। इह सप्तम्यपि वक्ष्यते। किंच दूरान्तिकार्थेभ्य इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्त्तनादधिकरणे चेभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोध्यम्। तथा च प्रयुज्यते। दूरादावसथान्मूत्र
मिति। आवसथस्य दूरे इत्यर्थः। असत्त्वेति। सत्त्ववचनत्वं च तद्विशेषकत्वम्। एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते॥ तदाह। दूरः पन्था इति। एतेन कर
णे च स्तोके इति सूत्रेण करणे किं क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत्। स्तोकं पचति। क्रियानद्रव्यमिति प्राचां ग्रन्थो विव्याख्यातः। यत्तु तमनूद्य क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यं
भावाच्चिन्त्यमित्यूचुस्तदेव चिन्त्यम्। धातुवाच्यायाः क्रियायाः असत्त्वरूपस्याकरे प्रसिद्धत्वात्। न च विशेष्यत्वे तदनुपपत्तिः। कृदभिहितभाववल्लिङ्गसंख्यायोगि
त्वमात्रेणातदुपपत्तेः। यद्यपि हतशायिकाः शय्यन्त इत्यादौ भाष्ये संख्यान्वयः स्वीकृतः। पचति भवतीत्यादौ कर्तृकर्मत्वान्वयश्च तथापि लिङ्गस्य कारकान्तरस्य चाभावो निर्वा
ध एव। उक्तं च। क्रियानयुज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः। असत्त्वरूपता तस्याश्च मेवावधार्यताम्। इति पञ्चमी॥ ७ नभाववदिति वैधर्म्यदृष्टान्तः। पक्त्वा पक्तुमित्यादि कृदभिहि
तभाव इत्यर्थः। इत्यादाविति। इदमुपलक्षणं पचतीत्यादावपि कारकगतसंख्यां क्रियायामारोप्य तेनैव तदन्वयस्य उक्त्या प्रसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। भवतीत्यादाविति। पश्य मृगो धावतीत्यादिशब्दार्थः। लिङ्गस्येति। न
लिङ्गरूपिन विशेष्यतायामेवद्रव्यत्व मिति भावः। क्रियानाधारेति। धात्वर्थानाधारेत्यर्थः। करणत्वादिभिरिति यावत्। स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्न युज्यते इत्यर्थः। इयमेव लिङ्गक

प्रत्ययार्थस्य।संबन्धस्य।प्रकृत्यर्थे॥ रुजार्थम्।प्राधान्यादिति।संसर्गविशेषोभयनिरूपितत्वस्यप्रकारतायांस्वीकारादितिभावः।तदर्थश्च।प्रकृत्यर्थश्च।विशेषणम्।षष्ठ्यर्थसंबन्धेनेतिभावः।
यत्तुद्वयशब्देनप्रत्ययार्थः संबन्धइति।तन्नानस्यसंसर्गविधयैवभानस्यभाष्यादिसंमतत्वात्।उक्तन्यायेति।प्रकृत्यर्थस्यैवप्रत्ययार्थप्रतिप्राधान्यापत्तेरित्यर्थः।राजसंबन्धीपुरुषइत्येवबो
धादितिभावः।शेषत्वाभावमुपपादयति।पुरुषशब्दइति।इदमपि।कर्मादीनांसंबन्धसामान्येनान्वयविलक्षणमपि।नापूर्वमिति।षष्ठीशेषेइतिसूत्रेणसिद्धत्वादितिभावः।अष्टसूत्री
यतः पुरुषइति।प्रत्ययार्थस्यप्रकृत्यर्थंप्रतिप्राधान्यादप्रधानादेवषष्ठीतदर्थश्चपुरुषेविशेषणम्।प्रधानात्तुनषष्ठी।उक्तन्यायविरोधात्।शेषत्वाभावाच्चपुरुषशब्दोहिप
थायथंप्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थकोवा।यदातुनैवन्तदापुरुषशब्दादपिषष्ठीभवत्येव।यत्त्वप्रधानंशेषइतितन्न।प्रातिपदिकार्थमात्रेसुक्तोघटइत्यादौविशेषणेष
ष्ठ्यप्रसङ्गात्।नचप्रथमयाबाधः।तस्याः प्राधान्येचरितार्थत्वात्।कर्मादीनामपीति।यथाविशेषाविवक्षायांरूपवानितिनहिविवक्षायांतुनीलः पीतइत्यादिप्रयुज्यतेतथेद
मपिन्यायसिद्धमितिभावः।मतामिति।एवंचनपुंसकेभावेक्तस्ययोगेशेषत्वविवक्षायांचेतितृप्यर्थानांकरणेषष्ठीचेतिचप्राचांग्रन्थेपठ्यमानंनापूर्ववचनमितिभावः।स
र्पिषइति।ज्ञोविदर्थस्यकरणे।अधीगर्थदयेशांकर्मणि।कृञः प्रतियत्ने।रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः।आ[illegible]षिनाथः।जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्।
व्यवहृपणोः समर्थयोः।कृत्वोर्थप्रयोगेकालेधिकरणे।इत्यष्टसूत्रीतुनेहव्यारम्भाना।तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात्।तथाहि।तत्रशेषइत्यनुवर्तते।शेषत्वेन
विवक्षितेचकरणादौषष्ठीसिद्धैव।तदयमर्थः।इहषष्ठ्येवनतुतल्लुक्।तथाचलक्षणं प्रयोजकीभूतः समासएवनेति।तथाचवार्त्तिकम्।प्रतिपदविधाना
षेसादि ॥ ॥ ति।कृत्वोर्थेतिसूत्रंवृत्तिरीत्यापठितम्।वस्तुतस्तत्रशेषग्रहणंनानुवर्त्ततेमध्येविच्छेदादित्यन्ये।तेषांसप्तसूत्रीतिबोध्यम्।अनुवर्त्ततइ
ति।अतएवाधीगर्थेतिसूत्रेशेषइतिवर्त्ततइतिभाष्येउक्तम्।ननुतद्वत्तत्सुगभावोस्तुसमासाभावः कुतइत्यतआह।तथाचेति।प्रतिपदविधानाषष्ठीनसमस्यतइतिवार्त्ति
कस्यात्रयाकल्पेतितिभावः।वस्तुतोनिषेधवार्त्तिकेऽनुवादायेमानिसूत्राणीतिबोध्यम् ॥

स्मरणमिति। करणे ल्युट्। कृद्योगषष्ठ्येति। अतएवसमासनिषेधप्रकरणेएतानिनोक्तानितथासतिकर्माद्यर्थकषष्ठ्यामपिसमासनिषेधापत्तेः। द्विवस्त्वर्थस्येत्यत्रक
र्मणीत्यस्यकर्त्तव्यतापत्तेश्च। ननुशेषत्वाविवक्षायांकृद्योगषष्ठ्यावैकल्पिकसमासाङ्गीकारेऽधीगर्थेत्यादीनांनैयर्थ्यमेवेत्यतआह। तत्रचेति। करणल्युडन्तस्मरणादिश
ब्दैः कृद्योगषष्ठ्यासमासेऽनोभावकर्मवचनइत्यस्याप्राप्तिरितिभावः। मातुःस्मृतमिति। आदिकर्मणिक्तःकर्तरिचेत्यत्रक्तःप्रशब्दंविनापिअनुदात्तोआदिकर्मबोधवदत्रापिप्र

हरिश्चाह। कारकैर्व्यपदिष्टेचश्रूयमाणक्रियेपुनः। प्रोक्ताप्रतिपदंषष्ठीसमासस्यनिवृत्तयेइति। तेनशेषत्वविवक्षायांसर्पिषोज्ञानंमातुःस्मर
णमित्यादीन्यसमस्तान्येवसाधूनि। हरिस्मरणमित्यादीनितुशेषत्वाविवक्षायांकृद्योगषष्ठ्यासमासेबोध्यानि। तत्रचकारकपूर्वकत्वात्कृदुत्तर
पदप्रकृतिस्वरः। शेषषष्ठ्यासमासेत्वन्तोदात्तत्वंस्यात्तच्चानिष्टम्। तथाचस्वरार्थेयमष्टसूत्रीतिपरमनिष्कर्षः। किंचमातुःस्मृतमित्यादौसमासाभा
वोपिफलम्॥ नहिकारकषष्ठीलभ्यते। नलोकेतिनिषेधात्। आहच। निष्ठायांकर्मविषयाषष्ठीचप्रतिषिध्यते। शेषलक्षणयाषष्ठ्यासमासस्तत्रने
ष्यते॥ तियवेस्थितेइत्यादिबहुग्रन्थेषुइहप्रकरणेउदाहरणंप्रत्युदाहरणंचयद्यतिर्दिःइत्येतत्सर्वमुपलक्षणतयानेयमितिहरदत्तादयः। सर्वनाम्नस्तृतीयाच॥ इ
हसर्वनाम्नइतिषष्ठीत्याहासर्वनाम्नः प्रयोगेइति। पञ्चम्यांतुहेतुशब्दात्षष्ठीतृतीयेनस्यातामितिभावः। निमित्तपर्यायेति। पर्यायग्रहणस्यफलमुदाहरति। एवमि
त्यादिना। प्राचातुकिमर्थमित्युदाहृतंतत्रकिमःक्लीबत्वंदुर्लभम् करणादिनातद्बाधसम्भवः। एतेनात्रकर्मणिक्तेकर्मणउक्तत्वादधीगर्थेत्यस्याविषय
एवन। भावेतुक्तोदुर्लभःसकर्मकत्वात्। गत्याद्यर्थकत्वाभावाच्चकर्त्तरिसइदुर्लभइत्यपास्तम्। कर्मणःशेषत्वेनविवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतयाभावेक्तस्यसुलभत्वाच्च
षष्ठीचेति। चस्वर्थोएवंचतत्रसमासाभावोपिफलमितिभावः। दुर्लभमिति। अर्थशब्दस्यद्वितीयान्तत्वेतुकमर्थमित्युचितम्। प्रथमान्तत्वेऽर्थशब्दस्यपुंस्त्वान्नपुंसकत्वंदुर्लभमितिभावः।

कथंचिदिति। आद्येक्लिश्यमन्त्येलक्षणाभावोर्थासङ्गतिश्च। कोर्थः किमर्थमिति समासे सामान्ये नपुंसकत्वाश्रयणं चेति भावः। तेनेति। यत्तु सर्वनामसूत्रशेषे भाष्ये भवतः सर्वनामत्वे तृतीयाप्रयोजनं सर्वनाम्नस्तृतीया चेति। तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते। अत एव सूत्रोपन्यासः न तु तद्बलादिदं सर्वनामविषयम्। कैयटादिविरोधात् हेतावित्यत्रोपन्यासस्य निर्बीजत्वापत्तेश्चेति बोध्यम्। पञ्चम्यपीति। अत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिरित्यन्ये। चिन्त्यप्रयोजनमिति। इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। समानाधिक

सामान्येनपुंसकतां समासं चाश्रित्य कथंचिद्व्याख्नेयम्। असर्वनाम्न इति। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तथापि भाष्यकृता हेतावित्यत्र पठितं तेन सर्वनामाप्रयोगेपि प्रवर्त्तते किंतु प्रायग्रहणात्तत्र तृतीयाद्यस्येत्यर्थः। वर्द्धमानस्तु प्रथमामपीच्छति। षष्ठ्यतस्सर्पप्रत्ययेन। पञ्चम्या इति। कथं तर्हि ततः पश्चादिति। ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात्सम्पाद्योगे पञ्चम्या। प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। एनपा। कथं तर्हि तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयमिति। उत्तरेणेति तृतीयान्ततोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम्। दूरान्तिकार्थैः। अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम्। तेन च विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात्। न तु षष्ठी द्वितीया तृतीयाः। तदेतदाह। पञ्चमी चेति। दिवस्तदर्थस्य। तच्छब्देन व्यवहृपणोः परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतौ इत्याशयेनाह। द्यूतेति। कर्मणीति ॥

ऽ रणं बोध्यमिति। स्यधिकारात्परेण वा सरूपत्रिविधिर्नेत्यत्र परेणेति तृतीयान्ततः परेण शास्त्रेण वा सरूपसंबन्धो नेत्यर्थः। ततः परेण नायमनुवर्त्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिरिति बोध्यम्। समुच्चीयत इति। अतः षष्ठीपञ्चम्योरेवात्र विधानमित्यर्थः। न तु षष्ठीति। विधीयन्त इति शेषः। षष्ठी द्वितीया तृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः। तत्राद्योपात्ता। अन्त्ये समुच्चेये इति बोध्यम्। समुदायविधानाभावे तात्पर्यम् ॥

[illegible] दिवस्तदर्थत्वेऽसमेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वे नद्द्वये वैयर्थ्यापत्तेः।
[illegible] तत्र [illegible] विभाषेत्यस्यानन्तरं प्रसङ्गे द्वन्द्व तत्र शेषग्रहणमिति [illegible] तेन [illegible] सिद्धत्वे विभाषाग्रहणस्य तथापि
[illegible] समासप्रवृत्तिः फलम् । नो प्रसङ्गाद् [illegible] निषेधे शेषपदं व्यर्थं समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वाच्च । तत्र सिद्धे प्रसङ्गे द्वितीयार्थमिति
[illegible] द्वितीयाया: सिद्धत्वात् [illegible] रूपस्य तत्राभावाद्द्वितीयाब्राह्मणवत्स [illegible] वैयर्थ्यापत्ते । न च तन्निरुद्धप्रसङ्गे द्वितीयार्थमिति
[illegible] कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धत्वे नवैयर्थ्यं तत्तदवस्थत्वात् [illegible] द्वितीयायां लक्षणमिति सूत्रे शेषग्रहणमनुवर्तते नैन कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीया
[illegible] तदवस्थमेव । अतएव
[illegible] [illegible] त्वात् । वस्तुमात्रोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेश्च । कृतिविदन्तप्रवर्ततेद्वितीयानविधानं समासाभावमेवस्यापि न दोष इत्यतएव
[illegible] प्रारम्भादितिभावः । अतएव हि त्रिसृणाम् इति [illegible] दृश्यते इत्यादिकस्य सार्थस्य
[illegible] । तत्राह यथाऽयंतु विरचित यथाभूतस्यव ग्रहणे अतएव शेषग्रहणं न संबद्धं तेन तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् । क
[illegible] तदुक्तम् । प्रधानेनियता षष्ठी गुणेतूभयथा भवेदिति । कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः । पूर्वं कृतवानित्यर्थः । अविवक्षित
[illegible] द्वितीयाब्राह्मणादिति सूत्रे भाष्यम् । किमुदाहरणम् । गां प्रतिदीव्यन्ति । पूर्ववर्णाध्ये तत्सिद्धम् । इदन्तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येत्
[illegible] तेनेति [illegible] प्रतीतेति केचिदिति । त्रिसृणामिति । तृतीयस्य वैदिक्यानुपन्यासोऽद्रष्टव्यः । अप्रसक्तत्वादिति । कल्पाद्यन्तस्य तु न प्रयोग इति भावः ।
[illegible] सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । अविवक्षितेति । तद्धितवृत्तेः पूर्वमविवक्षितेत्यर्थः । पश्चात्तु कर्मयोगो भवत्येवेति बोध्यम् । अयं च प्रकारस्तद्धितवि
[illegible] तेन घटं करोतीत्यादिना न दुःसंकेभावेक्तोऽप्यकर्मकेभ्य एव । आसनं देशमित्यादि तु गत्यर्थाकर्मकेति केन निर्बाधम् । तत्रत्योपात्त धातुभ्यश्च न तो । तस्य भावे विधाना राम १४२
दित्यन्यत्र विस्तरः ॥

[illegible]रमोदमुत्तममिति। दधाने दृष्टाति दधा योर्विभाषेति णः। अतो गुणितिजयमङ्गलाध यैसितिक्ष्वस्य पाठो लेखकप्रमादात्। उत्तमपुष्पादिसंबन्ध्यामोदं धारयद्भिरित्यर्थोऽभिमा
[illegible]वादितामोदं [illegible] दुःखस्य पोषकैरित्यर्थो जयमङ्गलाव्याख्यानरीत्या स्वीक्रियते तदा तस्काव्यत्तुपपत्तिः। निर्देशादिति। अयं भावः तत्रैव तस्य अर्हतीति सूत्रत्रयं
[illegible] कर्मणि षष्ठीति तस्य भावदूत्वत्र च तस्येति [illegible] एकं सिद्धे तदिति निर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः। एतेन सत्रे कर्मोपपदादण् प्रत्यये उ
[illegible]पपदसमास[illegible]दिभिः सप्तर्योस्त्रीति कर्तृविदनिः। तद्धितौ ग्राह्यमनेन [illegible] लेनेत्यनुवृत्तेः। अथ कथं धार्ये रामोदमुत्तममिति भट्टिः। अत्राहुः। अजित्यसिद्धम्।
[illegible] कथं तर्हि सुप्रीतो रितिर् [illegible] करणत्वविवक्षायां तृतीयेति ग्रहाणां नलोकाव्ययनिष्ठा। उपचउकस्यऊ
[illegible] विशेष [illegible] हरिं दिदृक्षुः [illegible] शेषे षष्ठी [illegible] एतेनेक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः। अ
[illegible] इक्ष्वाकूणां सि [illegible] न तु दुरापदुःखाकूणां दुरापदम्। तथा ब्राह्मणाधिपस्य विस्मयमिलन्द
[illegible] कालिदासः। स्कुटोपमं भूतिसितेन शंभुनेति माघश्च। उच्यते॥
[illegible] अत एव द्वितीयासमर्थादितियोग्यायेनोद्राजानमर्हतीति च विग्रहाते। न तस्य [illegible] बोधनमेवेति। भाष्ये तु नैनद्
[illegible] तद्रन्तविधिरिति [illegible] बोद्धव्यम्। ननु नपुंसके भावे क्त इति भाष्येवार्तिकाकारकष
[illegible] विवक्षाना तत्स्त्वा [illegible] नभिधानात् कानिरिक्तविषयेत्वाना। अत एव पूरणगुणेति सूत्रे सद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यरुचेराह। यद्वेति।

सहयुक्तेइति। स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दोभावसाधनः॥ इतिषष्ठी॥ प्रातिपदिकार्थमात्रेइति। सप्तम्यधिकरणेचेतिसूत्रेणाधिकरणेसप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणान्तरङ्गः प्रा
तिपदिकार्थमात्रेसप्तमीविधीयतेप्रागुक्ताश्चतिस्रः। इयंचसप्तमीनिरवकाशत्वात्सर्वाआपिप्रथमायाबाधिकेतिभावः। इत्तिर्भूमिर्यस्येतियत्क्तान्तनिरूपितपरा
र्थाभिधायकत्वाश्रयइन्नन्तः शब्दइत्यर्थः। अत्रेनोविषयस्येनः प्रकृतेः क्तान्तस्येतिषष्ठीतस्यरूपोपिवक्तुंशक्यः। तादर्थ्येइति। फलस्यहेतुत्वेनविवक्षणात्फलार्थत्वा

सहयुक्तेप्रधानेइतितृतीया। स्वबालभारस्यतदुत्तमाङ्गजैः समंचमर्य्यैवतुलाभिलाषिणइ— त्यत्रयथा। उक्तंहि। विनापितद्योगंतृतीयेति। व्याख्यानादिति। सूत्रे
र्थशब्दोपिपृथक्छिन्नम्। तथाचद्वन्द्वएव। नतुअर्थशब्देनबहुव्रीहिरितिभावः। इतिषष्ठी॥ आधारस्त्रिधेति। एतच्चसंहितायामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। व
तस्येति। प्रातिपदिकार्थमात्रेइतिभावः। किंचदूरान्तिकेतिसूत्रस्यइहाप्यनुवर्त्तनादधिकरणेप्येताबोध्याः। क्तस्येति। इनुइन्नन्तः शब्दोविषयः इत्तिः भू
मिर्यस्यक्तस्येत्यर्थः। हेतुतृतीयेति। तादर्थ्येचतुर्थीत्यपिबोध्यम्। सीमेत्यादि। एतच्चदुर्गवाक्यप्रबोधेकुलचन्द्रेणोक्तम्। मेदिनीकारोप्याह। सीमाघाटस्थितिक्षे
त्रेष्वण्डकोशेषुचस्त्रियामिति। अथपुष्कलकोगन्धमृगेक्षपणकीलयोरितिच। हदइतादयस्तुपुष्कलकः शङ्कुः सीम्निसीमज्ञानार्थंहतोनिहतः निखात
इत्याहुः। यस्यच। निर्ज्ञातकालाक्रियाअनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम्। तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियंसप्तमी। त
त्रब्राह्मणेष्वधीयमानेषुगतइतिकर्तर्युदाहरणम्। कर्मण्याह। गोष्विति ॥

त्वकारणस्येतिभावः। ननुज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावोभूयोदर्शनाश्रयोदृष्टस्तत्स्थोदितेआदित्येतमोनष्टमित्यादावेवस्यान्नतुप्रकृतेकदाचिद्धिगोषुदुह्यमान राम:
त्वसौगतइत्यतआह। निर्ज्ञातकालेति। कालोदेशस्याप्युपलक्षणंतदुदाहरणंसतिगुणेद्रव्यत्वमस्तीति। तदाश्रययोरिति। क्रियाश्रययोरित्यर्थः ॥ १४४

गवांकृष्णेत्यादौ गोत्वाद्याक्रान्ततायथेतिभा

विशेषणीभूतयोरिति। शिखीध्वस्त इत्यादौ शिखायां ध्वंसप्रतियोगित्वविश्रान्तिवद्विशिष्टेविशेषणीभूतस्य लक्षकत्वात्। नत्विति। अर्थायांप्रतियोगिनि से

कः। तदाह। नह्यत्रेति। वार्तिकादिति। साधुभृत्योराज्ञ इति तु राज्ञो भृत्येनान्वये साधुः प्रत्यासत्त्या च राजविषयमेव साधुत्वं गम्यमित्यत्र तु शब्देन तत्स्पष्टयते।

॥ इति श्रीमद्दीक्षितभट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिविरचिते

पार्थत्वत्र साधुग्रहणमितितत्वम्। तत्परे इति। रूढत्वादेतदर्थस्यैव ग्रहणम्। तेन प्रकर्षेण सितद्रव्यर्थेन ॥ इति सप्तमी ॥

इह अधीयमानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां वा च प्रतीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनदोहनक्रियोर्विश्राम्यति। भेद एवेति। न तु शब्दान्तरोपा

त्तसामान्यरूपाक्रान्ततेतिभावः। साधुरिति। नह्यत्र गवांकृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावः किंतु शब्दोपात्तयोर्द्वयोर्विरोध एव। निपुणो राज्ञ इति।

साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विनापि सप्तमी भवत्येव। साध्वसाधुप्रयोगे चेति वार्तिकात्। प्रसितइति। तत्परे प्रसितोत्सुकाविति अमरः। मूलेनेति। न सूत्रेण युक्तः

कालइत्यणोलुबविशेषे इति लुप्। पर्यायेणेति। ईश्वरशब्दो भावसाधनः। यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम्। यस्येति स्वनिर्दिश्यते य

स्य स्वस्य ईश्वर उच्यत इत्यपरम्। एवं च व्याख्याभेदात्पर्यायेण विभक्तिः सा च विशेषणात्पष्ठीवदिति भावः ॥ इति सप्तमी ॥ सामर्थ्याश्रितइति। सूत्रेस

मर्थशब्दो लाक्षणिक इति भावः। कतिपयेति। यद्यपि उदात्तवतागतिमता च तिङा गतेः समासो नित्याधिकारे वार्तिककृतोक्तः। तथापि नासौ नियतः। यआन

यत्। अभिप्रभरध्वतेत्यादौ समासादर्शनात्। अत एव भाष्यकृता सहेति योगविभागेनायं साधितः। पथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः। सचेति।

एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते ॥

प्रौढमनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकान्तम् ॥ नित्याधिकारे इति। उपपदमतिङिति सूत्रे इत्यर्थः। नियतइति। अप्रतिबद्धप्रसरो नित्य इत्यर्थः। एवं चाधिकारप्राप्तमपिनि

त्यपदं तदंशेन संबध्यत इति भावः। योगविभागेनेति। तस्य चैवैकल्पिकत्वं वक्ष्यति। एतदपीति। छन्दस्येवेत्येतदित्यर्थः। एतदुत्तरं छन्दस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादात् ॥

म॰ शु॰ सत्वेचेति। उक्तं क्रान्दसत्वमित्यर्थः। निर्वाह इति। शयितव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि नपुंसकत्ववदस्यापि प्रातिपदिकत्वेनत्वेन लुका तदश्रवणादित्यर्थः। अन्यथेत्रि। सुबन्त
१४५ मित्यनेनान्यतरस्यैव ग्रहणे विनिगमकाभावादिति भावः। पूर्वशब्दस्येवेति। तस्य कालवाचकत्वेन क्रियायां विशेषणत्वादिति भावः। क्वाचित्क इति। कादाचित्क इत्यपि बोध्य
म्। योगविभागसिद्धत्वात् तदनुवादेन विभक्त्यलोपस्यैवानेन विधानमिति भावः। व्यस्तप्रयोग इति। समासे ह्येवस्य परनिपातः स्यादिति भावः। अलोपश्च प्रत्यासत्त्या समास
स्तत्र संप्रदानसञ्ज्ञासूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टम्। यदि हि लोकेऽपि स्यात्तर्हि अभिप्रेति इत्यादौ समासात्त्वाद् यः स्युः। पचति कल्पमित्यादौ तद्धितान्ता द्यथा। न चलि
ङ्ग सर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः। प्रकुरुते इत्यादौ ह्रस्वापत्तेः। प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापत्तेश्च। निर्देशादिति। अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषेऽपि
उपसर्जनसञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। द्वेनेति। अयमपि समासः पूर्ववत्काचित्क एव। तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणाम्
थक् पदत्वेन पाठः। उद्वाहुरिव वामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते। गोस्त्रियोः। उपसर्जनं यद् इति। यत्तु प्राचा गोन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्युक्तम् तन्न
चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तस्य तथात्वात्। गौरीपतिरित्यादौ अतिप्रसङ्गाच्च। कथं तु गोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् शृणु। उपसर्जनस्य संबन्धि
कतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति उत्तरपदभूतयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदैव ह्रस्वत्वम्। आदिशयोरिति॥ दिशोरिति हलन्तेन विग्रहेऽप्येतदेव रूपं दि
शशब्दस्य शरदादित्वाट्टच्। वचनसामर्थ्यादिति। विभक्तीत्यनेन हि येन सुबन्तेन सह समासस्तद् घटकीभूतैव विभक्तिर्गृह्यते संनिधानात्। तदर्थद्योतकस्याधिरि
ति भावः ॥७ वयविभक्तेरेव तेन समासादुत्पन्नस्याश्रयादिति लुग्भवत्येव। ननु गोपदार्थस्येव चित्रगोरिति समुदायार्थस्य चित्राभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्व
मेवेत्यत आह। गौरीपतिरिति। राजकुमारीपुत्रे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य प्रातिपदिकत्वलाभाय समस्तस्य पूर्वपदत्वकरणम्। उत्तरपदभूतयोरिति स्वरूपकथनम्। उत्तरप राम॰
दस्यैव तथात्वसंभवात्। टजिति। यतष्टच् अत एव देवरूपमित्यन्वयः। संनिधानादिति उपस्थितत्वादित्यर्थः ॥ १४५

परिशिष्टेत्विति।अत्रारुचिःस्पष्टैव।द्योतकसमभिव्याहारे षष्ठ्या अप्राप्तेश्च वाचकत्वेपि संनिधानस्यागेनमानमिति।विग्रहायोगादिति।एवंचविग्रहेइति तदुक्तिरसंगतेतिभा-
वः।प्रवेशस्यैवेति।एवंचतादृशविग्रहस्वरूपकथनमसंगतमितिभावः।असंस्पर्शादिति।एवंचतत्रार्थकथनत्वस्यैवाभावेन तन्मात्रत्वोक्तिरसंगतेतिभावः।दुर्लभत्वाप-

परिशिष्टेतुप्रथमान्तेनार्थसमासः षष्ठ्यन्तेनवेत्यपिपक्षद्वयंस्थितम्।यत्तुप्राचोक्तंहरौअधिकृत्येतिविग्रहेहरावधीतिःस्थितेइति।तन्न।नित्यसमासत्वेनविग्रहायो-
गात्।यदाहुः।अविग्रहोनित्यसमासइति।नन्वस्वपदविग्रहोपिस्वीक्रियतेकुम्भंकरोतीतियथा।अयमपितथास्तुअधिकृत्येतिल्यबन्तस्यसमासाप्रविष्टस्यसत्त्वा-
दितिचेत्।न।समासार्थलेशमपिअबोधयतस्तस्यविग्रहेप्रवेशस्यैवासंभवात्।यत्तुव्याचख्युः।विग्रहइवविग्रहः।अर्थकथनमात्रम्।तेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वमवि-
रुद्धम्।अतएवसमासप्रकृतिभूतमलौकिकंवाक्यान्तरंदर्शयति।हरौअधीतिस्थितइतीति।अत्रेदंवक्तव्यम्।विग्रहइवेत्यसंगतम्।अर्थकथनवाक्यस्यैवविग्रह-
त्वेनततोभेदाभावात्।अर्थकथनमात्रमित्यपिन।ल्यबन्तेनसमासार्थासंस्पर्शात्।हरौअधीतिअलौकिकमित्युक्तम्।तदपिन।तत्रहरिङि इत्यस्यैवप्रवेशात्।अन्तर-
ङ्गानपीतिन्यायात्।अन्यथासमासेहरिशब्देकारस्यदुर्लभत्वापतेश्च।यदपिव्याचख्युः।अलौकिकत्वादेवाधिशब्देनाभिहितेपिसप्तमीअन्यथासानस्यात् अनभि-
हिताधिकारादिति।तदप्यापाततः।अलौकिकत्वंहिनित्यविध्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वंनत्वेतावन्मात्रेणानुशिष्टायाःसप्तम्यास्तत्रप्रवेशःसूपपादः।अतिप्रस-
ङ्गात्।यत्तुतत्पौत्रेणव्याख्यातम्।तिङ्कृत्तद्धितसमासैरितिपरिगणनादधिनाभिहितेपिसप्तमीति।तन्न।परिगणनस्याकरेप्रत्याख्यातत्वात्।कर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेस्व-
यमपितथैवोक्तत्वात्।क्रमादमुंनारदइत्यबोधिसइत्यादिप्रयोगविरोधाच्च।द्वितीयापञ्चम्योरिति ॥

७ नेरिति।कृतात्वेनकृतैकादेशौकारस्यैवलुकापहारेणेतिभा-
वः।वैकल्पिकेडादिविषयेसेहेत्यादावलौकिकत्ववारणायनित्येति।आकरे।अनभिहितसूत्रेभाष्ये।परिगणनफलस्यभीष्मंकटामित्यस्यान्यथासिद्धिस्तत्रोक्ता ॥

स॰श॰ रक्षितग्रन्थेइति।अत्रारुचिबीजंतु मद्यार्थक समर्थायोगेहीती याविधानस्यदूरार्थका शब्दब्दयोगेपञ्चमीविधानस्य चारितार्थ्यमिति।प्रागुक्तरीत्या।अधिहरीत्यत्रोक्तया।अधिकरणश
१४६ कीति।कालवाचकत्वादित्यपिबोध्यम्।क्रियापदेनैवेति।कर्तृकर्मद्वारेतिभावः।निषेधोपीति।अत्यन्ताभावार्थकनञ्क्रियान्वयित्वव्युत्पत्तेरितिभावः।नवायुक्तीति।उक्तव्युत्पत्तिवि
एतच्चरक्षितग्रन्थेस्पष्टम्।यत्तुवदन्तिचैत्रस्यवनादारादित्यादौ सापेक्षत्वादसमासेचरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यंनास्तीति।तच्चिन्त्यम्।नित्यसमासस्यव्याप्यत्वे सतिचै
त्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासंभवात्।उक्तंहिभाष्ये।वृत्तस्यविशेषणयोगोनेति।ननुसविशेषणानांवृत्तिर्नेत्यपिभाष्येउक्तमितिचेत्सत्यम्।अनित्यसमासविषयं
तत्।नित्यसमासस्यापित्वविशेषणेचप्रवृत्तौमहतः कुम्भस्योपदित्याद्यापद्येत।यत्तुप्राचाकस्यस्योपेत्युक्तम्।यच्चव्याचख्युरीदृशेप्रक्रियावाक्येऽपिष्यतेइतितदुभय
मपिप्रागुक्तरीत्याप्रामादिकमेव।संप्रतिनेति।संप्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे।एतर्हिसंप्रतीदानीमधुनासांप्रतंतथेत्यमरः।तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवा
न्वयार्हम्।निषेधोपिक्रियायाएव।तदेतदाह।युज्यतेइति।असंप्रतीतिसमासे तुसुपिक्रियान्तर्भवतिइष्टोत्यन्तदलत्र.सैकक्रियायथा।यत्तुप्राचोक्तम्।असंप्रतीतिहंप्र
सभावइत्यर्थः।अनेनोपभोग्यवस्तुनोयोवर्तमानःकालःतस्यैवनिषेधःक्रियतेइति।तन्न।अधिकरणस्यनिषेधंप्रतिप्रतियोगित्वेनान्वयस्यसर्वतन्त्रविरुद्धत्वात्।नहिभूतलेघ
टोनास्तीत्यनेनभूतलंनिषिध्यतइतिकश्चिदभ्युपैतिनवायुक्तिसहमित्यास्तांतावत्।इतिहरीति।स्वरूपपरेणषष्ठ्यन्तेनहरिशब्देनसहप्रकाशार्थेयनिशब्दस्यसमासः।प्रतिशब्दस्येति
यथाहुः।ग्रामस्यसंवृत्तंप्रतीत्यत्रसापेक्षत्वेनसमासाभावेद्वितीयाविधानंसावकाशमितितत्प्रागेवदूषितम्।हरदत्तस्त्वाह।अर्थमर्थंप्रतीतिभाष्यकारप्रयोगात्वाक्यमपिसाधु।यद्वा
नात्राव्ययीभावइतिकिंतर्हिकर्मप्रवचनीयत्वात्संबन्धमवच्छिनत्तिवीप्सातुद्विर्वचनद्योत्येति।सहपूर्वाह्णमिति।साकल्येऽव्ययीभावः।गुणभूतेपीति।यदिसादृश्यइतिनोच्येत
ततोयत्रसादृश्यंप्राधान्यंतत्रैवस्यात् ॥ ७ शेषादितिभावः।ततोभूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्तात्पर्यार्थइतिबोध्यम्।भाष्यकारेति।तच्चात्तुप्रतिस्थानमित्यादौपक्षाभावा शब्द॰ १४६
र्थेतिसदाशयः।अत्र।अर्थमर्थप्रतीतिवाक्ये।प्रतिशब्दस्येत्यादिमूलंतुरक्षितानुसारीतिबोध्यम्।साकल्येइति।पूर्वाह्णमपरित्यज्येत्यर्थइतिभावः ॥

औत्सर्गिकत्वादिति। उच्यत गङ्गमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः। नन्वाग्नेयग्रन्थादग्रेप्यध्ययनमस्तीत्यत आह। इदानीमिति। तदर्थे। तत्प्रतिपादके। अन्तत्वविवक्षायाम्। तस्यापि विवक्षाया
मित्यर्थः। ग्रन्थपर्यन्तमिति। तदन्तमित्यर्थः। अन्तत्वस्य सुतरामिति। प्राधान्येनेत्यर्थः। तस्येति। अन्तत्वस्येत्यर्थः। ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात्। अग्निग्रन्थपर्यन्तमि
मिति विग्रहप्रदर्शनेन भवतापि तस्य स्वीकारात्। अग्निरन्तो यस्येत्यस्य त्वदुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह। सहयुक्ते इति। एवं च प्रथमान्तेन समास इत्यसंगतम्। साहित्यं च सहशब्दार्थः। तत्र
अव्ययार्थप्राधान्यस्याव्ययीभावे औत्सर्गिकत्वादिति भावः। अन्त इति। इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षया समाप्तिरिहान्तो विवक्षि
तः। स चासकलेप्यध्ययने भवतीति साकल्यात्पृथगुच्यते। साग्नीति। अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते स तृतीयान्तः समस्यते। यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगार्हमेवत्तथापि साहित्यमा
त्रे तथा। अन्तत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः। अत एवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः। यत्तु अग्निरन्तो यस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति प्र
थमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा समास इति। तन्न। सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात् अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात्। तस्याध्ययनेऽनन्वयाच्च। सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च। स तृणमत्ती
त्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च। सवक्लोकमिति। यावदित्यव्ययं सम्भवत्येव विग्रह
स्तु तद्धिते नेत्यस्वपदत्वं बोध्यम्। विभाषा। एतदिति। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम्। टिघुभादिसंज्ञानामिव समाससंज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वाद्वचनं विना विद्धान्तग्गामि
व संज्ञानामपि विकल्पालाभात्। स्यादेतत्। सुप्सुपेत्यपि तर्हि नित्यं स्यात्। न चेष्टापत्तिः अपसिद्धान्तात्। ७ चसूत्रे विनिगमनाविरहादधिकार्यकसहशब्दस्य ग्रहणमिति भावः। साकल्ये इति।
यत्तृणानि भक्षयेत्स कथमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः। एवं च यत्र न तत्र तृणभक्षणे तात्पर्यमिति ग्रन्थस्य सूचितं साहित्यप्रतीतौ न तात्पर्यं तत्रापि चेत्तृतीया तर्हि यत्र तदपि भासते तत्र
कथं न तृतीयेति तात्पर्यम्। साहित्यद्योत्यतयेति। साहित्यवत् द्योत्यतया बोद्धतयेत्यर्थः। मयूरव्यंसकादित्वात्तु सुप्सुपेति वा समासः। यथाश्रुते तु ग्रन्थद्वयस्य सहाध्ययनेपि साहित्यप्रतीति
र्जायते न त्वन्तत्वप्रतीतिरिति तस्य तद्द्योत्यतोक्तिरसंगतैव स्यादिति दिक्। न्यायसिद्धत्वमेवाह। वचनं विनेति। विकल्पबोधकशब्दं विनेत्यर्थः ॥

म॰ श॰ नित्यत्वादिति। वाक्येन सञ्ज्ञानवगमान्नित्यसमासस्य दृष्टत्वेन नित्यत्वादित्यर्थः। पुनर्विधानमिति। समाससञ्ज्ञायाइतिभावः। अन्यथा तद्विहितसमाससञ्ज्ञानुवादेनान्यथी
१४७ भावादिसञ्ज्ञामेव विदध्यात्। अत्र च व्याख्यानमेव शरणं वृद्धानाम्। न च तत्सञ्ज्ञाविधानमव्ययादीनां समासशास्त्रप्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनसञ्ज्ञार्थं चरितार्थ
मिति कथं ज्ञापकमिति वाच्यम्। तत्र सूत्रे समासे इत्यस्य समाससञ्ज्ञाव्याप्यसञ्ज्ञाविधौ प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति दिक्। इवेन समासस्य काचित्कत्वे हेतुमाह।

तथा हि। चरट् सूत्रे वृत्तिकृतोक्तं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। सुप्सुपेति समास इति। तथा शाकलसूत्रे सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध इत्यत्र नित्यग्रहणेनानार्थ इ
दमपि सिद्धं भवति। वाप्यामश्वो वाप्यश्व इति भाष्यं कैयटो व्याख्यत्। वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः। सञ्ज्ञायामिति समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेध इति। तथाऽनु
दात्तं पदमेकवर्जमसिद्धवदत्रेत्यादिसूत्रेष्वपि कैयटे स्पष्टम्। अत आह। सुप्सुपेतीति। समासेति। योगविभागेनैव सिद्धे समासे उत्तरसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य का
चित्कतां ज्ञापयति। एवं च इवेन समासस्यापि काचित्कत्वादुद्बाहुरिव वामन इत्यादि सिद्धम्। इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीत्यत्र पठ्यते तथापि सुप्सुपेत्यत्रैव
नित्याधिकारे स्यादित्यमिति कैयटः। एवं स्थिते इवेन समासस्य काचित्कत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः। जीमूतस्येवेत्यत्र बह्वृचैः समासाभ्युपगमेऽपि तैत्तिरीयैरसमस्तस्यै
व पाठादिति दिक्। अपपरिबहिः। अत एव ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी। ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र। तेन करस्य करभो बहिरिति सिद्धम्। आबालमिति। यत्तु आपरमा
णोराच भूगोलकमिति किरणावल्यां प्रयुक्तं तत्प्रामादिकम्। समासमध्ये चकारप्रयोगासंभवात्। आभूगोलकादिति तु पाठ्यम्। यथापदार्थमिति। सूत्रे यदिति सा
मान्येन नपुंसकम्। अव्ययं विभक्तीत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम्। तेन यस्य सेवनस्यानु इत्युदाहार्यम् ॥

जीमूतस्येवेति। अत एव ज्ञापकादिति। बहिर्योगे पञ्चम्याः समासविधानात् ज्ञापकादित्यर्थः। लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन संबन्धेनान्वयस्तदाह। अव्ययमिति। अनोः समी रामः
पार्थत्वादिति भावः। वनमन्विति। कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तु नात्र तद्द्योत्येन लक्ष्यलक्षणभावेनेतरत्रान्वयाभावात्। वनसमीपमित्येव बोधादिति भावः। तेन संबन्धेनान्वये तु वनमन्वित्येव बोध्यम्। अ १४१

अनुनाद्योत्यतद्रूनि। दैर्घ्यं गङ्गासदृशीतिवाच्योर्थः। गङ्गादैर्घ्यमित्यादिः फलितोर्थः। द्योत्यार्थस्यविशेषणतायाएवसर्वसंमतत्वात्। यद्वाद्योत्यतेइत्यस्यबोध्यतेइत्यर्थः। सच शक्त्यैवेतिबोध्यम्। लक्षणत्वंचवस्तुसदेवनिमित्तम्। एवंचात्रापितेनसंबन्धेनान्यत्रान्वयाभावान्नकर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ताद्वितीया। सादृश्याद्यन्तर्भावश्चैकार्थीभावबलात्। उपलक्षितेत्यस्यविशिष्टेत्यर्थः। गङ्गादैर्घ्यसदृशेत्यादिबोधोत्तरंनियमेनमनसातद्रूनज्ञापकत्वबोधात्तस्यामुद्योत्यतोक्ता। यथाप्रारभ्यतइतिक्रियाध्याहारकतयाथशब्दस्यप्रारम्भद्योतकतातद्वदितिबोध्यम्। सामान्यशब्दोपीति। तेनपञ्चनदंसप्तगङ्गमित्यादिसिद्धिः। पदान्तरसमभिव्याहारेणेति। तद्घटितमेवतत्रवाक्यंनकेवलवर्त्ति-पदार्थघटि

अनुगङ्गमिति। इहायामेलक्षणत्वंचानुनाद्योत्यतेलक्ष्यंतुसमासार्थः। अतएववाराणस्याःसामानाधिकरण्यम्। एवंस्थितेफलितमाह। गङ्गादैर्घ्येति। वाराणसी
ति। वरंचतदनश्चवरानः श्रेष्ठोदकं तस्यादूरभवा अदूरभवश्चेत्यण्। आदिवृद्धिः। पूर्वपदात्सज्ञायामितिणत्वम्। अणन्तत्वान्ङीप्। नदीभिश्चेति। स्वरूपस्यसञ्ज्ञानद्या
श्चनेहग्रहणंबहुवचननिर्देशात् किंत्वर्थस्यनचतस्यसमासः संज्ञाभवति। अतस्तद्वाचिनामयंसमासः। तेचनकेवलंविशेषशब्दाएवकिंतुसामान्यशब्दोपि।
नित्यसमासइति। एतच्चवृत्तौस्पष्टम्। शाकलसूत्रेकैयटस्वरसोप्येवम्। नन्वेवंन्यायसाम्याद्बहुव्रीहेरपिनित्यसमासत्वंस्यादितिचेन्नैवम्। यस्येत्यादिपदान्तरस
मभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः। अतएवसञ्ज्ञानवगमात् इत्युक्तंनत्वन्यपदार्थाःनवगमादिति। सञ्ज्ञायांकिम्। शीघ्रगङ्गोदेशः। अथाव्ययीभावेसाधार
णान्समासान्तानाह। अव्ययी। सामासान्तइति। समासस्यसमासार्थोत्तरपदस्यवाचरमावयवइत्यर्थः ॥

तमितिभावः। समासस्येति। इहंचसमासान्ता अन्तइत्यादिसूत्रेषुभाष्येस्पष्टम्। समासार्थोत्तरपदस्यवेति। अयंपक्षः सरूपसूत्रेकैयटेस्पष्टः। परंतुचिन्त्यः। समासपद
स्यतदर्थोत्तरपदलक्षणायांमानाभावात् तदर्थवाक्यस्योपचारेणसमासपदेनग्रहणमित्यर्थस्यैवगोस्त्रियोरितिभाष्येउक्तत्वाच्च। अन्तइतिसूत्रस्यभाष्येणोत्तरपदावयवत्वपक्षस्यविरोधाच्च। सरूपसूत्रस्यभाष्यंतुसमासावयवत्वपक्षेपियोजंसुधियाम् ॥

म.श. तद्बुध्वनयन्नाद्यपक्षेएवफलद्वयमाह।तेनेति।अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्ता म्।अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तोङीप्नेत्यर्थः।नचद्विधुरीत्यादावकारान्तोत्तरपदत्वाभावात्स्त्रीत्वंक
४८ थंस्यादितिवाच्यम्।लिङ्गानुशासनसूत्राणांलोकसिद्धलिङ्गानुवादकत्वेनाविधायकत्वेनचात्रद्विगोस्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात्।तदुक्तंलिङ्गमशिष्यंलोकाश्र
यत्वाल्लिङ्गस्येतिसमासान्ताइत्यादिसूत्रेषुभाष्ये।नचोत्तरपदावयवत्वेपिअवयवावयवस्यसमुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः सिद्धिरितिवाच्यम्।अन्तइतिसूत्रेसमास
स्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदास्यवेतिविकल्पेआद्येद्वंद्वंप्रथमकाइत्यादौकपोन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वाअस्तुतर्ह्युत्तरपदस्येत्युक्त्वातत्पक्षेनृचइत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरित्यर्थपरभा

तेनोपशरदमित्यत्रनाव्ययीभावादित्यम्।द्विपुरीत्यादौद्विगोरितिङीप्सिद्ध्यति।जराया इति।गणसूत्रम्।प्रतिपरेति।अक्ष्णः परमिति।अविष
य इत्यर्थः।वृत्तिविषयेऽक्षिशब्दः इन्द्रियमात्रपरः।समक्षमिति।अक्ष्णोयोग्यम्।नदी।इहस्वरूपस्यैवग्रहणंनसञ्ज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहाय
ण्योः पृथग्ग्रहणात्।उपनदीति।टजभावेनपुंसकह्रस्वः।द्वंद्वत्ववधेयम्।नदीभिश्चेतिसूत्रेविशेषणानामिवस्वरूपस्यग्रहणंविशेषाणामेवेत्यत्र
मानाभावादित्युक्तम्।तेनपञ्चनदमितिसिद्ध्यति।अत्रचनित्योःच।तदुक्तम्।गोदावर्याश्चनद्याश्चसंख्यायाउत्तरेयदीति।एतच्चअच्प्रत्यन्व
वेत्यत्राजितियोगविभागात्सिद्धम्।पूजार्थमिति।अन्यतरस्यांग्रहणस्यप्रकृतत्वादितिभावः।इत्यव्ययीभावः ॥

क्येविरोधेनतत्पक्षस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादित्यलम्।इन्द्रियमात्रपरइति।बाह्येन्द्रियेत्यर्थः।सर्वबाह्येन्द्रियाविषयेएवपरोक्षत्वव्यवहारादितिभावः।नसञ्ज्ञा
याइति। सञ्ज्ञकस्येत्यर्थः।नपुंसकह्रस्वइति।उपलक्षणमेतत्।उपसर्जनह्रस्वस्यापि।तदुक्तमिति।माधवादिभिरितिभावः।नदीभिश्चेत्यत्रकैयटोप्येवम्।
परन्तुयोगविभागसिद्धस्यसामान्यत्वेनविशेषेणनदीपौर्णमासीत्यनेनबाधः कथंनेत्यत्रदर्दमानंफलंचचिन्त्यन्तदेतत्तदुक्तमित्यनेनध्वनितम् ॥*॥ रामः
इत्यव्ययीभावः * ॥ ॥श्रीसंकटाभैरवाभ्यांनमः ॥श्रीविश्वेश्वरायनमः॥ रामकृष्णाभ्यांनमः ॥ श्रीगुरुचरणाभ्यांनमः ॥ १४८

इति पक्षे त्विति॥ अत्र तु नासूचितमरुचिबीजमुक्तम्। यद्यपि संबोधने इति। एवं च तत्रैवानेन समासः स्यादिति शङ्का। तद् घटितेति। तत्प्रकृतिकसुबन्तेत्यर्थः। गर्गादिभ्य
इति। तद्धितविधौ सुप इति नाधिकारः तत्संबन्ध्यपत्यमित्यर्थे गर्गादिभ्यः प्रत्यय इत्यर्थे तदर्थबोधस्य सुबुत्पत्तिं विना संभवात् परिपूर्णपदं पदार्थान्तरेणान्वेतीति कुत्सित
इति सूत्रोक्तभाष्याच्च सुबुत्पत्त्यनन्तरं सामर्थ्यात् सुब्व्यवहिता प्रत्ययोत्पत्तिरिति किमर्थं तत्र लक्षणा कथं वा तस्य ज्ञापकत्वमिति चिन्त्यम्। तत्रैव कैयट इति। समासप्रत्ययवि

द्विगोर्लुगनपत्ये फलमाह॥ समासान्त इति। पञ्चराजमिति। राजाहःसखिभ्यष्टच्। उत्तरपदस्यानकारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः। समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति प
क्षे तु पाश्चादित्वं बोध्यम्। काशिकायां तु पञ्चराजीति क्वाचित्कः पाठः। अपपाठः स इति हरदत्तः। श्रितादीति। श्रितादीनां यद्यपि संबोधने सुबन्तत्वं संभवति तथापि अन्य
त्रापि समासस्येष्टत्वात् श्रितादयस्त इति समुदाये लाक्षणिकाः। प्रायेण समासतद्धितप्रकरण एवमेव। स्वक्षासे पै। गर्गादिभ्यो यञ् इत्यादि सामर्थ्याये सज्ञापकात् न
हि स्वदेत्यस्य हितीयान्तत्वं गर्गादीनां षष्ठ्यन्तत्वं वा संभवति। येन विधिरिति सूत्रस्य भाष्यवृत्तिग्रन्थोपीह मानम्। तत्रैव कैयट हरदत्तादीनां तु महान् प्रमाद इति शब्दकौस्तु
भे प्रपञ्चितमिति भावः। यत्तु न दृश्ते। श्रितादीनां कृदन्तत्वेन गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समास इष्टः। अन्यथा काष्टश्रिते योन सिद्ध्येदत एव किल प्राचा
श्रितादिभिरित्येव व्याख्यातं न सुबन्तैरिति। तन्न। प्रधानस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावेन काष्टश्रिते यस्य निर्बाधत्वात्। यदपि श्रितादिशब्दादपि कदाचित्स्यादिति तदपि न॥

यौ प्रतिषेध इति वार्त्तिकव्याख्यावसरे श्रितस्य श्रितान्तस्य च सुबन्तत्वाभावमाशङ्क्य संबुद्धौ संभव इत्युक्तम्। प्रमाद इति। कष्टं श्रितः कष्टश्रित इत्यत्र यथा स्यात् कष्टं परमश्रि
त इत्यत्र माभूदिति भाष्यविरोधादिति भावः। समर्थेनेत्यस्य विशेष्यत्वमादाय प्राप्तस्य तदन्तविधेः समासप्रत्ययेति निषेध इति तात्पर्यम्। सुबुत्पत्तेरिति। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ते
रित्यपि बोध्यम्। न सिद्ध्येदिति। श्रितशब्देन समासे तत्र स्थापि समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाद्दुष्टक् सिद्धिः श्रिताशब्देन समासे तु समुदायस्य टाबन्तत्वाभाव इति तद्भावः ॥

सापेक्षत्वेनैकार्थीभावानुकारकांशे क्रियापानित्यसापेक्षत्वेन को दोषः। न च सापेक्षत्वेन कष्टशब्देनैकार्थीभावापन्नत्वेन ठगर्थापत्येन निष्कृष्यतस्य केवलस्यैकार्थीभावो दुरुपपाद
इति असामर्थ्यमिति तदर्थं इति वाच्यम्। परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे परमगार्ग्यायण इति प्रयोगस्य येन विधिरिति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन तदनुपपत्त्या निष्कृष्यैकार्थीभावाभावेपि
यथाकथंचिदेकार्थीभावमादायप्रवृत्ते भाष्यसंमतत्वादिति चेन्न। समुदायाद्व्यापितदादिनियमाभावेन केवलादापत्तेर्दुर्वारत्वमिति दोषस्यानेनोपलक्षणात्। दिगिति। दिगर्थस्तु उप
पदमतिङिति सूत्रस्थेन षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन नवा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इत्यन्तरङ्गत्वाभिप्रायमुक्त्वा तदुभयप्रत्याख्यानपरेण तदुत्तरेणा
प्यवाविभाषा षष्ठीसमासो यदा न सत्तदोपपदसमासो भविष्यतीति भाष्येण यथाकथंचित्कारकोपादानेपि तत्परिभाषाप्रवृत्तेः षष्ठीसमासोपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव गतिकारकेतिस्व
सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्। गतिकारकेत्यादेस्तु नायं विषयः। कर्तृकरणे कृता — साधनं कृतेति वत् द्वितीया श्रितेति सूत्रे कारकतद्विशेषयोरनुपादानादिति दि
क्। कृत्स्नमिति। दुह्यश्रितादिषु गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। अयणं प्राप्तिरापत्तिश्चेह गतिरेव न तु फलम्। अत्यासत्तिस्तु व्यतिक्रमः। सोपि गतिविशेषणमेवेति भावः।
पद्धाश्रित इत्यादावादिकर्मणि क्तः। ग्रामं गमीति। गमेरिनौणादिक इनिः। स च भविष्यत्काले। भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः॥ ७७ इष्यत्र षष्ठीसमासेपीत्युभयोः
समत्वेनान्तरङ्गत्वाभावेपि न क्षतिः। एकसञ्ज्ञयोरेवोभाभ्यामपि प्रवृत्त्या विरोधाभावेन युगपदेवोभाभ्यां सञ्ज्ञाद्वये जाते यदा न षष्ठीसमासो न तत्कृते कार्थीभावस्त
दोपपदसमासस्तत्कृते कार्थीभावो भविष्यतीत्यस्यास्यतीत्यर्थके नयद्यपि यथाकथंचित्कारकोपादानेपि तत्प्रवृत्तिरिति लभ्यते परिभाषायां सामान्यतः कारकपदो
पादानेन तस्याः कारकमात्रविषयत्वौचित्यात्। अन्यथा कर्तृकरणोपपदानामित्येव वदेत्। तथापि तदुक्तप्रयोजनासिद्धिरेवात्र दूषणमिति। एवं चेदशेषसुपेक्षस्य
संबन्धेपि न क्षतिरिति बोध्यम्। न फलमिति। तेन मुख्यगत्यर्थत्वाभावात्कथं कर्तरि क्तः कथं वा कर्मणि द्वितीयेत्यपास्तम्। यद्वेति। अत्रापि पक्षे फलानुकूलव्यापारो धा
त्वर्थ इत्यावश्यकमेव। अत्यासत्ते रगतित्ववादिनां मते तदर्थमावश्यकमिदम् ॥

द्वितीयाग्रहणस्येति। चतुर्थीत्येवसिद्धे तत्सामर्थ्यात्षष्ठीबाधकत्वमित्याशयः। प्रत्याख्यायेति। संदर्शनादिपरत्वेधात्वर्थस्यकर्मतयाकर्मणायमभिप्रैतीतिसंप्रदानत्वेचतुर्थ्या
तद्धूपरत्वेकर्मणिद्वितीयायाश्चसिद्धिमाश्रित्यतत्प्रत्याख्यातमाकरे। नित्येतीति। समाससमानार्थकवाक्याभावेनतत्त्वाभिमानः। अर्थद्वारकमिति। गुणवचनस्यशब्दत्वादिति
भावः। नन्वेवंकर्तृकरणेइत्येवसिद्धमतआह। रूढत्वेत्विति। धनरूढत्वेत्वित्यर्थः। अर्थैर्विभवाअपीत्यमरादितिभावः। एतदभिप्रायेणैवार्थग्रहणमितितात्पर्यम्। श्लक्ष्णनि
अकेनोरिति कृद्योगलक्षणषष्ठीनिषेधात्कर्मणिद्वितीया। यत्तुगत्यर्थकर्मणीतिसूत्रेद्वितीयाग्रहणस्यकृद्योगलक्षणषष्ठीबाधनार्थतामाहुः। तद्भाष्यविरु
द्धम्। भाष्येतत्सूत्रप्रत्याख्यायकृद्योगेषष्ठ्याएवस्वीकारादित्यन्यत्रविस्तरः। खट्वारूढइति। जाल्मोऽसमीक्ष्यकारीस्यादित्यमरः। वेदंव्रतानिचसमाप्यसमाव
र्तेनहिखट्वारोढव्या। ब्रह्मचर्यएवभूमिशयनार्होपियःखट्वामारोहतिसजाल्मः। रूढ्याऽयम्। तेनखट्वामारोढुमावानिषिद्धानुष्ठानपरः सर्वोपिखट्वारूढइत्युच्य
ते। अतएवाह। नित्येति। मासप्रमितइति। माङ्माने। आदिकर्मणिकर्तरिक्तः। इहप्रतिपच्चन्द्रेणनास्यत्यन्तसंयोगः। मुहूर्तमितिति। मुहूर्तव्यापीत्यर्थः। कालाध्वनोरत्य
न्तसंयोगइतिद्वितीया। तृतीयातत्कृतार्थेनगुणवचनेन। तत्कृतेनतृतीयान्तपरामर्शिनातदर्थोलक्ष्यते। तदर्थकृतत्वंगुणवचनस्यार्थद्वारकंविशेषणम्। ए
वंस्थितेफलितमर्थमाह। तृतीयान्तार्थेत्यादि। कृतोयोगुणस्तद्वचनेनेत्यर्थः। धान्येनेतिकरणेतृतीया। अर्थ्यतेइत्यर्थः। प्रयोजनम्। अर्थेनमर्थः अभिलाषोवा।
अर्थशब्दस्यरूढत्वेतुधान्येनेतिहेतौतृतीया। पूर्वसदृश। इहसमसदृशाभ्यांयोगेतुल्यार्थैरितितृतीया। अन्यैर्योगेहेताविति। अतएववचनाद्वा। इहसदृशग्रह
णंत्वर्थेषष्ठीसमासेनगतार्थत्वात्। नचतत्पुरुषेतुल्यार्थतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिदमितिवाच्यम्। सदृशप्रतिरूपयोःसादृश्यइतिसूत्रेणतत् सिद्धेः ॥
गुणयोगेहेतुत्वसंभवेपिसर्वत्रहेतुत्वोपपादनासंभवरूपारुचेराह। वचनाद्वेति। त्वर्थमिति। सदृशशब्दयोगेप्रतिपदोक्ततयातुल्यार्थैरितितृतीयानेनैवसमासोनतुभोजने
नहेतुनासदृशइत्यादौ। एतेनतत्रषष्ठीसमासेनासिद्धिःहेतोः षष्ठ्यर्थत्वाभावादितिपरास्तम् ॥

म शा०
१५०

अभिधेयपरमिति। ऊनार्थकलहं तृतीयायादिति सूत्रे व्याख्यानादूनार्थग्रहणं वदति रुतोक्तम्। ऊनार्थोन्युत्तरपदान्यर्थकलहशब्दे तृतीयान्तात्पराण्यन्तोदात्तानीति तदर्थः। तत्र हि प्रतिप
दोक्तत्वादस्यैव ग्रहणमतोऽत्राप्यर्थशब्दोऽभिधेयपर इति भावः। तृतीयेति सूत्रभाष्ये त्वत्र मर्थग्रहणं प्रत्याख्यातम्। अत एव समर्थसूत्रभाष्ये तृतीयातत्कृतेत्युपन्यस्योपादान
विकल इत्युदाहृतमुपादानेन कृतो विकल इत्यर्थः। खरविधायके व्याख्यानादर्थग्रहणे तु न भाष्यानुग्रहः। किं च तृतीयायादित्युक्त्या प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरेव वाचाकृत इत्याद्य
र्थकवाक्कलहाद्याविष्टमेवेति तदाशयः प्रतीयते कैयटस्य तु तत्र प्रमादः एव लेखकस्य त्रापज्झितम्। एरजन्तस्येति। ढ भ यथापि सूत्रपाठदर्शनादिति भावः। अस्य वार्त्तिकस्य समासप्रकरणेऽदर्शनादाह। एतच्चे

ऊनार्थेति। पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमभिधेयपरं तच्च ऊनशब्देनैव संबध्यते न तु पूर्वादिभिः समसदृशयोः पृथग्गु
पादानादिति भावः। भस्येया मिश्रीकरणम्। खरं विशदमभ्यवहार्यं भस्मम्। खरं कठिनम्। विशदं विविक्तावयवम्। यत्त्वत्र लपान्तस्यैरजन्तस्य
च भक्ष्यते स्तत्रैव प्रयोगात्। गुणान्तरेण। एतच्च वार्त्तिकं सर्वगुणकार्त्स्न्ये इति सूत्रे पठितम्। नृणामिति। अत्र द्विजशब्देन समासप्रसङ्गः। तदपे
स्याहि षष्ठी। श्रेष्ठत्वं च द्विजेतरमनुष्येभ्यः। तेषां सामान्यशब्देनोपस्थिततया तान्विहायोपस्थितकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। अथ कथं पुरुषोत्तम
इति। यस्मान्निर्धार्यते यश्चैकदेशो निर्धार्यते यश्च निर्धारणे हेतुस्तत्त्रितयसंनिधौ सत्येवायं निषेध इति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयटः॥ ति। अत्र द्विजशब्देनेति। नरसंबन्धी द्विजस्त्व
दितरमनुष्येभ्यः श्रेष्ठ इति बोधः। द्विजनरसमुदाययोरवयवावयविभावः संबन्धो द्विजेतरमनुष्येभ्य इत्यध्याहारः। यतः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम्। गुणादिभिरिति
निवृत्त्या तथैव लाभात् तत्र पृथक्करणं स्वघटितसमुदायघटकस्येतरेभ्य इति मते इदम्। ये तु व्यावर्त्यत्वात्मकः संबन्धो निर्धारणविभक्तेरर्थः। नृणामित्यस्य च द्विजेतर
मनुष्यपरता। तदन्यावृत्तश्रेष्ठत्ववान् द्विज इति बोध इति वदन्ति तन्मते श्रेष्ठशब्देन समासप्राप्तिर्बोध्या। तद्ध्वनयन्नाह। कथं पुरुषोत्तम इति॥ पूर्वमते तु पुरुषस्योत्तमेन सामर्थ्य
दुरुपपादम्। उत्तमत्वस्य निर्धारकगुणत्वात्। निषेध इति। इदमुपलक्षणं तत्रैव निर्धारणषष्ठ्या अपि बोध्यम्। एवं च संबन्धसामान्यषष्ठ्याऽत्र समास इति भावः ॥

राम:
१५०

सामान्यतएव षष्ठीसमासनिषेधयोः प्रवृत्तिरिति वैतण्डिकमतमभ्युपेत्याह । पदेति। सञ्ज्ञायामिति समास इति। हलदन्तादित्यलुक्। तुनालुकि सञ्ज्ञात्वभङ्गापत्तेः। कृतालुकः स
ञ्ज्ञात्वेहितेन नतस्य साधुत्वान्वाख्यानम्। अतएव रघुनाथादौ णत्वं न। सर्वनामानीत्यत्र निपातनाभ्युपगमाभावइत्यस्यायमाशयः। स्वायत्तसञ्ज्ञाकरणे शास्त्राननुगततायाएव कर्तुमौचित्येन
कृतणत्वस्यैव सञ्ज्ञात्वेनोच्चारणं तादृशस्यैव साधुत्वार्थम्। तदुक्तम्। बाधकान्येव निपातनानीति सञ्ज्ञायां न दिजदन्तादि तु नेष्यत एव अभिधानलक्षणाः कृत्तद्धितसमासा इत्यक
इति द्विवचनविभज्येति सूत्रे कैयटः। यद्वा पुरुषेषूत्तम इति निर्द्धारणसप्तम्याः सञ्ज्ञायामिति समासः। ननैवं न निर्द्धारण इति व्यर्थम्। स्वरे भेदात्। सप्तमीसमासे हि पूर्वपद
प्रकृतिस्वरः। षष्ठीसमासे तु अन्तोदात्तत्वं स्यात्। पूरणगुण। अत्र प्राचोक्तम्। तदर्थैः षष्ठी न समस्यत इति। तन्न्यूनम्। सर्वं हि सुहितानामेव ग्रहणं स्यात्। तावतामेवार्थशब्दे
न समस्तत्वादिति ध्वनयन्नाह। सदादिभिश्चेति। अत्र व्याचख्युः। पूरणार्थशब्दः प्रत्यय एव गृह्यते कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययादिति। तन्मन्दम्। न हि प्रत्ययविशेषाणां पूरणार्थत्वं
टिघुभादिवत्सञ्ज्ञासूत्रैर्लब्धमस्ति येनोक्तपरिभाषावकाशमासादयेत्। किं तर्हि पूरणप्रत्ययान्ताः [illegible] एवेह गृह्यन्ते। ननु पूरणोऽप्यनादिशब्दा इति चेन्नोपेचेत्याद पूरणमि
तिनिर्देशादित्यवधेहि। तेन कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरित्यादिसिद्धम्। कथं तर्हि नानुव्रुषष्ठाङ्कितरैकतानीति। प्रमाद एवायमित्येके। वस्तुतस्तु उञ्छेषु षष्ठः उञ्छषष्ठात्मकः षष्ठ इति वा व्याख्येयो
यम्। यत्तु पूरणेतिस्वर्यते तेनाधिकारावगतिः। अयंतु भागार्थकान्प्रत्ययान्त इति। तन्न। अनुप्रत्ययान्तेनापि निषेधस्य द्वितीयतृतीयेति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टत्वात्। अत एव भिस्सा द्वितीय
मित्यादावन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात्समास इति तत्रोक्तम्। नच ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यत्र समासप्रसङ्ग एव नास्ति। ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवान्वयात्। ब्राह्मणस्य ये दन्ता स्ते शुक्ला इत्यर्था
इत आह। पदेति। शुक्लशब्द एवेह विशेष्यसमर्पक इति भावः ॥
र्चैरिचकारके इत्यत्र भाष्योक्तेरितिदिक्। पूरणार्थत्वम्। तत्सञ्ज्ञकत्वम्। कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्य सञ्ज्ञाविषयत्वादितिभावः । —— उञ्छेषिति। अधिकरणे सप्त
मी। पादपूरणमिति निर्देशेन पूरणेन निषेधस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते। तेन कुम्भपूरणभवः पटुरुच्चैरित्यादि उञ्छषष्ठेत्यादि च सिद्धमित्यन्ये। भाष्ये एवेति। स्वच्छन्दस्वीतित्वकल्पनं भाष्यविरुद्धमितिभावः ॥

उक्तोदाहरणस्येति। ब्राह्मणस्य शुक्लादृत्यस्येत्यर्थः। गुणवाचितयेति। सदा गुणवाचितयेत्यर्थः। पूर्वग्रन्थेति। पूर्वं स्तेन समासप्रतिषेधस्योक्तत्वेन पुनस्तेन तत्स्वीकारो विरुद्ध इति भावः।
उक्तोदाहरणस्येति। ब्राह्मणस्य शुक्लादृत्यस्येत्यर्थः। गुणवाचितयेति। सदा गुणवाचितयेत्यर्थः। पूर्वग्रन्थेति। पूर्वं स्तेन समासप्रतिषेधस्योक्तत्वेन पुनस्तेन तत्स्वीकारो विरुद्ध इति भावः। गुणमेवेति। न गुणिनमित्यर्थः
भावप्रत्ययान्त एवेति। भावप्रत्ययान्तः सन्योगुणमेवाहेत्यन्वयः। तदाह। तदभावे गुणं गुणिनं चेति। घटस्य शुक्लो घटः शुक्ल इत्युभयविधप्रयोगदर्शनादिति भावः। गुणमेवेति। न गुणिनमित्यर्थः। निष्कृष्ट
। क्लिष्टमिति। भावप्रत्ययान्तो गुणवाचीति शब्देनाक्षरमर्यादया तदर्थालाभात्क्लेशः। पुनरुक्तीति। शुक्लादिरेवेत्यनेनैव गन्धादिभिर्न निषेधः इत्यर्थालाभेन सदेत्यादि पुनरुक्तिग्रस्तमित्यर्थः। निष्कृष्ट
यत्तु भावप्रत्ययान्तो गुणवाच्यत्र निषिध्यते इति प्राचोक्तम्। तन्न। उक्तोदाहरणस्य भाष्यरूढस्यासंगतिप्रसङ्गात्। यदपि सदा गुणवाचिनो न निषेध इति। तदपि न। भावप्रत्ययान्त
स्य गुणवाचितया पूर्वग्रन्थविरोधात्। यत्तु व्याचक्षते। भावेत्यादेर्भावप्रत्ययान्त एव निषिध्यत इति नार्थः किंतु भावप्रत्ययान्त एव सन्योगुणमाह। तदभावे तु गुणं गुणिनं च स शु
क्लादिरेव निषिध्यते सदेति। अन्तरेणापि भावप्रत्ययं यो गुणमेव वक्ति गन्धादिशब्दस्तस्य न निषेध इति। तदपि क्लिष्टं पुनरुक्तिग्रस्तं च। काकस्य कार्ष्ण्यमित्यादावव्याप्तं च। उक्तव्या
ख्यायां हि शुक्लादीनामेव निषेधो लभ्यते न तु शौक्ल्यादीनाम्। न हि शौक्ल्यादिशब्दाः भावप्रत्ययं लब्ध्वा निष्कृष्टं गुणमाहुः। न वा तदभावे गुणं गुणिनं च किंतु अन्तरेणापि भाव
प्रत्ययं गुणमात्रपरत्वाद्रूपरसगन्धादिशब्दतुल्या एव। न च शौक्ल्यमिति कार्ष्ण्यमिति भावप्रत्ययोस्त्येवेति वाच्यम्। तस्य शुक्लरसादिशब्दैर्लब्धत्वेपि शौक्ल्यादिश
ब्दैरलब्धत्वादन्यथा तदभावेत्वित्यादिस्वग्रन्थेनैव सह विरोधापत्तेरिति अवहितैराकलनीयम्। यदि तु प्राचो ग्रन्थोपि योज्य इत्याग्रहस्तर्हीत्थं योज्यताम्। सदेत्या
दितावद्यथाश्रुतम्। चन्दनगन्ध इत्युदाहरणं च। अस्यापवादं प्रथममाह। भावेति। ननु अस्तु नामैषयोजना आकरग्रन्थात्तु कथमेतावान् सिद्धान्तो लब्ध इति चेत् शृणु। सू
त्रे गुणार्थ इत्यनेन केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य च प्रतिपादको गृह्यते। व्याप्तिन्यायात् काकस्य कार्ष्ण्यं ब्राह्मणस्य शुक्ला इति द्वेधा भाष्ये उदाहरणाच्च॥ ७ गुणमिति। गुणमेव नाहुः किं
तु गुणगतां जातिमाहुरित्यर्थः। तुल्या एवेति। तेन तत्र निषेधाप्राप्तिः इष्यते च तत्र स भाष्यादिसम्मतत्वादिति भावः। स्वग्रन्थेनैवेति। तत्र हि स शुक्लादिरेवेत्युक्तम्। अस्यापवादमिति।
भावप्रत्ययान्तः सदा गुणवाच्यप्यत्र निषिध्यत इति तदर्थ इति भावः। केवलस्य गुणस्येति। भावप्रत्ययान्तो न्यश्च गृह्यते इति भावः। तेन ब्राह्मणस्य शुक्लो रूपमित्यत्रापि निषेध इति बोध्यम्।

तत्स्यैश्च गुणैरिति। इदं षष्ठीति सूत्रे भाष्ये। तत्र गुणमात्रे तिष्ठन्ति वाचकतया न गुणिनि ते तत्स्थास्तैर्गुणैः गुणबोधकैः शब्दैरित्यर्थः। गन्धत्वेनेति। गन्धशब्देनेत्यादिः। गन्धशब्दात्तेन रूपे
ण प्रतीयमानो गन्धः शुक्लादिशब्दाच्छुक्लगुण इव न गुणिसामानाधिकरण्येन तद्विशेषणतया प्रतीयते किंतु स्वप्रधानः स्वनिष्ठविशेष्यतावानेव प्रतीयत इत्यर्थः। तात्स्थ्यमिति। गु
ण सामानाधिकरण्येनैव गुणवाचकत्वमित्यर्थः। अदर्शनादिति। गन्धं मालतीकुसुममित्यप्रयोगादित्यर्थः। न तत्स्येति। घटः शुक्ल इत्यादौ गुणिसमानाधिकरणगुणस्यापि
चन्दनगन्ध इत्यादौ तु निषेधे प्राप्ते तत्स्यैश्च गुणैरिति वचनेन समासः प्रतिप्रसूयते। गन्धत्वेन हि प्रतीयमानो गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः। किंतु स्वप्र
धान एवेदमेव तात्स्थ्यम्। ननु वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानिति प्रयोगादर्शनादयुक्तमिदमिति चेन्न। तत्र हि गन्धानिति न गुणशब्दः मालतीकुसुमादिष्व
दर्शनात्। किंतु चन्दनत्वादिजातिनिमित्तकोऽन्य एव सः। तस्माच्चन्दनगन्ध इत्यत्र तत्स्थत्वं सुस्थमेव। एवं घटरूपमित्यादावपि। सुरभिशुक्लादयः शब्दा
स्तु न तत्स्थगुणप्रतिपादकाः। एवमपि शौक्ल्यसौरभादिभिः शब्दैः सह समासो दुर्वार इति चेन्नैवम्। तैर्हि शुक्लत्वादिप्रकारक एव गुणबोधः। तद्रूपापन्नानां
च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्त्येव। शुक्लः सुरभिरित्यादाविति दिक्। फलानामिति। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। ब्राह्मणस्य कृत्वेति। तादर्थ्यरूपसंब
न्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी। ब्राह्मणसंबन्धिनी या क्रिया तदनन्तरमित्यर्थः। इत्यादीति। तथा च भट्टिः। यत्कृते रीन्निग्रह्णीमः। आदेयाः किं कृते भो
गाः कुम्भकर्णत्वया विनेत्यादि। अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे सर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगोऽपि इहानुकूलः ॥ ७ तैः प्रतिपादनादित्यर्थः। शौक्ल्येति। तैः सर्वदागु
ण्यसमानाधिकरणस्यैव गुणस्य प्रतिपादनादिति भावः। सामानाधिकरण्यमस्त्येवेति। गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादकशब्दावाच्यगुणवाचकत्वं तत्स्थत्वं नैवं शौक्ल्यादिशब्दास्ते
षां गुणिसामानाधिकरण्येन प्रतिपादकशुक्लादिशब्दवाच्यगुणवाचकत्वादिति दिक्। तादर्थ्यरूपसंबन्धस्येति। अत एव गुर्वर्थशब्दस्य गुरोरिदमिति विग्रहप्रदर्शनं भाष्ये। सर्वपश्चादिति। ततः
पश्चादिति भाष्यप्रयोगो आद्यादित्वात्पञ्चम्यन्तात् तसि पपचौ तद्योगे पञ्चमी कल्पनेमानाभाव इति भावः। भाष्यप्रयोगोपीति। प्रकृतसूत्रस्य भाष्यस्वरसोपीत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् ॥

म. भा. कैयटेनि। उक्तमत्रारुचिबीजम्। तत्त्वेन त्विति। अत्रापि शेषषष्ठ्यान्तस्वरभेदस्तत्प्रतिकारकषष्ठ्यामस्त्वेव समासनिषेधश्चाविशेषादुभयोरपीति भावः। सतिसमासे इति। षष्ठीसमासे
१५२ इत्यर्थः। षष्ठ्यन्तत्वेनोभयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति भावः। पाठक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्येत्येतत्तत्र षष्ठीसमासेपि सुवच
मित्यत्र बोध्यम्। व्यवस्थेष्यत इति। पूर्वनिपातव्यवस्थेष्यत इत्यर्थः। तच्चेति। तद्व्यवस्थापकं वाक्यमित्यर्थः। अप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासेपि सुवचमिति योजना
एवं चास्याप्यभावे वाहुलकात्तत्कार्यमिति भावः। तत्रकौण्डिन्येति। आसीदित्यध्याहारेण धातुसंबन्ध इति भूते क्त इति। ...व्याख्यम्। सुरासुरैः पूजितोस्तीत्यादौ दोषात्। तेनेतीति। अन्यथा वर्तमाने क्तप्रत्य
यस्तितइति। कैयटहरदत्तौ तु अव्ययप्रतिषेधे तृजन्तस्योपरि तूदाहरन्तौ अत एवैनापि निषेधमन्येन। स्वरभेद इति। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण तित्स्वरस्यैवावस्थानात्। अन्त
स्वरितइष्टः। तस्येन तु मध्योदात्तत्वं स्यादिति भावः। तत्स्रुकःस्येत्यादि। यत्तु प्राचा उदाहरणमाह राज्ञेनस्त्वस्येत्यादि यत्तु समर्थनं सति समासे पूर्वनिपातानियमः स्याद्विशेषणसमास
स्तु स्यादेवेति। अनेदं वक्तव्यम्। विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्व्यवस्थार्थं प्राप्नोत्यप्रधानमुपसर्जनमित्यन्वर्थतामाश्रित्य द्रव्याश्रितत्वेन गुणादीनामप्राधान्यात् द्रव्यापेक्ष
या गुणादीनां विशेषणतेति व्यवस्थेष्यते तच्च षष्ठीसमासेपि सुवचमिति किं तन्निषेधेनात्तेन च पूजायाम्। पूजाग्रहणमुपलक्षणमिति व्याचष्टे। मतिबुद्धीति। भूत इति। न च वक्त
कौण्डिन्यन्यायेन मत्यादिभ्यः क्तस्य वर्तमानकालो भूतकालतां बाधत इति वाच्यम्। तेनेत्यधिकारे उपज्ञात इति निर्देशेन बाधज्ञापनात्। ॥ ७ यत्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठ्याद्वारत्वेनो
पज्ञातशब्दयोगे तृतीयान्तत्वासंभवः। नैवमर्थान्तरे तृतीया पूर्वोत्तरत्र कर्तृतृतीयायाः निर्णयात्। सामान्यविशेषकत्वस्यैवेति। विधेयविषय एवायं न्यायो नानुवाद्यविषये इति सामान्यतो ज्ञा
प्यत इत्यर्थः। परे त्वाहुः। तत्र कौण्डिन्यन्यायेन वर्तमाने क्तेन भूते क्तो बाध्यत इति वक्तुमशक्यं यतस्तत्र कौण्डिन्यन्यायो येन नाप्राप्ते इत्यनेन समानविषयः। नाप्राप्ते इत्यादिनेतत्र क्तादानमारभ्यते इ
ति तेन युक्तो दधिबाधः। प्रकृते तु न सः अप्राप्तायामेवाप्त्वोपधावृद्धौ अचामादिवृद्धिरारभ्यते सौश्रुत इत्यादावतो न तत्र कौण्डिन्यन्यायेन तयात्तयोर्बाध इति तद्धितेष्वचामिति सूत्रभाष्योक्तेः। अतो वर्तमा रा. भ.
नक्तस्य भूतक्तेनाप्राप्तेनारम्भात् वर्तमानत्वभूतत्वयोर्युगपद्विवक्षाया असंभवात्। यदीदं न स्यात् वर्तमाने लट् स्यादिति न स्यैवायमपवादो न्यायेन तु भूते क्तस्येति दिक् ॥ १५२

अनुन्यासकार इति। मत्यादिसूत्रेऽपि षष्ठ्येव। कारकषष्ठ्या एव नित्यादियोगे तस्याः प्रतिपदविहितत्वादिति भावः। एतेनेति। उक्तप्रकारद्वयेनेत्यर्थः। कथं तर्हीति। किमोऽस्य चिकार षमित्यर्थाभिप्रायेण प्रश्नः। स्यादिति। कर्त्रर्थतृजकाभ्यां कर्मषष्ठ्येव समासप्रतिषेधस्तेनेति भावः। परिशेषितेनेति। कर्मातिरिक्ते निषेधेन कर्मणि परिशेषितेत्यर्थः। विधिरूपे णेति। अयमेव पक्षो युक्त इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। उपरञ्जकत्वमात्रम्। बाधाभावेन संभवमात्रम्। नयादिस्य इति। अनेनारुचिः सूचिता। तद्वीजं कर्मणि चेति सूत्रस्थभाष्यविरो
वचनान्तार्थस्तु पक्षः। पूजितो यः सुरासुरैरित्यादिप्रयोगानुरोधेन सामान्यविषयकत्वमेवन्याय्यत्वादित्यनुन्यासकारः। अन्ये तु कारकषष्ठ्या एव समास
निषेधोऽयम्। शेषषष्ठ्यां तु समासः इत्याहुः। एतेन कलहंसरामम दितः कृतवानिति भट्टिप्रयोगोऽप्यात्। इदमेषामिति। क्तोऽधिकरणे चेति क्तः। अधिकरणवाचिन
श्चेति कर्तरि षष्ठी। अधिकरणेनेत्येतल्लिङ्गेसु महर्षिपिप्पाविग्रहणस्य स्पष्टार्थम्। कथं तर्हि किं इत्तंयद्धत्तमिति। नायमधिकरणे क्तः किंतु कर्तरि। किमा
दृष्टमित्यस्य यमित्यर्थः। कर्मणि च। यद्यत्र याकाचन कर्मणि षष्ठी गृह्येत तर्हि तृजकाभ्यां निषेधोऽनर्थः स्यात्। तस्मादव्ययानामनेकार्थत्वादितीत्यर्थे चशब्दोऽयम्।
तदाह। कर्मणीति। यः षष्ठीति। सप्रम्यैकवचनान्तं पदमुच्चार्य या षष्ठी विहिता परिशेषितावेत्यर्थः। नियमसूत्राणां विधिरूपेण निषेधरूपेण वेति द्वेधा प्रवृत्तेः स्वीकृत
त्वात्। तृजकाभ्यामित्यत्र कर्तरीति कर्मणि विशेषणमानन्तर्यतः। अव्यभिचारात्। तथापि उपरञ्जकत्वमात्रमभिप्रेत्याह। कर्त्रर्थे इति। जयादित्यस्तु कर्तृषष्ठ्या इति व्याच
ष्टे। तन्मतेन तु न सा शेषे इति कल्प्यं स्यात्। किंच कर्तृग्रहणं तृजकयोरेव विशेषणमिति युक्तं तयोः श्रुतत्वात्। न तु षष्ठ्या इति भावः। शेषषष्ठ्यंति। केचित्तु जनिकर्तुः प्र
कृतिरित्यत्र प्रयोजकोऽपि हेतुरेवेति निर्देशादनित्योऽयं निषेध इत्याहुः। न्यासकारस्त्वाह। तन्नन्तमेतत् ॥
धः। तत्र हि कर्मषष्ठीमात्रे तन्निषेधे स्यैवं पर्यमापादितम्। आदृ इति। अत्रारुचिबीजं ताभ्यां कारकषष्ठ्येव निषेध इति प्रत्यासत्तिलभ्यार्थस्यैव ज्ञापनमुचितम्। एतत्।
त्रिभुवनविधातुरित्येतन्। तानुबन्धकस्येति। तस्य विधानेऽप्यावर्त्यस्य इति भावः। मतान्तरे सानुबन्धनिर्देशः कर्तरीति वक्तव्यमित्यर्थः। अन्यथा तु स्वाह चर्याकर्त्रर्थे कर्मैव ग्र

अतएवेति। अन्यथा नकर्मधारयान्मत्वर्थीय इत्यनेन तन्निषेधाकल्पनलाघवमूलके नप्रसङ्गः स्यादिति भावः। अत एवाष्ठशुशब्दान्मत्वर्थीयो नेति रक्षत इति सूत्रभाष्ये उक्तं स्थल
स्ते तु न दोषः। कर्मधारयान्मत्वर्थीये कृते योऽर्थः प्रतीयते तस्मिन्बहुव्रीहिणा लभ्ये हि लाघवचिन्ता नान्यथेति तात्पर्यम्। कृष्णसर्पवानिति। अत्र हि जातिविशेषवान्प्रतीयते न
तथा प्रतीतिर्बहुव्रीहौ। सर्वधनीत्यादि तु व्रीह्यादिपाठात्सिद्धम्। अदण्डी अवाग्मीत्यादौ मत्वर्थीयान्तेन नञ्समासः बहुव्रीहिणा दण्डसंयोगनिषेधस्य सम्यग्बहुभाषित

न लोके तिषष्ठीनिषेधस्त्वनित्यः। त्रकाभ्यामिति वक्तव्येत्वचः सानुबन्धकस्य ग्रहणाज्ज्ञापकादिति। पूर्वापराः एकदेशशब्दोऽवयवे रूढः। अतएव तस्य क
र्मधारयत्वेपि तनो मत्वर्थीयः कृष्णसर्पवान्वल्मीक इतिवत्। यद्यपि हरणक गोपूर्वादिति ठञ् प्राप्तस्तथापि अतएव निर्देशादिनिस्तदेतदाह। अवयविनेति। ननु
किमनेन सूत्रेण कर्मधारयेणैव पूर्वकाय इति सेत्स्यति। उद्धृकायवत्। समुदायेवृत्ताः शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायादत आह। षष्ठीत्यादि। तथा च कायपू
र्व इत्यादिप्रयोगव्यावृत्तये सूत्रमिति भावः। नन्विह षष्ठी तु दुर्लभा। अन्यारादिति पञ्चमीप्रसङ्गात्। तत्र हि दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन संप्रत्यदि
ग्वृत्तिनापि योगे पञ्चमी स्वीकृतेति चेत्सत्यम्। अवयववृत्तिभिर्योगे षष्ठ्येवेष्यते तस्य परमाम्रेडितमिति लिङ्गात्। पूर्वं नाभेरिति। नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्यावयव इत्यर्थः। ना
भेरिति दिग्योगलक्षणा पञ्चमी। अत्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः न त्वेकदेशिनी। अतो नाभ्या सह समासो नेत्यर्थः। कायेन तु स्यादेव पूर्वकायो नाभेरिति। पूर्वशब्दस्य निराकाङ्क्षापे
क्षत्वात्तदधाच्च ॥

त्वनिषेधस्य चानवगमात्। असुब्वतोङ्ग स्येति प्रत्ययस्यात्त्वत्रस्य भाष्यप्रयोगेण कविलापनानादरोपि स्यन्यत्। उर्ध्वादावयववेका पशब्दप्रवृत्तौ बीजमाह। समुदाय
इति। तथा चेति। इदं त्वत्याद्यनुसारेण सूत्राशयवर्णनमात्रम्। परवल्लिङ्गमिति सूत्रस्य भाष्यानुसरत्याभिधाने षष्ठीसमासमाद्यत एवेति लभ्यते तच्चोपरिष्टात्स्फुटी भविष्यति। नाभेर्यद्दृति। नाभ्यव
धिक इत्यर्थस्तदाह। दिग्योगलक्षणेति। ननु पूर्वशब्दस्य नाभिसापेक्षत्वात्कथं समासो तत आह। पूर्वशब्दस्येति। प्राधान्याच्चेति। प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिरिति भावः ॥

समुदायेति। अत्र समुदायावयवः पूर्व इति बोध्यः। एकदेशिसमासं विनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैकदेशपूर्वकस्यास्यैव तत्र ग्रहणमिति भावः। इति भाव इति। इत्य
भिमान इत्यर्थः। यथाश्रुतसूत्राशयवर्णनाभियुक्तानां ज्ञापकवादिनामिति भावः। एतत्सूत्रप्रत्याख्यानात् भाष्यरीत्या तु तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया न प्रवृत्तिः। कर्मधार
येणैव सर्वप्रयोगसिद्धेः। तत्रैवार्थे च साधुत्वं यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्। षष्ठीसमासस्तु तद्विषयेनभिधानाद्दारणीयः। यद्वेदं एव सः ज्ञापकस्य च नोपयोगः। तद्ध्वनयन्नव्यस्यति
पूर्वं छात्राणामिति। समुदायसमुदायिसंबन्धे षष्ठी। बहुवचनं तु उद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षया। यथा छात्राणां पञ्चम इति। ततः छात्राणामे
कदेशित्वे सत्यपि एकत्वसंख्याविशिष्टाभावान्न समासः। सर्वोपीति। पूर्वादिभिन्नोपीत्यर्थः। ज्ञापकादिति। न ह्यन्यथा सायपूर्वत्वमह्नस्योपपद्यतेन
चोर्द्धकायवत् सामानाधिकरण्येन निर्वाहः शङ्क्यः। अहः सर्वैकदेशेत्यादिना विहितसमासान्तस्य च अह्नोह्न एतेभ्य इत्यह्नादेशस्य चैकदेशिसमासं वि
नानुपपत्तेरिति भावः। इत्याहुरिति। न चैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इत्यादि न सिद्ध्येदिति वाच्यम्। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। यत्तु प्राचोक्तम्। सर्वेणैकदे
शेनाह्नः समास इति। तन्न। एकदेशस्य तृतीयानिर्दिष्टस्य परनिपातापत्तेः धर्मिग्राहकमानविरोधात्। यदपि पाठान्तरम्। सर्वेण एकदेशिनाह्न इति। तदपि न। अह
रेव ह्येकदेशि। न च तेनैव तस्य समास इति संभवति। अर्द्धं नपुंसकम्। नित्यं क्लीब इति। अर्द्धमिति निर्देशादेव क्लीबत्वे लब्धे नपुंसकग्रहणं नित्यनपुंसकत्वार्थमित्यर्थः। ख
ण्डमात्रवाची तु त्रिलिङ्गः। भिन्नं शकलखण्डे वा पुंस्यर्द्धोऽर्द्धे समेंऽशके इत्यमरः। अत्र वा पुंसीति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते। तत्र शकलखण्डे इति रूपभेदात् क्लीबत्वे निर्णीते वा वचना
त्पुंस्त्वविकल्पेऽस्त्रियामिति फलितम्। न च खण्ड इति स्त्रीलिङ्गमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात्। शकलखण्डास्त्रीति निर्देशेनैव निर्णया
त् ॥ ७ ॥ एषां प्रत्याख्यानमिति दिक्। निर्देशादेवेति। न च शब्दपरत्वेपि तुर्यार्णीतिवन्नपुंसकोच्चारणसत्वेन तेन क्लीबग्रहणसिद्धिरिति वाच्यम्। योगविभागपूर्वकमर्द्ध
मिति निर्देशेन तल्लाभ इत्याशयात्। भिन्नलिङ्गत्वमुपपादयति। शकलश्चेति। निर्देशेनेति। शकलखण्डे इति निर्देशेनेत्यर्थः ॥

इति भाष्यं तूपलक्षणमिति भा

लभ्येते इति। तेन खण्ड्यमानत्वान्निन्यलिङ्गत्वं सिद्धम्। अत एव दन्तार्धं भाभ्यात्पतितमित्यादयः प्रयोगा उपपद्यन्ते। अवयववाची पुंलिङ्ग इति भाष्यं तूपलक्षणमिति भा

व। अन्ये तु भाष्यानुरोधेन कोशो वा पुंसीति पूर्वान्वयेन दन्तार्धमित्यादौ समांशवाचित्वाभिप्रायेण नपुंसकत्वम्। शरीरार्धं हरामिति वस्तुतः समासः। स्त्रियां प्रयोगादर्शनाभावस्त्वेतौ

तु। प्राप्तमिति। लब्धोक्तविग्रहे निश्रमिति भावः। ननु पिप्पलीनां बहुत्वाद्बहुवचनं कुतो नेत्यत आह। परवदिति। विशेष्ये क्यादिति। अर्धस्य विशेष्यस्यैकत्वादित्यर्थः। मा

अर्धमिति रूपभेदात् पुंस्त्वानवगतौ सत्यां नपि वा पुंसीति विकल्पेनाविशेषात्क्लीबे नपुंसकेऽलभ्येते। प्राग्वदिति। अवयविना समस्यते इत्यादीत्यर्थः। अर्धं पिप्पलीनामिति।

इहार्धं पिप्पलीति षाष्ठी परवल्लिङ्गातिदेशोऽपि वचनातिदेशाभावात्। विशेष्ये क्याच्चेति भावः। कथं तर्हि अर्धं पिप्पल्य इति। अर्धानि पिप्पलीनामिति विग्रहे मा भूत्। एव

इहार्धपिप्पलीति षाष्ठी परवल्लिङ्गातिदेशोऽपि वचनातिदेशाभावात्। विशेष्ये क्याच्चेति भावः। कथं अर्धपिप्पल्य इति। एकदेशिनेति किम्। अर्धं पशोर्देवदत्तस्य। अत्र देवदत्तः स्वामी न त्ववयवीति न तेन समासः। ए

कदेशसमुच्चये तु भवितव्यमिति। अर्धं पिप्पलीनां चार्धं पिप्पलीनां चेत्यादिविग्रहात्। एकदेशिनेति किम्। अर्धं पशोर्देवदत्तस्य। एकदेशः शब्दावयवे पि वर्तन्ते इति न्यायात्। समप्रविभागादन्यत्र हित

तत्सूत्रे परवल्लिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथा हि। अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम्। समुदायेऽदृशः शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते इति न्यायात्। समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम्। षष्ठी

प्रार्थेन गतिः। अर्धाहारः। अर्धं नरतीयम्। अर्धं वैशसम्। अर्धोक्तमर्धं विलोकितमित्यादिदर्शनात्। समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं सूत्रमिति वाच्यम्। षष्ठी

समासस्यापीष्टत्वादिति। तथा च कालिदासः प्रायुङ्क्त। प्रेमणा शरीरार्धहरां हरस्येति। द्वितीयतृतीयेति निषेधं बाधित्वेति ॥

समासस्यापीष्टत्वादिति। तथा च कालिदासः प्रायुङ्क्त। प्रेमणा शरीरार्धहरां हरस्येति। एकदेशिसमासस्य विधायकं सूत्रमित्यर्थः। ज्ञातावेकवचनं नेनस्तत्रय

भूदिति। अवयविना एकत्वाभावादिति भावः। खण्डसमुच्चयेऽपीति। एकशेषेणेति भावः। एतत्सूत्रमिति। एतस्यैकदेशिसमासस्य विधायकं सूत्रमित्यर्थः। ज्ञातावेकवचनं नेनस्तत्रय

मित्यर्थः। अर्धपिप्पलीत्युपलक्षणं सूत्रे योदाहरणस्यैकदेशिसमासो नारभ्यते इति तत्र भाष्ये उपक्रमात्। इष्टत्वादिति। तथा च तत्रैव भाष्यम्। दृश्यते स्व पिप्पल्यर्धमिति। प्रयो

गस्यैतद्भाष्यविरोधादर्धपिप्पलीत्यत्रैकदेशिसमासेन समस्तो षष्ठीसमासो न भवतीति द्वितीयतृतीयेति सूत्रस्य भाष्ये एकदेशयुक्तिरिति आहुः ॥

द्विगुप्राप्तेति। तद्धि एषु तत्पुरुषेषु परवल्लिङ्गतानिषेधकम्। तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानेऽर्थादेव प्रत्याख्यानं तस्येति भावः। त्रिसूत्रीमिति। उक्तरीत्या कर्मधारयेण सिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः। एवं हि तत्र भाष्ये तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते एकदेशिग्रहणात्सिद्धम्। इहैकदेशिनो रितिवक्ष्यामि। तदेकदेशिग्रहणं कर्तव्यं न कर्तव्यम्। एकदेशिसमासो नारभ्यते। कथमर्द्धपिप्पलीति समानाधिकरणे भविष्यति। अर्द्धं चासौ पिप्पली चेति। षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति। इष्यत एव षष्ठीसमासः। अपूपार्द्धं पिप्पल्यर्द्धमिति इति। भक्त्यादिपरे स्त्रीलिङ्गे

भाष्यकारस्तु परवल्लिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादिवार्त्तिकं पूर्वापर[illegible]दि त्रिसूत्रीं च प्रत्याचख्युः। तन्मते भिक्षाद्वितीयादि सिद्धये पूर्वत्यादिनिषेधस्यानित्यत्वमाश्रयणीयम्। सञ्ज्ञाप्रमाणत्वादित्यादिनिर्देशानां सामान्यापेक्ष[illegible]पकात्। एवं सति तान्युक्तषष्ठ्यपि सिद्धम्। प्राप्तापन्ने। अत्र चकारेण विधेयसमुच्चयार्थेनाकारप्रश्लेषानुमानात्। प्राप्तापन्ने समस्येते। अच। अत्वं च तयोः स्यादिति भाष्ये स्थितम्। अत्र चकारात्पूर्वमेवाकारं छित्वा सौत्रत्वात्प्रकृतिभावो नेति प्रोक्तः। इमं क्लेशं परिहरन्नाह। द्वितीयया अ इति। प्राप्तास्त्रीति। एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा प्राप्तापन्नयोः शब्दन्तयोरपि समासः। कालाः परिमाणिना। परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाणं परिच्छेदकं तद्वान्परिमाणी तदाह। परिच्छेद्यवाचिनेति। काला इति। कालविशेषवाचकादित्यर्थः। कालसामान्यस्यापि परिच्छेदकत्वात्। मासो जातस्येति। षष्ठीसमासे प्राप्ते वचनम्। ननु जातः पुरुषस्तस्य च हस्तवितस्त्यादिकं परिच्छेदकं न कालस्तस्य कियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति चेत्सत्यम्। साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्द्वारा देवदत्तं परिच्छिनत्ति। मस्य हि जननादूर्द्ध्वं मासो गतः समास जात इति व्यवह्रियते ॥

अतुर्थ्या। द्विशब्देन [illegible] नात्स मास एवनेति तत्रैकदेशिसमासे चतुर्थीमिद्येति कर्मधारये तु पुंस्त्वे चतुर्थमिक्षेति भेद इति न शङ्क्यम्। इत्यादीति। आदिना लोभ्ये चेत्याद्यपूरणमित्यादेः संग्रहः। इमं क्लेशमिति। न चात्र पक्षे तस्मञ्च वद्धितप्राप्तापन्नाभ्यामन्च पक्षे यः सौत्रत्वकल्पनस्येतोऽधिकक्लेशत्वमिसमिमानात्। तद्वानिति। परिच्छेद्य इत्यर्थः। तद्द्वारेति। तत्परिच्छिनत्ति यस्माद्धि पुरुषस्य परिच्छेद इत्यर्थः। तदाह। यस्य हीति ॥

परिच्छिन्नस्यैवेति । तावत्कालातीतजननाश्रयत्वेनेति भावः । द्योतयितुं यस्य स इति । गुणीभूतमपि यच्छब्दार्थं तच्छब्देन परामृश्यतस्समासजातपदप्रतिपाद्यताप्रदर्शनेन
म॰ प्र॰ मासिकजातस्य
१५। धोनमामिति भावः । यस्य स मासजातपदार्थ इति हि विग्रहवाक्यात् बोधः । मासजातो दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव दर्शनकर्मत्वादिप्रतीतेः । नत्वेतावताऽन्यपदार्थप्रधानो मासा
निश्रमः कार्य इति बोध्यम् । नास्य प्रवेश इति । तत्र विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येनैकार्थीभावारोपादिति भावः । व्यत्यासेनेति । जातपरिच्छेदको मास इति वाक्यार्थो मासपरि

तत्र व्यवहारकालजननलक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि परिच्छिनत्त्येव । इह विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यं द्योतयितुं यस्य स इत्युक्तम् । अलौकिके तु प्रक्रियावाक्ये नास्य प्रवेशः । एवं च बहुव्रीहावपि । एतावान्परो विशेषः । इह जातशब्दात् षष्ठी चित्रगुरित्यादौ तु द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यां प्रथमैव । समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिति वक्ष्यमाणत्वात् । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेनैकार्थीभाव इति तुल्यम् । यत्तु मीमांसकाश्चित्राणां गवामयमिति विगृह्णन्ति । तत्रेदं वक्तव्यम् । उक्तरीत्या वृत्तिवाक्ययोः क्वचित्प्रधानार्थसाम्यलाभेऽपि अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ पञ्चविधेऽपि कर्मकरणादिप्राधान्यस्याभिमतस्योक्तविग्रहादलाभाद्वृत्तिवाक्ययोर्महान्विप्रकर्षः स्यात् । कृतविश्वः प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ कर्तृकर्मणोः समासेनाभिहितत्वान्न कारकविभक्तिरित्यादिसिद्धान्तस्य निर्विवादत्वात् । किंचालौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे परिनिष्ठितानां लौकिकेऽपि प्रवेशसंभवे उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनमन्याय्यमसांप्रदायिकं च ॥

च्छेद्यो जात इति वृत्त्यर्थ इति भावः । विगृह्णन्तीति । वृत्तिविग्रहयोः प्रधानार्थसाम्यायेति भावः । अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहावित्यस्य विप्रकर्षः स्यादित्यनेनान्वयः । पञ्चविधेति । कर्मकरणसंप्र
दानापादानाधिकरणरूपे । तत्र प्राप्तस्योदकस्यायमिति विग्रहेऽपि ततः कर्मत्वादिनाऽबोधात् । निर्विवादत्वादिति । लदीयानां मासकृदादीनां चेति शेषः । किंचेति । षष्ठ्यन्तानान्तु ना रामः
लौकिके प्रवेशः शेष इत्युक्तेरिति वक्ष्यते । अनुपस्थितकल्पनम् । षष्ठ्यन्तकल्पनम् । असांप्रदायिकं चेति । सर्वादीनीति सूत्रे सर्व आदिर्येषां तानीति भाष्ये विग्रहप्रदर्शनादिति भावः ॥ १५५

पदान्तरेति। सदृत्येतदित्यर्थः। अत एवेत्यस्य वृद्धसम्मत इत्यनेनान्वयः। प्राचेन। सदृत्यतः पूर्वेण चित्रा गावो यस्येत्यादिना। अर्पिते। बोधिते। विषये। वाक्यार्थे। ननु घटके पञ्च
दार्थे। तत्संदातुम्। तत्स्वदेन तं परार्थ्येऽप्यवाक्यभेदेनेति। यस्य चित्रा गावः सन्ति स चित्रगुपदवाच्यो भवतीत्येवं वाक्यभेदेनेत्यर्थः। इयं कारिका ग्रन्थकर्तुरेवास्यज्यतामिति। वा
क्ये गवामेव प्राधान्यं वृत्तौ तु सम्बन्धिन इति नास्त्येव वाक्येन प्रधानार्थसाम्यमित्यर्थः। क्वचित्तु गुणेति। अर्थानां वृत्तिविग्रहयोर्गुणप्रधानत्वं समानमिति यत्तदविवक्षितमिति स
दर्थः। यतस्तद्धितार्थोपदर्शके आख्याते वृत्त्यपेक्षया गुणप्रधानभावस्य विपर्ययो वैपरीत्यं क्रियाप्रधानत्वादिरूपं दृष्टमित्यर्थः। तदाह। विग्रहवाक्यानीहेति। परे तु गाद
शो गुणप्रधानभावोऽर्थानां लोके दृष्टः स क्वचिदविवक्षितस्तद्धितार्थविग्रहवाक्ये तिङन्ते लोकदृष्टस्य क्रियाप्रधानत्वस्य वैपरीत्यं कर्तृप्रधानत्वं दृश्यत इति हरिश्लोकार्थः।

तदनुगुणतयैव पदान्तरप्रक्षेपगौरवं तु फलमुखत्वान्न दोषावहम्। अत एव वाक्यार्थे तत्संदातुं प्राचेन विषयेऽर्पिते। लौकिको वाक्यभेदेन विग्रहो वृद्धसंमतः। अथवा
मास्तु तच्छब्दः प्रधानार्थसाम्यमपि औत्सर्गिकमित्यत्यज्यताम्। तथा च हरिणा। क्वचिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितमित्युपक्रम्य। आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किंचिदुपदर्शक
म्। गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्यय इत्युक्तम्॥ तद्धितग्रहणं कृतामप्युपलक्षणम्। तेन आसि[illegible] वैयाकरणः पाचक इध्मप्रव्रश्चनः इत्यादीनां विग्रहवाक्यानीहो
दाहरणम्। स्यादेतत्॥ ७॥ तद्धितेत्युपलक्षणं वृत्तिमात्रस्य। एवं च वृत्तिसमानार्थकमेव तदर्थबोधकत्वेन दृश्यमानं वाक्यमिति भावः। तदेव प्राधान्यं तच्छब्देन दर्श्यते तच्छ स
र्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शकत्वात्तच्छब्देन दर्शितं भवति। चित्रगोसंबन्धीयः स चित्रगुपदवाच्य इत्यर्थात् तत एव तद्वहतीति सूत्रे भाष्ये तस्येदमित्येव सिद्धे इदं व्यर्थमित्या
शङ्क्य वहति वोढेति शब्दस्य भेदात् तेन विधिरित्युक्ते शब्दभेदेऽप्यर्थसामान्यात्सिद्धम्। य एवार्थो रथं वहतीति स एव रथस्य वोढेतीत्युक्तम्। तत्र शब्दभेदादित्यस्य वहतीति क्रि
याप्रधानं वोढेति कर्तृप्रधानमित्यर्थः। अर्थसामान्यादित्यस्य वृत्त्यर्थोपदर्शके वहतीत्यत्रापि विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासाद्वहनकर्तृत्वेनैवार्थ इत्यर्थः। वर्तमानकालश्चा
विवक्षितः। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। कालाः परिमाणिनेति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमिदं सूक्ष्मदृशामित्याहुः ॥

हेतुकद्विग्विति। तद्धितार्थोत्तरपदेति विहितेत्यर्थः। वार्त्तिके उत्तरपदेनेति हेतौ तृतीयेति भावः। नियमभङ्गो नेति। इदञ्च कैयटानुरोधेन। यद्वा सतस्याधारत्वं तदन्वय द्वारैव तस्य क्रियान्वय इति शौण्डादेरस्तिक्रियाव्यवधानेन तद्द्वारा तदन्विताप्सस्यापि तदन्वय इति प्रकारान्तरेणापि तदभङ्गः सम्भवान्तदन्तर्भावेन मानम्। अक्षकुशल इत्यादौ तदासक्तत्वाद्यप्रतीतेश्चेत्यन्ये। आधेयप्रधान इति। अधिशब्दस्याधिकरणवृत्तिरित्यर्थः। ईश्वराधीन इत्यस्येश्वररूपाधिकरणवृत्तिरित्यर्थः। प्रवर्तं चेदं खविधाय

चित्रगुर्दण्डीति समासतद्धितवृत्त्योरलौकिके प्रक्रियावाक्ये पि च चित्रा गोदण्डः एते शब्दाः प्रयुक्ता एवेति मीमांसकाशय इति चेन्नैवम्। शेषो बहुव्रीहिः त्रिकतः शेषः। अस्ति सामानाधिकरण्ये मतुप्। समर्थानां प्रथमादित्यादिसूत्रभाष्यविरोधेन वृत्तेरेव तत्र दुर्लभत्वादिति दिक्। प्रकृतमनुसरामः। उत्तरपदेनेति। परिमाणपुत्तरपदहेतुकद्विगुसिद्धये बहूनां तत्पुरुषो वक्तव्य इत्यर्थः। सुप्सुपेत्येकत्वस्याविवक्षितत्वात् प्राप्तेवचनम्। अह्लादेश इति। त्रिपदतत्पुरुषानन्तरमुत्तरपदेपरतः वान्तरद्विगोस इतीति भावः। सप्तमीशौण्डैः। बहुवचननिर्देशाद्गणपाठसामर्थ्याच्चार्थावगतिरित्यभिप्रेत्याह। शौण्डादिभिरिति। शौण्डः प्रवीणः। इहआसक्तिरूपा क्रियावृत्तावन्तर्भवति तद्द्वारकं च सामर्थ्यम्। यथा दध्योदनगुडधानादौ। तेन कारकाणां क्रिययैव संबन्ध इति नियमस्य भङ्गो नेति बोध्यम्। अधिशब्द इति। आधेयप्रधान इति शेषः। अधिकरणप्रधानस्य तु अव्ययीभावस्यैव अधिहरीति यथा। अन्तः शब्दोप्यत्र पठ्यते स चाधिकरणप्रधानः मध्य इत्यर्थः तद्योगे वनविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी यथा वृक्षे शाखेति। वनेन्तः वनान्तर्वसति। यस्तु अधिकरणत्वमात्र[illegible]न्तः शब्दस्तस्य विभक्त्यर्थे इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः। प्रनिरन्तरिति णत्वमतर्दर्शनम्॥

३ कैभाष्ये। अधिकरणप्रधानस्येति। अधिकरणशक्तिमात्रबोधकस्येत्यर्थः। अधिकरणप्रधान इति। मध्यगताधिकरणत्वशक्तिप्रधान इत्यर्थः। तदाह। मध्ये इत्यर्थादिति। वनेऽन्तरिति। वनवृत्ति मध्यभागे इति बोधः। अधिकरणत्वमात्रेति। न तु मध्यालिङ्गितवृत्तिरित्यर्थः॥

असङ्गतेरिति। अव्ययीभावनित्यत्वेनव्यपेक्षायास्तत्रासम्भवादिति भावः। अन्यथा। अतोधिकार्थतति ताप्यव्ययीभावस्वीकारे। अतिप्रसङ्गाच्चेति चो हेतौ। अन्यथाऽन्यथेति पदे यावत्समाद्यो
दितत्त्वारा कथनेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अवयविन इति। त्वद्रीत्या मध्यगताधारत्ववनत्वेपि वनगताधारत्ववाचकत्वं न तस्येति भावः। अधिकरणप्रधान इति। शक्तिमत्प्रधानद्रव्य
यत्तु हरदत्तेनोक्तम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षेऽव्ययीभाव इति। तच्चिन्त्यम्। तत्पुरुषस्य वैकल्पिकत्वेपि अव्ययीभावस्य नित्यत्वाद्वने अन्तरिति त्वदुक्तविग्र
हस्यैवासंगतेः। किंच विभक्त्यर्थमात्रवृत्तेरव्ययीभावोपवचनग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा वृक्षस्योपरीत्यादावतिप्रसङ्गाच्च। तत्कथं मध्यवाचिनः प्रसङ्गः। किंच प्र
क्रियावाक्यान्तर्गतविभक्त्यर्थवृत्तेरेवाव्ययस्य समासः सन्निधानात्। नत्वमर्यादेत्वनिपातेनाभिहितेपि सप्तमीति स्थितम्। न चैतदिहास्ति। अवयविन आधारत्वविव
क्षायां सप्तमीति त्वयैवोक्तत्वादिति दिक्। यदप्याहुः। अन्तः शब्दोधिकरणप्रधानः तत्सामानाधिकरण्याद्वनात्सप्तमी वनरूपे मध्ये इत्यर्थात्। वनेऽन्तर्वनान्तर्वस
ति। पूर्वपदार्थप्राधान्ये तु अव्ययीभावः वनस्यान्तरन्तर्वणमिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। सामानाधिकरण्ये सप्तमीत्यसंगतं व्यधिकरणसमासप्रकरणात् विशेष
णं विशेष्येणेत्यनेन गतार्थत्वात्। किंच मध्यवाचिनाव्ययीभावो दुर्लभः। लक्षणाभावात्। अथाव्ययमिति योगविभागेन कथंचित् उपपत्तिं ब्रूषे अपदिशामि
ति यथा। तर्हि सर्थे वेद्यापि नित्यसमासत्वादविग्रहत्वं स्यात्। तथा च वनस्यान्तरिति त्वदुक्तिर्विरुध्येत। दिक्संख्ये सञ्ज्ञायाम्। नियमार्थमिति। कथं तर्हि त्रिलोक
नाथेन सतां मखद्विषद्र्ति कालिदासः। त्रिलोकशब्दस्य सञ्ज्ञात्वाल्ल च समाहारे द्विगुः। द्विगोरिति ङीप् प्रसङ्गात्। न च पात्रादित्वं कल्प्यम्। यदि त्रिलोकीगण
ना परा स्यादिति प्रयोगविरोधात्। न चोत्तरपद इति समासः। त्रिपदतत्पुरुषस्येह दुर्लभत्वात्। अत्रोच्यते। लोकशब्दोत्र लोकसमुदायपरः। त्रयवयवो लोक
स्त्रिलोकः ॥ ७७ र्थः। असङ्गतमिति। विशेषणसमासेनैव गतार्थत्वात्तदाह। व्यधिकरणेति। एवं चैतत्प्रकरणे तथार्थकथनमनुचितमिति भा
वः। इह। शास्त्रे। दुर्लभत्वादिति। सुप्सुपेत्युक्तेरिति भावः ॥

शाकपार्थिवादिरिति। नचकैयटोक्तमत्रव्याख्याने दोषः। शाकप्रियपार्थिव इत्यादिवारणायतदूचनस्यावश्यकत्वेन कैयटोक्तत्वव्याख्यानस्यासङ्गतत्वादिति भावः। तद्ध्वनयन्नाह। एतच्चे
ति। अन्यथा केवितिमत्र हि त्रैविद्य इत्यर्थेऽनवयवक्रियामधीते इति विग्रह इत्युक्तम्। एतेनेति। नवरसरुचिरामित्यत्र नवावयवकरससमूहे न रुचिरामित्यर्थ इति भावः। एकाविसप्तमीति। एको
ऽपि... इति पञ्चम्यन्तो... इत्यर्थः। इदमापत्तेस्तु ... त्वात्। सर्वं चेदमादेशप्रत्ययपरीतिसूत्रे मूले। विषय इति। अत एव पौर्वशाल इत्यादौ तद्धितोत्पत्तिः।
अन्यथा उक्तार्थानामप्रयोग इति न स्यादिति भावः। प्रतिपदोक्तत्वादिति। निरवकाशत्वाभावेऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वाद्न्याय्यमिति भावः। प्राचाग्रन्थमिति। भाष्यग्रन्थ
शाकपार्थिवादिः। एतच्चाद्विगोर्लुगनपत्य इति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टम्। एतेन नवरसरुचिरामित्यादिव्याख्यानम्। तद्धितार्थो। एकासप्तमीविषय भेदाद्भिद्यत इत्याश
येनाह। तद्धितार्थविषय इत्यादि... इति। एतच्च पूर्वापरोदाहरणाच्च... यद्यपि स्त्रियाः पुंवदित्यनेनापि प्रकृते निर्वाहः सिद्धस्तथापि दक्षिणपूर्वेत्यादिसि
द्ध्यर्थं सर्वनाम्नइत्यावश्यकं प्रतिपदोक्तत्वादिहापि न्याय्यमिति भावः। पाञ्चमातुर इति। मातुरुत्संख्येत्युत्। अनपत्य इत्युक्तेर्हि गोर्लुगिति लुग्न। विकल्पे प्राप्त इति
प्राचाग्रन्थमनुसृत्योक्तम्। वस्तुतस्तु त्रयाणां समासे कृतेऽन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसंबन्धाभावाद्द्वन्द्वे तत्पुरुषयोरप्राप्तौ सत्यां वचनमिति ध्येयम्। तत्तद्धि
तार्थेति सूत्रेणोत्तरपदे परेन तत्पुरुषो वचनसामर्थ्यात्सिद्धः। एकार्थीभावसत्त्वादेव नित्यतापि सिद्धा। नहि महाविभाषापि सत्येकार्थीभावे सञ्ज्ञाया विकल्पिका। न च
सञ्ज्ञाया भावाभावौ विध्येते इति भाष्यविरोधात्। किंतु वैकल्पिके कार्थीभावविषये नित्यैव तत्सञ्ज्ञा। इह तु वैकल्पिकत्वांशो बाधितः ॥ ७७ मित्यर्थः। परस्परसंबन्धा
भावादिति। निष्कृष्यपञ्चगोपदमात्रयोः परस्परसामानाधिकरण्याभावाच्छ्रोपान्तहस्सवार्थमात्रे वृत्त्यसम्भवादित्यर्थः। अन्यथा पञ्चगोधनपदानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावपूर्व
क मेवान्यपदार्थोपसंक्रमाच्छ्रोपान्तहस्त्रिपद इत्यत्र समूहबोधपूर्वकमेव तदपसंक्रमात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव। वचनसामर्थ्यादिति। तत्सामर्थ्याद्भूतपूर्वसामानाधिकरण्यमाश्रित्ये
त्यर्थः। बाधित इति। त्रयाणामेकार्थीभावे द्वयोरप्यपेक्षाया दुर्लभत्वात्। महाविभाषा हि व्यपेक्षायामेव पक्षे बोधिके ति भावः ॥ राम: १५७

ज्ञापकसिद्धेति। वचनसामर्थ्यसिद्धतत्पुरुषस्य न्यायसिद्धनित्यत्वरूपार्थस्यानुवादमात्रमिति भावः। ज्ञापकशब्दो बोधकपरः। अत एवेति। वार्तिकस्य तत्पुरुषपदस्य सूत्रसिद्धार्थानुवाद कत्वादेवेत्यर्थः। त्रिपदे हि बहुव्रीहौ खञ्जादिपदस्योत्तरपदत्वाभावात् पुंवत्त्वं न स्यात्। वार्तिकस्यापूर्वत्वे हि शम्यारूपे उत्तरपदे पूर्वस्य तत्पुरुषे पुंवत्कर्मधारयेत्यनेन पुंवत्त्वं सिद्धमेवेति त दाश्रयणं व्यर्थं स्यादिति भावः। पूर्वनिपातेति। त्रिपदे बहुव्रीहौ चित्रशब्दस्य सर्वनामत्वात् पूर्वनिपातः स्यादिति भावः। नन्वेवं पूर्वनिपातव्यावृत्तये तदाश्रयणस्यावश्यकत्वे कथं प्र कृतार्थसाधकत्वेनास्यैकैयटस्योपन्यास इति वाच्यम्। तपर इत्यादिनिर्देशेन तत्पूर्वनिपातस्यानित्यत्वेनापि तत्सिद्धिरिति पुंवत्त्वमेव मुख्यं फलमित्याशयात्। कर्मधारयपूर्व पदकबहुव्रीहौ तु तस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः सनकृतः। सूत्रार्थानुवादकत्वे तु नात्र तत्प्राप्तिः। दिक्संख्ययोरभावात्। अत एवेति। ज्ञापकसिद्धार्थानुवादत्वादेवेत्यर्थः।

एवं च वार्तिके तत्पुरुष इत्यंशो ज्ञापकसिद्धार्थानुवादमात्रम्। अत एव खञ्जादिरेतरशम्यमिति कर्मधारयोत्तरपदो बहुव्रीहिर्न तु त्रिपद इति समर्थसूत्रे कैयटोक्तं सङ्गच्छते पुंवद्भावपूर्वनिपातयोः सिद्धये हि तथोक्तम्। अत एव चित्राजरद्गुरिति सङ्गच्छते। पूर्वकालैकेत्यादेर्जरद्गवादौ कृतार्थत्वेन तन्मूलपूर्वागस्याप्रवृत्तेरयोगादिति दिक् ॥

अन्यथा चित्राशब्दे पुंवत्त्वापत्तिरिति भावः। ननु भौतपूर्विकं सामानाधिकरण्यमादाय द्विगुदत्त पूर्वकालैकेत्यपि दुर्वार मिति दच्चदुर्वीरोऽत आह। पूर्वा कालैकेति। तस्य सामर्थ्यात् प्रवृत्तावप्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावः इति भावः। दिगर्थस्तु यदि सामानाधिकरण्यमात्रं नियामकं न तु निष्कृष्यत योरेवेत्याग्रह एवमेकार्थीभावमात्रमपेक्षितं न तु निष्कृष्येत्याग्रहः। अत एव येन विधिरिति सूत्रभाष्ये प्रसङ्ग्रहणे यस्मात्तद्विहितं ह्रस्वस्य परमगार्ग्यायणसिद्धिः प्रयोजनमुक्तम्। किं चैवं प्राचीशालाप्रिया यस्य प्राक्शालाप्रिय इत्यादौ सामानाधिकरण्यनिबन्धनपुंवत्त्वासिद्धिः। पुंवत्त्वे यथा कथं चित्सामानाधिकरण्यं निमित्तम्। कर्मधारये तु निष्कृष्येत्यत्र मानाभावात्। तथा चार्यवृत्तिता द्वन्द्वे नियामिका न तु तन्मात्रवृत्तिता। अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। अत एव भाष्ये सम्पूर्णवचनमेव प्रत्याख्यातमित्यलमेतदामूलं सम्यगेवेति ॥

म.श. वाग्दृषद्प्रियइति। अत्र वाग्दृषदोः सामानाधिकरण्याभावेपि प्रियशब्देन तयोः सामानाधिकरण्यात् बहुव्रीहिर्निर्बाधः। पूर्वतन्त्रे जैमिनीये बाधलक्षणे दशमाध्याये। एष्टव्यः षडहो द्वादशा
१५८ हे उत्तमात्र्यहः क्रमेण रथन्तरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानि सामानि गवामयने एष्टव्यः षडह इत्यादिवाक्यम्। द्वन्द्वं कृत्वेति। बृहद्रथन्तरे सामनीयस्येत्यर्थः। नेह द्वन्द्व इति। किं तु त्रि
पदबहुव्रीहिरेवेत्यर्थः। स्वरे विशेषस्येति। त्रिपदबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बृहच्छब्दस्वरः। उत्तरपदे परतो द्वन्द्वे तु सति शिष्टद्वन्द्वस्वरेण बृहद्रथन्तरेत्यन्तोदात्तमिति स्वरे विशेषः। स्व
र विशेषेप्यत्र प्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टम्। तत्रैव हेतुमाह। नित्येति। चो हेतौ। संकोचे। समासान्तमात्रकृतविशेषविषयत्वे। न चात्र द्वन्द्वे पूर्वपक्षद्वयपदत्वप्यहः सुउ

द्वन्द्वस्योदाहरणं तु वाक्‌च दृषच्च प्रिये अस्य वाग्दृषद्प्रियः। छत्रोपानहप्रियः। इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते पूर्वयोर्नित्यं द्वन्द्वः। तेन समासान्तष्टजपि नित्य एवाय
तु पूर्वतन्त्रे बाधलक्षणे दृष्टम्। स पुगपद्दिधेरेकाह एव द्विमासत्वमित्यधिकरणे एष्टव्यः षडहो बृहद्रथन्तरसामा कार्य इत्युदाहृत्य द्वन्द्वं कृत्वा बहुव्रीहिरिति पूर्वप
क्षं रचयित्वा तत्रोपष्टम्भकतया कात्यायनवचनमिदमुपन्यस्तम्। पक्षे नेह द्वन्द्व इति सिद्धान्तयित्वा कात्यायनवचनं तु समासान्तकृतविशेषमात्रविषयमित्युक्त
म्। तदुभयमपि चिन्त्यम्। उत्तरपदे द्वन्द्वे कृत्वेत्यस्यासङ्गतेः। स्वरे विशेषस्य स्पष्टतया समासान्तपर्यन्तमाग्रहे बीजाभावाच्च। नित्यसमासवचनमिति वा
र्तिकस्य संकोचे प्रमाणाभावाच्च। संख्यापूर्वो द्विगुः। अत्रोक्त इति। अयं भावः। पूर्वसूत्रविषये एव राज्ञानन्तरस्येति न्यायात् ॥

भयोरनुष्ठानापत्तिः। एकस्मिन्नेकमितरस्मिन्नितरदिति ह्यनुष्ठानं सिद्धान्ते इष्यते इति वाच्यम्। षडहापेक्षद्वितरेतरयोगेन तदवयवापेक्षद्वित्वदोषात्। केषुचिदहःसु घृते
न केषुचित्तैलेन भोजने पि मासं घृततैलाभ्यां भोजनमिति वत्। यदि तु श्रुतौ बृहच्छब्दस्वर एव बृहद्रथन्तरसामेत्यत्र श्रूयते। तदा छान्दसत्वात् त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वन्द्वो नेति रामः
कल्प्यम्। यदा चार्धीन्नर्भावेणैकार्थीभावस्तदा हि द्वन्द्वस्य नित्यत्वं नानार्थिकसंमसा। यदा तु तदनन्तर्भावेणैकार्थीभावस्तदा द्वन्द्वाप्राप्त्या त्रिपदो निर्बाध एवेत्यन्ये ॥ १५८

स्वरेण न संभवतीति। तत्र दिक्संख्ये संज्ञायामिति समासेन द्विगुत्वाभावादिति भावः। एवमेवेति। पूर्वनिपातार्थत्वमेवेत्यर्थः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति। वैयाकरणत्वादीत्यर्थः। पापा
णकेति। अत्रापि सूत्रे कुत्सितशब्दः कुत्स्यमानपरः। अत एव। पूर्वपदस्य सदृशलाक्षणिकत्वादेव। न च दर्शनीया या माता दर्शनीया माता इत्यत्रापि द्वयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनक
एतदर्थमेव हि तत्र योगविभागः कृतः। अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञायामिति तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे इत्येव ब्रूयात्। तेन सप्तर्षय इत्यत्र इगन्तकालेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न
भवति किं तु समासान्तोदात्त एव। तथा च लक्ष्यं सप्तर्षयस्तपसे ये निषेदुः सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोक इत्यादि। सनपुंसकमिति। एतच्च मूल एव व्याख्यास्यते। कुत्सि
तानि कुत्सनैः। कुत्स अवक्षेपणे। मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् वर्तमाने क्त इत्याशयेनाह। कुत्स्यमानानीति। तदर्थकानीत्यर्थः। वैयाकरणखसूचिरिति।
सूचयतेरच्। प्रश्नः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुं खं सूचयति। अहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते। दुर्दुरूढ इति। डुल उत्क्षेपे। दुःपूर्वः। औणादिकः कूट प्रत्ययः। बहुलमन्यत्रा
पीति णिलुक्। रलयोरेकविषयत्वस्मरणाद्रः। विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम्। प्रायेणाग्रेऽप्येवमेव। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकृतायामेवायम्। संनिधानात्। तेनेह न। मीमांसको द
रिद्रः। पूर्वसूत्रेति। पापाणकशब्दौ कुत्सनाभिधायिनौ तयोः पूर्वसूत्रेण समासे सति परनिपातः स्यात्। तस्मात् पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रमिति भावः। लाक्षणिकमिति। अत एव सामा
नाधिकरण्यात् मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः। उत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेवेह सादृश्यं गृह्यते संनिधानात्। सामर्थ्याविवेकस्यादावपि हि संनिहितसंप
र्कोद्दिष्टारकमेव सादृश्यं प्रतीयते। कथं तर्हि उपमानपरतेति चेत्। भूतपूर्वगत्या शस्त्रकार्यनादायेत्यवेहि। सामान्यवचनत्वं चोपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेयप
रत्वं बोध्यम् ॥ ५५ ॥ तेन सामानाधिकरण्यात् पुंवत्त्वापत्तिः। वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च सामानाधिकरण्यमस्त्येव तत्रावृत्तेः। इवशब्दस्य द्योतकत्वाच्च वृत्तेः प्रागपि सामानाधिकर
ण्यमस्त्येवेति बोध्यम्। भूतपूर्वगत्येति। येनेन तुल्यः श्याम इति वाक्ये तच्छ्यामकार्यस्य सादृश्ये प्रतियोगित्वेनान्वयादुपमानत्वमस्तीति भावः। उपमेयपरत्वमिति। तच्च श्यामा
दिशब्दानां स्पष्टमेव ॥

म॰ श॰ खञ्जपाचक इति। खञ्जत्वं गुण इत्यभिमानेनेदम्। नन्वप्रधानमुपसर्जनमिति महासंज्ञयानेकस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वे अप्रधानस्यैव संज्ञा न प्रधानस्येति बोधयितुं शक्यम्। ननु अ
१५९ प्राधान्यं कस्येत्यत्रास्य नियामकतेत्यरुचेराह। यद्वेति। निरूढविशेषणेति। विषयताविशेषप्रकारतावदित्यर्थः। तदेव हि लोकस्य विशेषणत्वेन प्रसिद्धम्। ननु दूत्यगुणस्य गम्भीरा
उपमितम्। कथं भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीर इति कैयटः। सामान्यप्रयोगसत्त्वेनास्याप्रवृत्तेः। उच्यते। इह गाम्भीर्येण सादृश्यं न विवक्षितं किंतु विततदुरवगाहत्वादिना तस्य चा
प्रयोगोऽस्त्येवेति निर्बाधः समासः। विशेषणम्। ननु विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठकादाविव नीलोत्पलादावपि अव्यवस्थितः पूर्वनिपातः स्यादिति चेत्। अ
त्राहुः। जातिशब्दस्य गुणक्रियाशब्दयोः समभिव्याहारे विशेष्यसमर्पकतैव। तेन नीलोत्पलं पाचकब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः। गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्गुणक्रि
याशब्दयोश्चानियम एव। खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्जः। पाचकपाठकः। पाठकपाचकः। खञ्जपाचकः। पाचकखञ्ज इति। अत्र च मूलमुपसर्जनमिति महासंज्ञा। अप्रधानं ह्यु
पसर्जनम्। गुणक्रिययोश्च द्रव्यं प्रत्यप्राधान्यं स्पष्टमेवेति। यद्वा विशेषणविशेष्ययोश्च सर्सबन्धिकतया अन्यतरोपादानमात्रेणेतराक्षेपसंभवे उभयोपादानं निरूढविशेष
णविशेषपरिग्रहार्थम्। निरूढिश्च प्रागुक्ता भाष्यकारादिव्यवहारादवसीयते। पूर्वापर। अपरस्येति। एतच्च पश्चादिति सूत्रे भाष्ये स्थितम्। बाहुलकादिति। एके भुमुख्येषु वी
रयते पराक्रमते इति वा बोध्यम्। श्रेणिकृता इति। एकेन शिल्पेन पण्येन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः। कृताकृतमिति। एकदेशाकरणात्कृतम्। एकदेशान्तरस्याकरणान्देश
कृतम्। सन्महत। गुणक्रियाशब्दैः सह समासे सदादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम्। तत्पुरुषः। समानाधिकरण इत्यर्थं आद्यजन्तम्। औपचारिकं वा। समानाधिकरणपद
इत्यर्थः। भाषितपुंस्कादित्यादि। एतच्च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्फुटीकरिष्यते ॥ ॐ हारेकस्य तादृशविषयतांत्वमत आह। रूढिश्चेति। रूढिविषयतादृशविषयतावत्त्वमित्य
र्थः। अवसीयत इति। गुणादेरेतादृशविषयतावत्त्वं निश्चीयत इत्यर्थः। एकेनेति। अनेकशिल्पादिजीविन एकशिल्पादिजीविन ———— कृता इत्युदाहरणार्थः। असमू राम:
हरूपाः समूहरूपाः कृता इति वा। गुणक्रियेति। सत्पाठकः सच्छुक्ल इत्यादौ ॥ १५९

रूढिशब्देति। ते च मतल्लिकामचर्चिकाप्रकाण्डमुद्धतल्लजौ। प्रशस्तवाचकान्यमूनीति कोशप्रसिद्धा मतल्लिकादयः। न्याय्यमिति। न च युवत्वारोपवत् पुंस्त्वस्याप्यारोपेण सामा
नाधिकरण्यमुभयारोपापेक्षया लघ्वनुसारेण परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात्। पूर्वान्तग्रहणेति। पूर्वान्ततया ग्रहणेत्यर्थः। क्वचित्तथैव पाठः। पूर्वनिपाते विशेष इति। गुणवचनत्वात् ग
ननु तेनैव कर्मधारये सिद्धम्। जातीयदेशीययोश्च तसिलादिष्विति सिद्धम्। तत्किमनेन सूत्रेणेत्यत आह। पूरणीत्यादि। तथेत्यादि च स्त्रीपुंसलक्षणेति। स्तनश्मश्र्वादियुक्ता
स्त्री पोटेत्यमरव्याख्यातारः। हरदत्तस्तु नपुंसकं पोटेत्याह। तत्र मूलं मृग्यम्। अमरेण नपुंसकपर्यायेभ्यः पृथगेवास्य पाठात्। कठधूर्त इति। नात्र कठत्वं कुत्स्यते ऽतः कुत्सितानि कु
त्सनैरिति गतार्थता न शङ्क्या। प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेव तस्य प्रवृत्तेः कथं तर्हि जनयति कुमुदभ्रान्तिं धूर्तबको बालमत्स्यानामिति बकधूर्त इति युक्तम्। सत्यम्। प्रमाद एवाय
मिति प्रामाणिकाः। प्रशंसावचनैश्च। वचनग्रहणं रूढिशब्दपरिग्रहार्थम्। ये तु यौगिकाः प्रशस्तशोभनरमणीयादयः ये च विशेषवचनाः शुचिमृद्वादयः ये च गौण्या वृत्त्या प्रशं
सां गमयन्ति सिंहो माणवक इत्यादयस्ते सर्वे ऽप्युदस्यन्ते। कुमारः। एतदेवेति। एवकारः स्फुटसिद्धत्वद्योतनार्थः। ज्ञापकान्तरस्यापि संभवात्। तथा हि। युवा खलतीति सूत्रे जर
तीग्रहणं लिङ्गम्। न हि युवन्शब्दस्य पुंस्त्वे जरतीसामानाधिकरण्यं न्याय्यम्। यत्तु अश्वादिभ्यः फञ्विधौ पुंसि जात इति गणसूत्रे पुंसीत्युक्तिरपीह ज्ञापिकेति। तन्न। एकदे
शस्य पूर्वान्त ग्रहणे ज्ञापकस्य मूलशैथिल्यात्। चतुष्पादो गर्भिण्या। मण्डूकप्लुत्या जातिरित्यनुवर्तते। तेनेह न। कालाक्षी गर्भिणी। चतुष्पात् किम्। ब्राह्मणी गर्भिणी। प्रत्युदा
रणे तु विशेषणमिति समासः स्यादेव। पूर्वनिपाते विशेषः। मयूरव्यंसकादयश्च। चकारो ऽवधारणार्थः समासान्तरं व्यावर्तयति। धूर्त इति। तथा च गुणवचनत्वात् पूर्वनि
पाते प्राप्ते इदं वचनमिति भावः। अन्ये त्वाहुः। मयूर इव व्यंसको मयूरव्यंसकः। उपमानानि सामान्यवचनैरिति सिद्धे पुनर्विधानं तत्पुरुषे तुल्यार्थेति स्वरो मा भूदिति। तत्तु उ
पमानशब्देन विहिते समासे प्रवर्तते। अश्नीतपिबतेति। इह क्रियारूपस्यान्यपदार्थस्य प्राधान्यात्क्लीत्वाद्दाप् ॥
र्भिणीशब्दस्य पूर्वनिपात इति भावः। उपमानशब्देनेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयेति भावः। इदं च मतं कैयटे स्पष्टम्। क्रियारूपस्येति। क्रियापदवाच्यरूपस्येत्यर्थः ॥

म॰ श॰ १६० भिन्नवाचीति। पूर्वपदार्थप्रधानश्चायम्। निषेधेति। तेन ताभ्यां विग्रहो न। उत्तरपदार्थेति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। आरोपितत्वं नञ्‌ आद्योऽस्यते इति —— आरोपितब्राह्मणत्वं ब्रा
ह्मणपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यब्राह्मण इत्यत्र नञा द्योत्यत इत्यर्थः। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। एतदेव भाष्यसंमतम्। नञो वाचकत्वे आह। आरोपमात्रं वेति। इदं नञ्वाच्यमेवोत्तरपदार्थविशेषणं
तदाह। विषयत्वं तु संसर्ग इति। तादात्म्यारोपश्चात्र। नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषयेति भावः। यत्तु अत्रापि पक्षे द्योतकत्वैव नञ इति। तन्न। समभिव्याहृतपदशक्त्याहुद्बो
धकत्वस्य द्योतकत्वे विशिष्टस्यैव तच्छक्तिविषयतया पृथगुपस्थित्यभावेन विषयत्वं तु संसर्ग इत्यस्यासंगतेः। पृथगुपस्थितयोर्हि संसर्गो भवतीत्याहुः। आरोपितो ब्राह्मण इति। अयमन्त्ये बोधाकारः।
आद्ये तु आरोपितब्राह्मणत्ववानिति प्रदर्शनीयम्। अत्राद्यमेव युक्तं न त्वन्त्यम्। तस्य नञर्थत्वेऽपि ब्राह्मणादिपदानां मुख्यसंबन्धेन ब्राह्मणत्वादिमति शक्तिग्रहात्तत्रारोपितत्वान्वयस्य दुर्घटत्वात्। न
एवमग्रेऽपि। राजान्तरमिति। अन्तरशब्दो भिन्नवाची। मात्रं कार्त्स्न्येऽवधारणे। अन्तरमात्रशब्दाभ्यां सह नित्यसमासः। नञ्। उत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासः। तथाहि। आरोपितत्वं न
ञा द्योत्यते। आरोपमात्रं वा। विषयत्वं तु संसर्गः। तथा च अब्राह्मणशब्दादारोपितो ब्राह्मण इति बोधेऽर्थाद् ब्राह्मणभिन्न इति पर्यवस्यति। अत एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नि
त्यादौ सर्वनामकार्यं सिध्यति ॥ ५४ ॥ च नञ्समभिव्याहारात्तदर्थस्यागः(?)। शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वापत्तेः। मम तु न दोषः मुख्यसंबन्धेन ब्राह्मणत्ववत्तद्वारोपितसंबन्धेन ब्रा
ह्मणत्ववतोऽपि तदर्थत्वात्। नञ् तु स्वविशिष्टस्य तदर्थकत्वतात्पर्यनिर्णायकः। इदमेव नञो द्योतकत्वं नाम। एतावतैवात्रैकार्थीभावव्यवहारोऽपि विशिष्टानुपूर्व्या द्योत्यार्थान्तर्भावेण
शक्यावच्छेदकत्वाद्विशिष्टस्यार्थवत्त्वम्। समासविधायकशास्त्रबलादत्रैव समेनकल्पनोचिता(?)। प्रजयतीत्यादौ तु नैवम्। अडादिमवस्यार्थमन्यथाऽतिप्रसक्तकल्पनात्(?)। लोकस्तु तत्रा
पि विशिष्टशक्त्यैव बोधः। अवयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टस्य विशिष्टशक्तिबोधकमेव च व्याकरणमिति दिक्। पर्यवस्यतीति। भेद एवारोपस्य संभवादिति भावः। अत एवा उ राम॰ १६०
त्तरपदार्थप्रधानत्वादेव ॥

इह लिङ्गमिति। अन्यथोपसर्जनत्वाद् त्यानापत्तौ हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वेन तद्धैमवर्ग्यस्य ष्टमेव। न च वचनसामर्थ्यादुपसर्जनत्वेऽप्यत्वमिति वाच्यम्। लाघवेनोत्तरपदार्थप्राधा
न्यस्यैव ज्ञापयितुमुक्तत्वात्। अब्राह्मणानन्ययोर्विशेषश्चिन्त्यः। आर्थिकार्यमिति। आरोपितत्वबोधोत्तरं प्रकरणादिना तात्पर्यग्राहकप्रमाणानन्तरं तद्बोध इति भावः। उत्तरपदप्रा
धान्यमात्र तदर्थप्राधान्यम्। भाष्योक्तमित्युनेनैकैव यटाद्युपपादितपूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षस्य तदसंभवत्वात् तुच्छत्वं बोधितम्। तच्चान्यत्र प्रपञ्चितम्। बालत्व बहुलेति निर्नकत्वादेरीदृशे

तत्पुरुषस्यौत्सर्गिकमुत्तरपदार्थप्राधान्यमप्येवं सति निर्बाधम्। एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ्समासग्रहणं चेह लिङ्गम्। मीमांसकादयस्तु मिन्न इत्यादि शाब्दबोध
एवेत्याहुः। तन्यतेऽसदित्यादेः अतिसर्वइत्यादिसमकक्षत्वात्सर्वनामसञ्ज्ञाकार्यं गणकार्यं च न स्यात्। यत्तु तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरो
धश्च नञर्थाः षट्प्रकीर्तिता इति पठित्वा अब्राह्मणः। अपापम्। अनश्वः। अनुदरा कन्या। अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः। अधर्मः। इत्युदाहरन्ति। तत्तु पर्यायप्रमार्थि
कार्थमभिप्रेत्य कथंचिन्नेयम्। सर्वथापि नञ्समासस्योत्तरपदप्राधान्यं भाष्योक्तं नान्यथयितव्यम्। अत एवानेकमन्यपदार्थ इत्यत्रानेकशब्दादेकवचनं प्रयुक्तम्।
माघेऽपि। सेव्यतेऽनेकया सन्ततायाङ्ग्येति। कथं तर्हि पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इति। उच्यते। अद्वात्वेनैकत्वानां प्रकल्प्यते यात अनास्ते वनवहुत्वाभिप्रायं बहुव
चनम्। यद्वा समुदायबहुत्वे बहुवचनम्। एयोश्चो राजश्च प्रत्येकमनेकस्ततः। अनेकश्चानेकश्चेत्येकशेषात्। यत्तु प्राचीनप्रक्रियायां व्याचख्युणा आहुः। नञ्विशिष्टेनोत्तरपदेन सा
दृश्यादयोलक्ष्यन्त इत्यादि।
ऽविमर्शे आरोपितस्योत्तरत्वेनोत्तरसंख्यायाश्च पूर्वसंख्याव्यवहारप्रतिबन्धकत्वात्तत्र बहुत्वभानम्। शब्देनैकत्वस्यैवोपस्थितेश्च। अन्यथाऽनेक
मन्यपदार्थ इत्यत्रापि वास्तवबहुत्वसत्त्वाद्बहुवचनापत्तिरित्यरुचेराह। यद्वेति। रथो गज इत्युपलक्षणं सापकसमूहस्यापि। अनेक इत्यस्य पद्यमभेदेनोभयविशेषणत्वात्।
तादृशत्वादयइति। तद्विलदत्यर्थः। कारिकायां सदृशादीनामिति पाठदर्शनात् ॥

तत्त्वकौमुदीयेति। तद्ग्रन्थेपि पूर्वन्ते पामार्थिकार्यत्वकथनात्। आकरविरुद्धं चेति। विशिष्टेन लक्षितस्य प्राधान्येपि आकरोक्तोत्तरपदार्थप्राधान्यहानेरिति भावः। मास ज्ञातव्यदिति। तत्रय
थाज्ञातस्य प्राधान्यं तथा प्रकृते ब्राह्मणादेरारोपितो ब्राह्मण इति बोधात्। नञर्थमिलितम्। नञर्थप्रकारेणजनितबोधम्। तत्तमस्तं पदम्। आरुत्यासहृशादिलक्षकमित्यर्थ इति
व्याख्यातारः। भाष्यविरुद्धमिति। तथाप्रकारस्य भाष्येऽनुक्तेः। अर्थत एव तद्बोधसंभवेन लक्षणायाः अयुक्तत्वाच्च। समर्थयितुमिति। मीमांसकाद्युक्तपूर्वपदार्थप्राधान्यमिति शेषः। लक्ष
णैवेति। नञो भेदवत्त्वर्थ इत्यर्थः। इदमुपलक्षणम्। निपातानामनेकार्थत्वादित्यस्यापि। ज्ञापकादिति। नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्ये सति यद्युद्भवति तत्पूर्वपदार्थप्राधान्येपीति सा

तत्त्वकौमुदीयग्रन्थसंदर्भविरुद्धमाकरविरुद्धं च। यद्यपि विचारचिन्तामणावुक्तम्। समासे तूत्तरपदप्राधान्यमास[illegible]तान्नञर्थमिलितं तत्स[illegible]शादीनि लक्षये
दिति। तदयुक्तरीत्या भाष्यविरुद्धमिति स्पष्टमेव। यदि तु स्वातन्त्र्यमेवावलम्ब्यते तर्हि कथंचित्समर्थयितुं शक्यम्। तथा हि। अस्तु लक्षणैव। तथापि नञ्समासे उत्त
रपदप्राधान्यप्रयुक्तकार्याणि लप्स्यन्ते। अनञ्समास इति ज्ञापकात्। उपेयप्रतिप्रत्ययौ उपाया अव्यवस्थिता इति न्यायात्। समासेऽस्ति वदन्यायेन नञोऽसम
र्थत्वात् किमपैक्षान्वय इति ध्वनयति ॥ [illegible] मान्यापेक्षज्ञापकादनेकमित्यादावेकवचनस्यापि सिद्धिः। एवमाश्रयणे नि गौरवेनाप्यवादुत्तरपदार्थप्राधान्यं ज्ञापक
त्वमेवोचितम्। एतदेव ध्वनयतोक्तम्। कथंचिदिति। यत्तु इदं समर्थनं विचारचिन्तामणिश्लोकोत्तरार्द्धीयस्येति। तन्न। तत्रोत्तरपदस्य तदर्थलाक्षणिकत्वे तद्विशेष्यकबो
धेनोपसर्जनत्वासंभवेनात्वादिसिद्धये ज्ञापकोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेः। लाक्षणिकतामात्रेणोपसर्जनत्वाभावाद्विशिष्टस्य लाक्षणिकत्वे तूत्तरपदप्राधान्यमिति तदुक्तिविरोधा
दित्यूह्यम्। नन्विदं भाष्येनोक्तमत आह। उपेयेति। लक्ष्येत्यर्थः। एवं समर्थनेप्यत्रासाधुत्वमेव मुनित्रयसंमतेऽर्थ एव शब्दानां साधुत्वस्य सर्वसंमतत्वादिति बोध्यम्। वदन्ति रामः
ति। विचारचिन्तामणिकृदिति भावः ॥ १६१

यत इति। यतोऽवधारितं ततोऽध्वनयतीत्यन्वयः। संबोधनान्तम्। अत्र संबोधनपदं यद्यत तत्क्रियाया विशेषणमिति हर्युक्तिः प्रमाणम्। कुत्सेर्था क्रियाजन्यगणने तद्विधानात्। कारकं
म्। कर्त्रादिषट्कम्। क्रियाजनकस्यैव कारकाधिकारेण कर्त्रादिसञ्ज्ञाविधानात्। प्रथमो वतिः। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति सुहितः। असमस्तनञ्। प्रसज्यप्रतिषेधार्थक इति शेषः।
अत एव प्रसज्यप्रतिषेधेऽसमर्थसमास इति तत्र तत्र भाष्यकृत्। एतत्। असमस्तनञः क्रियान्वयित्वम्। वचनपुरुषव्यवस्थेति। घटाभावो मद्भाव इत्यर्थे एकवचनप्रथमपुरु
षतः। संबोधनान्तं कृत्वार्थाः कारकं प्रथमो वतिः। धातुसंबन्धाधिकारनिष्पन्नमसमस्तनञ्। तथायस्य त्वभावेन पश्चीवेत्युदितद्वयम्। साधुत्वमष्टकस्यास्य क्रियये
वावधार्यताम्। २। युक्तं चैतत्। त्वं पचसि। युवां पचथः। इत्यादौ नञ्समभिव्याहारे क्रियाया एव निषेधप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वात्। भवति प्रयोगोऽपि तथैव न्याय्यत्वात्। घ
टो नास्ति। पटौ न स्तः। अहं तत्र नासमीत्यादौ वचनपुरुषव्यवस्थादर्शनाच्च। अन्यथार्थाभावेऽव्ययीभावस्य दुर्वारत्वाच्च। यत्तु भूतलाधेयत्वाभाववान् घट इत्यर्थवर्णनं तन्न। क्रि
यायाम् अन्वये कारकविभक्तेर्दुर्लभत्वात्। तस्मात्कारकविशिष्टक्रियायां नञर्थेऽन्वयः शाब्द इत्येव तत्त्वम्। भाष्यवार्तिकेऽप्युपलक्षणम्। मांसंप्रदामि कुर्वीत्या पूर्वपदार्थप्राधा
न्येऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इति विषयविवेकस्य सुलभत्वात्। यत्तु वदन्ति। यत्र भावसामान्ये नञ् तत्र तदाऽव्ययीभावः। अभावविशेषविवक्षा
यां तत्पुरुष एव। तस्य नञर्थत्वाभावेन पूर्वपदार्थप्राधान्यासंभवादिति। तन्न। पापाभावोऽपापमिति स्वोक्ततत्पुरुषोदाहरणेऽपि अभावत्वेनैवाभावभाने नाव्ययीभाव
स्य दुर्वारत्वात्। यदपि विशेषस्य नञर्थत्वं नास्तीति। तदपि न। निर्विशेषस्य सामान्यस्याभावात्। विशेषणरूपेण वाच्यत्वं नास्तीति चेन्न ॥
घयोरेवापत्तिरिति भावः। अन्यथा। घटाभावबोधे। वचनपुरुषव्यवस्थावदिदमपि दूषणमित्यर्थः। कारकविशिष्टक्रियायामिति। भूतले घटो नास्तीत्यादौ भूतलाधिकरणक घ
टकर्तृकसत्ताभाव इति बोध इति भावः। पूर्वपदार्थप्राधान्ये इति। असंहितमित्यस्य संहिताभाव इत्यर्थात्। असंदेहादित्यत्रारोपितसंदेहो निश्चय इत्यर्थः इति बोधे तदभावप्रती
तिरर्थभेदेन धर्मिण आरोपात्। एवमनुपलब्धिपदेऽपि बोध्यम्। न्यायसिद्धे एवं च लिङ्गदर्शनं मूलोक्तमिति तत्त्वम्। अभावसामान्य इति। अत्यन्ताभावत्वादिना बोधाविषयोऽभावत्वे
न बोधविषयश्च सामान्यमित्यभिमानस्तेषाम्। अव्ययीभाव इति। नत्रात्यन्ताभावत्वेनैव बोधादिति भावः। नशब्देनेतीति। निषेधार्थनाशब्देनेत्यपि बोध्यम् ॥

दूरेवेति। अत्र नञा नशब्देन चैकशब्दस्य समासस्तेनोधा। प्रकारेनेकसंख्याप्रतीतेः। एकप्रकारेण नञर्थान्वयाननुभवाच्च। एवमेवनैकरूपो रुद्रानुरिति विलुसहस्रनामप
द्येऽनेकरूपद्रूपत्वर्थेनैकशब्देन रूपशब्दस्य बहुव्रीहिर्बोद्ध्यः। गतिसंज्ञाविकल्पइति। तत्फलं समासविकल्पः। कथमिति। गतिर्त्वे सेप्राग्धातोरिति धातोः प्रतिव प्रयोगः स्यादिति
तर्हि अविघ्नमित्यादिरव्ययीभावो दृत्तजलाञ्जलिरेवस्यादिति न किंचिदेतत्। नञोनलोपइति। तिङन्तेन समासाभावादप्राप्तेवचनम्। अपचसीति। त्वं पचसीत्यर्थः।
नशब्देनेति। नञासमासे त्वनेकथलेत्वभवतीति भावः। ऊर्यादिच्विडाचश्च। च्विडाचौ कृभ्वस्तियोगे विहितौ ऊर्यादयोऽपिस्वभावात् तत्रैव प्रयुज्यन्ते। तत्रापि आविः प्रादुःश
ब्दौ तु कान्येपांकरोतिनैव योग इति माधवादिग्रन्थे स्थितम्। तथैवोदाहरति। ऊरीकृत्येति। आविः शब्दस्य तु साक्षात्प्रभृतिषु पाठात् कृञोयोगे गतिसंज्ञाविकल्पः। अ
स्तियोगे तु अनेन नित्यमिति विशेषः। कथं तर्हि वारुणीमदविशङ्कमया विष्यन्नुषेः भवदसाविवरागताः माघः। अभवद्युगपद्विलोलजिह्वायुगलीटोभयसृक्कभा
वमाविरिति च। निरङ्कुशाः कवय इति द्रष्टव्यः। वस्तुतस्तु तेप्राग्धातोरिति सूत्रस्य प्रयोगनियमार्थत्वे कृते तु उपपन्नावपि संज्ञानियमार्थत्वपक्षे दोषप्रसङ्गोऽविना
सीति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे। एतेन पुरोरामस्य जुहवांचकारज्वलने वपुरिति भट्टिकाव्यात्। हतंपरिग्रहस्येति। हत्सागमनं हि धाहन्तं स्वकापरिरं स्थवेति। आ
द्यमुदाहरणं द्वितीयं प्रत्युदाहरणम्। अपरिग्रहे इति च प्रयोगोपाधिर्न तु वाच्यकोटिनिविष्टमिति भावः। कणेहत्येति। अतिशयेनाभिलष्यतन्निवृत्तिपर्यन्तंपि
बतीत्यर्थः। ततश्च श्रद्धायाअवागमात् तस्य तिधातोगम्यते। प्रत्युदाहरणं तु कणेहत्वागतः। सूक्ष्मस्तण्डुलावयवः कणस्तस्मिन्हत्वेत्यर्थः। पुरस्कृत्येति। नमस्त्व
रसोरिति हत्वम्। कथं तर्हि असुं पुरः पश्यसि देवदारुमिति। स्थितमित्यध्याहारेणदर्शिप्रत्यगतित्वात् ॥
भावः। प्रयोगनियमेति। गत्युपसर्गसंज्ञाधातोः प्रागेव प्रयोक्तव्या इति तदर्थः संज्ञानियमेति। धातोः प्राक्प्रयुक्तानामेव गत्यादिसंज्ञानान्येषामिति तदर्थः। अथ मैव पक्षो युक्त
लाघवादिति भाष्ये स्पष्टम्। प्रयोगोपाधिरिति। त्यबन्तप्रयोगयोत्यपरमात्मानस्वबोधविषयमित्यर्थः। श्रद्धा अभिलाषातिशयः ॥

एतेनेति। पुर इति कौतुके इत्यनेनान्वेति। तस्य च न क्रियावाचकत्वम्। तस्येत्यस्य समीप इति शेष इति भावः। सञ्ज्ञानियमपक्षे तु शङ्कैव नेति भावः। माधव इति। विभाषेति सूत्रे ऽन्तर्धाविस्त्यस्य निवृत्त्यापि तत्सिद्धिरित्यन्य इहेति। तेन निवचने कृत्वेति सिद्धम्। गतार्थत्वमिति। प्रशब्दादेरिति भावः। नित्यसमासतामिति। नेनान्तोदात्तादुत्तरपदादनित्य

एतेन तस्य स्थित्वा कथमपि पुरः कौतुकाधानहेतोरिति व्याख्यानम्। अस्तं च। अव्ययमिति किम्। अस्तं काण्डं प्रक्षिप्तमित्यर्थः। अदः कृत्येति। यदा स्वयमेव पर्यालोचयति तदेदमुदाहरणम्। तिरोऽन्तर्द्धौ। अन्तर्द्धौ किम्। तिरोभूत्वा स्थितः। पार्श्वतो भूत्वेत्यर्थः। विभाषा कृञि। तिरःकृत्वेति। गतित्वाभावपक्षे सत्वमपि न। तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्वविधौ गतिग्रहणानुवृत्तेः। केचित्तु पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगमनुरुन्धानाः सत्वविधौ गतिग्रहणं निवर्तयन्तीति माधवः। वाचं नियम्येति। निवचने हि वचनाभावः। अर्थाभावेऽव्ययीभावः। इहाविशेषेण एदन्तता निपात्यते न तु सञ्ज्ञासंनियोगेन। प्रगत आचार्य इति। अनेन गतार्थत्वमिमस्य पदविग्रहेण नित्यसमासतां च दर्शयति। अतिमाल इति। एवमभिगतो मुखमभिमुखः। उद्गतो वेलामुद्वेलः। प्रतिगतोऽक्षं प्रत्यक्षः। उपपदमतिङ्। अतिङिति नोपपदस्य विशेषणं किंतु समासस्य। एतच्च अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रे भाष्ये एव स्पष्टम्। तत्र हि किंवृत्तस्यानधिकारा[illegible]ग्रहणानर्थक्यमित्युक्त्वा उपपदसञ्ज्ञार्थं न हीत्याशङ्क्यातिङिति समासप्रतिषेधात्सञ्ज्ञानर्थक्यमिति सिद्धान्तितम्। तदेतदभिप्रेत्याह। अतिङन्तश्चेति। ननु सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन समासविध्यति तत्राह। अतिङ्ग्रहणमिति। पूर्वसूत्र इति। कुगतिप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते। ततः गतिः। गतिः सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यत इति व्याख्येयमित्यर्थः। तथा चेति। यद्यप्युक्तरीत्यास्य[illegible]पदयोरेव लाभस्तथापि त्रितयविषयिणी प्राचां परिभाषा एकदेशानुमितिद्वारा इहापि ज्ञाप्यत इति भावः ॥

समासे इत्यनेनानित्यसमासे यदुत्तरपदं तावेकाजन्तोदात्तं ततः पराऽतृतीयादिर्विभक्तिरुदात्तेत्यर्थकेन न विभक्त्युदात्तत्वम्। एतेन शकपार्थिवादित्वादिदं सिद्धमित्यपास्तमिति भावः। ज्ञाप्यत इति। अतिङ्ग्रहणकरणेन तदर्थस्यस्येष्टत्वं बोध्यत इत्यर्थः ॥

म॰ भू॰ उक्तार्थे साधकमिति। सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासो बहुलग्रहणादिति भावः। सुबुत्पत्तेरित्युपलक्षणम्। स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपि बोध्यम्। अनुवर्तत इति। उपरञ्जकतया चान्वयसंभवा
१६३ दिति शेषः। आकाङ्क्षेति भावः। उपपदमिति महासंज्ञया सुबन्तस्यैवोपपदत्वात्। अत एवेति। सुबुत्पत्तेरनन्तरमेव तेन समासादेवेत्यर्थः। व्याङोरिति। व्याङोर्मध्ये विशब्दस्य घ्रशब्देन तद्
न्तेन घ्रशब्देन गतिसमासादित्यर्थः। आङ्गतूपपदसमास एव। आतश्चोपसर्गे इति सप्तमीनिर्देशात्। उपसर्गत्वपर्याप्त्यधिकरणस्यैकस्यैवोपपदत्वादिति कश्चित्। तन्न। गतिसमासेनापि

पद्माकारकांशे कर्तृकरणे कृतेति सूत्रस्थं बहुलग्रहणमुक्तार्थे साधकं बोध्यम्। प्रागिति। कृदन्तादुत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। प्रथमान्तं सुब्ग्रहणमिहानुवर्तत एव। अत एव राजदर्शीत्यादौ पूर्वपदेन लोपादि पदकार्यं सिध्यति। परिभाषायाः फलं दर्शयन् गतिमुदाहरति। व्याघ्रीति। व्याजिघ्रतीति व्याघ्री। आतश्चोपसर्गे इति कः। पाघ्राध्मेति शप्रत्ययस्तु संज्ञायां नेति वक्ष्यते। व्याङोर्घ्रशब्देन गतिसमासः। स यदि घ्रशब्दस्य सुबन्ततामपेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तेः संख्याद्यपेक्षमानतः प्रागेव लिङ्गयोगः लिङ्गनिमित्तश्च प्रत्ययश्चाबेव स्यान्न तु ङीष्। घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचित्वाभावात्। ततो घ्राशब्देन समासे सति अदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादिति भावः। उपपदमुदाहरति। कच्छपीति। कच्छेन पिबतीति कच्छपी। व्याघ्रीवत्सुपीति योगविभागात्कः। यत्तु प्राचा उपपदमतिङन्तमिति व्याख्यातं तन्न। तथा सति प्रथमान्तसुब्ग्रहणनिवृत्त्या बहुविप्लवापत्तेः। तथाहि। निर्गत इत्यत्र निसो रुत्वं संयते त्यत्र मोनुस्वारः राजदर्शीत्यादौ नलोपश्च न स्यात् ॥

(७) इत्वात्तत्रोपपदसंज्ञाया एव फलाभावेनाभावात्। अत एव कर्मण्यणिति सूत्रेनुपपदत्वेनायं व्यवहृतो भाष्ये। व्याङोश्च क्रमेण घ्रशब्देन तदन्ते न च गतिस
मासदृत्यक्षरार्थः। कच्छेनेति। अधिकरणस्य करणत्वविवक्षया तृतीया। न च कारकत्वान् सिद्धम्। कारकत्वेप्युपपदत्वाहान्यापरत्वादुपपदसमासस्यैव प्रवृत्तेः। उपपदमिति महास रामः
ञ्ज्ञामाश्रित्य प्रथमान्तस्य निवृत्तिरुच्यते उत तदनाश्रित्य। नाद्यः। तदाश्रयणे त्वतन्निवृत्त्याग्रे मण्डूकानुवृत्त्याश्रयणे गौरवात्। नान्त्य इत्याह। तथा सतीत्यादि ॥ १६३

प्रादिनेति। गतिरिति सूत्रेपि तदसंबन्धेऽयं दोषः। एवं निर्गतः संपन्नेरिति च। प्रत्युक्तमिति। सुब्विधेस्तत्संबन्धेनैव तद्द्वारस्तावतिङ् पदस्यैव यथा पन्नेरित्यभिमानः। शे
षीकृतेनेति। भाष्यकृतेति शेषः। कथमिति। संहितायामित्यत्वादिति भावः। दिगिति। दिगर्थस्तु यदि सुबित्यनुवृत्त्यैव एधानाहरको व्रजतीत्यस्य व्यावृत्तिसिद्धावतिङ् ग्रह
णमेवोभयोर्निवृत्तौ ज्ञापकम्। महासञ्ज्ञाकरणाच्च राजदर्शीत्यादौ न दोषः। सुप्यजाताविति णिनेः सुबुत्पत्तिं विना संभवेन तं विनोपपदत्वाभावेन दोषाच्च। निर्गतदसा
दौ शब्दान्तरसंबन्धात् पूर्वं सुबुत्पत्तौ लुकि च पदत्वोत्तरं पदान्तरसंबन्धेन समासे नसनिः। माङि लुङि स्यादेः सति सप्तमीति नोपपदत्वम्। फलाभावाच्च। प्रथमार्थे सौत्री
प्रादिनेत्यादौ अतो गुण इति पररूपं च स्यात्। एतेनातिङ्किम्। एधानाहरको व्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम्। यदपि कुगतीति सूत्रे उक्तम्। अत्र
सुप्सुपेत्यननुवृत्तेरतिङापि समासः दुरीकरोतीत्यादि। तदप्यसत्। न त्रशेषीकृतेनातिङ् ग्रहणेनैव विरोधात्। तिङ् समासस्तु सहेति योगविभाग ब
लल भ्यः कुत्सनञ्चेति प्रागेवोक्तम्। लोके सुत्र भवतीत्यादौ उपसर्गः पृथक् पदमेव। काव्यादिपाठिनामेकपदभ्रमस्तु धातूपसर्गयोः संहितायामित्यत्वं मूल
म्। कथं तर्हि अग्न आ याहीत्यादौ पदपाठे उपसर्गेऽवसानमिति चेत्। पदपाठस्यापि व्याख्याविशेषत्वात्। तत्रानुकरणशब्दत्वेनोपसर्गत्वाभावात्। प्रकृति
वदनुकरणमित्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वाद्यदेतेभ्य इति सूत्रेत्यदाद्यत्वं कुर्वता एकशेषं चाकुर्वता सूत्रकृतैव तथा ज्ञापितत्वादिति दिक्। अमैजाम्येन।
तुल्यविधानमिति। एतच्चाद्याद्वारेण लभ्यम्। तदेवेति ॥ सप्तम्येवहितन्निमित्तम्। अत एव पशाविस्यादीनां नोपपदत्वम्। एधानाहरकदत्यादौ तु क्रियार्थोपपदस्ये
ति क्रियार्थमुपपदसञ्ज्ञावश्यकत्वेन तत्रास्य प्रवृत्तिस्यावश्यं यत्न चरितार्थत्वमिति तं वेदं भाष्ये दूष्यते। तदास्तु उभयोर्निवृत्तिः। अतिङन्तश्चेत्यस्यातिङन्ता घटि
तद्दत्यर्थः। एवं चोपपदमतिङन्तमिति व्याख्यानस्यानवक्लृप्त्यमर्षयोरिति सूत्रस्य भाष्यविरोधो दूषणमिति ॥

म॰श॰ नियमस्वभावेति। अमैवेतिनियमस्वभावलभ्योऽस्यार्थः। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदव्ययेन समस्यते। अन्येन तुल्यविधानं नेति वचनगतेरिति भावः। ननु सूत्रस्थ
१६४ इति। न तु सूत्रस्थ एवकारस्याद्वैधायोऽस्य नद्रूतिभ्र नित्यमिति भावः। तदेवेति। उपपदमित्यर्थः। अग्रेभोजमिति। विभाषाग्रे प्रथमेति सूत्रेण क्त्वोऽपि विधानान्नास्यामैव तु
ल्यविधानता। अग्रेभुक्त्वेत्यादावमन्तेन समासाभावान्न तस्य नियमविषयतेति भावः। उत्तरपदप्रकृतिस्वर इति। उत्तरपदाद्युदात्तत्वमित्यर्थस्तदाह। आदिर्णमुलीति।

नियमस्वभावलभ्यार्थकथनपरोऽयमेवकारो न तु सूत्रस्थः। अव्ययेनेति किम्। कुम्भकारः। असति ह्यव्ययग्रहणेऽमैव यत्तुल्यविधानं तदेव समस्येत। पूर्वसू
त्रारम्भसामर्थ्यादव्ययविषयक एव नियम इति चेत्। तर्हि अमन्तविषयक एव किं न स्यात्। अमन्तेन यः समासः सोऽमैव तुल्यविधानस्येति। तथा च अग्रेभोज
मित्यत्र माभूत्। अग्रेभुक्त्वा कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेवेति भावः। तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम्। उभयत्र विभाषेयम्। अमैव तुल्यविधानस्य प्राप्ते यथा उपदं
शस्तृतीयायामिति। यत्तु अमा चान्येन तुल्यविधानं तस्याप्राप्ते यथा अव्यये यथाभिप्रेताख्यान इति। उच्चैःकारमाचष्टे। इह समासपक्षे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर आदि
र्णमुल्यन्यतरस्यामित्याद्युदात्तत्वम्। असमासे तु उच्चैरित्यन्तोदात्तत्वम्। स्वरादिषु तथा पाठात्। अमेत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह। अमन्तेनेति। तेनेह न। पर्याप्तो भो
क्तुम्। तत्पुरुषस्याङ्गुलेः। समासान्तापेक्षयाऽवयवषष्ठी। द्व्यङ्गुलमिति। द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुक्। द्वन्द्वार्थमिति। तत्पुरुषस्यासंभवादिति भावः ॥

अत्राभ्यस्तानामितिनानुवर्त्तत इति मतद्वयम्। यद्यपि लित्स्वरणमुल्स्वरयोरत्राविशेषः। आदिर्णमुलीति त्वनेकाज्जर्थं तथापि अभ्यस्तानामित्यनुवृत्त्यभावपक्षे परत्वादिदं न्याय्यमित्य
भिमानः। लितीत्यनेनापीदं सुसाधम्। अन्तोदात्तमिति। फिट्स्वरेणेति भावस्तदाह। स्वरादिष्विति। त्रैस्वर्येण पाठपक्षे इति भावः। समासान्तापेक्षयेति। तत्पुरुषस्य समासस्यान्तावयव इ राम॰
त्यर्थः। समासान्ता इति सूत्रे समासेति लुप्तषष्ठीकं बोद्ध्यम्। द्वयसच इति ऊर्ध्वमानत्वेदम्। प्रमाणत्वे तु मात्रचो लुगिति बोध्यम् ॥ १६४

नन्वेवं प्रकरणविरोधोऽत आह। हेमन्तेति। चौ हेतौ। यतो द्वन्द्वे दर्शनमतो गौणग्रहणायोग इत्यर्थः। स्पष्टं चेदं द्वन्द्वार्थत्वं भाष्यकृतो क्रमः। एकवद्भावादिति। समाहारद्वन्द्वत्वादित्यर्थः।
आकरेति। पुल्लिङ्गस्यैव तत्रोदाहरणादित्यर्थः। रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वे प्राप्ते आह। संख्यापूर्वमिति। स्पष्टार्थ इति। विपरीतनियमस्य स्पष्टं वारणार्थं स्तद्दूष्यन्नयन् क्लेशेन तद्वारणमा
ह। अह्न एवेति लिङ्गादिति। अह्न एवेति नियमे तद्द्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। नियमफलत्वाद्भिक्कमिति। अह्नाभिर्वृत्तमित्यर्थे कालादित्यनुवृत्तौ तेन निर्वृत्तमिति ठञ्। असंभवादिति। यद्य

न्तु अहश्चासौ रात्रिश्चेति कर्मधारयोऽस्तु। पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरस्य गौणत्वसंभवादिति चेत्। न। मुख्यसंभवे गौणग्रहणायोगात्। हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्द
सीति सूत्रे द्वन्द्वे समासान्तदर्शनाच्च। अहोरात्र इति। जातिरप्राणिनामिति समाहारद्वन्द्वः। रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वम्। यत्तु प्राचोक्तमेकवद्भावात्क्लीबतेति। तन्न। सनपुंस
कमित्यस्य रात्राह्नाहा इति पुंस्त्वेन परत्वात् बाध इति वक्ष्यमाणत्वात्। आकरविरोधाच्च। द्विरात्रमिति। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबमिति वक्ष्यते। अह्नष्टखोरेव। नस्तद्धित इत्यस्य सि
द्धे नियमार्थमिदम्। एवकारः स्पष्टार्थः। अह्न एव टखयोरिति विपरीतनियमस्तु न भविष्यति। आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावविधानाल्लिङ्गात्। अनित्यत्वादिति। अत्र चलि
ङ्गम् शक्तिलाङ्गलाङ्कुशेत्यत्र घटीग्रहणम्। अह्नोऽह्न एतेभ्यः। अहः सर्वेति सूत्रे अहरादेशो निर्दिष्टः। चकारेण संख्याव्ययेऽनुकृते। तत्र सर्वेषां बुद्धिस्थत्वाविशेषेऽपि अहःश
ब्द इह न गृह्यते। संभवादित्याशयेनाह। सर्वादिभ्य इति। समासान्ते पर इति। प्रकरणबललभ्यमेतत्। प्राचा तु ... चिपर तदिति व्याख्यातं तदपि सामर्थ्यलभ्यमिति कथंचि
न्नेयम् ॥ ॐ पिब्रह्मणोऽह्न इदमवयवीभूतमहरित्यर्थे षष्ठीसमासः संभवति तथाप्यत्र सूत्रे अह्नः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेरित्यस्यानुवृत्त्यैव सिद्धे एतेभ्य इत्युक्त्या अव्य
वहितानामहःशब्दभिन्नानामेव ग्रहणं स्यादिति प्रामाण्यादिति बोध्यम्। तस्यानभिधानाच्च। प्रकरणेति। तल्लभ्यस्य सप्तम्या विपरिणाम इति भावः। सामर्थ्येति। अहन्शब्दान्ततत्पु
रुषात् टच एव विधानादिति भावः। कथंचिदिति। शब्दतोऽनुपस्थित्या वाक्यार्थान्वयित्वासंभव इति भावः ॥

व॰श॰ यत्वह्रादेश ऊधसोनङ्‌ वत्समासान्त एव। एवं च विभक्तिविपरिणामेन कार्यं इति। तन्न। टजपवादत्वापत्तावस्यदूरस्थादाद्वन्तोदात्तत्वापत्तेः। टचितु तत्सामर्थ्यादन्तोदात्त
१६४ त्वं तद्वेष्टमितिध्वनयन्नाह। भाष्ये त्विति। अत्र प्राञ्च इति। अदन्तस्येति वक्तव्यमित्यस्य प्रकृतसूत्रस्थवार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानाय भाष्यकृत इत्यर्थः। दीर्घाह्नीति। बहूनादिभ्य अ

माष्येतु अन्हादेशः प्रत्याख्यातः। अह्न एतेभ्योच्‌ स्यात्‌ टचोपवादः। अह्नष्टखोरेवेतिनियमात्‌ टिलोपोन। अह्नोपोऽनइतिलुप्तादनात्‌। अह्नोऽदन्तात्‌ रेफादि
ति। यदि लक्ष्यानुरूपमपि प्रयोगोऽस्ति तर्हि यादित्यपि बोध्यम्‌। रषाभ्यामित्यधिकारात्‌। अत्र प्राञ्चः। अह्न इति षष्ठ्याः स्थाने व्यत्ययेन प्रथमा। अदन्तनिर्देशान्नेह।
दीर्घाह्नीप्रावृडितिवदन्ति। तत्रव्यत्ययादिवर्णनक्लेशोऽनर्थः। दीर्घाह्नीत्यत्र प्रातिपदिकान्तेति णत्वं व्यावर्त्तयितुं सुभ्वादित्वस्यैव वक्तव्यत्वादाकर एव तयोक्तत्वाच्चे
त्याशयेनाह। अह्नोनस्येति। प्राचस्तु अह्नोनस्येत्युक्ता अदन्तनिर्देशादिति वदतो व्याघातः स्पष्ट एव। कालात्‌ठञिति। एतच्च संख्याविसायेति सूत्रे न्यासपदमञ्जर्योः
ओहाङ्‌धातौ माधवग्रन्थे च स्पष्टम्‌। यत्तु न संख्यादेः समाहार इति सूत्रे द्वन्द्व इत्यत्रा णत्वं लुगिति वृत्तिकारादिभिरुक्तं तदप्ययुक्तमिति भावः। प्रसङ्गादाह। त्रिया
मिति। दाविति। यत्तु प्राचा कालनिर्णयदीपिकायां पूर्वास्यान्नवमीयुग्भाय दशमीकाल्यास्ट गाद्याश्य साज्जह्नीकालयुगादिमोत्तर युताचायोत्तरैकादशी। तिश्लोके द्व्य
ह्नीति प्रयुक्तम्‌। मासादशमी हृयोरह्नोर्भवाद्व्यह्नीत्यादि च तद्विवरणे व्याख्यातम्‌। तत्सर्वं प्रामादिकमिति भावः। तथाहि। इहटिट्वेतिङीप्‌ द्विगोरिति वा। आद्योऽपि
अणन्तत्वादुभ्रन्तत्वादजन्तत्वाद्वा नाद्यः। इतिकारादुक्तत्वस्याऽणद्वह प्रामादिकत्वाल्लुकालुप्तत्वाच्चा नच प्रत्ययलक्षणम्‌। अणोयोऽकार इति व्याख्यानात्‌। नापि द्वितीयः। ठ
ञोयोकारस्तदन्तादिति व्याख्यानात्‌ ॥
ॐ हन्‌ इति पाठादुपसर्जनत्वेपिङीष्‌। अयुक्तमिति। कालाट्ठञस्तदपवादत्वादिति भावः। प्रामादिकत्वादिति। तदपवादस्य ठञः प्रा शा॰म॰
प्तेरिति भावः। लुकेति। स्वरूपकथनमेतत्‌। अणयोऽकार इति। एवं च वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणमिति भावः ॥ १६५

ठञो लुकीति। निष्कादिभ्यः समासे ठकोऽप्राप्तेरिति भावः। निष्कस्य परिमाणत्वेऽपीदम्। उदाभूषणादिवाचित्वेऽसमासे इति सूत्रे परिमाणवाचिनिष्कादीनामेव ग्रहणे तु ठको लुकी
तिबोध्यम्। नच द्विनिष्केत्यत्र निष्कस्य परिमाणत्वेऽपि द्विनिष्की। ति ङीपेव भवितव्यम्। उन्मानत्वेऽपि उन्मानस्य चेह विवक्षितत्वयोरेव निषेध इति नियमे न ङीबेव प्राप्ते। ति। एवं च द्वि
बिस्तेत्यत्र बिस्तादिप्रतिषेधेन ङीबभावे न तु ठञो कारभावादिति वाच्यम्। निष्कशब्द उन्मानवाची बिस्तादयः परिमाणविशेषा एवेति मतमनुसृत्य हरदत्तादिभिराकरेऽतथो
केरित्याशयात्। तदाहि अपरिमाणान्तत्वाद् द्विगोरिति ङीपि निषिद्धे पिठअन्तत्वात् प्राप्तस्योक्तरीत्यैव वारणात्। एतेन हि बिस्तेत्यपि व्याख्यातम्। न चैवमपरिमाणेति निषेधोऽनर्थकः स्या

अत एव हि द्विनिष्केत्यत्र क्रीतार्थे प्राग्वतीयस्य ठञो लुकि टाबेवाकरे उदाहृतः। द्विबिस्तेत्यादावप्येवम्। नापि तृतीयः। टचः समासान्तत्वपातत्वेऽस्य तद्धि
तार्थत्वं प्रत्युपसर्जनत्वादत एव हि आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतम्। भाष्यमते अचाद्यचो बाधनाच्च। नापि चतुर्थः। अपरिमा
णेत्यादिना ङीपो निषेधात् तस्माट्टाबेव युक्तः। स्यादेतत्। टाबप्ययुक्तः स्त्रीत्वस्यैव दुर्लभत्वात्। तथा चाहुः अह्नः एतेभ्य इति सूत्रे कैयटहरदत्तावाहतुः राजा
ह्नाहाः पुंसीति वचनात् स्त्रियां वृत्त्यभावात् ठजचोर्नास्तीह विशेष इति। मैवम्। भावानवबोधात्। इत्थं हि कैयटाद्याशयः सर्वादिषु पूर्वादिषु उत्पन्नाह्नो
ज्विहितः ॥

ञ् न् तत्सामर्थ्येन तदभावकल्पनापेक्षया न्यायसिद्धोक्तरीत्यैव तद्वारणस्योचितत्वात्। तेनापि तदर्थबोधस्यैवौचित्यात्॥ तदन्तस्येति। त
दस्यार्थस्येत्यर्थः। उदाहृतमिति। अनुपसर्जनादिति सूत्रे वार्त्तिककारैरिति शेषः। चतुर्थः। द्विगोरिति ङीबिस्ते वं रूपः। ननु बह्वादिगणे हन्शब्दपाठाद् ङीन्नीत्यादा
नुपसर्जने ङीष्विधानात् पिस्यादिति चेन्न। समासान्ते कृतेऽहन्शब्दत्वाभावात्। तस्माट्टाबेवेति। अस्य स्त्रीत्वमङ्गीकुर्वतां मते इति शेषः। अतस्तन्मतमाशङ्क्य पूर्वकस
पपादयति। स्यादेतदित्यादिना ॥

 स्त्रीत्वसंभवेपीति। रात्र्याह्नाहा इत्यस्य रात्रान्ह शब्दघटितसमाससमात्रार्थनिमित्तलिङ्गस्यान्तरङ्गस्य सार्वत्रिकस्य च बाधेनोपपत्तौ बहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिङ्ग बाधकत्वे मानाभाव इति भावः। पुण्याहमित्यत्र उत्तमैकाभ्यां चेत्यन्हादेशनिषेधात्पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबत्वस्य सत्त्वाच्चेत्याशयेनाह। चतुर्णामिति। परत्वादिति। अन्हाहान्ता इत्यपेक्ष

तत्र संख्यापूर्वस्य तद्धितार्थद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वेन स्त्रीत्वसंभवेपि टजन्तस्य तद्धितं प्रत्युपसर्जनत्वात्। अनुपसर्जनाधिकारोक्तस्य टिड्ढेति ङीपः प्राप्तिरेव नास्तीति तत्र टजचोर्विशेषः स्पष्ट एव। पुण्याहमित्यत्र तु उत्तमैकाभ्यां चेत्यचो निषेधः। अह्नादेशस्य वेति मतभेदेन व्यवस्थितम्। इतरेषां चतुर्णां रात्र्याह्नाहा इतिवचनात् स्त्रियांट निर्नास्तीति। स्यादेतत्। भवेदेष वृद्धानामाशयः। यदुक्तद्विगोर्विशेष्यनिघ्नत्वे प्रमाणं स्यात्। तदेव किमिति चेत् ॥ उच्यते। अमरसिंहेन पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्यायाः सुरासुरा इति पुंस्त्वाधिकारे। अह्नाहान्ताः स्वेडुभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाद् इत्युक्तम्। अर्थान्ताः प्राद्यलं प्राप्ताः पन्न पूर्वाः परोपगाः। तद्धितार्थद्विगुः संख्याः सर्वनामतदन्तका इति च। ततः परमुक्तम्। एवं चेह अह्नाहान्ता इत्यनेन पुंस्त्वं प्राप्तं तद्धितार्थे द्विगुरिति परोपगत्वेन परत्वादेव बाध्यते। तथा च तेनैव परिभाषितम्। परं विरोधे शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगत इति। तस्मादमरग्रन्थः उक्तार्थे प्रमाणम्। किंच परवल्लिङ्गमित्यस्य रात्र्याह्नाहा इत्यपवादः। यत्र तु द्विगुप्राप्तेस्यादिनोत्तरौ निषिद्धः। तत्र तदपवादस्याप्रवृत्तिः स्पष्टैव। एतच्च माधवेनापि ध्वनितमित्यनुपदमेव वक्ष्यामः। किंच भवादार्थे तद्धितान्तं परोपगमिति निर्विवादम्। तद्धितलोपे तु यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन भवाद्यर्थवत् स्त्रीत्वादेरप्यभिधानं न्याय्यमेव। प्रकृतेर्लिङ्गानुशासनस्य केवलायां प्रकृतावुपक्षीणस्य लुप्ततद्धितायामप्रवृत्तेः। लुपि युक्तवदिति लिङ्गातिदेशोप्यत्र प्रमाणम्। प्रकृतलिङ्गानुशासनानां लुप्तप्रत्ययेष्वप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यापत्तेः। अत एव लवणः सूपः लवणा यवागूः इत्यादौ न क्लीबत्वम्। अत एव च कुमारी ब्राह्मण इत्यादिषु आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तरि क्विबन्तेष्वपि विशेष्यनिघ्नते वाकरे स्पष्टा ॥
मा तद्धितार्थे द्विगुरित्यस्य परत्वादिति भावस्तदाह। तथा चेति। केवलायां प्रकृतौ। सर्वाह्न इत्यादौ ॥

अलंबहुनेति। एतेन स्त्रीत्वमेव नास्तीति सूचितम्। तथाहि। रात्राह्नाहाः पुंसीत्यनेन बहिर्भूततद्धितार्थनिमित्तलिङ्ग-बाध[illegible]व्यवस्थितरात्राह्नाहशब्दार्थविशेष्यत्वप्रयु
क्तप्राप्तिकलिङ्गस्यैव बाधः स्यान्न तु बहिर्भूतसमाहारविशेषणत्वप्रयुक्तप्राप्तिकस्यापि अतोऽत्रान्तरङ्गन्यायाप्राप्तिः। किं च [illegible]मित्यादिवाक्यस्यापि कोशे परत्वानेना
ह्नाहादिविषये पुंस्त्वबाधापत्तौ परवल्लिङ्गमिति सूत्रे एकदेशिग्रहणं कृत्वा भाष्यकृता कृतस्य द्विगुप्राप्तेति वार्त्तिकप्रत्या[illegible]स्यासंगत[illegible]त्तिः। न च रात्राह्नेत्यादिबाधा
र्थं तस्यावश्यकत्वात्। न चेदमप्येकदेशिसमासविषयकमेव। अत्र स्याहर्ग्रहणस्य पुण्यसुदिनाभ्यामित्यादेश्चवैयर्थ्यापत्तेः। [illegible]सर्वाह्ण इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च

द्व्यह्नीति ङीप्प्रसङ्गः। दनाप्रावाऽपि स्त्रीत्वं स्वीकृतमेवेत्यलंबहुना। यदि समर्थनीयमेवेत्याग्रहस्तर्हि आधारा[illegible]त्वात्सेन स[illegible]म्। द्व्यह्नीय
स्यामिति दिनद्वयाधारभूते स्यर्थलाभात्। उपान्त्यस्यापीति। यथा प्रश्न[illegible]योरिति प्र[illegible]चोपयोर्ग्रहणं द्विवचननिर्देशात् तथेहापि ङस्य ग्रहणसामर्थ्या
दन्त्ययोर्ग्रहणम्। उश्च ऊश्च स्वश्चेति विग्रहे सौत्रं द्विवचनमिति तेषामाशयः। स्वामीः प्राचामाद्विगोरिति। स्वाविशब्दान्तात् द्विगोरित्यर्थः। न्द्याञ्जलमि
ति समाहारे द्विगुः। आन्महतः। पदाधिकारे तदन्तस्यापि ग्रहणान्महच्छब्दान्तस्यापि ॥

। एवं चोत्सर्गस्य परवल्लिङ्गस्य द्विग्वित्यादिनिषेधे तद्विषये तदपवादस्याप्यप्रवृत्तिरिति निरस्तम्। अहरतिक्रान्ता रात्रिरित्यर्थे समासस्य स्त्रीलिङ्गत्वात्तत्र टजचोर्ङी
प् टाबभ्यां विशेषस्त्वेन नास्ति टजचोर्विशेषइति कैयटासंगतिश्च। तस्मात्त्राद्यलं प्राप्तेत्यादिस्तद्धितार्थे द्विगुरिति कोशश्चाह्नाहान्ताद्यतिरिक्तविषयएवेत्याद्य इति दिक्।
द्व्यह्नीयस्यामिति। बहुव्रीहौ रात्राह्नाहाः पुंसीत्यस्याप्राप्तेरिति भावः। बह्वादिषु हः शब्दपाठादुपसर्जनत्वेपि ङीष्प्रसङ्गस्यापीति। तेन परममहाबाहुः सिद्धः। अपाणिनीयत्वादि
ति। प्रासादि पुमहत आत्वं पुंवत्त्वयोर्वार्त्तिककृतोक्तेरिति भावः। आन्महतस्सत्रलिङ्गविशिष्टपरिभाषस्याङ्ग्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेन पुंवद्भावात्परत्वादात्वमिति

अतिरभसादिति। आर्हीयस्य प्रत्ययस्यैव तेन लुको विधानादिति भावः। द्वन्द्वे नेति। राजन्यबहुवचनद्वन्द्वे इत्यनुवर्तमाने संख्यैस्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य तत्राप्राप्तेरित्यर्थः। प्रक्रम
कथं तर्हि परममहत्परिमाणमिति। परममहतो द्रव्यस्य परिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुष इति वृद्धाः। यत्तु वर्द्धमानेनोक्तम्। इष्टकेषीकामालानामित्यत्र तदन्तविद्यु
पसंख्यानसामर्थ्यादुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति। तद्भाष्यकैयटविरुद्धम्। तथाहि। पदाधिकारे प्रयोजनम्। इष्टकचितं पक्वेष्टकचितमित्यादि भाष्ये
उदाहृतम्। कैयटेन च पदशब्देनोत्तरपदं गृह्यत इति व्याख्यातम्। एतदेवार्थतः काशिकायामनुपनिबद्धम्। तु इष्टकेषीके स्यत्र स्वतन्त्रमुपसंख्यानमस्ति। महतीश
ब्दस्येति। यत्तु प्राचा कौंकं जातीय घासादौ तीशब्दस्याप्यात्वं वक्तव्यमिति। तत्र जातीये [illegible] र्थम्। एवं कर्मधारयेति आन्महत इति च सूत्राभ्यामेव रूपसिद्धेः। तीशब्दस्ये
स्यपि अपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम्। अष्टन इति। कपाले उत्तरपदे हविषि वाच्ये अष्टन आत्वं वक्तव्यमित्यर्थः। अष्टाकपाल इति। संस्कृतं भक्षा इत्यणो द्विगुपूर्वेति लुगिति व्याच
ख्युः। तदतिरभसात्। द्विगोर्लुगनपत्य इति तु बोध्यम्। ह्यधिका इति। एतच्च भाष्यवार्तिकारूढमित्युक्तम्। यत्त्विह पूर्वपदप्रकृतिस्वरः [illegible] द्वये विस्पष्टादेराकृतिगणत्वं
शरणीचक्रुस्तच्चिन्त्यम्। उपलभ्यमानस्य तादृशस्वरस्य द्वन्द्वेन निर्वाहात्। स्वरान्तरेऽपीष्टापत्तौ बाधकाभावादिति दिक्। एकादिः। अद्गुकि अकारे [illegible] सामर्थ्यात्परस्य रू
पं न। केचित्तु समाहार्थमाद्गुकं दीर्घादिमाहुः। रात्राह्नाहाः पुंसि। परत्वादिति। यत्तु प्राचा एकवद्भावात् क्लीबते त्युक्त्वा अहोरात्रमित्युदाहृतं तन्नैसवोचाम। यत्तु वदन्ति।
रात्रादीनामेवानेन पुंस्त्वं विधीयते तदन्तस्य तु परवल्लिङ्गमित्येव सिद्ध्यति। अत एव भिन्नविषयत्वान्न विप्रतिषेधशङ्का। एवं च समाहारे समनपुंसकमित्येव भवति परवल्लि
ङ्गापवादत्वादिति। नच। उक्तरीत्या ह्यहन्यहादावपि क्लीबत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः। प्राचा अपि ह्यह स्त्र्यह इत्युदाहृतत्वादाकरविरोधाच्च। अमरोऽप्याह। ते तु त्रिंशदहोरात्र इति। मा
सेन स्यादहोरात्र इति च। तस्मात्तदन्तस्यैवायं पुंस्त्वविधिः। द्वन्द्वतत्पुरुषयोरिति प्रक्रमणादिति स्थितम्

णादिति। प्रक्रमादित्यर्थः। प्रकरणादिति यावत् ॥

प्रमादिकमेवेति। समाहारद्विगावित्यर्थः। संख्यापूर्वं रात्रमित्यस्य प्रतिप्रसवविधित्वलाघवानुरोधेन समाहारद्विगावेव प्रवृत्तेः। भविष्यति मर्यादेति सूत्रे स्थेत्रिंश
द्रात्रः पञ्चदशरात्र इति भाष्यप्रयोगे तु त्रिंशत् पञ्चदश वा रात्रयो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरच् प्रत्यन्ववेति योगविभागात्समासान्तो बोध्यः। पृषोदरादित्वादकार इति कश्चि

संख्यापूर्वमिति। तथा च लिङ्गानुशासनसूत्रम्। अपथपुण्याहौ नपुंसकौ संख्यापूर्वा रात्रिरिति। अमरोप्याह। रात्रं प्राक्संख्याऽन्वितमिति। गणरात्रं
निशा बह्व्य इति च। पुंस्त्वाधिकारे स एवाह। रात्रान्ताः प्रागसंख्यका इति। एवं स्थिते द्विरात्रस्त्रिरात्र इति रत्निकार हरदत्तादिभिरुक्तं पुंस्त्वं प्रामा[illegible]
वधेयम्। अर्द्धर्चाः पुंसि च। इह केषांचिदर्थभेदेन व्यवस्था। तथा च शाश्वतः। मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्यापि वाचकः। अर्द्धर्चादिगणे पाठा[illegible]
यो मधुरिति। अमरस्तु माध्वीकं मधु नद्वयोरित्याह। पात्राद्यन्तस्येति। स्त्रीत्वमिति शेषः। सुदिनाहमिति। सुदिनशब्दः प्रशस्तपर्यायः। तथा च [illegible]गः।
सुदिना सुसमा सुकार्यमेतन् प्रविचिन्वीत विशेषतस्त्वयं वेति। पथः। कथं तर्हि व्यध्वो दुरध्वो विप[illegible]ः कदध्वा कापथः समाइत्यमरः। व्यध्वो विपथ कापथावि
तिरभसकोशश्च। अत्राहुः। प्रमाद एवायमिति। वस्तुतस्तु पथे गताविस्मात्पचाद्यचि पथेते व्याप्नोतीति पथः। आकारान्तोयम्। तथा च त्रिकाण्डशेषः। वाटः
पथश्च मार्गस्यादिति तेन समासे पुंस्त्वम्। नचैवं विपथसिद्धावपि कापथो न स्यात् कादेशस्य दुर्लभत्वादिति वाच्यम्। ईषदर्थे चेति तत्सम्भवात् कुत्सायाम
र्थतः पर्यवसानात्। इदं त्ववधेयम्। परवल्लिङ्गतापवादरूपत्वात्तत्पुरुष एवेदं प्रवर्तते नान्यत्र। विपथा नगरी। बहुव्रीहिरयम्। पन्थानमतिक्रान्ता अति
पथा इहापि न। द्विगुप्राप्तेत्यादिना परवल्लिङ्गतायाः प्रतिषेधादिति भावः ॥

त। पौनरुक्त्यपरिहारायाह। सुदिनशब्द इति। सुदिनास्विति। प्रशस्तास्वित्यर्थः। पथेते इति। एतदात्मनेपदिष्वपि पठ्यत इति मतेनेदम् ॥

माधवेनोक्तप्रायमिति। अत्रारुचिबीजंतूक्तम्। किंच पथद्वस्य परवल्लिङ्गतापवादत्वात् तत्पुरुषेप्रवृत्तिस्तत्रैव प्रवृत्तौचापवादत्वमित्यन्योन्याश्रयेप्यत्र बोध्यः। तस्मा
द्विपथाऽतिपथेत्यादावर्द्धनावमितिवल्लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य लिङ्गमशिष्यमितिन्यायेनसिद्धमितिबोध्यम्। एवंचमध्यौविपयकापथाविलपिसमञ्जसम्। द्वितीये

एवंचन्यायसाम्येनव्यन्हेत्यत्रापिरात्रान्हाहाद्वत्वस्य प्रवृत्तिर्नेति माधवेनोक्तप्रायम्। मृदुपच [illegible]ति। क्रियाविशेषणत्वाद्वितीयान्तम्। धात्त्पात्तभावनांप्र
तिहिफलांशः कर्मीभूतः। तथाच फलसामानाधिकरण्ये द्वितीया। अतएवसकल्वावित्यादौकारकपूर्व [illegible]वण्। [illegible]न्तुभावनांप्रतिकरणतया धात्वर्थविशेषोऽ
न्वेति तत्रतद्विशेषणानांतृतीयान्ततैव। ज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतियथा। एतच्चकरणे [illegible]तिस [illegible]तिपद [illegible]योः स्पष्टम्। नचैवंज्योतिष्टोमेनभक्तिपूर्वं
यजेतेतिनसिद्ध्येदितिवाच्यम्। भावनाविशेषणत्वेतदुपपत्तेः। तत्रापिसंदर्शनप्रार्थनादि [illegible]त्वात्। क्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वविवक्षायांतद्विशेषण
त्वाद्वितीया। अन्यथातुप्रथममेवेतिविवेकः। सामान्येनपुंसकमितिच अनियतलिङ्गविषयकम्। तेनआदिः प्रवतिप्रातरादिरितिपुंस्त्वमेव। विस्तरस्तुशब्दकौस्तुभे
बोध्यः। पर्यायस्यैवेति। कथंतर्हिनृपतिसभामगमन्नवेपमानाइतिकीचकवधे। गजपतिव [illegible]। विशेषणत्वादितिरक्षितः। विभाषासेना। स्वनिशमितिहलय
तुर्द्दशीस्याहुः। तस्यांकिलकेचिद्बुनउपवसन्ति। तथाचतिर्यगधिकरणेशाबर [illegible]श्चतुर्दश्यामुपवसतः पश्यामइति। इतितत्पुरुषः ॥

ति। क्रियाविशेषणादितिभावः। ज्योतिष्टोमेनेति। तदभिन्नेनयागेनेष्टंभावयेदितितत्रबोध [illegible]दिति। कर्मभूतफलांशाभावेनद्वितीयानापत्तेस्तृतीयापत्तेश्चेत्यर्थः।
कथंतदुपपत्तिस्तत्राह। तत्रापीति। व्याप्यमानत्वादिति। तेषांधात्वर्थविवक्ष्येत्यर्थः। [illegible]करणिकामिष्टविषयांभावनांपश्येदितिबोधइत्यभिमानः। तथाबो राम.
धानतुभवेत्राह। अन्यथेति। पुंस्त्वमेवेति। आदिशब्दस्यनित्यपुंस्त्वात्। अतएवप्रातरादिरित्य [illegible]लिङ्गत्वे [illegible]आदिरित्यस्यपूंस्त्वमेव॥ इतितत्पुरुषः ॥ १६८

नन्वप्रथमाविभक्त्यर्थ इत्यनुचितम्। अन्यपदार्थे इति सूत्रात्। पदं च सुबन्तमित्यत आह। पदेन हीति। तत्र विभक्त्यर्थास्ति प्रसंबन्ध्यन्तर्भावेणाप्येकार्थीभावाङ्गीकारान्न चि त्रगुर्देवदत्त इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। तस्यापि। सशब्दस्यापि। अयमेवेति। कर्मग्रामस्यैवेत्यर्थः। भिन्नैवेति। प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषण ताविषयेत्यर्थः। नहीति। तस्माद्विशेषणीभूते कर्तरि तस्याभेदान्वय इति व्युत्पत्त्यन्तरमङ्गीकार्यम्। बहूनामिति। सामान्येनोक्तमर्थं विशेषतो विवृणोति। चकारादीनि। आदिना

यस्य त्रिकस्येति। यद्यपि प्राद्योगतादर्थ्ये प्रथमयेत्युक्तम्। तथाऽपि द्वितीयाश्रितादिभिरिति तस्य प्रथमाकेन चित्समस्यत इति नोक्तमित्यर्थः। वार्तिककृता प्रथमये त्युक्तावपि सूत्रकृता नोक्तमिति वा। अन्यस्य पदस्येति। पदेन हि प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते। तथा च द्वितीयाद्यर्थे इति फलितं तदाह। अप्रथमेति। समा नेति। एतच्च शेषपदाल्लब्धम्। प्राप्तमित्यादि। ग्रामकर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकं विग्रहार्थः। उदककर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासार्थः। विग्रहे सदृति प्रयोगे तु तस्याप्रथमेवार्थः। यद्यपि प्रत्ययार्थस्य कर्तुर्धात्वर्थं प्रति विशेष्यतोचिता तथाऽपि व्यपेक्षावादिभिरगत्या समासे भिन्नैव व्युत्पत्तिः स्वीकार्या। किं च कर्तृविशिष्टप्राप्तेः पदार्थत्वे तस्यैव नामार्थतयोदकस्य तदभेदो वाच्यः स च बाधितः न हि कर्तृविशिष्टा प्राप्तिरुदकमिति संभवति। अपि च व्यस्ते समीचीनमुदकमितिवत्समस्तेऽप्युदकविशेषणप्र योगः प्राप्तः। स च वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनेनैव वारणीयः। सिद्धान्ते तु बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः। न का रादनिषेधोऽप्यबहुव्रुसक्तिभञ्जनाय कर्तव्यं तन्न्यायसिद्धत्वस्माकं तदिति स्थितम्। ऊढेत्यादि। अनडुत्कर्तृकोद्वहनकर्मीभूतो रथः। रथकर्मकोद्वहनकर्ता तु समासार्थः॥

कान्तार्थसंग्रहः। तेषां निषेधोऽभावस्तद्बोधकं लोपवचनं कार्यमित्यर्थः। बहुव्रुसक्तीति। प्रत्ययार्थप्राधान्याद्व्युत्प[illegible]त्तीत्यर्थः। कर्तव्यमिति। इदं कु[illegible]लक्षणं विभाषा धिकारादीनामपि। न्यायसिद्धमिति। तादृशतादृशार्थान्तर्भावेणैकार्थीभावाङ्गीकारादित्यर्थः। विशेषणत्वेनैवोपस्थितेर्विशेषणाद्यन्वयोऽपि नेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

समासेनाभिहितत्वादिति। एवं च तेषां कर्मत्वादिरूपतैव नास्तिविभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादीनां कर्मादिशब्दैरिवतैरप्यनभिधानादिति भावः। तत्सिद्धेरिति। अनव काशत्वेनाव्ययीभावादिसंज्ञाया अस्याबाधादिति भावः। उत्तरपदलोप इत्यस्य शेषं प्रदर्शयति। वाच्य इति। सुप्त्वजमिति। मुख्यार्थे तु न समासोऽनभिधानादिति भावः। न च

रुद्रसंप्रदानकोपहरणकर्म पशुः। पशुकर्मकोपहरणसंप्रदानं रुद्रः स्याल्यधिकोद्धरणकर्म ओदनः। ओदनकर्मकोद्धरणावधिः स्याली त्यादिरर्थः। इह कर्मादी नां समासेनाभिहितत्वात्प्रथमा। प्रथमार्थे त्विति। वृष्टे देवे अनयोर्न समासोऽशेषत्वादित्यत्र तात्पर्यम्। व्यधिकरणानामिति। अत्राप्युक्त एव हेतुः। इत्यंशे षग्रहणमुप निबद्धम्। न चोन्मत्तगङ्गमित्यादिव्यावृत्तिरेव तत्फलम्। एकसंज्ञाधिकारेणैव तस्मिंस्तत्सिद्धेरिति भावः। अनेकं किम्। बहूनामपि यथा स्यात्। तदुदाहरणं तु मूल एव स्फु टीभविष्यति। एवं चात्र सुबित्येवानुवर्तते। न तु सुपेति। यत्तु सुप्सुपेत्यनुवर्त्यानेकं सुबन्तं सुपा सहेति व्याख्यातम्। तन्न। द्विपदबहुव्रीह्यसिद्धिप्रसङ्गात्। प्रादिभ्य इति। प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं तदन्तस्य पदान्तरेण सह समासो व्याख्येयः। सूत्रसिद्धार्थानुवादोऽयम्। वा चेति। इदं तु वाचनिकम्। पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्येति वलोपो वाच्यः। एतच्च प्रादीनामेव वृत्तौ विशिष्टार्थवृत्तितामाश्रित्य सुप्त्वजम्। स्त्रियाः पुंवत्। ऊङोऽभाव इति। यदि तु ऊङोऽन्योऽनूङिति पर्युदासः स्यात्तर्हि टाबा द्यन्तमेव गृह्येत ततः किमिति चेत्। इडविडोः पत्यं जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। ऐडविडः। दरदोपत्यं मतश्चेति लुक्। इडविड् दरत्। सा चासौ वृन्दारिका च ऐड बिडवृन्दारिका। दारदवृन्दारिकेति न सिद्ध्येत्। न ह्यत्र स्त्रीप्रत्ययः कश्चिदस्तीति भावः। निपातनादिति। एतच्च पूर्वत्रापि योज्यं वैयधिकरण्येन स्वरसतो बहुव्रीहेर्दुर्ल भत्वात्॥

इडमगपेत्यञ् दारद्। तयोः स्त्रिया

ॐ नारम्भ एव तु ज्यायान्तान सिद्धेदिति। जाते श्चेति निषेधस्तु नात्र निषेधविषये एव पुंवत्कर्मधारयेत्यस्य प्रवृत्तेः। किं च तत्र जातेरिति पञ्चमी तिर्हि शास्ततः परो य प्रत्ययस्तदन्ते स निषेधो नायं तथा। एवं च सत्यभिधाने बहुव्रीहावपि ऐडविडभार्य इत्येव। भाष्ये उत्तरसूत्रोदाहरणं तु तत्राप्ययमेवार्थ इति सूचयितुमैडविडस्यानन्तरापत्यत्वे भाष्यमते

प्राचामनुरोधेनेति। तदनुरोधे बीजं तु प्रागुक्तार्थकभाषितपुंस्कादित्यस्याप्रसिद्धत्वम्। षष्ठ्यन्तपाठ इति। अनूङः समानाधिकरण इत्येवं रूपः। पुमान्यस्मिन्निति। प्रवृत्तिनिमि
त्तस्याधारत्वविवक्षया सप्तमी। सत्सप्तमी वा यस्मिन्नर्थे सति पुमान् भाषितो भवतीत्यर्थः। स्त्रीप्रत्यय इति। स्वरितत्वप्रतिज्ञया प्राप्तमित्यर्थः। अचः परस्मिन्निति। उत्तरपदपरत्व
अलुगिति। इह भाषितपुंस्कमततीति भाषितपुंस्कात्। अततेः क्विप्। एवं च समानाधिकरण एव बहुव्रीहिः। अलुगर्थं च यत्नो मास्त्विति यद्यपि सुवचं तथापि प्राचाम
नुरोधेन क्लिष्टव्याख्यानमिति त्यवधेयम्। षष्ठ्याश्चेति। एवं च सूत्रे केषांचित्षष्ठ्यन्तपाठोऽनाकरः हरदत्तादिग्रन्थविरोधादिति भावः। तुल्य इत्यादि। अयं भावः। भा
षितः पुमान्यस्मिन्नर्थे तद्भाषितपुंस्कं प्रवृत्तिनिमित्तम्। तदस्यास्तीति अर्शआद्यच्। तेन तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते उक्तपुंस्कं शब्दरूपं लभ्यत इति। स्त्रीवाचक इति। एते
न स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययपरतां वारयति। तथा हि सति इत्थं सूत्रार्थः स्यात्। अनूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव निवृत्तिरित्यर्थः। यथा महद्वदस्मिन् ग्रामे जलमित्युक्ते अ
भाव एवातिदिश्यत इति। नन्वयमेव वाक्यार्थोऽस्तु। यथोक्तं प्राचा उक्तपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंसीव पुंवत्स्यात्। पुंवद्भावात्स्त्रीप्रत्ययलोप इति चेन्नै
वम्। अस्यार्थस्याकरे एव अनेकधा दूषितत्वात्। तथा हि। अस्मिन्पक्षे पटुभार्य इत्यत्रोत्तरपदनिमित्ताया ङीषो निवृत्तेः। अचः परस्मिन्निति स्यानित्यत्वे सति यण् स्यात्।
किं च वतण्डस्यापत्यं स्त्री वतण्डी। वतण्डाच्चेति यञ्। तस्य लुक्स्त्रियामिति स्त्र्यपत्ये लुक्। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्। वतण्डी चासौ वृन्दारिका च वा। तण्ड्यवृन्दारिके ति
दृश्यते। अत्र ङीनो निवृत्तावपि अर्थगतस्य स्त्रीत्वस्यानिवृत्तत्वाल्लुक्स्त्रियामिति प्रवर्तेत। अपि चैवमेडविडवृन्दारिकेत्यादि प्रागुक्तं न सिध्येत्। किं च गार्ग्यश्च ता वृन्दा
रिकाश्च गार्गीवृन्दारिकाः। ङीपि निवृत्तेऽपि यञञोरिति लुङ् न स्यात्। अस्त्रियामिति निषेधात्। तस्माद्यथाकरमेवा ग्राह्यम्। लौकिके ति। यत्तु चित्राणां गवामयमिति
मीमांसकैर्विगृहीतं तल्लौकिकालौकिकबहिर्भूतत्वादुपेक्ष्यमिति भावः। एतच्च मासजात इत्यत्र प्रपञ्चितम् ॥
निमित्तत्वादस्यानिवृत्तेरिति भावः। प्रवर्तेतेति। न निवर्तेतेत्यर्थः। अस्त्रियामितीति। तद्राजस्य बहुष्विति सूत्रात्तत्र तदनुवृत्तेरिति भावः ॥

म॰ श॰ पूर्वसवर्णदीर्घो नेति। पूर्वशब्दे सानुस्वारः पाठः समासात्पूर्वं न सवर्णदीर्घ इत्यर्थः। पूर्वसवर्णेत्यपपाठो दीर्घाज्जसीति निषेधात्। इत्यमेवेति। पूर्वपदं नाक्षिप्यत इत्येवम
११० मेवेत्यर्थः। चतुर्णां द्वन्द्वे इति। उपक्रमभाष्यनत्स्यैवलाभादिति भावः। एतेन नेष्टं नद्द्वन्द्वं कृत्वो द्रातृशब्दे न द्वन्द्वे नदोष इत्यपास्तम्। पूर्वपदमिति। येनानङ् स्यादिति शेषः।

चित्राश्च स इति। अन्तरङ्गानपीति न्यायादिह पूर्वसवर्णदीर्घो न प्रवर्तते अन्यथा एकादेशस्य प॰ रादित्वेन सुपो लुकि चित्रगुरित्यत्र अं का रेनलभ्येतेति भा
वः। नेहेति। दृष्टसितिप्यनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्यते न तु सर्वत्र। तथा चौजः सहोम्भस इति सूत्रे हर इत्तनेत्यमेवोक्तमिति भावः। आनङिति। तथा च समर्थसू
त्रे भाष्ये होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यत्र चतुर्णां द्वन्द्वे तृतीयस्य आनङुदाहृतः। पूर्वपदाक्षेपे तु स न सिद्ध्येत्। न ह्यत्र नेष्टा पूर्वपदं नापि तदन्तो होतुरेव पूर्वपदत्वादि
ति भावः। अत एवेति। पूर्वपदाक्षेपाद्देवेत्यर्थः। चित्राजरदिति। न चेह द्वन्द्वात्मकस्य पूर्वपदस्य पुंवद्भावोऽस्तु तथा च टाबपि निवर्तेतेति वाच्यम्। द्वन्द्वान्तर्गतयोः स्त्री
प्रत्ययप्रकृत्योः प्रत्येकं भाषितपुंस्कत्वेऽपि उदाहृतद्वन्द्वस्यातथात्वात्। तथा च पट्वीमृद्व्यौ भार्ये यस्येति विगृह्य पट्वीमृदुभार्य इत्युदाहरता भाष्यकारेण सर्वमिदं ध्वनि
तमिति भावः। द्वयोरपीति। पूर्वपदान्तर्गतमुत्तरपदमाश्रित्य प्रथमस्यापि पुंवद्भाव इति भावः। जरच्चित्रेति। पूर्वकालैकेति सूत्रे जरच्छब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वादुपस
र्जनत्वे सति लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरत्याः पूर्वनिपातः। कर्मधारयोत्तरेति। एतेनादृष्टसदृशप्रजमिति प्रयोगो व्याख्यातः। इह प्रपदे केवहूनां बहुव्रीहि पूर्वपदं न पुं
वदित्युक्तरूपे विशेषउक्तः। अनिर्विधावपि विशेषान्तरं वक्ष्यति। यत्तु प्राचा नीलोज्ज्वलवपुरित्युदाहृतं तत्र स्वरे विशेषो बोद्धः। तथाहि ॥

लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति। जरच्छब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्तेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया जरतीशब्दस्यापि ग्रहणेनोपसर्जनत्वे सति जरत्याः पूर्वनिपात इति शेषपू राम॰
रणेनान्वयः। विशेषान्तरमिति। परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदबहुव्रीहावपि तिजभावरूपमित्यर्थः ॥ १७...

महान्भेद इति। यदि तु कर्मधारयोत्तरपदे बहुव्रीहौ नीलपदस्वरः सिध्यतीत्युच्यते तदा चिन्त्यमेव प्राचीनोदाहृतमिति भावः। तत्करोतीति। प्रमाणं प्रमां करोति जन
यतीत्यर्थः। क्विबन्तस्येदमिति। सवर्णदीर्घस्याजादेराकृतिगणत्वाद्वा प्रबोध्यः। अगतिकगतिरियं। भाष्यानुक्तत्वादिति भावः। प्रत्ययाश्रय इति। तेन लोपस्य बहिरङ्गत्वेना
बहुव्रीहि पूर्वपदे नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वरः कर्मधारयपूर्वपदे तु कर्मधारयस्यान्तउदात्त इति महान्भेदः। स्त्री प्रमाणी यस्येति करणार्थल्युडन्तत्वात्प्रमाणश
ब्दो विशेष्यलिङ्गः। टिड्ढाणञिति ङीप्। कथं तर्हि प्रमाणा यां स्मृताविति शाबरभाष्यम्। भावे ल्युडन्तात्तत्करोतीति णिचि पचाद्यचि टाप्। यद्वा प्रमाणमिवाचरतीति आ
चारक्विबन्तात्पचाद्यचि टाप्। अस्तु प्रमाणमयते र्याति मूलभूतां श्रुतिं यतः॥ क्विबन्तादथ तेस्तस्मात्प्रमाणा स्मृतिरुच्यते॥ १॥ इत्यादिग्रन्थेन अयतेः क्विबन्तस्येदं
रूपमित्याहुः। तत्र ह्रस्वस्य पिति तुक् दुर्वारः। आगमशास्त्रमनित्यमिति तु अगतिकगतिः। इह तु गत्यन्तरमुक्तमेव। यदप्याहुः। लोपो व्योर्वलीति लोपो पीह व
लादिप्रत्ययाश्रय इति। तदप्यापाततः। तत्र प्रत्ययग्रहणस्याप्रकृतत्वात्। गोधेरः पचेन्ने इत्याद्युदाहरणविरोधाच्चेत्यास्तां तावत्। परिगणितान्त्वलन्तसिलादीन्
त्र योदश क्रमेणोदाहरति। बह्वीष्विति। यद्यपि बह्वादिषु ङीषो वैकल्पिकत्वात्तदभावे बहुत्रेत्यादि सिध्यति तथापि पाक्षिकानिष्टवारणायेदम्। यत्तु प्राचा तत
स्तत्रेत्युदाहृतं तत्सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इत्यनेन गतार्थत्वादुपेक्ष्यम्। दर्शनीयतरेति। यत्तु प्राचा पटुतमेत्युदाहृतं तत्स्वग्रामादिकमिति ध्वनयन्नाह। घरूपेति। बहु
थेति। प्रकारवचने थाल्। तत्र हि किं सर्वनामबहुभ्य इत्यधिकृतम्। वृकतिरिति चा। वृकज्येष्ठाभ्यां तिल् तातिलौ च छन्दसीति तिल्। अजथ्येति। अजादिभ्यां थ्यन्। श
सीति। बह्वल्पार्थादित्ययमपि शस्। तसिलादिषु द्रष्टव्य इत्यर्थः। त्वतलोरिति। अत्र वदन्ति। जातिसञ्ज्ञाव्यतिरिक्तं धर्ममात्रं गुण इति। एवं च क्रियाशब्दानामप्यनेन
पुंवद्भाव इति भावः ॥ ५१ सिद्धत्वान्न तुक्प्राप्तिरिति भावः। गोधेर इत्यादि। रशब्द ने शब्दयो प्रत्ययावयवत्वेपि प्रत्ययत्वाभावादिति भावः। विरोधाच्चेति। चेन तु कोपि
प्रत्ययापेक्षत्वेन समत्वमित्यस्य संग्रहः। ततस्तत्रेति। नस्यास्तस्यामित्यर्थ इदम्। तिलिति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति भावः। परिगणनसामर्थ्यादेव जातेश्चेति निषेधाप्रवृत्तिरिति बो

कैयट इति। अनेन हि कैयटेन भेदकं धर्ममात्रं गुण इत्यस्य निरासेन शुक्लादिगुणग्रहणं सूचितम्। अत्रारुचिबीजं तु संज्ञाजातिकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याश
ब्दातिरिक्तैः शब्दो गुणवचनः शब्द इत्याकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधः। अयं च संख्यासर्वनामेति च स्पष्टमेव। प्रगृह्यसञ्ज्ञेति। इग्यण इति सूत्रे उभयसञ्ज्ञात्वस्येति भाष्यप्र

अत एव प्राचानकोपधाया इति सूत्रे पाचिकाता पाचिकात्वमित्युदाहृतम्। तस्मौत्रेण च त्वतलोरिति प्राप्तिरिति व्याख्यातम्। तदेतत् सर्वं भाष्यादिविरोधादुपे
क्ष्यम्। तथा हि। एकतद्धिते चेति सूत्रे एकता एकत्वमित्युदाहृत्य पुंवद्भावेन सिद्धमित्याशङ्क्य भगवानाह उक्तमेव तत्त्वतलोर्गुणवचनस्येति। अत्र कैयटः। एक
शब्दस्य संख्यावाचितायां गुणवचनत्वेपि असहायवाचिनोऽतथात्वादिति भाव इति। एवं हि वदता शुक्लादय एवेह गुणा इति ध्वनितम्। अत स्तथैवोदाहरति।
शुक्लत्वं शुक्लतेति। अत एव प्रत्युदाहरति। कर्त्र्या इति। कर्त्रीत्वमिति। तथा च स्त्रियामिति सूत्रे व्यापिनीत्वात्स्वरत्तेरिति कैयटेन प्रयुक्तम्। तथा च पुंयोगादिति सू
त्रे स्त्रियाः संविधात्रीत्वादिति तेनैव प्रयुक्तम्। प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणेपि विभक्तेरेव सञ्ज्ञिनीत्वादित्युक्तम्। स्यादेतत्। निरीक्ष्य मेने शरदः कृतार्थता। स्त्रीवता मुप
गता स्वनुवेलं एतारहसि भर्तृषु ताभिः। सा सुमो चरति दुःखशीलतामित्यादिप्रयोगाणां का गतिरित्यत आह। शरद इति। सामान्य इति। तथा च पत्युर्नो
यज्ञसंयोगे इति सूत्रे पत्याः फलप्रतिग्रहीतृत्वादिति वृत्तिग्रन्थमुपादाय कर्तृत्वमात्रं विवक्षितं न तु स्त्रीत्वमिति ङीप् न कृत इति हरदत्तो व्याख्यत्। परः
संनिकर्ष इति सूत्रे एकैकवर्णवर्तित्वात् वाच इति भाष्ये कैयटोप्येवमेवाह। एतेन नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत् इति माघो व्याख्यातः ॥

योगोपि मानम्। तस्य समस्तत्वेनाप्यगुणवचनत्वं बोध्यम्। कृतार्थतेति। कृतार्थ दुःखशील शब्दौ क्रियाशब्दाविति भावः। समस्तौ चेत्यपि बोध्यम्। व्याख्यात इति। द्वारवती
तिसञ्ज्ञापि नेष्टा किमु तदीर्घीर्ष इति व्याख्यातमित्यर्थः। व्याख्यानत्वेन सञ्ज्ञाशब्दत्वात्। भाष्यरीत्या तद्धितान्तत्वेन गुणवचनत्वाभावाच्चेति मुकुन्दस्यैवेति बोध्यम् ॥

रौहितेयइति। पुंवद्भावे सिद्धस्य प्रत्ययविधावित्यनाश्रित्येदम्। तदाश्रये तु रौहितिरित्यापत्तिर्बोध्या। संस्कारविशेषेइति। तद्वतीत्यर्थः। पत्यन्तेति। लिङ्गविशिष्टप
रिभाषयेत्यर्थः। इत्यविरोधइति। एवं च माधवानुसारेणायं लिखितइति सूचितम्। रूढ्यर्थं चेति। तत्र तदर्थमिदं निपातनं न विवाहनिबन्धनपति —— घटितस्य त
स्य स्वविवाहितपुरुषविवाहितस्त्रीमात्रबोधकत्वेनान्याबोधकत्वेन चातिप्रसङ्गाभावेन रूढिकल्पने फलाभावाच्च। तस्याः भाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्वाप्राप्त्या पुंवत्त्वबाधना
र्थमिति न्यासग्रन्थासंगतेश्च। किं तु तृतीयस्य। स हि योगार्थप्रवृत्तिनिमित्तक एव ङ्यन्तो लोकव्यवहारेण समुदायोच्चारणेन च स्त्रीविशेषमद्यमसपत्नीशब्दबोध्ये रू
रौहिणेयइति। रोहितशब्दाद्वर्णादनुदात्तादिति ङीन्नकारे पुंवद्भावे तु सति तयोर्निवृत्तौ रौहितेयइति स्यादिति भावः। गृह्यतइति। व्याख्यानमेवात्र शरणम्। श
त्रुपर्याया इति। अत्र च व्यन्सपत्नेइति निर्देशो लिङ्गम्। रिपौ वैरिसपत्न्यरिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः इत्यमरः। विवाहनिबन्धनमिति। तज्जन्यसंस्कारविशेषरूढ
मित्यर्थः। सापत्न्यइति। भाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावे कृते यस्येति लोपः। एतच्च सुब्धातौ वृत्तौ स्पष्टम्। यत्तु पारस्पणइति धातौ माधवेनोक्तम्। भावकर्मणोः पत्यन्तत्व
समेत्र कि सापत्नम्। अभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति। तत्तु द्वितीयं सपत्नीशब्दमाश्रित्येत्यविरोधः। यत्तु नित्यं सपत्न्यादिषु इत्यत्र न्यासकृतोक्तम्। समुदायोच्चा
रणं पुंवद्भावबाधनार्थमिति। तन्न। समानस्य सभावार्थं रूढ्यर्थं च निपातनाश्रयणेन समुदायोच्चारणस्य तावतैवोपक्षयात्। अन्यथा संबुद्धिह्रस्वादीनामपि बाधापत्तेः।
किं च तसिलादिष्विति सूत्रे भाष्यकारेण सपत्नीशब्दात्फिञि वाद्यणि भस्याढे इति पुंवद्भावेन सापतइति प्रापय्य शिवादिषु ॥ ७ ढइति भावः। अत एव समानस्वामिकदासो
नैतथाव्यवहारः क्वचित्तथाव्यवहारस्तु गौणः। किं च विवाहनिबन्धनः पतिशब्दो नास्त्येव। स्वामित्वेनैव हि स बोधकः। स्वामित्वं च प्रकरणादिना यज्ञफलनिरूपितं कदाचि
त् बुध्यते। तत् ध्वनयन् पुंवद्भावबाधकत्वे दूषणान्तरमाह। किं चेति। सापतइति। प्रापय्येति। अढे इत्युच्यते तत्र सापत्ने पुंवत्त्वं प्राप्नोति। एवं च सापतइति प्राप्नोतीति भाष्यकैय
टयोरुक्तम्। तृतीयस्य हि भाषितपुंस्कत्वेन पुंवत्त्वापत्तिः। स हि समानस्वामिकत्वेन पुमांसमप्याह। पुंवत्त्वबाधे हि तदसंगतिः स्पष्टैव। किं च विवाहनिबन्धनसत्त्वे तस्याः

प॰श॰ भाषितपुंस्कत्वेनतमादायसापत्नसिद्धेस्तत्संगतिः।नचसापत्नएवनसिद्ध्यतिसापतोपिप्राप्नोतीतिभाष्यार्थइतिवाच्यम्।द्वितीयसत्वेरूढत्वेनतस्यैवशिवादौग्रहणे
१७२ तृतीयाद्गणोऽभावेनमाधवरीत्यासापताप्राप्तेरितिदिक्।केवलयौगिकस्यग्रहणंनेति।केवलयोगमात्रलभ्यसमानपतिकत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेनेत्यर्थः।तेनैवस्वविवाहितपतिविवाहितांस्त्रियमाहनतुतत्वेन।व्यक्तिविशेषस्यबोधनाच्चरूढ्यर्थेनिपातनमुक्तम्।अतएवास्यभाषितपुंस्कत्वमितिभावः।यद्वा।केवलयौगिकपतिशब्दघटितस्येत्यर्थः।एवंहितत्रसिद्धान्तभाष्यम्।सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्।सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्तीति।अस्यार्थः।अन्याप्रकृतिर्यस्यसप्रकृत्यन्तरस्तत्त्वादित्यर्थः।प्रकृत्यन्तरमाह।सपत्नशब्दइति।अत्राण्निरूपितप्रकृत्यन्तरत्वंसपत्नश॰
ब्दस्यशब्दमर्यादयालभ्यते।नतुङीन्निरूपितम्।लक्षणयातथाव्याख्यानेचनमानम्।एवंचसपत्नीतिगणपाठमाश्रित्यसपत्नप्रकृतिकसपत्नीशब्देनसापत्नसिद्धावपिसा
केवलयौगिकस्यग्रहणंनेत्याशयेनसापतइतिप्रयोगोवारितः।निपातनस्यपुंवद्भावनिवृत्त्यर्थत्वेतुसर्वंविरुद्ध्यतेतिदिक्।भावत्वादिति।ठावस्थायामेवाभत्वेपिपुंवद्भा
वोविधीयते॥ पतोपिप्राप्नोतीतिभाष्येपूर्वपक्षः त्वत्संमतात्प्रकृतिर्गणेनपठ्यतेकिंतुभिन्नःसपत्नशब्दःतृतीयेपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाङीनन्तादण्सिद्ध्यति।नाद्यसामान्यचिन्तयाशिवादिपाठोदृष्टकोपिबाधकइत्युनराशयः।एवंचकेवलयौगिकपतिशब्दघटितस्यग्रहणंनेतिस्पष्टमेव।एवंचमूलेद्वितीयसपत्नीशब्दमुसादनंमाधवानुरोधेन।तदेतद्ध्वनयतायत्तुपारस्यणइत्यादिनामाधवग्रन्थमुपन्यस्यतत्रद्वितीयसपत्नीशब्दमाश्रित्यैस्तुत्यादायविरोधाभावउपपादितः।सापत्न्यमितिप्रयोगस्तुसपत्नप्रकृतिकादेवब्राह्मणादित्वात्ष्यञिबोध्यःसपत्नप्रकृतिकोपितृतीयसपत्नीशब्दार्थएवतत्रैवलोकेतत्प्रयोगात्।रूढयोरेवग्रहणादित्यस्यसपत्नशब्दस्यलिङ्गविशिष्टपरिभाषयातत्प्रकृतिकङीनन्तस्यचेत्यर्थः।तयोः शुद्धरूढत्वात्।तृतीयस्तुयोगरूढः।अन्यथाऽस्यापिस्वयंरूढत्वेनैतद्ग्रहणेबीजाभावः।मद्यमाद्ययोरितिव्याख्या हृ रा॰म॰
णांमद्यमस्यैवतस्यरूढिघटितस्यशुद्धयौगिकस्यग्रहणेऽस्यरूढस्यकथंत्यागः स्यादितिसुहृदोविभावयन्तु ॥ १७२

सन्निपातपरिभाषयेति। ढादिषकारस्योच्चारणार्थत्वेन अत्विधितयास्यानिवत्त्वायोगाद्वेत्यपि बोध्यम्। निकर्षेत्विति। वार्त्तिकभाष्योक्तस्यापि सूत्रसंमतत्वमेवेति निष्कर्षे

त्यित्यर्थः। अत एव। सूत्रेणासिद्धत्वादेव। प्रकरणोक्तस्यैवेति। अनन्तरस्येति न्यायादिति भावः। असमा। वेश्त्वादिति। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् दिङ्नामानीत्यनुयोः सूत्र

अन्यथा हि कृते इकादेशे भत्वात् पुंवद्भावे संनिपातपरिभाषयाकादेशो न स्यान्मामिकवत्। भाष्यकारेष्ट्येति। अनेन सूत्रवार्तिकयोरुक्तिसंभवोपि ध्वनि

तः। उत्तरं दृष्ट्वा पूर्वस्याप्रवृत्तत्वात्। निकर्षे तु वैयर्थ्यस्पष्टमेवेति भावः। दृष्टेरुदाहरणान्याह। सर्वमयट् इत्यादिना। मयडादीनां परिगणितत्तसिलादिबहिर्भावा

त् न सूत्रेण गतार्थता। अत एव सर्वतः सर्वत्रेत्यादिनोदाहृतम्। सर्वकभार्य इति। न च स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रेण गतार्थता। न कोपधाया इति निषेधात्। न चास्यापि

तेन निषेधः शङ्क्यः। स्त्रियाः पुंवदित्यादिप्रकरणोक्तस्यैव तेन निषेधात्। अस्यादृष्टेस्तु तस्मिन्प्रकरणेऽसमाविष्टत्वात् सर्वप्रिय इति। अपूरणीप्रियादिष्विति पर्युदा

सादप्राप्ते पूर्वस्यैवेति। वृत्तिघटकानेकभागमध्ये किंचिदपेक्षया पूर्वस्येत्यर्थः। अत एव तदितरेत्यादौ परस्य न पुंवद्भावः। लिङ्गादिति। अन्यथा हि एषाद्वा एतयोः

कात् पूर्वस्याः पिविधीयमानमिदं निर्विषयं स्यादिति भावः। यत्तु प्राचोक्तं सर्वनाम्नः समासे पूर्वं पुंवदिति। यच्च व्याचख्युः। वार्तिकार्थमनुवदति सर्वनाम्न इत्यादिना

सर्वनामशब्देन संज्ञोपसर्जनभिन्ना एव गणपठिता उपलक्ष्यन्ते। तेन सर्वा नाम काचित् तस्याः पुत्रः सर्वापुत्रः। अतिसर्वापुत्र इत्यत्र नातिप्रसङ्ग इति। तदेत

त्सर्वमापातरमणीयम्। तथा हि। समासेऽइत्यनाकरम्। वृत्तिमात्रे इति भाष्यात्। मयडाद्यन्तेऽव्याप्तेश्च। तथा च श्रीहर्षः प्रायुङ्क्त। निजामयोद्भामपि पावनीमयंभ

वन्मयोद्भापतिनावनीमवनिरिति ॥ ७७ ॥ योर्भाष्ये पाठादिति भावः। तदितरेत्यत्र सुप्सुपेति समासः। निर्विषयं स्यादिति। पुंवत्त्वेनापोनिवृत्तेरिति भावः। अव्या

प्तेश्चेति। यत्तु ठक्छसोरिति नियमार्थं तद्धिते चेत्सर्वनाम्नः पुंवत्त्वं तर्हि ठक्छसोरेवेति अतो मयडाद्यन्तेऽनिष्टमेव पुंवत्त्वमिति। तन्न। दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति

सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। भवन्माय इति। तत्प्रकृतवचने इति मयट् ॥

ब्राह्मणीपूर्व इति।सर्वनाम्नां समासत्वेन पूर्वस्य ब्राह्मणीत्यादेः पुंवत्त्वापत्तिरिति भावः।उक्तोदाहरणयोरिति।सञ्ज्ञोपसर्जनघटितोदाहरणयोरित्यर्थः।तत्र सर्वनामसञ्ज्ञक
त्वस्यैवाभावेन न लक्षणाप्यर्थेति भावः।अतिसर्वा शब्दस्येति।उपलक्षणमिदं सञ्ज्ञाया अपि।कदापीति।वृत्तौ वृत्तेः प्राक् इत्यर्थः।वैयाकरणभार्य इति।न ग्राभ्यामिति सूत्रस्थके यत्र ह
किंच ब्राह्मणीपूर्व इत्यादावतिव्याप्तिः।न कजाते श्चेति निषेधः।सौत्र प्राप्तिमात्रविषयकः स इति सिद्धान्तात्।रूपवती पूर्व इत्यादौ जातिवाचकत्वाभावेनातिव्याप्ति
दाहृष्योश्च।वार्तिकार्थमित्यपि स्ववीयः।वार्तिकग्रन्थे एतदभावात्।न चात्र विवदितव्यम्।ठक्छसोश्चेत्यस्य निरालम्बनतापत्तेः।सर्वनामशब्देनेत्याद्यपि
न साधु।उक्तोदाहरणयोर्लक्षणं विनापि मुख्यत्वात्।दक्षिणपूर्वायै इत्यादावुपसर्जनतयाऽव्याप्त्यापत्तेश्च।ननु मात्रग्रहणसामर्थ्यात्सर्वनामता उपलक्ष
णं न तु विशेषणम्।तेन वृत्तेः प्राक् सर्वनाम्नः संप्रत्यसर्वनामत्वेपि पुंवद्भावो लभ्यत इत्याकरे स्थितम्।मयापि स्वग्रन्थे उक्तमिति चेत्।तर्हि उपसर्जनभि
न्नालक्ष्यन्ते इति त्वदुक्त्यस्य दुक्तैव पराहत इत्यवधार्यताम्।न चैवमतिसर्वापुत्रे अतिव्याप्तिः।अतिशर्वाशब्दस्य कदाप्यसर्वनामत्वेन तत्रातिव्याप्तेरुक्ति
संभवाभावादित्याहुः।तावता स्वभिन्नामिति।यात्वात्मानमेव दर्शनीयां मन्यते तत्र स्त्रियाः पुंवदित्येव सिद्धम्।एकस्या एव रूपभेदेन कर्मत्वकर्तृत्वयोः स
त्वेपि वास्तवाभेदेन सामानाधिकरण्याविधानादिति भावः।मद्रिकायत इति।मद्रेषु भवा मद्रिका मद्रवृज्योः कन्।पाका भार्येति।अर्भकपृथुकपाका वयसीति क
न्प्रत्ययान्तोऽयमुणादिषु निपातितः।न लिङ्गतद्धितः नापि वुः।वयसि प्रथम इति ङीपं बाधित्वाऽजादित्वाट्टाप्।वृद्धिनिमित्तस्येति।वृद्धिशब्देन किम्।तावती भार्या य
स्य तावद्भार्यः।आ सर्वनाम्न इत्याकारविधौ वृद्धिशब्दो नास्ति।फलोपधानेति।निमित्तशब्दः फलोपहितपरः स्वरूपयोग्यपरत्वे तु वैयाकरणभार्येन सिद्ध्येदिति
भावः।अकेशेति।सह नञ् विद्यमानपूर्वाच्चेति ङीष्भावः।जातेश्च।जातेः पर इति।जातिवाचकात्परत्वमात्रमिह विवक्षितं न तु जातेरित्येवं विधानपर्यन्तमाग्रहः।भाष्ये हास्ति
कमित्युदाहरणे औपसंख्यानिकस्य नायं निषेध इत्युक्तेः। हरदत्तानुरोधेनेदम्।भाष्ये इति।न कोपधाया इति सूत्रस्थे इत्यर्थः।इत्युक्तेरिति।हस्तिन्शब्दस्यादन्तत्वाभावेन तन्तो जा

टाबादिरिति। दृढबिडोऽपत्यंस्त्रीदृढबिडसाभार्यायस्येत्यर्थेसमासेएतन्निषेधाभावेनपुंवत्त्वंभवत्येवेतिभावः। अनूङ इत्यस्यपर्युदासत्वेऐडविडवृन्दारिकेतिनिषेधविष
येऽन्तरसूत्रविषयकर्मधारयउदाहरणात् बहुव्रीहावीदृशेपुंवत्त्वनिषेधइष्टएवेतितुनवाच्यम्। उत्तरत्रायेतदनुवृत्तिंतत्रापीदृशार्थकत्वमितिध्वनयितुंतत्रोक्तेः। दृढविडादे
तेनहस्तिनीभार्यइत्यादौनान्तलक्षणस्यापिनिषेधः सिद्ध्यतीतिभावः। यः प्रत्ययइति। टाबादिः। प्राचातुविशिष्यङीषेवोपात्तः। तन्निर्मूलंभूद्राभार्याइत्यादा
वव्याप्तंचेतिभावः। ब्राह्मणीति। शार्ङ्गरवादित्वान्ङीप्। यत्तुप्राचाङीषिनपुंवदितिव्याख्यायब्राह्मणीभार्यइत्युदाहृतम्। तत्परस्परविरोधादुपेक्ष्यम्। सौत्रस्येति।
व्याख्यानमेवात्रशरणम्। संख्यया। सामानाधिकरण्यस्यान्यपदार्थवृत्तेश्चविरहात्पूर्वेणाप्राप्तौवचनम्। उपदशाइति। उपशब्दः समीपेसमीपिनिव
र्ततेआद्येऽव्ययीभावः। द्वितीयेतुबहुव्रीहिरितिविवेकः। सूत्रेतीति। लुप्तषष्ठीकमित्याह। तिशब्दस्येति। अन्येषामपिदृश्यते। अत्रप्राचोक्तम्। दृशिग्र
हणात्कर्मव्यतिहारबहुव्रीहौपूर्वपदान्तस्यदीर्घत्वमात्वंवानचीति। तत्रात्वंवेत्यपाणिनीयम्। अतएवमुष्टामुष्टिबाहाबाहवीतिउदाहरणमप्यप्रमाणि
कमेव। भाष्यादिविसंवादात्। अतएवदृशिग्रहणस्येदृशोऽर्थेतात्पर्यंनकल्प्यमितिप्रामाणिकः पन्थाः। अर्वाचीनास्तुआत्वमाहुः। तथाचपञ्जिकायांत्रिलो
चनदासेनोक्तंनाम्यन्तपूर्वपदस्यात्वंदृश्यतइति। एवंचप्राचाकेचिदितिवक्तुमुचितं पाणिनीयसूत्राशयमबुद्ध्वानिक्षेपस्त्वनुचितएवेतिदिक्। ओर्गुणः। त
द्धितेकिम्। पट्वी। गुणोक्तिरिति। यद्यपिओरोदितिसूत्रितेपिभस्यतद्धितेइतिसञ्ज्ञाद्वयपूर्वकत्वमस्त्येवतथापिविधेयसमर्पकंपदंयत्रसञ्ज्ञारूपंस
एवसञ्ज्ञापूर्वकोविधिरितिभावः। यद्यपिओदितितपरस्तत्कालस्यसञ्ज्ञैवा। तथापीहतकारउच्चारणार्थः। ओरोइत्येववास्तु ॥
रनन्तरापत्यत्वेजातित्वाभावाच्च। परस्परेति। ब्राह्मणीत्यत्रहितेनापिङीनेवोक्तइतिभावः। यदितुतत्रङीषितिपाठस्तदाकरविरोधोबोद्ध्यः। सामानाधिक
रण्यस्येति। दशानांसमीपिनइत्यर्थात्। तदाह। उपशब्दइति। उच्चारणार्थइति। तन्मात्रार्थइत्यर्थः। फलाभावेनतपरसूत्राप्रवृत्तेरितिभावः ॥

म·श·
१३४

प्रत्याख्यातमिति। अव्यावर्तकत्वात्तस्या अग्रह[illegible]म्। तस्याः विशिष्टरूपोपादानविषयत्वाच्चेत्यपि बोद्ध्यम्। विद्यमानतावाचीति। दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वेद्
त्यर्थस्तत्फलितमाह। दशस्विति। अव्यभिचारादिति। पूर्वाह्णस्समाद श्यंसह पूर्वाह्णमित्यादावपि अन्नाय स्य प्रथमा निर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वमस्त्येवेति भावः। अवयव
हारकमिति। समासस्योपसर्जनत्वासंभवादिति भावः। यद्यपि सहकृत्वप्रियद्त्यादौ समासस्योपसर्जनत्वसंभवस्तथापि लक्ष्यानुसारादेवं व्याख्यानं बोद्ध्यम्। उ
स्वरूपं शब्दस्येति तु प्रत्याख्यातमिति भावः। तेन सहेति तुल्ययोगे। तुल्ययोगे किम्। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी। विद्यमानतावाची सहशब्दः। दशपु
त्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थः। वोपसर्जनस्य। उपसर्जनस्येति न सहस्य विशेषणम्। अव्यभिचारात्। किंतूत्तरपदेन सन्निधापितस्य समासस्य। तच्चावयवद्वारकम्। उप
सर्जनसर्वावयवकस्य समासस्य बहुव्रीहेरिति यावत्। व्यधिकरणे च षष्ठ्यौ तदेतदाह। बहुव्रीहेरवयवस्येति। तेन सह ना। सहकृत्वा। सहयुध्वा। प्रायिकमिति। सपूर्वा
या उदश्वरः सकर्मकादित्यादिनिर्देशादिति भावः। स्वरे विशेष इति। उचिसति चितइत्यन्तोदात्तत्वं स्यात् असतितु पूर्वपदप्रकृतिस्वर इत्यर्थः। संख्याया इति। संख्यान्त
स्य तत्पुरुषस्य अन्तावयवो डज्वा च्यइत्यर्थः। एकविंशतिरित्यादौ तु न। अन्यत्राधिकलोपात् इति वार्तिककारोक्तेः। स्थूलासेति। यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतम्। स्थूलासिरिति।
तन्न। अस्योदर्शनादित्यच्प्रसङ्गात्। यत्तु व्याचख्युः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्सनकृतइति। तदापाततः। एवं हि षजपितथैव न भविष्यतीति प्रत्युदाहरणस्यासङ्गतेः
प्रसङ्गात्। नेतुर्नक्षत्र इति। नक्षत्रे यो नेतृशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरित्यर्थः। नेता नायकः ॥७॥ पसर्जनसर्वावयवकस्येति। कश्चिदवयवः सर्वत्रोपसर्जनमेवेति विशेषणसाम
र्थ्यादेतल्लाभ इति भावः। नादशाश्च बहुव्रीहिरेवेत्याह। बहुव्रीहेरिति। व्याख्यानाच्चात्रोपसर्जनपदेन लौकिकं शास्त्रीयं च तद्गृह्यते। तेन सपुत्र इत्यादावपि उपसर्जनसर्वावयवकत्वं
बोद्ध्यम्। सपूर्वाया इति। एतच्च वृत्त्यनुरोधेन। अत्र सह विद्यमानः पूर्वो यस्याद् इति अनेकमन्यपदार्थ इति बहुव्रीहिरित्यन्ये। अन्यत्राधिकेति। अव्ययादेरित्युक्तत्वादित्यपि बोद्ध्यम्। अत
एव गोविंशतिरित्यादौ न। नक्षत्रे य इति। तद् इति त्वं च नेतृशब्दस्य तत्सामानाधिकरण्यात्। तेन चन्द्रो नेता यस्य स चन्द्रनेता मृग इति सिद्धं समासविशेषणे तु बहुव्रीहेर्नक्षत्र इति त्वाद्दोषः स्या

शे॰
५५
रामः
१३४

उपलक्षणमिति। स्वहं चेदं गतिश्चेति सूत्रे भाष्ये। अव्याप्तीत्यादि। प्रणोनपेत्यत्राव्याप्तिः प्रनःपूषेत्यत्रातिव्याप्तिरिति भावः। सामानाधिकरण्यासंभवादिति। यद्यपि प्रातःकल्यमित्या
दाविव वृत्तौ शक्तिमत्प्रधानत्वं संभवति। तथापि प्रातःकाले स्वरूपतः शोभनत्वस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्। अत एव प्रयोगाच्च कर्मपर्यन्तं लक्षणेति बोध्यम्। व्यावृत्तिरिति। मद्धमस्य
न तु स्थूलपूर्वादिति। स्थूलपूर्वाद् बहुव्रीहेरच् नेत्यर्थः। खुरखराभ्यामिति। नासिकाया इत्यपेक्ष्यते। केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्त्यर्थम्। उपसर्गाच्च। उप
सर्गग्रहणं प्रादीनामुपलक्षणम्। नासिकाशब्दस्याक्रियार्थत्वेन तं प्रत्युपसर्गत्वायोगात्। तदाह। प्रादेरिति। तद्वृक्षेति। प्रणोनसप्रतनं वस्रोअच्छ प्रनःपूषाद्
त्यादौ अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः। शोभनं प्रातरस्येति। प्रातःशब्देन प्रातस्तनं कर्म लक्ष्यते। अन्यथा प्रातःशब्दस्याधिकरणप्रधानतया सामानाधिकरण्य
स्यासंभवादित्याहुः। एणीपदादिषु त्रिषु निपातनात्पद्भावः। धर्मादनिच् केवलात्। इह बहुव्रीहिणा पूर्वपदं मा क्षिप्यते इत्यनुपदमेव वक्ष्यति तच्च केवलादित्यनेन वि
शेष्यत इत्याह। केवलादिति। यत्तु प्राचा केवलादित्युभयविशेषणतया व्याख्यातम्। तत्सौत्रेण च केवलादिति धर्मशब्दस्य पूर्वपदस्य च विशेषणमित्युक्तम्। पाणिनी
यमतदर्पणे च केवलादिति कैवल्यं धर्मप्राक्पदयोर्मतमित्युक्तं तत्सर्वमापाततः। धर्मपदविशेषणे प्रयोजनाभावात्। धर्मशब्दान्तं यत्रोत्तरपदं तत्र व्यावृत्तिः फल
मिति चेन्न। तत्र धर्मपदस्य बहुव्रीह्यवयवीभूतपूर्वपदात् परत्वस्याभावात्। त्रिपदे बहुव्रीहाविति। इह सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानमिति स्वशब्दस्य पूर्वनिपातो न भव
ति। आहिताग्न्यादेराकृतिगणत्वादिति हरदत्तमाधवौ। आपेक्षिकमिति। नन्वत एव केवलग्रहणं व्यर्थम्। पूर्वपदशब्दस्य समासप्रथमावयवे रूढत्वेनैव मद्धमपद
व्यावृत्तिसंभवात् इति चेन्नैवम्। पूर्वपदाक्षेपे तात्पर्यग्राहकत्वेनैव केवलपदस्य सार्थकत्वात्। कर्मधारयेति। यत्त्वाहुः। साध्वो धर्मोऽस्येति साध्वधर्मा संदिग्धश्चासौ सचेति विग्र
हः। स च संदेहः साध्वधर्मद्वारक एव पर्यवस्यतीति। सोऽयं वृथाक्लेशः। उक्तरीत्यैव साध्वस्य साक्षात्संदिग्धत्वलाभात्। ननु कर्मधारयपूर्वपदत्वेऽनिच् दुर्लभः। केवलादित्यस्य समासा
त्मकादित्यर्थादिति चेन्नैवम्॥ ७ नपूर्वपदत्वम्। यत्पूर्वपदं ततः परत्वं च न धर्मशब्दस्येति भावः। पूर्वपदाक्षेप इति। यौगिकपूर्वपदाक्षेप इत्यर्थः। वस्तुतस्तु तत्फलं चिन्त्यम्।

म॰ श॰ आकरग्रन्थेष्विति। केवलपदस्य लोकेन सुदुर्भ्यां केवलाभ्यामित्यादौ च सजातीयान्याभावे एव प्रयोगेण त्वदुक्तार्थे मानाभावादिति भावः। एतच्चेजादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। नि
१७५ वृत्तिधर्मेति। प्रवृत्तिधर्मे लस्योपलक्षणम्। इममिति। जम्भैः दन्तैः सुतमभिषुतं सोमं पिबतेति तदर्थः। प्रयुञ्जत इति। एकरूपेणेति शेषः। इति शब्दादिति। लौकिकविव
क्षानुसारकत्वात्तस्येति भावः। कर्मव्यतिहारः परस्परग्रहणादिः। अव्ययीभावत्वमिति। तेन तस्याव्ययत्वं बोध्यम्। एतच्च रत्यादिप्रामाण्यादास्थितम्। एवं च स्वरार्थमपीति।

तदुक्तेसितार्थस्याकरग्रन्थानारूढत्वात्। अस्मदुक्तार्थस्तु भ्वादिगणे धञ्धारणे इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टः। निवृत्तिधर्मा हि स्थानी भवतीति प्राचां प्र
योगोपि अस्माकमेवानुकूल इति दिक्। दन्तैश्चेति। तथा च दृश्यते। इमं जम्भसुतं पिबेति। दक्षिणेर्मा। लुब्धो व्याधः। अत एवाह। व्याधेनेति। कवयस्तु हिंसामात्रे
प्रयुञ्जते। वाली हेमाब्जमाली गुणनिधिरिपुणा निर्मितो दक्षिणेर्मेति यथा केशाकेशीति। तत्र तेनेति बहुव्रीहिः। तत्र हि ग्रहणप्रहरणयुद्धानीव कर्मव्यतिहा
रोपीति शब्दाल्लभ्यते। इच् प्रत्ययस्य तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पाठात् तदन्तस्याव्ययीभावत्वम्। नन्वेवमव्ययीभावसंज्ञया बहुव्रीहिसंज्ञाया बाधात्समास
स्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धं तत्किमिच्श्चित्वेन। अत्राहुः। विशेषणार्थं तत्। तिष्ठद्गुप्रभृतिषु इकारमात्रपाठे हि सुगन्धिरित्यादावतिव्याप्तिः स्यात्। यद्वा दण्डा
दण्डीत्यादौ संज्ञयोः समावेश एव उपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वात्। एवं च स्वरार्थमपि चित्त्वम्। द्विदण्डीति। द्विदण्ड्याशाले सत्र तु इच् न ॥

इदं सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वानाश्रयणेन। यदि तु उपजीव्यत्वेन बहुव्रीहिसंज्ञया समावेशेपि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वेनाव्ययीभावत्वप्रयुक्तसमासान्तोदात्तत्वेन
सिद्धिरित्युच्यते तदा द्यमेव प्रयोजनमिति बोध्यम्। समावेशफलं त्विच् प्रत्ययाव्ययत्वयोः सिद्धिः। तत्र तेनेदमित्यव्ययीभावप्रकरणे इज्ञपितत्समासान्तप्रकरणे राम॰
एव तु न कृतः द्विदण्ड्यादिभ्यश्चेत्यत्रेच् पदस्य कर्तव्यतापत्तेः सिद्धान्ते तु परत्वादेषन्ड्र एवेष्यते ॥ १७५

विषयविशेषेति। मुद्रादिरूपान्यपदार्थरूप इत्यर्थः। उभयाहस्त्याभरेति। इदं वेदभाष्ये यद्यपि उभाभ्यां हस्ताभ्यामाभरेति व्याख्यातम्। तथापि समुदायनिपातनादेव बहुव्रीह्यधिकारेऽपि तत्पुरुषाद्यमकप्रत्ययस्त्वाद्युदात्तत्वं मा भूदित्यप्यकप्रत्ययफलं बोध्यम्। आश्रित्येति। आरोप्येत्यर्थः। स्वतन्त्रोऽपीति। जानुवाचीत्यर्थः। उपज्ञुरिति। जानुसमीपमित्यर्थः। एकदेशद्वित्वस्य विवरणमविभागेनेति। अवयवावयविनोर्हि अविभागलक्षणसमवायः। एवं प्रकृतेऽपीति। द्वित्वेऽप्युक्ते तदूषयन्नाह। एवं

समुदायनिपातनस्य विषयविशेषपरिग्रहार्थत्वात्। उभाहस्तीति। निपातनादेवायचं विना प्रयोगः। उभयाहस्तीति। पक्षे अयच्। उभयाहस्त्याभरः। प्रसंभ्याम्। जानुशब्दस्यैकत्वेऽपि अर्थगतमुपपदनिबन्धनं वा द्वित्वमाश्रित्य जानुनोरिति द्विवचननिर्देशः। तत्कालं तु स्यानष्ठीव स्फुटीकरणं जानुन इत्युक्ते किं पञ्चमी यं प्रत्ययाधिकारात्क्षुरपि प्रत्यय इति सम्भाव्येत। तदेतदूषयन्नाह। ज्ञुरादेश इति। छन्दसि तु स्वतन्त्रोऽपि दृश्यते। उपज्ञु वाधोनससासदे मा। धनुषश्चा। धनुरन्तस्येति। धनुरन्तादिति तु प्राचः प्रामादिक एव। अथ कथं स्वलावण्याशंसाधृतधनुषमह्नाय तृणवदिति पुष्पदन्तः। समासान्तविधेरनित्यत्वात्। अनित्यत्वे प्रमाणं त्वक्प्रादिगणे राजन्शब्दस्य पाठः। स हि प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यन्तोदात्तार्थः। राजाहः सखीति टचो नित्यत्वे तु किं तेनेति दिक्। अविभागेनेति। एवं च गुणवाचिन एवेह ग्रहणं न तु द्रव्यवाचिन इति फलितोऽर्थः। द्रव्याणीति। अस्ति च गन्धशब्दो द्रव्यवचनः। वहति जलमियं पिनष्टि गन्धानियमियमुद्गूयते स्रजो विचित्राः इति दर्शनात्॥

ॐ च गुणेति। गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिन इत्यर्थः। एतद्वृत्तिविषयमेव गन्धस्य तादृशत्वमिति न पूरणगुणेति सूत्रस्य ग्रन्थविरोधः। एतदेवाभिप्रेत्य भाष्यकैयटयोरुक्तं कुङ्कुमाद्यनुलेपनमपि देवदत्तादेरविभागापन्नं निलीनं यदि विवक्षितं तदा सुगन्धिर्देवदत्त इति। विभागेनावस्थाने तु सुगन्ध इतीति। न तु द्रव्येति। चन्दनत्वजातिविशिष्टद्रव्येत्यर्थः। सुगन्धिर्वायुरित्यत्रापि गन्धाश्रयाणां तत्तं सत् शानां वाय्वविभागापन्नानामेव ग्रहणमिति न दोषः। एवं सुगन्धि पुष्पं सलिलं चेत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। कोशेऽपि द्रव्यवचन इत्यस्मो

आघ्रायीति।वान्वहन्वायुरा घ्रात इत्यर्थः।दुर्घटेति।अत्रकेचिदित्यत्रचारुविबीजंतु तादृशार्थत्वेउक्तभाष्यविरोधइतिदिक्।यद्वेत्यादिनोक्तंचिन्त्यम्, परनिपातायत्ताप
काश्रयणस्यावश्यकत्वात्।कथंतर्हीति।सञ्ज्ञात्वाभावेनस्त्रियांसञ्ज्ञायामित्यस्याप्यप्राप्तेरितिभावः।नद्यृतश्चेतिसिद्धेइति।इदंलक्ष्मीशब्दमात्रविषयंप्रकारान्तरम्।अन्येषु
गन्धस्तुसौरभेनृत्येगन्धकेगर्वलेशयोः।सएवद्व्यच्वचनोबहुत्वेपुंसिचस्मृतइतिकोशाच्च।एतेनमहीभृतःपुष्पसुगन्धिराददे।भग्नबालसहकारसुगन्धौइत्यादि
व्याख्यातम्।एतच्चसर्वहरदत्तग्रन्थेस्पष्टम्।केचित्तुतदेकान्तशब्देनस्वाभाविकत्वंविवक्षित्वाआगन्तुकस्यनेत्याहुः।तथाचभट्टिः।आघ्रायिवान्गन्धवहःसुगन्धइ
ति।व्याख्यातंचजयमङ्गलायाम्।गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यइतीकारःसमासान्तोन।गन्धस्यैत्वेतदेकान्तग्रहणमितिवचनात्।सुगन्धआपणिकइतियथेति।अतए
वभग्नबालसहकारसुगन्धाविसादीनांप्रामादिकत्वंदुर्घटंवृत्तिकृतोक्तम्।अल्पाख्यायाम्।सूपस्यगन्धोलेशोयस्मिन्निति अधिकरणपदोबहुव्रीहिः।अतएववाप
कात्।यद्वा।सूपोगन्धोस्मिन्नित्येवविग्रहः।गन्धस्यविशेषणत्वेपिअस्मादेववत्तापकात्परनिपातः।इतिविच्यइति।एतेनाल्पपर्यायोयंगन्धशब्दइतिप्राचो
ग्रन्थोव्याख्यातः।अल्पाख्यायामितिसूत्रस्यापिस्वरसः।यत्तुवदन्ति।गन्धशब्दोत्रलक्षणयाऽल्पत्वंगमयतीति।तच्चिन्त्यम्।शक्तिग्राहकस्योक्तत्वात्।पादस्य।
पद्यंलोपः।समासान्तोनस्यात्आदेःपरस्येत्यादेःस्यात्।शैषिकःकप्प्रसज्येत।समासान्तापेक्षस्य[illegible]स्याश्रयणत्वात्अतआह।अयंसमासान्तइति।क
थंपुनरभावोभावस्यावयवःस्यात्तत्राह।स्थानिद्वारेणेति।औपचारिकमवयवत्वंवचनबलादितिभावः।वयसि।स्यादृक्षस्येनात्सुदतीससर्जेति।नह्यत्रवयोगम्य
तेऽतःसुदन्तीतिभाष्यम्।अत्राहुः।शोभनादन्ताअस्याःसमस्ताजातानतन्यूनाइतिकथंचिदिहापिवयोगम्यतएवेति।उरःप्रभृतिभ्यःकप्।लक्ष्मीरिति।नद्यृतश्चेतिसि
द्धेनियमार्थमिहपाठः।एकवचनान्तस्यैवेति।अत्रैवनित्योयथास्यात्।अन्यत्रशेषादितिविकल्पएव।तेनअकुशमकुशलक्ष्मीश्चेतसांशंसितंसइतिसिद्धम्।
तुअविभक्तिकपाठात्तद्विवक्षेतिबोध्यम्।एकवचनान्तस्यैवेति।तदवयवकस्यैवेत्यर्थः।सिद्धमिति।बहुवचनान्तेनविग्रहात् ॥

तदाह। अकृशादिति। बहुलक्ष्मीक इति। बह्वी लक्ष्मीर्यस्येति विग्रहः। तस्मादिकमिति। विशेषविहितत्वेनास्यैवोचितत्वमिति भावः। निषेधमुखेनेति तत्पक्षे हीत
रनिरासेनैवास्य तात्पर्यमिति भावः। पक्षमाश्रित्यैवेत्यनेन सपक्षो भाष्यसम्मत इति सूचितम्। उरस्यादिग्रहणानामिति। आदिना भाष्यम्। अस्य पर्यालोचनयेत्यनेना
न्वयः। तत्र प्रकृतसूत्रस्थेनानुक्तसमासान्ते स्वार्थलाभो बहुव्रीहिप्रकरण— स्थेन संख्ययाव्ययेत्यादिसूत्रस्थेन शेषाधिकारस्यादित्यस्य लाभ इति बोध्यम्। बाधाप
अकृशालक्ष्मीर्यस्येति विग्रहः। यत्तु प्राचोक्तम्। नघृतश्चेति कप्। बहुलक्ष्मीक इति। तस्मादिकमिति व्याख्यातारः। नियमशास्त्रस्य निषेधमुखेन प्रवृ
त्तिरिति पक्षमाश्रित्यैवा योज्यम्। अनर्थकेनापीति। कथं तर्हि सुपथी नगरीति प्राचामुदाहरणं स्वयमप्यनुसृतं कपोवर्त्यांरत्वात्। न च नञ्पूजनादिति निषेधः। प
वः प्राचीनानामेव सदिति वक्ष्यमाणत्वात्। सत्यम्। समासान्तविधेरनित्य इति कथं चित्समाधेयमासु[illegible]ति। युवोरनाकदिति सूत्रीयभाष्येसुक्तम्। तस्मादि
नेति। एतच्च प्रकृतसूत्रस्थउरस्यादिग्रन्थानी बहुव्रीहिप्रकरणे कबभावार्थं चेति पुनः पुनर्भाष्यकारोक्तेश्च पर्यालोचनया लभ्यते। अनुवदन्ति। प्रतिपदोक्ताः समा
सान्ताः स्वविषये बाधका भवन्ति। तत्किमनुक्तसमासान्तपरेण शेषग्रहणेनेति। तन्नाऋक्पूरित्यादीनां समासान्तरेऽचरितार्थत्वापत्तेः [illegible] बाधापत्तेः। बहुनाडि
रिति। उपसर्जनह्रस्वः। सप्तमीविशेषणे। कण्ठेकाल इति। यदा कण्ठे किं चिदस्तीति निर्ज्ञाते काल इति विशेषणं तदेदं बोध्यम्। अन्यदा तु सप्तमीग्रहणं विनाऽ
पि विशेषणत्वादेव सिद्धम्। चित्रगुरिति। यद्यपीह उपसर्जनं पूर्वमिति सिद्धम्॥ [illegible]तेरिति। इदं च समासान्तमात्रापेक्षशेषत्वमिति वदन्तं कैयटानुरोधे
न। अनन्तरबहुव्रीह्यधिकारापेक्षं शेषत्वं न कबपेक्षं नापि समासान्तापेक्षमिति वदतो भाष्यकारस्य मते नेदं दूषणं किं तु प्रतिपदोक्तत्वमात्रेण बाधकत्वं किं च नव
काशत्वेन। न चात्र तदस्ति कबभावे सावकाशत्वादिति भाष्योक्तं दूषणं बोध्यम्। तदेदमिति। विशेषणशब्देन परिच्छेदकं गृह्यते तदृत्तमभिमानः। एवं हि यदा स्त्रः चि
त्राः सन्तीति निर्ज्ञातं तत्परिच्छेदाय च गाव इति प्रयुक्तं तदा गोविचित्रदृश्यस्यापत्तिः। तस्माद्विशेषणत्वेन सिद्धावपि सप्तमीग्रहणं व्यधिकरणसमासज्ञापनार्थमित्येव तत्त्वम्॥

स॰प्र॰ तक्रकौण्डिन्यन्यायेनेति। इदं चिन्त्यम्। अनुवादत्वात्। तस्मादन्यपदार्थापेक्षयोभयोरप्यप्रधानत्वेन प्रथमानिर्दिष्टत्वेन चानियमे प्राप्ते उत्तरपदार्थविशेषणस्यैव पूर्वनिपातो
१७७ र्थमिदमिति बोध्यम्। जहत्स्वं पदं यमिति। यत्पदेन यस्य पदं स्वसमर्थस्य संगृह्यते। चार्विति। चारु स्मितं यस्येति बहुव्रीहिः॥ इति बहुव्रीहिः॥ कर्माद्येति। अन्यपदार्थे त्वर्थः। स
मप्रधानानामिति। समप्राधान्यं परस्पराविशेषणत्वम्। सभवतीति। पुष्पवन्तादिवदिति भावः। समुच्चयान्वाचययोस्स्यातामिति। एकार्थीभावविरुद्धाविति शेषः। तत्रैकस्येन
तथापि बहुव्रीहौ सप्तमीत्युक्तेस्तक्रकौण्डिन्यन्यायेन उपसर्जनपूर्वत्वं बाध्येत अतो विशेषणग्रहणम्। सर्वनामेति। कथं तर्हि ततः परो यस्मात् स नप
र इति। कथं च जन्तत्वाद्यावृत्तिरिति। इह हि जहत्स्वं पदं यं जहत्स्वः सोऽर्थो मन्त्रेति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। तथा च स्वरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनि
पातेन भाव्यम्। सत्यम्। सूत्रभाष्यादिप्रयोगाद्राजदन्तादित्वाद्वा सिद्धम्। सारङ्गजग्धीति। असाङ्गपूर्वपदादिति ङीष्। कथं चारुःस्मितमिति। नपुंसके
भावे क्त इत्यस्य न पूर्वनिपातः। निष्ठाशब्देन विहितस्यैवेह ग्रहणमित्याहुः॥ इति बहुव्रीहिः॥ चार्थे द्वन्द्वः। चार्थादिति। चशब्दद्योत्यादित्यर्थः। असाम
र्थ्यादिति। एकार्थीभावाभावादित्यर्थः। तथाहि। बहुव्रीहिघटकपदानां कर्मीप्रन्तर्भावेण द्वन्द्वघटकपदानां चार्थान्तर्भावेण एकार्थीभाव आवश्य
कः समर्थः पदविधिरिति परिभाषितत्वात्। चार्थे द्वन्द्व इत्युक्तेऽस्मा। न चैकशक्तिविषयाणां समप्रधानानां परस्परं विहाय यदितरान्वयस्तस्म्भवति। येन
समुच्चयान्वाचययोः स्याताम्। किंतु मिलितानामेवान्वयो वाच्यः मेलनं च समुदायः स च वर्तिपदार्थं प्रति विशेषणं विशेष्यं चेति द्वैधम्॥
एमिलितस्यैवान्वयादिति भावः। द्वैधमिति। यद्यातु चार्थ इति सूत्रे भाष्यं तत्रोभयत्रापि समुदायस्य विशेष्यत्वम्। आद्ये उद्भूतावयवभेदोऽन्ये तिरोहितावयवभेद इति अन्य
पदार्थप्राधान्ये बहुव्रीहेरिव चार्थप्राधान्ये द्वन्द्वस्याभिलिखितत्वाच्च। उद्भूतावयवभेदत्वमारोपितावयवगतसंख्यावत्त्वम्। एतदनारोपे तिरोहितावयवभेदत्वम्। अन्यथा स्वपदैरे श॰
वानुमपत्रापि तत्तद्रूपेण बोधात्तत्त्वं दुरुपपादम्। आरोपानारोपयोश्च शब्दस्वभाव एव बीजम्। अतएवादो घटम्पटश्चेत्येव विग्रहोऽस्यैतयोः समाहार इति तत्त्वम्॥ १७७

न शब्दान्तर्भावे णेति। प्रवृत्तिनिमित्तयोः सामानाधिकरण्यं तत्र चार्थः। नीलत्वसमानाधिकरणोत्पलत्ववदुत्पलं नीलमिति बोधात्। अत एव तदन्तर्भावेण वृत्तिरपीति
भावः। द्वन्द्वे दृष्टापत्तिरिति। ननु गुणादेर्द्रव्याश्रितत्वेन तदपेक्षत्वात्तयोस्सह विवक्षासंभवेन कथं तत्रेष्टापत्तिः। स्पष्टं चेदं विशेषणं विशेष्येणेत्यत्र भाष्यकैयटयोरिति चे
न्न। गुणयोः क्रिययोश्च तत्संभवात्। आशंसासंभावनयोरविशेष इत्यादिभाष्यप्रयोगाच्चाविशेषणमिति सूत्रे तिलकृष्णा इति न द्वन्द्व इति भाष्योक्तिस्तु तिलकृष्णा आनेया

तत्राद्ये इतरेतरयोगद्वन्द्वः। द्वितीये समाहारद्वन्द्वः। उभयथापि समुदायस्य द्वन्द्वेनोक्तत्वाच्च शब्दाप्रयोगः। न चैवं नीलोत्पलमित्यादावपि च शब्दान्तर्भा
वेनाविग्रहदर्शनादेकार्थीभावसत्त्वाच्च द्वन्द्वो दुर्वार इति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यविशेषविहिततया विशेषणं विशेष्येणेति तत्पुरुषसंज्ञया द्वन्द्व
संज्ञाया बाधात्। यत्तु केचित्कर्मधारयसंज्ञया बाध इत्याहुस्तत्तुच्छम्। तस्या एकसंज्ञाधिकारबहिर्भूतत्वात्तन्त्राणां च कृतत्कृतस्य प्रत्ययादिषु समावे
शस्य सुप्रसिद्धत्वान्न्याय्यत्वाच्च। सामानाधिकर ण्याविवक्षायां तु द्वन्द्वे दृष्टापत्तिरेवेति दिक्। होतृपोत्रिति। अनयोरुत्तरपदपरत्वाभावादानङ्। अजा
द्यदन्तम्। कथं तर्हि स सौष्ठवौदार्यविशेषशालिनीम्। आलोचनाधरकृता हि तरागेति भारविः। अत्राहुः। अनित्यमिदं प्रकरणम्। तत्सुद्रोण्यादि इत्यादिनिर्दे
शात्। द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य ॥

इत्यादिप्रयोगपरा। कृष्णानामाश्रयाकाङ्क्षायामुपस्थिततिलैरेव तदाकाङ्क्षाशान्तिरिति तत्र सह विवक्षाभाव इति ता
त्पर्यात्। तिलकृष्णयोरभेद इत्यादि भवत्येव। एवं नीलोत्पलयोरभेद इत्यपि भवति अभेदान्वये तयोः सामानाधिकरण्यस्य पश्चान्मानसप्रतीतावपि द्वन्द्वरूपपदसं
स्कारवेलायामनन्वविवक्षणात्। यद्वा शब्दस्वरूपपरावेतौ। एवं च भिन्नार्थत्वान्नैकशेषः। नापि सामानाधिकरण्यप्रयुक्तः कर्मधारयः। तयोः शब्दयोरर्थभेदाभावाद विशे
षो भेदोऽयेति तदर्थ इत्याशंसायां भूतवच्चेत्यत्र सूत्रे कैयटे स्पष्टमिति दिक्। स सौष्ठवेति। सौष्ठवौदार्ययोर्ये विशेषास्तच्छालिनीमित्यर्थः ॥

म॰ प्रा॰ समाहारइति।समाहारेद्वन्द्वः प्राण्यङ्गादीनामेवेत्यर्थः।अध्वर्युशब्द इति। अध्वर्युणा क्रतोः संबन्धाव्यभिचारादितिभावः। कथंतर्हीति। व्यक्तिप्राधान्यविवक्षयानिर्वाहः।सकलनकशैल
११८ रञ्जनस्याविवक्षितत्वादितिभावः। चत्वार इति। नदीदेशइतिभिन्ने पदे। द्वन्द्वे द्विवचननपुंसकत्वान्यतरापत्तेरितिभावः। जनपदोहीति। जनानांपदंस्थानंयत्रेतिव्युत्पत्त्या

समाहारएवेति। विपरीतस्तुनियमोनभवतिसमाहारेप्राण्यङ्गादीनामेवेति। तिष्यपुनर्वस्वोरितिसूत्रेबहुवचनग्रहणात्। तद्धिसमाहारैकवचनस्यमाभूदि
तिकृतंतिष्यपुनर्वसूइतियथा। उदगादिति। दृढयज्ञाकठेषुकलापेषुउदितेषुप्रतिष्ठितेषुवाआवाभ्यांनगन्तव्यमितिसंवादेकृतावैत्यक्षितस्मिन्दाशेतंप्र
तीदमुच्यते। कठेनप्रोक्तमधीयतेकठाः। वैशंपायनान्तेवासित्वाण्णिनिः। कठचरकाल्लुक्। अध्येतृणस्तुप्रोक्ताल्लुक्। कलापिनोण्। सब्रह्मचारीत्यादुषसंख्यानाट्टिलोपः।
अध्वर्युशब्दोयजुर्वेदलक्षयतिनदाह। यजुरिति। पदान्यधीतेपदकः। क्रमादिभ्योवुन्। एवंक्रमकः। पदान्यधीत्यक्रमोध्येतव्यइतिस्पष्टप्रत्यासत्तिः। अध्ययनतः किम्।
पितापुत्रौ। अविप्रकृष्टेतिकिम्। याज्ञिकवैयाकरणौ। जातिरप्राणिनाम्। कथंतर्हिरञ्जितानुविविधास्तरुशैला इतिभारविः। तरुसहिताः शैलाइतिव्याख्येयम्। विशि
ष्टलिङ्गोनदी। सूत्रेचत्वारोपिशब्दाअवयवधर्मेणावयविनिद्वन्द्वेबोध्याः। नदीग्रहणमदेशत्वात्। जनपदोहिदेशः। अतएवपर्वतानांनाकैलासश्चगन्धमादनश्चकैला
सगन्धमादने। चकारेणबाध्यतेइति। चकारः पुनर्विधानार्थइतिभावः। पात्रादिति। यैर्भुक्तेभस्मनाशुध्यतेस्यमित्यादिस्मृत्युक्तसंस्कारेणापिपात्रंनशुध्यतितेषामित्य
र्थः। अनिरवसितानामितितिनिषेधबलादेवशूद्रशब्दोत्रत्रैवर्णिकेतरपरःनतुशूद्रत्वजातिपरः। गवाश्वमिति। द्वन्द्वपशुद्वन्द्वेविभाषाप्राप्ता। दासीदासमिति। अत्रपुमान्स्त्रियेत्ये
कशेषोबाध्यते। अत्रवार्तिकम्। गवाश्वप्रभृतिषुयथोच्चारितंद्वन्द्ववृत्तमितिगणपाठेरूपमेषांविवक्षितंनतुपूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रंतावन्मेवेत्यर्थस्तेनावङादेशाभाव	कौ॰
पक्षेनभवति॥ ॐ मनुष्यवासयोग्यइत्यर्थः। तादृशंचग्रामनगराद्यपि। जनपदइत्यस्यविशेषइत्यर्थस्तदाह। अतएवेति। अत्रभीष्ममुदासीनम्। एकशेषोबाध्यतइति। निपातनेनेतिशे	राम॰ १६

गोअश्वेभ्यइति।एवंपरस्यपक्षेपिनेतिबोध्यम्।प्रतिपदविधानार्थमिति।सनपुंसकमित्यस्यप्रतिपदविधानार्थमित्यर्थः।तदेवोपपादयति।तेन[illegible]त्वेनहीति।एकवद्भावभा
जइति।विनिगमनाविरहात्यावदेकवद्भावभाजइत्यर्थः।प्रतिपदविहितमिति।अनवकाशंचेत्यपिबोध्यम्।विधेर्ज्यायस्त्वेननमृगशकुनिग्रहणवदस्यनियमार्थत्वमत्र
सुदाहृतमिति।विप्रतिषिद्धमित्यर्थः।तदभावेत्वद्रव्यवाचिनांसमाहारद्वन्द्वएवेत्यर्थेप्रकृतेइतरेतरद्वन्द्वानापत्तिरितितदाशयः।इत्यादाविवेति।कामक्रोधयोर्विरोधा

अपशवोवाअन्येगोअश्वेभ्यः पशवोगोअश्वाः।पशुग्रहणमिति।विकल्पार्थमित्यनुषज्यते।नपुंसकार्थमिति।अयंभावः।पशुद्वन्द्वइत्येवसिद्धेअश्ववडव
ग्रहणंप्रतिपदविधानार्थम्।तेनाश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षेपूर्ववदश्ववडवावितीतरत्रापिवासनपुंसकमित्यनेनदेव[illegible]त्वेनहिएकवद्भाव
भाजं परामृश्यविधीयमानंनपुंसकत्वमेकवद्भाववदेवप्रतिपदविहितंभवतीति।अन्यथेति।नचपूर्ववदश्ववडवावितिवत्[illegible]काशत्वंशक्यम्।एक
वद्भावविरहपक्षेसावकाशत्वात्।विप्रतिषिद्धंच।भवत्येवेति।विप्रतिषिद्धग्रहणाभावेतुसनस्यात्।अद्रव्यवाचिनामेवेतिनियमादितिभावः।यत्तुशत्रिकृता
कामक्रोधाविनिप्रत्युदाहृतम्।तन्न।तत्रापिशीतोष्णंसुखदुःखमित्यादाविवपाक्षिकस्यैकवद्भावस्यैवदुर्वारत्वात्।नियमार्थंहिइदंसूत्रमितिस्थितम्।
नचाद्रव्यवाचिनांचेद्भवतितर्हिविप्रतिषिद्धानामेवेतितदाशयःकल्प्यः।शीतोष्णेउदकेइत्यत्रपाक्षिकैकवद्भावापत्तेः।नचेष्टापत्तिः।अनधिकरणवा
चीतिकिम्।शीतोष्णउदकेइतिस्त्रोत्स्यासहविरोधापत्तेरितिदिक् ॥

भावेपिसुखदुःखादेरिवद्रव्यवाचित्वाभावेननियमव्यावर्त्यकोटावप्रवेशात्।चे
नविभाषानुकर्षणान्नियमएवोचितः।तदभावेह्येवंनियमः।वैकल्पिकोयःसमाहारेद्वन्द्वः सोद्रव्यवाचिनामेवेतिभावः।तदाशयइति।एवंचविप्रतिषिद्धपदाभावेऽद्रव्य
वाचिनामेवेतिनियमःस्यात्।एवंचात्राप्युभयंस्यात्तत्सत्वेतुविप्रतिषिद्धानामेवेतिनियमादत्रेतरेतरयोगएवेतितदाशयः।विरोधापत्तेरिति।विपरीतमियमत्रपाक्षिकैकवद्भावस्येष्ट

विकल्पः प्राप्त इति। जातिरप्राणिनामित्यपि न चार्थे द्वन्द्व इत्येतद्विहितसमाहारद्वन्द्वस्य नियममात्रस्य च बाध्यसामान्यचिन्तयाऽनेन निषेधात्। अत एव ब्रह्मप्रजापत्य
दिपाठस्वरितार्थः। परिमाणनियम इति। स च संख्याकृत एव व्याख्यानादिति भावः। नियमस्येति। नियमस्यैवेत्यर्थः। तदुदाहृतमिति। प्राचीनोदाहृतमित्यर्थः। निषिद्धत्वा
दिति। तथा च समाहारद्वन्द्वः स्यादिति भावस्तत्र शङ्कते नन्विति। वाक्यमेव स्यादिति। एतावदेव प्राचां पक्षे दूषणंसारम्। अभ्युच्चयमाह। किं चेत्यादि। कथं तर्हीति। अवयवेषु

द्धिपयसी इति। व्यञ्जनत्वाद्विकल्पः प्राप्तः। अधिकरणैतावत्त्वे च। समासार्थस्याधिकरणमाश्रयो वर्तिपदार्थः। तस्य एतावत्त्वं परिमाणनियमस्तस्मि
न्गम्यमाने इति व्याचष्टे। द्रव्यसंख्येति। अत्र व्याचख्युः। समाहारद्वन्द्वस्यैवायं निषेधो न तु नियमस्य। तथाहि सतिनियमे प्रतिषिद्धेपि चार्थे द्वन्द्व इति स
माहारे द्वन्द्वः स्यादिति तन्नेति ध्वनयन्व्याचष्टे। नियमो न स्यादिति। अयं भावः। प्राचां पक्षे दशदन्तोष्ठा इति यदुदाहृतमेव न सिद्ध्येत्। प्राण्यङ्गानां समाहार ए
वेत्यनेन इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य निषिद्धत्वात्। ननु समाहारद्वन्द्व एव प्रकृतसूत्रेण निषिद्ध इति चेत्तर्हि वाक्यमेव स्यात्। द्वन्द्वद्वयस्यापि निषेधात्। एवं च पञ्च
त्विहास्याद्विकरेषभिरभ्याभिसाधुनामाधुकरीसदृसेत्यादीनामसाधुत्वं स्यात्। किं च समाहारद्वन्द्वनिषेधो व्यर्थः। न्यायबलेनैव तद्वारणात्। तथाहि। वर्तिपदा
र्थस्य संख्याविशेषे बोधनीये समाहारद्वन्द्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति सविशेषणानां वृत्तिर्नेति वचनात्सा [illegible]सत्वेनासामर्थ्यादिति। कथं तर्हि दशपञ्चपूल्य इति समाहारे द्वि
गुरिति चेत्प्रधानभूते समाहारे दशत्वसंख्यान्वयादिति गृहाण न चोक्तन्यायेनेतरेतरयोगद्वन्द्वोपि न स्यादिति वाच्यम्। तत्र प्रधानस्य सापेक्षत्वात्। उक्तं हि भाष्ये। भवति वै प्र
धानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति। न्याय्यं चैतत्। प्रधानस्यैकदेशत्वाभावात्॥

ॐ दशत्वसंख्यान्वय इत्यभिमानः। गृहाणेति। न चैवं समाहारे दशत्वान्वयविवक्षायां प्राप्तसमाहारद्वन्द्व
निषेधोस्त्विति वाच्यम्। द्रव्यसंख्यानवगमे नैतत्सूत्रप्रवृत्तेः। प्रधानस्येति। मम तु प्राण्यङ्गादिषु द्वन्द्वस्यैवेति नियमादितरेतरयोगाप्राप्तौ तद्विधानेनास्य चारितार्थ्यम्। न च नियमनिषेधे उभयोर

पणि:। अ [illegible]

दिगिति। दिगर्थस्तु यदा दन्तोष्ठद्वारकसंबन्धेन समाहारे एव दशत्वान्वयविवक्षा तदा स्येव समाहारे द्वन्द्वप्राप्तिः। प्रधानस्यैव सापेक्षत्वाद् द्व्यसंख्यावगमाच्च। किंच अत्र समाहा
रप्राप्तावपि नियमाभावेन नियमाप्राप्त्या कस्यानेन निषेधः स्यात्। तस्मात्पूर्वसूत्रवदयमप्युभयोर्निषेधः। अतएवोत्तरसूत्रविषये समाहारद्वन्द्वसिद्धिः। सामर्थ्येनासामर्थ्ये समास
कल्पनापेक्षयैवमन्वयकल्पनस्यैवौचित्यादिति। अव्ययीभावस्येवेति। समानलिङ्गवचनत्वादिति भावः। यदि त्विति। एकवद्भावपक्षे इति शेषः। न च बहुव्रीह्यनुप्रयोगे उपदश

सामान्याप्रयोगे इति लिङ्गादिति दिक्। विभाषा समीपे। यद्यपीह समाहारद्वन्द्वो वेति व्याख्यानेपि न क्षतिस्तथापि प्रक्रममनुरुध्याह। निय
मो वा स्यादिति। उपदशमिति। एकवद्भावपक्षेऽव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगः। यदि तु बहुव्रीहिस्तदा उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात्। उप
दशं पाणिपादस्येत्येव चेष्यते इत्याकरः। आनङ् ऋतो द्वन्द्वे। इहोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते तेन मध्यस्याप्यानङ्। तदाह। होतृपोतृनेष्टो
द्गातार इति। एतच्च समर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्। ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयाया इति सूत्रे पदमञ्जर्यां तु स्पष्टतरम्। यत्तु प्राचोक्तम्।
पूर्वपदस्यानङ् स्यादिति। यच्च व्याख्यातृभिर्द्वन्द्वे पूर्वपदकार्यविशेषमाहेत्यवतारितम्। यच्चाधिकृतेनोत्तरपदेन पूर्वपदमाक्षिप्यते इत्युक्त
म्। तत्सर्वमाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। प्रसिद्धसाहचर्यस्येति ॥

मिलस्यासिद्धिः। उपदशा इत्यस्यैवोचितत्वादिति वाच्यम्। दिगर्थोक्तरीत्याऽवयवद्वारकसंबधेन समुदायार्थेऽन्वयेन द्वन्द्वार्थे अभेदेनान्वयाद्द्वन्द्वार्थस्यैकवद्भावेन तत्सिद्धे
राह। उपदशस्येति। अव्ययीभावानुप्रयोगे तु नाव्ययीभावादित्यादिना न दोष इति भावः। अव्ययीभावानुप्रयोगे सामानाधिकरण्यं तु समीपसमीपिनोरभेदविवक्षया
बोध्यम्। इतरेतरयोगे तु बहुव्रीहेरेवानुप्रयोगस्तस्य समीपिप्रधानत्वात्समानलिङ्गवचनत्वाच्च। अतएव तत्र नाव्ययीभावानुप्रयोगः ॥

अत्यन्तसहचरितेति। तत्त्वं चैकहविर्भागित्वेन। वेदसूत्रप्रसिद्धतया लोके प्रसिद्धसाहचर्यतया वेत्यन्यत्। पुत्रे इति। तदर्थमित्यन्ये। अकारे सतीति। सचेत्सञ्ज्ञक इति बो
ध्यम्। निपात्यत इति। उत्तरखण्डे तु कृतोऽन्त्येव सिद्धम्। पितरामातरा चच्छन्दसि मातरपितराविति सूत्रद्वयविषयपूर्वोत्तरपदयोररा विति आख्यं तु पूर्वोत्तरपदयोः स

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिष्विति सूत्रेऽभिव्यक्तिग्रहणेनात्यन्तसहचरितनयुगले द्वन्द्वमिति निपातनादिति भावः। ईदग्नेः। देवताद्वन्द्व इति काशिकानुरोधेनानुवर्तितम्। आश्वलायनस्तु ज्योतिर्लिङ्गयोरदेवताद्वन्द्वेऽपि प्रायुङ्क्त अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति। अग्निष्टुदिति। अग्निस्तूयतेऽस्मिन्क्रतुविशेषः संपदादित्वादधिकरणे क्विप्। रुत्वं माभूदिति। अकारे सति सकारस्य श्रवणं भवति तेन प्रयोगे विकाराभावोऽनुमीयत इति भावः। विसर्गमिति। तथा च क्वचिद्विकारो नेत्येवमनुमेयं लक्ष्यानुरोधादिति भावः। मातरपितरौ। मातृशब्दस्यारङादेशो निपात्यते। वाक्त्वचमिति। बहूनां द्वन्द्वे तु वाक्त्वक्त्वचम्। द्वन्द्वगर्भे द्वन्द्वे तु वाक्स्रजत्वचम्॥ ॥इति द्वन्द्वः॥ ॥विरूपाणामिति। एतच्च सूत्राक्षरैरेव सुलभम्। रूप्यत इति व्युत्पत्त्या सौत्रस्य रूपशब्दस्यार्थपरतया व्याख्यानात्। वृद्धो यूना। अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्यैः परिभाषितस्येह ग्रहणं यूना कृत्रिमेण साहचर्यात्तदाह। गोत्रं शिष्यत इति। भागवित्तिशब्दाद्गोत्रार्थकादिञन्ताद्युनि वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलमिति कुत्सायां ठक्। इह कुत्सा सौवीरत्वं चाधिकमपेक्ष्यते न तु युवत्वमात्रकृतं वैरूप्यम्। गार्ग्यवात्स्यायनाविति। इह प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतम्। पुंवद्भावप्रयुक्तं वैलक्षण्यं स्फुटीकर्तुं द्विवचनान्तेन विग्रहमाह। गार्गीवात्स्यायनाविति। पुमान् स्त्रिया। न तु हंसश्च वरटा चेत्यत्र प्रसङ्गः॥

उक्तेः पूर्वपदस्येत्यर्थपरतया कैयटेन व्याख्यातमिति न तद्विरोधः। अत एवोत्तरपदे इत्यधिकृतस्य न बाध इति दिक्। वाक्स्रजत्वचमिति। न सर्वं सूत्रभाष्यप्रयोगादिवगुर्वक्षरत्वेऽपि वाक्शब्दस्य पूर्वनिपातस्य प्रकरणानित्यत्वात्। इति द्वन्द्वः॥ अपत्यमन्तर्हितमिति। पौत्रप्रभृत्यपत्यमित्यर्थः। यूनेति। अपत्यविशेषवाचकेन युवशब्देनेत्यर्थः। तत्साहचर्येण

अनुवृत्तेरिति। सारूप्ये सति तल्लक्षणविशेष एवैतत्प्रवृत्तिरिति भावः। नियमतो न स्यादिति। सरूपाणामित्येकशेषे तु स्त्रीवाचकस्याविशेषापत्तिः। न चेष्टापत्तिः। कौ
परादिविरोधात्। नेदं पुमान् स्त्रियेत्येकशेषोऽप्राप्तः। न च त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकत इत्युक्तेरेताविति स्य नियमेन सिद्धिः। गावावित्यत्र तु रूपेन विशेष इति वाच्यम्। अ
द्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामित्यत्र द्वन्द्वपदेन तदपवादैकशेषस्याप्युपलक्षणेन तदप्राप्तेरिति भावः। तदितरेति। ताभ्यां स्त्रीत्वपुंस्त्वाभ्यामितरः पुंयोगादिस्तत्कृतङीषादि

हं सत्त्वजातिसाम्ये पि शब्दवैलक्षण्यस्य स्त्रीत्वपुंस्त्वमात्रप्रयुक्तत्वादिति चेन्नैवम्। सरूपग्रहणानुवृत्तेः। अनुवृत्तौ ज्ञापकं तु भ्रातृपुत्राविति सूत्रम्। नन्वेव
मपि गौरियं गौरयं तयोः सहोक्तौ एतौ गावाविति नियमतो न स्यात् तल्लक्षणविशेषाभावादिति चेन्नैवम्। तदितरकृतविशेषविरहरूपे विशिष्टाभावे तात्पर्या
त्। वेह विशेष्याभावाद्दोषः। इन्द्रेन्द्राण्याविन्द्राविति तु नैकशेषः। पुंयोगकृतविशेषात्। पिता मात्रा। श्वशुरः श्वश्र्वा। नन्वेतत्सूत्रं व्यर्थम्। तथाहि। यः शिष्यते स लुप्यमा
नार्थाभिधायीति न्यायेनास्मिन्विषये पितृशब्द एव मातरमपि वक्ति श्वशुरशब्दः श्वश्रूम्। तत्र शक्तिरेव निरूढलक्षणा वेत्यन्यदेतत्। एतच्च सूत्रं विनापि सुलभम्।
न च पूर्वसूत्रसमूहवत् इदमपि सूत्रद्वयं द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमिति वाच्यम्। इह द्वन्द्वस्यापि पक्षे इष्टत्वादिति चेत्। मैवम्। पितृश्वश्रूशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः उ
क्तविषये केवलयोः प्रयोगं वारयितुं सूत्रारम्भात्। अनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यानं दुर्बल मिति दिक्। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्। सर्वैः किम्। प्रत्यासत्त्या त्यदादिभिरेव
सहोक्ता वित्यर्थो मा भूत्। यत्परमिति। शब्दपरविप्रतिषेधादिति भावः। त्यदादित इति। आद्यादित्वात्तसिः ॥

ॐ विरहे त्यर्थः। तात्पर्यादिति। चेदेव शब्दोपादानसा
मर्थ्येन विशेषश्चेत्तल्लक्षण एवेत्यन्वयेनेति भावः। तल्लक्षण एवेत्यस्य व्यावर्त्यमाह। इन्द्रेन्द्राण्याविति। मातरमपीति। पितृत्वारोपेणेत्यर्थः। त्यदादिभिरेवेति। सर्वपदं साधा
रणमित्यर्थलभ्यमेवकारः। इत्येवार्थो मा भूदिति नान्वयः। सर्वैरित्यस्य त्यदादिभिरन्यैश्चेत्यर्थः। शब्दपरेति। गणपाठीयेत्यादिः। आद्यादित्वादिति। पुंनपुंसकत इत्यत्रापि एवमेव ॥

स॰श॰ किंतु विशेष्येति। अनेनान्तरङ्गस्वार्थलिङ्गबाधनेन चरितार्थस्य बहिरङ्गविशेष्यसम्बन्धप्राप्तलिङ्गबाधकत्वे मानाभाव इति न्यायसिद्धत्वमस्य सूचितम्। अतएवैक
१८१ शेषविशेषणोऽप्यिन्यदादिरित इत्यस्याप्रवृत्तिः। अतएव पुंस्त्रीसंघे स्त्रीशेषेणाध इमाश्चरन्तीति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। इमा इत्यत्र ह्यनेनैवैकशेषः। अन्तरङ्गत्वादिति। विभ
क्त्यनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वैः पूर्वमेव सइत्यर्थः। बाधकमात्रपरतयेति। बाधकमात्रत्वं च पूर्वस्य सस्य प्रवृत्त्या तस्य वृत्तिप्रतिबन्धकत्वमिदं त्वत्र यथेति। मिदेरित्यादेरिक इत्स्य

स्यदादीनां शेषे सहविवक्षितेषु यः पुमान् यच्च नपुंसकं तद्वशेन लिङ्गप्रतिपादकानि भवन्ति। अर्थात्त्यदादीन्येव। अद्वन्द्वेति। द्वन्द्वादिविशेषणानां प्रागुक्तेन।
किंतु विशेष्यनिघ्नत्वेनेति भावः। तद्धेति। पिप्पल्या अर्द्धमित्यर्थः। साचेति। अर्द्धपिप्पलीत्यर्थः। इहसर्वत्रेति। एतेन कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति भ्रमं व्यावर्तयति।
ननु तथैव किं न स्यादिति चेत्। न। एकशेषस्यान्तरङ्गत्वात्। न चेदं दुराग्रहमात्रं किंतु फलेविशेषोऽस्तीत्याह। नेनेति। यस्तु द्वन्द्वापवाद एकशेष इति केषांचिद्
द्वेषस्तत्रापवादशब्दो बाधकमात्रपरतयानेयः। इकोगुणवृद्धी इति सूत्रेण तच्छेषस्तदपवादो वेत्यत्र यथा॥ इत्येकशेषः॥ प्रसङ्गादाह। परार्थेति। अभिधान
मित्किरणेत्युद। अनेनैतद्दर्शयति। न केवलं यौक्तप्रयायवयवशक्त्या सर्वत्र निर्वाहः। किंतु विशिष्टार्थविषयकं शक्त्यन्तरमेव स्वीकर्तव्यम्। अतएव वृत्तौ वि
शेषणस्य पदार्थैकदेशत्वान्न विशेषणसंबन्धः। द्वन्द्वे च शब्दस्याप्रयोगः॥ स्योपस्थितावयववर्षीत्वे नातोऽन्यस्येत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वमात्रेणेकइत्स्या
तोऽन्याऽपवादत्वव्यवहार इति भावः॥ इत्येकशेषः॥ करणेल्युडिति। स्वहूपटकैः पदैः परार्थान्वितस्वार्थस्यैव तत्तत्पदाभिधा समुदायाभिधा विनिरूपस्यानं सा वृत्तिः। विशिष्टा
र्थविषयकमिति। राजपुरुषपदं राजसंबन्धवति पुरुषे शक्तमित्येव शक्तिग्रहाकारेण तच्छक्तेस्तद्विषयकत्वमिति भावः। पर्यवसानगत्या तु तस्या अवयवशक्तलभ्ये पर्यव रामः
सानमित्यन्यदेतत्। शक्त्यन्तरमेवेति। तत्स्वीकर्तव्यमेवेत्यन्वयः। तत्फलं विशिष्टैकोपस्थितिस्तत्फलमाह। अतएवेति॥ १८१

मीमांसकानामिति। अरुणाधिकरणवार्त्तिके स्पष्टमेतत्। विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः। योगरूढिश्चेति। पङ्कजादिपदे इति शेषः। क्लृप्तशक्त्यनुसारिण्येति। क्लृप्तशक्तिकावयव
पदशक्यसंबन्धरूपयेत्यर्थः। निरूढेति। प्रयोजनाभावादिति भावः। एवं च बहुव्रीहौ चरमपदस्यैव तत्रापि तु प्रत्ययादेर्लक्षणायैवोपपत्तौ समुदायशक्त्युच्छेद इति तात्पर्यं

बहुव्रीहौ तु यच्छब्दादेः। वाक्ये तु सर्वमिदं भवत्येवेति वेल्लक्षण्यम्। किं चावयवशक्त्यैव निर्वाहे इत्याग्रहे मीमांसकानां बहुव्रीहेरन्यपदार्थे शक्तिर्न सिद्ध्येत्। योग
रूढिश्च तत्र द्वादिनां दुर्लभा स्यात्। क्लृप्तशक्त्यनुसारिण्या निरूढलक्षणयैव निर्वाहात्। नवेशापत्तिः। अपसिद्धान्तादिति भावः। अविग्रह इति। लौकिकविग्रहर
हित इत्यर्थः। अस्वपदेति। समस्यमानयावत्पदाघटितविग्रह इत्यर्थः। कष्टश्रूः। अजस्रमिति। इह हि कृत्सत्ययविधौ कष्टश्रूः अजस्र इति समस्तानुवादसामर्थ्या
त्। धातुना समास आक्षिप्यते तत्रैव वा निपात्यते इति हरदत्तादिग्रन्थेषु स्पष्टम्। तिङन्तार्थं कृतेन सहेति वियोगविभागेनाप्येतत्सुसाधम्॥ इति सर्वसमासशेषः॥
षः॥ ऋक्पूः॥ नदन्तस्येति। तद्वाचकधूःशब्दान्तस्येत्यर्थः। यदि तु असे समासार्थे सतीनेति व्याख्यायेत तर्हि दृढधूः रक्ष इत्यत्रैव स्यात्। नाक्षधूरित्यत्र। यदि त्वसे
पूर्वपदेनेति व्याख्यायेत ततोऽक्षधूरित्यत्रैव स्यात्। न तु दृढधूः रक्ष इत्यत्र। तस्माद्व्याख्यान्याया च्चोक्तमेव न्याय्यः। कृतसमासान्तस्येति। येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे प्र
योजनं महद् इत्यत्र सन्तु गोंदीर्घविधाविति वार्त्तिके आपस्त्रिक्षन्तिस्वाप इति भाष्यं चात्र प्रमाणमित्यवधेयम्। प्रतीपमिति। प्रतिकूला सन्त्यङ्गा तास्वआपोस्मिन्निति
विग्रहः। समापे देवयजनमिति। देवा इज्यन्तेस्मिन्निति व्युत्पत्त्या यज्ञभूमिः। समापशब्दस्य पुंस्त्वं लोकादित्याहुः॥ ष्ठम्। अपसिद्धान्तादिति। अनुपपत्तिप्रतिसन्धानं विनापि बोधा

च्चेत्यपि बोद्ध्यम्। भावस्य देति। नेन बहुव्रीहेर्नैर्हशान्निरत्यलम्। कृत्स्वस्य यविधौ। क्विब्वचीति वार्त्तिकेन मिकम्पीति सूत्रे चासुसाधमिति। अनेन प्रकारेणान्यत्र समासः प्रत्ययसन्नियोगेनैव योग
विभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादितिबोद्ध्यम्। यद्यपि सच्चकृन्दस्येवेति पूर्वमुक्तं तथापि तत्स्यानुसारात् क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ न बाधकमिति तात्पर्यम्॥ इति सर्वसमासशेषः॥ तद्वाचकेति। अ

सर्वसमासशेषः ॥

भाष्ये त्विति। अनेन विशेष्यस्यान्यलिङ्गत्वेऽस्य पुंस्त्वमसाध्विति समापोदेवयजनमिति प्रयोगो संगत इति सूचितम्। गतिश्चेति सूत्रे इति। उपसर्गादृतीति सूत्रेपि एतौ प्रयोगौ। वद्दिधीति। क्रियायोगे उपसर्गत्वे उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे यदुद्गतः प्रणसंमुखं प्रेपमित्यादौ। क्रियायोगाभावादुपसर्गत्वाभावेन दोष इत्याशङ्कोपसर्गग्रहणस्योपलक्षणत्वेन समाहितं तत्र भाष्ये इति बोध्यम्। प्रतिसाममितीति। इत्यादिष्वित्यर्थः। पद्माकारेति। तत्त्वं च पद्माश्रयत्वेन यथा कथंचिद्बोध्यम्। यद्वेति। पद्मनाभाष्ये तु क्लीबमुदाह्रियते। अवर्णान्ता इति। द्व्यन्तरिति सूत्रेऽपर आह। ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम्। इह माभूत्। प्रापं परापमिति भाष्योक्तेः। गतिश्चेति सूत्रे यद्विधिनस्मात्वा वीतत्वाद्द्वादिस्वरणत्वेषु दोष इत्युपक्रम्य। अवीतं प्रेपं परेपमिति भाष्योक्तेश्चेति भावः। उदनोर्देशे। दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थमित्याकरः। बहूचास्तु अनूपे गोमान्गोभिरित्यादौ अनूपशब्दं नावगृह्णन्ति। अनुगतापोऽस्मिन्नित्यनूपो देशः। जलप्रायमनूपं स्यादित्यमरः। प्रतिसाममिति। अव्ययीभावः। प्रादिसमासः। बहुव्रीहिर्वा। क्ष्मभूमद्वित्यादयो बहुव्रीहयः। पद्मनाभ इति। पद्माकारा नाभिर्यस्येति गौणेन पद्मशब्देन सामानाधिकरण्याद्बहुव्रीहिः। यद्वा। गड्वादित्वात्सप्तम्याः परनिपातः। एतेनोर्णनाभोव्याख्यातः। तत्र ङ्याप्पोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति ह्रस्वो विशेषः। गवास इति। गावः किरणाः। अचतुर॥ निपात्यन्त इति। निपातनफलं तु समासविशेषनियमः टिलोपादिकं च तदाह। आद्या इति। बहुव्रीहय इति। बहुव्रीहय एवेत्यर्थः। तेन नञ्तत्पुरुषे अचत्वार इत्येवेति भावः। त्रिचतुरा इति। त्रयश्चत्वारो वेति विग्रहः। संख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहौ संख्येति डचोऽपवादोऽच्। अक्षिभ्रुवमिति। प्राण्यङ्गत्वादेकवत्। ऊर्वष्ठीवमिति। सक्थि क्लीबे पुमानूरुरित्यमरः। नानूरूपवौष्ठीवदस्त्रियामिति च। सरजः पङ्कजमिति। कथं तर्हि सरजसमपहाय केतकीनां प्रसवमित्यादि। सरजसमकरन्दनिर्भरासु प्रसवविभूतिषु वीरुधां विरक्त इति। प्रमाद एवायमित्याहुः। गोष्ठश्वेति। एतेन सप्तमीतत्पुरुष एवेति नियमं दर्शयति। षष्ठीतत्पुरुषे तु गोष्ठश्वेत्येव ॥ ७७ भौमस्येति विग्रह इति भावः। प्रमाद एवेति। प्रसवशब्दस्य नपुंसकत्वमेवेति मन्ने इदम्। पुल्लिङ्गत्वे तु पुष्पवाचि प्रसवविशेषणत्वेन द्वितीयान्तमाघश्लोकेऽसंचं विनापि साध्वेव ॥

न्ततम्। सर्वतोव्याप्तम्। वसुमान् यज्ञ इति। एवंचवसुमच्छब्दादीयसुनिवसीयइतीतिश्रुत्यालभ्यते। स्पष्टं चेदं तैत्तिरीयोपनिषदः शाङ्करभाष्ये तद्वार्तिके च।
वसुमत्तरशब्दादीयसुनि अस्मादेव निपातना साधितिप शान्तरमपि तत्र। विषयमिति। विषयभूतमित्यर्थः। आशी विषयतायाइति। तेनाशीर्लिङ्-न्तसमभिव्याहा।
ब्रह्मवर्चसमित्यादौ षष्ठीतत्पुरुषौ। वर्चो दीप्तिः। पल्यं मांसमर्हतीति पल्यः। मांसभोजी तदीयं वर्चः। पल्यवर्चसम्। अवतमसमित्यादि। अवहीनं संततं च
तम इति विग्रहः। अन्धमिति। गाढमिति फलितोऽर्थः। अन्धं एव ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः। विष्वक्संतमसमित्यमरः। श्वसो॥ वसुशब्द इति।
एतेन अवसशब्दादीयसुनि अवसीय इतिप्राचसम्मत आकारविरोधादुपेक्ष्याइति ध्वनयति। वसीय इति। तथा च श्रूयते। यः कामयेत वसीयान्स्यामिति व
सुमान्यशोवसीयान् भूयासमिति च। श्वसशब्द इति। यद्यपिश्वसमन्यत्र कालविशेषे वर्तते। तथापीह समासे उत्तरपदार्थभूतां प्रशंसामाशिषो विषयमाह। आ
शीर्लिङ् पयतायाद्योतकोऽयमितियावत्। एतच्चवरतिरीत्योक्तम्। श्वसशब्दस्येहार्थ एव नास्तीत्यपि सुवचम्। उत्तरपदार्थमात्रवृत्तित्वं वास्तु। उक्तं च पाणिनीयमत
दर्पणे। अर्थपरपदस्येह श्वः शब्दः कालवाच्यपि। अभिधत्ते स्वभावेन तेनेमौ मङ्गलार्थकाविति॥१॥ अन्ववारहइत्यस्य प्रकाशमुच्यते। अनुगतमवहीनं च रह इति
प्रादिसमासः। अनुगतं रहोऽस्मिन्नित्यादिबहुव्री हिर्वा। तप्तमिव तप्तं परेणानधिगम्यं हि यद्रहो बह्निसमवत्। तप्तं च तद्रहश्चेति तत्तप्तरहसं विदुः। नपूज
नात्। इह ततः प्रागिति। प्राक्बहुव्रीहिग्रहणं कर्तव्यमितिवार्तिकोक्तेरितिभावः। प्राचा तु बहुव्रीहौ समकपंस्योरनिषेध इत्युक्तम्। तन्न्यूनम्। इत्यादाविव्यध्या
हारेण वा योज्यम्। नेन सुश्रीअस्वश्रीइत्यादिसिद्धम्। नञस्तत्पुरुषात्। नञ इति षष्ठी। इतिसकलसमाससाधारणाः समासान्ताः॥ ...रेएतस्य साधुत्वमितिभावः।
प्राग्बहुव्रीहीति। बहुव्रीहौ संख्येय इत्यतः प्राक्समासान्तविधेरभावाद्बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरित्यस्यैव तत्र ग्रहणमिति भावः॥ इतिसाधारणसमासान्ताः ॥

म॰श॰ स्तौकान्मुक्तिरिति। स्तोकशब्दादेर्वृद्धिः प्रयोजनं निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन तद्धितनिमित्तलुकोपि निवृत्तिरिति बोध्यम्। ऐकस्वर्यमपि समासफलं बोध्यम्। समास
१८३ शास्त्रे पठिता [illegible] पदा [illegible] सुप्समास [illegible] प्रतिपदोक्तत्वात्स्तोकान्तिकेति विहितस्यैव ग्रहणे नोपस्थितत्वात्तत्रत्यानामेव ग्रहणं न तु कारणे च स्तोकेति सूत्रे प
स्तोकान्मु [illegible] ओजस्तु स्तौकान्मुक्तस्यापत्यं स्तौकान्मुक्तिः। स्तोकान्मुक्तायाः स्तौकान्मुक्तेयः। इह स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समा
स शास्त्रे प [illegible] इत्याशयेनाह। एवमिति। ओजः सह। कथं तर्हि सततनैशतमोवृतमन्यत इति भारविः। अत्र दुर्घटवृत्तिकृत्। उत्त
स्पदाधिका [illegible] केवल [illegible] धिकार एवेति। तन्न। भाष्ये पदाङ्गाधिकार इत्यत्र दृष्टकेषीकेत्यादेः प्रयोजनत्वेनोदाहरणात्। यदपीह
रहनादयआ [illegible] प्र [illegible] शिष्यन्ते पूर्वपदभूतेभ्य ओजः प्रभृतिभ्य इति। न चात्र तमः शब्दः पूर्वपदं किं तर्हि सततनै
शतमः शब्दः। [illegible] वते। यथा दृष्टकेषीकेत्यादाविति। तदपि चिन्त्यम्। भाष्यवार्तिकविरोधात्। विशेष्यविशेष
णभावव्यवस्था [illegible] बटवदेवस्वयमपि व्याख्यातत्वात्। भारविप्रयोगस्त्वित्थं समाधेयः। वृत्तं वृत्तिः। नैशतमसो
वृत्तीति षष्ठीतत्पु [illegible] योगे शेषविभ [illegible]। ततः सततं नैशतमोवृत्तं यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। यद्वा वृत्तुवर्तते प्रत्ययैकविधानमि
तिभावे कः। शेषं प्रा [illegible] नीति। इह आत्मन [illegible] शो पि वार्तिकान्तर्गतः न तु सूत्रमिति केचिद्भ्रमन्ति तन्नाद [illegible] र्तव्यमिति भावः। तथा हि
सति उत्तरसूत्रे आत्मनश्च [illegible] ॥ ७ ठितानामिति भावः। भाष्यवार्तिकविरोध इत्यस्य तद्व्याख्यानग्रन्थविरोध इत्यर्थः। तमुपपादयति। विशेषणे
त्यादि। परे तु तदारम्भोपि पादस्य पदेत्येसूत्रे [illegible] पादो पहतमित्यादेः शावारणाय विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यस्य तत्र सूत्रे भाष्य एवाश्रयणेनानापितथाश्रयणे राम:
बाधकाभाव इत्याहुः। भाष्यन्नीति। आज्ञायिनि चा आत्मनश्च पूरणे। आत्मनश्च पूरणे उपसंख्यानं कर्तव्यमिति भाष्यं मूलम् ॥ १८३

विवेकिनामिति। आत्मनश्चेति सूत्रे आज्ञायिनि चेत्यनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं भाष्ये सूत्रद्वयग्रहणम्। अत एवात्मनश्चेति सूत्रे चः सार्थकः। व्याख्यानभाष्ये आत्मनश्चेत्युक्ते
स्वस्तु वार्त्तिकस्याज्ञायिनि चेत्येतत्साधारणत्वभ्रमव्यावर्त्तनायेति नेयं भावः। भेदं परिकल्प्येति। आत्मत्वेन वर्त्तिपदार्थता। जनार्दनत्वेनान्यपदार्थतेति भावः। अधिक

परस्य चेति तदुत्तरसूत्रं च व्यर्थमेव स्यादिति स्पष्टमेव विवेकिनाम्। बहुव्रीहिर्बोध्य इति। एकस्यापि वस्तुनो भेदं परिकल्प्य वर्त्तिपदार्थत्वम
न्यपदार्थत्वं च विवक्षणीयमिति भावः। वैयाकरणाख्यायाम्। व्याकरणे भवा वैयाकरणी। अणृगयनादिभ्य इत्यण्। साचासावाख्या चेति कर्मधार
यः। आत्मनेभाषादिति। यद्यपीयमाख्या शब्दाध्याये न दृष्टा तथापि वैयाकरणीभवत्येव। धातुसूत्रगणोणादिवाक्यात्मकं पञ्चप्रस्थानं व्याकरणमिति स्वी
कारात्। अस्याश्च धातुपाठे दृष्टत्वात्। न तु विकृतिप्रकृतिभावविरहात् रन्धनाय स्थालीतिवत् समासो न स्यादत आह। योगविभागादिति। एतच्च वृत्ति
न्यासावनुसृत्योक्तम्। अलुग्विधिसामर्थ्यादित्यपीह सुवचम्। हृद्दिस्पृगिति। हृदयं दिवं च स्पृशतीति विग्रहः। कर्मणोऽधिकरणविवक्षायां सप्तमी। भा
ष्ये तु कर्मण्येव सप्तमीत्युक्तम्। अलुग्विधिरेव ज्ञापक इति तदाशयः। अप्सव्य इति। दिगादित्वाद्यत्। ओर्गुणः। वान्तो यि। प्राचा तु यत्स्थाने ज शब्दं पठि
त्वा अप्सुज इत्युदाहृतम्। तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम्। अप्सुज इति तु हलदन्तादित्येव सिद्धम्। अप्सुमन्त्राविति। कारीर्यामाज्यभागौ ॥

रणत्वविवक्षयेति। ग्रामे गच्छतीत्यादावपि फलसमानाधिकरणव्यापारस्य धात्वर्थत्वविवक्षया तस्य तत्त्वविवक्षेति बोध्यम्। अन्यथा परत्वात्कर्मसञ्ज्ञयास्या
बाधः स्यात्। अधिकरणसञ्ज्ञां कर्मसञ्ज्ञा बाधते। गेहं प्रविशतीति यथेत्याकडारसूत्रे भाष्यात्। वस्तुतः फलस्य हृदयनिष्ठतया प्रतीतावेवास्य प्रयोगस्य साधु
त्वमित्याह। भाष्ये त्विति। हलदन्तादित्येवेति। इत्यपीत्यर्थः। तत्पुरुषे कृतीत्यस्यापि नासङ्ग्रहः ॥

म॰ श॰ नोक्तदोषेति। अनित्यत्वान्मतुपः सिद्धिस्तदाश्रयणाच्चलुकः प्राप्तिरिति भावः। ताद्राप्यादाविति। दृश्यमानोपि भाष्ये तथा पाठोऽसांप्रदायिको हरदत्तविरोधादिति भा

८४ वः। उक्तत्वाच्चेति। एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेनोक्तमित्यन्यत्र विस्तरः। मूर्खा हीति। ब्रह्मज्ञानरहिता इत्यर्थः। तेऽहि पशुवद्देवनियम्यास्तदाह। देवपशुत्वादिति। पाक्षिक

अपस्वग्ने सधिष्टव अप्सु मे सोमो अब्रवीत्। इत्यनुवाक्ये। तत्र चाप्सुशब्दोऽस्ति। नन्वेवं प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अप्सु इति सोः प्रत्ययात् तदन्तात् प्रथमायाअभावे मतुबेव दुर्लभः। अतिदेशाप्रवृत्तौ तु सोर्लुकः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत्। सत्यम्। अतिदेशस्य वैकल्पिकत्वान्नोक्तदोषद्वयमपि। वैकल्पिकत्वे प्रमाणं तु यत्तदेतेभ्य इति सौत्रनिर्देश उक्तः। प्रकृतवार्तिकमपि तथेति द्रष्टव्यम्। यत्तु प्राचा मतिषिति पठित्वा अप्सुमतिरित्युदाहृतम्। तद्राप्यादौ न दृष्टम्। यत्तु वदन्ति। मतुष्विति पाठे सप्तम्यनान्मतुपः कथं संभव इति चिन्त्यमिति। तदेव चिन्त्यम्। पाठान्तरस्यानाकरत्वात्। मतुपः संभवस्यो क्तत्वाच्च। पश्यतोहर इति। षष्ठी चानादर इति षष्ठी। पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थात्। देवानामिति। मूर्खा हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति। देवपशुत्वात्। शुनःशेपमस्य शुनःशेपः। शेपशब्दो हि अकारान्तोऽप्यस्ति। शीङो नीपादित्वादौणादिकः प्रत्ययः। तथा च मन्त्रः। यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपमिति। एवं पुच्छलाङ्गूलाभ्यामपि बहुव्रीहिः। ऋषिविशेषाणामेताः सञ्ज्ञाः। बहूच ब्राह्मणादौ प्रसिद्धाः। मातुः पितुर्भ्यामिति सूत्रे समास इत्यनुवर्तितम्। तस्य फलमाह। असमासे त्विति। इह पाक्षिकमपि षत्वं नेत्यर्थः॥ इत्यलुक्समासः॥ घरूप। चेलडिति पचादौ टित्त्वकल्पते ङीब्वर्जम्। ब्राह्मणितरेति। तसिलादिष्विति पुंवद्भावस्तु न। जातेश्चेति निषेधात्। एतेन पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद्ध्रस्व इति व्याचक्षाणाः परास्ताः आमलकीतरेति॥

३ मपीति। नित्यस्य प्राप्तिरेव न। व्यवधानात्॥ इत्यलु राम:

क्समासः॥ परास्ता इति। निषेधसत्त्वेन पुंवत्त्वप्राप्तेरेवाभावादिति भावः। पद्वितरेत्यादौ तु परत्वादिति वक्तुमुचितम् ॥ १८५

नित्यस्त्रीलिङ्ग इति। वृक्षजातिः स्त्रियामिति लिङ्गानुशासनसूत्रादिति भावः। आम्रद्रुत्यादिदर्शनानन्तु क्वाचित्कमित्यन्यत्। शौनक[illegible]
त्यमरात्। तिष्यफलास्त्वामलका विशेष्यस्य त्रिलिङ्गत्वमपि। तस्मादेव तु शब्दादन्या नित्यस्त्रीलिङ्गेति लभ्यते। नामन्तु [illegible] तेति
आमलकीशब्दो वृक्षे नित्यस्त्रीलिङ्गः। एवं कुवलीशब्दः। नद्याः पूर्वसूत्रे श्रुतादन्यः शेषः स च ह्रियेत्याह। अङ्गुन्तेति। [illegible] इति कृते [illegible] पुंवद्भावोऽत्र
प्रसक्तव्यः। श्रेयस्तरा। विदुष्टरा। प्रकर्षयोगात्प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वात्सिद्धमिति। अत्रेदं वक्तव्यम्। इह पुंव[illegible]रिमुनित्रयानुक्तत्वादप्रामाणिकम्।
सूत्रकृताहि तसिलादिष्विति नित्य एव पुंवद्भाव उक्तः। न तु पाक्षिकः। भाष्यवार्तिकयोरपि नाधिकमुक्तम्। प्रमाणतामभ्युपे[illegible]पि ब्रूमः। कथमिह वचनं व्यज्यते पुंवद्भावो
यः प्राप्तः सोऽत्र प्रसक्तव्य इति उत पुंवद्भाव एव वक्तव्य इति। आद्ये पुंवद्भावनिषेधार्थमिदं वचनं स्यात्। तथा च इतः प्रागेव तदुदाहृतानि श्रेयसीतमा विदुषीतमा वि
दुषीतरेति दीर्घङीब्विशिष्टानि रूपाणि सिद्ध्यन्तु नाम। प्रकर्षयोगादित्यादि त्वदीयग्रन्थस्त्वसङ्गत एव स्यात्। स हि उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे इति न्यासकृता व्यवतारितः। प्र
त्याख्याने च तस्य पुंवद्भावफलकत्वे सत्येव स्यात्। न तु तन्निवृत्तिफलकत्वे। वस्तुतस्तदपि न। ङ्याब्ग्रहणं तद्धितविधानार्थमित्युक्तत्वात्। स्वार्थद्रव्यलिङ्गाद्युत्तरमे
व प्रियकुत्सनप्रकर्षादिविवक्षेति भाष्ये निर्णीतत्वाच्च। द्वितीयस्तु सम्भवेद्यदि तसिलादिमध्ये तरप्तमपौ न परिगण्येयाताम्। [illegible]र्वैरेव परिगणितौ दर्शनीयतरा
दर्शनीयतमेति चोदाहृतम्। न च वृत्तिग्रन्थे विदुषीतमेत्यादिदीर्घोपन्यासः स्थितिप्रदर्शनपरो न तु त्रैरूप्यपर इति वाच्यम्। प्रकर्षयोगादिग्रन्थशेषविरोधात्। त
स्मादसङ्गत एवायं वृत्तिग्रन्थ इति। एतच्च सर्वमिति मन्यत इति वदता हरदत्तेन ध्वनितम्। न्यासकारस्य तु इदमुपसंख्यानमिति भ्रमः तत्प्रत्याख्यानं युक्तमि
ति भ्रमः स्वास्यैवेति तद्ग्रन्थदर्शिनां स्पष्टमेव ॥ ५ तुंस्त्रीलिङ्गनिर्देशेनैव तद्व्यावर्तनेरित्याङ्गः। तदपि नेति। प्रकर्षयोगात्प्रागित्यस्योक्तिसम्भवो नेत्यर्थः। इ
नि दिगिति। दिगर्थस्तु यद्यपि विदुषीतरेति रूपासङ्गतिं शङ्कते। पुंवद्भावोऽत्रेति ॥

म॰ श॰ पक्षे। ह्रस्वाभावपक्ष इत्यर्थः। तस्य से पुंवद्भाव एवोदाहर्तुमुचितो न तु दीर्घ इति भावः। समाधत्ते। प्रकर्षयोगादिति। एवं तथापूर्वकर्माविवक्षयैव विद्वत्तरेत्यादेः सि
१८५ द्धौ ह्रस्वविकल्पविधानसामर्थ्यात्तसे दीर्घग्रहणम्। कृतपूर्वीकटमित्यादौ यथा पूर्वकर्माविवक्षा पश्चात्तत्संबन्धे एवं प्रकृतेऽपि पूर्वं सामान्येन नपुंसकविवक्षां कृत्वा
ततस्ततरपि पश्चात्तदर्थविशिष्टे स्त्रीत्वविवक्षा स्वार्थे स्यादेरपि यल्लिङ्गं पूर्वं विवक्षितं तत्तत्कार्यमन्तरङ्गमित्येष एवार्थ इति वृत्तिग्रन्थे योजना कर्तुं शक्या। तथापि प्र

एवं स्थिते पक्षे पुंवद्भावो वक्तव्य इति प्रक्रियाग्रन्थः न्यायसिद्धमिदमित्यादि तद्व्याख्यातृग्रन्थश्च वृत्तिन्यासोक्तार्थानुवादी मूलशैथिल्यादनादर्त
व्य इति दिक्। पादस्य पत्। पदेति सौत्रो विभक्तिलुक्। ऋचः शे। श इति शस्प्रत्ययस्येदमेकदेशानुकरणम्। उदमेघ इति। साहचर्यात्तु रूपस्येयं सञ्ज्ञा।
उदपेषमिति। स्नेहने पिष इति णमुल्। उदधिर्घट इति। उदकं धीयतेऽस्मिन्निति विग्रहः। कर्मण्यधिकरणे चेति किः प्रत्ययः। उदमन्थ इति। द्रवद्रव्यसंस्कृ
नाः सक्तवो मन्थाः। तृतीयेति योगविभागात्समासः। ष्यङः संप्रसारणम्। इह तत्पुरुष इत्यनेन पूर्वपदमुत्तरपदं च आक्षिप्यते इत्याशयेनाह। पूर्वप
दस्येति। उत्तरपदयोरिति च। इहोत्तरपदे न पुत्रवतीति विशेष्यते न तु विपरीतं तेन कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इत्यत्र नातिप्रसङ्गः। मालभारीति। मालां बिभर्तीति
ताच्छील्ये णिनिः। केचित्तु हारिषीति पठन्ति। कारे सत्यागदस्य। सत्यङ्कारः ——— समयकरणम्। अशपथेऽपि परत्वाड्डाचं बाधित्वा मुम्। अगदङ्कारो वैद्यः ॥

कृतविषये स्वार्थस्य भाष्यानुक्तत्वादीदृशोऽर्थः प्रकृतेन साधुत्वनियामक इति। शस्प्रत्ययस्येति। लोमादिषु पादशब्दपाठाभावादिति भावः। संख्यैकवचनादिति शसः।
योगादिति। सुसुपेत्सुचितम्। आक्षिप्यते इति। तत्र पूर्वपदं ष्यङो विशेष्यन्तेन ष्यङन्तग्रहणम्। ष्यङ्मात्रस्य पूर्वपदत्वाभावादिति बोध्यम्। समयकरणम्। श रा॰म॰
पथकरणम्। सत्यंकारः। शपथकर्ता च। वैद्य इति। विषप्रतिपक्षद्रव्यकरणं चेत्यपि बोध्यम् ॥ १८५

अभ्युपगमइति। तत्कर्तीचेत्यपिबोद्धव्यम्। अव्ययमिति। तिङन्तानुकरणमित्यन्ये। हरदत्तइति। केपठन्ति। पठ्यतएवेति। तेनतदर्थोऽपीतिभावः। कइति। अचिविभाषेतिलत्वम्। इ
अस्तुङ्करोऽभ्युपगमः। अस्त्वितितिङन्तप्रतिरूपकमव्ययम्। अधेनुंभव्येति। भव्यगेयेतिकर्तरिकृत्यः। धेनुश्चासौभव्याचेतिविग्रहः। भविष्यन्तीधेनुरित्यर्थः। गौतमस्मृतौ
तुस्नातकधर्मेषु अधेनुंधेनुभव्येतिब्रूयादितिप्रयुक्तंतत्रार्षत्वान्मुमागमोनेति। तद्व्याख्यायांमिताक्षरायांहरदत्तः। लोकेऽम्पृणइति। पृणातिःपूरणकर्मेतिहरदत्तः। प्रीणनइ
तितुपठ्यतेऽन्यैः। अनभ्याशमित्यइति। अभ्याशंसमीपंतद्भिन्नमनभ्याशंदूरम्। एतिस्तुशास्त्रित्यादिनाइणःक्यप्। भ्राष्ट्रमिन्धइति। कर्मण्यण्। घञन्तेनवाषष्ठीसमासः।
तिमिङ्गिलइतिमत्स्यविशेषः। गिरतेर्मूलविभुजादित्वात्कः। गिलगिलेचेति। गिलङ्गिलतीतिगिलगिलः। तिमीनांगिलगिलइतिविग्रहेइदमारब्धम्। नित्यमेवेति। पूर्वेवि
प्रतिषेधेनेतिभावः। सज्योतिरिति। समानंज्योतिरस्येतिबहुव्रीहिः। यस्मिन्ज्योतिषिआदित्येनक्षत्रेवाउपनिपतितन्तदस्तमयपर्यन्तमनुवर्तमानमाशौचंसज्योतिरित्यु
च्यते। एवमोदनादीनामप्युपदिष्टम्। निरुक्तादिशास्त्रसिद्धानामसमासपदानामुणादयोबहुलमितिसिद्धिः। अनेनतुसमासपदानामितिविवेकइतिहरदत्तः। वस्तुतस्तु
समासविषयकमेवेदमितिननियमः। हंससिंहशब्दयोरपिप्राचाङ्कारिकायामुदाहृतत्वात्। हन्तेःपचाद्यचिसमागमः। हिंसेःपचाद्यचिहकारसकारयोःस्थानव्यत्ययः। यदितु
भवेदित्यादिश्लोकस्यापिप्रकृतसूत्रोदाहरणतायांनाग्रहः किंतुनैरुक्तव्युत्पत्तिरनेकधेत्येतावन्मात्रंतदाहरदत्तोक्तविवेकोऽपिनिर्बाधएवेतिदिक्। आकृतिगणोऽयमि
ति। तेनान्यदपिसिद्धमिति। यथालुम्पेदवश्यमःकृत्येतुङ्काममनसोरपि। समोवाहितततयोर्मांसस्यपचियुड्घञोः। अन्तमितिशेषः। कृत्यप्रत्ययान्तेउत्तरपदेऽव
श्यंशब्दस्यान्त्यमकारंलुम्पेत्। तथाकामशब्देमनस्शब्देचपरेतुम्शब्दस्यान्त्यम्। तुमितिषष्ठ्यर्थेप्रथमा। युट्घञ्प्रत्ययपरोयःपचधातुःतस्मिन्परेमांसस्यान्त्यम
कारंलुम्पेदित्यर्थः। अवश्यसेव्यः। गन्तुकामः। गन्तुमनाः। सहितं। संहितं ॥ ७ त्यादिश्लोकस्यापीति। भवेद्वर्णागमाद्धंसःसिंहोवर्णविपर्ययादित्यादिश्लोकस्येत्यर्थः। अनेकधेति। उ
णादावेवप्रत्ययोऽन्यत्त्वेकेकोपरोक्षोक्तस्तदाप्रत्ययातिरिक्तकार्यमेवोणादित्वादित्येवमित्यर्थः। तुंकामेत्यत्रतुमितिसमोऽप्युपलक्षणम्। तेनसकामःसमनाइतिसिद्धम् ॥

निपातनादिति। पृषोदरादिषु चित्तिशिष्टपाठादित्यर्थः। समासएवेदम्। तेनावश्यं कर्त्तव्यमित्यादि सिद्धिः। मांसस्येत्यादि। अंशः पदन्निति सूत्रस्थेन मांस इत्यनेनेत्यादिवार्तिकेनापि सूप
पादेः न भिधानात्तान्तत्वमित्यसाधु। निर्वाह इति। तेन कार्यविशेषे भत्वन्तद्विशेषे पदत्वं चेति भावः। व्याख्यायामिति। तन्मन्त्रपदके कृतार्धाविति पदे उक्तमित्यर्थः। तन्वेतीति। अ
मततः। सन्ततः। मांस्यचनम्। मांस्पाकः। इह संयोगान्तलोपाभावोऽपि निपातनाद्बोध्यः। छन्दसि तु अयस्मयादित्वेनापि निर्वाह उक्तः। अपरस्पराः क्रियासातत्य इति सूत्रे
सातत्यनिर्देशेनैवैकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितो मंश्लोको ज्ञापित इत्याहुः। नहिवृतीति। एषु परेष्विति। उत्तरपदे विति बोध्यम्। उपनह्यत इत्युपानत्। संपदादित्वा
त्कर्मणि क्विप्। निवर्तते इति नीवृत्। प्रवर्षतीति प्रावृट्। मर्माणि विध्यतीति मर्मवित्। रुच दीप्तौ। निरोचत इति नीरुक्। ऋतिं सहते ऋतीषट्। सहेः पृतनर्ताभ्यां चेत्यत्र
सहेरिति योगविभागादनुक्तसमुच्चयाद्वास्य षत्वमिति न्यासकारः। पूर्वपदादिति षत्वमिति हरदत्तः। परितनोतीति परीतत्। गमः क्वाविति अत्र गमादीनामिष्यत इ
ति वचनात्तनोतेर्नलोपः। यत्तु वेदभाष्ये कृते नमित्रावरुणावृतावृधाविति मन्त्रस्य व्याख्यायामुक्तं ऋतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थे तन्भावितण्यर्थात् वृधेः क्विप्। नहिवृ
तीत्यादिना पूर्वपदस्य दीर्घ इति तच्चिन्त्यम्। प्रकृतसूत्रे वृधेरनुपात्तत्वात्। तस्मादन्येषामपीति दीर्घस्तत्र बोध्यः। वनं पुरगा। व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमेत्याह। वनश
ब्दस्येति। विध्यर्थ इति। असञ्ज्ञात्वेन पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामित्यस्याप्राप्तेरिति भावः। अतएवाह। निपातनादिति। यत्तु व्याचक्षते हलन्तादिति सप्तम्या अलुगिति तन्नेति भावः। प्रथ
मेनेति सप्तम्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थेऽन्तर्भावादिति भावः। निषाद इति। निषीदत्यस्मिन् पापमिति निषादः। पुलिन्दो मनुष्यजातिः। हलश्चेत्यधिकरणे घञ्। कथं तर्हि प्रतीहारो दौ
वारिकः। अत्राहुः। प्रतीहारो द्वारम्। न तस्याचाच्छब्द्यमिति। एकचितीक इति। शैषिकः कप्। शुनो दन्तेत्यादि। अत्र केचिद्दंष्ट्रेति ह्रस्वान्तं पठित्वा श्वादंष्ट्र इति बहुव्रीहावेवायं दीर्घ इ
त्याहुः। अन्ये तु दीर्घान्तमेव पठन्तस्तत्पुरुषस्याप्युदाहरणतामाहुः। इहषादिति ॥ सञ्ज्ञात्वाद्धलदन्तादिसप्तम्या अप्राप्तेरित्यर्थः। सप्तम्यर्थस्येति। अग्रे शब्दार्थस्य प्राधान्येऽपीति भावः।
कथमिति। दौवारिके प्रतीहारपदप्रयोगः कथं साधुरित्यर्थः। तत्पुरुषस्यापीति। एकदेशविकृतन्यायेन बहुव्रीहेरपीत्यर्थः। शौवादंष्ट्रो मणिरिति श्वादेरिञीति सूत्रे भाष्यप्रयोगादिति बोध्यम् ॥

वक्तव्यमिति। तस्मिन्घटितं वार्त्तिकमित्यर्थः। चत्वार्यङ्गान्यस्येति। न चोत्तरपदत्वे चेति निषेधात् कथमङ्गशब्दस्य पदत्वम्। प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तत्प्रवृत्तेरित्यन्यत्र वि
केचित्तु कार्येति नालभ्यमङ्गं पठन्ति तत्प्रामादिकमिति भावः। शिरीषवणमिति। ननु यस्य फलमेव न पुष्पं स वनस्पतिः। वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरित्य
मरकोशात्। स च उदुम्बरादिः। शिरीषस्तु न तथा तस्य पुष्पफलोभयसत्त्वात्कथमिह णत्वमिति चेन्न सत्यम्। इह वनस्पतिशब्देन वृक्षमात्रमुपलक्ष्यते। अत्र च लिङ्गं लुपियु
क्तवदिति सूत्रे व्यक्तिवचने इति किं शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषास्तस्य वनं शिरीषवनम्। वनस्पतित्वमतिदिश्येत तत्र णत्वं स्यादिति भाष्यप्रयोगात्। किः। इरिकादिभ्य इति।
ओषधित्वात्। अप्रांशिः। शीरपाणा उशीनरा इति। उशीनरशब्दो देशवाची। तद्वासिषूपचारिकः। गिरिनदीत्यादीनामिति। वक्ष्यमाणमेतत्। संज्ञायां प्राप्तेऽसंज्ञायामप्राप्ते उभयत्र विभाषे
यम्। माषवापिणाविति। बहुलमाभीक्ष्ण्ये इति णिनिः। व्रीहिवापाणीति। कर्मण्यण्। उत्तरपदं यदिति। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्। प्राञ्चस्तु नुमग्रहणमिह तत्त्वापकमित्याहुस्तद्दर्शय
ति। अत एवेति। ज्ञापकं शिथिलमिति ध्वनयति। किं चेति। परिपक्वानीति। अत्र कुमतिनेति नित्यं णत्वं प्राप्तम्। हरिमाणीति। मनेर्यन्तात्क्विप्। प्राक्सुबुत्पत्तेः समासात् नकारा
न्तमुत्तरपदम्। नान्तत्वाल्लिङ्गाबलम्। चतुरङ्गयोगेनेति। चत्वार्यङ्गान्यस्य। तेन योग इति विग्रहः। अत इति तद् इति। यदा यकस्य पदस्य तदि तच्चेत्यसेन भवति तदा निषेध इत्यर्थः।
आर्द्रगोमयेणेति। अत्र गोशब्दः पदम्। पारस्कर इति। पारङ्करोतीति विग्रहे कृञो हेतुताच्छील्येति टः। किष्किन्धेति। किङ्किं दधातीति विग्रहे आतोऽनुपसर्गे कः। पूर्वस्य किशब्दस्य नलोपः सु
ट् षत्वञ्च निपात्यते। रूढिशब्दाश्चैते कथंचिद्व्युत्पाद्याः। तद्बृहतोरिति गणसूत्रमेतदिति। तलोपश्चेत्यत्रेति भावः। चकारेणेत्युपलक्षणम्। झरो झरीति लोपस्यापि सुवचत्वात् दकारत
कारावित्ति। तद्बृहभ्यामित्यत्र यथासंख्यं बोध्यम्। प्रायस्येति। प्रायः पापं विनिर्दिश्य चित्तं तस्य विशोधनमिति स्मरन्ति। आकृतिगणोऽयमिति। तेन परः शता इत्यादि सिद्धम्। अधिश्रयणीर्जन
ताः परः शताः इति माघः। शतात्परा इति विग्रहे पञ्चमीति योगविभागात्समासः। राजदन्तादित्वात्परनिपातः। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य विशेष्यनिघ्न
ता। पारस्करादित्वात्सुडिति दिक् ॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥ ७ परः। पञ्चमीति योगविभागादिति। सुप्सुपेतीत्यन्ये॥ ॥ इति समासाश्रयविधयः ॥ ॥

म॰ प्र समर्थानाम्। अलुग्विधानाद्धीति। तेनहिस्वार्थेपरिपूर्णस्यैवपदान्तरसंबन्धइतिबोद्ध्यम् इतिसुबन्ताद् उत्पत्तिः। कुत्सितइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यातसिद्धेतिभावः। किंचतत्रबन्ध्यपत्यमित्य
१७२ र्थेप्रत्ययइत्यादिरीत्यातस्यापत्यमित्यादेर्वाक्यार्थइतिसंबन्धादिबोधनार्थविभक्त्युत्पत्तिरावश्यकीतिदिक्॥ उचितमिति। अयद्व्यस्यवैकल्पिकत्वेपिभावानुष्ठानेधर्माधिक्यादुचितमित्यर्थः
समर्थानाम्। अत्रप्रकृतसूत्रेएकार्थीभावरूपंसामर्थ्यंग्रहीतुंनोचितम्। समर्थः पदविधिरितिपरिभाषयागतार्थत्वात् घकालतनेषुचेति अलुग्विधानाद्धिसुबन्तात्तद्धितोत्प
त्तिः तथाचपदविधित्वंस्यएमेवअतआह। सामर्थ्यमिति। कृतेत्यादि। अस्यफलंतुतस्यापत्यमितिसूत्रेमूलएवस्फुटीभविष्यति। इहसमर्थात्प्रथमादितियुक्तंवक्तुम्। महोत्सर्गा
नाह। प्राग्दीव्यतोण्। अश्वपत्यादिभ्यश्च। प्राग्दीव्यतीयेष्विति। दीव्यतः प्राक् प्राक्दीव्यत। अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावइत्याहुः। प्राग्दीव्यतमितितुउचितम्। अयइतिट
त्वप्रसङ्गेः। ततोभवार्थेवृद्धाच्छः। त्यप्तुन। अमेहेत्यादिपरिगणनात्। अव्ययीभावस्याव्ययत्वेप्रयोजनंलुङ्मुखस्वरोपचारइतिपरिगणनाच्च। अचामादेरिति। निर्धारणेषष्ठी। ते
नार्थसिद्धमाह। अचइति। अचोञ्णितीतिसूत्रादचइत्यस्यानुवृत्तिरपीहसुवचा। ग्रामादिकमेवेति। यद्यपिचातुर्वर्ण्यादेराकृतिगणत्वात्ष्यञ्। एतत्सूत्रपाठंत
थापिहरदत्तग्रन्थानुरोधादेवमुक्तम्। दित्यदित्यादिपूर्वपतिशब्दस्योत्तरपदशब्देनबहुव्रीहिकृतादित्यादिभिर्द्वन्द्वः कार्य्यइतिव्याचष्टे। दित्यादिभ्यः पत्युत्त
रपदाच्चेतिपत्यन्तादितितुनोक्तम्। बहुच्पूर्वादपिप्रसङ्गात्। दैत्यइति। ननुदितेर्ण्यप्रत्ययोदेवतार्थेसावकाशः। अपत्येतुपरत्वादितः ञ्यानिन्नइतिढक्स्यात्।
सत्यम्। पक्ष्येतत्रपूर्वविप्रतिषेधः ण्यादयोर्थविशेषलक्षणादणपवादात्पूर्वविप्रतिषिद्धमिति। अर्थविशेषेकिम्। औष्ट्रपतम्। उष्ट्रपतिर्नामपत्रम् ॥
। अतएवदीव्यदित्यपुक्तमितिनोक्तम्। तान्ताच्चेअव्ययानाम्भमात्रेइतिटिलोपवारणार्थन्तस्यानित्यत्वाप्रयुक्तेशः स्यादिस्यपत्योचितत्वंबोद्ध्यम्। परिगणनाच्चेति। इयमभ्यु रामः
च्चयपुक्तिः। भाष्येतत्प्रत्याख्यानात्। एवमुक्तमिति। प्यञिनपुंसकत्वापत्तिः। स्वरेभेदश्चेति। हरदत्ताशयइतितदनुरोधइतिभावः ॥ १८५

परिषद्श्चेत्यञिति। नच यत्रात् बाह्वादेरित्युक्तेरयमप्यर्थविशेषलक्षणइति वाच्यम्। इदमिति सामान्यशब्देन तद्विशेषसङ्ग्रहात्। विशेषलक्षणप्रत्ययस्येव विशेषशब्दोपादानेन बोधि
तार्थकप्रत्ययत्वमिति भावः। दितिशब्दादिति। क्तिजन्तादिति शेषः। एवमदितेरपि। ङीपि कृते इति। क्तिजन्ताभ्यामिति शेषः। नपदान्तेति। पूर्वत्रासिद्धे नेति निषेधोप्यत्र बोध्यः। निर्वा
तस्येदम्। पत्न्याध्वर्युपरिषद्श्चेत्यत्र। अथ कथं दैतेय इति। अत्राहुः। दितिशब्दात् कृदिकारादक्तिन इति ङीषि कृते स्त्रीभ्यो ढक्। एवस्तु नालिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वा
दिति। आदित्य इति। आदित्यशब्दात् ण्यप्रत्यये यस्येति लोपे हलो यमामिति यलोपः। न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः। न पदान्तेति यलोपे तन्निषेधात्। काशिकायामिति। हरदत्तमाध
वादिग्रन्थेष्वेवम्। न त्वाचप्रयोगः। नाप्नुयाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाइति। भाष्ये तु नैतदृष्टम्। तत्र ण्यप्रयोगो निर्वाह्यः। बहिष इति। टिलोपवचनमव्ययानां भमात्र इत्यस्या
नित्यत्वज्ञापनार्थम्। तेनारातीय इत्यादि सिद्धम्। ण्ये प्रकृते यञ्वचनमाद्युदात्तार्थम्। प्राचोग्रसेनुमण्वेति पठ्यते नदनाकुरम्। अश्वत्थामइति। भाष्योदाहरणादेवेह तदन्तवि
धिः। अन्यथा बलवाचिनः स्थामन्शब्दस्य केवलस्यापत्येन योगाभावे पिजातादिष्वेव निर्दिष्टः स्यात्। अश्वस्येव स्थाम यस्येति बहुव्रीहौ पृषोदरादित्वात्सस्य तः। गोरिति। न केव
लमपत्य एव किं तु सर्वेषु प्राग्दीव्यतीयेषु। गव्यमिति। गवि भवं गोरिदं गौर्देवतास्येत्यादिरर्थः। अनेन हि गव्यमिति जैमिनीयमन्त्रे विद्यमानं दूषयन्तो वार्तिककाराः स
माहिताः। केचित्तु प्राग्दीव्यतीयेभ्योऽन्यत्राप्यर्थेऽयं यदिति व्याचक्षाणाः गवा चरति गव्य इत्याद्यप्याहुः। गोरूप्यमित्यादि हेतुमनुष्येभ्योन्यतरस्यां रूप्यः मयट् चेति
रूप्यमयटौ। उत्सादिभ्योञ्। अणस्तदपवादानामिञादीनां चापवादोयम्। इह पठ्यते। वष्कयासे। असे असमासे। पूर्वाचार्यसंज्ञेयम्। वष्कयस्यापत्यं वाष्कयः। असे
किम्। गोवष्कयिः। असइत्येतदेवेह तदन्तविधिं ज्ञापयति। तेन अधेनूनां समूहः आधेनवइति सिद्ध्यति। धेनुशब्दस्येह पाठात् ॥
त्यइति। प्यञः पित्त्वे प्यञादिपाठादिति भावः। स्त्रीत्वं तु लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति न्यायेन बोध्यम्। वस्तुतस्तु एषोपि प्रागुपपादितहरदत्तादिरीत्या प्रमाद एवेति तत्त्वम्।
याम्याः शंसन्तीति वैदिकप्रयोगनिर्वाहस्तु छान्दसत्वादित्यन्ये। आडुरिति। युक्तं चैतत्। भाष्ये सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यदित्युक्तेः। अपवाद इति। बाधक इत्यर्थः। तदप
वादे ञादीनां ण्यादयोऽर्थविशेषलक्षणादिति पूर्वविप्रतिषेधेन बाधक इति भावः। धेनुरनञिति अत्र चानञ इत्युक्तेर्नञ्पूर्वेण ढगिति बोध्यम् ॥

धेनोः कादेशस्त्वेनेकनित्यत्वमुचितमत आह। ठकमित्यर्थ इति। कैयट इति। तदधीन इति प्रकरणे इति शेषः। सूत्रद्वयमिति। विद्यालक्षणसूत्रान्तादिति वार्त्तिके वार्त्तिकसूत्रिक इति भाष्योदाहरणात्। सूत्राच्च कोपधादिति। सूत्रे संख्याप्रकृतेः सूत्रवाचकादिति वाच्यम्। पञ्चाष्टक इति नेह माहावार्त्तिक इति भाष्याच्चत्वतल्प्रकरणस्य भाष्यप्रामाण्याच्च स्वरि

न चैवं धैनुकं गौधेनुकं च न सिद्धेदिति वाच्यम्। धेनुरनञ्‌ इकमुत्पादयतीति विशेषवचनस्य भाष्ये आपिशलिमतत्वेनोदाहृतत्वात्। इकमिति। ठकमित्यर्थ इति कैयटः। अग्निकलिभ्यामिति। अयमर्थः। सूत्रकृता सास्य देवतेत्यधिकारे अग्नेर्ढगिति सूत्रितं दृष्टं सामेत्यधिकारे कलेर्ढगिति वार्त्तिककृता पूरितम्। तदिदमसम्पिण्ड्य प्रकरणे अग्निकलिभ्यां ढगिति पाठ्यम्। तेन अग्नेरपत्यम् अग्निना दृष्टं साम अग्नौ भवं वा आग्नेयम्। अग्नेः स्वं वा आग्नेयं कालेयमिति सिद्धम्। एतेन मीमांसकैर्यदुक्तं कलेर्ढगिति पाणिनीयसूत्रमपार्थकमित्यादि तत्सर्वमवैयाकरणमीमांसकसन्तोषार्थमिति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे। इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः। स्त्रीपुंसाभ्यामित्यनुवर्तते स्त्रैणमिति। स्त्रीपुंभवः स्त्रीभिश्चरतिस्त्रीभ्यो हितं इत्यादि। वत्यर्थे इति। सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति भावः। अत एवोदाहरति स्त्रीवदिति। कथं तर्हि त्वतलौ। स्त्रीत्वं स्त्रीता पुंस्त्वं पुंस्तेति। आ च त्वादिति चकारादिति वक्ष्यते। द्विगोर्लुगनपत्ये। द्विगोरिति षष्ठी। तदर्थ इत्यत्र हेतुत्वम्। तच्च रथन्तरसामत्वादेरिव भातीति नोपिबुद्ध्यावसायात्। तदेतदाह। द्विगोर्निमित्तमिति। अजादिरिति। एतच्चोत्तरसूत्रादचीत्यस्यापकर्षाल्लभ्यते ॥

तो वानुदात्त इति सूत्रभाष्याच्च वार्त्तिकेपि सूत्रत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः ॥ सामान्यापेक्षमिति। स्त्रीपुंसाभ्यामिति योगापेक्षमित्यर्थः। हेतुत्वमिति। ननु स्थानसंबन्धः प्रत्ययादर्शनस्यैव नुत्वात्। नाप्यानन्तर्यसंबन्धः। पञ्चकपालस्य पुरोडाशस्येदं पाञ्चकपालमित्यादावपि प्रसङ्गादिति भावः। रथन्तरसामत्वादेरिति। यदि रथन्तरसामा सोमः स्यात् ऐन्द्रवायवाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयादित्यादि इति श्रुताविति भावः ॥

नन्वचीत्यपकर्षेऽपि रथ्य इत्यत्र तस्येदमित्यधिकारविहितयतो लुक् न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् तत आह। वाग्रहणमिति। समर्थानामिति सूत्रस्थमित्यर्थः। तेन कस्यचिदनजादेरपि लुक्सिद्धिरिति भावः। अग्रे तु न संबन्धः। फक्फिञोरितिसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणात्। वस्तुतो वीति नापकृष्यते। अनभिधानान्नातिप्रसङ्ग इति तत्त्वम्। तस्यैवेति। अत्र गोत्रप्रत्ययस्यान्यलुकोः संभवो बीजम्। स चोपपादयिष्यते। गोत्रे इत्यस्य फलमाह। कुवलस्येति। अत्र फले लुक्। स च न गोत्रप्रत्यय इति स्वरूपम्। तस्यैवालुग्यथा स्यादिति। गोत्रे इतीत्युक्तिस्तत्त्वेन तदर्थलाभ इति एतन्मात्रेणैवेति बोध्यम्। तद्राजस्येत्यतोऽनुवृत्तिस्तु इतेस्तदर्थेन तत् प्रकरणस्थमिति बोध्यम्। अतस्त्वजनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् इति सूत्रे तद्राजलुकोऽप्ययमलुगुक्तः। यञ्गोत्रस्त्रियामिति सूत्रेणस्य णित्वं किमर्थम्। आवनद्यस्य गोत्रापत्यं स्त्री वानर्ण्डी वनर्ण्डाञ्चेति विहितयञो लुक् स्त्रियामिति लुकि शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन्। तस्या अपत्यं वानर्ण्डो जात्यन्त इत्यादौ इत्यर्थम्। न च गोत्रे लुगचीति लुक्प्रतिषेधः ईकारेण व्यवधानादित्युक्तम्। तत्र किङ्कार

वाग्रहणमनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन वा॥ गोत्रे लुगचि॥ गोत्रे किम्। यस्कादिभ्यो गोत्रे इति प्रकरणेन यस्य प्राप्तं तस्यैव लुग्यथा स्यात्। नेह। कुवलस्येदं कौवलम्। बादरम्। मूनि लुक्॥ ... णम्भस्याद इति पुंवद्भाव इत्युक्तम्। नत्वेकदेशयुक्तिः। पुंवत्त्वेन ङीन इव लुकोऽपि निवृत्तेरिति तन्मात्रबाधकम्। यद्वा। तन्त्रेत्यस्य तत्प्रयोजनं न पुंवद्भावेन ङीन्लुकोर्निवृत्तिसिद्धेरित्यर्थ इति न तद्विरोधः। यदपि वान्यस्मिन्निति सूत्रे णगोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशे पीलाया अपत्यं पैलः पीलाया वेत्यण् तस्यापत्यं युवा णोद्व्यच इति फिञः पैलादिभ्यश्चेति लुक् पैलस्य छात्राः पैलीयाः। अत्रापि गोत्रे लुगिति फिञो लुक्प्रसङ्गः। असमावेशे त्वसाप्राप्तौ अन्तरङ्गत्वात् पैलादिलुगिति उक्तम्। तस्यायं भावः। समावेशे हि तीयाद्ध्यायस्य लुङ्प्राप्तस्य महद्व्यपवादन्यायेनायमलुक् स्यात्। असमावेशे तु युवप्रत्ययविषयेऽस्याप्रवृत्तेस्तेन न्यायेन भूत्वि प्राप्तस्येत्यर्थलाभ इति न तद्विरोधो लेशतोऽप्यस्माकमिति दिक्॥

स॰ प्रा॰ इहेति। द्विगोर्लुगनपत्य इत्युत्तरम्। अचि। यूनि फक्फिञोरन्यतरस्यां गोत्रेनेति कार्यमित्यर्थः। एतेनैवं न्यासे द्विरथ इत्यस्य सिद्धिरित्यपास्तम्। ननु द्वयोः सावकाशयोरेकत्र लक्ष्ये
१८९ भय इत्यत्र दीर्घे लघ्वोरिवैकस्य द्विकार्ययोगमूलकेनासंभवेन केवलेनासम्भवेन वा चि विप्रतिषेध इतीको गुणवृद्धी इत्यादिषु भाष्ये स्पष्टम्। एवं च प्रकृते न तस्य विषयोऽत आ
ह। अत्र च ज्ञापकमिति। एवं च ज्ञापकादेव बाध्यबाधकभाव इति भावः। आदिवृद्धिप्राप्तिविषये तद्बाधो ज्ञाप्यते। अत एव व्यापदि भवं वैयापदमित्यादावपि नोपधावृद्धिः। तत्रा

इह द्विगोर्लुगनपत्ये चि। यूनि गोत्रेनेत्येव सूत्र्यताम्। तथा च लुगलुग्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। अजादाविति किम्। ग्लौचुकायनरूप्यम्। प्राग्दीव्यतीये किम्। तस्मै हितं ग्लौचु
कायनीयम्। ननु उपगु अ इति स्थिते ओर्गुणं बाधित्वा परत्वाद् चो ञ्णितीति वृद्ध्या भाव्यम्। गुणस्तु पिचव्य इत्यादिरवकाशः किं च कृते गुणे वादेशे च अत उपधाया इति वृद्ध्या
भाव्यं तत्राह। आदिवृद्धिरिति परत्वादिति भावः। अन्त्योपधावृद्ध्योरवकाशः। गौः। पाचकः। आदिवृद्धेरवकाशः। शुश्रुत। सौश्रुतः। औपगवः। त्वाष्टः जागत इत्यादौ उभयप्र
सङ्गे परत्वादादिवृद्धिरेव भवति। न च पुनः प्रसङ्गविज्ञानं सकृद्गतिन्यायाश्रयणात्। अत्र च ज्ञापकम्। अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दस्य पाठः। अन्यथा उपधावृद्ध्या पौ
ष्करसादेः सिद्धत्वादुत्तरपदवृद्ध्यर्थस्तत्र पाठोऽनर्थकः स्यात्। अकृतेति परिभाषायाश्च समर्थग्रहणमेव ज्ञापकम्। तद्धि परिनिष्ठितपरमित्युक्तम्। परिनिष्ठितत्वं च
ङ्याप्प्रातिपदिकांश एव न तु सुब्विशिष्टे इत्यवधेयं तेन औपगवः दण्डिमानिन्यादिसिद्धम्। अश्विमानण्णिति सौत्रप्रयोगश्चेह लिङ्गम्॥ पिवृद्धिप्राप्यातद्विषयस्त्वा

त्। एजन्विधायकेन निषेध इत्यन्यदिति दिक्। ज्ञापकमिति। एतच्च कैयटेनैव स्पष्टम्। ङ्याबिति। तदंशे परिनिष्ठितत्वफलं तु शालीयसिद्धिः। अन्यथैकादेशात् प्राग्यस्येति लोपे
सति शब्दाकारश्रवणापत्तिः। प्रविष्टासु जातः प्राविष्ठ इत्यादौ अन्तरङ्गानपीति न्यायादेकादेशो न। अत एवाकारश्रवणम्। तद्विषयतद्धितोऽपि ततः प्रागेव। एतद्बलादेव तद्विष रा॰
यसमर्थादित्यस्यानुपस्थितिः। उपगोरित्यत्र तु गुणोत्तरं लोपे ओसित्यस्य निवृत्तौ औपगवासिद्धिः। दण्डीमानिन्यापत्तिश्चेति भावः॥ १८९

नङ्‌ इति। तद्धिते इति विभक्त्यत्र गुणनिषेधार्थम्। ह्रस्वविनाशोन्मुखत्वेन तु गभावे हि गुणप्राप्तिरिति तस्य तज्ज्ञापकता बोध्या। शक्यमकर्तुमिति। यदि तथा ज्ञापकं तदा कर्तुं शक्यमित्यर्थः। यदि तु तत्राकृतसन्धेरित्युच्यात तत्राकृतसन्धेरेव। अन्यत्र तु अनियमः इत्यर्थस्तदा परिनिष्ठिता देवेत्यर्थमावश्यकं तदिति बोध्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया स्तु नफलम्। सेदुषः इत्यादौ पदावधिके व्याख्याने सेदुसअसिति स्थिते इट्‌संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात् पूर्वं संप्रसारणे। वलादित्वाभावादिटः

यदि तु नङ्ङो ङित्करणेनाकृतव्यूहपरिभाषा ज्ञाप्यते। पामादिगणे विषग्गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेरित्यत्राकृतसन्धिग्रहणेन परिनिष्ठितात्तद्धितोत्प त्तिस्तर्हि समर्थग्रहणं शक्यमकर्तुम्। ननु समासस्तद्धितेन नित्यं वाध्येत। न च तद्धितस्यैवैकल्पिकत्वात्पक्षे सोपीति वाच्यम्। यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाष याविकल्प्येते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तत इति पारेमध्ये षष्ठ्या वेति वाग्रहणेन ज्ञापितत्वादित्याशङ्क्याह। दैवयज्ञीत्यादि। जातित्वादिति। यत्तु प्राचोक्त म्। अपत्यत्वान्ङीबिति। यच्च व्याचख्युः टिड्ढाणञित्यनेनेति तदुभयं प्रामादिकमिति भावः। औत्सः इति। उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः। तस्याप त्ययोरस्तु गाङ्गेयो भीष्म इतिवत्। जीवति तु वंश्ये युवा। पितृपितामहादि रुत्पादकप्रवन्धो वंशः। तत्र भवो वंश्यः। दिगादित्वाद्यत्। पौत्रप्रभृतीत्यनुवर्तमा ष्ठ्या विपरिणम्यते व्याख्यानादित्याह। पौत्रादेरिति। तुशब्दो भिन्नक्रमः युवेत्यस्मात्परो बोध्यः। स च एवकारार्थ इत्याह चशे। युवसञ्ज्ञमेवेति ॥

प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धेः स्पष्टं चेदमप्यत्रैव कैयटे। तत्सर्वं यदि तु ज्ञाप्यत इत्यनेन सूचितम्। ज्ञापितत्वादिति। न च षष्ठीसमासविधानं व्यर्थम्। अन्तरङ्गत्वात्‌ समासे तस्येदमित्यस्य प्राप्तेरि ति वाच्यम्। अनन्तरादिपदे स्वस्य चारितार्थ्यात्। अनभिधानेन हि तत्र तद्धिताभावस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादिति भावः। प्रामादिकमिति। उपगोः प्रवराद्यामप्रसिद्धत्वात्‌ उपगोर्ज्ञा पकत्वमिति तद्व्याख्यातृभिर्विग्रहप्रदर्शनाच्चेति भावः। पितृपितामहादीति। अत एव पितृव्यामातुलादीनां न वंश्यत्वम् ॥

म. श. तृतीयेद्वयोरिति। उपगोस्तृतीयेत्याद्येः णियोरित्यर्थः। त्रयाणामणिञ्फकाम्। नन्वत्र पक्षे औपगवादिञि प्रत्ययद्वयमनिष्टं प्राप्नोति। औपगवद्तीयं च तृतीयेन सिद्ध्यति। गर्गा
१८० दिभ्यो यञिस्यादेश्चानर्थक्यं प्राप्नोति। गोत्रेऽपत्ये इत्यस्य विरोधाच्च गर्गादिञि ततः प्रत्ययान्तरे निष्टं च प्राप्नोति। यदि तस्यात्र पक्षे विद्यार्थत्वं तदा न नियमस्त्वमिति प्रत्ययान्तात् प्रत्य
यनिषेधस्यावश्यवक्तव्यत्वम्। न च गोत्रपदेन गोत्रा गोत्रसमुदाय उच्यते तत्र यूनो न ग्रहणं गोत्रग्रहणात्। एकपदं च सामर्थ्यात् सावधारणम्। पुत्रे एकः पौत्रे परस्तदपत्ये चापर
इति गोत्रसमुदाये बहूनां प्राप्तौ एक एवापत्यप्रत्यय इति नियमेनैकाभ्यनुज्ञाद्वारा परमप्रकृतेर्विधिरपि परंपरापत्यापत्यवत्संबन्धे प्रवर्तत इत्यनुमीयत इति न दोष इति वाच्य

एको गोत्रे। अपत्यप्रत्यय इति। एतच्चाधिकारबलाल्लभ्यते। औपगव इत्यादि। उपगोरण्। गर्गादिभ्यो यञ्। नडादिभ्यः फक्। सूत्रारम्भफलं मतभेदेनक्र
वस्यापत्यानि। गोत्र इति। स्वङ्गोत्रन्तदपेक्षया एकोनसंख्यानां तृतीये द्वयोः चतुर्थे त्रयाणामित्यादीत्यर्थः। यद्वेति। तृतीये एकस्मादनिष्टोत्पत्तिः। चतुर्थे द्वाभ्या
मित्यादीत्यर्थः। पितुरेवेति। तथा चामरः। आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी। आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे इति ॥

म्। तथा विधेरनुमाने गौरवात्। एतदेवाभिप्रेत्यैवं नियमोपपादनोत्तरं भाष्ये उक्तम्। इहैव स्यादयितर्यपत्ययुक्ते प्रत्ययान्तात् प्रतिषेधो वक्तव्यः। परमप्रकृतेश्चोत्पत्ति
र्वक्तव्येति विधित्वे प्रतिषेधो वक्तव्यः। गोत्रपदलक्षणया नियमत्वे उत्पत्तिर्वक्तव्या। एकेन वाक्येनोभयं त्वलभ्यम्। एको पत्यप्रत्ययो भवति न तु तद्विषये गोत्रे प्रत्यय इ
त्येवार्थः स्यादित्येकाभ्यनुज्ञैव दुर्लभेति तद्भाव इत्यरुचेराह। यद्वेति। अत्र पक्षे इष्टसिसिध्या सर्वे पत्ययुक्ते पु प्रत्ययान्तात् प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्योक्तानिष्टवारणा रा. ह.
य नियमार्थमिदम्। गोत्रशब्दस्य गोत्रजातिपरतेति नियमोपपत्तिः ॥ १८०

अत्र पक्षे युवत्यन्तराण्याह। न पतन्तीत्यादि। अपत्यं तोकं तत्ययोः समेद्रित्यमरस्यत्ययमर्थः। तद्वदिति सन्तानपरंपरयोरिति। किं चैकाग्रानुस्माद्वारापपरंपरापत्यापत्यवत्त्वं बन्धेप्र
वृत्त्यनुमानापेक्षयापितामहादीनामपत्यमित्यनुमानस्यैव युक्तत्वम्। तदेतत्सर्वं पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे लिखितवद्भाष्यमूलेऽध्वनितम्। ननु मुख्यपक्षे स्वनियमत्वेऽप्यन
न्तरापत्यप्रत्ययान्ताद्गोत्रप्रत्ययो दुर्वारस्तावतापि गोत्रे एकस्यैव कृतत्वेन नियमाबाधात्। एतदभिप्रायेणैव सर्वेषपत्ययुक्तेष्विति पक्षे नियमार्थत्वमुपपाद्य पुनरुक्तं भाष्ये
सर्वेषपत्ययुक्तेषु प्रत्ययान्तात्प्रतिषेधो वक्तव्य इति। न च गोत्रपदेनापत्यसमुदायो लक्ष्यते। तेन परमप्रकृतेरेव भविष्यतीति वाच्यम्। अपत्यमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे गोत्रग्रह

णं प्राचामिति। तथाहि नपतत्यनेनेत्यपत्यमिति व्युत्पत्तिः पङ्क्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यकृता दर्शिता। व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्धारेति प्रसिद्धं जरत्कार्वा
ख्युपाख्यानेषु। सूत्रकारोऽप्याह। अपत्यं पौत्रप्रभृतीति। आद्यपक्षे अपत्यमिवापत्यमिति गौणी वृत्तिराश्रयणीया स्यात्। औपगवादिष्विति। यस्यापत्यं तद्वाचका
देव प्रत्यय इति भावः। एवं सत्यनुपदं वक्ष्यमाणस्य पितामहादीनामिति मुख्यपक्षस्य विवरणे उपगोरणद्दृष्टसिद्धस्यायुक्तिः संगच्छते। मूलादिति पञ्चमीत्र
अवधिसमर्पणमात्रार्था न तूपगुरूपमूलस्य संख्यान्तःपातित्वार्था। अत एव द्वितीयपक्षे मूलपदमनुपादाय शततमदृष्टेरेवोक्तत्वान्मूलस्य संख्यान्तःपातित्वं से
यम्। इजपीत्यपि भिन्नक्रमोऽणन्तादित्यस्य ग्रेवोऽद्ध्रः। गोत्राद्यूनि। गोत्रप्रत्ययान्तादेवेति। न तु युवप्रत्ययान्तादिति प्रथमपक्षेऽर्थः ॥

अत्रैव पर्यापत्तेः। गोत्राद्यूनीत्यस्य सत्त्वेन यूनो ग्रहणेऽप्यदोषादिति चेन्न। भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन शापत्तेः। स्पष्टं चेदं सर्वं सूत्रशेषे भाष्ये इति दिक्। ननु युवेति। अपत्यं
पितुरेवेति पक्षे पञ्चमे यूनि विवक्षिते चतुर्थात्प्रत्ययान्तादेव प्रत्यय इत्यनिष्टं प्राप्नोति तृतीयादिष्टा चोत्पत्तिर्न सिद्ध्यति अत एको गोत्रे इति साहचर्यादस्यानियमत्वं युवप
र्दं च तद्धितापत्यसमुदायपरं विज्ञाप्य तज्ज्ञानं च प्राग्वदिति भावः ॥

रा. श. अत्र पक्षे स्वविधिविषयमेव स्यात्तन्नियमस्त्वमित्यस्यादुक्तात्तद्रुचेराह। द्वितीयपक्षे त्विति। पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे त्वित्यर्थः। अत्रेष्टसिद्धिरस्त्येव किं त्वनिष्टमपि प्राप्नोति।
१८१ तितत्रिवृत्तये नियमार्थत्वमेवेत्यर्थः नन्वस्त्रियामित्यस्य स्त्रीभिन्ने यूनीति नार्थः। स्त्रीविषये यूनि प्रत्ययमालाप्रसङ्गात्। एको गोत्रे इत्यस्य तु न प्रवृत्तिः युवसञ्ज्ञया गोत्रसञ्ज्ञा
याबाधात्। न च स्त्रियां यूनि न प्रत्यय इति वाक्यभेदेन संबन्धः। गोत्रप्रत्ययेन स्त्रिया अभिधानापत्तेः किं तु वाक्यमेव स्यादत आह। अयं भाव इति। विशेषस्याविवक्षायामिति।

द्वितीयपक्षे तु मूलप्रकृत्यनन्तरयुवभ्यो नेत्यर्थः। स्त्रियां त्विति। अयं भावः। अस्त्रियामिति योगो विभज्यते। यूनिशब्दस्वरूपपरम्। परिभाषा चेयं यत्र युवसञ्ज्ञा
विधीयते तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः। सिद्धस्य गतिरियम्। जीवति तु वंश्ये युवा। अस्त्रियामिति तु सूत्रयितुमुचितम्। अत इञ्। अतः परः किम्। शुभंयः अपत्यं शौ
भंयनः। कथं तर्हि प्रदीयतां दाशरथाय मैथिलीति। अपत्यरूपविशेषस्याविवक्षायां शैषिकोऽण्। बाह्वादिभ्यश्च। बाहविरिति। यत्तु वा ष्टलोडमेइति धातोर्मा भवेनोक्तम्। केवल
स्य बाहोरपत्ये नायोगात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः सौबाहविरिति। तच्चिन्त्यम्। जानन्ति बाहवी त्यास्थलापनत्तत्राहा हा दिभ्यश्चेति सूत्रे वाहविरिति भाष्यवृत्त्याद्युदा
हरणाच्च बाहोः सञ्ज्ञाशब्दत्वात्। औडुलोमिरिति। यद्यपि लोमन्शब्दो गणे पठ्यते तथापि सामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम्। उडुमीव शरा इव लोमानि यस्य तस्यापत्य
मौडुलोमिः। शारलोमिः। बहुत्वे तु इञपवादोऽकारः प्रागेवोक्तः। उडुलोमाः। शरलोमाः। इह याः पुराणादिप्रसिद्धाः सञ्ज्ञास्ताभ्य एव प्रत्ययो बोध्यः। निरूढ
त्वेन प्रथमोपस्थिताभिरेव विधेर्निराकाङ्क्षत्वात्। यस्तु इदानीं तनो बाहुस्तस्यापत्ये बाहव इत्येव। उक्तं च हरिणा ॥

सर्वनाम्नां च सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च सर्वार्थबोधकत्वमिति तस्यापत्यमिति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति भावः। अत एवापत्यं गोत्रमिति वार्त्तिकप्रयोगः संगच्छ रा.म.रा
ते। अपत्यस्येदमापत्यं पौत्रप्रभृतीति तदर्थः। इह। प्रतिपदविधानविषये। निरूढत्वेन। प्रसिद्धतरत्वेन ॥ १८१

अभिव्यक्तेति। आद्यपादस्यानर्थकं व्यावर्त्यमेतच्च द्विविधं सर्वथार्थरहितमप्रसिद्धार्थकं च। गौणं तत्र लक्षणयामनियमात्तत्संदिग्धार्थकं तस्य स्वतन्त्राद्दूस्यनेन गुणयोगादि कमनपेक्ष्य प्रवर्तमाना इत्यर्थकेन व्यावृत्तिः। अप्रयुक्तं प्रसिद्धार्थकमपि यल्लोकेन प्रयुक्तं तदुक्तिषित्यस्य तत्तद्देशोषित्यर्थः। इदं च विशिष्टरूपोपादाने पदकार्य एवातएवस्त्राप्रतिषेधो वार्तिककृता सर्वादिसूत्रे उक्तः। अतएव महद्भूतेत्यत्र पुंवत्त्वं विशिष्टरूपोपादानाभावात्। अमहान्महानित्यादौ दीर्घादि च सिद्ध्यति। पदकार्यत्वाभावादिति

अभिव्यक्तपदार्था येस्वतन्त्रा लोकविमुखाः शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषिति। अनर्थकं संदिग्धार्थकमप्रयुक्तं च क्रमेण विशेषणत्रयाव्यावर्त्यम्। तदुक्तिषु तत्तद्देशोषित्यर्थः। अतएव सञ्ज्ञा श्वशुरस्यापत्यं श्वाशुरिरित्यत्र राजश्वशुरादिति यन्न। मिमीते माता तस्य स्वसा मातृस्वसा। मातृपितृभ्यां स्वसेति षत्वं न। वारूडकिरिति। वरूडादयो जातिविशेषाः। इत्यादीति। आदिशब्दान्नैषादकिः। चाण्डालकिः। बैम्बकिः। वस्य तद्इति। व्रातच्फञोरिति विहितस्य ञ्यप्रत्ययस्येति शेषः। यञिञोश्च। गोत्रे यञिञिति। गोत्रे किम्। द्वीपादनुसमुद्रं यञ्। द्वैप्यः। सुतंगमादिभ्य इञ्। सौतङ्गमिः। तदपत्ये माभूत्। अनृष्यानन्तर्ये। अनृषीति पञ्चम्याः सौत्रो लुक्। सूत्र इति। आनन्तर्ये इत्यस्येत्यर्थः। वैदिरित्यत्र ऋष्यणमाशङ्क्याह बाह्वादेरिति। प्रवराध्याये इति। एतच्च स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञाविति सूत्रे कैयटग्रन्थे स्पष्टम्। कापेय इति। इतश्चानिञ इति ढक्। कपेर्गर्गादित्वाद्यञ्। आङ्गिरसस्य एवेति नियमार्थं सूत्रम्। गणेपाठस्तु लोहितादिकार्यार्थः। काप्यायनी बौधिरिति। अनृष्यादिञ् ॥

दिक्। तुल्यन्यायात् धातुप्रकृतिकप्रातिपदिकानामप्यप्रसिद्धार्थकत्वं शास्त्रबोधितत्वेपि लोके प्रकरणादिनिरपेक्षतया प्रतीत्यजनकत्वात्। प्रवराध्यायेत्यादेस्तादृशमपत्यप्रत्ययान्तमित्यर्थः। कैयटेइति। तत्सूत्रे भाष्ये च ध्वनितम्। यूनि लुक्सूत्रे भाष्येऽपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्युक्तम्। प्रवराध्यायप्रसिद्धत्वमेव लौकिकत्वमिति गोत्राद्यपवादिति सूत्रे भाष्ये अगस्त्याष्टमर्षीणामपत्यं यानि तानि गोत्राणीति तत्रोक्तानि लोके गोत्रत्वेन प्रसिद्धानीति तदर्थः ॥

ऋषित्वेप्याह। बाह्वादित्वादिति। यञणोरिति। गर्गादौ शिवादौ च पाठादिति भावः। शिवादिपाठे मानं तु चतण्डाच्चेति योगविभाग एवाऽन्यथा लुक् स्त्रियामित्यनेन संयुञ्जैव पठेत्।
परिशेषितस्य वेति। आङ्गिरसे परिशेषप्राप्तस्येत्यर्थः। निषेधमुखेन नियमानां प्रवृत्तिरिति प्रौढिवादः पक्षाश्रयेणेदं लभ्यत इति विधिमुखेन प्रवृत्तावनन्तरस्येति न्यायेनाप्येतल्ल
भ्यत इति बोध्यम्। तस्मादिति। जात इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीति भावः। कैयटेति। इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये ध्वनितम्। तथाहि। अत्राण्ग्रहणं व्यर्थं शिवादिभ्यो यथाविहितमित्येवा

बाह्वादित्वाद्दावतण्डाच्चाय्यञणोः प्राप्तयोः आङ्गिरसे यञेवेति नियमार्थं सूत्रम्। लुक् स्त्रियां विहितस्येति। परिशेषितस्यैवेति बोध्यम्। एतच्च आङ्गिरस इत्यनुवृत्त्या
लभ्यते। अत एवाह। अनाङ्गिरसे त्विति। वक्ष्यमाण इति। अपि ञोरनार्षयोरिति सूत्रेणेति भावः। अश्वादिभ्यः फञ्गोत्रे इति। क्वचित् यून्यपि तथाहि। अश्वादिगणे गोत्र
प्रत्ययान्तान्तात्स्वपः पठ्यन्ते। वैल्यः। आनडुह्यः। आत्रेय इति। विलिर्नाम राजर्षिः। ततो वृद्धेत्कोसलेति ञ्यङ्। आनडुह्यशब्दो गर्गादियञन्तः। आत्रेयशब्दो ढगन्तः। ततः
सामर्थ्यात् युनि फञ्। न हि युवानं विना अपत्यप्रत्ययद्वयं लब्धुं शक्यते। पुंसि जात इति गणसूत्रम्। पुंसि विद्यमानो यो जातशब्दस्तस्मात् फञित्यर्थः। जाताया इति लिङ्गवि
शिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तः फञ्। शिवादिभ्योऽण्। गोत्र इति निवृत्तमिति। इतः प्रभृति अपत्यसामान्ये प्रत्यया इति भावः। एतच्च कै
यटादिग्रन्थे च स्पष्टम्। यत्तु यूनि लुक् सूत्रे भाष्यकैयटपर्यालोचनया गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति लभ्यते ॥

ण्सिद्धेः। नचैवमिञ्स्यात्। पुनर्व
चनवैयर्थ्यापत्तेः। न च बाधकबाधनार्थं तत्। तस्यैवाभावादिति तत्रोक्तम्। गोत्र इत्यनुवृत्तौ तु शिवादिभ्यो गोत्र एवेञ् नान्यत्रेति नियमेन चारितार्थ्यात्। अण्ग्रहणं विनाऽप्योसि
द्धेः तस्य सार्थक्ये तदसंगतिः स्यादतस्तन्निवृत्तिरत्रेति तद्भावः। भाष्यकैयटेति। तत्र हि सर्वत्र शास्त्रीयगोत्रग्रहणे गार्ग्यायणादिभ्यो युवप्रत्ययान्तेभ्यः समूहादौ गोत्रत्वप्रयुक्तो वुञ् न स्या
दित्याशङ्क्य आपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रम् अन्यच्च गोत्रोक्षेति सूत्रस्य राजन्यग्रहणं ज्ञापकमुक्तं भाष्ये। गोत्रसंज्ञासूत्रपर्यन्तं गोत्राधिकार इति च कैयटेन व्याख्यातम् ॥

मतान्तरमिति। विशिष्टं मतमित्यर्थः। अनयोरेतदन्तरमित्यादौ विशेषवाचिनोऽप्यन्तरशब्दस्य सत्त्वात्। नियमविधिसम्भवे विधेरेवन्याय्यत्वेन तदनुरोधेनाण एव विधानमिति प्रकृतसूत्रस्योक्तभाष्याशयसत्त्वेनेदं भाष्यं न तन्निवृत्तौ मानम्। गाङ्गेयादावनन्तरापत्ये प्रत्ययस्तु द्रौणायनिवदुपचारेण साधुः। किंचात्रैव तन्निवृत्तौ मनुषीशब्दात्कु

तन्मतान्तरमिति भावः। विपाशशब्दोऽत्र पठ्यन्ते। तस्य कुञ्जादिष्वपि पाठात्पक्षे च्फञा वैपाशः। वैपाशायनः। जरत्कारुशब्दः पठ्यते। ततः शुभ्रादित्वाड्ढगपि। ढे लोपोऽकद्र्वाः इत्युलोपः। जारत्कारवः। जारत्कारेयः। विश्रवणरवणशब्दौ पठ्येते। तौ विश्रवःशब्दस्यादेशौ प्रकृत्यन्तरे एव वा वृत्तिविषये तत्समानार्थौ। वैश्रवणः। रावणः। इतश्चानिञः। द्व्यचः किम्। उदधेरपत्यमौदधिः। यत्तु काशिकायां मरीचेर्मारीच इति प्रत्युदाहृतम्। तच्चिन्त्यम्। बाह्वादित्वेनाऽप्रसङ्गात्। तथा च मिदचोऽन्त्यात्पर इति सूत्रे भाष्यम्। मरीचिशब्दो बाह्वादिषु पठ्यत इति। शुभ्रादिभ्यश्च। मृकण्डशब्दोऽत्र पठ्यते। स च अदन्तः। एतच्च मृगय्वादयश्चेति सूत्रे उज्ज्वलदत्तग्रन्थे स्पष्टम्। मृकण्डस्य मुनेस्तीर्थन्तद्याम्या मतिनिर्मलमिति स्कान्दे मार्कण्डेयः। उकारान्तपाठे तु ढे लोपोऽकद्र्वाः। कल्याण्यादीनामिनङ्। परस्त्रीशब्दोऽत्र पठ्यते। पारस्त्रैणेयः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। परभार्यायामुत्पन्न इत्यर्थः। बिदादिगणे तु परस्त्री परशुश्चेति पठ्यते। आपद्यत इति शेषः। परस्त्रियाः अपत्यं पारशवः। ब्राह्मणाच्छूद्रायामन्तेनैवोढायामुत्पन्नः। सा च जात्यन्तरयोगात्परस्त्री। तदिह परस्त्रीति कल्याण्यादिषु षष्ठीतत्पुरुषः। बिदादौ तु कर्मधारय इति विवेकः। तथा च याज्ञवल्क्यः। विप्रान्मूर्द्धावसिक्तो हि क्षत्रियायां विशः स्त्रियाम् ॥

ञितमपत्यमित्यर्थविवक्षायां मानुषो जाल्म इति णप्रत्ययस्य भाष्यकृतदृष्टस्यासिद्धिरितीदमेव युक्तं मतम्। शास्त्रीयं गोत्रं च युवत्वानाक्रान्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम्। तदर्थकत्वे च वास्तवं शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहाय कल्पितं चेति भावः ॥

अंबष्ठः शूद्र्यामिति। शूद्रकन्यायामित्यर्थः। जातौ ङीष्प्रयोग आर्षः। अत्रानुलोमप्रस्तावात्साविप्राद्वितेवेत्याहुः। तृतीयंरूपमिति। उभयोरप्यत्र कुलटाशब्देन ग्रहणमि

अम्बष्टः शूद्र्यां निषादो जातः पारशवोपि चेति। नचैवं पारशवेपि स्यानिवद्भावात्। अनुशतिकादिकार्यं स्यादिति वाच्यम्। पूर्वोत्तरपदसंप्रमोहात्। नहीह एतावा
न्पूर्वपदस्यादेशः इति विषयविभागो गम्यते। सतीभिक्षुकन्त्रेति। अत्र इनङ्ढौ। उक्तं चामरसिंहेन अथवान्धकिनेयः स्याद्बन्धुलश्चासतीसुतः। कौलटेरः कौलटेयो
भिक्षुकी तु सती यदि। तदा कौलटिनेयोस्याः कौलटेयोपि चात्मज इति। केचित्तु क्षुद्राया अपि इनङा तृतीयं रूपमाहुः। वृत्तौ तु क्षुद्राभ्यः परत्वाड्डुगित्युक्तं, तच्चिन्त्यम्। तस्य
वैकल्पिकत्वमास्वयमपि पक्षे ढकः स्वीकाराच्च। इनङः प्राप्तेर्दुर्वारत्वात्। तयोरेवेति। तत्र टाबन्तात्तद्धिते लुप्ते लुक्तद्धितलुकीति टापो लुकि पुनरजादिलक्षणष्टाप्
जातिलक्षणस्य ङीषो बाधक इति भावः। यत्त्विह न्यासकृतोक्तम्। चटकादैरगित्येवमांप्रदायिकः सूत्रपाठ इति। तद्भाष्यवार्त्तिकविरोधादुपेक्ष्यम्। आरगुदीचाम्। उ
दीचाङ्ग्रहणं पूजार्थम्। वचनादेव ढक्ढगारकौः पर्यायसिद्धेः। अन्यतइति। अनकारान्तात्कुतश्चिदित्यर्थः। जडस्येति। जलपातने। डलयोरभेदाज्जडः। पडिगतौ।
पण्डः। एतच्च उक्तधात्वोर्माधवीयवृत्तौ स्पष्टम्। तत्र पण्डस्यापत्यन्त्विमादिर्बोध्यम्। गार्ष्टेय इति। ननु गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौरिति कोशाच्चतुष्पाद्भ्यो ढञ् इत्येव
सिद्धम्। अत्राहुः। कोशे गौरिति प्रायोवादः। सकृत्प्रसूता सर्वापि गृष्टिः। अतो यमारम्भ इति। वस्तुतस्तु गृष्टिशब्दः शुभ्रादिः। तथाचान्तोदात्तं ढगन्तं प्रयुज्यते। स
ङ्गार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानडिति ॥

निभावः। पूजार्थमिति। इदं च गोधाशब्दमात्रविषयं सूत्रमिति मते। जडादिभ्यो विधानार्थत्वे तु तत्र विकल्पार्थमावश्यकमेतदिति बोध्यम्। अरकुनकूतः। गोधारइत्यसि
द्धापत्तेः। कोशस्य यथाश्रुतत्वमभ्युपेत्याप्याह। वस्तुतस्त्विति ॥

पाशिकेति। अन्यथा शुभ्रादिढकाच तुष्यादञो बाध एव स्यादिति भावः। ऋषिशब्द इति। प्रवराध्यायप्रसिद्ध इति शेषः। तदा बोध्यमिति। तदापि वुञर्थमावश्यकमिदमिति भावः। पारिभाषिके ऽपि गोत्रे न क्षतिरिति। अत्र प्रयोगे क्षत्त्यभावमात्रमनेन प्रतिपाद्यते न त्वेतावतात्र पारिभाषिकग्रहणमिति भ्रमितव्यम्। अपत्याधिकारादन्यत्वेन लौ

अतः पाशिकाद्युदाहरणार्थमिह सूत्रे ऋषिशब्दग्रहणम्। ढञिति। गृष्ट्यादित्वादिति भावः। केकयमित्रयु। केकयस्यापत्यं स्त्री कैकेयी जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। मैत्रेयिका याश्लाघते मित्रयूनां भावे ऽनेनेत्यर्थः। गोत्रचरणाद्वुञ्। श्लाघात्याकारेति वुञ्। अत्र हि लौकिकं गोत्रं गृह्यते। लोके च ऋषिशब्दो गोत्रमिति प्रसिद्ध इति काशिका। एतच्च यदा मित्रयुशब्दोऽभेदोपचारात् तदपत्ये सन्ताने वर्तते तदा बोध्यम्। यदा तु गृष्ट्यादित्वाड्ढञो यस्कादित्वाद्बहुषु लुक् तदा पारिभाषिके ऽपि गोत्रे न क्षतिः। प्रलयादागतं प्रालेयम्। इयादेशेन वृद्धिर्न बाध्यते। विषयभेदात्। अचामादेर्वृद्धिः यादेरियादेशः। अङ्गस्य तु उभयोर्विशेषणं। न कार्यमिति हरदत्तः। दाण्डिनायना। एतानीति। दण्डिन् हस्तिन् आभ्यां नडादित्वात् फक्। येषां तु नडादिषु तेन पठ्यन्ते तेषामत एव निपातनाल्लुक्। टिलोपाभावस्तु निपातनादेव। अथर्वन्निति वसन्तादिषु पठ्यते। अथर्वणा प्रोक्तो ग्रन्थः अथर्वा। उपचारात् तमधीते आथर्वणिकः। जिह्माशिन्निति शुभ्रादिः। जिह्माशिनोऽपत्यं जैह्माशिनेयः। वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः। उदीचां वृद्धादिति फिञ्। भ्रूणहन् धीवन् एतयोः घ्यञि तकारादेशो निपात्यते। भ्रूणघ्नो भावो भ्रौणहत्यम्। धैवत्यम्। इह हन्तेस्तत्वे हनस्तोऽचिण्णलोरित्येव सिद्धे निपातनं ज्ञापयति ॥

किकग्रहणे स्यैवन्याय्यत्वादिति बोध्यम्। एतत्सर्वमपि मया सूचितम्। निपातनमिति। न च कुत्वाभावार्थं निपातनम्। तदर्थत्वे ऽपि धैवत्यसाहचर्येण अस्याः परिभाषाया अस्य ज्ञापकत्वपरस्य मृजेर्वृद्धिरिति सूत्रस्थभाष्यस्य प्रामाण्येन दत्तत्वनिपातनस्यापि सूत्रकृतास्वर्थविषयत्वेन ज्ञापकत्वाक्षतेः ॥

स॰ श॰ स्वरूपग्रहण इति। इदं प्रायिकम्। धातोः कार्यमुच्यमानमित्येव सारम्। एतच्च मृजेर्वृद्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। ज्ञापिते त्वत एव भ्रौणहत्ये कुत्वं नाभ्यादेरिति। युट्स्थस्येत्यर्थः।
१९४ निपातनबलादेवालोन्त्यस्येत्यस्या प्रवृत्तिः। एकश्रुत्येति। एतेन सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशस्तत्र तदलौकिकविग्रहे विरुद्धस्वरकयोर्द्वयोः प्रवेशासंभवेन कथं द्वयोर्ग्रहणमित्यपास्त

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति। तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र तत्वं न। सरयुद्व्यस्याणि परे यादेर्वौ निपात्यते। सरय्वां भवं सारवमुदकम्। देविकायां सरय्वां भवे दाविकसारवावित्यमरः। तत्र देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् इति सूत्रेण देविकाशब्दस्याचामादेराकारादेशो बोध्यः। ऐक्ष्वाक इति। अणन्तमञन्तं च। एकश्रुत्या पाठात्। उभयत्राप्युकारलोपः। इक्ष्वाकोरपत्यम्। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। ऐक्ष्वाको राजा। बहुत्वे लुक्। इक्ष्वाकूणान्तु रापेऽर्थे इक्ष्वाकुषु जनपदेषु भवः। कोपधादण्। अस्य बहुत्वेपि न लुक्। ऐक्ष्वाकेषु च मैथिलेषु च फलं त्वस्माकमध्याशिष इति मुरारिः। हिरण्यशब्दस्य मयटि यादिलोपो निपात्यते। हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयः। यस्कादिभ्यो गोत्रे। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमित्यभिप्रेत्याह। अपत्यप्रत्ययस्येति। राजश्वशुराद्यत्। यथाक्रममणिञोरपवादः। जातावेवेति। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन जातिश्चेद्द्योत्येत्यर्थः। प्रत्ययस्तु अपत्य एव। अन्यत्र सपत्नः। सपत्नशब्दः शत्रुपर्यायः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्। वस्तुतस्तु सपत्नीशब्दादिवार्थे अल्प्रत्ययो निपात्यते ॥

स्यात्तत्रैकश्रुतियुक्तस्यैव प्रवेशात्। लौकिकमिति। तच्च प्रवराध्यायप्रसिद्धमपत्यप्रत्ययान्तम्। अपत्य एवेति। गोत्र एवेत्यर्थः। तदधिकारे पाठेन आरोपि तेन तेन साधुत्वान्वाख्यानात् राम॰
तत्कालेराज्ञोऽपत्यं गोत्रमिति विग्रहो दर्शनीय इति भावः। लोके तु न तथा बोधः। एतत्सर्वं वार्तिके एवकारं पठता सूचितम्। अव्युत्पन्नमिति। सपत्नधावन्त इति मध्योदात्तः ॥ १९४

अवग्रह इति। सशब्दे इति शेषः। मध्योदात्त इति। सपत्नशब्द इति शेषः। परे त्विदं चिन्त्यम्। लघावन्ते इत्येव सिद्धे लित्स्वरस्य फलाभावात्। भस्याढे इत्यत्र सपत्नप्रकृति
कतायाः सपत्नीशब्दे भाष्यकृता ङीकाराच्च। तेन रूपेण ततो बोधाभावाच्च। अवग्रहे तु संप्रदाय एव शरणमित्याहुः। इत्याहेति। तस्मै ते पि पाप्मनि चेतन चर्मे शत्रुत्वासं

सपत्नीव सपत्नः। अत एव येनः सपत्ना अयते भवन्त्वित्यत्र सपत्नाः इत्यविग्रहः पक्षान्तेः लित्स्वरेणामध्योदात्तः पाप्मनेति। नह्यत्र भ्रातृपुत्रलक्ष्णोः
त्रयवार्थोऽस्तीति भावः। वृत्तिकारस्तु इहापत्यग्रहणं न संबध्यते। अनर्थकावेव प्रकृतिप्रत्ययौ समुदायार्थः परं सपत्न इत्याह। गार्ग्या अपत्यमिति। पितुर
संविज्ञाने मात्रा व्यपदेशाकृत्वा। पुंवद्भावादिति। भस्याढे इत्यनेन। गार्ग्यशब्दादिति। यद्यपीह प्रकृते ईरुत्वां तद्गणित्वं नोपयुज्यते तथापि ग्लुचुकाय
न्याः अपत्यं ग्लौचुकायन इत्यत्र वृद्ध्यर्थं न्त्वोद्ध्यम्। गोत्रेति किम्। कारिकेयः। स्त्रियाः किम्। औपगवस्यापत्यं युवा औपगविः। कुत्सने किम्। गार्गेयः। कौर
व्या ब्राह्मणा इति। यत्तु कुरुनादिभ्यो ण्य इति वक्ष्यते तत्र क्षत्रियादित्यधिकृतम्। तद्राजत्वाल्लुक्। कुरवः क्षत्रिया इति विशेषः। वावदूक्य इति। वदेर्यङ
न्तादूक प्रत्ययः स च कुर्वादिगणे वावदूकेति पाठसामर्थ्यादेवेति माधवः। उलूकादयश्च त्युणादिसूत्रेणेत्यन्ये। सम्राज इति गणसूत्रम्। हारिषेण्य इति।
एति संज्ञायामगादिति षत्वस्यासिद्धत्वात् से नान्तोयम्। नापित्य इति। प्राचां मतेनेदम् ॥

भवादुपचार आवश्यक इति बोध्यम्। पितुरसंविज्ञाने इति। उभयोः संविज्ञाने तु नमः। देवकीतनयं वन्दे इति यथा। ग्लौचुकायन इति। अचात्र केऽण्के चेति शङ्क्यम्। व
ह्वादिष्वनुवृत्त्या तत्र फिञ एव ग्रहणात् असौवीरत्वाच्च। तथा च शेष इति सूत्रे भाष्ये उक्तं न च फिञन्तं सौवीरगोत्रमस्तीति। षत्वस्येति। तदसिद्धत्वेन णत्वाभावो
ध्येत इत्येति भावः ॥

फिञिञिः रङ्ढेभ्य इति शेषः। अरङ्ढेभ्यस्त्विञि लिबोद्धव्यम्। वृत्तिकार इति। अत्रारुचिबीजं तु बाह्वादिसामान्यचिन्तायां सर्वबाधापत्तिः विशेषचिन्तायां तु पुरस्तादिति न्यायेन ण्यस्यैव बाधापत्तिः इष्टिस्तु भाष्ये नास्ति उपसंख्यानपाठेन शिवादिपाठस्य निर्मूलत्वं चाण्येन बाधितत्वादिति। तस्यापत्यमित्यौत्सर्गिकस्य तेन बाध इति भावः। भाष्येति। भाष्यकृतो पसंख्यानपाठात् वृत्तिकृता शिवादौ पाठादिति भावः पुंवद्भावप्रतिषेधार्थ इति। पाण्ड्यादयस्तद्राजादौ अनन्तरापत्ये जातित्वाभावाज्जातेश्चेत्यनेन न सिद्धिः ॥ तदधिपतिवा उदीचां तु परत्वात्फिञिति वक्ष्यते। तक्ष्ण इति उदीचामित्येवाऽञोऽपवादः। वृत्तिकारस्तु तक्षन्शब्दं शिवादिषु पठित्वा कारिलक्षणमुदीचामिञमपमण् बाधते ण्यस्य तु बाधो नेष्यत इत्याह सर्वथाऽण्ण्याभ्यां रूपद्वयं निर्विवादम्। यत्तु पूर्वं हन्धृतराज्ञामणीति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्। ताक्ष्णः तस्येदमित्यण् न त्वपत्ये कारिलक्षणेन ण्येन बाधितत्वादिति तदिह त्वभाष्यवृत्तिस्वग्रन्थविस्मरणमूलकम्। तैकायनिरिति। तिक आस्कन्दने तिक्नोतीति तिकः इगुपधत्वात्कः। वृद्धात्किम्। दाक्षिरिति। दक्षशब्दोऽत्र प्रौढपरः। नामधेयत्वे तु वानामधेयस्येति वृद्धत्वात्तस्य फिञ् भवत्येव दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि तारा इत्यमरः। पञ्चालानां राजेति। इह अवृद्धादपि बहुवचनविषयादिति प्राप्तो वुञ् बाध्यते। पूरोरिति। पूरुशब्दस्य जनपदवाचित्वाभावात्प्राग्दीव्यतीयेऽणि सिद्धे तद्राजसंज्ञार्थं वचनम्। जनपदवाचित्वे तु द्व्यञ्मगधेत्येव सिद्धम्। पाण्डोर्ड्यण्। णकारो वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधार्थः। युधिष्ठिरपितृवाचिनो गुणवाचिनश्च पाण्डोर्नेह ग्रहणम्। जनपदशब्दादित्युक्तेर्हि तदधिपतिवाच्येवोपतिष्ठते। कुरुनादिभ्यो ण्यः। कुरोर्द्व्यज्लक्षणेऽणि प्राप्ते नकारादिभ्यस्तु अञि प्राप्ते वचनम्। ते तद्राजाः। अञ इत्यत इति ततः प्राचीनास्तु तच्छब्देन न परामृश्यन्ते गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन विच्छेदादिति भावः। तद्राजस्य बहुषु तदर्थेति। तद्राजस्यार्थेन कृत इत्यर्थः ॥

त्येवेति। प्रत्यासत्त्या तज्जनपदस्वामित्वेन योऽपत्यक्षत्रियवाची स एवोपतिष्ठत इत्यर्थः। तद्राजस्यार्थेनेति। तद्राजान्तस्यार्थेनैव कृत इत्यर्थः। तावन्मात्रान्वयीति यावत्। अत एवाङ्ग· देवदत्तयज्ञदत्तादौ तुल्व्याः इति तत्र बहुत्वस्य देवदत्तादावप्यन्वयेन तदर्थमात्रान्वयित्वाभावादित्यन्यत्र विस्तरः ॥

कौशल्येतीति। आम्बष्ठ्येतीत्यपि बोध्यम्। अप्रत्ययेति। न चौद्मेध्याया अपत्यमित्यर्थे ठक्यल्लोपे यस्यानापत्यत्वाल्लोपो न स्यात् भस्याढे इति पुंवत्त्वं लब्धढे इति निषिद्धत्वादेशत्वेनापत्यत्वं सु
लभं अपत्यस्यायमित्यर्थात् प्रत्ययत्वे तु स्त्रीप्रत्ययानां स्वार्थिकत्वेपि स्त्रीत्वद्योतकत्वेन तत्त्वं वक्तुमशक्यं यौधेय्यास्यादावञोऽप्यन्तस्वार्थिकत्वात् गोत्रत्वमस्त्येवेति शार्ङ्गरवाद्य
ञ इति ङीन् सिद्धिः। अत एवापत्याण्णान्ताभिजितशब्दादभिजिद्विदभृदिति सूत्रेणाण्णन्तस्वार्थिके यञि गोत्रचरणादिति वुञि आपत्यस्येति यलोप आभिजितकसिद्धिः

———— रघुयदुशब्दयोरिति। एतच्च वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् इति सूत्रे पदमञ्जर्यां स्थितम्। सिध्मुतसेति। कम्बोजशब्दस्य सिध्मादिषु पठ्यमानत्वादि
तिभावः। अवन्तीकुन्तीति। ञ्यङो लुक्। इतो मनुष्यजातेरिति ङीष्। कुरूरिति। ण्यस्य लुक्। ऊङुतः ऊङ्। अतश्चाद् इह तद्राजेन अकारो विशेष्यते न तु वि
परीतम्। विशेषणेन तदन्तविधौ त्र्यङ्ण्यादीनामपि अनेनैव लुकि सिद्धौ अवन्तिकुन्तिकुरुभ्यो लुग्वचनं वैयर्थ्यापत्तेः तेन कौशल्येति सिद्धम्। तदेत
दाह। तद्राजस्याकारस्येति। कारूशीति। कृञः करूः तत्र विमूलविभुजादित्वात् कः करूशः। एतेन करूषेति मूर्द्धन्यपाठः प्रत्युक्तः। अणिञोः। यद्य
पि स्त्रीप्रत्ययाः प्रकृताः ष्यङः प्रत्ययत्वेन लस्य सिद्धिरप्यप्रत्यूहा तथाप्यादेशत्वमेवोचितम्। पत्युर्नो यज्ञसंयोगे इति नकारस्य यथा ॥

औद्मेध्यानां सङ्घः औद्मेधः इत्यत्राण् तु भस्याढे इति प्रागेव पुंवत्त्वे इञन्तत्वादेव सिद्धो यकारनिवृत्तिश्च पुंवत्त्वादेवेति वाच्यम्। आदेशत्वेपि स्त्रीलस्याधिकस्य ष्योऽन्यता
याः दुर्वारत्वेन तत्रापि लोपस्य दुर्लभत्वात् तस्यानिवृत्त्वेनापत्यत्वं तु न सुलभम् शालीयत्वात्। यदि तु आपत्यस्य चेति सूत्रे आपत्यत्वमपत्यार्थकत्वमात्रं न त्ववधारणगर्भमित्युच्य
ते तदा मभाष्यदोषः इत्याशयात्। एतच्च कैयटे स्पष्टम्। प्रत्ययत्वपक्षश्च येचतद्धिते इति सूत्रे भाष्ये दृश्यते आदेशत्वपक्षश्च प्रकृतसूत्रे भाष्ये। भाष्यं तु एकदेश्युक्तिरिति तत्त्वम् ॥

षष्ठीस्वरसादिति। नच व्रीहिशाल्योरितिवदानन्तर्ये षष्ठीत त्रतृत्याद्यर्थं कित्करणात्स्वष्ठीस्थाने इत्यस्य स्वबाधेप्यत्र तद्वाधे मानाभावादिति भावः। नन्वत्र पक्षे हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षिर्बाह्वादित्वादिञ् अचीशीर्षइति शीर्षादेशस्तत इञ्ष्यङ् हास्तिशीर्ष्यां अत्र स्थानिवत्त्वेन शीर्षशब्दस्य शिरसशब्दत्वाद्येचतद्धिते इति शीर्षन्नादेशः प्राप्नोति। टिलोपस्तु नये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावात्। स्पष्टं चेदं ये च तद्धित इत्यत्र भाष्ये इति चेन्न। अन् आत्माध्वानाविति साहचर्यात् अन्नन्तादिहितयादावेव

अणिञोरिति षष्ठीस्वरसात्। इत्यभिप्रेत्याह ष्यङादेशः स्यादिति। नन्वयं ताता तङ्न्यायेन सर्वादेशः स्यात् ङित्वेत्यस्यानन्यार्थं ङित्वे षन् ङनादिषु चरितार्थत्वात् ष्यङो ङित्वस्य यङ्श्चेति विशेषणार्थत्वादित्यत आह। निर्दिश्यमानस्येति। कौमुदगन्ध्येति। अण्। ष्यङ्। वाराह्येति। इञः ष्यङ्। अणिञोः किम्। आर्तभागी कृतभागस्य विदादित्वादञ्। इत्यपत्याधिकारः। रज्यतेऽनेनेति। शुक्लस्य वर्णान्तरोपादानमिह रञ्जेरर्थः। कथं हरिद्रो कुक्कुटस्य पादाविति। उपमानाद्भविष्यति। लारोचनात्। इति तु वार्तिकस्यैशाकलकर्दमाव पिसूत्रे प्रचिक्षेप। आभ्यामिति। भाष्यादौ तु नैतदस्ति। नील्येति। नीली औषधिविशेषः। नक्षत्रेण। नक्षत्रवाचकाः शब्दाः इति विषये तद्युक्तं चन्द्रमसमभिदधानाः प्रत्ययं लभन्ते। पुष्येणेति। पुष्यसमीपस्थेन चन्द्रमसेत्यर्थः ॥

प्रकृतिभावस्वीकारेणादोषात्। नस्तद्धित इत्यत्र तु न तथार्थो व्याख्यानात्। हास्तिशीर्षेत्यस्य भगवतोच्चारणात्। ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे आदेशत्वस्यापयता भगवता॥ इत्यपत्याधिकारः। शुक्लस्येति। उपलक्षणमेतत्। भाष्यादाविति। आदिना वार्तिकम्। चन्द्रमसमभिदधानादिति। तादृशाप्रसंकल्पवाक्ये प्रसिद्धाः। अश्विन्यादेः केवलनक्षत्रवाचकस्य तु न ग्रहणं तेन काल योगस्याव्यभिचारात्। अप्राप्तिपूर्वकप्राप्तिरूपयोगस्यासंभवाच्च ॥

पूर्वसूत्रेति। तेन प्रस्थासत्यानस्तत्रस्य यावन्नेकालं चन्द्रमसा संबन्धऔत्सर्गिकस्तत्कालसंबन्धविशेषो गृह्यते सच षष्टिदण्डात्मक इति भावः। हिरण्वद्गुत्वस्य प्रतिप्रसूतोणित्यर्थस्तदाह। इह ही
षष्टिदण्डेति। अयमत्र विशेषः। पूर्वसूत्रानुवृत्तिबलाल्लभ्यते। नायेत्युक्त्यानह्यानम्व इति विशेषे गम्यमाने पिलुभ्यवस्येवेति भावः। द्वन्द्वाच्छः। विशेषे उदाहरणमाह। तिष्यपुनर्वसवीय
महरिति। अविशेषेतु अद्यराधानुराधीयम्। नचलु वविशेष इति अणद्वच्छस्यापिलुप्यादिति वाच्यम्। पूर्वोपस्थितेनेन अणेव तस्य निराकाङ्क्षत्वात्। एतदेव हि मद्यपवादन्यायेपितत्व
म्। अस्मिन्नर्थे इति। तथाच श्लोकवार्तिकम्। इष्टेसामनिजाते चाप्यण्डिद्द्विर्वाविधीयतेइति। जातर्थेयोहिरणसंचवाडिदित्यन्वयः। शतभिषजिजातः। शातभिषः। शातभिषजः। इह
हिप्राद्दीव्यतइति प्राप्तेण कालाट्ठञा बाधितः। सन्धिवेलादिसूत्रेण प्रतिप्रसूतः। इत्ययं हिरण्वकोण् अतोवाडित्वम्। एतच्च मूले स्वस्थानेवक्ष्यते। पाभद्देयात्। यस्येतिलोपेन सिद्धे ङ्यङ्ग्य
योर्ङित्करणं स्वरार्थम्। यथतोश्चेति सूत्रेण विधियमानेनञउनरस्य यथदान्तस्य अन्तोदात्तत्वम्। अवामदेव्य शब्दे माभूत्। किंतु अव्ययपूर्वपदः प्रएव यथास्यात्। ननु कृतेपि डित्वे यप्र
तोरित्यस्यप्रवृत्तिः कुतोनेतिचेत्। परिभाषाबलादित्यवेहि। तथाहि निरनुबन्धकग्रहणेन सानुबन्धकस्येति यग्रहणेड्यग्रहणं न भवति। तदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येति यद्ग्रहणेड्यद्ग्रहणं
नभवति। इमे च परिभाषे इहैव डित्त्वेन ज्ञाप्येते। तत्राद्यायाः प्रयोजनं पूरणगुणेति सूत्रेतव्यग्रहणेतव्य ग्रहणंमाभूत्। दिन औदित्यन्न दित्व नेर्माभूत्। द्वितीयस्यास्तु अङ्ग्रहणेचङ्ग्रहणम्माभू
त्। स्वयनेरः। अश्रुत्। नेह अशिश्रियत्। परिवृतो रथः। तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यम्। नेह पुत्रैः पौत्रैः परिवृतः। तत्रोद्धृतम्। शरावइति। भुक्तोच्छिष्टस्यर्थ इति वृत्तिकाराः। अवशिष्ट इति तदर्थः। त
थाच कल्पसूत्रेषु व्यवहारः। उद्धिन्नष्टेन सर्वं जुहोतीति। सास्मिन्पौर्णमासीति सूत्रात्प्राकृतत्रेत्यनुवर्तते। तेन सप्तम्यन्तादेव प्रत्ययाः। स्थण्डिलात्। व्रतेशास्त्रेण विहितो नियमः। तस्मिन्सम्
दायेन गम्ये। उरव्यमिति। कथन्तर्हि उरव्योऽग्निः। नह्यसौ भव इति चेत्सत्यम्। भवार्थे दिगादित्वाद्दिसाहुः। दघ्नष्टक्। दस्थीति। संस्कारश्चेह लवणादिना। यस्तु संस्कृतार्थे प्राग्वहतेरिति ठग्वक्ष्यते
सततीयान्तात्। ततश्च दध्ना संस्कृतोपि दाधिक एव। उदकेनश्वयतीति। श्विपरतुक् इहैव सूत्रे निपातनात्संप्रसारणाभावः। इतिशब्दादिति। सहि लौकिकीं विवक्षामनुसारयति। सूत्रे सञ्ज्ञा
यामिति वृत्तिकृताप्रक्षिप्तम् ॥ ठ्ञिति। तदनुबन्धकेति। सउपात्तएवानुबन्धो यस्य सतदनुबन्धकः सचान्यश्चानुबन्धो यस्य सोऽतदनुबन्धक इति बोध्यम्। लौकिकीं विवक्षामिति। तेन सावनातिरिक्त

अनन्तवचनइति। प्रकृतइतिशेषः। विशेषणसमासः। शतत्वसंख्यावाचिशतशब्देनतुतद्धितार्थेतिसमासेशतश्लोकीत्यादिसिद्धिः। अयंतुनसंख्यावाचीतिभावः। ओर्गुणइति। परत्वादकृत्सार्वेतिदी
र्घेइकृतपरिभाषायाअनित्यत्वेनपुनः प्रसङ्ग विज्ञानादोर्गुणइत्यर्थः। मरुत्वतीयमिति। मरुत्वानिद्रः। अग्नीषोमीयमिति। ईद्ग्नेरितीत्वम्। निपातनादिति। तत्पुरुषेकृतीतिबहुलग्रहणादलुक्
पौर्णमासीति। महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञित्यत्रतदस्मिन्वर्त्ततइत्यर्थेपूर्णमासादण् उपसंख्यानादण्। शतंरुद्राइति। शतशब्दोनन्तवचनः। सौमीति। हलस्तद्धितस्येतियलोपः।
वायव्यमिति। ओर्गुणः। वान्तोयीत्यवादेशः। उषस्यमिति। उषस् शब्दः स्त्रीलिङ्गोदिवोदुहितर्देवतं वक्ति। एतत्त्वसुपेशसंसुखंरथमित्यादिमन्त्रेषुप्रसिद्धम्। शुना
सीरीयमिति। शुनश्चसीरश्चेतिद्वन्द्वः। शुनोवायुः सीरआदित्यइतिवृत्तिकारः। अन्येत्वेकमेवशुनासीरमिन्द्रस्यगुणमाहुः। तथाचाश्वलायनः। इन्द्रोवाशुनासीरइति।
मन्त्रवर्णश्चइन्द्रंशुनासीरमस्मिन्यज्ञेहवामहइति। मरुत्वतीयम्। मरुत्वत्यम्। अग्नीषोमीयम्। अग्नीषोम्यम्। वास्तोष्पत्यम्। वास्तोष्पतीयम्। वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रि
याम्। वास्तोः पतिर्वास्तोष्पतिः। इहैवसूत्रेनिपातनात्साधुः। गृहमेधीयम्। गृहमेध्यम्। गृहमेधशब्दोऽकारान्तः। मरुद्भ्योगृहमेधेभ्यइत्याश्वलायनः। गृहमेधासआगतेति
मन्त्रलिङ्गञ्च। कालेभ्योभववत्। कालेभ्योयेभवेप्रत्ययाविहितास्तेतेसास्यदेवतेत्यस्मिन्विषयेऽनेनसूत्रेणातिदिश्यन्ते। वत्करणंसर्वसादृश्यार्थन्तेनयस्माद्योविहितः ततः
सएवभवति। तथैवोदाहरति। मासिकं प्रावृषेण्यमिति। सकारेति। अन्यथाप्रक्रियालाघवायषकारमेवपठेदितिभावः। तस्यसमूहः। चित्तवदाद्युदात्तमगोत्राणांत
प्रतिपदमनुक्तप्रत्ययमिहोदाहरणम्। तथाहिअचित्ताट्ठग्वक्ष्यते। अनुदात्तादेरञ्। गोत्रान्ताद्वुञ्। केदाराादिभ्यः प्रतिपदंयञादयः इत्याशयेनोदाहरति। काकम्बाकमिति। एवं
वार्कम्। काकवकरकशब्दाआद्युदात्ताः ॥

तस्कादित्वात्पत्वम्। वाचस्पतिर्दिवस्पतिवदित्यन्ये। मासिकमित्यादि। कालाट्ठञ्। प्रावृषएण्यो। षकारमेवेति। तत्रषकारोच्चारणेऽपिषस्यनैत्वं फलाभावात्। सोढाद्यन्तस्यक्लीबत्वात्। अविदूरादि
भ्यआचारक्विबन्तेभ्यः कर्त्तरिक्विप्नास्त्येव भाष्येउदाहरणेषुदत्तस्यपाठात् नषइतिबोध्यम् ॥

आदिभूता इति। अचइत्यर्थः। कवर्गात्पूर्वे वेति। इदं फलितार्थकथनम्। पूर्वशब्दो भावप्रधानः। कोः पूर्वत्वमेषामिति बहुव्रीहिरतः सूत्रेन सर्वनामकार्यं सुडिति बोध्यम्। कवर्गाव
धिकपूर्वत्ववतामिति वा च्योऽर्थः। अनुदात्तादेरिति। गर्भिन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वादिति भावः॥ प्रत्याख्यानादिति। उक्तरीत्यानुदात्तादित्वाभावादञो प्राप्तेः औत्सर्गिकाणासिद्धिमाश्रित्येत्यर्थः

प्राणिनां कुपूर्वाणामिति फिट्सूत्रात्। प्राणिविशेषवाचिनां शब्दानां ये आदिभूताः कवर्गात्पूर्वे तेषामुदात्तः स्यादिति सूत्रार्थः। अथादिः प्राक्शकटेरिति ह्यधिकृतम्।
यत्तु वृत्तौ न्यासे च शौकमित्युदाहृतं तत्स्वामादिकं खण्डिकादिषु शुकशब्दस्य भाष्ये वृत्तौ च पठितत्वेनान्तत्वादित्यवधेयम्। भिक्षादिभ्योऽण्। भैक्षमिति। अचित्तत्वाट्ठ
क् प्राप्तः। गार्भिणमिति। अनुदात्तादेरञ् प्राप्तः। सति तस्मिन् आद्युदात्तत्वं णिलोपश्च स्यात्। युवतीनामिति। वृत्तिकारास्तु भिक्षादिगणे युवतिशब्दं पठित्वा तत्सामर्थ्या
न्न पुंवदित्याहुः। न चानुदात्तादेरञो बाधितुं पाठः भस्याढे तद्धिते इति पुंवद्भावः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति प्रागेव प्रत्ययान्निवृत्तौ सत्स्यात्. निर्व्युषीतिकनिनन्ततया आ
द्युदात्तत्वात्तस्याश्च स्त्रीसंघे यौवतमिति रूपं तन्मते स्थितम्। किन्तु नैतद्युक्तं भाष्यवार्तिकयोरिह युवतिशब्दपाठस्य प्रत्याख्यानात्। तथा चेह औत्सर्गिकोऽण् न तु भिक्षादि
त्वप्रयुक्त इत्यवधेयम्। शत्रन्तादिति। एवं च गार्भिणं यौवतमङ्गेत्यमरोक्तिः। अदः समित्तं मुखवीरयौवतत्रुटद्दुजाकम्बुमृणालहारिणीति श्रीहर्षोक्तिश्च भा
ष्यमते पिनासङ्गतेति भावः। ब्राह्मणमाणव। ननु त्र्योष्यमीदृद्धास्तेभ्यः प्रकृतौ यजेवास्तु। नहि वृद्धात् यञि यनिवारणे विशेषोऽस्ति। न चास्वरे उभयथाप्याद्यु
दात्तत्वाद्यत्र तु नानुवर्तिष्यते स्वरितत्वात्तस्यम् ॥

स्तदाह। तथा चेहेति। अस्वरितत्वादिति। योगविभागसामर्थ्यादित्यपि बोध्यम्। वुञस्तु न संबन्धो व्याख्यानात्। समूहप्रत्ययान्तानां नपुंसकत्वाद्यञश्चेत्यत्रापत्यग्रहणाच्च न स्त्रियां वि
शेष इति बोध्यम् ॥

मत्वर्थलक्षणयेति। छान्दसस्येति शेषः। छान्दसस्तत्रमतोऽलुगित्यर्थः। फिट्सूत्रादिति। शकुनीनाञ्चलघुपूर्वमित्याद्युदात्तत्वन्तु नान्त्यात्पूर्वं लघूदात्तमिति तदर्थादिति भावः। मयू

अन्यतो विधानार्थं यद्वचनं तत्सिद्धार्थकथनपरं वार्तिकमाह। स्तोमादिति। स्तोमशब्दः स्तोत्रविशेषस्य सञ्ज्ञा। स्तोम्य इति। स्तोमानां समूहः। कथन्तर्हि स्तोमः पडह इति।
मत्वर्थलक्षणयेत्यवेहि। ग्रामजनबन्धुभ्यः। इति तु नातु वार्तिकान्तर्गतः सहायशब्दोऽपि सूत्रे प्रक्षिप्तः। अनुदात्तादेरञ्। इह सूत्रे चित्तवन्तं उदाहरणम्। अचित्तानु
आपूपिकं शाष्कुलिकमित्यादौ परत्वाट्ठगेवेत्याशयेनाह। कापोतमिति। कापोतमयूरशब्दौ मध्योदात्तौ लघावन्ते इति फिट्सूत्रात्। खण्डिकादिभ्यश्च। आद्युदात्तार्थं वच
नम्। अचित्ताट्ठको बाधनार्थञ्च। चरणेभ्यो धर्मवत्। यस्याः प्रकृतेर्यः प्रत्ययो धर्मे वक्ष्यते स ततः समूहेऽपि स्यादित्यर्थः। वुञादयो हि चरणेभ्यो वक्ष्यन्ते चरणाद्धर्माम्नाययोरि
ति तु तत्र वार्तिकं तदप्यनेनातिदेशसूत्रेण ज्ञापितमिति बोध्यम्। काठकमिति। गोत्रचरणाद्वुञ्। छान्दोग्यमिति। छन्दोगौक्थिकेति ञ्यः। विषयो देशे। तस्येत्यनुवर्तत इत्याह।
षष्ठ्यन्तादिति। शैबिकविधमिति। क्षौद्रवत्वं लोकात्। सोऽस्यादिरिति। अक्षरेयत्तानिबन्धनं पङ्क्त्यादिच्छन्दः तद्वाचकात्प्रथमान्तात् अस्येत्यादिमति प्रत्ययः स्यात्। य आदिमा
न्स प्रगाथश्चेत्। प्रग्रथ्यत इति प्रगाथः। अकर्तरि च कारक इति कर्मणि घञ्। पृषोदरादित्वाद्रेफनकारयोर्लोपः। रूढश्चायम्। चतुर्थषष्ठौ पादौ वाऽऽर्हते प्रगाथे पुनरभ्यसितौ
तरयोरवस्येत् इत्येवमादिवचनाद्यत्र द्वयोर्ऋचोस्तिस्रः क्रियन्ते स प्रगाथः। त्रैष्टुभमिति। कुटीकुटीर इत्यादिवत्स्वार्थिके कृते लिङ्गान्यत्वम्। सङ्ग्रामे। प्रयोजनवाचिभ्यो यो
द्धवाचिभ्यश्च प्रथमान्तेभ्योऽस्येति षष्ठ्यन्तार्थे सङ्ग्रामे ऽभिधेये णः स्यात्। तदस्याम्। प्रहरणकिम्। मालाभूषणमस्याम्। क्रीडायाङ्किम्। खड्गः प्रहरणमस्यां सेनायाम्। घञः सास्याम्।
घञः किम्। श्येनपतनमस्यां वर्तते। क्रियाकिम्। प्राकारोऽस्यां वर्तते। तदस्यामिति प्रकृते पुनः सास्यामित्युक्तिः क्रीडायामित्यस्यानुवृत्तिर्माभूदिति। अत एवाह। दण्डपातोऽस्यां तिथाविति॥

रोमादीनां वेत्यनेनापि मध्योदात्तः। स तत इति। चरणवाचकादिति शेषः। स प्रगाथ इति। सूत्रे इति शब्दः प्रकारे तेनादिसदृशान्तपरिग्रहस्तेन पङ्क्त्युत्तः पाङ्क्तः काकुभ इत्यादि प्रातिशाख्यं व्याख्यातमिति केचित्॥

प्रत्ययंलभन्तइति। अध्ययनवेदनयोः सहाधिकारादुत्तरप्रत्ययानांनियमेनमर्थकत्वमितितदर्थसिद्धिरित्युच्यतेतदास्पष्टार्थमेव। अतएवतदस्मिन्नस्तीतिदेशइतिसूत्रेप्रभाद्कृत

तदधीतेतद्वेद। द्वितीयान्तादध्येतरिवेदितरिचप्रत्ययस्स्यात्। द्विस्तद्ग्रहणमधीयानेविदुषिचपृथग्विधानार्थमन्यथाउत्तरत्रक्रतुवसन्तादीनाम शब्दात्मक तयाअध्ययनासंभवेनवेदितर्येवप्रत्ययः स्यात्। सिद्धान्तेतुद्विस्तद्ग्रहणसामर्थ्यात् क्रतुवसन्तादयः शब्दास्तत्प्रतिपादकग्रन्थेगौणाअपिप्रत्ययंलभन्ते। क्रतूक्थादि। क्रतुविशेषेति। क्रतुशब्दस्तुनगृह्यतेतथाहिसतिउक्थादिष्वेवपठ्येत। नापिक्रतुपर्यायाः। उक्थादिषुयज्ञशब्दस्यपाठादितिभावः। आग्निष्टोमिकइति। संस्थाविशेषवचनस्यापिअग्निष्टोमशब्दस्यतत्संस्थाकेक्रतौनिरूढः प्रयोगः। वासवदत्तामिति। गद्यरूपोग्रन्थविशेषः। आख्यायिकेति। अधिकृत्यकृतेग्रन्थइतिसूत्रेहरदत्तः। सर्वादेरिति। सादेरित्यत्रअर्थवतस्सशब्दस्यग्रहणात्सर्वादेः पृथगुपादानम्। एतदपिअर्थवत्परिभाषायांज्ञापकम्। सवार्त्तिकइति। वार्त्तिकान्तमधीतइत्यर्थः। अन्तवचनेअव्ययीभावेऽव्ययीभावेचाकालइतिसहस्यसः। ततोणोलुक्। इकन्निति। पदशब्दउत्तरपदंयस्यतस्मादिकन्स्यात्। शतशब्दात्षष्टिशब्दाच्चपरोयः पथिन्शब्दः तदन्तात्षिकन्स्यात्। षोडशीषर्थः। शतपथिकइति। अत्रवृत्तिकारोबहुलग्रहणंकृत्वाशतपथइतिअणमप्युदाजहार॥ इकन्बहुलंपथोत्तरपदादित्युक्थाद्यन्तर्गणसूत्रमितिन्यासकारः। वसन्तादिभ्यष्ठक्। उक्थादिषुवसन्तादयः पाठ्यास्तेवावसन्तादिषु। तथातुनकृतमित्येव। अथर्वाणमिति। अथर्वणाप्रोक्तोऽथर्वा। उपचारात्। यद्वा। तेनप्रोक्तमितिप्रकृत्यऋषिभ्योलुग्वक्तव्यः। वसिष्ठः विश्वामित्रोऽनुवाकः इत्युदाहृत्यअथर्वणोवा। अथर्वा ॥

माचार्यस्यतदधीतेइतिसूत्रेद्विस्तद्ग्रहणंशक्यमकर्तुमित्युक्तंभाष्ये। उक्थादिष्वेवेति। प्रथमोपस्थितत्वादितिभावः। अणोलुगिति। अस्याव्ययीभावत्वेप्यध्यात्रणिउपसर्जनत्वान्नाव्ययत्वम् ॥

न· शे· भाष्योक्तेरिति॥ रैवतिकादिभ्यश्छ इतीति सूत्रे इति शेषः। अस्मादेव भाष्यप्रयोगात्तद्विषयता वैकल्पिकीत्याहुः। अत्र पक्षे प्रोक्तात् लुक् तु न विधानसामर्थ्यादर्थप्रतीतेरणाप्युपपत्तेः आर्ष

१९९ प्रत्ययान्तादिति। ऋषिपदघटितसूत्रविहितप्रत्ययान्तादित्यर्थः। एतच्च मूलानुसारेण। औत्सर्गिक एवेति। यत्र ह्यौत्सर्गिकस्येञा बाधः प्राप्तस्तत्रैव तद्बाधायार्ष्यणः प्राप्तेरिति भावः।

अथर्वणादिति शैषिकप्रकरणान्ते भाष्योक्तेः साधुः। ण्यक्षत्रियार्ष। ण्यप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादार्षप्रत्ययान्तात् ञितश्च परयोर्युवाभिधायिनोरणिञोर्लुक् स्यात्। कुर्वादिभ्यो ण्यः। कौरव्यः पिता। कौरव्यः पुत्रः। ऋष्यन्धकेत्यण्। श्वाफल्कः पिता। ततइञ्। लुक्। श्वाफल्कः पुत्रः। वसिष्ठादृष्यण्। वासिष्ठः पिता पुत्रश्च। तिकादिभ्यः फिञ्। तैकायनिः। ततोण्। लुक्। तैकायनिः पुत्रः। आर्ष्यण एवेति। पाणिनशब्दे तु औत्सर्गिक एवाणिति भावः। यद्वा। पाणिनशब्दो यौगिको न तु आर्षो रूढः। लुग्विधौ तु रूढस्यैव ग्रहणम्। एतच्च शास्त्रान्ते भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वार्त्तिकनिर्देशाद्दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्याच्च निर्णीतमित्यवधेयम्। अष्टकमिति। संख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति संख्यायाअतिशदन्तायाः कन्। छन्दो ब्राह्मणानि। छन्दोग्रहणादेव सिद्धे ब्राह्मणग्रहणं तद्विशेषप्रतिपत्त्यर्थं तेन पुराणप्रोक्तानामेव तद्विषयता। नेह। याज्ञवल्क्येन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि याज्ञवल्कानि। कण्वादिभ्यो गोत्र इत्यण्। आपत्यस्य चेति यलोपः। याज्ञवल्क्यादयो नूतना इति सूत्रकार इष्यारिति कृतोऽयं व्यवहारः। छन्दो ब्राह्मणानीति किम्। पाणिनीयं व्याकरणम् ॥

यद्वेति। पणिन्शब्द इति पाठः। एवं चार्षस्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तावपि न क्षतिः। अत एव वान्यस्मिन्निति सूत्रे ऽत्रिशब्दादित्रश्चानिञ इति ढकि तत इञ्जिण्यक्षत्रियेति लुक् भाष्योक्तः संगच्छत इति भावः। मूलं तु प्राचामनुसारेणेति बोध्यम्। अत्र पक्षे आर्षेत्यार्थेऽण् ऋषिवाचिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थ इति बोध्यम्। रचि कृतामिति। याज्ञवल्क्या- रामः

दिभ्यः प्रतिषेधस्तुल्यकालत्वादिति वार्त्तिकविरोधोऽत्रारुचिः छन्दस्त्वं मन्त्रे एवेति च ॥ १९९

मतुप इति। तदर्थस्येत्यर्थः। लोकनिरूढ इति। सकललोकप्रसिद्धे देशनाम्नीत्यर्थः। अन्तर्भावितेति। निर्वर्तितेत्यर्थः। लुक् स्यादिति। एतद्धरदत्तानुसारेण। अर्थविशेषासम्प्रत्यये तन्निमि
त्तादपि पञ्चकपाल्यां संस्कृत इत्यपि विग्रहः पञ्चकपाल इत्येव यथा स्यादिति भाष्यवार्त्तिकाभ्यामव्यविकन्यायेन पञ्चकपाल्यां संस्कृत इति वाक्यमेवेति तत्रत्यव्याख्यानभाष्येणाचवि
रुद्धमेतत्। चतुरवयवो यस्य चतुर्थः। तत्र भव इति तु न्याय्यम्। पुनर्द्वन्द्व इति। एतदपि हरदत्तानुसारेण। द्वन्द्वद्वयेनैव निर्वाहात्। नक्षत्रेति लुबन्तं चेद्देशनाम तदा लुबिति सूत्रार्थ इति भा

अथ चातुरर्थिकाः। तदस्मिन्। मतुपोऽयमपवादः। सकललोकनिरूढे यथा स्यात्। नत्वाधुनिकसङ्केतिते पीत्येतदर्थ इतिशब्दः। देशे तन्नाम्नीति उत्तरसूत्रत्रयेऽप्यन्वे
ति। तेन निर्वृत्तम्। अन्तर्भावितण्यर्थाद्वृतेः कर्मणि क्तः। चातुरर्थिकत्वमिति। चतुर्णामर्थानां समाहारश्चतुरर्थी। तत्र भवाश्चातुरर्थिकाः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। तद्धिता
र्थेऽद्विगौ तु ठञो लुक् स्यात्। वुञ्छण्। सूत्रे कुमुदशब्दस्य द्विः पाठेऽपि एकशेषो न भवति। प्रथमतः कुमुदान्तानां चतुर्णां द्वन्द्वं विधाय द्वितीयेन काशादिकुमुदान्तद्व
न्द्वेन सह पुनर्द्वन्द्वविधानात्। आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते। तदाह। अरीहणादिभ्य इति। जनपदे लुप्। तन्नाम्नीत्येव। नेह। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो जनपदः।
नक्षत्रलुबन्तनामधेयम्। वक्ष्यमाणेनेति। अवर्णोपधात्परत्वादिति भावः। न च टिलोपस्य स्थानिवत्त्वम्। पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्। नन्वेकदेशविकृतन्यायेन पदत्वा
द्रुत्वं स्यादिति चेन्न। बहिरङ्गत्वेन टिलोपस्यासिद्धत्वात्। न च षाष्ठी बहिरङ्गपरिभाषा रुत्वं न पश्येदिति वाच्यम्। कार्यकालपक्षाश्रयणात्। नन्वेवमौत्तीत्यादौ रुत्वं घटीआ
मलकीत्यादौ जश्त्वं च स्यात्। यस्येति लोपे कृते वशिष्टस्य स्वादिष्विति पदत्वात्। न च भत्वं यस्येति लोपस्य स्थानिवद्भावात् ॥
वः। रुत्वं स्यादिति। वेतस्वानित्यत्रेति शेषः।

बहिरङ्गत्वेनेति। बहिर्भूतप्रत्ययनिमित्तत्वादिति भावः। जश्त्वं चेति। चेन वेतस्वानित्यत्र रुत्वम्। यस्येति लोप इति। वेतस्वानित्यत्र टिलोपे अन्तरङ्गे सुप्तिङन्तमिति पदत्वे कृते अ
स्यापि प्राप्तिरित्यपि बोध्यम्। न हि स्वादिष्विति पदत्वं तेभ्योऽन्तरङ्गं येनोक्तन्यायेन समाधिः स्यादिति भावः। यस्येतीति। टिलोपस्याप्युपलक्षणम् ॥

 कार्यकालतयेति। कार्यकालपक्षे एकवाक्यतयेत्यर्थः। निषेधादिति॥ साक्षात्परम्परया वा पूर्वत्रासिद्धीयप्रापकप्रतिबन्धकस्यानिवत्त्वस्यतेन निषेधादित्यर्थः। दिगिति। दिगर्थस्तु
 ल्यन्यायेन भत्वे चपित न्निषेधः। एवं चोत्तीत्यादावपि न दोषः। एवं चैकदेशविकृतन्यायेन सुबन्तत्वनिमित्तक पदत्वमपि वेतस्यानित्यत्र न परत्वेन तस्यापि भत्वेन बाधादिति। एतेन यथो
द्देशाश्रयणेपि साक्षात्परंपरयेत्याद्युक्तरीत्या पदत्वं स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादेवेत्यपास्तम्। वस्तुतइदं सर्ववार्त्तिकानुरोधेन, कार्यकालपक्षेपि त्रिपाद्यां भाष्यमते बहिरङ्ग परिभाषाया
अप्रवृत्तेः। परपदस्याजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वे निषेधाच्च। पूर्वत्रासिद्धीयेति निषेधोप्यत्र नेति नपदान्तसूत्रे उपपादितम्। मतुप एवेति। न च ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबित्यत्रैतद्ग्रहणार्थंत्र्य

न च पदत्वेप्येवं तस्य ह्रस्वविधाना सह कार्यकालतया पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधादिति चेन्न। पदसंज्ञायां यथोद्देशाश्रयणात्। अत एव रामऔ इत्यवस्थायां पदत्वे वस्न
सादेरिव स्थानिवद्भावेन रामौ इत्यादेः पदत्वम्। अन्यथा उभयत आश्रयेऽन्तवद्भावप्रतिषेधात् पदत्वं दुर्लभं स्यादिति दिक्। महिषाच्चेति। एतच्च सूत्रेणैव सूचित
म्। तथाहि। प्रकृतस्य मतुप एव हि डित्वमतिदिश्यताम्। प्रक्रियालाघवाय ड्वतुवेव वा क्रियताम्। एवं च ड्मतुब्वचनमन्यतो विधानार्थम्। शिखाया वलच्। दन्त
शिखात्संज्ञायामिति पञ्चमे वक्ष्यते। तदद्देशेपि शिखावल इति रूपस्य सिद्धये। इदन्तु निर्देशतात्पर्यम्। देशेनन्नाम्यणो बाधनार्थं च। कुञ्जेत्यादि। नडाद्यन्तर्गणसूत्र
द्वयम्। सौत्रः षष्ठ्या लुक्। एवं नञ्सन्निस्पत्रापि। इति चातुरर्थिकाः॥
ऽनुबन्धकोच्चारणम्। परत्वाद्धि लोपे ह्रस्वात्परत्वाभावात्। न गोश्वन्निति निषेधेन फलाभावाच्च। साववर्णान्त
त्वात्। न च वेतस्यानित्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरस्य न गोश्वन्निति निषेधाभावाय तत्। तत्र हि मनुब्ग्रहणमनुवर्त्तत इति चावितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति वाच्यम्॥ कुमारीत्यादावन्तोदात्तत्वाना
पत्त्या तेनोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य न निषेध इत्यर्थस्य तत्सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वादिति भावः। ननु एकाजाड्डार इत्यस्य साधयितुमशक्यत्वेन तेनान्यतो विधानस्य ज्ञापयितुं शक्यत्वेऽपि प्रकृते तदशक्यम्।
मतुपापि महिषानित्यस्य साधयितुं शक्यत्वादित्यरुचेराह। प्रक्रियेति। अन्यत इति। एवं रीत्या एतज्ज्ञापकसिद्ध्यर्थमेव प्रकृतस्य मतुपो डित्वं न कृतमिति तत्त्वम्॥ इति चातुरर्थिकाः॥

अत्र प्रवृत्तेरिति। तेषामपीदमर्थत्वात्प्राप्तिः। नेतः प्रागिति। नेतः प्रागर्थेष्वित्यर्थः। तेषामर्थानामिदंशब्देनाग्रहणं ज्ञाप्यते इति तत्त्वम्। नन्वाग्र्यादिभ्यश्चतुरर्थ्यामेवेति नियमार्थं न

शेषे। लक्षणं चेति। स्यादेतत्। लक्षणन्त्वावद्ध्यर्थम्। चाक्षुषादीनां तस्येदमिति सूत्रेण दार्षदादीनां तु संस्कृतं भक्षा इत्यनेन सिद्धत्वात्। तथा अधिकारोपि व्यर्थः। तं
विनापि घादीनां युष्मदस्मदन्तानाम पत्यादिचतुरर्थीपर्यन्तेष्वर्थेष्वप्रवृत्तेर्ज्ञापकबलेनैव सुसाधत्वात्। तथाहि। आर्द्रकाशालेरयादयोऽत्र ढञः तेषां तु ढञ्छ इत्येव सिद्धे उत्क
रादिषु पाठो ज्ञापयति नेतः प्राक् घादयः स्युरिति। गोत्रोक्षेति वुञ्विधिरपीह लिङ्गम्॥ अन्यथासमूहस्यापि इदमर्थान्तर्भूततया गोत्रे चरणाद्वुञित्येव सिद्धे किं तेन।
किंच। अपत्यादर्थानामनुवृत्त्यात म्येदं विशेषतया वायदि तत्र घादय इष्येरन् तर्हि प्राग्दीव्यतोणित्यत्रैव अण्यादिभिः सह पठ्येरन्। अथोच्येत नापत्यादिष्वावृत्तये शेषा
धिकारः किंतु अर्थसाकल्यार्थः। अन्यथा सन्निहिते जातार्थ एव घादयः स्युः। भवादौ तु प्राग्दीव्यत इति विशिष्टावधिपरिच्छिन्नेष्वर्थेषु विधीयमाना अणादय एव स्यु
र्न तु घादयः। शेषशब्दात्तु सर्वेषु घादयः सिद्ध्यन्तीति। मैवम्। जाताधिकारानन्तरं प्रावृषष्ठबित्यादिभिः सह घादिषूक्तेष्वेषु ततः प्राक्पाठसामर्थ्यादेवार्थसाकल्यलाभ।
तस्माद्व्यर्थमिदं सूत्रमिति चेत्। अत्रोच्यते। अधिकारस्तावदावश्यकः। शैषिकात्सरूपः शैषिको नेति वक्ष्यमाणस्यार्थस्य विषयलाभो यथा स्यात्। शैषिकत्वप्रयुक्तं
कार्यविशेषं ध्वनयितुं क्रियमाणः शेषाधिकार एव ज्ञापयति। शैषिकान्मतुबर्थीयादित्यादि। एष च श्लोकः सन्निधौ ममुष्विधौ च भाष्ये पठितः। इह तु सन्नाले उ
पन्यस्त इति तत्रैव व्याख्यास्यते। एवं स्थिते विधायकत्वमपि तस्यास्तु वचमिति नातीव तत्र निर्भरः कार्यः। विगृहीतादपीत्यादि। वाचनिकमेवेदम्। सूत्रे संधा त्स्ये
वग्रहणम्। अन्यथा वैषम्यात्तस्यातानुदेशो न स्यात्॥ ॐ त्स्यादिस्यरुचेगह। गोत्रोक्षेतीति। लिङ्गं तु लोकादेव नपुंसकत्वं बोध्यम्। पदध्येरन्निति। संभावनायां लिङ्। तेने

तत्सूचितं विकारे घादिनिवृत्त्यर्थं तथा पाठः। अन्यथा ण्यादीनामपि निवृत्त्यापत्तिरिति। जाताधिकारानन्तरमिति। प्रावृष एण्य ठप्याविति सूत्रकरणलाघवानुरोधेनेत्यर्थः॥

बहुव्रीहिरपीति। सूत्रे तेनन्त्रेणोभयोर्निर्देशः। स्त्रियांटापूचेति। चेन दूरे   औत्तरइतिप्रयोगनिरृत्तिश्चास्य फलमिति संगृहीतम्। तद्धितार्थेतिसमासइति। मद्रस्य पूर्वइत्येकदेशिस

कुत्सितारूप इति। इह बहुव्रीहिरपि सुवचः। अतएवनिपातनात्कोःकद्भावः। तेनकद्भावेनावुपसंख्यानमिति न कर्त्तव्यम्। दक्षिणापश्चात्। पाश्चात्यइति। कथं तर्हि पश्चात्तनैः कश्चननुद्यमानइति श्रीहर्षः। नचदिग्देशवाचिनिपश्चाच्छब्देसावकाशंत्यकं कालवाचकात्‌ट्युट्युलौ बाधेतेपरत्वादितिवाच्यम्। अग्रादिपश्चाड्डिमजितिडि मचाट्युट्युलोर्बाधस्यदुर्वारत्वात्सत्यम्। पश्चात्तन्वन्तिइतिपश्चात्तनाः इतिकथंचिद्योज्यम्। कापिश्याष्फक। कापिशीशब्दात्ष्फक्स्यात्। षोडीत्यर्थः। तदाह। कापिशायि नीद्राक्षेति। द्युप्रागपाक्। अपाचीदक्षिणादिक्। द्वितीयोवर्णः पकारोनतुदन्त्योष्ठ्यः। यदिन्द्रप्रागपागुदगित्यादौतथादर्शनात्। प्रागादयोद्विविधाः अव्ययाअनव्यया श्च। अस्तात्यन्ताअव्ययाः अन्येतुन। उभयेपीहगृह्यन्ते अविशेषात्। अथकथंसंस्कारः प्राक्तनइवेति। कालवाचिनोव्ययात्परत्वात्‌ट्युट्युलावितिबोध्यम्। औत्तराहइति। यदातुउत्तराद्राहिप्रत्ययेनतोऽणक्रियतेतदाऔत्तराहशब्दोऽन्तोदात्तः स्त्रियांङीप्‌चबोध्यः आहजन्तस्तुआद्युदात्तः। स्त्रियांटापूचेतिविशेषः। वक्ष्यतइति। ग्वसस्तुइ चे त्यत्र। मद्रेभ्योञ्। बहुवचननिर्देशाज्जनपदवाचीगृह्यते। नतुभद्रपर्यायः। दिशोमद्राणामिति। दिग्वाचकादुत्तरपदस्यजनपदवाचिनः मद्रभिन्नस्याचामादेर्वृद्धिः स्यात् ञितिणितिकितिचतद्धितेइत्यर्थः। पौर्वमद्र इति। मद्रैकदेशेमद्रशब्दस्यवृत्तौदिक्‌शब्देनसामानाधिकरण्यात्तद्धितार्थेतिसमासः। उदीच्यग्रामात्। दिग्ग्र हणंनिवृत्तम्। शैवपुरमिति। अस्यपुरवहानाश्चेतिवुञ्‌नभवति। वृद्धादितिहितत्रानुवर्त्तते। भवतष्ठक्छसौ। जश्त्वमिति। सितिचेतिपदत्वादितिभावः। एतद र्थमेवहिछसः सकारः। अतएवनायंशकारादिः ॥

ॐ मासइत्यन्ये ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ।

सित्वमिति। अवणार्थं तु न सकारो व्याख्यानात्। एभ्योदेशेति। सतिसंभवे द्वितिशेषस्तेनापठितेभ्योप्यदेशवाचिभ्यः सिद्धातिगहादिराकृतिगणः। ज्ञापयितुमिति। तेनारातीयस्मि

तथाहि सतिसित्वंयर्थस्यात्। काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ। इकार उच्चारणार्थइति। अकार एवोभयत्राप्यनुबन्धः तस्यविपर्यासस्तुलीप्रत्ययविशेषार्थइतिभावः। आप
दादीति। अन्तर्गणसूत्रमिदम्। धन्वयोपधाद्वुञ्। धन्वेतिनस्वरूपग्रहणंवृद्धत्वासंभवात् इत्याशयेनाह। धन्वविशेषेति। ऐरावतंधन्वेति। यद्यपिसमानौमरु
धन्वानावित्यमरेणपुंस्त्वमुक्तंतथापिनपुंसकोपिधन्वशब्दोस्तिआष्टकंनामधन्वेतिभाष्येहूस्वपाठात्। गहादिभ्यश्च। एभ्योदेशवाचिभ्यश्छः स्यात्। पूर्वपक्षादि
शब्देभ्यस्तुदेशवाचित्वाभावेपिपाठसामर्थ्याच्छः। मुखपार्श्वेति। अलोन्त्यस्येतिसकारस्यलोपः। यस्येतिचेत्यकारस्य। अव्ययानांभमात्रेटिलोपस्यानित्यतांज्ञाप
यितुलोपवचनम्। मुखतीयइति। मुखतोजातादिः। आद्यादित्वात्तसौततश्छः। स्वकीयमिति। गहादेराकृतिगणत्वाच्छः। अदेशवाचित्वेपिपूर्वपक्षादिवत्। तथा
चतुर्थ्योगाप्रत्याख्यानादित्यत्रनहिस्वकीयस्यैवप्रत्याख्यानमितिन्यासः। केवलात्स्वशब्दात्तुअण्। सौवम्। एतच्चद्वारादीनांचेतिसूत्रेआकरेउदाहृतम्। स्वीयमिति
तुप्राक्क्रीताच्छः। चान्द्रास्तुस्वपरजनदेवराज्ञांकुक्केतिसूत्रयन्ति। तत्रराज्ञोनलोपेयत्नः कर्त्तव्यः। पर्वताच्च। कथंतर्हितत्रघोरंरघोर्जन्यंपार्वतीयैर्गणैरभूदि
ति। उच्यते। पार्वतीयस्यराज्ञइमेइत्यर्थेकन्वादण्। शैषिकाच्छैषिकोनेतिनिषेधस्तुनास्ति॥ असरूपत्वात्। युष्मदस्मदोः। इहयोगोविभज्यते। तेनयथासंख्यं
न। तथाहि। युष्मदस्मदोरन्यतरस्याम्। आभ्यांछोवास्यात्त्यदादीनिचेतिवृद्धत्वान्नित्यंप्राप्तेविकल्पोयम्। ततः खञ्च। एवमुत्तरसूत्रेपियोगविभागोबोध्यः। तेना
देशयोः खञणभ्यांयथासंख्यंन। तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकौ। तस्मिन्खञीत्यर्थः। ततः अणिच। अतएवखञणोरितिनोक्तम् ॥

ङिः। इहयोगोविभज्यतेइति। स्पष्टंचेदमत्रैवभाष्ये ॥

यथासंख्येनेति। नचैकएवश्वोनेनविधीयते चेन्नतस्यससहायताद्योत्यते साचप्रकरणाच्छेनेतियथासंख्याप्राप्तिरेवेतिवाच्यम्। ससहायतायोतनेपितस्याः संबन्ध्यन्तरसाकाङ्क्ष-
तया द्वयोरुपस्थित्यातत्प्राप्तेः द्वितीयोपस्थितिंविनाऽर्थापर्यवसानात्। नचप्रत्ययत्रयविधानान्नयथासंख्यं विकल्पार्थकानांपक्षेऽभावनात्रार्थत्वेपिअन्यभावार्थस्याभावात्। प्रकृ-
तेचमहाविभाषयावाक्यस्यसिद्धत्वादन्यतरस्यांग्रहणबोधिततदभावेऽणोवेत्यस्यलक्ष्यसंस्कारवेलायांनिर्णयोपिविद्यर्थप्रमितिकालेत्रयाणामनुपस्थित्यातदप्रवृत्तेः। यथा

तवकममकावेकवचने। अत्रापिखञिअणिचेतिवाक्यभेदेनसंबध्यते अतोयथासंख्यंनेतिदिक्। असाम्प्रतिके। संप्रतीत्यस्यार्थं प्रश्नादौपठ्यते। तत्रन्याय्येवर्त्त-
ने। तथाचप्रयुज्यते। अनात्रश्चतुरात्रोअतिरिक्तः षड्रात्रः सवाएषसंप्रतियज्ञोपपञ्च रात्रइति। नन्यूनोनातिरिक्तः समइत्यर्थः। इदानीमित्यर्थेपि। एतर्हिसं-
प्रतीदानीमित्यमरात्। ततोण। सांप्रतम्। ततोविनयादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थेठगितिन्यासकारः। द्वीपादनुसमुद्रंयञ्। समुद्रंसमयानुसमुद्रम्। अनुर्यत्समयेत्य-
व्ययीभावः। सप्तम्यन्तंचेदम्। विद्यमानक्रियाद्वारकंद्वीपविशेषणमित्याह। समुद्रसमीपेयोद्वीपइति। कच्छाद्यणोमनुष्यवुञश्चापवादोयम्। अनुसमुद्रंकिम्।
द्वैपमन्यत्। द्वैपकोमनुष्यः। कच्छादिभ्यश्च। मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्इतिसूत्राभ्यांयथायथमणवुञ्चाकालाट्ठञ्॥ इहकालविशेषवाचिनामेवग्रहणंनतुस्वरूप-
स्यपर्यायाणांचेतिर्हेत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिषुस्थितम्। तन्मतेकालिकीव्याप्तिः कालिकः संबन्धः इत्यादिप्रयोगाः विरुध्यन्ति। किंचविशेषाएवगृह्यन्तइति
निर्मूलम्। मुनित्रयानुक्तत्वात्। यत्तुवदन्तिस्वरूपंपर्यायश्चनेहगृह्यते। ज्ञापकात्। तथाहि ॥

संख्यसत्त्वेचविद्यर्थप्रमितिवेलायांनिर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यंगृह्यतइतिस्पष्टं अमङ्गणनमित्यादौभाष्ये तएवसिन्ध्वपकराभ्यांकन् अञ्चेतिनाम्नूऽत्रीतिभावः। समुद्रंसमये-
ति। अनोस्त्यर्थकत्वदर्शनायसमयेत्युक्तम्। अनुनैवविग्रहः। सप्तम्यन्तमिति। समयेत्यस्याधिकरणशक्तिप्रधानत्वादितिभावः ॥

इति भाष्यमिति। अत्र भाष्ये सायंप्रातिकस्योदाहरणम्। कालसमुदायस्याकालत्वेपि यथाकथंचित्कालवाचकत्वेन ट्युट्युल्सूत्रे चिरमित्यस्य ग्रहणेनाव्ययत्वप्रयुक्तट्युट्युलोरनि
त्यत्वाट्ठञ्प्रयोगादेव ज्ञातदप्रवृत्तिः। कुकविकृतिरिति। कुत्सितस्य कवेः कृतिरित्यर्थः। इह गौणेति। गौणशब्देनात्र लाक्षणिकमात्रमित्यभिमानः। वस्तुतस्तदप्राप्तिरेवेति तत्त्व

सन्धिवेलादिसूत्रेण सन्धिवेलात्रयोदशीप्रभृतिभ्यो ऽ ऋतुभ्योऽण् विधीयते। तच्च ठञो बाधनार्थं तदेवोक्तार्थे ज्ञापकमिति तच्चिन्त्यम्। इदं हि विशेषग्रहणे
ज्ञापकं न तु तन्मात्रग्रहणे। तथा च नस्तद्धिते इति सूत्रे सायंप्रातिकः पौनःपुनिक इति भाष्यं व्याचक्षाणः कैयट आह। यथाकथंचित्कालशब्दाट्ठञिति। तथा च
नदीभिश्चेति सूत्रे नदीवाचकत्वाविशेषात्स्वरूपस्यापि ग्रहणमुक्तम्। तथेहाप्युचितम्। तदेतदाह। कालवाचिभ्य इति। एतेनाकालिकेष्वेति जैमिनिसूत्रेऽकालि
केति ह्रस्वपाठपक्षे कालाट्ठञिति कालिकमिति भट्टवार्त्तिकमपि व्याख्यातम्। इत्यादिमते तु कालाकालशब्दाट्ठञिति कालाद्यत् प्रकृष्टे ठञिति पाक्षिकसू
त्रेणेत्येव परत्वात् कुकविकृतिरिव भट्टव्याख्येयं स्यात्। इह गौणमुख्यन्यायो नाश्रीयते तेन कदम्बपुष्पसाहचर्यात्कदम्बपुष्पः कालः व्रीहिपलालसाहचर्याद्व्री
हिपलालः तत्र भवं कादम्बपुष्पिकं व्रैहिपलालिकमित्याकरः। अत्र प्रमाणं तु सन्धिवेलादिसूत्रे अनेन कालग्रहणेन नक्षत्राणां विशेषणमित्याहुः। ननु पुष्यादि
शब्दानां कालो मुख्योऽर्थः। लुबविशेष इति सूत्रादनादिति चेन्न। मैवम्॥ पुष्यादिसमीपस्थेन चन्द्रमसा योगाल्लक्षितलक्षणया हि काले वृत्तिः। सैव लु वृद्धैरअ
न्वाख्यायते पौषादिनिवृत्त्यर्थं न त्वेतावता कालो मुख्योऽर्थः। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति दिक् ॥

लक्षितलक्षणयेति। पुष्यपदलक्षितचन्द्रमसा कालो लक्षित इत्यर्थः। परम्परासंबन्धेन पुष्यपदस्य काले लक्षणेत्यर्थो वा। मुख्योऽर्थ इति। शक्योऽर्थः ॥

स॰ प्र॰ ठस्यादित्वाभावादिति। प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयाऽन्तरङ्गत्वात्तु दि अङ्गात्परस्येत्यर्थे ततष्ठस्य परत्वाभावात् कर्मठ इत्यादौ अठचष्ठस्यैवैकादेशो दुर्लभः। यदागमा इति न्यायेन विशिष्ट
२०३ स्य ग्रहणेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया समुदायस्य न स्यात्। निर्दिश्यमानस्तु व्यवहित इति भावः। प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते इति। सन्नियोगशिष्टतयेति भावः। अत्र ठचश्चित्वेनेत्युपलक्षणं
ठचश्चित्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकम्। प्रत्ययसंबन्ध्यादेशा अन्तरङ्गेभ्यो बलवन्त इतीति बोध्यम्। ठचश्चित्वं तु न ज्ञापकं ठस्येक इत्यत्र सङ्घातग्रहणपक्षे न्नोदात्तस्य ठस्यान्तरतमाद

एवं स्थिते कालवाचिभ्य इति मूलस्य कालप्रतिपादकेभ्यः इत्यर्थो बोध्यः। श्राद्धे शरदः। श्राद्धमिति कर्मनामधेयम्। श्रद्धावान्पुरुषस्तु नेह गृह्यते। व्याख्या नात्। रूढिर्योगमपहरतीति न्यायाच्च। श्वसस्तुट्च। ठञ्वा स्यादिति ऐषमोह्य इत्यादिना त्यबपि विकल्पितः पक्षे ट्युट्युलौ बोध्यौ। शौवस्तिकमिति। नन्विह इकादेशो दुर्लभः। तुटः प्रत्ययभक्ततया ठस्यादित्वाभावात् कर्मठ इत्यठचो यथा। न च परत्वादिकः आङ्गतया तस्य बहिरङ्गत्वात्प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतया तु टोऽन्तरङ्गत्वात्। न च सूत्रभङ्गे न तु स्फुकरः। इसुसुक्तान्तादिति कादेशप्रसङ्गात्। मैवम्। वुञ्छणादिसूत्रे बहूचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वेति सूत्रे च ठचश्चित्वेनैकादेशोऽन्तरङ्गेभ्यो बलवानिति ज्ञापितत्वात्। अन्यथा प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते इकादेशः स्यादिति किं ठचश्चित्वेन। अकृते त्विकादेशे प्रत्ययस्वरं बाधितुं चित्वं युज्यते। सन्धिवेला। तैषमिति। तिष्यात् भवादौ प्रत्ययः जातार्थे तु श्रविष्ठाफल्गुनीति लुक् स्यात्। सूर्यतिष्येत्यत्र तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीत्युक्ते यलोपः। प्रावृष एण्यः। ऋत्वणोऽपवादः ॥

न्नोदात्तादेशसंपादनेन चित्वसार्थक्यात् वर्णग्रहणपक्षे ठकारादिषु कार उच्चारणार्थोऽनक एव प्रत्ययादित्यर्थस्याकरसंमतत्वेन प्रत्यये व्यर्थस्य चित्वस्यादेशेऽन्तोदात्तसंपादनेन चित्वसा
र्थक्यात् ॥ ——— भाष्ये तु श्वसस्तुट्चेति चेनादेशसंनियोगः कर्तव्य इत्युक्तम्। यदि तु अङ्गत्वनिमित्तस्येति व्याख्यायते। यदागमा इति परिभाषया रामः
विशिष्टस्य ग्रहणेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषया ठस्यैवादेश इत्युच्यते तदा त्विति दिक् ॥ २०३

अपकृष्यतइति। सर्वत्रग्रहणसामर्थ्यात्। अन्यथा छन्दसीत्यस्य निवृत्त्यैव तत्फले सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेतिभावः। तत्र हेमनो लोके वृत्तिविषये एव ऋतुवाचित्वमिति हेमन्तशब्दे नैव विग्रह इति बोध्यम्। वैकल्पिकत्वादिति। एवं च रूपत्रयसिद्धा विदं न कार्यमिति भाष्ये उक्तम्। तद्रीत्या हेमन्तशब्दे ऋत्वणो हेमन्ताच्चेति ठञा [illegible]बाधापत्तौ हेमन्तमित्यसिद्ध्या फलभेदे

प्रावृषेण्य इति। प्रावृषि भवः। जाते तु ठप् वक्ष्यति। रषाभ्यामिति सिद्धे प्रक्रियालाघवार्थं णकारोच्चारणम्। किं च प्रावृषेण्यम[illegible]णः प्रावृषेण। अत्र णकारश्रवणार्थमपि तत्। ण्यन्तात् क्विप्। णिलोपाल्लोपयलोपाः। सर्वत्राण् च तलोपश्च। हैमनमिति। नस्तद्धित इति टिलोपस्तु न भवति। नलोपस्य समुदायलोपपक्षे अन्निति प्रकृतिभावात् वयवलोपत्वपक्षे तु यस्येति लोपे तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्स्यानिवद्भावाद्वा। हैमन्तमिति। ऋत्वणि तकारलोपो न। तस्य सर्वत्रेति प्रतिपदोक्तेनाणा सन्नियोगशिष्टत्वात्। वृत्तिकारास्तु छन्दसि ठञ्। वसन्ताच्च। छन्दसीत्येव। ततः हेमन्ताच्च। इह सर्वत्रग्रहणमपकृष्यते तेन लोके वेदे च हैमन्तिकम्। तत्। अण् च तलोपश्च। एवं च भाषायामपि रूपत्रयमित्याहुः। एतच्च भाष्यविरुद्धम्। भाष्ये हीदं सूत्रं प्रत्याख्यातम्। तच्चेत्थम्। हेमन्तपर्यायो हेमन्शब्दोऽप्यस्ति। हेमन् हेमन्तात् अग्नीगन्तिकर्णौ तस्मादेतौ हेमन्तशुष्यतः इत्यत्र प्रयोगात्। तत्र भाषायां हेमन्हेमन्तशब्दाभ्यामृत्वणि हैमनं हैमन्तमिति रूपद्वयम्। छन्दसि तु ठञा तृतीयम्। न च तत्र ठञा भणो बाधः छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति तस्माल्लोके रूपद्वयमेवेति तत्त्वम्। सायं चिरम् ॥

प्रत्याख्यानासंभव इतिभावः। सर्वत्रग्रहणं तु सर्वत्र विभाषा गोरिति वदितिनार्थसाधकम्। न च हेमन्ताच्चेति चेन ऋत्वणोनुकर्षणात्तत्सिद्धिः। वसन्ताच्चेति चवदस्यापि छन्दसीत्यनुकर्षकतायाएवौचित्यात् ॥

अङ्ग संज्ञानिमित्त इति त्यु शब्दस्य प्रत्ययतया तद्वयवो यो युस्तस्य विधीयमानो ऽङ्ग रूपसंज्ञिनिमित्तको ऽनादेशो न स्यादित्यन्वयः। सञ्ज्ञायते इति संज्ञा। कर्मण्यङ्। अङ्ग रूपं संज्ञी
त्यक्षरार्थः। अङ्गात्परस्य योरित्यर्थे दोषः। यदागमा इति न्यायेनागमविशिष्टस्य योर्ग्रहणेऽपि निर्दिश्यमानस्य ———————— व्यवहितत्वाद्विशिष्टस्यानिर्दिश्य

नन्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमं तुटि मत्युरित्यादाविव त्युशब्दस्य प्रत्ययतयाऽङ्ग संज्ञानिमित्तं योयुस्तस्य विधीयमानो ऽनादेशो न स्यात्। न च तुगेव कार्यः। तस्य पूर्वान्ततया प्रातस्तनमित्यत्र विसर्जनीयाभावप्रसङ्गात्। अत आह। तुटः प्रागिति। इत्यादीति। आदिशब्दार्थस्तु घकालतनेषिति। सायंतनमिति। स्यतेर्घञि साय शब्दो दिवसावसाने रूढः। तस्य प्रत्ययसंनियोगेन मान्तत्वं निपात्यते अन्यत्र त्वकारान्त एव। सायाह्नः। आह च। संख्याविसायपूर्वस्येति। भारविश्च। सायमण्डनमभिलषयन्त्य इति। एतच्च वार्त्तिकमतम्। आह हि। सायंचिरयोर्मकारान्तत्वं प्रत्ययसन्नियुक्तमिति। भाष्ये तु सायंशब्दस्य पाठ इह सूत्रे प्रत्याख्यातः। स्वरादिषु पठितात्सायमिति मान्तात् अव्ययत्वेनैव प्रत्यये रूपसिद्धेः। न चैवं घञन्तात्कालात् ठञि अनिष्टरूपापत्तिः। तस्य कालवाचित्वाभावादित्याहुः। यद्यपि कालबोधकत्वमात्रं लाक्षणिकसाधारणं ठञ्विधौ गृहीतं न च उक्तभारविप्रयोगात्सायशब्देऽप्यस्ति तथाप्यनभिधानाट्ठञ्नेति बोध्यम्। एदन्तत्वमिति। प्राह्णः सोढोऽस्य प्राह्णेतन इत्याद्यर्थम्। तत्र हि सप्तमी नास्ति। जाताद्यर्थे तु घकालतनेषित्यलुका सिद्धम्। चिरत्नमिति। चिरशब्दस्य सूत्रे उपादानाद् द्युद्युत्वावपि स्तः। अग्राद्दीति। डिमचोडित्वं शक्यमकर्तुम्। तत्र जातः। ननु जातादिषु णादयः सिद्धा एव चासु षंरूपमित्यादि सिद्धये शेष इति सूत्रस्य लक्षणत्वोक्तेः। अधिकारत्वाच्च घादयः तस्माज्जाताद्यर्थनिर्देशो व्यर्थः। न च जातादिष्वेवेति नियमः सुवचः। चासुषमित्याद्यसिद्धेः। तत्रास्ते शेते इत्यादौ तु अनभिधानादेव न भविष्यति ॥

मानत्वाद्व्याप्तिरिति भावः । अङ्ग सञ्ज्ञानिमित्तमि
तित्यपपाठः। तादृशेऽर्थे हि उक्तरीत्या दोषस्याभावात्। कालवाचित्वाभावादिति। अवसानवाचित्वादिति भावः। आहुरित्यत्रारुचिबीजं स्वयमेवाह। यद्यपीति। अनभिधानादिति। सायाह्न सायंतनयोः सा

येद्वृत्तिसप्तम्यन्त एव च तस्य प्रयोगो नान्यत्रेत्यर्थस्याभा
वेऽस्पष्टत्वादिति भावः। एवं च सायमण्डनेत्यादि चिन्त्यमेव ॥

अण्वनाविति। अचेत्यस्याप्युपलक्षणम्। ह्रस्वपाठोपि समर्थयितुमिति। नच टाबन्तानुकरणेन्तरङ्गत्वाद्वृद्धौ वृद्धिप्रकृतिभूतमनुकर्तुमशक्यमिति वाच्यम्। अमावस्यदिति सूत्रे पक्षे वृद्ध्यभाव

अङ्गुल्यादिवन्नतिरक्षमूलादागतः इत्यादौ यथा। समर्थविभक्तयस्तु आसे पादेवलप्स्यन्ते। चासुषमित्यत्र तृतीयाया यथा। तस्मान्नत्र जातइत्यादिसूत्राणि व्यर्थानीति चेत्। अत्राहुः। प्रावृषष्ठप्रित्यादीन पवादांस्तत्र तत्र विशेषे वक्तुं जातादयो यथास्तावद्वश्यं वक्तव्याः। तेच योगविभागेन विभक्तिविशेषसमभिव्याहारेण चोक्ताः। स्पष्टलार्थो यानि तु निरपवादान्यर्थादेशनानि कृतलब्धक्रीतकुशला इत्यादीनि तानि स्पष्टलार्थान्येवेति। पूर्वाह्णकइति। विभाषापूर्वाह्णापराह्णाभ्यामित्यस्यापवादः। आर्द्रकः। मूलकइति। नक्षत्राणोपवादः। प्रदोषकइति। निशाप्रदोषाभ्यां चेत्यस्यापवादः। अवस्करइति। औत्सर्गिकस्याणः। केचित्तु संज्ञायां शरदो वुञितिसूत्रस्थसंज्ञाग्रहणं कृतलब्धेत्येतत्पर्यन्तमनुवर्तयन्तीति विनिकारः। तेषां मते संज्ञायां यथायथं प्यणादयो घादयश्च बोध्याः। अमावास्यायां वा। सन्धिवेलाद्यणोपवादः। अमावस्यदन्यतरस्यामितिसूत्रेणामा पूर्वाह्णे सैर्णयत्तिवृद्धौ पक्षे ह्रस्वो निपात्यते। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्ह्रस्वपक्षेपि अण्वनौस्तएव। आमावास्यः। आमावस्यकः। केचित्तु सन्धिवेलादिषु इह सूत्रे च ह्रस्वोपधमधीयन्ते। तेषां दीर्घपक्षे न स्यात् विकृतस्याप्रकृतेरग्रहणादिति न्यासकारहरदत्तादयः। वस्तुतस्तु अकृतवृद्धेर्वृद्धिप्रकृतिभूतस्येदं ग्रहणमित्याश्रित्य ह्रस्वपाठोपि समर्थयितुं शक्यते। अच। अमावास्याशब्दादकारप्रत्ययः स्यात्। अयमपि प्राग्वदुभाभ्यां बोध्यः। तदिह अमावास्यायां जाते ह्रस्वदीर्घाभ्यां प्रत्ययत्रयेण षड्रूपाणि। श्रविष्ठाफल्गुनी। इह सूत्रे स्वातिशब्दो ह्रस्वान्त इति कैयटहरदत्तादयः। माधवस्तु स्वातीतिङीषन्तं पठति। तथाहि।

अल्पमास्यविति सूत्रे शैषिकाणां विप्रतिषेधनिरूपणप्रस्तावे सौवातइति भाष्यमुपादाय कैयटेनोक्तम् ॥

एवं निपात्यतइत्याशयात्। सौवातइतीति। स्वातेरुभयं प्राप्नोतीत्युपक्रम्य हितदुक्तं भाष्ये। माधवस्त्विति। अत्रारुचिबीजं तु वृद्धिविशेषः ॥

म॰ प्रा॰ हरदत्त इति। अत्राहुः विंशीजन्तु नपुंसकह्रस्वविशिष्टस्य लिङ्गप्रत्ययवैशिष्ट्यासंभवेन परिभाषाप्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वम्। तस्मात्तत्रैव समाहारद्वन्द्वगर्भो द्वन्द्वः। तेन स्त्रीलिङ्गयोर्ग्रहण

२०५ मा नपुंसकह्रस्वत्वेप्येकदेशविकृतन्यायेन लुगिति तत्त्वम्। क्रीतत्वप्रकारकेति। शेषइत्यनेनास्यापि सिद्धेः पूर्वस्य स्पष्टत्वार्थमित्युक्तं स्पष्टतयैतदर्थलाभार्थमिति तदर्थः। जातलब्धा

भवार्थेण जाते तु श्रविष्ठेत्यादिना लुक् स्यादिति सन्धिवेलादिसूत्रे हरदत्तेनाप्येवमुक्तम्। न च कृदिकारादिति ङीषन्तात्स्वातीशब्दाज्जातार्थे अणः श्रवणमस्त्विति वाच्यम्।

लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लुको दुर्वारत्वादिति भावः। माधवस्तु जातार्थेपि अङीषन्तस्य सैवातइति रूपमाह। लिङ्गविशिष्टग्रहणे केवलस्याग्रहणात्। एतच्चात सातत्य

गमनइत्यत्र धातुवृत्तौ स्पष्टम्। श्रविष्ठास्विति। श्रविष्ठा। धनिष्ठा। इत्यादीति। आदिशब्दात् अनुराधः। स्वातिः। तिष्यः। पुनर्वसुः। हस्तः। विशाखः। अषाढः। बहुलः। कृत्तिकापर्याय

स्य बहुलाशब्दस्य समाहारद्वन्द्वे नपुंसकह्रस्वत्वेन सूत्रे निर्देशः। उपसंख्यानमिति। प्रकरणाल्लुक इति बोध्यम्। स्थानान्तेति। गोशालशब्दस्य विभाषा सेनेति नपुंसकस्ये

वसूत्रे निर्देश इति स्पष्टम्। तत्राह च पीतवरशालेप्येवमेव न चैवं स्त्रीत्वपक्षे लुङ्नेतिति भ्रमितव्यम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्रापि लुक् सिद्धेः। यद्यपि दावन्तयोः

पाठेऽपि न क्षतिः। एकदेशविकृतन्यायेन क्लीबेऽपि लुक् सिद्धेः तथापि लाघवार्थं ह्रस्वपाठ इति हरदत्तः। वत्सशालइति। वत्सशालायामित्यपि बोध्यम्। इत्यादीति। आदि

शब्दात् अभिजित् आभिजितः। अश्वयुक्। आश्वयुजः। कृतलब्धा। यद्यपि कृतक्रीतत्वे जातलब्धत्वयोर्व्याप्ये तथापि पृथगुपादानं कृतक्रीतत्वप्रकारकेपि बोधे उद्दे

श्ये शैषिकाः साधवइति बोधयितुम्। अत एव जाते लुग्भाजामपि कृते लुङ्नेति बोध्यम्। प्रायभावः। न च तत्र भव इत्यनेन गतार्थता। प्रायभवस्य भवस्य च विशिष्टावि

शिष्टत्वाभ्यां भेदात्। उपजान्वादयः सामीप्येऽव्ययीभावाः तेषां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् ॥

भ्यामन्यथासिद्धिस्त्विहपरिहृतेति न विरोधः। तदेवाह। अत एवेति। विशिष्टेति। कादाचित्काभावप्रतियोगित्वविशिष्टं भवनं प्रायभवशब्दार्थः। शुद्धन्तु भवशब्दार्थइति भावः ॥ रामः

ठन्नइति। कालाट्ठञित्यर्थः। समानार्थइति। प्राधान्येतुनविचारः। कर्त्तृसत्त्वयोरुभयत्रापिबोधादितिभावः। भिन्नार्थादिति। धनवाचीत्यर्थः। आस्तेयमिति। विद्यमानेधनेचभवमित्य

संभूते। इहतन्त्रावृत्त्यादिनाऽवक्लृप्तिराधेयस्याधारात्परिमाणानतिरेकश्चेत्यर्थद्वयमपिगृह्यते। स्रौघ्नइति। स्रुघ्नेसंभाव्यतेतत्परिमाणान्नातिरिच्यतेवायः सेनादिः एव मुच्यते। कोशाड्ढञ्। कौशेयमिति। रूढोयम्। कोशेसंभवस्तुसत्कार्यवादाश्रयणात्। मतान्तरेतुविकारप्रकरणेएण्याढञित्यस्यानन्तरंकोशाच्चेतिपाठ्यम्। तथाचवार्त्तिकम्। विकारेकोशाद्ढञ्संभूतेह्यर्थानुपपत्तिरिति। उक्तंच। योगविभागउत्तरार्थः। आश्वयुज्यावुञ्। उक्तेर्थे। ढञोपवादः। ञकारः स्वरार्थः। उत्तरत्रवृद्ध्यर्थश्च। देयमृणे। ऋणेकिम्। मासेदेयाभिक्षा। तत्रभवः। कालादितिनिवृत्तम्। कालसंबद्धस्यतत्रेत्यस्यनिवृत्तयेपुनस्तत्रग्रहणात्। नचपूर्वसूत्रस्थस्यतदित्यस्यानुवृत्त्यर्थंतत्रग्रहणमितिवाच्यम्। तद स्येतिसूत्रस्येतउत्तरत्रापिसुपठत्वात्। दिगादिभ्योयत्। दिश्। वर्ग। पूग। पक्ष। धान्य। मित्र। मेधा। अन्तर्। पथिन्। रहस्। अलीक। उखा। साक्षिन्। आदि। अन्त। मुख। जघन। मेघ। यूथ। उदकात्संज्ञायाम्। न्याय। वंश। अनुवंश। वेश। काल। आकाश। दिगादिः मुखजघनशब्दयोरिहपाठः अशरीरावयवार्थः। सेनायामुखेजघनेचभवंमुख्यंजघन्यम्। इतिकुक्षि। दृतिश्चर्मविकारः शरीरावयवविशेषश्च। तत्रभवंदार्तेयम्। कुक्षिशब्दोधूमादिः ततोधूमादिभ्यश्चेतिवुञिप्राप्तेऽनेनढञ्। कलशिर्घटइति। तथा चदण्डाहतंकालशेयमरिष्टमपिगोरसेइत्यमरस्यव्याख्यायामन्यपात्रंकलशिरित्युक्तम्। कलशिमुदधिगुर्वींपल्लवालोडयन्तिइतिमाघः। वस्तिर्नाभेरधोद्वयोरित्य मरः। तत्रभवंवास्तेयम्। अस्तीतितिङन्तप्रतिरूपकोनिपातः। सचतिङन्तेनसमानार्थोभिन्नार्थश्च। आद्योयथा। अस्तिक्षीरागौः। द्वितीयोयथा। अस्तिमान्। धनवा नित्यर्थः। तदिहाविशेषात् द्वयोरपिग्रहणम्। आस्तेयमितिन्यासकारहरदत्तौ। त्रिषाहेयंविषास्यादित्यमरः। ग्रीवाभ्योऽण्। ग्रीवाशब्दोधमनीसङ्घातेवर्त्तते ॥

र्थइतितदाशयः ॥

म॰ मू॰ उद्भूतावयवभेदत्वविवक्षायां सूत्रे बहुवचनम्। तिरोहितावयवभेदविवक्षायां तु एकवचनान्ता इयमपि अणठञोस्त एव। गम्भीराञ्ञ्यः। पञ्चजनादुपसंख्यानम्। पाञ्चजन्यः। प
२०६ रिमुखादिभ्य एवेति। दिगादिगणानन्तरं परिमुखादिगणः पठ्यते तस्मात्तामर्थ्यादिह सूत्रेऽव्ययीभावपदं तन्मात्रपरमिति निर्णीयते। नहि परिमुखादीनां कार्यान्त
रं विहितमस्ति। येन गणपाठश्चरितार्थः स्यात्। परिमुखादिभ्य इत्येव तु न सूत्रितम्। बहुव्रीहितत्पुरुषयोरपि प्रसङ्गात्। अव्ययीभावग्रहणस्योत्तरत्रोपयोगाच्चेति भा
वः। परिमुखादिगणे प्रतिशाखशब्दोऽपि बोध्यः। तथा च शाखृ व्याप्ताविति धातोः प्रतिशाखं भवं प्रातिशाख्यम्। अव्ययीभावाच्चेति भावार्थे ञ्य इति माधवः। कर्णललाटात्। अलंका
रे किम्। कर्ण्यम्। ललाट्यम्। तस्य व्याख्यान इति शब्दो वाक्यार्थं परामृशति। तत्सामीप्ये श्रूयमाणश्चकारस्तत्र भव इति वाक्यार्थमाक्षिपति। व्याख्यातव्यस्य ग्रन्थस्य नाम प्रतिपादकं न च श
क्यालक्षणयावेत्यत्र नाग्रहः। तस्मात्षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानकरणे सप्तम्यन्तात्तु भवार्थे प्रत्ययाः स्युः। यद्यपि तस्येदं तत्र भव इति सूत्राभ्यां गतार्थता। तथापि ठञादीनपवादान्वक्तुमिवा
वर्थौ निर्दिश्यावेव। प्रसङ्गात्तु भवादिकं विधीयत इति ध्येयम्। व्याख्यातव्यनाम्नः किम्। पाटलिपुत्रस्य व्याख्यानी सुकोसला। पाटलिपुत्रं हि तया व्याख्यायते। ईदृक्संनिवेशविशिष्ट
मिति न त्विदं व्याख्यातव्यस्य नाम ग्रन्थ एव व्याख्येयत्वस्य सुप्रसिद्धत्वात्। नामग्रहणस्य च प्रसिद्ध्युपसंग्रहार्थत्वात्। बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्। अणोऽपवादः। बह्वचः किम्। द्व्यचष्ठकं वक्ष्यति। ए
काच्प्रत्युदाहार्यः। सौपम्। तैङम्। अन्तोदात्तात्किम्। संहितायाः सांहितम्। गतिस्वरेणाद्युदात्तोऽयम्। पौरोडाश॥ पिष्टानडीनमू। पौरोडाशिकी। पुरोडाशिकी। दाशृ दाने। कर्मणि घञ् इ
हैव निपातनाद्दस्य डत्वम्। छन्दसो यदणौ। द्व्यचश्छन्दस इति ठकोऽपवादः। छन्दस्यः छान्दसः। इह अर्थयोः प्रत्ययाभ्यां यथासंख्यं न। अस्वरितत्वात्। चातुर्होत्रिक इति। चतुर्होतेति पृथिवी
होता द्यौरध्वर्युरित्यादिमन्त्रस्य नामधेयम्। आर्चिक इति। आदिशब्दात्प्राथमिकः आध्वरिकः पौरश्चरणिकः। नामाख्यातग्रहणं सङ्घातविगृहीतार्थमिति वार्त्तिकम्। तत्र विगृहीतग्र
हणमाख्यातार्थम्। नामशब्दाद्युदात्तत्वादेव सिद्धम्। नामिकः। आख्यातिकः। नामाख्यातिकः। अण् ऋगयनादिभ्यः। ठञादेरिति आदिशब्दाट्ठक्छयोः। आर्गयन इति। अयनशब्दो भाव
साधनः। तेन समासेऽनोभावकर्मवचनस्येत्यन्तोदात्तः। अभेदोपचाराद्ग्रन्थे वृत्तिः ॥ २०६

ठञ्प्राप्त इति। बह्वचोऽन्तोदात्तादित्यनेन। अतदनुबन्धकस्याग्रहणादिति। यद्यपि येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदनुबन्धकत्वं वा तदनुच्चारणे एव तत्स्वरूपतेरत्र न तत्त्वप्रवृत्तिः। तदनुबन्धके इति शब्द
मर्यादया तस्यैव लाभात्। स उच्चारित एवानुबन्धो यस्येति तदर्थात्। अत एव कञ्विधायके सूत्रे नित्त्वेन स्वरसिद्धौ ञित्त्वं टिड्ढेति सूत्रे विशेषणार्थमन्यथा याविकेत्यत्रापि प्रसज्येतेत्यपि गर्भं
इह ठञ्प्राप्तः। औपनिषद इत्यत्राप्येवम्। विद्यायोनिसंबन्धेभ्यो वुञ् प्राप्तः। व्याकरणशब्दात्तु वृद्धाच्छः। ठ गाय। आयः स्वामिग्राह्यो भागः स यस्मिन्नुत्पद्यते तदाप
स्थानम्। बहुवचननिर्देशः स्वरूपग्रहणनिरासार्थः। वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधते। आपणिकः। आकरिकः। विद्यायोनिकृतः संबन्धो येषां तेभ्यो वुञ् स्यात्। अणोऽपवादः छं तु
परत्वाद्बाधते। आचार्यकः। मातामहकः। मातुलकः। ऋतष्ठञ्। विद्यायोनिसंबन्धेभ्य इत्येव। तदाह। वुञोऽपवाद इति। उक्तमिति वक्तव्येन परकरणं ठञ्ग्रहणं च चिन्त्य
प्रयोजनमिति प्राञ्चः। अत्रेयं चिन्ता। पैतृकी विद्येत्यत्र ङीबर्थं ठञ्। न च टिड्ढेति सूत्रे कञ्ग्रहणेन सिद्धमिति वाच्यम्। यादृशीत्याद्यसिद्धेः। तदनुबन्धकग्रहणेऽतद
नुबन्धकस्याग्रहणात्। गोत्रादङ्कवत्। अपत्यप्रत्ययान्तादङ्कवत्प्रत्ययाः स्युः। अङ्के दृष्टस्य सर्वस्यायमतिदेशो न तु साक्षाद्विहितस्यैवेत्याग्रहः। तेन गोत्रचरणाद्वुञिति वुञपि
लभ्यते। संहितस्येदं मिति सामान्येन विधीयमानोऽपि अञ् ञिञन्तादन्यत्राङ्केऽपि दृष्टः। वैदमित्यादि। सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञन्तादिहाप्यण्। औपगवकमिति। गोत्रचरणादिति
वुञ्। हेतुमनुष्येभ्यः। मनुष्यग्रहणमहेत्वर्थम्। समरूप्यमिति। विभाषा गुणे इत्यत्र विभाषेति योगविभागादगुणवचनादपि पञ्चमी। मनुष्येभ्य इति बहुवचनं स्वरूप
विधिनिरासार्थम्। मयट् च। योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः। टोडिवर्थः। हेमवती गङ्गेति। हिमवतः प्रकाशते तत्र प्रथमं दृश्यत इति यावत्। विदूराञ्ञ्यः। अणोऽपवा
दः। वैदूर्य इति। दन्त्यमध्योऽयम्। शार्दूलवत्। न तु नड्वलवन्मूर्धन्यमध्यः। नन्वर्थासंगतिः। बालवायाद्धि असौ प्रभवति विदूरे तु संस्क्रियते। सत्यम्। अत एव समाहि
तं भाष्ये बालवायो विदूरं चेति। बालवायशब्दः प्रत्ययं लभते विदूरादेशं च। सूत्रे पठितेनादेशेनानुरूपः स्थानी आक्षिप्यते। पद्दन्नित्यादाविवेति भावः ॥
भाष्यं संगच्छते। सूत्रे च तन्त्रेण ककारनकारोभयानुबन्धोपलक्षितस्य च ग्रहणमिति तदाशयस्तथाप्येतल्लेशपरिहारार्थमेव ठञ्कृत इति चिन्ताबीजमित्याशयः ॥ ॥

म.श. पूर्ववत्करणस्येवेति। निष्क्रामत्युत्तरुणीयनिष्क्रमणकर्तृत्वारोपात्करणस्य द्वारस्य कर्तृत्वं बोध्यम्। तत्र भवद्दस्येवेति। स्थित्यर्थकभुवोपि तत्र ग्रहणादिति भावः। ब्रह्मविवर्त्तत्वादि

२०७ तद्व्युत्पत्तिपक्षेद्वतयोः। द्वितीयान्ताद्व्युत्तरिप्रत्ययः स्यात्सचेत्स्यन्द्याद्वतो वेत्यर्थः। तत्र साध्यसिध्द्विनतिकाष्ठानि पचन्तीत्यादाविव करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षयापस्याः

कर्त्ता। स्रौघ्नं कान्यकुब्जद्वारमिति। स्रौघ्नाभिमुखनिष्क्रमणे करणीभूतमिति फलितोर्थः। पूर्ववत्करणस्य कर्तृत्वे प्रत्ययः। तदित्येवेति। अधिकृतेप्येतदपेक्ष्याद्वितीयेयम्।

शारीरकीयद्इति। चतुर्लक्षणीसूत्रसंदर्भः। वृद्धाच्छः। शिशुक्रन्द। अत्र वार्त्तिकम्। द्वन्द्वे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः। दैवासुरम्। राक्षोसुरम्। सोऽस्य निवासः। नन्वस्येति कृद्योगे कर्त

रि षष्ठी। तथा च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासात् स्रुघ्नकर्त्तृकवासाधिकरणं स्रुघ्न इति विग्रहार्थः। स्रुघ्नाधिकरणकवासकर्त्तेह दृत्यर्थः। तथा च तत्र भवद्स्येव सिद्धम्। सत्यम्। वास

स्य चेतनमात्रकर्त्तृकत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रकारकृतो भेदः। वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनीत्यादौ तूपचारो बोध्यः। अभिजनश्च। अभिजायते एभ्य इति व्युत्पत्त्या अभिजनाः पि

त्रादयः। पूर्वसूत्रादिह निवासइत्यनुवर्त्तनं तत्सामानाधिकरण्यादभिजनशब्दस्य तत्संबन्धिनि लक्षणा। एवं स्थिते फलितमाह। यत्र पूर्वैरिति। वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्। छाणोर

पवादः। अल्पाच्तरमजाद्यदन्तमिति सूत्राभ्यामर्जुनस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तमकुर्वन् ज्ञापयति सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वमिति। स्यादेतत्। वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवः। ऋष्यन्धकेत्यण्। तत्र गो

त्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् इत्युत्तरसूत्रेण वुञेवास्तु किमनेन वुना। न ह्यत्र वृद्धौ विशेषः। प्रागेव वृद्धत्वात्। न च वृद्धिनिमित्तस्येति पुंवद्भावनिषेधो दोषः [illegible]कोपधाया इति नि

षेधस्य वक्ष्यमाणत्वात्। न चाभ्यर्हितं पूर्वमित्येतज्ज्ञापनमेव फलम्। तथा चेह पूर्वनिपातप्रकरणे अभ्यर्हितग्रहणमात्रं लाघवान्न कुर्यादिति। अत्र भाष्य[illegible]पात्र भवत इति। अयं भा

वः। सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः। ततोसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयत इति स्मृतेः। परमात्मेह वासुदेवः सर्वत्रासौ वसत्यन्तर्यामितया। सर्वमत्र वसतीति वा सर्वस्य

ब्रह्मविवर्त्तत्वात् इति वासुः ॥

ति। ब्रह्मोपादानकारणत्वादित्यर्थः ॥

नरायणेति। नराअयनंस्यानंयस्येत्यर्थः। अन्तर्यामितयातेषुस्यंस्थितेः। अस्मादेवस्वार्थिकेणिनारायणः। नरसमूहार्थकनारशब्देनायंसाधुरित्यन्ये प्रकाशितमिति। प्रथमप्रकाशितमित्य
र्थः। अयमेवचप्रकर्षः तत्त्वकृतमन्यकृतंवा। अतस्तेनकृतमित्यनेनगतार्थता। पञ्चेति। ञित्णित्कित्तित्निरनुबन्धकभेदेनपञ्चेत्यर्थः। यद्वाणण्याञ्ञञ्ञञञसूत्रोक्ताः पञ्चमहोत्सर्गाः।

बाहुलकादुण्। कोकः पुराणपुरुषोनलिनेशायश्चवासुर्नारायणपुनर्वसुविश्वरूपाः इतित्रिकाण्डशेषः। वासुश्चासौदेवश्चेतिविग्रहः। तथाचनेयंगोत्रा[illegible]ख्या। नापिस्त्रि
याख्या अतोयुक्तएववुन्विधिः। तेनप्रोक्तम्। प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तंम ध्यापनेनार्थव्याख्यानेनवाप्रकाशितमित्यर्थः। प्रकर्षेणेतिवचनान्नेह। देवदत्तेनाध्यापितम्। तित्तिरिवान
न्तु। अणोपवादः। कठचरकाल्लुक्। कठशब्दाद्वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः चरकादण्तयोर्लुक्। कलापिनोऽण्। वैशम्पायनान्तेवासित्वात्प्राप्त[illegible]णिनेरपवादः। [illegible]
नयन्यदितिप्रकृतिभावेप्राप्ते आह। नान्तस्येति। छगलिनोढिनुक्। कलापन्तेवासित्वात्प्राप्तस्यणिनेरपवादः। पाराशर्य। मण्डूकप्लुत्याणिनिरिहसंबध्यतेतद्विषयत्वं हेत्वन्तं।
तद्धेशौनकादिभ्यश्छन्दसीतिसूत्रान्छन्दोग्रहणमप्यनुवर्त्त्यसूत्रयोश्छन्दस्त्वं तुगौण्यावृत्त्याबोध्यम्। भिक्षुसूत्रमिति। वर्तुलेसणीरूपम्। भिक्षुनटसूत्रयोः किम्। पाराश
रमाशैलालम्। कर्मन्दकृशाश्वादिनिः इह। पिच्छन्दोनुवृत्त्यादिप्राग्वत्। भिक्षुनटसूत्रयोः किम्। कार्मन्दम्। कार्शाश्वम्। तेनैकदिक्। छन्दसीतिनिवृत्तम्। पुनस्तेनेत्यनुवृत्तेः। नसिद्धम्। पू
र्वोक्तेविषये। उपज्ञाते। उपदेशंविनाज्ञातमुपज्ञातम्। कृते ग्रन्थे। तेनेत्यनुवर्त्तते। तस्येदम्। अणादयः पञ्चमहोत्सर्गाः। घादयश्चषष्ठ्यन्तात्संबन्धिनिस्युः। अनन्तरादिष्वनभिधा
नान्नावहेरिति। तुरितितृन्तृचोः सामान्यग्रहणम्। ढत्वादीनामसिद्धत्वादलौकिके प्रक्रियावाक्ये पूर्वमिट्। ततोनिमित्ताभावान्नढत्वादि। इड यसिद्धमुपसंख्यानम्। अणतुसि
द्धएवानूद्यते। आग्नीध्रइति। घिरयंप्रत्ययः ॥

इत्यर्थः। अनन्तरादिष्विति। संबन्धिष्वितिशेषः। घिरयमिति। नतुञिन्। अन्यथैतः स्वार्थे ञ्विधानंव्यर्थंस्यादितिभावः।
भाष्येतुञिन्प्रत्ययतेस्त्रियां। डीपर्थंस्वार्थिकाजश्रारितार्थ्यंवक्तुंशक्यमितिभावः ॥

म. श. अग्निमिन्धे इति। इन्धयतीत्यर्थः। इति लुगिति। यथात्र लुक् तथा द्विगोरिति सूत्रे निरूपितम्। बीजान्तरमाह। अत एवेति। एतस्मादेव हलादेरपि यतो लुग्भवतीति भावः। वोढर्यपीति। तस्येत्यस्य सा
२०८ मान्यविशेषसर्वप्रकृतिसङ्ग्राहकत्वादिदमित्यस्य सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च सर्वविशेषबोधकत्वम्। वहतिवोढे विच समानार्थमिति भावः। स्पष्टं चेदं तस्यापत्यं द्रूहतीति सूत्रभाष्ययोः। स्त्रियामिति।
यत्तु पिवाग्नीध्रान्तेवेत्यादौ आद्युदात्तं प्रयुज्यते। तस्यार्थोऽत्र पक्षे बोध्यम्। तथा च वार्त्तिकम्। आग्नीध्रसाधारणादञ् इति। अग्निमिन्धे इति क्विप्। अग्नीत्। नस्त्रियां विशेषः। त्वमग्निदूतायत इत्यत्र
तु कान्दसं ह्रस्वत्वं बोध्यम्। सामिधेनीति। पित्वात् ङीष्। हलस्तद्धितस्येति यलोपः। ययाग्निः समिध्यते सा समित्। संपदादित्वात्करणे क्विप्। ततः कर्मणि षष्ठ्यन्तात् धानकरणे तद्धितोऽयम्। रथाद्यत्। अणो
पवादः। रथाद्रथाङ्गे इति वार्तिकमभिप्रेत्याह। रथ्यं चक्रमिति। अत्रेदमवधेयम्। द्वयो रथयो रङ्गमिति विग्रहे द्विरथम्। रथसीताहलेभ्यो यद्विधाविति तदन्तविधेरुपसंख्यानाद्यत्। द्विगोर्लुगनपत्य इति लु
कायत्तु द्वौ रथौ वहतीति द्विरथ्यः तद्वहतीति यत्। तस्य प्राग्दीव्यतीयत्वाभावान्न लुक्। अत एव तद्वहतीति सूत्रे रथग्रहणं सार्थकम्। अन्यथा रथाद्यदित्येव रथाङ्ग इव वोढर्यपीष्यताङ्गे तेनेति। ननु द्विगोर्लुग
नपत्य इत्यत्राचीत्यस्यापकर्षपक्षे कथमत्र यतो लुगिति चेत्सत्यम्। तद्वहतीत्यत्र रथग्रहणमेव ज्ञापकमेतस्य यतो हलादेरपि लुग्भवतीति। अन्यथा तत्र रथग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। द्वन्द्वाद्वुन्। अणोपवादः छस्तु
परत्वाद्बाध्यते। काकोलूकिकेति। काकोलूकस्य वैरमित्यर्थः। वुन्नन्तं स्त्रियाम्। वैरमैथुनिकादित्वुन् इति स्त्र्यधिकारे अमरः। कुत्सेत्यादि। कुत्सकुशिकयोर्मैथुनिका। विवाहरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः। मिथुनं द्विद
म्पती। तस्य कर्मक्रिया निष्पादनम्। मनोज्ञादित्वाद्वुञ्। तदन्तं चेदं स्त्रियां स्वभावात्। सङ्घाङ्क। पूर्वस्य वुञोऽपवादः। घोषेति। अत एव यथासंख्यमपि न वैषम्यात्। प्रकृतसि सूत्रः प्रत्ययार्थविशेषणा
नि तु चत्वारि। परं परेति। यथा गवादिनिष्ठः स्वामिना गोह्रादसंबन्धः। स्वास्वादिति। यथा विदानां विद्या। यद्यपि अङ्कलक्षणयोः पर्यायत्वं प्रसिद्धम्। कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणमिति कोश
शिष्टं च तथापि पृथग्ग्रहणसामर्थ्यादिह विशेषपरतेति भावः। णित्वं ङीबर्थं पुंवद्भावनिषेधार्थं च। वैदी विद्या यस्यैवेदी विद्या। विदानामसाधारणी या विद्या तद्धानिः इत्यं द्रोगोऽव्ययिका। सङ्घाद्योनि
त्वाः। एभ्योऽन्यः स्यात्। तस्येदमर्थे। चरणशब्देभ्यो वुञोऽपवाद न टाबुत्सर्गिकस्याणः। धर्माम्नाययोरित्युक्तेर्नेह। छान्दोग्यं कुलमित्यादि॥ समाप्ताः शैषिकाः॥ ७१ स्वभावादिति भावः। क्रियेति। विवाहरूपेत्यर्थः।
वुञ् इति। गोत्रग्रहणानुवृत्त्या गोत्रप्रत्ययानामेवाणादीनां ग्रहणमित्यर्थः। ङीबर्थमिति। गोत्रे लुगचीत्यलुकार इति सिद्धेरिति भावः। नटादिति। शाक्तिकाच्छस्येति बोध्यम्। नेहेति। नेदं वुञ्विधिमात्रविषयं सङ्कोचे मानाभा

तस्य ग्रहणस्य। तस्येदमित्यत्र तस्य मयड्वैतयोर्नित्यमिति। मयड्वैतयोरित्यधिकारे नित्यं वृद्धेतीत्यर्थः। एतेन मयड्वैतयोरित्युपन्यासोऽसङ्गतः तस्य पाक्षिकत्वेनाणोपीष्टत्वादित्यपास्तम्। अप्राणीति।
अनुवर्णान्तमित्यपि बोद्ध्यम्। आद्युदात्तमिति। अनुदात्तादिभिन्नमित्यर्थः। इदम्। प्राणीत्यादि। बहुश्रुतेः कार्य इति। ञितश्च तत्प्रत्ययादिति सूत्रभाष्यप्रामाण्याद्धि देवेति लभ्यते। तत्र हि विकारविकारेपि

तस्य विकारः। पादिसंबद्धस्य तस्य ग्रहणस्य निवृत्तये पुनस्तस्येत्युक्तम्। अणादयस्तु न निवर्तन्ते प्राग्दीव्यतः प्राग्भवनादिति विशिष्टावधिपरिच्छेदेनाधिकृतत्वात्। षष्ठ्यन्ताद्विकारेऽणादयः
स्युः तत्र प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ओरञ् अनुदात्तादेश्च। मयड्वैतयोः। नित्यं वृद्धशरादिभ्यः। पिष्टाच्चेत्यादिभिरपवादा वक्ष्यन्ते। अतः अप्राणि आद्युदात्तं मवृद्धं प्रतिपदमवक्ष्यमाणप्रत्ययं चेहो
दाहरणमित्याशयेन तथैवोदाहरति। आश्मइत्यादि। अश्मन्भस्मन्शब्दौ मनिन्प्रत्ययान्तौ। मृदस्तिकन्। त्रयोऽपि नित्स्वरेणाद्युदात्ताः। प्राचीनस्य तस्येत्यस्य निवृत्तत्वात्तदधिकारोक्ताष्टगा
द्योऽपि नेह। हालः। सैरः। मायूर इति। प्राणिरजतादिभ्योञित्यञ्। अनुदात्तादेरञ्सिद्धत्वादुदात्ताद्यर्थं वृद्धेषु मयड्बाधनार्थं चावश्यकमिदम्। परत्वादनुदात्तादिष्वपि प्रवर्तते। मौ
र्वमिति। मूर्वाशब्दः तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तः। पिप्पलशब्दोप्येवम्। लघावन्ते द्वयोश्चेत्युक्तेः प्रयुज्यते च तथा। तयोरन्त्यः पिप्पलं स्यादित्यमरः। त्रपुजतुनोः। अणः स्या
दिति। बिल्वादिभ्योऽणित्यतोऽनुवृत्तेः ओरञ् इत्यस्यापवादोयम्। षित्वान्ङीषिति। माधवस्तु टित्वान्ङीबित्याह। तस्मादिह शामीलीशब्दस्यादिरन्तो वा उदात्त इति क्वचिद्दे लक्ष्यं दृष्ट्वा
लञ्प्रत्ययस्य षित्वटित्वपाठयोः साध्वसाधुत्वविवेको बहुश्रुतैः कार्यः। आश्मनमिति। विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्वा लोपो वाच्य इति वचनादश्मभेदशब्दे भेदशब्दस्य लोपेऽश्मन्निति ना
न्तमवशिष्यते। तथा कल्माषाङ्घ्रि राज्ञो भार्यायां मदयन्त्यां वसिष्ठेनोत्पादितः सोऽश्मजः सुतोऽश्मको नाम तत्र संज्ञात्वद्योतकस्य कप्रत्ययस्याभावेऽश्मन्निति नाम भवति तस्यावयवेऽआश्मनम्। वि
कारेपि आश्मनमित्येव भवति। न त्वाश्मनो विकार इति टिलोपः स्यादिति वाच्यम्। प्रसिद्धतरत्वेन पाषाणवाचकस्यैव तत्र ग्रहीतुमुचितत्वात्। वस्तुतस्तु तस्येदमिति सामान्यविवक्षायां भविष्यति। पै
ष्ठीसुरेतिवत्॥

ञ्च तद्विकारत्वमारोप्य न तत्त्वव्याख्यातम्। अन्यथा षित्वान्ङीष्तत्वव्याख्याने। आरम्भेऽलञन्तत्वान्ङीबिति फलभेदे तदसङ्गतिः स्यादिति बोद्ध्यम् ॥

इदम्। भाषाग्रहणम्। द्व्यचश्चैवेति। विकारावयवयोश्चेत् छन्दसि मयट् तर्हि द्व्यचश्चैवेत्यर्थः। ततश्चान्यत्रार्थे एव छन्दसि बह्वचो मयडिति भावः। विपरीतेति। द्व्यचश्चेद्विकारादौ मयट् तर्हि छन्दस्येवेत्ये वमित्यर्थः। तेन लोके घटमयमित्यादिव्यावृत्तिः स्यादिति भावः। समासनिर्देशादिति। अभक्ष्येत्यादौ समासनिर्देशात् एतयोरित्यत्र तदपवादैकशेषनिर्देशाच्चेत्यर्थः। एवं च तमोः पृथगुपस्थित्यवि मौ इति। मुद्गशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः। कार्पासमिति। कृञः पास इति पासप्रत्यये सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति गुणे रपरे कृते कार्पासी शब्दो जातिलक्षणङीषन्तः। ताभ्याम नुदात्तादेश्चेत्यञं बाधित्वा बिल्वादिभ्योऽण्। भाषायां किम्। खादिरो यूप इति वृत्तिकाराः। यद्यपि मयटो वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदं तथापि वेदे बह्वचः परस्य मयटो ऽर्थान्तरत्वमेवेति तात्पर्यग्रहार्थमेवेदम्। ननु द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रं द्व्यच एवेति नियमार्थं सत् उक्तार्थे तात्पर्यग्राहयिष्यतीति चेत् सत्यम्। विपरीतनियमशङ्का निरासार्थं भाषाग्रहणमिति तत्त्व म्। अधिकारादेव सिद्धे एतयोरिति वचनमित उत्तरेषां प्राणिरजतादिभ्योञित्येवमादीनामपि विषये पक्षे प्रवृत्त्यर्थम्। कपोतमयम्। लोहमयम्। इह विकारेणावयवेनैकैकेन सहाभक्ष्याच्छादनयोरिति संबध्यते। समासनिर्देशादतो यथासंख्यं न। स्यादेतत्। उत्तरमीमांसायामानन्दमयाधिकरणे भाष्यकारैरन्योन्तर आत्मा आनन्दमयः इति श्रुतौ आनन्द मय इति विकारे मयडित्युक्तम्। तत्कथं सङ्गच्छताम्। भाषायामिति सूत्रयता पाणिनिना सह विरोधात्। किंच विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति [illegible] तो व्यासस्या पि आनन्दशब्दस्य बह्वच्कतया छन्दसि विकारे मयड् दुर्लभ इत्येवाशय उचितः। एवं स्थिते न्नमयादि प्राय पाठोप्यकिंचित्करः उभयसंभव एतस्य निर्णायकत्वात्। तथा च प्राचुर्ये मयटं वदतां प्राचां वृत्तिकृतामेव व्याख्यानं प्रबलं न तु भाष्यकारोक्तमिति चेत्। अत्रोच्यते। श्रीग्रामण्योश्छन्दसीति सूत्रे मिश्र पञ्छन्दसीत्यंशस्तावत् भ गवता भाष्यकारेण प्रत्याख्यातः ॥

षयत्वान्न यथासंख्यमिति भावः। एतयोरित्यनेन विकारावयवयोः क्रमेणोपस्थितिरित्यर्थे मानाभावाच्च। एतेनाद्यन्तावित्यादिवत् पृथगनुपस्थितावपि तत्स्यादिति परास्तम्। भाषायामि तीति। भाषायां मयड् द्व्यचश्छन्दसीति सूत्रपत्तेत्यर्थः। तस्य निर्णायकत्वादिति। विज्ञानमयान्नरसमयाभ्यां प्रायपाठाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

व्यवस्थितत्वादिति। एवञ्च वाग्मीत्यनेन नवैकल्पिकनदीत्वात्प्रसक्तहस्वनिरासार्थत्वमिति न वाच्यमिति भावः। यद्यपि सूत ग्रामणीनामिति प्रयोगे समाहारद्वन्द्वपूर्वकैकशेषेण सिद्धिमाश्रि
त्य ग्रामणीत्यंशोऽपि भाष्ये प्रत्याख्यातस्तथापि व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन स्त्रीत्यंशस्येव प्रत्याख्यानमित्याशयः। त्याज्येति। व्यवस्थितविभाषयैव सिद्धेः। इत्यादीति। अन्नमयेत्यादिशब्दार्थः

छन्दसि सकलविकल्पानां व्यवस्थितत्वात्। अत एव तु उक्तं नित्यं छन्दसि बह्वादिभ्यश्च। नित्यं छन्दसि इत्यादयोऽपि वैयाकरणैरित्थमेव प्रत्याख्याता: न्यायसाम्यात्। एवं स्थिते
तात्पर्यग्रहस्य न्यायानुसन्धानेनैव सिद्धेस्तदर्थं पाणिनिसूत्रारम्भदर्शनाच्चेह भाषायामिति त्याज्यं तथा ह्यचश्छन्दसि नोत्वद्धर्धविल्वादिति हि सूत्रमपि त्याज्यं स्यादिति हि भाषाग्रहणे
शरमयं बर्हिरित्यादिसिद्ध्यर्थं ह्यचइत्यारब्धं मौञ्जं शिक्यम्। वाध्रं चर्म नैल्वो यूपः इत्यादौ ह्यच इति प्राप्तं प्रतिषेद्धुं नोत्वदिति सूत्रमारब्धम्। उक्तरीत्या तु सर्वमिदं निष्फलं भाष्य
कारैरेव प्रत्याख्यातप्रायं च। एषैव च वेदान्तसूत्रवृत्तिकृतामपि गतिः तैरपि चानन्दमयादितरेषु विकारे मयटः स्वीकारात्। अन्नमयप्राणमयमनोमयेषु ह्यन्नत्वाम्मयट्संभवेऽपि
विज्ञानमयशब्दे विकारे मयडर्थमुक्तप्रकारस्यैवानुसर्तव्यत्वात्। तथा चानन्दमयेऽपि विकारार्थतैवोचिता ऐकरूप्यात्। यद्वा प्राचुर्ये मयड्पि प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशेनानुवृत्तिला
भात् प्रकृते विकारार्थः पर्यवस्यतीत्याशयः। अथवा नित्यं वृद्धेत्यत्र भाषाग्रहणं नानुवर्तते। अनुवृत्तावपि वा भाषायां नित्यं अन्यत्र तु काचित्कइत्याश्रित्य मयट् सुसाधः। अत एव शरादि
षु मृच्छब्दपाठोऽप्यर्थवान्। मोषुवरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् इति मन्त्रे दर्शनात्। न च भाषार्थ एव मृच्छब्दपाठ इति वाच्यम्। आरम्भसामर्थ्यादेव सिद्धे नित्यग्रहणं योगविभागेनान्य
त्रापि क्वचिदित्यार्थं न्तेनैकाचो नित्यमित्युक्त्वा वाङ्मयं त्वङ्मयमित्यादेराकरे उदाहृतत्वात्। एवं वदतां मृच्छब्दपाठवैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात्। यद्वा हेतुमनुष्येभ्य इत्यनुवर्तमाने मयड्वेति सू
त्रेणाऽऽगतार्थे मयड्विकार इति तात्पर्यकार्थकथनमेव सर्वं यापि शंकरभगवत्पादोक्तिरनवद्यैवेति दिक्। गोश्च पुरीषे॥ पुरीषं न विकारो नाप्यवयवः॥

ध विज्ञानमये सन्नरसमयस्याप्युपलक्षणम्।

प्रकृत्यर्थविरोधिन इति। ब्राह्मणा अत्र प्रचुरा इत्युक्ते नियमेनान्येषामल्पत्वप्रतीतेरिति भावः। पर्यवस्यतीति। तत्पर्यवसानं कथमिति चिन्त्यम्। स्पष्टत्वादिति। एकाचो नित्यमित्यनेनैव सिद्धेरिति भावः। आर्थिकार्थे

विषयतोनिर्गतः समस्तविकारादितिलोकप्रसिद्धेरिति भावः।

इदमर्थइति।अमष्यासावर्षश्चेदमर्थस्तत्रपुरीषरूपेइत्यर्थः।तस्यपुरीषमित्यर्थेप्रत्ययइतियावत्।लिङ्गम्।विकारावयवत्वाभावरूपम्।एतच्चकैयटहरदत्तानुरोधेनोक्तम्।जितश्चेतिसूत्रस्यभाष्या
तुगोभुक्ताहारविकारेगोविकारत्वमारोप्यप्रकरणाबाधएवोक्तइतिदिक्।मयटंबाधितुमिति।योगविभागसिद्धत्वेनक्वाचित्कत्वादेकाचोनित्यमितिमयड्सुशकवारणइत्यभिमानः।मयट्श्चेति।उभा
तस्मात्तस्येदमर्थेयंप्रत्ययः प्रकरणाल्लिङ्गस्यबलीयस्त्वात्।गोपयसोर्यत्।यद्यपिसर्वत्रगोरजादिप्रसङ्गेयत्उक्तस्तथापिमयड्वैतयोरितिपक्षेप्राप्तंमयटंबाधितुंपुनरयंमयड्विधिः।द्रोश्च।
ओरञः एकाचोनित्यमितिमयटश्चापवादोयम्।द्रुवयमिति।द्रोर्विकारभूतंप्रस्थादिपरिमाणमित्यर्थः।आमलकमिति।फलितस्यवृक्षस्यफलमवयवोविकारश्च।तेनान्यतरस्मिन्प्रत्ययः।
कंसीयपरशव्ययोः।परशव्यस्यानुदात्तादित्वादञिसिद्धेलुगर्थंवचनम्।नचयस्येतिलोपेकृतेहलस्तद्धितस्येतियलोपेनसिद्धमितिवाच्यम्।ईतीत्यनुवर्तनेः॥प्राग्दीव्यतीयाः समाप्ताः॥आ
हौप्रभूतादिभ्यइति।उपसंख्यानमित्यनुषज्यते।आहेतिपदेएकदेशस्यप्रकृतिभागस्यउच्चारणार्थेनइकारेणआह्वावितिनिर्देशः।प्रभूतमाहेति।क्रियाविशेषणादकरिप्रत्ययः।अभ्रेति।
अभ्रिः स्त्रीकाष्ठकुद्दालः इत्यमरः।दीव्यतीत्यादौकालपुरुषसंख्याअविवक्षिता।अदेवीत्।देविष्यतिवाआक्षिकः।एवंदेविष्यसिदेविष्यामिवा।दीव्यन्तिदीव्यथदीव्यामोवाआक्षिकाः।कारकं
तुविवक्षितमेव।अतएवव्रजपतिजितमितिकर्तृकर्मणोः पृथगुपादानम्।संस्कृतम्।योगविभागउत्तरार्थः।कुलत्थकोपधादण्।कुलत्थैः संस्कृतंकौलत्थम्।बाहुलकेति।अत्रपकारः सांहिति
कोनत्वनुबन्धइतिनङीष्।तथाचआकर्षात्ष्ठलादेरित्यादिश्लोकवार्तिकंप्रकरणान्नेवक्ष्यते।निकषोपलइति।सुवर्णपरीक्षार्थः।पाठान्तरमिति।एतच्चभ्वादौक[illegible]पेत्यादिदण्डकेमा
धवेनोपन्यस्तम्।किंतुआकर्षात्ष्ठलादेरितिवार्तिकस्याननुगुणंतत्रहिनीरेफपाठेइत्यसङ्गतिःस्यात्।येनपीठेनेति।पथगतौ।हलश्चेतिकरणेघञ्।सपर्पइति।एतच्चमाधवीयोक्तमुज्ज्व
लदत्तस्तुखञ्जशिल्पशव्यवाष्परूपतर्पतल्पाइतिसूत्रेतर्पशब्दस्थानेपर्पशब्दंपठित्वापिपर्तेः यः पर्पगृहंबालतृणम्।तेनचरणपर्पिकइत्युदाजहार।इहान्तर्गणसूत्रपादः पच्चे
ति।पादाभ्यांचरतिपदिकः ॥ ७७ भ्यामपियेननाप्राप्तिसत्वादितिभावः।परशव्यस्येति।यदन्तत्वेनस्वरितान्तत्वादितिभावः।यत्तुपाक्षिकमयड्भावार्थमितितन्नान्यथैवोपपत्तौशास्त्राधे
मानाभावात्॥ इतिप्राग्दीव्यतीयाः॥प्रकृतिभागस्येति।तस्यचतदर्थैलक्षणेतिभावः।स्थानिवत्वेनधातुत्वादिकानिर्देशइत्यन्ये ॥

सोऽस्यैव प्रपञ्च इति। केचित्तु स्तनदूलादूणसूत्रमनार्षमित्याहुः। पक्षे शीर्षभाव इति। सोऽपि गणे पठ्यते। एकदेशविकृतन्यायेन तु न सिद्धिः। शीर्षभारस्य विकाराभावात्। न्यायसिद्धेति। छिन्नपुच्छ
श्वदृ शान्तमूलकैकदेशविकृतन्यायेनेत्यर्थः। यद्वा सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन विशिष्टस्यादेश इति स्थानिवद्भावन्यायसिद्धेत्यर्थः। स्वातन्त्र्येणेति निर्वृत्तेऽर्थे त्रिप्रत्ययान्तान्मप् नित्यं भवत्येवेत्यर्थः। नद्वि
वक्षायामिति। निर्वृत्तेऽर्थे त्रिप्रत्ययान्तान्मब् भवत्येवेत्यर्थः। प्रकरणादिति भावः। योगं विभज्येति। त्रेर्मप्। त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकात् तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मबित्यर्थः। ततो नित्यम्। नेदं मप् विधायकम्। नित्यविक
ल्पत्तु वार्त्तिकं षड्भाव इके चरतावुपसंख्यानमिति सोऽस्यैव प्रपञ्चः। पर्यग्न्य अग्न्यत्यरथजालन्याय व्यालपादः पत। ष्ठ्यागणिक इति। ष्ठ्यादेरिञित्यत्र इकारादिग्रहणं कर्त्तव्यमिति व
चनात् ञिद्वारादिकार्यं येन। धानुष्क इति। वेतनादिगणे धनुर्दण्डेति पठ्यते तत्र च समाहृतविगृहीतार्थमिति सिद्धान्तः। आयुधाच्छ च। आयुध्यन्त्यनेनेत्यायुधम्। घञर्थे कविधानमिति कः। उ
त्सङ्गेन हरतीति। उपादानेन यतिवेत्यर्थः। भस्त्रेति। भस्त्रा चर्मविकारः येन लोहादि ध्मायते जलादिकं च नीयते। शीर्षभारशब्दो न पठ्यते। निपातनाच्छीर्षभावः सप्तमीसमासश्चेत्यु
रु पेकृतीनिवा अलुक् पक्षे शीर्षभारः। एकदेशविकृतस्येति। वीवधाच्चेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकं तु न्यायसिद्धार्थकथनपरमिति भावः। वृनिकृभुवी विधशब्दं सूत्रे प्रक्षिपेयुः। त्रेर्मम्नित्यम्।
नित्यग्रहणं स्वातन्त्र्येण प्रयोगं वारयितुम्। अत एव लौकिके विग्रहवाक्ये क्तिन्नादीनां प्रयोगो न तु म्केः। तदाह। कृत्वा निर्वृत्तमिति। संख्यावाची त्रिशब्दस्तु नेह गृह्यते व्याख्यानात्। प्र
त्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणात्। निर्जान्त्याणामित्यादि लिङ्गाच्च। ननु नित्यग्रहणेन निर्वृत्तार्थविवक्षायां वाक्यस्य वारणेऽपि तदविवक्षायां स्यात् तन्त्र्यस्य दुर्वारत्वान्नेदं लिङ्गमिति चे
न्न। नित्यमिति योगं विभज्य तत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणैव स्वातन्त्र्यवारणात् ॥ ७ स्वयोर्व्यवस्थानापत्तेः। नापि निर्वृत्तेमपो नित्यत्वबोधकम्। एकयोगे न सिद्धेः। किं तु निर्वृत्तार्थमबनुवादेन
नित्यत्वविधायकम्। नित्यत्वं चायोगव्यवच्छेदः। शङ्खो नित्यं पाण्डुर इतिवत्। तत्र हि न कदाप्यपाण्डुर इति प्रतीयते। एवं च निर्वृत्ते योऽयं मप् स त्र्यन्तादुत्पत्त्येव न कदापि न भवतीत्यर्थः। तेन निर्वृत्तेऽपि वाक्यं
न। अन्यत्रापि त्र्यन्तस्य प्रयोगेन। तदाह। अर्थविशेषानादरेणैवेति। अत एव त्र्यन्तं मब्विषयमेव यथा स्यात् केवलस्य प्रयोगो माभूदिति भाष्यं सङ्गच्छते। तेन पङ्क्तिक्रियते कृत्रिममहत्सुन्दरमिति च
न। एवं च यासूत्रेऽपि वेत्यस्यासंबन्धः फलाभावादिति बोध्यम्। तृतीयान्तत्र्यन्तादिति वृत्तिस्तु अलौकिकविग्रहाभिप्रायेण ॥

भावप्रत्ययान्तादिति। निर्दिश्यते इति शेषः। नास्मात् तीयान्तादिति। तेनेत्यधिकारेऽपीति भावः। वचनादिति। अपमित्यशब्दात्प्रत्ययो भवतीति वचनसामर्थ्यादित्यर्थः। ऊत्वं नेति। अन्वायिकेऽर्थः। अत

भावप्रत्ययान्तादिति। एवं च मप् न कर्त्तव्यः। तथाहि। भावप्रत्ययान्तादिमप्। ततः अः। भावे त्यायनुवर्त्तते। नियमार्थं चेदनेन निर्दिश्यते तावत् वाक्यं निवर्त्तते। ततः नित्यं अनेनान्यत्रापि स्वा
तन्त्र्यं वा र्यते। त्यवन्तमिति। उदीचां माङ इति क्त्वाप्रत्यये अपेत्यनेन सह गतिसमासात् ल्यप्। ततेरिदन्यतरस्यामितीत्वम्। तथा च नास्मात् तीयान्ता प्रत्ययः किन्तु वचनात् प्रथमान्तादेवेति
भावः। प्रतीपं वर्त्तत इति। प्रतिगता आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः। ऋक्पूरित्यकारः समासान्तः। द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदितीत्त्वम्। व्युत्पत्तिमात्रं चेदम्। प्रतिकूलानुकूलपर्यायाविमे। ए
वञ्च अपलोमकूलशब्दा अविवक्षितार्थाः। ऊदनोर्देश इत्यूत्वं तु न अदेशत्वात्। परिमुखमिति। अपपरीवर्जन इति परेः कर्मप्रवचनीयता। पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति पञ्चमी। अ
पपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्येत्यव्ययीभावः ततष्ठक्। स्वामिनो मुखं वर्जयित्वा यः सेवको वर्त्तते स पारिमुखिकः। यदा तु सर्वतोभावे परिशब्दः प्रादिसमासश्च तदा यतो यतः स्वा
मिमुखं ततो यो वर्त्तते सोऽर्थः। एवं पारिपार्श्विकोऽपि। द्विगुणार्थमिति। बहुवृद्ध्युद्देश्यकदानकर्मतया तस्य गर्ह्यत्वम्। वार्द्धुषिक इति। वृद्ध्यर्थं द्रव्यं तां प्रयच्छतीति विग्रहः
अणक यं वृद्ध्याजीवश्च वार्द्धुषिरित्यमरः। नस्तेनः स्यान्न वार्द्धुषी। वार्द्धुष्यं लवणक्रिया वार्धुषिः सप्तकं पचेत्यादि च। स्वच्छन्दवाचः कवय इति हरदत्तः। गर्ह्यमिमम्। द्विगुणं वृद्धिं च
प्रयच्छत्यधमर्णः। कुसीदद्दशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ। निपात्यत इति। अत एव वाक्यमप्यकारान्तेन भवतीति भावः। तदेव दर्शयति। दशैकादशानिति। संख्याया अल्पीयस्या इति पूर्वनिपातः।
उञ्छतीति। भूमौ पतितस्यैकैकस्योपादानमुञ्छः। शब्दं करोतीति। प्रत्ययादिविभागेन त्वस्वादयतीत्यर्थः। अत्रैवार्थे यं प्रत्ययः अभिधानस्वाभाव्यात्। तेनेह न। शब्दं करोति खरः।

एवेति। प्रत्यये टिलोपे नैव सिद्धे निपातनं वै पर्यायपत्यान प्रत्ययस्तन्नियोगेनैव निपातनमिति भावः। विशेषणत्वादेकादेशस्य पूर्वनिपाताप्राप्तेराह। संख्याया इति। द्वंद्वं च द्वन्द्वाद्वन्द्वसाधारण
मिति तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रेकै यदेस्पष्टम्। एतेन द्वन्द्व बहुव्रीहि मात्रविषयं तत् इत्यपास्तम् ॥

आरण्यकेति। आरण्याण्ण इति णान्तात् स्वार्थे कः। वुञ् तु न। पथ्यध्यायादिष्वेव तद्विधानात्। विशेष्येति। एकदेशीभवनेत्यर्थः। संश्लेषार्थत्वे सप्तमीत्यन्ये। सास्यास्तीति। लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया दि
दार्दुरिक इति। कुलालः। दर्दुरो मृत्पात्रविशेषः। दर्दुरस्तोयदे भेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः। दर्दुरा चण्डिकायां च ग्रामजाले तु दर्दुरमिति विश्वः। मात्स्यिक इति। मत्स्यस्य ङ्यामिति परिगणना
त्सूर्येतिष्येति यलोपो न। मार्गिक इति। आरण्यक चतुष्पात्सु हरिणेषु च वर्त्तते ह्यर्थो मृगशब्दः। तत्राद्यस्य विशेषो द्वितीयस्य तु पर्यायो हरिणशब्दः। पदोत्तरपदं गृह्णाति। पदान्तमिति सु
नोक्तम्। बहुच्पूर्वान्माभूत्। धर्मं चरति। चरतिरिहासेवायाम्। न त्वनुष्ठानमात्रे। तेन दैववशाद्धर्मे प्रवृत्तोऽपि दुर्वृत्तो धार्मिक इति नोच्यते। आसेवा हि स्वारसिकी प्रवृत्तिः। एवमग्रेऽपि। सम
वायान्समवैति। समूहवाचिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यष्ठक् स्यात्। समवैतीत्यर्थे। इह समवपूर्वस्य इणोऽर्थः प्रविश्यैकदेशीभवनम्। तत्र गुणभूतं प्रवेशं प्रति प्रकृत्यर्थस्य कर्मता बोध्या। विशे
ष्यानुरोधेन तु लोके सप्तमी प्रायेण प्रयुज्यते। कुरुक्षेत्रे समवेता इति यथा। सैन्याः सैनिका इति। द्वितीयान्तात् ण्यठकौ। यत्तु सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्चेति तत्फलितार्थ
कथनपरम्। सञ्ज्ञायामिति। ललाटकुक्कुटीशब्दाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां पश्यतीत्यर्थे ठक् स्यात्। सम्यग्ज्ञानं संज्ञा तस्यां प्रसिद्धिविषयीभूतेऽर्थे विशेष इति यावत्। लालाटिक इति। दू
रे स्थिता प्रभोर्ललाटं पश्यति न तु कार्येषूपतिष्ठत इत्यर्थः। लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शी कार्याक्षमश्च यः इत्यमरः। कौक्कुटीको भिक्षुरिति। सन्यासी हि पादविक्षेपपर्याप्तदेशपर्यन्तमे
व चक्षुः संयम्य गच्छतीति भावः। मार्दङ्गिक इति। मृदङ्गवादने प्रकृतेर्लक्षणा। मुख्यार्थे प्रवृत्तेस्त्वनभिधानात्। धानुष्क इति। इणः ष इति षः। परश्वधाट्ठञ्च। चाट्ठक्। द्वयोः कुठारः स्वधितिः पर
शुश्च परश्वधः। आस्तिक इति। अस्तिनास्तिशब्दौ निपातौ। यद्वा। वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात् नास्तीति निपातात्समुदायाच्च प्रत्ययः। दिष्टमित्यादि। दैवं दिष्टं भागधेयमित्यमरः। नालं
बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे इति माघः। यत्तु प्राचोक्तम्। प्रमाणानुगा मतिर्दिष्टा सास्यास्तीति दैष्टिक इति। तन्न। आकरविरोधात्। दिष्टशब्दस्य स्त्रीत्वे तस्योत्प्रेक्षितार्थपरत्वे च मानाभावात्। किं च। सोऽस्या
स्तीति विग्रहोऽप्ययुक्तः। नह्यस्त्यर्थेऽयं प्रत्ययः स्मर्यते। नव्या आस्तिक इत्यत्रेवास्त्यर्थस्य प्रकृत्यर्थतयापीह प्रवेश इत्यास्तान्नावत् ॥ ७७ ष्टाशब्दात्प्रत्यय इति भावः। मानाभावादिति। पूर्वोक्तकोशविरोधादितरकोशा
नुपलम्भाच्चेति भावः। दिष्टमिति। अस्य मतिर्दैष्टिक इति भाष्यविरोधाच्च। एतेनार्श आद्यच् सिद्ध दिष्टाशब्देन सत्त्रे समाहारद्वन्द्व इत्यपास्तम्। तावतापि प्रमाणानुगतेत्यर्थालाभाच्च ॥ इति ठकोऽवधिः ॥

म

म.श. युर्गरथाङ्गमिति। रथसाहचर्यात्तदङ्गस्यैव युगस्य ग्रहणमिति भावः। शब्दस्वरूपापेक्षयेति। सौत्रं ह्रस्वत्वमित्यपरे। प्राग्रडुङ्गेति। तेन सूत्रे जन्याः इति सविसर्गपाठ इति सूचयति। भाष्येपि जनीशब्दा
२१२ दिष्टापञ्चमीत्युक्तौ। एतेन निर्विसर्गपाठं पठित्वा स्त्रियामेवास्य साधुत्वं वदन्तः परास्ताः। सापेक्षत्वादिवेति। तन्मूलकासामर्थ्यादित्यर्थः। इदं प्राचामनुरोधेन। प्रधानस्य सापेक्षत्वात् क्रियायाः
हितं भक्ष्याः। असेति प्रकृतमपि चतुर्थ्या विपरीणम्यते हितयोगात्। यद्वा। तदस्मादितीह अपकृष्यम्। प्रकृतिश्च तदीयभक्षणेनास्य णिकीत्याशयेनाह। अपूपभक्ष्यांहितमस्मै इति।
आपा। इकार उच्चारणार्थः। यवागूरुल्लिकाश्राणाविलेपीतरलाच सेत्यमरः। आवसथात् ष्ठल्। वसतीत्यर्थे। आवसन्त्यस्मिन्निति आवसथः। उपसर्गे वसेरित्यथप्रत्ययः। कुसीदसू
त्रादिति। कुसीदसूत्रोपात्ताभ्यां प्रकृतिभ्यामित्यर्थः। इह येषां पकारः सांहितिक इति संभाव्यते तेषामेव गणनेष्टनादेः षित्वमनार्षमिति भ्रमः स्यात्। अतो वार्त्तिककारः सर्वानेव
पर्यजीगणत्। इतिठको बाधिः समाप्तः। युग्य इति। युगं रथाङ्गम्। तद्वहतीत्यर्थः। प्रासङ्ग इति। प्रासज्येते सा विति कर्मणि घञ्। धुरो यड्ढकौ। इह धुरो ढके त्यवोचितम्। खः सर्वधुरात्।
शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः। वन्धुनि बहुव्रीहाविति वत्। सर्वधुरामिति। सर्वा धूः सर्वधुरा। पूर्वकालैकेति समासः। ऋक्पूरिति समासान्तः। परवल्लिङ्गमिति स्त्रीत्वम्।
टाप्। एकधुरीण इति। चकारेण खस्यानुकर्षणसामर्थ्यात्तस्य श्रवणम्। अन्यथा हि चकारं विनैव च प्राकरणिकस्य यतो लुग्विधीयेत। जनी वधूरिति। जायतेऽस्यामङ्गं इति। जनि
घसिभ्यामिण्। जनिवध्योश्चेति न वृद्धिः। कृदिकारादिति ङीष्। जन्येति। जामातुर्वयस्येत्याहुः। सा हि वधूं जामातुः समीपं प्रापयति। कालिदासस्तु वध्वा यानेवाहे ऽपि प्रायुङ्क्त। याते ति
जन्यानवदत्कुमारीति। पद्या इति। पद्यतेत्यतदर्थे इति पद्भावः। अधनुषा किम्। चौरं विध्यति। संभाव्यते हि चौरत्वम धनेधनुषः करणता। यदा तु धनुषेति प्रयुज्यते तदा सापेक्षत्वादेव न भव
ति। वशङ्गतः। वशानं वशः। इच्छा। वशिरण्योरुपसंख्यानमित्यप्। मूलमस्याबर्हि। प्रथमान्तादाबर्हित्युपाधिकान्मूलशब्दाद्यत्स्यात्। मूल्या मुद्गाः इति। मूलोत्पाटनं विना सुग्रहीतुमशक्याः। मद्यतोलवनेक्रियमाणे कोशस्या अपि यस्यामवस्थायां पतेयुस्तामवस्थां प्राप्ताः सुष्ठु शुष्का इति यावत्। यप्रत्यय इति। तेन धेनुष्याशब्दोन्तोदात्तः। यति तु तित्स्वरः स्यादिति भावः ॥
कारकांशे नित्यसापेक्षत्वाच्च ॥ प्रोत्येवात्र प्रत्ययः। स्पष्टं चेदं कैयटे। तस्मात्करणप्रयोगे माभूदित्यर्थमधनुषेति। अन्यथा पद्याः शर्करा इत्यत्रापि न स्यात्। संभाव्यते हि तत्रापि तैस्यस्य करणता। चौरं विध्यतीत्यादौ

राम
२१२

ऋणप्रत्यर्पणादेरिति। ऋणप्रत्यर्पणपर्यन्तमित्यर्थः। कर्त्तरीति। मूलेनानाम्यमित्यत्र कर्त्तरि तृतीया बोध्या। कुयोगादिति। प्रीणातीति प्रिय इति व्युत्पत्तेः सूत्रे इति भावः। अलौकिके त्विति। तत्र कुयो गाभावान्न षष्ठीप्राप्तिः। अन्यत्रापीति। जनस्य जल्प इत्यादौ। तदन्तविधिरिति। हलं शेद इति बोध्यम्। जनो जन इति विग्रहे प्रतिशब्दाप्रयोगेण कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाभावान्न द्वितीया। न चास्वपदवि संज्ञायामिति। ऋणप्रत्यर्पणाय यावधेनुर्दोहनार्थमुत्तमर्णाय दीयते तस्याः संज्ञेयम्। नौवयोधर्म। अष्टभ्यो यथासंख्यमष्टस्वर्थेषु यत्स्यात्। इह तार्यादियोगे यथासंभवं करणे कर्त्तरि हेतौ तुल्यार्थयोगे च तृतीया भवतीति सैवेह समर्थविभक्तिर्यल्लभ्यते। मूलेनानाम्यमिति। मूलं नाम यवादीनामुत्सर्गेवणिग्भिर्नियुक्तं द्रव्यं तेन स्वस्मादतिरिक्तं लाभाख्यं द्रव्यं भा त्मानं प्रति शेषीक्रियते। आङ्पूर्वस्य तु नमतेरभिभवोऽर्थः। तस्मात् पोरदुपधादिति यति प्राप्तेऽत एव निपातनाण्ण्यत्। आनाम्यम्। अभिभवनीयम् आत्मानं प्रति शेषीकर्त्तव्यम्। स च लाभाख्यो भाग एव। लोके तु यावता द्रव्येण पाठादिकं विक्रीयते तत्र समुदाये मूल्यशब्दः प्रसिद्धः। एवं च लाभमात्रे व्युत्पादितस्य मूल्यशब्दस्य तद्धिते सङ्घाते निरूढलक्षणा बोध्या। सीतयेति। सीता हलाग्रं तेन समितं सङ्गतं निम्नोन्नतादिरहितं कृतं समीकृतमिति यावत्। तुलयासंमितमिति। संमितं परिच्छिन्नं रूढिश्चेयं संज्ञायामित्यधिकारात्। अतए व सदृशमात्रे प्रयुज्यते न तुलायामाग्रहः। अत एव च वयसा तुल्यः शत्रुरित्यत्र न। स्निग्धो वयस्यः स वया इत्यमरः। पथ्यमिति। शास्त्रीयात्पथो न पेतमित्यर्थः। संज्ञाधिकारान्नेह। पथोनपे तश्चोरः। मार्गादनपेत इत्यर्थः। इच्छया कृतमिति। छदि संवरण इति चुरादिः। इच्छायामपि वर्त्तते। ततो घञि इच्छापर्यायश्छन्दशब्दः। स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छेत्यादौ। असुनि तु सा न्तः। सोऽत्र प्रकृतिः। यद्यपि वेदे त्रिष्टुबादिषु चायमस्ति तथापीह न गृह्यते संज्ञाधिकारात्। तत्र निर्माणे इच्छायाः करणत्वात् सामर्थ्यात् तृतीयान्तादिति लभ्यत इति भावः। हृद्यस्य। कुयोगात्कर्मणि षष्ठी। अलौकिके तद्धितप्रकृतिभागे तु वचनसामर्थ्यादेव। एवमन्यत्रापि बोध्यम्। जनस्य जल्प इति। जल्पशब्दो भावसाधनः। कर्त्तरि षष्ठी। हलस्य कर्ष इति। कर्ष णं कर्षः। कर्मणि षष्ठी। करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्त्तरि वा। रथसीताहलेभ्य इति तदन्तविधिः। द्विहल्यः। त्रिहल्यः ॥ ७ ग्रहत्वे नित्यसमासत्वापत्तिः। असपदविग्रहत्वस्य नित्यत्वे प्र योजकत्वाभावात् नित्यसमासत्वं परमस्वपदविग्रहत्वे क्वचित् प्रयोजकमित्यन्यत्। स्पष्टं चेदमषडक्षाशितमिति सूत्रे भाष्यपदमञ्जर्योः ॥

वेदभाष्ये इति। अत्रारुचिबीजं तु तृतीयेहनो यद्भ्यन्वलम्भस्तद्धितो वेति भाष्यविरोधः। तत्रहि वधशब्दाद् दण्डादिपन्निबध्यः साधितः। नहि सत्यदुत्पत्तिवेलायां द्यकः; उदक्यस्तु छान्दसत्वेन साध्य इति दि
क्। आद्युदात्तः स्यादिति। उदक्य इत्यर्थः। तीर्थे ये इति। यादौ प्रत्यये विवक्षिते तीर्थे उत्तरपदे समानस्य स इति तदर्थः। समानमिति। समानोदरश्ये इति शेषः। नानुवर्त्तत इति। अत एवेदं सार्थकम्। अ
तत्र साधुः। साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा नोपकर्त्ता तत्र हितं सौहितमित्यनेन भाव्यम्। अग्र इति। यत्तु प्राचा अग्रे भवः अग्र्यः। अग्रियः अग्रीयः इति रूपत्रयमिहोक्तं तन्न। अग्राद्यत् घच्छौ
चेति सूत्रद्वयस्य च्छन्दोविषयत्वात् तद्धि भवे छन्दसीत्यधिकारे पठ्यते। छन्दोधिकारश्च आपादसमाप्तेरिति सिद्धान्तः। लोके तु भवार्थे अग्रिम इत्येव भवति। प्रतिजनमिति। जनो
जनः इति प्रतिजनम्। यथार्थे यदव्ययमिति वीप्सायामव्ययीभावः। प्रतिजन। इदंयुग। संयुग। पापकुल। परस्यकुल। अमुष्यकुलम्। सर्वजन। विश्वजन। पञ्चजन। परस्यामुष्ये
ति षष्ठ्योर्निपातनाद् अलुक्। गुडादिभ्यष्ठञ्। गुडकुल्माषसक्तु। अपूपमांस। ओदन। इक्षु। वेणु। सङ्घात। प्रवास। निवास। इत्। वसनं यसतिरिति। वसेश्चेत्यति प्रत्ययः। स्वस्य पतिः स्व
पतिराढ्यः तस्मिन्साधुः स्वापतेयम्। सभाया। यतितु नित्स्वरः स्यात्। क्रतुर्भवत्युक्थ्य इतिवत्। यतोनाव इति तु न यदुत्पत्तिवेलायां द्यकस्य यदन्तस्य आदिरुदात्तः स्यात् इति व्याख्यानात्।
एतच्च वेदभाष्ये स्पष्टम्। यथाश्रुतव्याख्याने तु आद्युदात्तः स्यात्। नमः शष्प्याय च फेन्याय चेत्यादिवत्। इह पक्षद्वये उदक्यफेन्यादीनां परस्परसंवादेपि छान्दसत्वेन निर्वाहो बोध्यः। समा
नतीर्थे वासी। निपातनाण्णिनिः। ग्रहादेराकृतिगणत्वाद्वा। सतीर्थ्य इति। तीर्थे य इति। समानस्य सभावः। तरन्त्यनेनेति तीर्थम्। तरतेस्थक्। तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु। यो
नौ जलावतारे चेति विश्वः। इह लक्षणाव्यापकवाचिन एव ग्रहणम्। शयितः स्थित इति। शीधातुर्हि स्थितौ दृष्टः जलाशयः कुशेशयमिति। यथा समानमुदरमिति पूर्वापरेत्यादिना तत्पुरुषः
ततो यत्। तित्स्वरापवादः ओकारस्योदात्तः। सोदर्यः। ओ चोदात्त इति नानुवर्त्तते। विभाषोदरे इति समासः। तत्र तीर्थे ये इत्यतो य इत्यनुवर्त्तते सा च विषयसप्तमी। तेन योदरे इत्यस्मात् यः। प्र
त्ययः स्वरः। कथं तर्हि अपत्यान्यनुगच्छन्तं सोदर्योपि विमुञ्चतीति मुरारिः। उच्यते सह समानमुदरं यस्येति। वोपसर्जनस्येति सभावः। अत एव यत्र भ्रातासहोदर इत्यपि सिद्धम्। इति प्राग्घितीयाः। समाप्ताश्च चा
तुर्थिकाः॥ ७॥ स्वधायेति यत्नाहुः पेस्सरे च विशेषाभावेन पूर्वसूत्रे गौवैकदेशविकृतन्यायेन सिद्धावस्यैव पर्य्यस्तं स्पष्टमेव। सह समानमिति। सहेत्युत्तरपदार्थप्राधान्ये सैव ग्रहः सापितदुस्यन्यायेतिभावः॥ इ

नतु प्रत्ययइत्यादि। नथासति प्राकृ ठञः प्राग्निष्कादितिवाच्यदेदितिभावः। तेषु। तद्बोधकशास्त्रेषु। प्राकृ ठञ इत्येवमकरणे फलमाह। एवं चेति। अन्यथा। प्रकृतिप्रत्यययोरवधित्वे। सन्निधानाविशेषादिति। प्रति
सूत्रमस्योपस्थितेरित्यर्थः। पर्यायः स्यादिति। शरीरावयवात्। उगवादिभ्यश्चेत्यर्थः। मास्त्विति। भवतेष्ठत्यधिकारान्तरावष्टब्धत्वान्न तु तस्यमस्योपस्थितिरितिभावः। तदनुगुणत्वादिति। चलनरूपतत्क्रियानुगुणा
त्वादित्यर्थः। परेण। आदेशासंन्निधुक्तेन शरीरावयववाचादित्यनेनान्संप्रसारणादाविति। आदिना पूर्वरूपम्। न च संप्रसारणे शु अनितिस्थिते पूर्वरूपं बाधित्वावार्णादाङ्गमितिन्यायेन प्राप्तटिलोपस्य येचेत्यनेन नि
वृत्तौ पूर्वरूपेपि न पुनष्टिलोपो भ्रष्टावसरत्वादितिवाच्यम्। तस्य न्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणात्। निरूपितं चैतदन्यत्रेतिदिक्। सुवनमिति। ऊधन्शब्दादाचारक्विबन्तादात्मनेपदार्थं न्तु न। ततआचारक्विपोऽभावात्। ऊ
धस्याऽऽत्मिकाः। प्राकृ क्रीताच्छः। इत्यतः प्रागिति। अर्थोत्रावधित्वेन गृह्यते न तु प्रत्ययः प्रकृतिर्वा। तेन प्राकृ क्रीतादर्थः। तेषस्योपस्थानम्। अवधिसजातीयोह्यवधिमान् भवति यथा मासात्पर इति कालः
प्रतीयते। प्राग्मात्सूर्यइतिदेशः। एवं च समासेऽर्थे प्रकृतिविशेषाद्धिहितोयदादिः कृन्बाधते। अन्यथा यच्छयोः सन्निधानाविशेषात्तयतस्यानीयरामिव पर्यायः स्यात्। ननु पदादिविषये च्छो न भविष्य
ति। विभाषा हविरपूपादिभ्य इति विभाषाग्रहणाल्लिङ्गादिति चेत्। सत्यम्। एवं सति अवधिग्रहणं मास्तु। छ इत्येवास्तु। स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तदिति चेत्तर्हि अर्थ एवावधित्वेन निर्दिष्टमुचितः। अन्यथा भस्ति
ते मिलसुत्रेन शान्तो व्याधिरिति न्यायमापद्येतेतिदिक्। गवादयन्तर्गणसूत्राण्याह। नाभिनभं चेति। नाभिशब्दोपत्यप्रत्ययं लभते। नभादेशं चेत्यर्थः। नभ्योक्ष इति। रथाङ्गसच्छिद्रं नाभिः। तदनुप्रविष्टः काष्ठ
विशेषोक्षः। सच तदनुगुणत्वात्तस्मै हितः। अञ्जनं तैलाभ्यङ्गः। तदपि लेहनत्वान्नाभये हितम्। रथेति। शरीरावयवे तु परेण बाधान्नेतिभावः। शुन्यमिति। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्नस्तद्धितइति टिलो
पो न। येवाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावस्तु दुर्लभः। संप्रसारणादौ कृते भवद्रूपाभावात्। दीर्घपक्षे तद्विधानसामर्थ्याट्टिलोपो माभूत्। पक्षान्तरे तूक्तैव गतिः। नङ्चेति। नश्चेति सुवचम् ॥
धन्यशब्दस्य त्वात्मनेपदार्थं ङित्वमिति त्वसङ्गतम्। यं समुदायं यो वयवो न व्यभिचरति तत्समुदायोपकारकएव तदवयवधर्मो नान्यस्येति गुप्तिजादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात्। ङित्वसामर्थ्यात्तत्राप्यबाध
कत्वनापेक्षयान्यत्र कृत्स्नान ङ एवाङ्गोच्चारणमितस्यैवयुक्तत्वात्। न चास्यानोलाक्षणिकत्वेन येचेति प्रकृतिभावानापत्तेः टिलोपानापत्तिः। अणग्रहणेनतद्ग्राह्ये। ध्वनितं चेदम् भसोनकारोलिङ्गाधिकारे
वक्ष्यमः। इहमाभूत् महोधाः पर्जन्य इति बहुव्रीहेरिति सूत्रस्य भाष्येण। ऊधसोनङिति समासान्तप्रकरणसूत्रे तद्बलाधिकारे कर्तव्यमितितात्पर्यम्। तत्र नकार इति वदतां सूत्रे ऊधसशब्दविषये कारङकारोप्यर्थावि

निरूपितमतो योगकल्पनायामेव सङ्ग्रहः क्तद् इतिदिक् ॥

म·श· तस्य। हविः शब्दस्य। प्रपञ्चार्थ इति। यदासाहचर्येनापूपादयोप्यत्र वर्तन्ते तदा गौणमुख्यन्यायेन प्राप्तिरेवासन। अन्यत्र तथादृष्टत्वेन प्रपञ्चार्थत्वमेवोचितमिति भावः। कैयटेति। उगवादिभ्य इति

२१४ सूत्रे। लक्षणोचितेति। अदितिमोदनेनेति वाक्यशेषस्य लक्षणातात्पर्यग्राहकत्वात्। प्रसिद्धार्थसमन्वयेन। तत्सम्बन्धरूपेण वृत्त्यन्तरेणेत्यर्थः। आत्मन्विश्वेति। यद्यपि तत्र नकारोनास

ऊधन्य इति। येचेति प्रकृतिभावः। विभाषा हविरपूपादिभ्यः। हविर्विशेषाणामिह ग्रहणम्। न तु स्वरूपस्य। तस्य गवादिषु पाठात्। ननु विपरीतमेव किं न स्यात्। गवादिषु विशेषाणां ग्रहणम्। इह तु स्वरूपस्येति चेत् मैवम्। असंजातविरोधित्वेन तत्रैव स्वरूपग्रहणस्य न्याय्यत्वात्। अपूप। तण्डुल। पृथुक। मुसल। सुवर्ण। करक। कर्णवेष्टक। इत्यादीन् प्रक्रम्य पठ्यते। अन्नविकारेभ्यश्चेति। अस्यार्थः। अन्नविकाराः। अन्नप्रकाराः। ओदनीयविशेषाः। तेभ्यो यद्वा स्यात्। ओदन्याः। ओदनीयाः। एवं च अपूपादीनां केषांचित्पाठः प्रपञ्चार्थः। हविरपूपादिभ्यो विभाषायाः उगवादिभ्यो यत् पूर्वविप्रतिषेधेन। चरव्यास्तण्डुलाः। सक्तव्या धानाः। चरुर्नाम हविरिति काशिका। स्थालीवचनस्य चरुशब्दस्य तन्त्रत्वेह विषि उपचारादिति रीतिकैयटहरदत्तादयः। यद्यपीदं त्रिष्वप्यधिकरणविरुद्धम्। तस्मादित्यश्चरुरित्युपक्रम्य अदितिमोदनेनेति वाक्यशेषश्रवणात्। चरुशब्द ओदने शक्तः। लोके स्थाल्यामौपचारिक इति सिद्धान्तितत्वात्। तथापि कैयटादीनामयमाशयः। लोके स्थाल्यां प्रयोगस्तावत्सर्वसंमतः। तथा च स्थाल्यामेव [illegible]स्तु तदनुरोधेन वेदे लाक्षणिकतोचिता। लोके गृहीतशक्तिकः शब्दो वेदेपि बोधक इति स्वीकारात्। उक्तं च। लोकप्रसिद्धार्थसमन्वयेन वृत्त्यन्तरेण प्रतिपादिते सति शक्त्यन्तरं तत्र न कल्पनीयम्। तथा सतीह कतुलक्षणा भवेदिति। नभ्यमिति। नाभिं नभं चेति नभादेशस्तु न भवति। तस्य गवादियता संनियोगशिष्टत्वेन रथनाभावेव प्रवृत्तेः। खलयव। अत्र वृषशब्दोऽकारान्तो गृह्यते न तु नकारान्तः। अन्यथा ह्यसंदेहार्थं नलोपमकृत्वैव निर्दिशेत्। आत्मन्विश्वजनेतिवत्। वृषामहितं वृष्ण्यम् ॥

न्देहायाकारान्तात्मशब्दाभावात्। किंतु प्रकृतिपरिमाणार्थम्। तेनासमासग्रहणं ज्ञापिततदन्तविधिरन्नेनेति वृत्तौ स्पष्टम्। किंच प्रकृते नकारानुच्चारणे नोभयोर्ग्रहणं प्राप्नोति तदु राम:

च्चारणे ईमात्रागौरवं च। तथापि व्याख्यानादेवाकारान्तमात्रग्रहणमिति तत्त्वम् ॥ २१[illegible]

आकरः।भाष्यम्।नाङ्गीकृतइति।यथान्येनास्यसङ्ग्रहोऽरनिकारादिभिरङ्गीकृतस्तथात्रमन्त्रादिषुपाठेनसङ्ग्रहोनाङ्गीकृतइत्यर्थः।स्त्रीलिङ्गादपीति।अजशब्दादविशब्दाच्चेत्यर्थः।अ
व्रह्मण्यमिति।ब्रह्मन्छब्दोब्राह्मणपर्यायः।इहत्वपनशब्दात्ब्राह्मणशब्दाच्चयतः प्राप्तिरेवनास्तिच्छोऽपिअनभिधानान्नेत्याकरः।रथ्येति।रथायहिता।गवादिषुपाठो
नाङ्गीकृतः।हितार्थएवयथास्यात्।अर्थान्तरे माभूदिति।अजाविभ्यां थ्यन्।अजशब्दःपुल्लिङ्ग उपात्तः अतएवद्वन्द्वेपीत्यविशब्दस्यपूर्वनिपातंबाधित्वाअजाद्यदन्तमि
त्यजशब्दस्यपूर्वनिपातः कृतः।लिङ्गविशिष्टपरिभाषयास्त्रीलिङ्गादपिथ्यन्तसिलादिष्विति पुंवद्भावः तत्रथ्यनःपरिगणनात्।कर्मधारयादेवेति।व्याख्यानमत्रशरणम्।विश्वजनी
यमिति।विश्वस्यजनः सर्वसाधारणोवैश्यादिः।विश्वोजनोऽस्येतिविग्रहेपिसएवान्यपदार्थः तस्मैहितमित्यर्थः।पञ्चजनादिति।रथकारपञ्चमाः चत्वारोवर्णाः पञ्चजनाः दिक्संख्ये
सञ्ज्ञायामितिसमासः।एतत्प्रभृतिवार्त्तिकत्रितयमपिकर्मधारयविषयमेव।तेनषष्ठीसमासाद्बहुव्रीहेश्चछएव।पञ्चजनीयः।सर्वजनादिति।पूर्वकालैक[illegible]तितत्पुरुषः।सर्व
जनीनइति।साध्वर्थेप्रतिजनादिभ्यः खञितिखञितुसार्वजनीनवैश्वजनीनौव्युत्पादितौ।हितार्थेतुखएवनतुखञ्।मातृभोगीणइति।मातुर्भोगः शरीरम्।तस्मैहितः।यद्यपिअम
रेणभोगः सुखेस्त्र्यादिभृतावहेश्चफणकाययोरित्युक्तम्।तथापिअहेरितिप्रयोगबाहुल्याभिप्रायम्।शक्तिस्तुशरीरमात्रेइत्याकरः।मातृपितृशब्दाभ्यान्तुऔत्सर्गिकश्छएव।मा
त्रीयः पित्रीयः।राजाचार्याभ्यान्तुअनभिधानाच्छोन।किंतुराज्ञेहितमाचार्यायहितमितिवाक्यमेवेत्याकरः।सर्वादीति।अनुकरणत्वात्सर्वकार्याभावः।माणवीनमिति।अपत्येकुत्सि
तेमूढेमनोरौत्सर्गिकः स्मृतः।नकारस्यचमूर्धन्यस्तेनसिध्यतिमाणवः इत्यपत्याधिकारेवार्त्तिकम्।एतच्चएतत्सूत्रस्यनिर्देशसिद्धार्थकथनपरमितिबोध्यम्।चतुर्थ्यन्तादिति।एत
च्चसामर्थ्याल्लभ्यते।विकृत्यर्थीयांहिप्रकृतौप्रत्यय उच्यतेतच्चतस्यास्तादर्थ्यंचतुर्थ्यैवगम्यते।यद्वातस्मादित्यनुवर्त्तते। छादिषेयाणीति।पदात्तुचर्मविकारश्छदिः तदापरत्वाच्चर्म
णोऽञित्यञ्प्राप्नोति।पूर्वविप्रतिषेधेनढञेवेष्यते।छादिषेयं चर्म ॥ ५ विशब्दस्यनित्यस्त्रीत्वात्पुंवत्त्वंनेतिकेचित्।अन्येतुतमपिभाषितपुंस्कमिच्छन्ति।तेनषष्ठीति।पञ्चानां
मित्यस्यसंख्येयसापेक्षत्वेपिप्रकरणादिनाविशिष्टसंख्येयवृत्तित्वावगमेपञ्चजनइत्यत्रापितत्संभवोबोध्यः।तच्चविकृतेर्विकृत्यर्थत्वंच ॥

सं भावनेति। संभावनेलमिस्यत्र योगविभागात् उपसंवादाशङ्कयोरित्यत्र

म॰ पृ॰ आहचेति। इदं चोगवादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ङीपी स्यादावितिः। इत्यादावेवस्यात्तन्नेष्टमितिभावः।

२१५ आह च। यञ्श्चावञः पूर्वविप्रतिषिद्धं ङञ्चेति। एवं च निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बलीयस्त्वे प्रयोजकम्। न तु सावकाशत्वे इति मुनिमतं लक्ष्यते। तेन स्वपितडाका नीत्येव युक्तम्। परत्वात् नुम् प्रवृत्तेः प्रतिपदोक्तत्वाद्दीर्घमाश्रित्य स्वापितडाकानीति मतं तु दुर्बलमिति दिक्। चर्मणोऽञ्। चर्मण इति षष्ठी न तु पञ्चमी। तथा हि सति चर्मशब्दाच्चर्मीर्या म् प्रकृतौ प्रत्ययः स्यात्। चर्मणे ह्रीपीत्यादौ। तदाह। चर्मणो या विकृतिरिति। वार्ध्रीति। दृषि वधिभ्यां रन् इति रन्प्रत्यये वर्ध्रशब्द आद्युदात्तः चर्मवाचीतस्य विकार इत्यण् टिड्ढेति ङी प्। वार्ध्री रज्जुः वध्री तितु वपेरो णादिके ष्ट्रनि। न ध्रीवध्री वरत्रा स्यादित्यमरः। चस्त्राः पयस्य प्रिकाः परयेति भाष्यम्। प्र नु वोचं वाध्र्यस्य नामेति वेदे प्रयोगः। तत्र अवग्रहकाले ह्रस्वस्तु ङ्या पोरिति ह्रस्वो ध्रः। तदस्य। स्यादिति संभावनेलिङ्। इष्टकानां बहुत्वेन संभाव्यते स्मत्। प्राकार आसां स्यादिति। देशस्य च गुणेन संभाव्यते। प्राकारोऽस्मिन्स्यादिति। इह प्रकृतिविकार भावस्तादर्थ्यं च न विवक्षितम्। किंतु योग्यतामात्रं तेन पूर्वस्यायमविषयः। मतुद्विधा विवसकृत्तद्ग्रहणेन सिद्धे द्वितीयच्छन्दोपादानं स्पष्टार्थम्। छ्यतोः पूर्णो विधिः प्रा ग्वतेष्ठञ्। ठञ् इत्येव वक्तव्ये प्राग्वतेरिति वचनं मध्ये योऽधिकारवान् अपवादः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ शीर्षच्छेदाद्यच्चेत्येवमादिः तेन विषये देपि ठञेव यथा स्या दित्येवमर्थम्। तेन पारायणं तुरायणेत्यादौ ठञ् लभ्यते। नन्वेवं पारायणादि सूत्र एव ठञ् निर्दिश्यतामिति चेत् न। उत्तर सूत्रे येषां पर्युदासः तेभ्यः क्रीताद्यर्थे ठञ् इष्टत्वा त् तस्य च प्रकृतसूत्रं विना अलाभात्। तेन गोपुच्छिकः। साप्ततिकः इत्यादौ ठञर्थमिदं सूत्रमिति स्थितम्। यत्तु प्राचा तेन क्रीतं तृतीयान्तात् क्रीतार्थे ठक् स्यात्। सप्तत्या क्रीतः साप्ततिकः इत्युक्तं तन्न। अगोपुच्छेत्यादि पर्युदासेन ठकोऽसङ्गतत्वात् ॥ ७ भाष्योक्तवचना ह्रेतिभावः॥ ॥ छ्यतोः पूर्णो विधिः। अपवाद इति। यद्यपिनेठ राम: ३

अपवाद ठकोपवादास्तथापि अपवादापवादस्य सुतरान्तदपवादत्वमितिभावः। पर्युदास इति। गोपुच्छादीनामित्यर्थः ॥

त्रयोदशेति। ठक्ठञोः २। ठन्यतौ ४। कन्डुन्रिठनः ९ अञ् १० शतमानादण् ११ वुन् १० ईकन् ११ यणादियत् १२ द्वित्रीति वार्त्तिकोक्ताण् १३ चेत्येवं त्रयोदशेत्यर्थः। अनन्यार्थस्य। क्रीताद्यर्थो
निर्दिष्टार्थरहितस्य। अर्थे चेवेति। वतिशब्देन तदर्थो लक्ष्यत इति भावः। व्याख्यानमेवेति। प्रथमोपस्थितत्यागे मानाभावादिति भावः। अन्ये तु आर्हादित्यनेनैवानन्यार्थग्रहणे विशेषविहित ॥ ८६

तेन क्रीतमिति सूत्रस्थत्रयोदशप्रत्ययानधिकृत्य कृतस्य ठञ्मात्रपरत्वेन व्याख्याया असंगतत्वाच्च। यदपि व्याचक्षते। अतः परमार्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठगि
त्यधिकृत्यार्हीयान्दर्शयति। तेन क्रीतम्। सन्तत्वान्नायं कनादेर्विषय इत्युदाहरति। सप्ततेत्यादीति। अत्रेदं वक्तव्यम्। तेन क्रीतमित्यस्य ठञादित्रयोदशसाधारणतया आ
र्हीयान्दर्शयतीत्यवतारिकाताबदसङ्गता। अनन्यार्थस्य प्रथमोपस्थितस्य च प्राग्वतेष्ठञित्येतस्यापेक्षानर्हतया प्राग्वतीयानित्यस्य वक्तुमुचितत्वात्। किंच। कनादे
रित्यादिशब्दोनुचितः। त्यन्तत्वस्य कन्विधावेव पर्युदासप्रयोजकत्वात् आदिशब्दग्राह्यस्य दुर्वचत्वात् इति दिक्। यद्यप्यत्र प्रत्ययोऽवधित्वेन गृहीतः तथापि अर्थे चेवो
पतिष्ठते। न प्रतिप्रकृति। तेनापवादविषयेन भवति। अत्र च तापर्क शूर्पादञन्यतरस्यामिति सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणम्। आर्हात्। तदर्हतीति। अर्हतीति तिङन्तस्य
एकदेशः शब्दस्तेनानुक्रियते न तु तदर्हमिति सूत्रान्तर्गतम् अजन्तमिति भावः। अत्र च व्याख्यानमेव शरणमिति हरदत्तः। अत्र श्लोकवार्त्तिकम्। ऊर्ध्वमानं किलोन्मा
नं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात्संख्या बाह्या तु सर्वतः। अस्यार्थः। द्रव्यान्तरपरिच्छिन्नगुरुत्वेन पलादिशब्दवाच्येन पाषाणादिना तुलादावारोपि
तेन येन सुवर्णादेर्गुरुत्वम् उन्मीयते तदूर्ध्वारोपणादूर्ध्वमानमिति शब्देन विवक्षितं तदुन्मानम्। आरोहपरिणाहाभ्यां स्वगताभ्यां येन काष्ठादिनिर्मितेन व्रीह्या
दि परिमीयते तत्परिमाणं प्रस्थादि। परिः सर्वतोभावे। आयामो दैर्घ्यम्। स येन मीयते तत्प्रमाणम्। तच्चक्वचित्तिर्यगवस्थितस्य वस्तुनः यथा वस्त्रादेर्हस्तादि ॥

कनावतेर्बाधे एकवचनास्येति प्रयोगासङ्गतिः। तद्ग्रहणे प्राग्वतेरित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे आर्हादित्यस्य वैयर्थ्यमित्यर्हादित्युक्तार्थे प्रमाणमित्याहुः ॥

श·
९६

क्वचिदूर्ध्वाधरेति। नादर्शस्योर्ध्वमानत्वादुन्मानत्वमपि। तत्प्रदर्शयन्नाह। ऊरुद्वयसमिति। यदि तु तस्य प्रमाणत्वमेव स्यात्तदा प्रथमश्चद्वितीयश्चोर्ध्वमाने मतौ मम मे स्तु केर
न्द्वयसच् दुर्लभः स्यात्। न चात्र प्रमाणत्वस्यापि सत्त्वात् प्रमाणे लद्गितिलुगापत्तिरिति वाच्यम्। आयामविवक्षायां प्रमाणमित्येतद्भवतीति अत्र भाष्योक्तेर्विद्यमानस्याप्यू
र्ध्वाधरभावकृतायामस्याविवक्षया तदप्रसङ्गात्। विवक्षा च प्रयोगानुसारिणीत्यदोषः। संभवमात्रेण तु प्रमाणत्वं तस्योक्तम्। तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदके तु प्रमाणत्वं

क्वचिदूर्ध्वाधरदिगवस्थितस्य। यथाहास्तिनमुदकम्। ऊरुद्वयसमुदकमिति। संख्या तु उन्मानपरिमाणप्रमाणेभ्यः पलादिप्रस्थादिहस्तादिभ्यस्त्रिभ्यो बहि
र्भूता एकत्वद्वित्वादिर्बोध्येति। इह संख्यापरिमाणयोरेव प्रकृतत्वेपि उन्मानप्रमाणयोर्विवेचनं प्रसङ्गात् कृतमिति बोध्यम्। असमासे निष्कादिभ्यः। निष्क
पणपादमाषवाहद्रोणषष्टिद्गित सप्त निष्कादयः तत्र द्रोणशब्दः परिमाणवाची। षष्टिशब्दः संख्यावाची। ताभ्यां ठञि प्राप्ते वचनम्। इतरेषां तु पञ्चानामु
न्मानवचनतया पूर्वसूत्रेण सिद्धे ठकि समासप्रतिषेधार्थं वचनम्। अन्ये त्वाहुः। पूर्वसूत्रे परिच्छेदकमात्रं संख्याभिन्नं परिमाणशब्देन गृह्यते। तेन सर्वेभ्य
ष्ठञ एव अपवादः। परिमाणं तु सर्वतः इति भेदेन कुत्सादनं तु प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये इत्यादावुपयोक्ष्यते इति। एतच्च पदमञ्जर्यां स्प
ष्टम्। सुगव्यमिति। उगवादिभ्यो यत्। यवापूप्यमिति। विभाषाहविरपूपादिभ्य इति यत्। न्यासकारस्त्वाह ॥

निर्विवादमेव। त्रिभ्योपि बहिर्भूतेति। अनेन संख्यायाः सर्वथा बाह्यत्वं वदतेतरेषां परस्परग्रहणं सूचितम्। तेनोन्मानस्य परिमाणग्रहणेन ग्रहणम्। अत एवापरिमाणबिस्तेति सूत्रे बि
स्ताचितग्रहणं परिमाणान्तस्येत्यत्र शाणपर्युदासश्चरितार्थ इत्यलम्। एतच्च पदमञ्जर्यामिति। अत्रारुचिबीजं तु भाष्यविरोधः ॥ रामः

वृत्तिविरोधादिति। अपूपादिग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति हरदत्तः। गणसूत्रेऽपि तदन्तविधिरस्त्येवेति बोध्यम्। उत्तरपदलोपीति। साहित्यं चैकविप्रतिषेधान्वयित्वेन। सूत्रे तु द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि
रन्यविकारत्वादेव सिद्धेः अपूपादीनां प्रतिपदपाठसामर्थ्यात्तदन्तविधिर्नेति न वृत्तिविरोधादुपेक्ष्यमिति भावः। इत ऊर्ध्वमिति। संख्यापूर्वपदानामिति किम्। इह माभूत्। परमपारायणं
वर्त्तयति। द्विशूर्पमिति। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतमिति तद्धितार्थे द्विगुः। न तावदेषा लुगन्ता प्रकृतिरिति संख्यापूर्वपदादपि शूर्पात् अन्यतरस्यामिति अञ्ठञौ वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक्। द्विशौर्पिकमि
ति। ठञो द्विगुं प्रति निमित्तत्वाभावाल्लुगभावः। परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। शताच्च। उत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य कनोऽपवादः। त्यन्तशदन्ताया इति। त्यन्तसहिता शदन्तेति उत्तरपदलोपी समासः। पञ्चक
इति लौकिक्याः संख्याया उदाहरणम्। बहुक इति। पारिभाषिक्याः। चात्वारिंशत्क इति। इसुसुक्तान्तात्कः। अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद्विंशत्यवयवस्य तिशब्दस्य पर्युदासो न। कतिकः। वतोरिड्वा। व
तोरिति पञ्चमी। सा च कन्निति प्रथमायाः षष्ठीं कल्पयतीत्याह। वत्वन्तात्क इति। अर्द्धिक इति। अर्द्धशब्दः कार्षापणस्यार्द्धे रूढ इति भागवदपेक्षयाऽसामर्थ्येन शङ्क्यम्। यद्वा प्रकरणादिवशेन
भागिविशेषे विज्ञाते सति नास्त्यसामर्थ्यम्। शूर्पात्। ठञोऽपवादः। शूर्पशब्दस्य परिमाणवाचित्वात्। शतमान। ठञुक्तानामिति। शतमानं परिमाणम्। ततष्ठञ् प्राप्तः। विंशत्या क्रीतं विंशतिकम्। सं
ज्ञाशब्दोऽयम्। असंज्ञायां हि विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् स्यात्। संज्ञा च यदि परिमाणस्य तदा ठञ् प्राप्तः। अर्थान्तरस्य तर्हि ठक् प्राप्तः। वसनशब्दात्तु ठगेव। सहस्रं संख्या ततः संख्याया अतिशदन्ताया इ
ति कन् प्राप्त इति विवेकः। अध्यर्द्धपूर्व। अध्यारूढमर्द्धं यस्मिन् तत् अध्यर्द्धम्। प्रादिभ्यो धातुजस्येति साधुः। अध्यर्द्धपूर्वश्च द्विगुश्चेति समाहारद्वन्द्वः। सौत्रं पुंस्त्वम्। अध्यर्द्धपूर्वाद्द्विगोश्च परस्येति। अने
न सूत्रे द्विगोरिति पञ्चमीत्युक्तं भवति। एतच्च वृत्तिकाररीत्या व्याख्यातम्। तत्र वार्त्तिकम्। द्विगोर्लुकि तन्निमित्तग्रहणम्। द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धितः तस्य लुगिति वक्तव्यम्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशू
र्पम्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकमित्यत्र पूर्वोदाहृते द्वितीयस्य माभूत्। तथा। अर्थविशेषासंप्रत्ययेऽतन्निमित्तादपि। यत्र तद्धितार्थे द्विगुना सह अर्थो नाभिधीयते तत्र सन् तद्धितो यस्य निमित्तं न भ
वति तस्मादपि द्विगोः परस्य लुगिति वक्तव्यम्। द्वयोः शूर्पयोः समाहारो द्विशूर्पी। तया क्रीतमिति विग्रहेऽपि द्विशूर्पमित्येव यथा स्यात्। वस्तुतस्तु सूत्रे द्विगोरिति षष्ठीमाश्रित्य द्विगोर्निमित्तं यस्तद्धि
त इति व्याख्येयम्। द्विशूर्प्यां क्रीतमित्यत्र तु अनभिधानात्प्रत्ययो नेति भाष्यारूढः पन्थाः ॥ ७६ रेवेति बोध्यम्। लौकिक्या इति। संख्याग्रहणे कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तेरिति भावः। प्रथमायाः ष

ष्ठीमिति। नित्यसापेक्षत्वान्नासामर्थ्यमित्यपि बोध्यम्। द्वि
तीयस्येति। ठञ इत्यर्थः ॥

म॰ श॰ तस्रूयत एवेति। द्विगुनिमित्तत्वाभावादिति भावः। संख्यावाचीति। एवं च तत्पूर्वसमासस्य द्विगुत्वात्तेनैव सिद्धम्। सूत्रे च द्विगुसाहचर्याद् अध्यर्द्धपूर्वोऽपि समानाधिकरणसमास एव गृ
२१७ ह्यते। तत्रास्य समस्यात्वे नदिकसंख्ये इति नियमात् न्यस्या प्राप्तौ तद्धितार्थे स्यादिना द्विगुरेवेति भावः। उत्तरपदवृद्धि रिति। अध्यर्धसाहस्रमित्यत्र तेनैव तन्निमित्तप्रत्ययोऽपि संगृहीतः। अध्यर्द्ध
ग्रहणं तु समासकन्विध्य र्थमिति वार्त्तिके समासविधिशब्देन समासरूपो विधिस्तन्निमित्तको विधिश्च गृह्यते। अन्त्यः संख्यापूर्वपदकतदन्तविधिनिमित्तकः प्रत्यय उत्तरपदवृद्धिश्चेति भावः।
पाञ्चकलापिकमिति। एवं पाञ्चलोहितिकमिति बोध्यम्। पञ्च कलापाः परिमाणमस्य पञ्चलोहित्यो गुञ्जाः परिमाणमस्येति विगृह्य तद्धितार्थेति समासः। तदस्य परिमाणमिति
ठञ्। भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भावाल्लोहिनीशब्दस्येकारनकारयोर्निवृत्तिः। परिमाणविशेषस्य नामधेये एते। असंज्ञाग्रहणं प्रत्ययान्तस्य विशेषणं न तु द्विगोः। एतच्च वृत्तिकृता
वर्णितं। सूत्राशयमनुरुध्योदाहृतम्। भाष्यवार्त्तिकयोस्तु असंज्ञाग्रहणं प्रत्याख्यातम्। तथा हि। द्विगुविशेषणमसंज्ञाग्रहणं पञ्चकलापपञ्चलोहितशब्दौ च द्विगू कृततद्धि
तलुकावेव संज्ञे। यस्तु ताभ्यामुत्पद्यते ठक् स भूयत एवेति। स्यादेतत्। अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाची तथा च लोके गण्यते एकोऽध्यर्द्धौ द्वाविति। अत एवाध्यर्द्धकमिति कन्। अध्यर्द्धकंसमिति। त
द्धितार्थे द्विगुश्च भवति। तत्किम् अध्यर्द्धपूर्वग्रहणेनेति चेत्सत्यम्। ज्ञापनार्थमिदम्। संख्याकार्यं किंचिदस्य नेति। तेन कन्समासोत्तरपदवृद्धिभ्योऽन्यन्न भवति। तद्यथा। अध्यर्द्धकरोति।
नेह। कृत्वसुच्। यः सकृत् फलान्तां क्रियामभिनिर्वर्त्य पुनस्तामेव कुर्वन्मध्ये निवर्त्तते स एवमुच्यते। विभाषा। अध्यर्द्धसहस्रमिति। शतमानविंशतिकेति विहितस्याणो लुक्। तदभा
वे तु संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्येत्युत्तरपदवृद्धिः इदानीमेवेत्युक्तं अध्यर्द्धशब्दः संख्यावाचीति। द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्। अध्यर्द्धपूर्वग्रहणमुत्तरार्थमनुवृत्तमपि नेह संबध्यते। द्वि
गोरिति तु संबध्यत एव षष्ठीसमासं व्यावर्त्तयितुम्। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम्। अन्यथाऽध्यर्द्धपूर्वात् द्वित्रिपूर्वाच्च निष्कादिति समुच्चयः स्यात्। द्विनैष्किकमिति। प्राग्वतेष्ठञ् आम
तान्तरे तु ठक् परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥ ७ लुकि चाग्रहणमित्यस्य भाष्यस्य प्रत्ययलुगर्थेन कार्यं ज्ञापनार्थं त्वस्त्वित्यर्थ इति न तद्विरोधः। प्राग्वतेष्ठञिति। समासेऽसमासे निष्कादिभ्य राम:
इति ठकोऽप्राप्ते रिति भावः। मतान्तरे त्विति। असमासे इति सूत्रे परिमाणविशेषवाचिनिष्कादीनामेव ग्रहणं तत्र तु मानो रोमभूषणादिवाचिन एव ग्रहणं प्रसिद्धत्वादिति मतेऽयमर्थः ॥ २१

तस्यैवानुवृत्तिरिति। अर्थाधिकारस्यैवेत्यादिर्विभावः। परिच्छेदकमात्रमिति। उन्मानमपीत्यर्थः। तत्र तद्ग्रहणस्यैव भाष्यसंमतत्वात्। मुख्यमतेऽविति। दर्पणकारादिभिर्मुख्य मतत्वेन व्यवहृतेत्यर्थः। तुनारुचिर्बोधिता। ——— तद्वीजं तु तस्य भाष्यासंमतत्वम्। पूर्वेणेति। पणपादेत्यनेन। अत्र च भाष्यं प्रमाणमिति। शाणशब्दस्यै अवाग्रहणादिति भावः। अन्यत्रेति। मूल्यद्रव्यभिन्ने करणे कर्तरि चेत्यर्थः। हरदत्त इति। अत्राकृविस्तुभावसाधनग्रहणेन मानं नापि फलमिति भाष्यस्य संयोगोनानेदं कृत्वेदमवाप्यत इति प्रतीके करण विंशतिकात्वतः शतमानविंशतिकेत्यणि प्राप्ते तस्य च लुकि प्राप्ते खो विधीयते। खार्याः। तदस्य परिमाणमिति ठञि प्राप्ते तस्य लुकि ईकन् विधीयते। प्राण्यङ्गेति पादस्य पदाज्यातिगो पहतेष्विति यत्र तावत्प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य ग्रहणं तस्यैवाज्यादिभिर्गतिवचनैः संबन्धसंभवात्। पद्यतीत्यादावपि तस्यैवानुवृत्तिरिति भावः। इह तु पणमाषाभ्यां साहचर्यात्परिमाणवाचि नो ग्रहणम्। शाणाद्वा। पक्षे ठञिति। यद्यपि शाणउन्मानं तथाप्यार्हादित्यत्र परिमाणग्रहणेन योगरूढस्य परिच्छेदकमात्रं गृह्यत इति वादिनां मते अस्यापि पर्युदासादिति भावः। मुख्यमते तु ठगेव बोध्यः। शाणादिति सूत्रे शताच्चेति वक्तव्यम्। नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम्। अध्यर्द्धशत्यम्। अध्यर्द्धशतम्। पञ्चाशतम्। पञ्चशतम्। यदाभावे संख्यालक्षणस्य कनो लुक्। शताच्च ठन्यता विति तु न भवति। तत्रासमासग्रहणस्यानुवर्तितत्वात्। द्वित्रिपूर्वादण् च। वार्तिकमिदम्। कृत्तिकृतासूत्रेषु प्रक्षिप्तम्। शाणादित्येवेति। शतग्रहणं तु नेह संबध्यते। व्याख्यानात्। अत्र च भाष्यं प्र माणमिति भावः। यत्तु न्यासकृतोक्तम्। शतशाणाभ्यां वेति सूत्रयितव्ये पणपादेति पूर्वसूत्रे शतग्रहणं क्रियते तस्येदं फलम्। शतशब्दः स्वरितत्वेनानुवर्त्तमानोऽपि शाणादित्यत्रैव संब ध्यते तदुत्तरसूत्रे तु न संबध्यते। तेनाणु नेति। तदेतत्साम्यर्थवर्णनं मण्विधायके वार्तिके सूत्रत्वभ्रमप्रयुक्तमित्यास्तां तावत्। त्रैरूप्यमिति। अणि एकम्। यति द्वितीयम्। ठञो लुकि तृ तीयम्। तेन क्रीतम्। ततीयान्तात् क्रयणकर्मणि वाच्ये ठञादयस्त्रयोदश प्रत्ययाः यथायथं स्युः। ननु देवदत्तेन क्रीतं पाणिनिना क्रीतं सन्तोषेण क्रीतमित्यादावतिप्रसङ्ग इति चेन्न। सत्यम्। करणे तृतीयैवेह समर्थविभक्तिः सापि मूल्यद्रव्यसमर्पका च्छब्दाद्भुत्पन्नान्तत्वन्यापि। अन्यत्र हि अनभिधानान्न प्रत्ययः एतच्च तद्धिता इति महासञ्ज्ञाकरणाल्लभ्यते। तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हिता इति व्याख्यानात्। पुत्राच्छ च। कयं पुत्रीयः क्रतुरिति। न हि क्रतुः संयोगेनाप्युत्पादः इति चेन्नैवम्। संयुज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या हि येन यागादिकरणेन पुरुषाः फलेन संयुज्यन्ते स यागादिरपि संयोगः। न केवलं सबन्धरूप एवेत्याग्रह इति हरदत्तः। ॐ व्युत्पत्त्या यागादेरेव संयोगत्वं केयटेनोक्तम्। धनपतिसंयोगोऽपीदृश एव। तेनापि पुरुषाः फलेन अन्नवास आदिरूपेण संयुज्यन्त एवेति। यथासंख्यनिरासार्थ इति। अ

तुदत्तेन सर्वं भूमिष्टपिवोभ्यामिस्यनेवेति भावः ॥

स॰श॰ नकर्तरीति। व्याख्यानादितिभावः। नोद्भावनीयमिति। येत्वेनं नित्यसापेक्षं वुवते तेषामपि रूढत्वात्तस्यैवग्रहणं न्याय्यमितितात्पर्यम्। प्रत्येकमिति। यद्यपि तथा विवक्षा न व्युत्पत्तिसिद्धा तथापि सौत्र

२१८ त्वादेवतथा विवक्षा रूढत्वात् एकवचनं प्रयुक्तमितिभावः। सूत्रे तृतीयोपसर्गश्रमं व्यावर्त्तयति। षष्ठ इति। स च हरतियोगे उपसंभ्यांसमानार्थ इतिभावः। च्छेद इति। अत्र मानमुत्तरसूत्रे द्वाढकीति

तस्येश्वरः। तत्र विदित इति च। योगविभागो यथासंख्यनिरासार्थः उत्तरार्थश्च। तस्य वापः। तस्येति वापापेक्ष्याकर्मणि षष्ठी न कर्तरि। तेन देवदत्तस्य वापः क्षेत्रमित्यादौ न। त

स्मिन्। शुल्कग्रहणं प्रपञ्चार्थम्। तस्याप्याद्यविशेषत्वात्। तथा च शौल्कशालिक इत्यत्र ठगायस्थानेभ्य इति ठग्भवति। अर्द्धिक इति। अर्द्धो च्चेति वक्तव्यमिति टिठन्याप्तः स

ति च तस्मिन् ङीप् स्यात्। इष्यते तु टाप्। रूपकस्येति। रूपकं कार्षापणम्। रूढ इति। तथा च भागवदपेक्षत्वेनासामर्थ्यं नोद्भावनीयमितिभावः। व्याख्यान्तरमिति। अत्र पक्षे

भारभूतार्थाभिधायित्वाद्वंशादयो भारशब्देनोच्यन्ते। प्रत्येकसंबन्धविवक्षया सूत्रे एकवचनम्॥ वस्नद्रव्याभ्याम्। वस्नो मूल्यम्। संभवत्य। आधारप्रमाणादाधेयप्रमाण

स्य यदनाधिक्यं तदुपसर्जनं धारणं संभवतेरर्थः। अतः सकर्मकत्वात् तदित्यनुवृत्त्या लभ्यमाना द्वितीया समर्थविभक्तिर्न विरुद्ध्यते। तदाह। स्वस्मिन्नित्यादि। सूत्रे अवहर

ती सत्त्र षष्ठ उपसर्गस्तद्व्याचष्टे। उपसंहरतीति। तत्पचतीति। पचतिग्रहणं संभवत्यवहरतिनिवृत्त्यर्थम्। द्रोणप्रमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः। आढकाचित। पात्रेष्ठ

जिति। ननु ठञ्। आढकादीनां परिमाणत्वात्। द्विगोः ष्ठंश्च। ष्ठन्निति च्छेदः। तदाह। पित्वादिति। अपरिमाणेति। तस्मिन्सूत्रे आचितशब्दस्य साक्षादुपादानादिति

भावः। तदस्य परि। इह परिमाणशब्देन परिच्छेदकमात्रं गृह्यते न तु सर्वतो मानमेवं मुत्तरसूत्रे संख्यायाः परिमाणेन विशेषणात्। पञ्चशो जीवितपरिमाणमस्य

षाष्टिकः। पञ्चदशमन्त्राद्द इति। सा मास्तुवीत एकं साम त्र्यृचे क्रियत इति हि श्रुतिः। तत्र त्र्यृचस्य पञ्चकृत्व आवृत्त्या पञ्चदश मन्त्राः सप्तदशे स्तोमे अन्त्यायाः

सप्तकृत्व आवृत्तिः। एकविंशेऽन्त्यृचस्य ॥ रा॰म॰

भाष्यप्रयोगः। उत्तरसूत्रे इति। अर्थाधिकारानुरोधेनोत्तरसूत्रनिर्णीतार्थग्रहणस्यैवौचित्यमिति भावः। तत्र त्र्यृचस्येति। एकविंशे त्र्यृचस्येति च पाठः ॥ २

तिलोपार्थमिति। तिलोपे कृते भत्वाट्टेर्लोपो गुण इति परस्रूपम्। शतितिरिति। अत्र पक्षे निपातनादन्त्योदात्तत्वम्। अत एव भाष्ये एषन्नुत्पत्तिपक्षोऽप्युक्तः। शतिजिति पाठस्तु गुरुरेव। अपदत्वं चेति।
तत्फलमनुस्वारः। मन्त्रभाषायां चेति। तथा चेत्यादि। भाष्य इति। विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणमनर्थकमिति हि भाष्ये उक्तम्। एवं च छन्दसमर्हतीत्यत्रार्थे एषां साधुत्वं तच्च तदर्हतीत्यनेनैव सिद्ध
डित्करणमेकविंशे तिलोपार्थं त्रयस्त्रिंशा दौ टिलोपार्थं च। पङ्क्तिः विंशतीति। पञ्चन्शब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययः सोः कुरिति कुत्वम्। रूढिशब्दा इति। तथा चात्र नावयवार्थे
भिनिवेष्टव्यम्। पङ्क्तिशब्दो हि नानार्थः। अस्ति छन्दोविशेषे यस्य पञ्चाक्षराः पञ्च पादाः। अस्ति च क्रमसंनिवेशे ब्राह्मणपङ्क्तिरिति। अस्ति दशसंख्यायाम्। कृतवान् पङ्क्तिरथो
२५ विलंघ्य यदिति। दशस्य इत्यर्थः। द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः। अपदत्वं च। द्वादशतोः परिमाणमस्यां विंशतिः। त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शत्प्रत्ययः। चतुर्णां दशतां
चत्वारिंभावः। पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः। षण्णां दशतां षष्भावः तिश्च प्रत्ययः। अपदत्वं। सप्तानां दशतां सप्तभावः। अष्टानां दशतामशी। नवानां दशतां नवभावः। दशानां दशतां
शभावस्तश्च प्रत्यय इति दिक्। पञ्चद्दशतौ पञ्चकमिति। संख्याया इति कन्। त्रिंशच्चत्वारिंशतोरिति। पञ्चम्यर्थे षष्ठी द्विवचनम्। चत्वारिंशत इति सूत्रपाठे तु समाहारद्वन्द्वा
त्संज्ञायामेकवचनम्। अत्र ब्राह्मणसंज्ञायामिति षष्ठीसमासेन निर्देष्टुमुचितम्। एवं हि ब्राह्मणस्य चेत्संज्ञेति स्फुटीभवति। अन्यथा तु यस्य कस्यचित् संज्ञायां ब्राह्म
णस्यैव प्रयोग इति संभाव्येत। मन्त्रभाषायां च इत्यस्यात्। इष्यते तु सः। तस्मादिष्टानुरोधेन व्याख्येयम्। केदादि। इह नित्यग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। नित्यग्रह
णं न कर्तव्यमित्युपलक्षणं सूत्रमेव मास्त्विति तदाशयः। तदर्हतीत्यनेन सिद्धत्वात्। दण्डा इति पूर्वसूत्राद्यदनुवर्तते तदाह। यत्स्यादिति। केचित्तु दण्डादिभ्यो य इति
सूत्रं पठन्ति। तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमिति हरदत्तमाधवादयः। तथा हि अध्वधोऽहनो वा वधः तद्धितो वेत्युक्तम्। यदि चेह यद्विधीयते तर्हि तदुपपद्यते। कथ्याद्युदात्तत्वं
मत्स्यपि तद्धितेयतो नावद्युत्याद्युदात्तत्वमेवेति। यदि त्वत्र यो विधीयेत तदा स्वरो भिद्येत ॥ ॐ मित्याशयेनाह। सूत्रमेव मास्त्विति। क्वचिद्विधावपि। केचित्तु वा ग्रहणाकरणलाघवानु
रोधेन मृजेर्विभाषेत्यनन्तरमिदं वार्तिकं पठन्ति वधादेशश्च हलन्त इति प्रपञ्चास्तन्मतानुसारेणेदम्। अवद्योतु कल्यो केसुचार्वादयश्चेत्यस्य प्रवर्तेर्न दोषः। भाष्ये तु यद्विधावपि दं वार्तिकं पठितं तद्वन्ते वीय

ईत व्याख्यातम् ॥

म॰ ए॰ दण्डादिभ्यो यदिति। पाठशुद्धिस्तु भ्रमप्रमादसिद्धेति लाघवानुसारेणैवमेवोक्तम्। कृत्यस्याप्यर्हे विधानान्नार्थभेदस्तयोरिति बोध्यम्। आद्युदात्तत्वमिति। धातुस्वरेणेति शेषः। स्व
२३८ रोऽभिधेयेनेति। अन्तोदात्तत्वापत्तेः। यद्धि यौहन्नो वेत्यादि। अग्रे पि यति यतो नाव इत्याद्युदात्तत्वादिति पाठस्तु युक्त एवेति दिक्। यत एवेति। छन्दसि तथैव लक्ष्यदर्शनादिति भावः। स्थाल्यफली

यत्तु प्रमाणान्तरोपन्यस्तं नेदं भवद्यमेध शब्दः दण्डादयः ते च छन्दसि यदन्ता आद्युदात्ताः दृश्यन्ते। इभ्यान्नराजावनान्यति। तस्मादपि वद्यं प्रपञ्चेन प्रतिप्रयच्छन्ति। अपां मेद्यं यतिर्यमित्यादीनि। तन्न। दण्डादिभ्यो यविधानेपि तस्य भाषायां चरितार्थतया छन्दसि चेत्युत्तरसूत्रेण बाधस्यान्याय्यत्वात्। तेन हि प्रातिपदिकमात्रात् छन्दस्यर्हेती त्यर्थे यद्विधीयते। यप्रत्ययं वदद्भिरपि छन्दसि चेति मण्डूकप्लुत्या यत एव विधेयत्वादिति दिक्। कडंकरदक्षिणाच्छ वा। कडङ्गरेति पाठस्तु हरदत्तमाधवादिविरोधादुपेक्ष्यः। स्थाली बिलात्। छ यतावनुवर्त्तेते। पाकयोग्या इति। त्रिष्फली कृता इति यावत्। यज्ञं ऋत्विजं वार्हतीति। अर्थी समर्थो विद्वान्। शास्त्रेणापर्युदस्त इत्यर्थः। देशस्यानेवं विधत्वा दुपसंख्यानम्। यज्ञियो देश इति। यज्ञानुष्ठाने योग्य इत्यर्थः। आर्हीयाणां ठगादीनां द्वादशानां गतोऽवधिः। पारायणं तु रायणं। आदित आरभ्य आन्ताद विच्छेदेन वेदस्याध्यय नं पारायणम्। तच्च गुरुशिष्याभ्यां निर्वर्त्यते। अन्यतरासंनिधौ अध्ययनक्रियाया अनुत्पादात् तथापि शिष्य एव प्रत्यय इष्यते। न तु गुरावित्याकरः तद्दर्शयति। पाराय णिकश्छात्र इति। तौरायणिको यजमान इति। इदमपि यजमान एवेष्यते। ऋत्विक् तु यद्यपि पुरोडाशादिकं निर्वर्त्तयति तथापि तत्र नेष्यत इति भावः। नि षयीभूतोर्थ इति। संदेग्धरि तु प्रत्ययो नेष्यते इति भावः। तथा च ज्ञान प्रामाण्यं स्वतो न गृह्यते सांशयिकत्वादिति संदिह्यमान एव वदन्ति। प्रयुज्यन्ते। यत्तु सांशयिकः स शयापन्नमानसः इत्यमरेणोक्तं तदपि संशयापन्नमानसं यस्मिन्विषये इति व्याख्येयमिति भावः। ततोभिगमनमिति। अत्र पञ्चम्यन्तात्सप्तम्यः ॥ राम॰

कृता इति। त्रिः कण्डनैः संस्कृता इत्यर्थः। वार्त्तिकोक्तत इत्यस्य सार्वविभक्तिकत्वभ्रमं व्यावर्त्तयति। अत्र पञ्चम्यन्तादिति ॥ २४

प्रत्याख्यातमिति। विग्रहदर्शनान्नित्यग्रहणानर्थक्यमिति तत्रोक्तं। मूले नित्यं गच्छतीति विग्रहप्रदर्शनं तु वृत्त्यनुरोधेनेति भावः। स्वरूपग्रहणमिहेति। तन्मात्रग्रहणमित्यर्थः। व्याख्या
नमिति। वृत्तिकारादीनामिति शेषः। अवयतीति सूत्रभाष्यात्तु अत्राप्यननुवृत्तिरेव लभ्यते। परत्वादिति। उत्कृष्टत्वादन्तरङ्गत्वादित्यर्थः। एतेन विग्रहवाक्ये एव समासान्तप्रवृत्तेः पर
त्वमयुक्तमित्यपास्तम्। समासान्ते कृते हन्शब्दान्तद्विगोरभावात् प्रकृतसूत्रस्यैवाप्राप्तिरिति भावः। तत्र शङ्कते। न चेति। समासान्ते इति। तदप्रवृत्तौ हि अल्लोपोन इत्यल्लोपे द्व्यहिक
पक्षे णत्वम्। अत्र नित्यग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। उत्तरपथेन। चकाराद्गच्छतीति प्रत्ययार्थ आकृष्यते तदाह। उत्तरपथेन गच्छतीति। कालात्। स्वरूपग्रहणमि
ह न भवति। तमधीष्टो भृतो भूतो भावी त्यत्यन्तसंयोगे द्वितीयानिर्देशान्मासाद्वयसीत्यादौ मासादीनां कालेन विशेषणाद्वा। तेन निर्वृत्तम्। तेनेति करणे तृतीया। चतुरर्थ्य
न्तर्गते तेन निर्वृत्तमित्यत्र तु कर्तरि तृतीयेति विशेषः। उभयत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थाद्धातोः कर्मणि क्तः। मासाद्वयसि। स्वञो जित्करणं स्वरार्थं पुंवद्भावप्रतिषेधार्थं च। मासीनाभा
र्यः। द्विगोर्यप्। पित्वादनुदात्तः। तेन कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽवतिष्ठते। यवपीति। अत्र तु व्याख्यानं शरणम्। द्वैयह्निक इति। नन्वत्र राजाहःसखिभ्य इति परत्वाट्ट
चा भाव्यम्। न च महाविभाषया टचो विकल्पः इहेति जात्यन्ताः समासान्ता इति नित्येषु परिगणनादित आह। समासान्तविधेरिति। द्विवर्षीणो व्याधिरिति। व्याधिशब्देन प्रत्यया
र्थस्याचेतनतोक्ता। चित्तवति हि नित्यं लुग्वक्ष्यते। परिजय्य इत्यस्य विवरणं जेतुं शक्य इति। महानाम्न्यो नामेति। तथा चाभाषितपुंस्कत्वात्पुंवद्भावो नेति भावः। हरदत्तस्त्वि
ति। यौगिकोऽयं न तु रूढ इति मन्यते। अव्ययसङ्ख्यानादिति। वचनसामर्थ्याद्वाक्यादपि प्रत्यय इति भावः। कालाद्यत्। काल्यं शीतमिति। प्रातः काले काल्यशब्दस्य व्युत्पत्त्य
न्तरं मृग्यम्। प्रकृष्टे ठञ्। प्रकृष्यते यमिति प्रकृष्टः। कर्मणि क्तः। ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम्। अन्यथा नन्तरस्य यतो नुवृत्तिराशङ्क्येत। ठञः पूर्णो वधिः ॥
इत्यस्य सिद्धिरिति भावः। मन्यत इति। अत्राहुर्वस्तु भाष्यकृतो महानाम्निकमित्यकृतपुंवद्भावोदाहरणविरोधः। वाक्यादपीति। अपि नाम रखण्डाव्ययादित्यपि सूचितम्। कल्यशब्दस्येति। पाठेन
नैवेत्यर्थः। कल्यशब्दोऽहर्मुखवाचीति संख्यायाविधार्थे इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। मृग्यमिति। तदलाभात्काल्यव्युत्पत्त्यन्तरमेवेति तात्पर्यम् ॥ ठञोऽवधिः समाप्तः ॥

म·श· नपुंसकमिति। सूत्रे उदाहरणे चेति शेषः। तत्रापि व्यापार— विशेषणत्वात् लक्षणयेति। एतेन जातिविशिष्टं द्रव्यं ब्राह्मणशब्दार्थो न च तेन क्रियायास्तुल्यत्वमत्यन्तभेदादित्यपास्तम्। सौष्ठ
२२० वादिष्वसाधारणो धर्मः। इत्यर्थ इति। गुणपदमक्रियोपलक्षणमित्यर्थः। उपेक्ष्याद् इति। पर्वते षष्ठीसप्तम्योरदर्शनात्तत्र तस्येवेत्यनेनापि न वतिः। भेद्येति। भेद्यो विशेष्यं भेदकं विशेषणं संबन्ध
स्तेन तुल्यं क्रिया चेद् इति। तुल्यमिति सामान्येन नपुंसकम्। ब्राह्मणेनेति। ब्राह्मणशब्दस्तत्कर्तृके ध्ययने लक्षणया वर्त्तते ब्राह्मणकर्तृकाध्ययनतुल्यमध्ययनं वाक्यार्थः।
ति गुणातुल्ये इति। अक्रियया तुल्य इत्यर्थः। अत एव महानसवद्दिवेतेः साधुत्वरक्षणार्थं प्रतिज्ञावाक्ये वह्निमान् भवितुमर्हतीत्यादि क्रियापदं प्रयुञ्जते वृद्धाः। अर्वाचीनास्तु
महानससदृशः पर्वत इति व्याचक्षाणाः सूत्रविरोधादुपेक्ष्याः नतु तद्रीत्या व्युत्पन्नस्य तादृशबोधोप्यनुभवसिद्ध इति चेत्सत्यम्। तादृशैः साधुत्वमात्रं निराकुर्मो न तु बो
धमपि। तथाहि। भेद्यभेदकसंबन्धोपाधिभेदनियन्त्रितं साधुत्वं तदभावेपि बोधो नेह निवार्यते। अव्युत्पन्नस्य साधुभ्योप्यबोधात्। तत्रैव व्युत्पन्नस्यासाधुभ्योपि बोधाच्च।
कस्मात्किं बुध्यत इति न नियन्तुं शक्यम्। किन्तु किं विशेष्यके किं प्रकारके किं संसर्गके बोधे उद्देश्ये किं साधु किं नेत्येव शास्त्रीयविचारविषयः। उक्तं हि भगवता स
त्यामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च भक्ष्याभक्ष्यादिवत् नियमः क्रियत इति। तत्र तस्येव। द्रव्यगुणादितुल्यार्थ आरम्भः। क्रिया चेदिति नानुवर्त्तते। तदर्हम्। अर्ह
शब्दः पचाद्यजन्तः तद्योगे कर्मणि षष्ठी प्राप्ता सौत्रो विभक्तिव्यत्यय इत्येके। अन्ये तु कर्तृकर्मणोरिति षष्ठ्या अनित्यत्वे लिङ्गमिदम्। तेन भार्ये रामो दमुसममिति
भट्टिप्रयोगः समाहित इत्याहुः। विधिमर्हतीति। द्वितीयान्तादेव प्रत्यय इति स्फुटीकर्त्तुं तिङन्तेन विग्रहः। कथं तर्हि ततो यथावद्विहिताध्वरायेति। उच्यते। यथा श
ब्दो वृत्तिविषये सत्वार्थकः। तथात्वं यथात्वमित्यादिषु त्वतलादिदर्शनात्। तथा च द्वितीयान्तादर्होर्थे वतिः। योग्यतामर्हति विधानमारम्भं वेत्यर्थात् क्रियायोगेपि सुलभः ॥
त्वयोः संसर्गः उपाधिः षष्ठ्यादिः। ननु मथुरायामिव पाटलिपुत्रेधीतेत्यस्य मथुरायां तुल्यमधीतं इत्यस्य च तुल्यत्वात् पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमत आह। द्रव्यगुणादीति इत्याहुरिति। अत्रारुचि रामः
बीजं तु भाष्याद्यनुक्तत्वम्। आरम्भं नं चेति। यथावत् इत्यात्र तन्मायेस्येतदभिप्रायकमिदम्। योग्यं यद्विधानमारम्भं नवा तत्कर्माध्वरादि तं बिभ्रितेत्यर्थः ॥ २

द्रव्यत्वादेरिति। पृथिवीत्वमादिग्रहणम्। प्रयोगोपाधिरिति। वस्तुगत्या प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो यस्तस्य धर्मत्वेन भानमित्यर्थः। एतावतैव प्रयोगोपाधिरिति व्यवहारः। द्वितीये त्विति। तुना
रुचिः सूचिता। तद्बीजं तु सर्वत्र प्रकृतेर्लक्षणायां न मानम्। किं चातस्मिंस्तस्यात्र शब्दपरत्वे गुणवचनेति सूत्रे कर्मणि त्वेनानन्वयः। भाष्ये तु संज्ञाशब्दे द्रव्यमात्रबोधकत्व मिति मते प्रकृति
तस्य भावस्त्वतलौ। प्रकृताविति। न तु यः कश्चित् धर्मः। घटत्वमित्यत्र द्रव्यत्वादेरभानात्। गोर्भाव इति। इह गोशब्दोऽर्थपरः स्वरूपपरो वेति पक्षद्वयम्। आद्ये धर्मविशेषः प्र
त्ययार्थः स च धर्मत्वेनैव भासते। प्रकृतिजन्येत्यादिस्तु प्रयोगोपाधिः। द्वितीये जन्यबोधप्रकारः प्रत्ययार्थः। बोधप्रकारमात्रं वा। जन्यत्वं तु संसर्गः। सर्वं वेदं सूक्ष्मदृशां भा
ष्यवैमत्याद् रूढमेव। एवं स्थिते कृत्तद्धितसमासेषु एकार्थीभावाभ्युपगमात् तद्वृत्तरत्वतलादिभिरपि उक्तरीत्यैवार्थबोधनिर्वाहे तत्र नापूर्वं शक्त्यन्तरं कल्प्यं किं तु तत्र प्र
कृतिप्रत्यययोः पूर्वोत्तरपदार्थयोश्च संसर्गोऽपि प्राधान्येन प्रकारतया प्रविशति। औपगवो राजपुरुष इत्यादौ तु तथा क्यर्थस्य त्वेनैव प्रवेशासंभवात्। पाचक इत्यादावपि का
रकाणां प्राधान्यात्। कर्तृत्वादेश्च संबन्धविशेषात्मकत्वात्। तदेतदभिप्रेत्य हरिकारिकायामुक्तम्। कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति। विस्तरः
शब्दकौस्तुभे बोध्यः। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। अणादीति। ये इगन्ता लघुपूर्वाः मृदुप्रभृतयस्तेष्वणः समावेशः। चण्डखण्डादिषु गुणवचनेषु ष्यञ्। बालवत्सा
दिषु वयोवचनस्याञ् इति बोध्यम्। त्वतलौ तु पूर्वसूत्रेणैव लब्धौ। वर्णदृढादिभ्यः। गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम्। औचितीति। ब्राह्मणादिराकृतिग
णत्वात् ष्यञ्। हलस्तद्धितस्येति यलोपः। एवं याथाकामी। अत्र गणसूत्रं वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्। विशब्दादुत्तरे ये यातादयः पंच तदन्तानां समासानां अ
नन्तरः ष्यञ् भवतीत्यर्थः। वियातत्वम्। वियातता। वियातिमा। वैयात्यम्। विलाभत्वम्। विलाभता। विलाभिमा। वैलाभ्यम्। विमतित्वम्। विमतिता। विमतिमा। वैमत्यम् ॥
प्रत्ययार्थयोर्भेदानुपपत्तिमाशङ्क्य। यं पक्षमेकदेशिनोक्त इति बोध्यम्। प्रकारतयेति। प्रवृत्तिनिमित्ततयेत्यर्थः। एतन्मूलिकैव संबन्धाभिधानमित्युक्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। शब्दकौस्तुभे तु दिगंदे
वत्सस्यैकयोवचनस्याञ् इति। अत्र ग्रहणं तदपवादपुरोहितादियकोऽप्युपलक्षणम्। एतेन बालस्य पुरोहितादिषु पाठेन बालादञ् इत्यस्य युक्तमित्यपास्तम्। सिद्धे इति। ष्यञोऽसर्थः ॥

म.श. दन्तत्वादणपीति। इदं चात्र वेत्यनुवर्त्तयतां मते बोध्यम्। एवं सांमतमित्यपि तदननुरनौतुष्यआबाधादण् चिन्त्यः। इत्यादावपीति। आदिमा प्राग्दीव्यत इति। अपिः सौलभ्ये। अस्तु वेत्यने
२२१ द्गन्तत्वादणपि। वैमत्यम्। वैमनस्यम्। विमनस्ता। विमनिमा। वैमनस्यम्। विशारदत्वम्। विशारदता। वैशारद्यम्। विशारदिमा। समो मतिमनसोः। संमतित्वं संमतिता। संमतिमा। सांमत्यम्। पूर्ववदण्। सां
मतमित्यादि। गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। ब्राह्मणादिराकृतिगण इति। केषांचित्पाठस्तु कार्यान्तराय। तथाहि। अर्हतो नुम्चेति नुमर्थः पाठः। एकभाव त्रिभाव
अन्यभाव इति। एषां पाठः स्वार्थे विधानार्थः। तथा च वार्त्तिकप्रयोगः। अन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति। यत्तु व्याकरणाधिकरणेऽपप्रयोगमिति भट्टैरुपन्यस्तं। तत्पूर्वपक्षि
णः प्रौढिवादमात्रम्। प्रायेण तस्मिन्प्रघट्टके तादृशानामेवोपन्यासात्। तद्यथा। अविरविकन्यायेनेत्युदाहृतं। मदपि हि वस्तुतो निर्दोषमेव। अविः अविकः अनयोर्मध्ये विकारादि
प्रत्ययः कप्रत्ययान्तादेव न तु केवलात्। तेन आविकं मांसमिति भवति न तु आवमिति मुत्यादितं। तत्र अविरविकमिति सुवन्तद्वयसमुदायेच रं सुपं विहाय प्राग्भागमनुकृत्य
अविरविकन्यायेनेति भगवता व्यवहृतं तत्र को नाम दोषः। न हि विभक्तिविशिष्टमेवानुकर्तव्यमिति नियमे बीजमस्ति। अस्यवामीयमित्यादिनिरूढव्यवहाराच्च। एतेन नासदासीयं
ब्रह्मसूक्तमिति शाङ्करभाष्यप्रयोगोऽपि व्याख्यातः। आसीदित्यत्र नकारं विहाय प्राग्भागस्यैवानुकरणात्। प्राग्ग्रीष्मरादित्यादावप्यनर्थकस्यैकदेशस्यानुकरणं प्रसिद्धमेव। अस्तु वा भासी
दितिसांतस्यानुकरणं ततः अनुकरणं चानितिपरमिति निपातत्वादव्ययत्वे अव्ययानां भमात्र इति टिलोपः। प्रकृतमनुसरामः। सर्ववेद इति। पूर्वकाले केति समासः। चतुर्वेद इति।
तद्धितार्थे द्विगुः। अणो लुक्। चतुर्विद्य इति। विद्यालक्षणसूत्रान्तादिति ठक्। तस्य लुक्। सङ्घातग्रहणमिति। वर्णग्रहणे तु अकारस्य यस्येति लोपे तस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावाद्यादेशः
स्यादिति भावः। ननु सङ्घातग्रहणेऽपि अलोन्त्यस्येति कृतो नेति चेत्। आरम्भसामर्थ्यात्। नानर्थकेलोन्त्यविधिरिति निषेधाद्वा। कपिज्ञात्योः। इह कपिज्ञाती शब्दौ द्वौ। अर्थावपि द्वौ तयोर्य
थासंख्यं नेष्यते। एवं पत्यन्तपुरोहितादिभ्यः। हायनान्तयुवादिभ्यः। द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्य इत्यत्रापि बोध्यम्। ब्राह्मणादित्वादिति। यद्यपि ब्राह्मणादिषु राजन्शब्दः केवलः पठ्यते तथाप्ययमेवासेद
तिप्रतिषेधो ज्ञापयति अस्त्यत्र राजशब्देन तदन्तविधिरिति। एवं च ब्राह्मणादिपाठस्य समासे चरितार्थत्वात्समासे विशेषविहितो यक्षेव भवति॥ ननु अत्र समाधानेऽन्ना नास्यास्यचिता। तद्धीजन्तु अनुकरणं

चानितिद्रत्सस्यक अविषयत्वसिद्धान्त इति बोध्यम्। सर्ववेदा इति प्रतीकपाठः ॥

ए.म: २२१

एकीयमतत्वेनेति। अत्र केचित्तु बहूनां पाठस्यैवं वैयर्थ्यमापततीति। सुवचमिति। प्राणसंबन्ध्यर्थकस्य प्राण — कर्तृत्वार्थकस्य च न पर्यायत्वं फले तु न विशेष इत्यन्यदिति भावः। दे
वदत्तत्वमिति। पारिभाषिकजातित्वस्य तत्राभावादिति भावः। सङ्घातग्रहणमिति। अन्यथा यस्येत्यकारलोपस्यासिद्धत्वात् स्थानिवत्त्वाद्वेकारान्तस्य भत्वाभावेन यस्येति लोपाप्राप्तौ विकारस्य य
अत एव अवेक्ष्यधिकरणे राज्ञः कर्म राज्यं ब्राह्मणादित्वात् ष्यञिति शावरभाष्यं भट्टपादैर्दूषितम्। केचित्तु भाष्यं समर्थयमाना इत्थमाहुः। ब्राह्मणादेराकृतिगणत्वाद्देवतद
न्तात् ष्यञिति सिद्धे राजनशब्दस्य तत्र पाठो यकारसहसमावेशार्थ इति। एतच्च हरदत्तमाधवाभ्यामेकीयमतत्वेनोपनिबद्धम्। प्राणभृज्जातीति। प्राणिजातीत्येव सुवचम्। प्राणभृ
दिति किम्। तूणत्वम्। जातीति किम्। देवदत्तत्वम्। औद्गात्रमिति। उद्गात्रादिषु यत्र त्विम्वचनास्तेभ्यो होत्राभ्यश्छ इति छे प्राप्तेऽञ् विधीयते। सुष्ठुदुष्ठुशब्दाभ्यां गुणवचने ष्यञि वधूशब्दादिग
न्तलक्षणेऽणि। शेषेभ्यस्त्वतलोः प्राप्तयोः। श्रोत्रियस्येति। श्रोत्रियं छन्दोऽधीते इति छन्दसः श्रोत्रभावः घंश्च प्रत्यय इति यदाख्यानं तदेह यलोप इति यथाश्रुतम्। यदा तु वाक्यार्थे पदवचनमि
ति पक्षः। तदा घशब्देनेयदिति रूपं लभ्यते। क्वचित्तु यलोपश्चेति पाठः तत्र येति सङ्घातग्रहणं द्रष्टव्यम्। इगन्ताच्च लघुपूर्वात्। वमवोयस्येति प्रातिपदिकविशेषणम्। पूर्वत्वं च संनि
धानादिगवधिकमेव। इगन्तात्किम्। घटत्वम्। लघुपूर्वात्किम्। पाण्डुत्वम्। कथं काव्यमिति। यद्यपि कुधातोरोरावश्यके इति ण्यति काव्यमिति सुसाधम्। तथापि कवेः कर्मेत्यर्थे का
व्यमिति स्यादिति प्रश्नः। आभिधानीयकमिति। अभिधेयस्य भावः कर्म वेत्यर्थः। सहायाद्वेति। सूत्रेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्। गोत्रचरणात्। अपत्याधिकारादन्यत्र लौकि
कं गोत्रम्। तेनापत्यप्रत्ययान्तेभ्य इत्यर्थः। प्रवराध्याये पठितेभ्य इत्यपरे। गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वात् प्राणभृज्जातीत्यञि प्राप्ते वचनम्। श्लाघेत्यादि। श्लाघादिषु विषयभूतेष्वित्यर्थः।
प्राप्त इति। इणः प्राप्त्यर्थत्वात्। अवगतवानवेति। अवपूर्वस्येणो ज्ञाने प्रसिद्धत्वात्। गार्गिकयेति। आपत्यस्येति यलोपः। होत्राभ्यश्छः। होत्राशब्द इति। जुहोतेस्त्रन्। ब्रह्मणस्त्वः। नेति वाच्य
इति। कृत्प्रत्यये प्रतिषिद्धे तस्य भावः त्वतलावित्येव त्वः सिद्धः। विभक्तेरनुच्चारणात्तला यवं चेति भावः। ब्राह्मणेति। अनेन होत्राभ्य इत्यस्यानुवृत्तेः फलं दर्शितम्। नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः ॥
ऽवचस्यादिति भावः॥ इगवधिकमेवेति। तेन कृशानुत्वमित्यत्र न । इत्यपरे इति। इदमेव युक्तम्। विषमभूतेष्विति। श्लाघनइत्यादिपदान्तरोपादानेन तद्विषयोऽस्त्येवेति भावः। विभक्तेरिति। त्वशब्दोत्तरया द्

म॰ श॰ धान्यानामुदृयम्। धान्यानामित्येषा। निर्द्दिशादेवेति। व्रीहिशाल्योरिति धान्यानामिति च षष्ठी निर्द्दिशादेवेत्य र्थः। नन्वलौकिके भवनशब्दयोगाभावेन कृद्योगलक्षणषष्ठ्या दुर्लभत्वेन क
२२२ थंसा समर्थविभक्तिरत आह। अलौकिके इति। न चालौकिके तृतीयेतियुक्तम्। प्रत्ययवाच्यभवनस्याक्रियात्वेन तस्या अप्रवृत्तेः। कर्त्तुरेवशेषत्वविवक्षया षष्ठ्यान्नुनकापिशङ्का। ननु यव

धान्यानांभवने। भवनापेक्षयाकर्त्तरिषष्ठी यम्। भवतिरिहोत्पत्तिवचनः। व्रीहिशाल्योः। निर्द्दिशादेव षष्ठी समर्थविभक्तिः। सा च भवनापेक्षयाकर्त्तरीत्युक्तमेव॥ अ

लौकिके प्रक्रियावाक्ये तु तद्धितविधावनुवादसामर्थ्यादेवेति बोद्ध्यम्। यव यवक्। अत्र प्रत्ययार्थसामर्थ्याल्लभ्या षष्ठी समर्थविभक्तिः। विभाषा। स्वञ्जिप्रा प्रवचनम्। न

चो माभङ्ग योर्धान्यत्वे विप्रतिपत्तव्यम्। श पास्तप्रदृशानि धान्यानीति स्मरणात्। तत्र चो माभङ्गयोरपि पाठादिति भाष्ये स्थितम्। सर्वचर्मणः अत्र तृतीया समर्थविभक्तिः

सामर्थ्यात्। कृत इति हि प्रत्ययार्थः। तत्र चर्मणः करणत्वमेवोचितम्। यथामुख। दृश्यते स्मिन्निति दर्शन आदर्शादिः अधिकरणे ल्युट्। ननु अमाद्दश्य इति प्रतिषेधा

त्कथं समासस्तत्राह। निपातनादिति। एतच्च वृत्तिग्रन्थमनुसृत्योक्तम्। भट्टिकाव्ये तु पदार्थानतिवृत्तौ यथा शब्द आश्रितः। तथा च मायामृगं प्रक्रम्योक्तम्। यथासु

खीनः सीतायाः पुप्लुवे बहु लोभयन्निति। यथामुखं दर्शन इति। अव्ययीभावस्यापि यथामुखशब्दस्योन्मत्तगङ्गादिवत्तत्त्ववचनत्वात्। कर्मशक्तियोगे सति कृ

द्योगलक्षणा षष्ठी नाव्ययीभावादित्यम्। सर्वस्येति। संमुखस्येति तु नोक्तम्। प्रत्ययसंनियोगेनान्त्यलोपनिपातनात्। संशब्दस्तु समशब्दस्यार्थे प्रायेण न दृ

श्यते। संमुखो भवेत्यत्राभिमुखो भवेत्यर्थप्रतीतेः। तत्र च स्वप्रत्ययस्यानिष्टत्वात् कथं तर्हि संयुगे संमुखीनं तमुद्यद्दं प्रसहेत कः इति भट्टिः ॥

यवकेत्यादौ भिन्नविभक्तित्वाद्धान्यानामित्यस्यासंबन्धेन का समर्थविभक्तिरत आह। अत्रेति। अलौकिके तु प्रागुक्त एवतत्रवेशः। न चेति। एवं च स्वञ्जिप्राप्ते इत्यसङ्गतमिति भावः।

पाठादिति। एण पाठे न तयोरपि शणत्वेन तत्र पाठादित्यर्थः। भट्टिकाव्येत्विति। एवं चोभयप्रामाण्यादुभयोरप्यत्र ग्रहणम्। दर्शनशब्दः कर्मल्युडन्तो पीति भावः। कर्मशक्तियो राम॰

गे सतीति। इदं दृत्वभिमतार्थके। प्रत्ययसन्नियोगेनेति। अत एव भाष्ये समगुखस्य दर्शन इति विग्रहो दर्शितः ॥ २२

साधर्म्यादिति। संमुखीनाद्दर्शादिनेतिशेषः। हरदत्त इति। कैयटोप्येवम्। ग्रहणेन ग्रहणादिति। समामान्नानां समासावयवत्वादिति भावः। यस्य चेति। पादसंबन्धि दैर्घ्यं सदृशं दैर्घ्यं
वतीत्यर्थः। यथार्थ इति। पदेन सदृशी स्पर्धोऽत्र। स्थलविशेष इति। अयानयपदस्य गतिविशेषे रूढस्य स्थलविशेषे लक्षणेति एतद्भावः। युक्तं चैतदेव। अयः प्रदक्षिणग
मनमनयः प्रसव्यम्। प्रदक्षिणं प्रसव्यगामिनां शाराणां यस्मिन् परैः पदानामसमावेशः सोयानय इति भाष्यात्। एकद्यूतकारापेक्षया शारस्य प्रदक्षिणगमनमयः। द्वितीया

अभिमुखावस्थानात् साधर्म्यादिति हरदत्तः। सर्वपथीन इति। पूर्वकालेकेति समासः। ऋक्पूरिति समासान्तः। तस्यपथ्यन्त ~ ग्रहणेन ग्रहणात् खः। अनुपदस
वी। बद्धाभक्ष्यतिनेयेष्विति निपातनानि ङन्तस्य द्वन्द्वः। अनुगयाम इति। यस्य चायाम इति यथार्थे पदव्ययमिति वाव्ययीभाव इत्यर्थः। स्थलविशेष इति। गतिविशेष
इति व्याख्यान्तरम्। नयतेः प्रधाने कर्मणि यत्। अप्रधाने द्वितीया। अत्रेयं द्यूतशास्त्रमर्यादा। चतस्रो वीथयः। प्रत्येकं द्वादशकोष्ठोपेताः। शारास्तु त्रिंशत् तेषु एकैकेन
कितवेन पंचदशसु वामपार्श्वस्थप्रथमकोष्ठपर्यन्तं प्रदक्षिणप्रसव्यगतिभ्यां नेयाः सर्वेष्वयानयीनाः। ससहायस्य शारस्य परैर्नाक्रम्यते पदम्। असहायस्तु शारेण परकीयेण बा
ध्यते। एवं बहुसंमतोऽर्थः। यत्तु कैयटेन द्वयोः पर्युदासेन त्रयोदशानामेवागानयीनतेत्याशयेन मतान्तरं केचिदित्यादिनोक्तम् ॥

ऐस्याप्रसव्यं वामापरपर्यायं गमनमनयोरूढयोच्यते इत्यर्थकेन प्रसव्यमित्यन्तेन वाक्यार्थ उक्तः। ततश्चायं दशागतिशालिनां शाराणां यस्मिन् पदे युग्मादिपदे स्थितानां परैः परकीयैः शा
रैस्तत्स्थानभूतानां पदानामसमावेशोऽसंबन्धः तद्बाधाभावरूपस्तस्य मयानय इति लस्यार्थो दर्शितः। स इति पुंस्त्वं त्वयानयस्य पुंस्त्वात्। गतिभ्यां नेया इति। सर्वत्र ससहायपदे स्याप
नपूर्वकमिति शेषः। ते हि ससहायपदरूपमयानं यस्यान विशेषं प्राप्यैव फलकशिरः प्राप्यन्त इत्ययानयीना इत्युच्यन्त इत्यर्थः तदाह। ससहायस्येति। शेषं द्वादशकोष्ठोपेतत्वम् ॥

म॰ श॰ केचिन्मते द्वयोः पर्युदासे बीजमाह। प्रदक्षिणप्रसव्यते चेत्यादि। ते च। एकैकं कितवं प्रति दक्षिणप्रसव्यते च। अन्नमते गतिविशेष एवायानयः। तदुक्तं गतिविशेष इति मतान्तरे
२२२ म्। तथा च कैयटः तत्र केचित्तालक शिरस्य सैव स्तशारवर्गमाने पत्नायानयीनमित्यभिधानमिच्छन्ति। यस्तु शार एकपार्श्वे एव सञ्चरति तत्र न भवति प्रत्ययः। यो हि शारः पार्श्वात्
तन्मते द्वे एव वीथी शेषं प्राग्वत्। प्रदक्षिणप्रसव्यते च एकैकं कितवं प्रति विवक्षिते न तु कञ्चित्प्रति किंचित्। ते च पङ्क्तिचरमकोष्ठस्याभ्यां द्वाभ्यामितरेषामेवेति
बोध्यम्। शार इति। शरणं तस्मे नेन द्यूतकाराः परस्परमिति शारः। द्यूतसाधनविशेषः। बाहुलकाद्धञ्। परो वरः। अवरस्येति। आदेरिति शेषः। उत्वे कृते आद्गुणः। अवा
पारङ्गामीति। गमेरिनिः। आङि णिच्चेति बहुलवचनात्केवलादपि णिनिः। भविष्यति गम्यादय इति भविष्यत्कालता। न्यासकारस्तु आवश्यके णिनिः। सोऽपि भ [illegible]
वेत्याह। अद्यश्वीना। अविभक्तिको निर्देशो न तु स्त्रीलिङ्गनिर्देशो यम्। अद्यश्विनो गोसमूहः अद्यश्वीनगोमण्डलमित्य। दावधीष्टत्वान्। आसन्नमित्यर्थ इति [illegible]
च्चालंवनेति सूत्रेण आविदूर्ये स्तंभेः पत्वविधानात् अवष्टब्धशब्दः आसन्नपर इत्यर्थः। अद्यश्वा श्वो वेति वार्थे समासोऽपि निपातनादेव। गोपाल्दोगो [illegible]
यापावर्त्तते इति दर्शयति। प्रत्यर्पणपर्यन्तमिति। आगवीन इति। आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावे उपसर्जनह्रस्वत्वे च कृते खप्रत्ययः। ओर्गुणः। गोः पश्चादि
ति। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। पर्याप्तमिति क्रियाविशेषणम्। अत्र हरदत्तः। द्वितीयान्तादिह प्रत्ययः। अनुग्विलस्य क्रियाविशेषणत्वात्। न चास [illegible] मीत्यस्य सुप्य आ
ताविति णिनिप्रत्ययान्ततया कृद्योगलक्षणा षष्ठी स्यादिति वाच्यम्। क्रियाविशेषणात्तदप्रवृत्तेः। शोभनं पाचक इत्यादौ तथादर्शनादित्याह। कृत्स्वरः त्यर्थे प्रतिहिक
र्मत्वम्। तच्च न भावनामात्रं प्रति। तत्कर्म यो विक्रीत्यादेः प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्। सङ्ख्येवे मानाभावाच्च॥ ७ पार्श्वान्तरनीयते स एनामानयं नीयते अन्यस्त्वयमेव शीयतेऽन
यमेवेति। एतदुन्येन हेऽस्वं वीथीत्यादिलाभः कुथमिति द्यूतशास्त्रैर्बहुश्रुतैर्निर्णेयम्। सोऽपि भविष्यत्येवेति। भूतवर्त्तमानयोरारायकत्वबोधनस्य व्यर्थत्वात्। एवञ्चाकेनोरिति षष्ठीनि राम॰
षेधाद्वितीया। तत्र भविष्यदधिकारविहितणिनेर्ग्रहणे तु नमानम्। अतएवांशंहारीति निर्देशः संगच्छत इति नद्धावः। तत्कर्मण इति। भावनामात्रकर्मण इत्यर्थः। [illegible] कैकदेशकर्मणो ग्रहणे २२२

तस्याशय इति। यदि तु एवं द्वितीयापि न स्यात्तद्विधावपि संपूर्णप्रकृत्यर्थे कर्मणो ग्रहणापत्तेरित्युच्यते तदा षष्ठीविधौ कर्म साहचर्येण धात्वर्थप्रतिभेदेनान्वयि यत्कर्म तद् ग्राह्यं क्रिया
विशेषणस्तोकादीनां तु नैवंविधत्वमिति न तत्र षष्ठी। द्वितीया तु भवत्येव। नैव तद्विधायके साहचर्याभावात् इति तदाशयो बोध्यः। विभक्तित्रयेति। सप्तमी पञ्चमी प्रथमेत्यर्थः। अत
एव। कर्मत्वायोगादेव। असत्यपदविग्रहत्वात् गच्छतीत्यनेनैव विग्रह इति षष्ठ्यादिशङ्कैवासंगतेति केचित्। तन्न। सूत्रे षष्ठीशङ्कारस्यात्। अनुग्रु अलङ्गामीत्यर्थे प्रथमोच्चारिता अनुगु
किं तु विक्लित्यनुकूलव्यापाररूपं पूर्णप्रकृत्यर्थे प्रति कर्मणस्तण्डुलादेरेव षष्ठीति तस्याशयः। अन्नेदं वक्तव्यम्। पश्चादर्थे व्ययीभावोयमिति निर्विवादम्। पश्चादि
ति चास्मात्यर्थे निपातितम्। तच्च यद्यपि विभक्तित्रयसाधारणं तथापीह योग्यताबलात्सप्तम्यर्थ इति। अतस्तस्य कर्मत्वायोगात् प्रथमान्तादेवेह प्रत्यय उचितः। कृ
द्योगलक्षणा षष्ठीशङ्काप्यत एव नेति। अभ्यमित्रान्। लक्षणेनाभिप्रतीइति समासः। क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया समर्थविभक्तिः। गोष्ठात् खञ्। गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति
गोष्ठः। पञ्जर्थे कन्विधानमित्यधिकरणे कः। अश्वाव गोभूमीति फलम्। एकाहेनेति। नन्विह ग्रह इदं निष्किग मश्चेत्य पं बाधित्वा परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य इति ... प्राप्ते
ति। अस्ति चात्र परिमाणाख्या। एकाहेनेति परिच्छेदावगमात्। सत्यम्। अस्मादेव निपातनादप्। अश्वस्येति कर्त्तरि षष्ठी। शालीनकौपीने। रूढिशब्दावेतौ। अवय
वार्थे तु नातीवाभिनिवेष्टव्यम्। शालाप्रवेशमिति। अप्रागल्भ्यादन्यत्र गन्तुमशक्तः शालामेव प्रवेष्टुमर्हतीत्यर्थः। कूपपतनमिति। यदकार्यं तत्प्रच्छादनीयत्वात्कूपावतरणम
र्हतीत्यर्थः। तदाच्छादनमिति। वासः खण्ड इत्यर्थः। अपर आह। अकार्यशब्दे करोतिः क्रियासामान्यवचनस्तेन लज्जाहेतुत्वेनाद्रष्टव्यत्वात् पुरुषलिंगं कौपीनम्। अस्ट
श्यत्वात्तदाच्छादनमिति। व्रातेन जीवति ॥ ७७ शब्दात्प्रत्यय इत्यर्थात्। यदित्व नुगु इति सूत्रे तु प्रपञ्चम्यतेऽस्मात्प्रत्यय इत्यर्थस्तदा तत्रापि न शङ्केत्यन्ये। अन्यपलेन विभक्तिलु
कः। सत्वेन न कोप्यत्र विचार इत्यन्ये। क्रियाविशेषणत्वादिति। फलद्वारा क्रियान्वयित्वादिति भावः। गामीत्यनेन गच्छतीत्यर्थे केन विग्रहे तु षष्ठ्येव समर्थविभक्तिरुचितेति केचित्। अलंगा
मिपदे नैपावाक्यं नेष्यत इति मतेन एषु गच्छतीत्यस्य पदविग्रह एवेत्याशयेन मूले सर्वत्र गच्छतीत्युक्तिः। क्रियाविशेषणत्वाद् द्वितीयेत्युक्तिश्चेति बोध्यम् ॥

म॰ श॰ २२४ सङ्घातवाचीति।नानाजातीयानामनियतवृत्तीनां शरीरायासजीविनां सङ्घात इत्यर्थः।भारेति।व्रातपदं तत्कर्मणि लाक्षणिकमित्यर्थः।वृत्ताविति।भाष्येप्येवमेव प्रतीयत इति।प्रसिद्ध इत्यर्थः।क्रिया
व्रातशब्दो यद्यपि सङ्घातवाची तथापि अत्रत्यभाष्यादिपर्यालोचनया विवक्षितमर्थमाह।शरीरायासेनेति।भारवहनादिनेत्यर्थः।सप्तभिः पदैरिति।तद्धितार्थे द्विगुः।अवाप्यत
इत्यर्थे खञ्।हैयङ्गवीनम्।दोहः क्षीरमिति।गोदोह इति षष्ठीसमासः।ह्यस्शब्दस्य तेन सह सुप्सुपेति समासः।ततो विकारेऽनुदात्तलक्षणस्याञोऽपवादः खञ्।अत्र ह्यस्श
ब्देन कालप्रत्यासत्तिर्विवक्षिता।नवनीतमिति।यद्यपि रत्नभाष्यादौ च घृतमित्युक्तं।अमरेणापि।तत्तु हैयङ्गवीनं यत् ह्योगोदोहोद्भवं घृतमित्युक्तं।तथापि नवनीतमेवात्र
विवक्षितमिति हरदत्तादयः।तस्य पाक।पाकः परिणामः मूलमुपक्रमः।जाहचो जकारस्य नेत्वं प्रयोजनाभावात्।पक्षतिरिति।प्रतिपत्।पक्षिणां पक्षमूलं च तेन वित्तः।वि
त्तः प्रतीतः।वित्तो भोगप्रत्यययोरिति निपातनात्साधुत्वम्।विद्याचुञ्चुरिति।उकारद्वयगर्भोयं प्रत्ययः।विनञ्भ्याम्।नाञो ञकारो वृद्ध्यर्थः।स्वरार्थश्च।संप्रोदश्च।चाद्वेः।क्रि
माविशिष्टसाधनवाचकात्स्वार्थे प्रत्ययः।रूढिशब्दाश्चैते।अलाबूतिलेत्यादि।भङ्गाभ्य इति पाठः भङ्गाशब्दष्टाबन्तः विकारप्रत्ययापवादोयम्।रजसो विकारत्वात्।अला
बूकटमिति।ओरञ्।मयड्वैतयोरिति मयट् प्राप्तः।तिलोमाशब्दाभ्यां घृतादित्वादन्तोदात्ताभ्यामनुदात्तादेश्चेत्यञ् मयट् च प्राप्तः।उमोर्णयोर्वेति वुञ्।असंज्ञायां तिलयवा
भ्याम्।तिलमयट् चेति हरदत्तः।तत्र तिलशब्दस्य घृतादित्वकल्पने बीजं चिन्त्यम्।तृणधान्यानां च द्व्यषामिति फिट्सूत्रेणाद्युदात्तस्यैव न्याय्यत्वात्।तथैव तट्टनानुदाहृतत्वात्।
तिलाश्च इमे इत्यत्र तथैव वेदपाठाच्चेति दिक्।भङ्गायास्तृणधान्यानां च द्व्यषामित्याद्युदात्तत्वादण्मयट् प्राप्तः।गवांस्थानमिति।तस्येदमित्यर्थे सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे इति यत्प्राप्तः।सं
घात इति।अत्र सतावयवकः समूहः संघातः प्रस्तावयवस्तु विस्तारः।कटच्यटचौ द्वावपि सामूहिकानामपवादौ।द्वित्व इति।प्रकृत्यर्थस्य द्वित्वे द्योत्ये इत्यर्थः।उष्ट्रगोयुगमिति।द्व्यवयव
संघातप्राधान्यादेकवचनं।द्वयं युगमितिवत्।एवमग्रेपि।अवटीटमिति।नासिकासाधनेन नमने वर्त्तमानात्स्वार्थे प्रत्ययः।क्लिन्नस्य।अत्र वदन्ति।असेति न वक्तव्यं क्लिन्ने चक्षुषी चि
ल्लेपिल्ले पुरुषे तु मत्वर्थे च ॥ ॐ विशिष्टेति।निलसाधनक्रियावाचकादिति भाष्ये ...हिस्य मात्रं विवक्षितमिति भावः।लोके विपरीतार्थप्रतीतेः।वर्त्तमानादिति।अवशब्दादिति शेषः ॥ राम: २२४

अर्धआदिष्विति। समुच्चयार्थकान्यतरस्यांग्रहणेन प्राप्तोपि मतुप् अनभिधानादेवेति सर्वं भा कैयटयोः स्पष्टम्। प्रमाणे इति। तच्च प्रकृतिविशेषणमर्थद्वारेति भावः। परिच्छेदक मात्रमिति। तस्यायामपरिच्छेदकमेव व्याख्यानादिति भावः। कैयटोपि मात्रचं स्वविशेषणपरिच्छेदकमात्रे स्मरणादिति प्राह। तेन प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धिः। प्रमाणशब्दत्वे

अर्धआदिषु स्वाङ्गाद्धीनात् इति सूत्रितत्वात्। अमरोप्याह। स्युः क्लिन्नाक्षे चिल्लचुल्लपिल्लाः क्लिन्नेक्ष्णि चाप्यमी इति। वार्तिकमते तु पुरुषेभ्यस्तादितानां तद्वयवे लक्षणा बोध्या। प्रमाणे द्वयसच्। प्रमाणे विद्यमानात्प्रथमान्तादस्येति निर्दिश्य प्रमेयेऽर्थे त्रयः प्रत्ययाः स्युः। प्रमाणमिह परिच्छेदकमात्रं तत्र मात्रच् द्वयसज्दघ्नचौ तु विशेषे स्मर्यते। तथा च भाष्यम्। प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति। ऊर्ध्वस्थितेन येन मीयते तदूर्ध्वमानं। ऊर्वादि तेन तिर्यङ्मानादौ न भवति। अत एव द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति। अत्र द्वयसचो लुगिति प्राचां ग्रन्थः प्रामादिक इत्यवोचाम। प्रमाणे लः इति। लुक् इत्येषा पूर्वाचार्यसंज्ञा प्रमाणशब्देन येन प्रसिद्धा दिष्टिहस्तादयः ततः परस्यैवायं लुक्। शमो दिष्टिर्वितस्तिरिति। एतु मात्रचो लुक् इतरयोरसंभवात्। शमादीनामनूर्ध्वमानत्वात्। द्विगोर्नित्यमिति। द्विगोः प्रमाणत्वात् तदन्तविध्यभावाच्च पूर्वेणाप्राप्तो लुक् विधीयते ॥

नेति। तत्रैव प्रसिद्धायामपरिच्छेदकादित्यर्थः। अनूर्ध्वमानत्वादिति। शमो दिष्टिरित्यादावनूर्ध्वमानत्वे न विवक्षितत्वादित्यर्थः। यदा तूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वविवक्षा तदा द्वयसजादि अप्रमाणत्वात्तु तस्य न लुक्। अत एवार्हादिति सूत्रे आयामविवक्षायां प्रमाणमिति तद्भवतीति भाष्ये उक्तम्। अप्राप्तो लुगिति। एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्तद्विगोर्मात्रच् ॥

म·श· ग्रहेति। समर्थानामित्यादेरनन्वयेन तत्त्वं बहुमाहाविभाषायाअप्यसंबन्ध इतिभावः। तथाचाधिकेति। एतत्सामर्थ्यादेव प्रमाणान्तद्विगोः संशयेमात्रचोन्तुपरिमाणाद्यन्तात्। अप्राप्तेः। ते
२२५ नपञ्चकुडवाः स्युर्नवेति संशयेवाक्यमेवेतिदिक्। प्रमाणत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति। कदाप्यायामापरिच्छेदकत्वादित्यर्थः। पुरुषात्प्रमाण इति सूत्रे प्रमाणशब्दस्तु परिच्छेदकमात्रपर इ
तिभावः। अनुमापयतीति। द्विहस्तीतितुचिन्त्यमेवेतिभावः। नचद्वौपुरुषौप्रमाणमस्यादृत्यर्थेनदस्यपरिमाणमितिठकष्ठञोवाद्व्यर्धपूर्वेतिलुकिशालस्यचातितार्थेनकथंतत्सामर्थ्यात्तु
ननुनेहविकल्पः प्रकृतःतत्किंनित्यग्रहणेनातत्राहुः। अनुपदं वक्ष्यमाणः संशयेमात्रच्। शममात्रमित्यादौ यथानलुप्यते प्रमाणेलइत्यस्यपूर्वविधिविषयत्वात्। एवंद्विगोर
पिनलुप्येतादृत्यतेतुलुक्। द्वौशमौस्यातांनवाद्विशमइति। तथाचाधिकसंग्रहार्थंनित्यग्रहणमिति। पुरुषहस्तिभ्यामण्चाद्ग नन्यणपत्यइति प्रकृतिभावः। हास्तिनम्।
अत्रकाशिका। द्विगोर्नित्यंलुक्। द्विपुरुषमुदकमित्यादि। यद्यपिप्रमाणेलो द्विगोर्नित्यमित्यस्यनायमनुवादः पुरुषहस्तिनोः शमादिवत्प्रमाणशब्दत्वेनाप्रसिद्धत्वात्। अ
तएवहिपुरुषद्वयसमित्यादौप्रमाणेलइतिलुङ्भवतितथाप्यपूर्वोत्रलुग्विधीयतेइतिहरदत्तः। एतच्चासंगतंमणी चादीनां प्रतिषेधइत्यत्रमुनित्रयानुक्तत्वाद्प्रामा
ण्यमुक्तवद्भिः न्यायसाम्यादिहापितथैवचक्तुमुचितत्वात्। विधीयतेइत्यस्यानुमीयतेइत्यर्थः। अयंभावः। द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्त्तमानेपुरुषात्प्रमाणेन्यतर
स्यामितिङीब्विकल्प्यते। तदेवलुकमनुमापयतीति अनुमीयमानश्चलुक् द्वयसजादीनां नत्वणः। ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तविधिप्रतिषेधात् द्विगोरणः प्राप्त्यभा
वात्। यत्तदेतेभ्यः। यावानिति। आसर्वनाम्नः इत्यात्वम्। ननुप्रमाणइत्येवानुवर्त्यतांकिं परिमाणग्रहणेनेतिचेन्न ॥ ऊ कुकल्पनंतत्रहिपरिमाणशब्देनपरिच्छेदकमात्रमिति
सिद्धान्तइतिवाच्यम्। अतद्धितलुकीत्यत्र तद्धितस्यप्रमाणपदमुच्चार्यविहितस्यैवग्रहणंप्रत्यासत्तेरितिवृत्त्यनुसारेणानुमानमित्याशयादइतिदिक्। ननुप्रमाणइत्येवेति। पूर्वसूत्रेप्र
माणग्रहणंपरिच्छेदकमात्रपरंप्रस्थमात्रादिसिद्ध्यर्थम्। इदमपियावानध्यायावतीरज्जुर्यावज्जलमधिकरणेतावत्वेचेतिप्रयोगात् परिच्छेदकमात्रदृष्यतइतिभावः। भाष्येपिकिमर्थं राम
परिमाणइत्युच्यतेनप्रमाणमित्येवसिद्धमित्युक्तम्। प्रमाणपरिमाणयोरेकार्थत्वमन्वाप्रश्नइतिकैयटः ॥ २१

प्रागेवोक्तत्वादिति। एवंचेद्रपरिमाणग्रहणं सर्वतोमानमात्रार्थकमितिभावः। स्यादेतदिति। अन्यत्प्रमाणमन्यत्परिमाणमित्यत्रत्यभाष्यात् पूर्वसूत्रे प्रमाणशब्देनायामपरि
च्छेदकमेव। प्रस्थमात्रमित्याद्यप्यसाधवएवानप्रमाणइत्येवसिद्धमितिभाष्यस्यायमर्थः। तदनुवर्त्यं यावानध्वेत्यादिकमेव मुख्यमस्तु परिमाणप्रयोगास्त्वोपमानाद्भवन्त्विती
तिभावः। विशेषविहितइति। पदादिपुरस्कारेणविहितत्वादितिभावः। भिन्नोपाधिकत्वादिति। परिमाणग्रहणस्य सर्वतोमानपरत्वादितिभावः। नन्वत्रपक्षेमात्रादीतिआदिग्र

अत्रवार्तिकम्। डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते। मात्राद्यप्रतिघातायभावः सिद्धश्चडावतोरिति। अस्यार्थः। इहशास्त्रेवतुपं विधायतस्मिन्परेआत्वंवि
हितम्। पूर्वाचार्यास्तुडावतुं विदधिरे तद्रीत्यानिर्देशोयम्। डावताविति। विशिष्यतेरतिविशेषस्तस्यभावोवैशेष्यं तस्मादर्थभेदादित्यर्थः। प्रमाणपरिमाण
योर्भेदस्य प्रागेवोक्तत्वादितिभावः। स्यादेतत्। एवंसतियावानध्वायावतीरज्जुरित्यादिनस्यात्। आयामस्तुप्रमाणंस्यादित्युक्तेः। उपमानाद्भविष्यतीतिचेत्।
तर्हि प्रमाणग्रहणमेवानुवर्त्यताम्। उक्तप्रयोगाश्चमुख्याः सन्तु येतुपरिमाणेप्रयोगाः यावान्धान्यराशिरित्यादयः तेएवोपमानाद्भवन्तु तत्राह। मात्रादी
ति। विशेषविहितोहिवतुप्मात्रजादीन्बाधेत तेनतन्मात्रमित्यादिनस्यात्। परिमाणग्रहणेसति तुभिन्नोपाधिकत्वाद्बाध्यबाधकभावोनेतिभावः। नचैव
मपिबाधः स्यादेव पूर्वसूत्रे प्रस्थमात्रमित्यादिसिद्धये प्रमाणग्रहस्य परिच्छेदकमात्रपरतया व्याख्यातत्वेन वतुपो विशेषविहितत्वानपायात् ॥

ग्रहणं व्यर्थम् पूर्वसूत्रे प्रमाणग्रहणेनायामग्रहणे प्रथमश्चेत्यादिनाद्वयसज्दघ्नौप्रमाणाद्यपक्षयोर्ध्वमाने विधीयेते। एवंचायामार्थकप्रमाणग्रहणानुवृत्तावप्युपाधिभेदा
त् तद्बाधाप्रसक्तेः। नचप्रमाणशब्देनोन्मानस्यापिग्रहणम्। रूढित्यागेसर्वग्रहणापत्तेः। तदङ्गीकारेउन्मानस्यकथंग्रहणमतोवार्त्तिकस्याद्यामवतारणिकां सोपस्कारा
माह। नन्वेवमपीति ॥

वतुप् चेति। चेन मात्राद्यनुकर्षः। प्रथमश्चेत्यादेर्व्यवस्थापकस्यात्रापि प्रवृत्त्यानाः न्यवस्थेति भावः। यावती वृद्धिरिति पाठः। दृदं चोन्मानम्। वृद्धेरूर्ध्वदेशायाअपि सत्त्वेनोन्मानत्वात्। त्रिविधेति। प्रमाणपरिमाणोन्मानेत्यर्थः। भावः सिद्धश्चेति। चेनार्थवैशेष्यमात्राद्यप्रतिघातयोः संग्रहः। नन्वेवं तन्मात्राद्यप्रतिघातः सिद्ध इति वाच्यम्। सर्वतो मानोपाधावनिष्टस्य मात्रच आपत्त्यात्तयाभ्यासस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। तदपीति। तावच्छब्दप्रकृतिभूततच्छब्दार्थरूपमपीत्यर्थः। अन्यथा। एकविषयत्वेपि प्रत्ययपरं परायाम् परिमाणग्रहणे

तस्मादतु प्रेत्येव लभ्यताम्। मास्तु परिमाणग्रहः। अस्तु च प्रमाणे द्वयसजाद्यधिकारः। एवं च यावती रज्जुः यावान् धान्यराशिः यावती बुद्धिरित्यादि त्रिविधप्रयोगा अपि उपचारं विनैव निर्वहन्तीत्यपरमनुकूलमत आह। भावः सिद्धश्चेति। डावतोरिति। पञ्चम्यन्तं। अर्थभेदे सति वत्वन्तान्मात्रजादीनामुत्पत्तिः सिद्ध्यति तत्परिमाणमस्य तावद्धान्यं राशीकृतं। तावत्प्रमाणमस्य कुड्यादेः तावन्मात्रम्। यावद्राशीकृतस्य धान्यादेर्दैर्घ्यं तावत् कुड्यादेरपीत्यर्थः। एकविषयत्वे तु वतुपैव विशिष्टस्य प्रमेयस्योक्तत्वात् तदन्तान्मात्रजादयो न स्युः। यस्य हि तावत्प्रमाणं तस्य तदपि। एवं च तावच्छब्द एव प्रयुज्येत। अन्यथा मात्रजादिप्रत्ययमाला प्रसज्येत। किमिदंभ्याम्। कियानिति। इदंकिमोरीश्की। यस्येति लोपः। इयानिति। प्रत्ययमात्रमिहावशिष्यते। पठन्ति च। उदिच। उदितवति परस्मिन्प्रत्यये शास्त्रयोनौ गतवति विलयं च प्राकृतेपि प्रपञ्चे सपदि पदमुदीतं केवलः प्रत्ययो यत् तदियदिति मिमीते को हृदा पण्डितोपि। वैयाकरणानामौपनिषदानां च प्रक्रियामाश्रित्य प्रवृत्तोद्धार्योयं श्लोकः। किमः संख्या ॥

तु तस्य सर्वतोमानपरत्वात्प्रमाणग्रहणानुवृत्त्या न तदर्थसिद्धिः। विषयभेदात् तन्मात्रमित्यादौ मात्राद्युत्पत्तिरपि सिद्धा। अर्थभेदेन डावत्वन्तान्मात्राद्युत्पत्तिरपि सिद्धा। यावद्विषयभेदं च प्रत्ययोत्पत्तिः विषयैक्ये तु न। लघुना सिद्धौ नकर्मधारयान्मत्वर्थीय इत्येतन्मूलभूतगौरवेणानुसृतेरित्यलम्। परस्मिन् प्रत्यये। प्रत्ययसंज्ञके। परस्मिन् ब्रह्मणि तद्विषये ज्ञाने च। प्रकृतिः रा॰ म॰
प्रत्ययस्य प्रकृतिर्मायाच। तत्त्वं बम्भि निराकृते यत्केवलं पदम्। ब्रह्मरूपम्। पदसंज्ञं चाद्रूपत्। परिच्छेद्यमाद्यपदित्येतत्। मिमीते। जानाति। औपनिषदाः वेदान्तिनः ॥ २२६

संख्यायाः परिमाणमिति। करणस्य कर्तृत्वविवक्षया षष्ठी। परिच्छेद इति। भावसाधनः परिमाणशब्द इति भावः। तस्मिन्कर्तव्ये यः प्रश्न इति। तद्विषयः प्रश्न इति यावत्। परिच्छेदक
संख्याप्रश्नेऽपि परिच्छेदस्य विषयत्वात्संख्यापरिच्छेदविषये प्रश्ने किमो वर्तमानत्वं बोध्यम्। करणतृतीयान्तेन साधनं कृतेति समास इत्यपि वक्तुं शक्यम्। के यमेषामिति। नात्र परिच्छेद
कत्वेन संख्या विवक्षिता। एतेन संख्यायाः परिच्छेदकत्वाव्यभिचारात् परिमाणग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्। कुत्सामात्रं किमर्थस्तदाह। अव्रतानामिति। बाध्यत्वादिति। सति शिष्टत्वेन आद्युदा
संख्यायाः परिमाणं परिच्छेदस्तस्मिन्कर्तव्ये यः प्रश्नस्तत्र वर्तमानात्किमः अस्येति षष्ठ्यर्थे डतिः स्यात्। संख्यापरिमाणे किम्। क्षेपे मा भूत्। के यमेषां दशानां संख्या। अव्र
तानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते इत्येवं संख्येयद्वारेणेह संख्यायाः कुत्सा बोध्या। संख्याया अवयवे। यं प्रत्यवयवत्वं सोऽवयवी प्रत्य
यार्थः अस्येत्यधिकारात्। यथा द्वयसजादिषु प्रमाणे प्रकृत्यर्थे प्रमेयत्वं प्रत्ययार्थस्तद्वत्। उभादुदात्तो नित्यम्। इहान्तोदात्तत्वं चित्स्वरेणैव सिद्धं सर्वोदात्तत्वं तु बाधितं। अनुदा
त्तं पदमेकवर्ज्यमिति वचनात्। न चेह उभये इत्यत्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वं बाधितुं वचनम्। पुरस्तादपवादन्यायेन चित्स्वरेणैव बाध्यत्वात्तस्मादुदात्तवचनसामर्थ्याद्दादेरेवायम्। त
थाच प्रयुज्यते। उभयं शृणवच्च न इति। तदेतदाह। सचेति। शदन्तविंशतेश्च। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ सति तदादिनियमः स्यात्। तं वारयितुमन्तग्रहणम्। तेन एक
त्रिंशं शतमेकचत्वारिंशमित्यादि। न चैवं गोत्रिंशदधिका अस्मिन् गोशत इत्यादावतिव्याप्तिः। संख्याया अवयवे तयबित्यत्र संख्याग्रहणानुवृत्तेः। अन्तग्रहणं च विंशतिशब्दानन्तरं
बोध्यम्। शद्विंशत्यन्ताच्चेति। एतेन एकविंशं शतमिति सिद्ध्यति। अन्यथा ग्रहणवता तदन्तविधिप्रतिषेधादिह न स्यात्। तस्य पूरणे डट्। तस्येत्येकत्वमविवक्षितं पूर्यतेऽनेनेति पूरणः। ण्य
न्तात्करणे ल्युट्। एकादशानामिति। उद्भूतावयवभेदः समुदायः प्रकृत्यर्थः। अवयवः प्रत्ययार्थः। इह यस्मात्संख्यावाचिनः प्रत्ययस्तदीयप्रवृत्तिनिमित्तस्य एकादशत्वादेः पूरणे प्रत्ययः॥
तस्य बाधकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एकत्रिंशमिति। एकत्रिंशदादयः संख्याविशेषा एव न संख्यासमुदायरूपा इति भावः। अतएव नान्तादिति सूत्रे संख्यादेरिति चरितार्थम्। इह न स्यादिति। विंशत्यये
व्यपदेशिवद्भावो दृश्यते अचः परस्मिन्निति सूत्रे विंशं शतमिति भाष्योदाहरणात्। अवयवः प्रत्ययार्थ इति। इत्से शाखेतिवदिति भावः ॥

प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवेति। तत्तद्ध्वरितधर्मस्याप्युपलक्षणम्। तथेहापीति। तेनैकादशानां घटानां पूरणं जलमित्यत्र न। यद्यपि चाव्यस्तसंख्यापूरकत्वेन विवक्षितस्तदा संप्रत्ययार्थस्तदाह। एवं चेति। चरमे गण्यत इति। अनेन तत्स्य तत्त्वेन विवक्षा दर्शिता। सप्तम्येति। युक्तसप्तेभाये तु सह विधानमुक्तम्। यरित्विति। यद्यच्छन्दसीत्यतोऽनुवृत्तेति भावः। पूर्वसूत्रे नान्तादिति सूत्रे यथाऽतिशायने कृत्तित इत्यादिषु प्रवृत्तिनिमित्तस्यैवातिशयादिकं गृह्यते ऽनरङ्गत्वात्। तथेहापि। यथा च तत्र याप्यो वैयाकरण इति विग्रहः। न तु याप्यं वैयाकरणत्वमिति तथेहापीति भावः। एवं च व्युत्क्रमेणाद्याये षु गण्यमानेषु सप्तमर्थः यद्विधिरित्यद्यायो यदा चरमः गण्यते तदा सोप्यष्टमो भवत्येवानान्ताद संख्यादेर्मट्। डट इति। डडिति प्रथमान्तस्यानुवृत्तस्य नान्तादिति पञ्चम्या षष्ठी कल्प्यत इति भावः। यद्यपीह मटः प्रत्ययत्वेपि न क्षतिः। तथाप्युत्तरत्र मट आगमत्वमेव दृष्टम्। अनुदात्तता यथा स्यात्। प्रत्ययत्वे हि आद्युदात्तः स्यात्। तथा चैकरूप्येणैव संदर्भव्याख्यानमुचितम्। षट्कति। इह षष्ठीनिर्देशबलात् षडादीनामागमित्वं। एवं चानुवृत्तो डट् अर्थात्सप्तम्या विपरिणम्यते। तदाह। डटीति। डर एव युट्तु न कृतः। षड्जस्त्वापत्तेः। चतुर्थे रेफस्य विसर्गापत्तेश्च। न चैवं पूर्वसूत्रेपि युगेवास्त्विति वाच्यम्। पञ्चमः सप्तम इत्यादौ नलोपाभावापत्तेः। आद्यक्षरेति। अन्तर्हितं व्यंजनमक्षरं आदेर्व्यंजनस्येत्यर्थः। आदे चेति व्याख्यानेतु द्विर्वचनन्यायेन तकारस्यापि लोपः स्यादिति हरदत्तः। विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन व्याख्याने प्रमाणं तु द्वितीयतृतीयचतुर्थेति सूत्रे तुर्यणीति निर्देशो बोध्यः। ईस्तीयः। डटोपवाद इति। डटो द्विशब्दस्यवा देशस्तु न भवति द्वितीयेति निर्देशात्। तृतीय इति। रेफस्य ऋकारः संप्रसारणम्। हल इति दीर्घस्तु न। अण इत्यनुवृत्तेः। त्रेस्तृ चेति नोक्तम्। प्रत्ययो मा विज्ञायीति। विंशत्यादिभ्यः। इह प्रत्यासत्त्या पङ्क्त्यादिसूत्रे निपातिता विंशत्यादयो गृह्यन्ते न लोकप्रसिद्धाः विप्रकृष्टत्वात् ॥ ७ युगेवास्त्विति पाठः। व्यञ्जनस्येति। उत्तराच् सहितस्येति शेषः। आदेर्चेति। व्यञ्जनसहितस्येति शेषः। नन्वव्यञ्जनसहिता च एवाक्षरत्वव्यवहारेणेह व्यत्यासः कुतोऽत आह। विशेषणेत्यादि। द्वितीयेतीति। विभाषा द्वितीयातृतीयेति निर्देशादित्यर्थः। डडादेशत्वे तत्र ङीप्प्रसंगः। द्विशब्दादेशत्वे तु तदश्रवणप्रसङ्ग इति भावः। निपातितादिति। निपातनार्थं पठितादित्यर्थः। एवं लोकप्रसिद्धा इत्यस्य प्रसिद्धतया लोके व्यवह्रियमाणा इत्यर्थः ॥

भाष्यमतमिति। भाष्ये षष्ठ्यादेश्चेति सूत्रस्यासंख्यादेरित्यस्यैकषष्ठप्रयोजनमुक्तानदन्तविध्यभावात्प्राप्तिर्नेत्युक्तादिदमेव ज्ञापकमेतत्प्रकरणे तदन्तविधेस्तेनैकविंशतितमइति सिद्धमित्यु
क्तम्। लौकिकग्रहणे तु तदसंगतिः स्पष्टैव। अयमेव निषेधो ग्रहणवतेत्यस्य प्रत्ययविधिविषयत्वे मानमिति तदाशयः। नैतत्सिद्ध्येदिति। सहस्रादिभ्यस्तमडागमनिरित्यपि बोध्यम्। किंशतादिग्र
इति भाष्यमतम्। लौकिकानां ग्रहणं तु वृत्तिमतम्। एकविंशतितमइति। यद्यपि भाष्यमते ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्दुर्लभस्तथापि षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति सूत्रे सं
ख्यादिपर्युदासो ज्ञापयति। इह प्रकरणे तदन्तानामपि ग्रहणमिति। एवं स्थिते एकान्नविंशतेः पूरणः एकान्नविंशतितम इत्यपि सिद्ध्यति। लौकिकानां ग्रहणमिति वृत्तिमते तु नैतत्सिद्ध्ये
त्। विंशतेः प्रागभावित्वादस्याः संख्यायाः। स्पष्टं चेदं कैयटहरदत्तग्रन्थयोः। यत्तु प्राचीनप्रक्रियाव्याचक्षाणैरुक्तं विंशत्यादयोऽत्र लौकिका गृह्यन्ते न पङ्क्त्यादिसूत्रनिर्दिष्टाः तथा
सत्येकविंशत्यादेर्नस्यात् ग्रहणवतेति तदन्तविधिनिषेधात्। एकोनविंशत्यादेरतिप्रसङ्गश्चेति। अत्रेदं वक्तव्यम्। मूलग्रन्थो भाष्यमतसाधारणः तस्य बलाद्वृत्तिमतपरतया न
पनं तावद्युक्तमनुचितं च। किं च तदन्तविधिप्रतिषेधादिति प्रसङ्गश्चेति स्वोक्तिः परस्परविरुद्धा। यदि हि तदन्तविधिर्न कुत्रत्यस्तर्ह्यतिप्रसङ्गः। अथ ज्ञापनेन तदन्तविधौ विलसद्धा
हः त्स कथंचित्स्वोक्तिरपि व्याख्येयेत्यभिमतम्। तदपि न। एकोनविंशतितम इत्यस्येष्टतया तत्रातिव्याप्तेर्दुर्वचत्वात्। प्रत्युत त्वत्पक्षे तत्राव्याप्तिरेव दोष इत्यास्तां तावत्। इदं त्ववधेयम्। अन्यएवंभो
वा प्रातिपदिकविज्ञानाद्यथा सहस्रादिषु ति वक्तव्यतां कात्यायनेन यद्यपि पङ्क्त्यादिसूत्रे प्रत्याख्यातं तथापि इहार्थमावश्यकं तत्। अत एव तत्र भाष्यकृतोक्तम्। नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियत
इति। नित्यं शतादि। ननु षष्ठ्यादेश्चेत्युत्तरसूत्रेण सिद्धे किं शतादिग्रहणेनेति चेन्मैवम्। असंख्यादेरिति वक्ष्यति। एतत्तु संख्याद्यर्थम्। तदेतद्ध्वनयन्नुदाहरति। एकशततमइति। मासादेरिति।
संख्यावाचित्वाभावेपीति भावः। संख्यादेस्त्विति। एतच्च प्राक्शताद्बोध्यम्। नित्यं शतादीत्युक्तत्वात्। मतौ छः। मत्वर्थ इति। मतौ विषयइत्यर्थः। तेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थश्चेति
सर्वं संगृह्यते। तत्र कुशलः। गोषदादिभ्यो वुन् इत्यतो वुन् अनुवर्त्तते। आकर्षादिभ्यः कन्। वुना सिद्धे कन्ग्रहणमिदुदन्तार्थम्। अशनिकः। शकुनिकः। त्सरुकः। मुख्यइति। हरदत्तस्वरसादिति भावः।।
हणेनेति। न च सहस्रादिसंग्रहार्थम्। उत्तरसूत्रेपि पङ्क्त्यादिसूत्रस्य षष्ठ्यादीनामेव ग्रहादिति वाच्यम्। एवमपि शतग्रहणस्यैव पर्याप्तिरित्यभिमानात्। संख्याद्यर्थमिति। सहस्रादिसंग्रहार्थं तदावश्यकमित्यपि
बोध्यम्। आवश्यकार्यस्यापि भविष्यदर्थकत्वात्। भूतवर्तमानयोरावश्यकत्वद्योतनस्यैव फलत्वादिति भावः। आवश्यंकारी कटस्येति इति प्रयोगस्तु चिन्त्य एवेति तात्पर्यम् ।।

म.श. निषेधादिति। एतदुपपादितम्। क्रियाविशेषणाभ्यामिति। लौकिकविग्रहवाक्याभिप्रायेण बोद्ध्यम्। द्वितीयायां प्राप्तायामिति। इदमर्वाचामनुरोधेन। यदितु कर्तृकर्मणोः कृति अनभिहित इति सूत्रस्थभा
२२८ ष्यप्रामाण्यादधिकशब्दार्थस्य शुद्धनामार्थत्वेनाक्रियात्वं तदा षष्ठ्यां प्राप्तायामिति बोद्ध्यम्। तत्राधिकपदार्थैतयोर्भेदान्वयस्यैवानुभवात्। षष्ठ्यपवादभूते एवेमे न त्वनन्तरप्रथमापवादभूत इति बो

उद्गताद्दूने। अविजिगीषाविति। दिवो विजिगीषायामिति तत्रैव निष्ठानत्वविधानात्। सस्येन। कर्तरि तृतीयेयम्। परितो जातः परिजातः परिगत इत्यर्थः। अत एवेति। अकेनोरिति नि
षेधादिति भावः। तन्त्रादिति। तन्त्रं तन्तुवायशलाका। तन्यन्ते तन्तवोऽस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। अचिरः कालोऽपहृतस्येति। कालाः परिमाणिनेति समासः। ब्राह्मणकोऽस्मिके संज्ञायाम्। ब्राह्मण
शब्दादायुधजीविलोपाधिकात्प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययः। अन्नशब्दात्तु अल्पत्वोपाधिकात्तदाह। आयुधेत्यादि। शीतोष्णाभ्याम्। शीतमिव शीतं मंदमित्यर्थः। शीतहिमन्दता
युक्तम्। सति शीते कार्यकारणेऽपाटवाभावात्। उष्णमिवोष्णं शीघ्रमित्यर्थः। क्रियाविशेषणाभ्यां द्वितीयान्ताभ्यां प्रत्ययः। कृद्योगलक्षणषष्ठी तु क्रियाविशेषणान्नेत्युक्तम्। अधिकम्।
अध्यारूढशब्दादिति। गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना रुहेः कर्तरि कर्मणि च क्तो विहितः। आद्ये कर्मणोनभिहितत्वादध्यारूढशब्दयोगे द्वितीया। अध्यारूढो द्रोणः खारीमिति ग्रामंगत
इतिवत्। तथाधिकशब्देनापि योगे द्वितीयायां प्राप्तायां यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशाद्द्वयात्यत्रमी सप्तम्यौ भवतः। द्वितीये तु कर्मणोऽभिहितत्वात्प्रथमा। अधिका
खारी द्रोणेन। अनुका। सूत्रे समाहारद्वन्द्वे लिङ्गव्यत्ययः। अन्वभिभ्यामिति। ससाधनक्रियावाचिभ्यामित्याकरः। क्रियाविशिष्टसाधनवाचिभ्यामिति तस्यार्थः। कन्निति। स्वार्थे।
अनृजुरिति। तिर्यगवस्थानात्पार्श्वे अनृजुत्वसाधर्म्यादुपायोऽपि। एवमग्रेऽपि। अयःशूलदण्डाजिनशब्दौ गौणौ ॥

द्धम्। सप्तम्याविति। तदस्मिन्नित्यत्रोपश्लिष्टपदाध्याहारात्सप्तमीति भाष्यारूढो मार्गः। अभिहितत्वादिति। इदमध्यारूढा खारी द्रोणेनेत्यभिप्रायकम्। अधिका खारीत्यत्र तु सामानाधिकरण्यात्प्र रामः
थमा। द्रोणेनेति हेतौ तृतीयेति भाष्यानुसारेण युक्तम्। तस्यार्थ इति। साधनस्यैव प्राधान्यानुभवात् आकरे सह शब्दः साहित्यमात्रवाचीति भावः। गौणौ। तीक्ष्णोपायदम्भयोः ॥ २२८

नेष्यत इति। अनभिधानादिति भावः। वृत्तिकृता चेति। तावतिथेनेति वार्त्तिके षष्ठेन रूपेण गृह्णाति पटू इत्युदाहरणभाष्यतोऽप्येवमेव लभ्यते। तत्रोदाहरणे पूरणप्रत्ययस्यैव लुकोऽदर्शनात्। किं च कनो
लुग्वक्तुमशक्यः। सहविधानेन वाक्यभेदे मानाभावेन चोद्देश्यस्य त्वानुपपत्तेः। तन्मत इति। अनेन भाष्यविरोधाद्वार्त्तिकमतमनादेयमिति सूचितम्। अपभुक्त इति। अद्य श्राद्धभोजने कृत इत्यर्थः।
दृहशीतोसपान्नीयः शूलदण्डाजिनशब्देभ्यो मुख्यार्थेभ्यः प्रत्ययो नेष्यते। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा। यथा तस्यापसमित्यत्र तस्येति षष्ठ्यन्तानां सामान्यनिर्देशस्तथात्र तावतिथ
मिति पूरणप्रत्ययान्तानां सामान्यनिर्देशः। कन्स्यादिति। अनन्तरावपि ठकठञौ नानुवर्त्तेते अस्वरितत्वादिति भावः। पूरणप्रत्ययस्येति। न तु कनः। लुग्वाग्रहणानर्थक्यप्रसङ्गात्। प
ञ्चमं पञ्चमकं इति रूपद्वयं हि तेन साध्यं तच्च महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन कन उत्पत्त्या सिद्धमेव। तस्मात् लुग्वाग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्य पूरणप्रत्ययलुगेवाभिमतः। वृ
त्तिकृता च तथैव व्याख्यातमिति तदनुरोधेनेहापि व्याख्यातमुदाहृतं च। वार्त्तिककारस्तु कन एव लुगिति व्याख्यानमभिप्रेत्याह। तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वावचनानर्थक्यं विभाषाग्रह
णादिति। तन्मते द्वितीयकम् द्वितीयमित्येव रूपं बोध्यम्। श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते। छन्दः शब्दस्य श्रोत्रभावः घन्प्रत्ययश्च छन्दोऽध्यायिनि निपात्यते। श्राद्धमनेन। श्राद्धशब्दः कर्मनामधेयम्
तत्साधने द्रव्ये लक्षणया वर्त्तते। श्राद्धी श्राद्धिक इति। अद्यतन एवेष्यते। अद्य भुक्ते श्वः श्राद्धिक इति मा भूत्। पूर्वादिनिः। पूर्वमिति क्रियाविशेषणाद्द्वितीयान्तात्प्रत्ययः। छन्दसि। पर्यव
स्थातृशब्दाच्छन्दसि पर्यायात् स्वार्थे इनिप्रत्ययः। अवस्थातृशब्दस्य च परपन्थ इत्येतावादेशौ निपात्येते। अपत्यं परिपन्थिनम्। मा त्वा परिपरी विदन्। उभयत्रापि परिशब्देऽवग्रहः। लोके
त्विति। अनुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैरित्यादौ। अनुपदमिति। पदस्य पश्चात्। पश्चादर्थेऽव्ययीभावः। अनुपदी गवामिति। पदापेक्षया षष्ठी। गोपदानामन्वेषणं च गवामेव तेन न हिरण्या
दावन्वेष्येन भवतीति हरदत्तः। साक्षाद्द्रष्टरि। साक्षाच्छब्दोऽव्ययम्। प्रकृतिवदनुकरणमिति सूत्रे पञ्चम्या लुक्। साक्षीति। अव्ययानां भमात्रे टिलोप इति टिलोपः। क्षेत्रियच्। परक्षेत्रशब्दात्सप्तम्य
न्ताद्घच् परशब्दस्य लोपश्च निपात्यते। क्षेत्रियो व्याधिरिति। किं च क्षेत्रियं विषं यत्परशरीरे संक्रमय्य चिकित्स्यते ॥ ५ गोः पदादिति। प्राणिनामुपलक्षणम्। गवामित्यस्य पदविशेषणत्वेऽपि नित्य
सापेक्षत्वान्न दोषः। तेन हिरण्यादाविति। एतेनान्वेष्टृशब्दात् प्रत्ययः एष्टृशब्दस्य पदादेशो विद्यमानप्रकृतिप्रत्ययमेव वान्वेष्टरि निपातनमित्यपास्तम्। हिरण्याद्यन्वेष्टर्यपि तदापत्तेः ॥

म·भा
२२९

सस्यार्थेक्षेत्र इति। सस्यनिर्माणायकृष्टेक्षेत्रेइत्यर्थः। अविवक्षितइति। तयोः प्रथमातिक्रमेकारणाभावेनप्रवृत्त्यानिर्देशेनशास्त्रसंकोचेमानाभावादितिभावः। अतएवाह मत्वर्थस्येत्यर्थेनद्वानितिसिद्ध
ति। विवक्षितएवेति। अतएवगवामतीतत्वेनागतत्वेनवामतुपोनसाधुत्वमितिभावः। स्पष्टंचेदंसर्वभाष्ये। स्वशब्देनापीति। बह्वादिशब्देनापीत्यर्थः। सहस्रगोरपीति। बहुव्रीहिसमासः। राज्ञोवि
अपिचक्षेत्रियाणितृणानियानिसस्यार्थक्षेत्रेजातानिचिकित्स्यानिविनाशयितव्यानि। किंचक्षेत्रियः पारदारिकः। परदाराः परक्षेत्रंतत्रचिकित्स्योनिग्रहीतव्यः। सर्वचैतदाकरेस्थितमाह इ
न्द्रियमिन्द्रादिन्द्रशब्दाद्धच। इन्द्रेणदृष्टंज्ञातंममचक्षुर्ममश्रोत्रमित्यादिक्रमेणसृष्टमदृष्टद्वारा। जुष्टंप्रीणितंसेवितंचादत्तं यथायथंविषयेभ्यः। तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्। अस्तीतिप्र
थमवचनेअविवक्षितेकालस्तुविवक्षितएवइति शब्दोविषयविशेषलाभार्थः। तथाहि। भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने। संसर्गे स्तिविवक्षायांभवन्तिमतुबादयः॥ अस्तिवि व
क्षायांयेमतुबादयोविधीयन्तेतेभूमादिषुविषयेषुभवन्तीतिवार्तिकार्थः। भूमाबहुत्वंतच्चआपेक्षिकम्। यस्यहियाव द् वित्तंतावदेवस्वशब्देनापिप्रतीयते। यथापञ्चषाभिरपिगो
भिर्देवदत्तस्यबह्व्योगावइतिव्यवहारः। राज्ञस्तुसहस्रगोरपिगावोल्पाइति। गोमान्। यवमान्। इहयवप्रतीभिरद्धि यूयंप्रोक्षतीत्यादौजातिमात्रसंबन्धस्यविवक्षितत्वात्। भूमा
भावेमतुप्। भूमादिग्रहणंहिप्रायेणभूमादयोपिप्रतीयन्तइत्येवंपरम्। निन्दायाम्। ककुदावर्तिनीकन्या। प्रशंसायाम्। रूपवान्। नित्ययोगे। क्षीरिणोवृक्षाः। अतिशायने। उदरिणीकन्या। सं
सर्गेदण्डी। संसर्गस्संयोगः। तेनसंयुक्तदंडएवोच्यतेनतुगृहावस्थितदण्डोपि। गुणवचनेभ्यइति। गुणेनतइतिचप्रसिद्धाः शुक्लादयएवेहगृह्यन्ते। नतुरूपादयोपि। मादुपधायाम्। अश्वम
मासमाहारेद्वन्द्वः। तेनमतुबाक्षिप्तंप्रातिपदिकंविशेष्यतेतदाह। मवर्णावर्णान्ताद्दिति। उपधायाश्चेतिवाक्यान्तरमुपधाभूतान्मात्परस्समतोरित्यर्थः। येननाव्यवधानन्यायेनाद्या तव्यवहितेपिभव
ति। एवमस्मार्थेस्थितेफलितमाह। मवर्णावर्णोपधादिति। झयः। इदमपिआक्षिप्तस्यप्रातिपदिकस्यविशेषणम्। तदाह। झयन्तादिति। यत्तुकेचित्। अवह्निमद्वानित्यादिप्रयुंजतेतत्प्रामादिकमेव।
मत्वंतान्मतुपानिषेधात्। अपदान्तत्वेजश्त्वायोगाच्च। प्राणिस्थात्। शिखावान्दीपइति। प्रत्युदाहरणदिगियंदर्शिता। शिखाशब्दस्यव्रीह्यादिषुपाठेनलचोःप्रसङ्गात्। चूडावानश्वइतितुप्रत्युदा
हार्यम्। प्राण्यङ्गादेवेति। एतच्चेतिकरणानुवृत्तेर्लभ्यते॥ ॐ शेषणमास्सहस्रगोभिरित्यपपाठः। संज्ञाभावेनसमासदौर्लभ्यात् टजापत्तेश्च। उच्यतेइति। दण्डीतिपदेनेत्यर्थः। नलितिति। अतएवाव्यवि

राम: २२९ ऐकान्तिकमितिभाष्यंसंगच्छते। चूडावानश्वसहस्र
मश्वोवराहिः॥

तत्रहीति। अतएवभाष्येऽत्रैवसूत्रेतद्वार्त्तिकोक्तिः। स्थितमाकरेइति। नचद्युद्रुभ्यांमइत्यस्यविसत्वार्थंनत्वविकल्पात्प्राक्पठितस्यद्विनित्यत्वोन्याय्यमिति नित्यत्वम्। तेषां रूढिशब्दत्वेनतद
र्थस्यमतुपाऽभिधातुमशक्यत्वेनतस्यनित्यत्वसिद्धेः। द्युद्रुभ्यांमोनित्यमित्येवसिद्धेश्च। डित्वादादेशइति। अन्यथाप्रत्ययस्वरःस्यादितिभावः। अन्तोदात्तमिति। प्रत्ययोलजितिभावः। तद्ध्वनयत्वा।
सिध्मादिभ्यश्च। अत्रवार्त्तिकम्। लजन्यतरस्यामितिसमुच्चयइति। अस्यार्थः। प्राणिस्थादितिसूत्रेणलचिविकल्पितेपक्षेमतुबितिचूडालःचूडावानितिरूपद्वयंयद्यपिसिद्ध्यतित
थाऽपिसिध्मादिषुदोषः। तत्रहिसिध्मनिष्पावमांसेत्यादयोयेऽदन्तास्तेभ्यइनिठनौस्याताम्। तस्मादन्यतरस्यांग्रहणंसमुच्चयार्थंनिपातानामनेकार्थत्वात्। तेनमतुप्समुच्चीयतेतस्यै
वप्रकृतत्वात्। अस्तिचेहलिङ्गंकेशाद्वोऽन्यत्रान्यतरस्यांग्रहणम्। तद्धिइनिठनोःप्राप्त्यर्थंक्रियते। प्रकृतस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यविकल्पार्थत्वेतुएतदनुवृत्त्यैवसिद्धेःकिंतेन। क्रियमाणंतु
पूर्वस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यसमुच्चयार्थतांज्ञापयतीतिस्थितमाकरे। लज्वेति। वाशब्दःसमुच्चये। वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपिसमुच्चयइतिकोशात्। वालेत्यादि। सिध्माद्यन्तर्गणसू
त्रम्। ऊङ्वेति। ङित्वादन्तादेशः। वातूलइति। अन्तोदात्तम्। यत्तुप्राचाबलादूलःवाताच्चइत्युक्तंतदुपेक्ष्यम्। प्रत्ययस्वरेणमध्योदात्तप्रसङ्गात्। गणसूत्रबलेनान्तोदात्तस्येष्टत्वात्। पार्ष्णि
धमन्योर्दीर्घश्च। पार्ष्णीलः। धमनीलः। क्षुद्रजन्तूपतापाच्च। यूकालः। मक्षिकालः। उपतापोरोगः। विपादिकालःइत्यादि। वत्सांसाभ्याम्। कामबलेति। कामबलशब्दौसूत्रेमत्वर्थीयाच्चप्रत्यया
न्तौइतिभावः। वत्सलइति। स्नेहवानित्यर्थः। वृत्तिविषयेवत्सांसशब्दौस्नेहबलयोर्वर्त्तेते। यद्यपीहप्रकरणेसर्वत्रमतुप्समुच्चीयतेतथापीहनेष्यते। मतुबन्तेनअर्थान्तरमेवप्रतीयते
वत्सवतीगौः। अंसवान्दुर्बलः। लोमादि। इहलोमपामपिच्छादिभ्यइतिसुवचम्। नन्दिग्रहिपचादिभ्यइतिवत्। अङ्गकल्याणइतिगणसूत्रमर्थतःपठति। अङ्गादिति। शाकीपलाली
दद्रूह्रस्वत्वंच। महत्शाकंशाकी। तद्वत्शाकिनम्। महत्पलालंपलाली। तद्वत्पलालिनम्। दरिद्रातेर्यालोपश्च। चाद्रूः। दद्रूः। त्वग्रोगविशेषः। तद्वान्दद्रुणः॥
ह। पन्विति। विपादिकालइति। यद्यपिज्योत्स्नादिभ्योण उपसंख्यानमितिवार्त्तिकभाष्येवैपादिकइत्युदाहृतम्। तथापिकौण्डलसाहचर्यात्अर्हीयकमेवेतिवृत्त्यादावाशयइतिभावः। यद्यपीत्यादिव
तौस्पष्टम्। महत्पलालमिति। इदमादर्शकारानुरोधेन। भिन्नानिशालिकोद्रवपलालानिपलालीतिकैयटः पलालस्तोदइत्यन्ये ॥

नानायतानीति। नानाप्रकाराणीत्यर्थः। इतिवदिति। इदं कैयटानुरोधेन। यदिकृतपूर्वीत्यादौ कृदन्तमात्रशक्त्यानोपस्थितिरिह तत्स्येवेत्युच्यते तदापक्षेयेवेति — वोद्ध्यम्। कर्तृमुत्यनप्रज्ञ शब्दा
त्रज्ञाद्याणिसिद्धे किमत्र प्रज्ञाग्रहणेनेत्यत आह। प्रज्ञादिभ्यश्चेति। विच्छिन्नस्येति। यस्य द्रव्यलाभादेर्विच्छिन्नस्यापि प्रतिविधानं पुनः संधानं भवति सा वृत्तिरित्यर्थ इति संप्रदायः। असन्तत्वादिति।
विघुण इति। विघुणानाअश्नातीति। विघञ्जितान्यस्य सन्तीति विघुणः विघुवदाख्यः कालः। तस्य हि नानागतानि दिनानि सन्ति दिनान्तराणां न्यूनाधिकभावस्य तन्मूलकत्वात्। तथाच
त्वः वायुः अव्यवस्थितचित्तश्च विघुणशब्दार्थः। इह यदिकृते यणादेशे उत्तरपदलोपः स्यात् तर्हि वलिलोपे विस्यदिति स्यात्। अत उक्तमकृतसंध्येरिति। समर्थानामित्यस्यापवादोय
म्। प्रज्ञा श्रद्धा। प्राज्ञो व्याकरणमिति। गुणभूतयाक्रियया कर्मत्वेन संबन्धः कृद्ग्रहणात्तद्धितप्रयोगे षष्ठी न कृतपूर्वी कटमितिवत्। प्राज्ञेति। प्रज्ञादिभ्यश्चेत्यणि ङीब् भवतीह तु टाप्।
इदमेवेह प्रज्ञाग्रहणस्य फलमिति भावः। वृत्तेश्चेति वार्तिकम्। काशिकाकृतानुवृत्तिशब्दः सूत्रे प्रक्षिप्तः विच्छिन्नस्य प्रतिविधानं वृत्तिः। तपस्वीति। असन्तत्वात् सिद्धे अणा बाधा
माभूदिति वचनम्। सहस्वीति। अत्र इनिनाठनपि बाध्यते। ज्योत्स्नेति। शुक्लपक्षः। तामिस्रः कृष्णपक्षः। नरकविशेषश्च। तमः समूहस्तमिस्रम्। मत्वर्थीयो रः। तत्र ह्यवयवभूतानित
मांसि विद्यन्ते। तदस्मिन्नस्तीतिरान्तादण्। स्त्रियां तु तामिस्री। यत्त्वमरेणोक्तम् तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्वितेति। तत्रैतत् [illegible] न्तमिति न विरोधः। सिकता देशविशे
षस्य वक्ष्यमाणत्वादाह। घट इति। अत्र सूत्रद्वयस्योदाहरणममरः संजग्राह। स्त्री शर्करा शार्करिलः शार्करः शर्करावति। देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति इति। दन्तउन्नतःक
र यत्र णदन्तुरान्तरे इत्यादयस्तु प्रयोगा लाक्षणिकाः। ऊषसुषि। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। ऊषाद्वरिणपांसवः। सुषिश्छिद्रम्। खर इति। महत्कण्ठविवरं खम्। तद्वानित्यर्थः। गर्द
भेरूढोयम्। नगरमिति। नगा वृक्षाः पर्वताश्च। जातिशब्दोयम्। तथाच नगरीत्यत्र जातिलक्षणो ङीन्न भवति। पाण्डुर इति। पाण्डुः शुक्लो वर्णः तद्वान्। अव्युत्पन्न एवेति। गुणमात्रे गुणि
नि च वर्तते। हरिणः पाण्डरः पाण्डुः इत्यमरः। गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति इति च। कच्छ्वाः। कच्छूस्त्वग्रोगविशेषः ॥ ७७ अदन्तत्वादित्यस्याप्युपलक्षणमेतत्। तत्र।
तमः समूहे। तत्ररान्तमिति। तमोस्त्यस्यामित्यर्थः। लाक्षणिका इति। निम्नोन्नतरूपेर्थे लाक्षणिका इत्यर्थः। ईरिणः पांसवः क्षारमृत्कणा इत्यर्थः ॥

दुर्वेसइति। वसादेवबीजद्वारा कृशानुरेतस्येतीति भावः। अन्येतु दुःशासेत्याहुः। अनभिधानादिति। अत एव भाष्ये ऽत इत्यनुवर्तनीनेकगविकोनसिद्ध्यतीति आशङ्क्य समासान्ते कृते भविष्यतीति समाहितम्।
अन्यथा बहुव्रीहौ तदसिद्ध्या तदसंगतिः स्पष्टैव। अर्वाचामनुसारेणाह। अतइत्येवेत्यादि। भाष्याभिप्रायेति। वस्तुतो भाष्याभिप्रायवर्णनानुरूपत्वादत इत्यस्य निवृत्तिरेवोचिता। गोर्विंशतिरेकविंशतिरस्यास्तीत्या
द्युद्रुभ्यां मः। द्युमइति। द्यौरस्यास्तीति दिव उदित्युत्वम्। केचित्तु शब्दमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुकारान्तं द्योनामधेयमाहुः। द्रुमः। सोऽस्यास्ति जनकतयेति द्रुमोपि वृक्ष एव। पलाशी द्रुद्रुमागमा इत्यम
रः। इहहरूदिग्रहस्तेषु मतुब्न विकल्प्यते। तदर्थस्य मतुपाभिधातुमशक्यत्वात्। इत्यतइति। वप्रत्ययोनुवर्तते। अर्णवइति। अर्णो जलम्। अर्णसः सलोपश्चेति सुत्रं द्वायणेन। संहितिको पणनतुख्यस्यादिनिव
तकृतयणादेस्तस्यानुकरणम्। लस्येयणोः भावादितिभावः। प्रयुज्यते चोभयथा। अधिरोहति गाण्डिवं महेषाविति। गाण्डीवीकनकशिलानिर्भभुजाभ्यामिति च। आसुतीवलइति। सुञ् अभिषवे क्ति
न्। आसुतिरभिषवः। परिषद्वलइति। परितः सीदन्तीति परिषत्सत्सू द्विषेति क्विप्। सदिरप्रतेरिति षत्वम्। पाठान्तरमिति। शृदृभसोदिरिति सदि प्रत्ययो बाहुलकात्सरेरपि भवति। तथा च भाष्यम्। पार्ष
दकृतिरेषा तत्रभवताम्। सर्वदेवपार्षदं शास्त्रमिति च प्रयुज्यते च। सर्वपदे पाद शावरेति। यर्षद्वलान्महाब्रह्मेरदनैकदिकाश्रमानितिभट्टिः। समज्यापरिषत्पर्षदिति चन्द्रकोशः। भ्रातृवलइति। वलेइति
सत्वैव गहलमनुवर्तनैर्नेहदीर्घः। पुत्रवलादौ तु स्यान्तत्राह। संज्ञायामित्यनुवर्तनेरिति। वनगिर्योरिति सूत्रादिति भावः। ज्योत्स्ना। चन्द्रप्रभा तन्त्रावयवीभूतं ज्योतिरस्तीति मत्वर्थीयोपपत्तिः। एतेन तमः समू
हे तमिस्रा शब्दो व्याख्यातः। कथं तर्हि तमिस्रं तिमिरं तमइत्यमरः। समूहसमूहिनोरभेदोपचारात्। स्वीत्वमतन्त्रमिति। व्याख्यानमत्रशरणम्। ऊर्जस्विन् गोमिन्नित्यत्र नान्तत्वाभिव्यक्तये नलोपो न कृतः। तुन्दा
दिभ्य इलच्च मतुप्चेति। अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः अङ्गसाङ्गादिरङ्गादिति पठ्यते। विरुद्धपाधिकात्स्वाङ्गवाचिनः इलजादयः स्युः। विरुद्धाः कर्णावस्य कर्णिलः। कर्णी कर्णीकः। कर्णवान्। एकगोपूर्वात्। एकशतिक
इति। एकं शतं कतं वेति पूर्वकाले त्यादिना कर्मधारयः षष्ठीतत्पुरुषात् बहुव्रीहेर्द्वन्द्वाच्च न अनभिधानात्। अतइत्येव नेह। एकविंशतिरस्यास्तीति। यत्त्वर्थवत्सूत्रे गोमदिदं नगरमिति मित्वनान्मत्वर्थीयो लुप्यत
इति भाष्यप्रमादायमैव दोषास्य त। एकगोपूर्वादिति ठञोभाष्यकारवचनाल्लोपः। अतइति पतत्रनिरुक्तं गौत्रिकादि सिद्ध्यर्थम्। गवां समूहो गोत्रा। सास्मिन्नस्तीति गौत्रिकमिति। ननु भाष्याभिप्रायवर्णनमात्रं न तु
तात्त्विकम्। अन्यथास्य विंशतिः। एकचत्वारिंशद्वा स्यास्तीत्यत्रातिप्रसङ्गात्। ॥ ७ दौत्वनभिधानान्न। किं चानुवर्तनेऽगो शकटिको न सिद्ध्यति। शकटशब्देन वृत्तौ सिद्धावपि शकटिशब्देन वृत्तौ गोशकटिमानित्यस्या

फलेलिङ्गसमस्पष्टकत्वात् ॥

पक्षान्तरमिति। अथ वा समस्तान्त्यतो यो लुप्यत इत्यनेनावयवधर्मस्य समुदाये व्याहरणमाह। दहतु मुख्येयं वत्वे संभवति उपचरितस्याश्रयो युक्त इति केयटे उक्तम्। आत इत्यनुवर्त्ततीति। इदादिस्य म्। आत इत्यनुवृत्तौ यदि स्यात्कगो पूर्वादाकारान्तादिस्यर्थे इदं ऐकप्रातिकासिद्धिः। एकगो पूर्वादाकारान्ताच्चेत्यर्थे अन्याकारान्तेभ्यो पि ठ आपत्तिरिती तिदिक्। ततो निष्पन्नमिति। दीनारादिष्विति शेषः।

अनेनैवापरितोषेण पक्षान्तरमाह। अथ वेति। अस्मिंश्च पक्षे गोत्रिकमित्यनभिमतं लक्ष्यते। अभिमतत्वे तु प्राणिस्थादात इत्यतो मण्डूकप्लुत्या आत इत्यनुवर्त्त्य समाधेयम्। नित्यग्रह णमतु पो बाधनार्थम्। कथमेकद्रव्यवानिति। असाधुरेवायम्। एकेन द्रव्यवानिति वा विग्रहीतव्यम्। कथमेकदण्डीति। एकदेशिनैकाधिकरणे इति निर्देशोज्ञापयति इनिरपि क्वचिद्भवतीति। हस्तादाहत। आहतप्रशंसाविशिष्टेर्थे वर्त्तमानाद्रूपशब्दान्मत्वर्थे यप्स्यात्। आहतमिति। आहननमाह तं ताडनमित्यर्थः। ततो निष्पन्नं पशुरूप्यादि रूप्यं तदपि द्रुमैकारणोपन्नम् आहतमित्युच्यत इति न्यासकारः। हिम्यादिति। भूम्नि च प्रागुप्यादिति। इति ग्रहणादिनिरपि। तथा च माघः। गुण्य गुण्य इति न सञ्जीगणत्। असमाया। यशस्वीति। लसोमत्वर्थ इति मत्वाद्युत्वन। यशस्वानिति। पूर्वेण नित्यग्रहणेन तत्रासंबद्धमन्यतरस्यां ग्रहणं मतुप्समुच्चयार्थमिह संबद्ध्यत एव। तसौ मत्वर्थ इति सूत्रे यशस्वानिति भाष्योदाहरणादि तिभावः। किं लन्तत्वादिति। यत्तु प्राचोक्तं चोः कुरिति। तन्न। तदपवादत्वात्। व्रश्चेति षत्वापवादेनेरि तिभावः। यदि तु व्रश्चेति षत्वं स्यात्तर्हि जियज्योः पदान्ते किं न स्यात् तथा मस्येति कुत्वस्यापवाद इति निष्कर्षोम हानेतदा वा लिङ्गादिसूत्रेण पदान्तविषये कुत्वनिपातनादिति बोध्यम्। इहद्याम्बालुरन्यतरस्याम्। अन्यतरस्यां ग्रहणं इनिठनोः प्राप्त्यर्थम्। चकारस्तु इह तीत्यं नायं नमन्यत्रापीति हिरदत्तः। तेन हृदयालुरबे तोदानः। शीतोसेति। इह वालुरनुवर्त्तते। यत्तु प्राचोक्तम्। तृप्ताभ्य इति। आलुजिति चतद्भस समप्यनाकरत्वादुपेक्ष्यम्। पुरोडाश इति। न तु प्राउरुयवस्त्र इति मन्त्रस्य भाष्ये उणादिवृत्तिषु च तथाव्या ख्यातत्वादिति भावः। माधव इति सुब्धातुवृत्तौ स्थितमिदम्। हिमाच्चेति। एकारादिरयं प्रत्ययः। बलादिनि। सिध्मादिषु मत्वर्थेवातूल वलूल शब्दौ पक्कारान्तरेणाप्युक्तादिलौ। तथ्यर्थमरुद्भ्याम्। पि लमनुदात्तत्वार्थम्। ह्रस्वस्तु तन्निति पठिता आद्युदात्तत्वार्थो नकार इत्याह। तच्चिन्त्यम्। मरुत्शब्दस्य मध्योदात्तत्वात्। तथा हि मरुच्छब्दो मृग्रोरुतिरिति उतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः। तस्मात् सापि मध्योदात्तत्वं स्यादेव। ॥७॥ न्यासकार इति। कर्मणि क्तप्रत्यये उपचारं विनापि निर्वाह इत्यहृदयोक्तिः। तत्र। एकगोपूर्वादिति सूत्रे। भाष्योदाहरणादिति। प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे स्रग्वित्तर इति भाष्योदाहरणाच्चेत्यपि

आद्युदात्तः स्यादिति। पर्वतशब्दे तु न विशेषः। पर्वशब्दस्य वनिबन्तत्वेन नविषयस्येति फिट्सूत्रेणाद्युदात्ततया तपित निमित्ताद्युदात्तत्वात्। पर्वं धातोरनक्रिअन्तोदात्तोपि पर्वतशब्दस्यान्यत्। अपसिद्धा
न्तादिति। दद्यातिवृत्तं वापुनरेतद्दू विस्पति मरुद्भिर्दत्तो मरुत्त इति। एतत्स्वख्यानपरभाष्यविरोधादित्यर्थः। मरुच्छब्दस्योपसर्गत्वविधानसामर्थ्यादजन्तत्वाभावेप्यच उपसर्गादिति तत्त्वम्। मरु
तः मरुच्छब्दस्यान्तोदात्त इति तन्नीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मरुत्तो मध्योदात्त इति फलभेदाद्यान्नाविपित पाठ एव। उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति मरुत आद्युदात्तत्वं तु न। तत्त्वे एवोपसर्गत्व
तनितु निरुक्तस्वरेणाद्युदात्तः स्यात्। न चेष्टापत्तिः। अपसिद्धान्तात्। स्यादेतत्। मरुतः परिवेष्टारो मरुतस्यावसन्गृहे इत्यैतरेयब्राह्मणप्रयोगस्तावत्तत्स्वरांशे उदासीनः। एकश्रुत्यापा
ठात्। तत्र च समभिमतस्वरावधारणमिति चेत्। प्रथमाध्यायस्याकरग्रन्थेभ्य एवेत्यवेहि। उपसर्गसंज्ञायां हि मरुच्छब्दस्योपसंख्यानं पठ्यते। तत्र यद्यपि पाधिकरणबलान्निपातसं
ज्ञाप्राप्ता तथापि सा नेष्यते। इत्यांतसं निपाता आद्युदात्ता इति फिट्स्वरः स्यात्। स च मरुत्तशब्दे पित्र्ये तान्तीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरात्। किंच। निपातत्वे सत्यव्यय
त्वं स्यात्। न नूपसर्गत्वेप्यङ्किं विधीकृतो नेति चेत्। अनभिधानाद्धाद्दलकादेस्तुत्तरमासं ज्ञाप्रयोजनं तु तत्सामर्थ्यादजन्तत्वाभावेपि अच उपसर्गादिति तत्त्वप्रवृत्तिः। नन्वेवं
मरुत्वमतीत्यत्र नकारस्यवायेपि णत्वं स्यादिति चेत्सत्यम्। नत्वविधावेवोपसर्गसंज्ञेति वक्तव्यम्। एवं चाङ्किं विधीअपि नेत्यपरमनुकूलम्। एतच्च सर्वं कैयटहरदत्ताभ्यां स्प
ष्टमुक्तम्। तदनन्तरं तत्प्रत्ययां ततपापि मरुत्तशब्दस्याद्युदात्तं स्यादित्येकरिष्यत इति वदन्कैयटः स्पष्टमेवपित्वमाह। यत्तु मतत्वर्थीयप्रकरणे हरदत्त आह। मरुत एनं देयासुर्म
रुत्त इति व्युत्पत्तावपि तत्तीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन्नाद्युदात्त एव भवति। उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्रादिति। तदनिरसात्। यतः प्रथमशे
षे स्वयमेवाह ॥ स्वीकारादिति भावः। तदेतस्वनयन्नाह। स्यादेतदित्यादिना। अव्ययत्वं स्यादिति। तया च मरुद्भिर्दत्त इति भाष्यप्रयोगे विभक्तिश्रवणानापत्तिरिति भा
वः। उत्तरमिति। अत एव तत्तु वचनानि भाष्येनोदाहृतानि। तत्त्वविधाविति। अत एवोपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्स्वरोपि न मरुच्छब्दस्य। स्पष्टमेवपित्वमाहेति। तस्यैव मध्योदात्तत्वेन
नित्वेन फलभेदापत्तेरिति भावः ॥

उक्तरीत्या। प्रथमशेषस्य हरदत्तरीत्या। नास्त्विति। निपातत्वप्रयुक्ताद्युदात्तत्वस्यैवैवादिपाठेन बाधात्। परे तु तत्त्वविधावेव मरुत्तउपसंख्यानेन सिद्धे प्रथमे संज्ञाप्रकरणे पाठोनेकसं
ज्ञालाभाय एवं च निपातत्वमूलकमाद्युदात्तत्वं दुर्वारम्। तच्चोपसर्गत्वादि अभिधानस्वाभाव्यात्तत्तद्विषय एवेति मरुद्भिर्दन्तदत्युपपद्यते। तस्मान्नित्यपाठ एवोचित इत्याहुः। इति

ननूपसर्गसंज्ञायामपि उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं स्यादेव। नानेनापूर्वमाद्युदात्तत्वं विधीयते किं तर्हि निपाता इत्येव सिद्धे ऽभेः प्रतिषेधार्थमेतदिति। तस्मात्त
नो नित्यं स्वीकृतस्य प्रवृत्तः प्राथमिको हरदत्तग्रन्थः प्राचीनग्रन्थविरोद्धोऽपसिद्धान्तग्रस्तश्चेति स्थितम्। एतेन ततो नो नकार आद्युदात्तार्थ इति प्राचां ग्रन्थव्याचक्षाणामुक्ति
रपि प्रत्युक्ता। इदं त्ववधेयम्। उक्तरीत्या उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति फिट्सूत्रं सुत्यजम्। नाभिरित्येव सुवचम्। अतिनिष्कर्षे तु नाभिरित्यपि मास्तु। एवादिषु अभेः सुपठत्वात्।
एवादीनामन्तइति हि फिट्सूत्रम्। एवमादीनामिति पाठान्तरं तदेतत्सर्वं माधवेन ऋग्भाष्ये ध्वनितम्। तथाहि। आत्वेतानिषीदतेति मन्त्रे उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति व
चनात्त्वाति पदिकात्वोदात्तत्वमित्युक्त्वा मानो मर्ता अभिद्रुहन्निति मन्त्रे एवमादीनामन्त इत्युपन्यास्यत्। अलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन। प्रकृतमनुसरामः। स्वामिन्नैश्व
र्ये। ऐश्वर्यवाचकादिति। स्वशब्दस्य ऐश्वर्यवाचित्वं एतद्वृत्तिविषयमेव बोध्यम्। कंशंभ्याम्। अत्र प्रथमप्रत्यये दन्त्योष्ठ्य आदिः न तु पवर्गीयः तदाह। अनुनासिकौ त्व
यावेति। तुण्डिबलिवटेर्भः। मूर्धन्योपध इति। तथा च तुडि तोडने इति धातौ माधवेनोक्तम्। तुडिः इन्। वृद्धानाभिः सास्तीति तुण्डिलः। तुन्दादिभ्य इलच्चेत्यत्र स्वाङ्गादिव
द्वाविति गणसूत्रेण इलच्। तुन्दिलः एवं तुण्डिभः। तुण्डिबलिवटेर्भ इति मत्वर्थीयो भ इति। वटिभ इति। वट वेष्टने इन्। ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

ऽ॥ मन्त्र इति। एतन्मन्त्रघटकाभि
शब्द इत्यर्थः। एतद्वृत्तिविषयकमिति। तेन नातिप्रसङ्गः। इलजिति। न च विशेषविहितभप्रत्ययेन बाधः। बलादिभ्य इति सूत्राद्यौ अधिकाराश्रयणेन विकल्पार्थकान्यतरस्यांग्रह
णानुवृत्तेः। तुन्दादिसूत्रे चेनेनि ठनोः समुच्चयार्थान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेस्तेषां विधानात्तेप्यनवोद्याः ॥ इति मत्वर्थीयाः ॥

सार्वविभक्तिकः। आद्यादित्वात्। तसेश्चेति। तसेति। आद्यादिभ्यः किम्। सर्वनामबहुभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेश इति तदर्थः। इत्यादिकमिति। तेषु तत्रेत्यत्रैत्वमादिशब्दार्थः। नेहेति। अतस्तकारे इत्यर्थः। उकारेणेति। सहितदर्थं चरितार्थत्वेन तं त्यानिवर्तते। णौ गमिरित्यादौ त्विकानिर्देशः। गमेरिडितिवत्। धातुस्वरूपभङ्गभियात् उपधालोपेन। उच्चारणार्थी नाम पीत्संज्ञायास्तस्य लोप इति सूत्रे एतदो न्। भाष्यारूढोयं पाठः। वृत्तिकारस्तु एतदोश इति पठित्वा शकारः सर्वादेशार्थ इत्याह। द्व्याभ्यामिति। सर्वनामत्वात्प्राप्तोऽपि तसिल् अद्यादिभ्य इति पर्युदासान्न। एतेन नूनं मत्तपरं वश्याद्दुत्सत्र तसिलं भ्रमेण युष्मदस्मदोरनादेश इत्यात्वमाशङ्क्य सार्वविभक्तिकस्तसिरिति परिहृत्य तसेश्चेति न त्यतसिलादेशे पुनः शेषे लोपमाशङ्क्य सुब्विभक्तावेव स इष्यत इति स्वोत्प्रेक्षयैव समाधानं कुर्वन् कश्चित् दुर्घटवृत्तिकारः परास्तः। पर्युदासविषयत्वाद् इह तसिल्प्रत्ययस्य तसिलादेशस्य चोक्तिसंभवाभावात्। सप्तम्यास्त्रल्। इह त्रल् तसिलौ स्वतन्त्रौ प्रत्ययौ न तु सप्तमीपञ्चम्योरादेशौ। तेन कुत्र बहुत्र कुतः बहुतः। इत्यादौ अच्च घेः घेर्ङिति इत्यादिकं नेति दिक्। ननु तसिलोवकाशः कुतो वहि यनेकुतो वरो हनि। नसेस्तु ग्रामत आगच्छतीत्यादिरवकाशः। कुत आगच्छतीत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्तसिः तस्य विभक्तित्वाभावात् विभक्तिकार्याणि न स्युरिति चेन्न। मैवम्। तसेश्चेति सूत्रेण अद्यादिभ्यः किमादिभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशविधानात्। तस्य च विभक्तित्वात्। किमोत्। न विभक्तौ तुस्मादिति नेह प्रवर्तते। यमोरुकारेण मकारपरित्राणार्थेनानित्यताज्ञापनात्। वाग्रहणमिति। किमोद्वेति सूत्रं पठितव्यं ततः ह च छन्दसीति। यद्यपि भागवृत्तिकारो भाषायां त्रलं नेच्छति। वामनस्याप्यत्रैव स्वरसः तथापि वामनेनोक्तमेकदेशिमतमेवेह पुरस्कृतम्। बहुप्रयोगदर्शनात्। तथा चामरः। साहचर्यात् क्वचित्कुत्रचित्। श्रीहर्षोऽपि। नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषमिति। वा ह च छन्दसि। पूर्वोक्तस्य वाग्रहणापकर्षस्य स्फुटीकरणार्थमिदमुपन्यस्तम्। अधुना प्रत्यय इति। निपातनान्मध्योदात्तोयम्। भाष्यमतं चेदम्। वृत्तिकारस्त्वाह। इदमो शभावः धुनाच प्रत्यय इति। सद्यः परुत्। अहनीति। सप्तम्यन्तस्याहन्शब्दस्यार्थे इत्यर्थः। तद्दर्शयति। समाने ह्नि सद्य इति। प्रकारवचने थाल्। सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः। यद्यपि प्रकारे गुणवचनस्येत्यत्र सादृश्यं प्रकारः ॥

भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादिति दिक्। इदमिति। छान्दसमपीदमित्यर्थः। वृत्तिकारस्त्वाहेति। भाष्योक्तयोर्द्वयोः पक्षयोर्मध्ये पक्षमेवादरेणाहेत्यर्थः ॥

श. श अनभिधानादिति। अन्यथा सर्वथेत्यादौ तदप्रतीतेः। यथा हरिरित्यादौ यत्सदृशो हरिस्तत्प्रकारवान् हर इति बोधापत्तेः। हरिसदृशो हर इति बोधानापत्तेश्च। सिद्धान्ते तु यत्प्रकारवान् हरिस्तत्प्रका-
२३३ रवान् हर इति शब्दबोधे इते सबोधः फलतीति बोध्यम्। तथाजातीय इति। यदि थालपि प्रकारवति स्यात्तदा जातीयोपादानं व्यर्थं स्यादिति भावः॥ ॥प्राग्दिशीयानां पूर्णोऽवधिः॥ ॥विधाशब्दस्येति।

सत्यपि नेह सादृश्यं गृह्यते। नभिधानात्। तेन प्रकारेणात थेति प्रथमान्तात्तु न भवति स प्रकारस्तथेति। अनभिधानादिति भावः। किं सर्वनामबहुभ्यो विशेषविहितेनापि थाला जातीयर् न बाध्यते। थर्भेदात्। प्रकारे हि थाल्। जातीयर् तु तद्वतीति स्वभावात्। अत एव भाष्ये प्रयुक्तम्। तथाजातीयोऽन्यथाजातीय इति। इदमस्थमुः। अनेन एतेन वेति। द्वितीयान्तादपि थमुर्नेवसेव। इमेतं वा प्रकारमापन्न इत्थंभूतः। तथा च सौत्रो व्यवहारः। लक्षणेत्थंभूताख्यानेत्यादि। एतेन कथंभूतो व्याख्यातः॥ प्राग्दिशीयानां पूर्णोऽवधिः। पुरः पुरस्तादिति। अयमर्थं पश्यामितामिनदतः पुरतश्च पश्चादिति भवभूतिः। गोरसतरुरिह विलसति पुरत इति कश्चित्। स्यात्पुरः पुरतोऽग्रत इत्यमरः। पुरतः प्रथमेनाग्रे इति विश्वश्च। चिन्त्यमेतदिति भाष्यवृत्तिः। कश्चित्तु विभाषा प्रपरावराभ्यामिति विभाषाग्रहणं योगाद्विभज्यते। तेन पूर्वशब्दादतसुच्। अस्तातिचेति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्पुरादेशः। इत्युत्प्रेक्षितवान्। तच्चिन्मूलम्। पुरत इति तु समानकालीनं पूर्वकालीनमित्यादिवदप्रामाणिकमेवेति प्रामाणिकाः॥ संख्याया विधार्थे धा। विधाशब्दस्यार्थो विधार्थः। यद्यप्योदनपिण्डोऽपि विधाशब्देनोच्यते तथापीह न गृह्यते। तेनैकागो विधत्त्यादौ न भवति इह हि विधायामिति वक्तव्ये अर्थग्रहणस्येदं प्रयोजनम्। विधाशब्दोऽयत्रार्थे प्रसिद्धतरः तत्रैव यथा स्यात्। ताहशश्चार्थः प्रकार एव। स च क्रियाविशेषक एव गृह्यते। अभिधानस्वभावात्। तदाह। क्रियाप्रकारे वर्तमानादिति। कथं तर्हि नवधा द्रव्यं त्रेधा गुण इत्यादि। अत्रापि उपदिश्यत इति क्रिया भवतीति वा क्रियाध्याहार्या। याप्ये पाशप्। कुत्सित इत्यत्रैव नायं विहितः। तिङन्तादपि प्रसङ्गात्। पूरणाद्भागे। पूरणार्थत्वात्तीय प्रत्ययः पूरणशब्देनोक्तः। पूरणग्रहणं चोत्तरार्थमासुरस्तीयः पार्श्वतीय इत्यत्र तु अनर्थकत्वादेव न भविष्यति ॥ ७॥ इदं वृत्त्याद्यनुरोधेनेति बोध्यम्। विधयुक्तगताश्च प्रकारे भवतीति तु भाष्यं विधायाविध इति घ राम:
ञर्थे पुंलिङ्ग इति कैयटश्च। विधशब्दस्यार्थे इति समासः। एवं चैकागो विधेत्यत्र प्रसक्तिरेव न। प्रकार इति। सामान्यस्य भेदको विशेष इत्यर्थः ॥ २३३

ह्रस्वोपि साधुरिति। परेतु इ

अनिसतिति लिति। अत्र प्रागेकादशभ्यइ स्यन् प्राप्तिः। अतएव विभाषा हीनौ यति सूत्रप्रत्याख्यानं भाष्यकृतो कंसंगच्छते। इत्यवैयेति। नतः प्रागित्यर्थः। इति भावइति। एतद्भाष्येन दृष्टमप्राधा
न्यादीनि। तद्विशेषणमिति विशेष्यः। अवं स्वार्थिक प्रकारणविरोधो भवतीति यक्ष्याएवः। विशेषणं न्याय्यम्। भूतपूर्वसंबन्धे याष्ठीमदत्तादित्यर्थं उचितइत्यन्ये। शेतेर्लुडिति। सचकर्त्तरि बाहुल
कात्। इति भाष्यस्वरसात्। भावे तु स्वत्व अबाधकान्यपीति। इदं त्वत्यनुरोधेन नबाधकान्येवेति सर्वादिसूत्रे भाष्यात्। एवं च ह्रस्वोपि साधुरेव। अभिभव इति। स्वापेक्षयेतरस्य न्यूनीकरणमित्यर्थः। सकर्म
भागसति युक्तं विवक्षितम्। तेन तभावे त्वर्थे स कौ विवक्षितायां चतुर्थी पञ्चमी स्यैव भवति। अनिसविति तु दापि चतुर्थीपंचमेति प्रसज्येत। भूतपूर्वे चरट्। गोष्ठात्खञित्यत्रैव नो
क्तम्। विशेषणमिति हितेन स्वरूप सरदोषाश्रामभूतान्निधौ हि सामान्यविशेषभावः स्फुटीभवति। यद्यपि दूरस्थसापि बाधोन्याय्य एव तथापीह गौरवं स्वीकृत्य दूरे पाठसामर्थ्याद्
ओनेति भाष्यः। ष्यप्रत्यारूप्यचार्थे भूतपूर्वे इत्यनुवर्त्तते। तच यद्यपि पूर्वसूत्रे द्वा प्रातिपदिकस्य विशेषणं तथापीह न तथा। षष्ठ्यन्तार्थस्य विशेषणत्वात्। तदाहिप्रस्य संबन्धिनः प्रा
गन्यस्य धनेन रससि लिपौ न … कार्ये प्रत्ययस्यान्याय्यत्वात्। देवदत्तस्य भूतपूर्वे थैरूप्यः स्यादिति। अतिशायनेन मविष्ठनौ। अतिपूर्वाच्छेतेर्ल्युट्। अतिशशायनमेवातिशाय
नम्। अस्मादेव निर्देशाद्दीर्घः। न तु शीङः। तेन लोके विदीर्घः साधुः। अबाधकान्यपि निपातनानि। तेन ह्रस्वोपि साधुः। यद्यपि केवलः शेतिः स्वप्ने वर्त्तते तथाप्यतिपूर्वः प्रकर्षे
पकर्षे … नाधिक्यम्। किन्त्वभिभवः सकर्मको ह्ययम्। पूर्वान्महाभागं तपातिशेते इति दर्शनात्। अतिशयश्च न प्रत्ययार्थः। तथाहि सतिलघो। निशायनं लघुतमं मितिस्या
त्। प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात् … पि प्रकृत्यर्थः। तथा सति हि प्रकर्षातिशायादिभ्य एव स्यात्। न तु पट्वादेः। किंतु प्रकृत्यर्थविशेषणम्। प्रत्ययस्तु द्योतकः। तदेतदाह। अतिशय
विशिष्टे स्वादि ॥ … कइति। अतएव भाष्ये कर्त्तर्ल्युटि अतिशायनस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे कालीमतिशेते कालः कालितर इति प्राप्नोति कालतर इति चेष्यते इति द्विती
… न पादनं … तथाहि सतीति। भावल्युडन्ते … दोषः। किंत्विति। अनेन कर्त्तर्ल्युडन्तता ध्वनिता। अतिशयकर्त्तरि वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात्स्वार्थे प्रत्यय इति सू
त्रार्थः। अतिशयविशिष्टार्थवृत्तेरित्यस्य … कर्तृरूपार्थवृत्तेरित्यर्थः ॥

१इतराभिभवकर्तृत्वंविवक्ष्यतइत्यर्थः।ततःप्रवर्त्ततइति।
म॰ श॰ अतिशयोविवक्ष्यतइति।अन्तरङ्गत्वेनपूर्णंपदपदान्तरेणान्वेतीतिव्युत्पत्त्याचस्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यलाभोत्तरमित्यर्थस्तदाह।विभक्त्यन्तइति।इत्याहुरिति।
२३४ अतयत्नमारभतइतिभाष्यप्रयोगः संगच्छते।तद्द्विवचनमिति।ननुरूढोद्विवचनशब्दइतिभावः।तेनास्माकंचदेवदत्तस्यचदेवदत्तोऽभिरूपतरइतिसिद्धम्।अस्मदोर्द्वयोश्चेत्यने
ह्यवयवेसमुदायेमदाएकस्यातिशयोविवक्ष्यते।तदातरबीयसुनावपवादौवक्ष्येते।परिशेषाद्बहूनामध्येयदेकदेशस्यनिर्द्धारणंसोऽस्यविषयःतदाहः अय
मेषामिति।आढ्यतमइति।सुबन्तात्तमप्।सुपोधात्वितिलुक्।यद्यपिप्रातिपदिकात्तद्धितइतिइहवृत्तिकारस्यस्वरसः प्रतीयतेतथापितदीयग्रन्थः सु
बन्तपरतयाभङ्गानीतः।अन्यथाहिपूर्वाह्णेतरांतमामित्यादौघकालतनेषुकालनाम्नइतिसप्तम्या अलुग्विधानंबाध्येत।उक्तंचभाष्ये।प्रियकुत्सनादिषुततःप्रवर्त्तते
तौविभक्त्यन्तइति।तिङश्चातमप्स्यादिति।इष्टन्तुनोक्तः अजादीगुणवचनादेवेतिनियमात्।तरप्तमपौघः।आतिशायनिकप्रकरणएवतादी
घइतिवावाच्येप्रकरणान्तरेगुरुसूत्रकरणंअस्यतस्वार्थिकस्यापितरपोज्ञापकम्।तेनाल्पाच्तरांलोपश्चबलवत्तरः इत्यादिसिद्धम्।केचित्तुयोगापेक्षंज्ञापकमि
त्याश्रित्यद्वयसुन्प्रत्ययस्यापिक्वचिदत्यन्तस्वार्थिकतेत्याहुः।किमेत्।आमोरुकारोमदिस्यज्येततर्हिपचतितरामित्यादौह्रस्वनद्यापइतिनुट्स्यात्।यस्येतिलोपस्य
परेणनुटाबाधात्।सिद्धान्तेत्वननुबन्धकपरिभाषयानुड्विधौनास्यग्रहणम्।द्विवचनविभज्योपपदे।द्वयोरर्थयोर्वचनंद्विवचनंकरणेल्युट्कर्मणिषष्ठ्याः समासः।येनपदेन
द्वावर्थावुच्येतेतत्द्विवचनंविभक्तव्यंविभज्यम्।क्वाहल्लोण्यदितिण्यतिप्राप्तेतदपवादोयन्निपात्यतेतेनविभाग्यमितिनभवति।विभाज्यशब्दस्तुस्मृतिषुप्रयुक्तस्यसाधु
त्वंचिन्त्यमितिहरदत्तः।अत्रेयंचिन्ता।यद्यपिण्यत्दुर्लभः निपातनेनबाधात्।नचनिपातनान्यबाधकानीतिपक्षमाश्रित्यनिर्वाहः शङ्क्यः।।७ नैकस्मिन्नर्थेबहुत्ववद्भावविधानात्त
च्चनिमित्तकशास्त्रीयकार्यप्रवर्त्तकोऽनेकत्वनिमित्तकनिवर्त्तकः।नचदन्तोष्ठस्यदन्ताः स्निग्धतराइतिनसिद्ध्येत्समाहारस्यैकत्वात्वृत्तिपदार्थानांबहुत्वादितिवाच्यम्।वृत्तौविशेषणो राम॰
पसंख्यानुपादानाद्दन्तोष्ठलक्षणवर्त्तिपदार्थरूपार्थद्वयप्रतिपादकत्वेनाक्षतेः।यन्निपात्यतइति।अपादानइतिशेषः ॥ २३४

दुर्वारत्वादिति। तस्य साभाव्याद्वेत्यविबोद्धव्यम्। सत्रेव्युत्पाद्यमानादिति। द्वयादिभिरिति। पञ्चविभजनीयेभि भाग्यन्यो। तच्चोपपदं अनावश्यकमिति। प्रकरणादिना निर्णयादिति भावः। दूरूह
ति। अत्राप्यतिशायनद्वत्यनुवृत्तेर्नियमत्वसंभवस्तेनविनापीतिभावः। ननु पूर्वद्वेति। गौरत्वादितिभावः। अस्यार्थस्य स्फुटं प्रतिपत्तये ... त्वात्मा। निवृत्तेति। अनुत्पन्नत्वाद्वेत्यर्थः। प
एमतिसतिकृत्वस्य दुर्वारत्वात्तथापि निर्णयतात्पर्यमनतिविभज्यत इति सिद्धम्। न चार्थभेदः। निरूपणप्रेषणात्। कृते ... ति योरणा ... निति सूत्रे व्युत्पादनादिति दिक्। द्विवचनं च वि
भज्यं चेति द्वन्द्वः। तस्योपपदेन कर्मधारयः। तेन द्वयर्थवाचके विभजनीये चोपपदे सतीत्यक्षरार्थः। अन्वर्थमेवोपपदम्। उपोच्चारितं पदमिति। ननु क्वचिदपि ... विशेषत्वमस्य संभवात् त
च्च विग्रहवाक्य एव प्रयुज्यते इति तु गतार्थत्वादनावश्यकम्। एवं स्थिते उपपदग्रहणं स्पष्टार्थम्। इह द्वे उपपदे द्वे च प्रकृती सुपिङ्डलो। प्रत्ययौ च द्वौ तथापि ... नेष्यते। द्विवचनोप
पदमुदाहरति। अनयोरिति। विभज्योपपदमुदाहरति। प्राच्येभ्य इति। पञ्चमी विभक्ते इति पञ्चमी। कथं तर्हि पटू इत्यत्र पटुतराविति। एवमस्तु पटुतर इति। अत्राहुः। एकस्यापि धर्मिणो
गुणभेदेन भेदव्याप्त्या ... यो गमयेद्दुः प्रकर्षः तदाश्रयश्च प्रत्यय इति। व्यपदिशन्ति वा। अन्यतरवासिम इत्यादि। कश्चित्समग्रासिधनं जयत्वमिति। अजादी गुणवचनादेवेति इष्टो
त्तरपदार्थ एवकारः। तुश्छन्दसि। पूर्वेण नियमेन व्यावर्तितयोः प्रतिप्रसवोयम्। नत्र पूर्वो विधिः। तेनोपाधिसंकरो नास्तीति यतो नाद्यमनयोरतिशायने दोषो ... त्याद्रेवन्त्राः सिद्धत्वप्र
त्ययविधाविति वचनाच्छन्दसि पिनिवृत्ते दोषः शब्दान्तरत्वात्। ततस्तदिनिवृत्तेषत्वस्तुयोरपि निवृत्तिः। अलौकिके वाक्ये प्रागेव तयोः प्रवृत्तिरिति तु तत्वसत्वं भुक्तेस्तु प्रवर्तते। लुप्तेऽपि ता
प्रत्ययलक्षणप्रोक्तात्। छान्दसमपि तुरिति सूत्रेण विधिवद्विज्ञानिर्देशेन लोके प्रयोक्ष्यमाणात्वादिहोपन्यस्तम्। प्रशस्यस्य श्रः। अजादी इत्यनुवर्तमाने प्रशस्यादिशब्दानां स्यात्।
अजाद्योरिति। ज्यादादीयसः। ज्यादुत्तरस्येयसुन आकारादेशः स्यात्। वृद्धस्य च । स्वरूपग्रहणं नतु रादेर्वर्णस्यादादेशादिति परिभाषितस्य व्याख्यानात्॥ ... स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः इति
तिस्तपादसप्ताध्यायीस्थकार्ये प्रवृत्तियोग्यतया प्रवृत्तिः। तदेवाह। प्रागेव तयोः प्रवृत्तिरिति। श्रेयानिति। अभ्य ... ङ्योरेडादेशोन्त्यलोपश्च ... मा। तुरिष्ठेमेयस्सु। वैदिकेऽपि
स्थितिसूत्रमित्यर्थः। तस्य छान्दसत्वं तुनिमित्तभूते इष्ठनीयसुनोश्छान्दसत्वादिति बोद्धव्यम्। तुश्छन्दसीत्यस्येष्ठनिपरत्वे पूर्वकालिकत्वाभावेन णावतिदेशाभावात् ॥

म. प्र. द्विरेद्वेश्चेति। न च वचनग्रहणसामर्थ्यात् पृथ्वादेराकृतिगणत्वेन मनि चिवर्षिमेतीति वाच्यम्। वर्णादेशस्य चारितार्थ्येन श्रुतिव्याद्येन बाधापत्तौ वर्षिष्ठ इत्याद्यनापत्तेः। स्वस्थार्थमिति। ह्रसिष्ठ इको

२३५ अस्य प्रियस्थिरेति वर्णादेशोपि परत्वे भवति। न च तस्य मनि चित्यावकाशता। वृद्धशब्दादिमनि चोभावात्। एवं च इहैव वृद्धस्य वर्षिश्चेति सूत्रं अपि तु गुणितम्। एवं हि द्विर्ग्रहणं न कर्त्तव्य

मिति लाघवम्। स्थूलदूर॥ परग्रहणं यविशेषेत्यादि इत्यत्र पूर्वयणादेर्लोपो माभूदिति। पूर्वग्रहणं तु स्पष्टार्थम्। परस्मिन्नु नित्सामर्थ्यात् पूर्वस्यैव गुणलाभात्। स्थविष्ठ इति। अन्वत्र ओर्गुण

इत्येव सिद्धं तत्किं गुणवचनेनेति चेत् मैवम्। परयणादिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्। क्षिप्रे ओरभावात्। क्षुद्रे अनन्त्यत्वाच्च। इष्टस्येपि इ च। पूर्वसूत्रं संपूर्णमनुवर्त्तते। तदाह। वहो

रित्यादि। भूरादेशश्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। अत्र आदिलोपे कृते यि शब्द आगमः। यद्वा लोपापवादो यकार आगमः। इकारस्तूच्चारणार्थः। पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम्। युवाल्पयोः। युवेति सरू

पग्रहणं न तु युवन् सज्ञस्य। विन्मतोर्लुक्। स्रजिष्ठ इति। विनो लुकि कृते भत्वात् पदकार्याभावः। अस्मादेव ज्ञापकाद्विन्मतोर जादौ। प्रशंसायां रूपप्। प्रकृत्यर्थस्य परिपूर्णतेह प्रशंसा न तु स्त

ति। नेनेह्यपि भवति। चौररूपोऽयं यद् दृष्ट्वार पश्यन्नं हरति। गुप्तं वस्त्वपहरणेन चौर्यं परिपूर्यते। पचतिरूपमिति। क्रियाप्रधानमाख्यातम्। क्रियायाश्चासत्त्वरूपत्वेपि एकवचनं भवति।

औत्सर्गिकत्वात्। तेन पचतो रूपं पचन्ति रूपमित्यादि। इह प्रथमैव विभक्त्यन्तराणामप्राप्तेरित्याहुः। पश्येत्यादियोगे कर्मणि द्वितीयाप्यस्तीति तत्त्वम्। क्लीबत्वं लोकात्। एवं पचतिकल्पमि

त्यादावपि बोध्यम्। विभाषा सुपः। सूत्रे सुप इति पञ्चम्यन्तेषु पञ्चम्यन्तसमर्थप्रत्ययेनेत्युक्तेः। सुबन्तादिति। प्रागित्यपकृष्यते। तच्च यद्यपि सौत्रस्य पुरस्तादबद्धस्य विवरणं तत्समानार्थं तथा

पि तद्योगे पञ्चमी न प्रवर्त्तते अन्यारादिति सूत्रे अञ्चूत्तरपदस्य दिक्शब्दत्वेपि पञ्चम्यन्तसमर्थप्रत्ययेनेत्येतद्बाधनार्थं पृथग्ग्रहणमिति सिद्धान्तयित्वा प्राक् प्रत्यग्वा ग्रामादि

त्युदाहृतत्वात्। काशिकायां तु इतावपि पुरस्तात्कृद्धदः प्रयुक्तः। अत एव सुबन्तादिति तदुक्तिर्हरदत्तेन भङ्ग्या व्याख्याता ॥

भवादिवत्सेपि शादौ प्रत्ययस्येकस्य व्यवधानात् प्राप्ति पाङ्क्वावारणार्थं पूर्वमात्रस्येत्यर्थकं तदिति भावः। अनन्त्यत्वाच्चेति। इक्परिभाषोपस्थित्या पकारदकारयोर्न गुण इति भावः। औ रामः

त्सर्गिकत्वादिति। संख्यायाश्चासत्त्वेपि एकवचनमिति योगविभागादिति भावः ॥ २३५

भट्ट मेवाह। ल्यब्लोपइति। वैषम्यस्येति। तन्मूलकता प्राक्शब्दस्यैव प्रयोगादिति भावः। प्राक्त्वम्। प्रत्ययस्य पूर्वदेशत्वम्। पुरस्तादेवेति। पुरस्ताच्छब्दादेवैतदर्थलाभः। अभिधेयवदेवेति। नतु प्र
त्ययल्लोपस्य पञ्चमी। एवंभूतं सुबन्तं प्रकृतित्वेनाश्रित्येत्यर्थ इति। यत्तु प्राचो ग्रन्थे व्याचख्यौ रुक्तं सुबन्तादिति ल्यब्लोपे पञ्चमीति। मदूभसात्। न हि हरदत्तेन काशिकायां भङ्क्त्वा नीते
त्येवं सर्वं तथा नेयम्। वैषम्यस्य स्फुटत्वात्। प्रागेवेति। सोऽत्र तु शब्दो अवधारणे वर्त्तत इति भावः। तेन बहुजेव विकल्प्यते न तु पूर्वत्वमन्यथा प्राक्त्वं विकल्प्येत। तथा च पक्षे बहु
स्वरः स्यात्। भाष्यकारस्त्वाह। तु शब्दस्य नेदं फलम्। तथा हि। उदश्वितोऽन्यतरस्यामित्यादौ प्रत्यय एव विकल्प्यते। प्रधानत्वात्। न तु परत्वं गुणत्वात्। गुणानां च परार्थत्वादिति न्या
यात्। तद्वदिहापि विभाषाग्रहणेन बहुजेव सम्भत्स्यते। न पुरस्तादित्येतत्। किंतु अवधारणार्थस्य तु शब्दस्येहान्यदेव प्रयोजनम्। पुरस्तादेव सर्वं यथा स्यात्। तेन लिङ्गसंख्ये
अपि प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेः प्रकृत्यवस्थायां ये दृष्टे ते एव स्तः प्रयोगश्च प्राक्प्रकृतेरिति। तेन बहुगुणो द्राक्षा लघुर्बहुतृणं नरः इत्यादौ न विशेष्यनिघ्नता। ननु स्वार्थिकाः प्रकृति
तो लिङ्गवचनानि भवन्त इत्येव सिद्धमिति चेत् सत्यम्। एतदेव ज्ञापयति। ईषदसमाप्तौ ये स्वार्थिकाः तेषु अभिधेयवदेव लिङ्गवचने स्त इति। तेन गुडकल्पा द्राक्षा शर्करा
कल्पो गुड इत्यादि सिद्धम्। यत्तु काशिकायां बहुगुडे तिस्त्रीलिङ्गं पठ्यते तत्त्वामादिकं भाष्यविरोधादिति हरदत्तः। प्रागिवात्कः। सुप इत्यनुवर्त्तते तेन तिङन्तात्को न। अ
व्ययसर्वनाम्नाम्। तिङश्चेति मण्डूकप्लुत्येति भावः। ङ्याप्प्रातिपदिकात् सुप इति चानुवर्त्तते एव। कस्य च दः। कान्तान्यस्येति। सर्वनामग्रहणं तिङ्ग्रहणं च नेह सं
बध्यते। तयोः कान्तत्वासंभवात्। अथोक् अथेगित्यादौ हि असिद्धकत्वम्। यद्यपि शक्नोतेर्यङ्लुकि लङि तिपि अशाशगिति संभवति तथापि यङ्लुकोऽसार्वत्रिक
त्वात् नेदं लक्ष्यमस्तीति भावः। ओकारसकारेति। अकच्विधौ सुपोऽप्यनुवृत्त्या सर्वनाम्नः सुपा च टेर्विशेषणे कामचारादव्यवस्थाप्रसङ्गे भाष्यकारवचनाद्व्यवस्था
श्रीयते। ओकारसकारेत्यादि सङ्कोचश्च सुप्पादस्यान्मात्र विषयः। तथैव भाष्ये उदाहृतत्वात् ॥
कृतिवदित्यर्थः। तेन प्रकृतिलिङ्गादातिक्रमो ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम्। सुप इति चेति। क्वचित्प्रातिपदिकस्य टेर्ग्रहणं क्वचित्सुबन्तस्य टेरित्यर्थलाभार्थमुभयोरनुवृत्तिरिति बोद्ध्यम् ॥

अविशेषेणेति। विशेषोत्त्वभावेनेत्यर्थः। ननु सुबन्तस्येति। अत एवाकादेशः स्यान्। वृकार्यः कः कौ कद् स्वेवमर्थ इति भाष्यं संगच्छते। हरदत्त इति। अत्राहुश्चिरन्तनभाषितपुंस्काद्वेति विक
त्वात्यसेदत्वाभावः सुलभ इति। कस्येति। न कस्यापीत्यर्थः। हरदत्त इति। अत्राहुर्विस्तु योगविभागसामर्थ्यात् बहुव्रीह इत्यस्यात्रासंबन्धस्तेनाबहुव्रीहौ चोपेतो ततः काठ वृसिद्ध्यर्थं कार
इति कस्याशाप इति। यस्मिन्विधिरिति। प्रत्यासत्त्योपस्थितप्रकृतप्रत्ययस्य विशेष्यस्य सत्त्वादिति भावः। औपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं तु नादिग्रहणम्। ठग्रहणं वे यथ्या शङ्कापरभाष्या संगतेः
अन्येषां त्वविशेषेण प्रातिपदिकस्यैव टेः प्रागकच्। ननु सुबन्तस्य। तेन सर्वकेण इमकेन भवकेनामि त्यादि सिद्ध्यति। शीलेक इति। शीलं स्वभावो नियमश्च। तूष्णीक इति। केण
इति ह्रस्वस्तु। भाष्यकृता दीर्घस्योदाहृतत्वात्। संज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वाद्वा। दुर्घटवृत्तिकारस्तु नकपीत्यत्र नेति योगविभागादित्याह। नीलैयोचत्तचुकात्। हन्तेः धानका इ
ति। धानाशब्दः स्त्रीलिङ्गः। तकः कः केण इति ह्रस्वः कप्रत्ययान्ताट्टाप्। अत्र प्रत्ययस्यादितीत्वेन भवितव्यम्। प्रायेण तु धानका इति पठ्यते। तत्र लिङ्गानित्यनिर्देशो इति हरदत्तः।
णचस्त्रियामञिति सूत्रे स्त्रीग्रहणेन ज्ञापितं स्वार्थिकाः प्रकृतिलिङ्गं क्वचिदतिवर्तन्तेऽपीति तेनेह पुंस्त्वमिति भावः। घनिलचौ च। चकाराद्यथाप्राप्तमिति काशिका। इह पूर्वे सू
त्रेणैव ठज्विहितः। वावचनात्कोऽपि। चकारेण तु कस्याप्यनुज्ञातेति चिन्त्यम्। योगविभागे फलमपि चिन्त्यमिति हरदत्तः। ह्राजादौ। समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम्। आदिग्रहणं चिन्त्य
प्रयोजनं यस्मिन्विधिस्तदादावित्येव सिद्धम्। अस्मिन्प्रकरण इति। प्रत्यासत्त्या तयोरेवार्थयोर्बुद्धौ संनिधानादिति भावः। सर्वं तु ष्यन इति। एतच्चोर्ध्वं ग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते। अ
न्यथा आदेः परस्येति द्वितीयाद्वाय परत्वस्यादेरेवलोपः स्यात्। ननु ठग्रहणं व्यर्थं इकादेशे कृते जादावित्येव सिद्धत्वादिति चेन्न। उको द्वितीयत्वे ततः परस्य ठावस्थायामेव लोपे ठ
स्यकादेशार्थं ग्रहणात्तादृग्ध्वनमनुदाहरन्ति। वायुक इति। किंच यदा विग्रगुप्रभृतिभ्यश्च तदा प्रथममिकादेशस्यासंभवेनाजादिलक्षणो लोपो न स्यादिति तदर्थमपि ठग्रहण
बोध्यम्। प्राचामुपादेः। उपेन्द्रदत्त इति॥ ठावस्थायामिति। नित्यत्वादिति भावः। कादेशार्थमिति। न च शैवलिकसिद्धये ठच् स्थितेन सामान्यापेक्षज्ञापकेन सर्वेनः पूर्वमिकादेशापत्तिरिति वा
च्यम्। सासादनुक्त्या ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वेन तस्यैतद्विषयेऽप्रवृत्तेः। एवं रीत्या फलान्तरमपि संभवतीत्याहुः। किंचेति। अतो भवेनेति। कादेशेन बाधादिति भावः। तदर्थमपीति। तथापि कादेशात् प्र

दोषश्चैवेति। यकारश्रवणापत्तेरिति भावः। अकृतव्यूहपरिभाषयेति। यदि तु गोमत्यान् तर्हि कारके लोपः स्यादिति गुणनिमित्तविनाशसंभावनासत्त्वादिति भावः। ज्ञापकस्य अकृतसध्ये
रित्यस्य। विशेषपरत्वादिति। अस्तार्थिकप्रत्ययविषयत्वादित्यर्थः। द्वित्यर्थं सुनेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यापेक्षयान्तरङ्गस्याप्येकादेशस्य पूर्वमप्रवृत्तेर्न दोष इति।
इहोदाहरणमिति। अत एव वात्मपदं चरितार्थम्। अकृतव्यूहपरिभाषयेति। अस्य पदापीत्यादिः। इदमुपलक्षणम्। उलादेशपर्यन्तं तत्पादस्त पाद्यापीत्यस्य कार्ये प्रवृत्तियोग्यत्वाया कृतत्वाच्च प्र
स्यादेतत्। कृतसंधेरुपेन्द्रशब्दादेकादेशस्य पूर्वान्ततया ग्रहणात् उपादेरिति विधीयमानौ पत्वौ स्तां नामालोपस्तु नकारादेरेव स्यात्। ततश्च उपड उपकइति रूपे
न स्याताम्। एवं पनिलत्वठचश्चपि दोषएव तस्मादिहैव द्वितीयंसध्यक्षरं चेदिति वार्त्तिकं व कुमुचितमिति चेत्सत्यम्। प्रकारान्तरेणैव निर्वाहसंभवान्नोक्तम्। तथा
हि। अकृतव्यूहपरिभाषया आद्गुणात्पूर्वमेव प्रत्ययः। न च परिनिष्ठितत्वपरेण समर्थग्रहणेन सोऽस्त्विति वैषम्य माणिरित्यत्रैव परिभाषाबाधः शङ्क्यः। प्राग्दिश इति सूत्रे
समर्थग्रहणं नियतमित्युक्तत्वात्। गुरुज्ञापकबलेन समर्थग्रहणप्रत्यासत्त्या न पक्षेऽपि ज्ञापकस्य विशेषपरत्वादिति दिक्। उपेन्द्रः उपगुरुरुपकर्णेत्यादि उपड उपडीनो प
स्त्रानां रूपाणामान्येपि प्रकरणादिना विशेषोऽद्भवसेयः। जातिनाम्नः। ये शब्दा जात्यन्तरे प्रसिद्धा मनुष्ये पुनामत्वेन विनियुक्ताः तदुदाहरणम्। द्वितीयमिति।
सचः सन्ध्यक्षरमिति शर्वासंज्ञा। वागाशीरिति। वाचि भाशीर्यस्येति विग्रहः। वाचिक इति। यद्यत्र द्वितीयाद्रचऊर्ध्वस्य लोपः स्यात्। तदाकृतव्यूहपरिभाषया वा
चु आइक इति स्थिते यस्येति लोपे तस्य स्थानिवत्त्वादाकारान्तस्य भत्वेऽन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य वकारान्तस्य पदत्वेन कुत्वजश्त्वयोः कृतयोः वागिक इति स्यात्। उ
त्तरपदलोपे तु अन्त्यलादेशत्वेन स्थानिवत्त्वाभावान्नुत्स्यावधिकया भसंज्ञया पदसंज्ञा बाध्यते ॥ ❀ वृत्तिरिलापिवोद्ध्य मात्यस्येति लोपे इति। अस्य सिद्धान्ततयापी
तिरिपेः इकं निमित्तीकृत्य चान्ते भसमास्त्वात्कृत्वा प्रवृत्त्यात तिद्धिरिति भावः। स्थानिवत्त्वादिति। न चास्यापि स्थानिवद्भावसपरम्परया पदान्तविधिज्ञापकतया भत्वेऽपि न पदा
न्तेति स्थानिवत्त्वनिषेधइति वाच्यम्। वर्द्धिके पिदोषापत्तेः। यदि तु द्वितीयान्त ऊर्ध्वस्य भापसलोपविधायकत्ववनप्रामाण्याद्गुलेस्थानिवत्वं तर्हि पकृतेऽपि तुल्यम् ॥

द्रष्टव्य इति। एतच्च स्यादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एवं चैकाक्षरपूर्वपदानामिति वार्तिकं षट्शब्दातिरिक्तविषयकमिति भावः। धर्मान्तराणाम्। चापलादीनाम्। अश्वेनाश्वाया मुत्पन्नत्वादीनां चा कयोरन्यतर इत्यादि। इत्यर्थे कतरो न योरित्यादि प्रयोगः स्यादिति भावः। एकस्येति किमिति। द्वयोर्मध्ये एकस्यैव निर्द्धारणादिति प्रश्नः। कर्मणीति। द्विकर्मको

तत्रापि तद्धिताश्रयापायापवादत्वादेव बाधः। विभक्त्याश्रयात्तु एकसंज्ञाधिकारात्परत्वाद्बाध्यत इति विवेकः। कथमिति। अत्रापुत्तरपदलोपे जश्त्वं न स्यादिति प्रश्नः। ष

षड् इति। अत्रासौ त्रस्य लोप इष्यते। नत्वौपसंस्थानिक इत्यर्थः। यत्तो हाश्वा। तनुत्वं न्यूनता। सा च प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रत्यासत्तेः। क्वचित्तु तत्सहचरितधर्मान्तराणाम्। तत्रवत्सः

प्रथमवयाः। वयसश्च प्रथमस्य न्यूनत्वं नाम वयोत्तरप्राप्तिः। तदाह। द्वितीयमिति। तरुणाय सो तारुण्यस्य च तनुत्वं तृतीयवयः प्राप्तिः। अश्वेनाश्वायामुत्पन्नोऽश्वः। अश्व

त्वं च जातिः। तत्सहचरितस्योक्तधर्मस्य न्यूनत्वम्। अन्यपितृकत्वात्। तथा च गर्दभेनाश्वायामुत्पादितोऽश्वतरः। ऋषभो भारस्य वोढा। मन्दशक्तिस्तु ऋषभतरः। किंयत्त

दः। निर्द्धार्यमाणजातिभ्यः प्रत्ययोयम्। अभिधानस्वभावात्। नेह। कयोरन्यतरो देवदत्तः ययोस्तयोरिति। एकस्येति किम्। द्वयोरिति कर्मणि षष्ठी माभूत्। तथाहि सति

अस्मिन्ग्रामे कौ देवदत्तयज्ञदत्तावित्यत्रापि स्यात्। वा बहूनाम्। जातिश्च परिप्रश्नश्चेति समाहारद्वन्द्वः। तत्र जाताविति सर्वेषां विशेषणं परिप्रश्नग्रहणं तु योग्यताब

लात्किमएव विशेषणं तद्व्यक्षेपनिरुत्त्यर्थम्। तत्र जातिग्रहणं प्रायोभिप्रायम्। वहूनां।

निर्द्धारणेपि डतरच्च इष्टत्वात्। तथा च वार्तिकम्। किमादीनां द्विबहूर्थे प्रत्ययविधानादुपाद्यानर्थक्यमिति ॥ ॐ निर्द्धारण इत्यर्थः स्यात्तदेति भावः। इत्यत्रापीति। अपिरेवार्थे। अते

तस्यादिति न त्वेकनिर्द्धारण इति भावः। डतमच्च इष्टत्वादिति। अत एव कतरकतमाविति सूत्रे जातिपरिप्रश्नग्रहणं सार्थकम्। न च कतरशब्दार्थम्। कतमसाहचर्येणोपपत्तेः। अत एव कतम

कतमेषामाद्ध्य तेनेति द्वित्वप्रकरणे इमे भाष्यप्रयोगः संगच्छते। इष्टत्वादिति। बहुष्वासीनेषु कश्चित् कंचित् पृच्छति कतरो देवदत्त इति प्रसङ्ग इति सूत्रे भाष्यप्रयोगादिति भावः ॥

इति वचनं कर्तव्यमिति। जातिग्रहणाकर्तव्यत्वे तात्पर्यम्। परिप्रश्नग्रहणं तु सेपार्थनिवृत्तये आवश्यकमिति बोध्यम्। आकर इतीति। पूर्वसूत्रस्य द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यानभाष्यव्याख्यावसरे कैयटे इत्यर्थः। अनद्यतने रुक्तत्वादिति। अत एवापक्षेपण इति सूत्रे कुत्सितयोरर्थयोर्विशेषण इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते। तस्माद् यः प्रागवक्षेपणे कनो नित्यादिति तु प्राप्ति अत्र कैयटः। द्वयोरिति जातिपरिप्रश्न इति च न कर्तव्यमिति भाव इति। तदेतदाह। प्रत्याख्यानमाकर इति। तथा च कृतमो भवतामध्यापकः शूरो देवदत्तो वेति सिद्धम्। महाविभाषयेति। समर्थ प्रथमग्रहणयोः प्राग्दिश इति सूत्रे निवृत्तत्वेपि वाग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः। एतेन वाग्रहणस्यापि निवृत्तिरिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणानामुपेक्षणीयतां ध्वनयति। किमोस्मिन्निति। द्वयोरित्यस्य प्रत्याख्यातत्वादिति भावः। प्रागिवीयानां पूर्णावधिः। अश्वक इति। नायं स्वार्थिकः। अश्वशब्दो ह्यश्व एव वर्तते। कन्प्रत्ययस्तु प्रतिकृतिरूपे सदृशे इत्येके। अन्ये तु गौर्वाहीक इतिवत् अश्वशब्दः सादृश्यनिबन्धनाद्भेदोपचारात्प्रतिकृतौ वर्तते। कन्प्रत्ययस्तु औपचारिकत्वद्योतक इत्याहुः। प्रतिकृतौ किम्। गौरिव गवयः। तृणचर्मकाष्ठादिनिर्मितं प्रतिमापरपर्यायं वस्तु प्रतिकृतिः। गवयस्तु नैवम्। अश्वसदृशस्येति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायसंज्ञेति बोध्यम्। वासुदेव इत्यादि। याः प्रतिमाः प्रतिगृह्य गृहाद्गृहमित्स्तमाणा अटन्ति ता एवमुच्यन्ते। देवलकानामित्यनेन त एव भिक्षवोऽभिप्रेताः। यास्त्वायतनेषु प्रतिष्ठाप्यन्ते पूज्यन्ते च तासु तु सूत्रान्तरेण लुक्। तदुक्तम्। अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च। इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु इति। अर्चासु शिवः। विष्णुः। चित्रकर्मणि। अर्जुनः। दुर्योधनः। ध्वजेषु। कपिः। गरुडः। सिंहः। हस्तिकानिति। ईदृशमेव विषयमभिप्रेत्य पठन्ति। रामं सीतां लक्ष्मणं जीविकार्थे विक्रीणीते यो नरस्तं च धिक् धिक्। अस्मिन्नर्थे योपशब्दान्न वेति व्यर्थप्रज्ञं पण्डितं तं च धिक् धिगिति। द्रव्यं च भव्ये। द्रुशब्दादिवार्थे यत्। समांवतद्विषयात्। ठः स्यादिति। इवार्थे इति बोध्यम्। पूगाञ्ज्य इत्यतः प्राक् इवे इत्यधिकारात्॥ ७ कमिति भावः॥ प्रागिवीयानां पूर्णावधिः॥ योनक इत्याहुरिति। सूत्रकारैः शब्दमर्यादयैव तदर्थालाभोऽत्रारुचिः। पूर्वव्याख्याने स्वार्थिकप्रकरणविरोध इति बोध्यम्॥

सा

तद्विषयादित्यस्य तद्विषयस्त्वेव यत्नकादिरर्थस्तथैव भाष्ये उदाहरणात् स्फुटमाह। शास्त्रीयमिति। एकार्थ इति। पूर्वपदभूत एव शब्द इत्यर्थविषयो नोत्तरपदभूतस्तद्विषय इत्यर्थः। एकार्थ
एवार्थ इत्यस्य समासस्य पुनर्नैवार्थे शक्तिरिति किञ्चिद्व्याख्येदतः स्तोकं व्याचष्टे। सह इति। स एवेत्यर्थः। समासोत्तरमितरार्थयोगसंभवेपि समासे द्वावितरार्थौ नान्तर्भूतावित्यर्थः। स्यात् तन्त्वं काकतालः
उपाख्यातम्यैयोगः। काकतालोमहान् विग्रहः। काकतालमिवेति। आकर इति। विग्रहस्य भाष्ये दर्शनमत्रारुचिः। समुदाय इति। कन्नन्त इत्यर्थः। कन्नन्तात् ञ्यो नेति भावः। समुदायस्योद्भूतावयवभेदत्वा
शब्दोप्यसामेतत्संदेहो लोके करणमिवद्वार्थः स च समासेन्तर्भूत इति ञ्यो न भवति। काकतालीय इति। प्रकृतसूत्रादेवत्ताः पकादिवार्थे समासः। सुप्सुपेति वा। उभयथापि विशेषणसंज्ञाविनिर्मुक्तः। स
तत्कृप्रत्ययविधयस्तत्ते नस्यात् तस्योपाख्यान्तरयोगो विग्रहस्य नेता करः। पूगाञ्ञ्यः। अग्रामणीपूर्वादिति किम्। देवदत्तो ग्रामणीर्येषां ते देवदत्तकाः। स एषां ग्रामणीरिति कन्। अत्र स
मुदायः पूगवचनः। व्रातच्फञोः। उत्सेधजीवित्वं व्रातस्य पूगाद्विशेषः। पार्श्व इति। पर्शुरिति जनपदशब्दः तत्तो पत्ये द्व्यञ्मगधेत्यण् बहुत्वे तद्राजत्वाल्लुक्। पुनः संघवि
वक्षायामनेनाण्। यौधेय इति। युध्यते सौ युधा। युधेरिगुपधलक्षणः कः। युधाया अपत्यं द्व्यच इति ढक्। तदन्तात् स्त्रीरूपविवक्षायामनेनाञ्। आद्युदात्तत्वम्। किंच।
यौधेयस्याङ्कुलक्षणं वा यौधेयः। संघाङ्कलक्षणेष्वण्। एवं यौधेयादिष्वपेदगन्ताः ते तु स ——— जनद्वयमूह्यम्। यौधेयाइति। अञो लुक्। अनोदात्तम्। पादशतस्य। तद्धि
तार्थ इति। समास इति। यद्यपि प्रकृतसूत्रपाठिर्वीख्यातयापि वुनो दोषे नितद्धितार्थे भवत्येवेति भावः। द्वौ द्वौ पादौ ददातीति। समर्पणमात्रमिह ददातेरर्थः। न तु परस्वत्वा
पादनपर्यन्तं तथात्वे हि उत्तरसूत्रविषयत्वं स्यात् ॥ ४ ॥ इड्वचनम्। उत्सेधजीवित्वमिति। शरीरायासेन जीवित्वमित्यर्थः। संघविवक्षायामिति। सङ्घलक्षणे इत्यर्थः। आयुध
जीविसंघाद्दित्युत्तरेतिरिति भावः। किंच यौधेयस्याङ्क इत्यादिग्रन्थो हरदत्तानुरोधेन। स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये संघाङ्केति सूत्रे ऽव्यपत्यरूपगोत्रस्यैव ग्रहणमित्युक्तेरिदं चिन्त्यम्। प्र
कृत्सुपाधिरिति। प्रकृत्या यौपाधिरित्यर्थः। समर्पणमात्रमिति। रजकायवस्त्रं ददातीतिवत्। उत्तरसूत्रेति। तत्रव्यवच्छेदपरेन मुख्यादानस्यैव ग्रहणात्। केचित्तु दानार्थकददातियोगेपि राम:
वीप्साविवक्षायामन्तरङ्गत्वादयमेव वुन् तस्य पदान्तरप्रतिपाद्यद्वन्द्वव्यवसर्गयोगनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वाद्विभातव्वन् दोषैवेत्यस्यान्तरङ्गमिति आहुः ॥ २२८

आहुरिति। अत्रापि विस्तु सूत्राक्षरास्वारस्यम्। तथाहि सतिव्यवसृज्योरित्येव वदेत्। स्त्रीलिङ्गमिति। स्त्रीत्वमित्यर्थः। सूत्रे तु ह्रस्वादिद्म युक्तमत आह। यद्वेति। स्वभावतो वुन्नन्तं स्त्रि
यामित्यन्यत्। उभयत्रापीति। उभयवतीत्यर्थः। व्याप्तिरिति। अशेषतः संबन्ध इत्यर्थः। सामिवचनेनेति। प्रकृतेः समस्तत्वेपि तदवयवेनेत्यर्थः। असमस्तत्वे तत्संनिहितेनेत्यर्थः। म
केचित्तु व्यवसृजतेर्द्वितीः प्रयोगे सत्येव उत्तरसूत्रस्य प्रवृत्तिमाहुः। दण्डव्यवसर्गयोश्च। अत्राप्युदाहरणे तद्धितार्थ इति समासः स्त्रीलिङ्गं च तद्धितार्थः। यद्वा प्रकृ
त्यर्थ एव तद्धितार्थः स्वार्थिकत्वाद्वुनः। स्थूलादिभ्यः। प्रकारो भेदः सादृश्यं च उभयत्रापि यथासंभवं ङ्कन्। चञ्चत्क इति। चञ्चतिश्चलनकर्मा। चञ्चन्निव कश्चिच्चञ्चत्कः। एवं
बृहद्विशेषो बृहत्कः। यद्वा अचञ्चन्नबृहन्नपि प्रभाविशेषाच्चञ्चन्निव बृहन्निव मणिविशेषो लक्ष्यते सोऽर्थः। मुरक इति। केण इति ह्रस्वः। छिन्नकमिति। ईषत् छिन्नमित्यर्थः। प्रकृ
तिवाच्यया क्रियया कप्रत्ययवाच्यस्य साधनस्य व्याप्तिरत्यन्तगतिः सेह नास्ति। न सामिवचने। प्रकृत्यैवेति। सामिवचनेनेत्यर्थः। अषडक्षीणमिति। अविद्यमाना निषडक्षीण्यस्मिन्नि
ति बहुव्रीहिः। अक्षिशब्दोत्र श्रोत्रेन्द्रिये वर्त्तते। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच्। मन्त्रो मन्त्रणम्। आशितङ्गवीनमिति। अश्नातेराङ्पूर्वादाशितः कर्त्तरि ज्ञापकात्कर्त्तरि क्तः। व्यस्ता
ल कर्मणि वा। उभयथापि प्रभूतयवसमिति फलितोर्थः। अलंपुरुषीणः। प्रतिमल्लादिः। ईश्वराधीन इति। अधिशब्दः शौण्डादिरिस्तु कम्। प्राक्कृन इति। अवक्षेपणे कनिति विहि
तात्। प्राग्वुन इति। पादशतेति विहितात्। आमाद्य इति। किमेत्तिङव्ययघादामिस्यादयः। बृहती जात्यन्तादिति। बृहतीशब्देन बृहत्याभाच्छादन इति विहितः कन्नुपलक्ष्यते।
जात्यन्तशब्देन जात्यन्ता इत्येकदेशः बहुवचननिर्देशात्प्राग्वादीनां ग्रहणम्। योहि वैयाकरणपाशादिशब्देरर्थः प्रतीयते नासौ प्रकृतिमात्रेण अतस्तेपि तमबादिवत्स्त्यार्थ
वेति स्थितमाकरे। मूलेऽवाचकप्रयोगस्तु आर्षग्रन्थानुवादत्वान्न दोषाय। विभाषाञ्चेः। दिक्क्षास्त्रीचेति कर्मधारयः। प्राचीना ब्राह्मणीति ॥
णम्। कर्त्तव्यार्थविषयो विचारः। न तु णापक्षादिमन्त्र इत्यर्थः। योहीति। कुत्सादिरूप इत्यर्थः। आकरे। अत्रैव कैयटादिग्रन्थे। ध्वनितं चेदं गणानां नित्यत्वं नित्यं कौटिल्ये गतौ वित्यत्रभा
ष्ये। उत्तरउत्तमयोस्त्वत्यन्तस्वार्थिकत्वेन ताभ्यां विनापि प्रकृत्यास्वार्थप्रतिपादनं शक्यं कर्त्तुमिति तयोर्नित्यत्वम्। अवाचकेति। बृहतीशब्दे हि कनोऽवाचक इत्यर्थः ॥

२३ ऽत्र कस्मादसंख्या संख्येत्याह संख्या वदिति गम्यत इति भाष्ये कस्मात् संख्यात्वं वा नियतविषयपरिच्छेदविशेषहेतुत्वमनवबहुत्वादेः तत्। बहुत्वादिकं बस्यादेः संख्या एका धर्मविशेषः।
क्रियानिमित्तो देशकालनिमित्तो वा अयं शब्दः। प्राचीनमिति। प्राच्यां दिशि इत्यर्थे दिक्शब्देभ्य इत्यस्ताति। अञ्चेर्लुगिति लुक्। लुक्तद्धितलुकीति ङीपो लुक्। तद्धितश्चासर्वविभक्ति
रित्यव्ययत्वात् क्लीबत्वाभावः। स्वेतु कृते स्वभावान्नपुंसकत्वम्। ब्राह्मणजातीय इति। भावप्रधानो ब्राह्मणशब्दः ब्राह्मणत्वजात्याधारभूतः पिण्ड इत्यर्थः। ब्राह्मण जातिरिति षष्ठीत
त्पुरुषः भावप्रधानेन सह कर्मधारयो वा। जातिरिति। अयं भावः। बन्धुशब्दो द्विविधः। रूढो यौगिकश्च। तत्राद्यो ज्ञात्यादिषु प्रसिद्धः आप्तपर्यायः पुल्लिङ्ग एव। स नेह गृह्यते। बन्धुनी
ति नपुंसकनिर्देशात्। किंतु क्रियाशब्दोऽयम्। बध्यतेऽस्मिन् जातिरिति विग्रहः। स्वृशृस्निहीत्यादिना अधिकरणे उप्रत्ययः। पितृस्थानीय इति। स्थानं संबन्धविशेषः। पद मितियस्य प्र
सिद्धिः। पितुरिव स्थानमस्येति बहुव्रीहिः। गोस्थानमिति। स्थानं देशः। इति करणो विवक्षार्थः। तेन तुल्यस्थानशब्दात् कोन। अनुगादिनः। अस्मादेव निपातनात् स्निनिरिति इह उत्तर
सूत्रे च हरदत्तः। वस्तुतस्तु सुप्यजातौ णिनिस्त्रैणे वा त्रणिनिरिति तत्रैव वक्ष्यामः। संख्यायाः। अभ्यावृत्तिशब्देन द्वितीयादिप्रवृत्तिग्रहणे षट्कृत्वः प्रवृत्तो पञ्चकृत्व इति स्यात्। अ
तोऽत्र विवक्षितमर्थमाह। अभ्यावृत्तिर्जन्मेति। भूरिवारानिति। भूरिशब्दस्य लौकिकसंख्यावाचित्वेऽपि नेह ग्रहणम्। बहुगणेति सूत्रे बहुगणस्य नियमार्थत्वात्। अनियतसंख्यावाचित्वेऽपि
व तिर्तर्हि बहोरेव देति नियमशरीरमारूपे विशेषाभावे। पिबस्तु गतिमनुरुध्याह संयोगान्तस्येति। प्रयोगग्रन्थं निरस्यति। नविति। यदि सो रुकार उच्चारणार्थस्तर्हि निरनुबन्धकत्वात्स एव
ग्राह्यो न तु सुच्। यदि तु उकार इत्, तथापि सुजग्रहो दुर्लभः। सुच उकारस्योच्चारणार्थत्वात्। अथाप्ययमपि इत्संज्ञक इति दुराग्रहः तथापि तदनुबन्धकपरिभाषया दोष एव किंच सु
तिसीति साह चर्याद्विभक्त्यस्यैव तत्र ग्रहणं तेनैतदाह। सिचद्वेति। बहुधा द्विवसस्य भुङ्क्त इति। कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी इति हरदत्तः॥ एवं च बहुगणेति सूत्रं विद्ध्यर्थमेवेति। दुर्लभ राम:
इति। अनुनासिकत्वविशिष्टस्यैव तत्र ग्रहणादिति भावः। अयमपीत्संज्ञक इति। विधेयविषये उच्चारणार्थस्यापीत्संज्ञा लोपाविति तस्य लोप इति सूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः ॥ २३८

निष्कर्षविरोधादिति। तत्सूत्रस्य तदीयनिष्कर्षविरोधादित्यर्थः। द्विवस्तदर्थस्येत्यादौ प्रेष्यब्रुवोरित्यत्र चशेषद्रूस्य निवृत्त्याकृत्त्वौयैति सूत्रे पितस्यासंबन्ध इति हरदत्ताशयोऽत्रेत्यन्ये। प्रथमान्तादिति। प्रचुरार्थबोधकात् इत्यर्थः। तदाह। प्रकृतेत्यादि इति। तद्ग्रहणं व्यर्थमिति। प्रकृतवचने वर्त्तमानस्य प्रथमान्तत्वमेव संभवतीति भावः। उच्यमानेति। न च वचनशब्दीय प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रकृत्यर्थस्य मयट् प्रकृत्यर्थविशेषणतात्पर्यार्थस्य विधेयप्रत्ययविशेषणतेत्यस्यान्याय्यत्वमिति वाच्यम्। प्रकृतेति लुप्तसप्तम्यन्तं भिन्नं पदं वचने इति च प्रत्ययार्थः। कस्य वचनाधिक

एतच्च प्रामादिकं शेषाधिकारबलेनाष्टसूत्र्याः समासनिवृत्तिफलकतयातिङन्तं नोदाहरणमिति प्रागुक्तनिष्कर्षविरोधात्। तत्प्रकृतवचनेन मयट्। प्राचुर्येणेति। यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रे रूढः तथापीह वचनग्रहणाद् एवविशेषो लभ्यते। तद्वियाद्दशस्य प्रकृतस्य लोके मयटा वचनं प्रत्यायनं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम्। आद्येति। प्रथमान्तात् प्रकृतेत्यादि त्वे प्रत्ययः स्वार्थिकत्वात् प्रकृतितो लिङ्गम्। अस्मिन्पक्षे तद्ग्रहणं व्यर्थम्। द्वितीय इति। अस्मिन्पक्षे उच्यमानता प्रकृतता च प्रकृत्यर्थे विशेषणं ल्युटोक्तमधिकरणत्वं तु मयडर्थः। अत एव विशेष्यनिघ्नता। तदाह। अन्नमयो यज्ञ इति। अन्नं प्रकृतमुच्यते स्मिन्नित्यर्थः। यत्तु प्राचोक्तं तदिति प्रथमासमर्थात्प्राचुर्येण प्रस्तुतमन्नेत्यर्थे मयट् स्यादिति। यच्च व्याचख्युः प्राचुर्येणेत्यादि प्रत्ययार्थे विशेषणमिति। तत्रेदं वक्तव्यम्। वचनार्थत्यागान्न्यूनता अधिकरणस्य क्रियासाकाङ्क्षत्वेन तदध्याहारे गौरवं चेति मूले दोषः। टीकायां तु प्रकृत्यर्थेति वक्तव्ये प्रत्ययार्थेत्युक्तिः रभसकृता आकरविरुद्धा चेत्यास्तां तावत्। निपातसमुदाय इति। उपदेशपारंपर्ये वर्त्तते ॥ ७५ रणइत्याकाङ्क्षायां प्रकृत्यर्थस्यैव लाभात्तस्यैवोच्यमानतेत्याशयेनैवमुक्तेः। ल्युटोक्तमिति। ल्युडन्तोक्तं वचनाधिकरणत्वमित्यर्थः। मयडर्थ इति। न चैवं स्वार्थिकप्रकरणविरोधः। आद्येतत्प्रकरणपाठस्य चारितार्थ्यात्। वस्तुत उच्यमानता प्रकृत्यर्थस्य प्रासिकी। अत एव निजामयोद्ध्यामपि पावनीमयं भवनमयोद्ध्यापतिना वनीपतिरिति सिद्धम्। भवती प्रचुर इति हि तत्रार्थः। भक्त्या पूर्णहृदय इति यावत्। अत एवानन्दमयाधिकरणे विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यादिति सूत्रं तन्मयट्परतया व्याख्यातम्। न हि तत्रोच्यमानता स्वारसिकी भातीति दिक् ॥

वचनाद्वेति। सुप्सुपेति समासस्तेन प्रातिपदिकत्वमित्यन्ये। कण्ड्वादियगन्तादिति। नैतेभ्यः कर्तरि क्विप् दृश्यत इति कण्ड्वादिसूत्रस्थभाष्यं तु अजन्तकण्ड्वादिपरम्। तत्रैव निष्ठानां प्रागुद्भा
वितत्वात्। कण्डूरित्यादौ कर्त्रर्थीनत्व गमान्नतेभ्यः क्विबिति तदाशयं कैयट आह। न च प्रकृते तदस्ति। भिषगित्युक्ते कर्त्रर्थीव गमादित्याशयः। पितर एव देवतेति। त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यादृत्य
र्थः। अत एव सुजाद्देवताशब्दस्य परनिपातः। फलान्तरमाहेति। एवं च तत्रा जितिपाठे पि न दोष इति भावः। स्वसमानाधिकरणेति। अत्र सामानाधिकरण्यं दैशिकं ग्राह्यम्। तेन यावदाश्रयम
वचनाद्वा प्रातिपदिकादपि प्रत्ययः। भेषजमिति। भिषज्यतेः कण्ड्वादियगन्तात् क्विप्। भिषक्। भिषजामिदं भेषजम्। अस्मादेव निपातनादेकारः। पितृदेवत्यमिति। पितर ए
व देवतेति कर्मधारयः ततो यत्। अर्घ्यमिति। मूल्ये पूजाविधावर्घ इत्यमरः। आग्नीध्रमिति। अग्नीधः शरणे रण् भं चेति अन्तोदात्तं रैपिके पुत्रुसादितं तस्मादञ् आद्यु
दात्तत्वं फलम्। फलान्तरमाह। स्त्रियामिति। समानं धारणमस्याः साधारणी। अनेकप्रत्ययविशिष्टसंबन्धात् पृषोदरादित्वात् समानस्य सभावः। ततोऽञ्। ङीप्। अजभा
वे टाप्। वर्णे चानित्ये। अनित्यत्वमिह स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्वम्। अत एव रक्ते इत्युत्तरसूत्रं सार्थकम्। लाक्षादिना रक्ते लौहित्यस्य यावदाश्रयमव
स्थानेन नित्यतया पूर्वेणासिद्धेः। लिङ्गबाधनं वेति। प्रातिपदिकान्तद्धिता इति पक्षे प्रतिपदविधानमात्रेणापवादत्वमिति पक्षं चाश्रित्येदं वार्तिकम्। अत्र च वेत्ये
व विधेयं शिष्टानुवादः प्रतिपदविहितेन कना लिङ्गनिमित्तस्य प्रत्ययस्य नित्यं बाधः प्राप्तः स वा वक्तव्य इत्यर्थः। न च ङ्याप्प्रग्रहणसामर्थ्यादिष्टसिद्धिः। एतच्चैत
च्छब्दाभ्यामत्यन्तस्वार्थिके कनि प्राप्ते तद्बाधेन चरितार्थत्वात्। वस्तुतस्तु सुबन्तात्तद्धिताः निरवकाशत्वेनैवापवादत्वं तथा चेदं वार्तिकं न कर्तव्यम् ॥
नवस्थितमित्यर्थः। यावदाश्रयमवस्थानेनेति। रञ्जनद्रव्यान्तरेण वर्णान्तरानुत्पादने इति शेषः। यद्वा पूर्वरूपाणामभिभव एव तत्र न तु नाश इति भावः। प्रातिपदिकात्तद्धिता इति।
अत्यन्तस्वार्थिका इति शेषः। इति पक्षे वेति। अन्तरङ्गत्वाद्बाधकत्वमित्यपि बोध्यम्। स्त्रीत्वनिरपेक्षत्वेनास्यान्तरङ्गत्वम्। प्रतिपदेति। अन्तरङ्गेणेत्यपि बोध्यम्। इत एव ज्ञापकाद
त्यन्तस्वार्थिकानारभ्य ङ्याबिति निवृत्तमिति भाष्यानुसारी मार्गः। न चेत्यादिरवोचामेत्यन्तं तु रक्षिताद्यनुरोधेनेति दिक् ॥

ह्रस्वत्वंचेति। दीर्घेस्येति शेषः। लुक्यपिश्रवणार्थमिति। इद्विधिप्रकरणस्यैकेपदानुरोधेनावक्तुमुचितमिति। मात्रालाघवपर्यालोचनेइति शेषः। तिङ्श्चेत्यस्यमण्डूकानुवृत्तिक
ल्पनेतमादपि प्राक्तनोनित्यादितिमृच्छब्दसाधुत्वार्थमामग्रहणायव्यास्यानाश्रयणेचगौरवंयद्यालोच्यतेतदानवक्तुमुचितम्। एतेनगोस्त्रियोरुपसर्जनस्येतिसूत्रोक्तरीत्यारूपपोनेनाबाधा
र्थमेवैवंपाठः स्यादितिरूपपोऽपवादइत्ययुक्तमित्यपास्तम्। प्रायिकंचेति। व्यवस्थितविभाषामूलकत्वादिति भावः। व्याचख्युरिति। यदितुसमासपदंसंज्ञापरंतदानिर्देशादेवशसित्यन्ये।
अतएवद्व्यग्रहणंव्यर्थमितित्रिनावीतिरूपंप्रबलमितिअवोचाम। उपायेति। उपायशब्दश्चकंलभतेह्रस्वत्वंचेत्यर्थः। अकस्मादितीहपठ्यतेतदान्तंनतुनान्तंतेनकादेशोन।
अव्ययत्वादिलोपः आकस्मिकम्। वाचिकमिति। अतिवर्तन्तेअपिस्वार्थिकाः क्वचिल्लिङ्गमितिनपुंसकत्वम्। मृदस्तिकन्। प्रत्ययस्यादित्येवसिद्धेइकारोच्चारणंप्रक्रियालाघ
घवार्थम्। टापोलुक्यपिश्रवणार्थंच। पञ्चभिर्मृत्तिकाभिः क्रीतः पञ्चमृत्तिको घटः। सस्नौ। इहप्रशंसायांरूपप्इत्यस्यानन्तरंवकज्येष्ठाभ्यांतिल् नातिलोपश्छन्दसिमृदःसस्नौ
तिकश्चेतिवक्तुमुचितम्। तथातुनकृतमित्येव। बहुल्यार्थात्। कारकात्किम्। बहूनांस्वामी। अर्थग्रहणात्स्वार्थयेभ्योविशेषेभ्यश्चभूरिशोददातीतित्रिंशः। मङ्गलेति। प्रायिकंचैतत्।
अन्यत्रापिहिदृश्यते। अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशइतिकारकत्वंतुसमसनक्रियाप्रतिपत्त्यत्र्याःकर्मत्वात्। तदभिधायित्वाच्चाल्पशब्दस्य। तथाचव्याचख्युस्ते। अल्पा
पञ्चमीसमस्यतइति। परिमाणशब्दादिति॥ तथाचएकवचनग्रहणेनवृत्तावेकार्थतानियता: परिमाणशब्दाएवगृह्यन्तेइतिभावः। अतएवप्रत्युदाहरति। घटंघटमिति। घटा
इत्येहिजातिशब्दानैकार्थाभवन्ति। जातियोगस्यएकानेकसाधारणत्वात्। किंत्वभेदैकत्वसंख्यामुपाददते। एतच्चसर्वेजयादित्यमतेनोक्तम्॥ ७७ एकार्थेतेति। वृत्तावेकत्वसं
ख्याविशिष्टस्यैवार्थस्यबोधकादित्यर्थः। नैकार्थाइति। एकत्वविशिष्टस्यैवार्थस्यबोधकानेत्यर्थः। किंत्वभेदैकत्वसंख्यामिति। भेदशब्देनैतत्सहचरितंद्वित्वादिएकत्वंचनोपाददतइत्यर्थः। ए
तच्चान्यत्रप्रपञ्चितम्। एवंचवृत्तिजन्यबोधेसर्वथासंख्याया अभानेपिपश्चान्मनसाप्रत्ययदूसादावेकत्वविशिष्टस्यैवभानंशब्दशक्तिस्वभावादितितत्रैवशस्इतिभावः। घटशब्दात्तुप
दंघटमितिवत्। घटौघटौददातीत्यपिबोधोदुर्वारइतितात्पर्यम्। जयादित्येति। प्रथमद्वितीयपञ्चमषष्ठाजयादित्यकृतवृत्तयः। इतरेवामनकृतवृत्तयइत्यभियुक्ताः ॥

जातिशब्देभ्योपीति। तेभ्योपि वृत्तौ पश्चान्मनसैकत्वविशिष्टस्य बोध इति भावः। अत एव पदत्वः स्वरत्वादिति शिष्टप्रयोगः। नह्यत्रेति। एवंभूतानां ब्राह्मणानां सहस्रस्यापि परिषत्त्वं न विद्यत इति न
दर्थादिति भावः। वीप्सा चास्त्येवेति। एवमेव युक्तम्। तेषामभ्यन्ताशुद्धत्वस्य प्रतिपाद्यत्वात्। द्व्यचोऽवरमिति। द्व्यजपेक्षयान्यूनमित्यर्थ इति तद्व्याख्यातारः। द्व्यचो वरं यं भावीति। नतु ततोन्यूनत्वेति
वामनस्तु मन्यते जातिशब्देभ्योपि भवत्येवेति। तथा च जश्शसोरशिरिति सूत्रे जसा सहचरितस्य शसो ग्रहणादिह न भवति। कुण्डशो ददाति। वनशः प्रविशतीति। अथ कथमेकैकशः पि
तं संयुक्तानि इति द्विर्वचनशसोः सह प्रयोग इति चेत्। छन्दोवदृषयः कुर्वन्तीति हरदत्तः। अत एव सुप इति सूत्रे एकैकश इति प्राचो ग्रन्थः प्रामादिक इत्यवोचाम। द्व्योर्द्व्योरिति।
कथं तर्हि अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम्। सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते इति। नह्यत्र वीप्सास्ति नापि कारकत्वमिति चेत्। अत्राहुः। सहस्रं सहस्रं ये समेताः तेषामपि प
रिषत्त्वं नेत्यर्थः। तथा च समवायक्रियां प्रति कर्तृत्वं वीप्सा चास्त्येवेति। एतेन एकश एकवचनादिसंज्ञा निस्युरिति व्याख्यातम्। एकशब्दार्थस्य अस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वात्। कृत्वतः प्रती
ति। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मादिति पञ्चमी। आद्यादिभ्य इति। तस्मादित उदात्तमर्धह्रस्वमित्येतत्त्र लिङ्गम्। वक्तव्यमिति। वृत्तिकारस्तु अभूततद्भाव इति सूत्रमध्ये प्रचिक्षेप। अरुर्मनः
चक्षुरिति। पूर्वेण सिद्धस्यापि चेरनुवादो यं लोपस्य तत्सन्नियोगशिष्टत्वार्थम्। विभाषा साती। विभाष्यते विकल्प्यते इति विभाषा। गुरोश्च हल इत्यकारः ततष्टाप्। नन्विदमव्ययम्। द्व्योर्विभाषयो
र्मध्ये पठ्यतां तु विभाषयेत्यादौ विभक्तेर्दर्शनात्। डाचि विवक्षित इति। परसप्तम्यां तु अन्योन्याश्रयः स्यात्। डाचि कृते द्वित्वे सति द्व्यजवराद्धं तात्तस्यां च सत्यां डाजिति भावः। खरटखरटा करोती
ति। खरटदित्यस्य द्वित्वादि पूर्ववत्। द्व्यजर्द्धादित्युक्तेः त्रन स्यात्। नह्यस्यार्द्धं द्व्यच् किं तु त्र्यच्। यत्तु प्राचोक्तं टिलोपे सति द्व्यचो वरं यत्तदर्द्धं यस्येति तन्न असत्त्वस्य निर्मूलत्वात्। खरटखरटाक
रोतीत्यादौ अव्याप्तेश्च। यदपि व्याचख्युः। परमापकर्षे क्रियमाणे द्व्यचोऽवश्यंभाव्यपकर्षो विवक्षित इत्याह। टिलोपे सतीत्यादि। तदपि उक्तदोषादाकरविरोधाच्चोपेक्ष्यम्। बीजेन सहेति। वृत्ति
विषये बीजशब्दो बीजावापसहिते विलेखने वर्त्तते। समयाच्च। कालं यापयतीत्यर्थ इति हरदत्तस्त्वाह ॥ तदर्थः। उक्तदोषात्। असत्त्वस्य निर्मूलत्वरूपात्। पटपटाकरोतीत्यस्यासिद्धिश्च। टिलो
पे सत्यन्तरार्द्धस्यैकाच्त्वात् इति बोध्यम्। वर्त्तत इति। एतेन बीजेन सह भुवः कर्षणे बीजानामपि कर्षणे दृष्टसिद्धिः कर्षकस्येत्यपास्तम् इत्यर्थ इतीति। वृत्तौ समयशब्दस्तद्यापने वृत्तिः। भृत्यादिः कर्त्ते

समयोनियमइति। निर्णीयस्तस्यापनायामित्यर्थः। कर्त्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयः। स एवनियमइत्यन्ये। कर्मव्यापारेत्यादि। निदतप्रेषणादित्यर्थः। हेतुमण्णिचि। पुनस्तत्रैवव्यापारइत्यर्थः॥ इतितद्धितप्र
क्रिया॥ इत्येवमादीनामिति। साकाङ्क्षत्वादित्यनेनान्वयः। स्वरूपेति। ढेइतीत्यादिः। ननुवाक्यधात्वोर्द्वित्ववारणायावश्यकेनपदस्येत्यपकर्षणेनैवसिद्धे सर्वस्येतिव्यर्थमत आह। सर्वशब्दस्येति। ननुक
समयोनियमः॥ अद्यकर्त्तव्यत्वेननिर्णीतमर्थं विघटयितुमद्यमेपारवश्यं यस्यासमसमयः इत्येवं योबहुषु दिवसेष्वाह सएवमुच्यतइति। सपत्रनिष्पत्रात्। पतत्यनेनेतिपत्रम्। शराणांपुंख
गतोबर्हः। सपत्रंनिष्पत्रंवाकरोतिभूतलमिति। पत्राणिपर्णानि। शूलात्पाके। पाकेकिम्। शूलंकरोतिकदन्नम्। शूलमुदररोगः। सत्यादशपथे। भाण्डरत्नादिद्रव्यजातम्। केनव्यामि
तिमयैतद्ग्राह्यमितिबुद्ध्यापरीक्षादिनासत्यंकारद्रव्यप्रदानेनचदृढंकरोतीत्यर्थः। तथैवतथ्यम्। पादार्घाभ्यांचेतिचकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्स्वार्थेयत्। परिवापणमिति।
कर्मव्यापारमात्रवाचिनोवपेर्हेतुमण्णिचित्युट्। मद्रात्यमुण्डनेनेति। चौलादौ क्षादौ। भद्राच्चेति। भद्रादित्यर्थग्रहणमितितुनोक्तम्। मङ्गलादिभ्योपिप्रसङ्गात्। इतितद्धितप्रक्रि
या॥ सर्वस्यद्वे। नित्यवीप्सयोरित्येवमादीनांविधेयकार्यिणोरनिर्देशेनसाकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोयम्। तदाह। इत्यधिकृत्येति। एतदर्थस्वरूपमधिकृत्येत्यर्थः। स्वरूपग्रह
णंतुनभवति। नाम्रेडितस्यान्त्यस्यतुवेतिलिङ्गात्। सर्वशब्दोऽवयवकार्त्स्न्ये सर्वावयवयोगेनस्याद्द्वित्वंनतुकस्मिंश्चिदप्यवयवोवर्ज्यइत्यर्थः। इह द्वेइत्यस्यसंख्यापेक्षायांशब्दरूपे
गृह्यते। शब्दानुशासन प्रस्तावात्। सर्वस्येतिस्थानषष्ठी। सोयंस्थानेद्विर्वचनपक्षः। यदितुउच्चारणमेवद्विसंख्येयंतदास्यान्यादेशभावोनास्ति। निवृत्तिधर्माहिस्थानी। सर्वेचेनिर
नंकिमुच्चार्यतेअतः सर्वस्येतिअद्याह। तोच्चारणशब्दापेक्षयाकर्तृकर्मणोः कृतीतिकर्मणिषष्ठी। सर्वंद्विरुच्चारयेदितिफलितोर्थः। सोयंद्विः प्रयोगोद्विर्वचनमितिपक्षः। नन्वाद्येप
क्षेस्थानिवद्भावेनसमुदायस्यैवपदत्वंस्यात् नावयवयोः ततश्चपदकार्याणिनस्युः ॥ क्विदिति। यद्यपिविनिगमनाविरहेणैकाज्द्विर्वचनन्यायेनसर्वावयवद्वित्वंसिद्धं
तथाप्यस्यद्वित्वस्यस्थानेद्विर्वचनत्वलाभार्थंपुनस्तदुच्चारणम्। अन्यथाषाष्ठद्वित्ववद्द्विः प्रयोगएवस्यात्। इतिबोध्यम्। तदाह। सर्वस्येति। स्थानषष्ठीति। तेचशब्दरूपेप्रत्यासत्त्यास्थानेन्तर
तमपरिभाषयाचस्थानिसमानाकारपदरूपेएवेतिबोध्यम्। कर्मणिषष्ठीति। एवंचस्थानषष्ठीत्वाभावेनतस्यस्थानिताप्रसक्तिरेवेतिबोध्यम्। पूर्वरूपत्वमित्यादौ नेतिपाठः ॥

प्रत्ययत्वमित्येतेति। अज्ञायमानेत्यर्थः। द्विवचनमनुपपन्नं स्यादिति। द्विरितिसुजन्तमेवोच्यतेतिभावः। द्विरावृत्तआदेशोभवतीत्यर्थः। द्वेपदे इति। तेचोक्तरीत्यास्थानिसदृशाएवेतिनदोषः। प्रत्येकंपदसं
ज्ञेति। तेनाग्नेगग्रइत्यादौ पूर्वरूपादिसिद्धम्। एकान्तद्विर्वचनन्यायस्यतुनविषयः। समुदायपदत्वेनावयवानामननुग्रहात्। प्रत्येकमपिविहितत्वबुद्धिसत्वेनतदसत्तेश्च। नचानेकपदान्तरत्व
स्यापिसत्वेनकथंमांपचसिपचसिदेवदत्तेत्यादावेकान्तरतेतिवाच्यम्। विशिष्टस्यापिवक्ष्यमाणरीत्यापदत्वेनैकान्तरेभवतीतिविशिष्टार्थसत्वेनादोषात्। द्विःपठ्यतेइति। द्विःप्रयुज्यतेइत्यर्थः। अर्थ
भेदाभावादितिभावः। ततश्चयस्मादिति। यःपरस्मात्तिङःसपूर्वस्मादपिभवतीतिभावः। लक्ष्यभेदाद्द्वित्वात्पूर्वप्रवृत्तत्वेपिलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायस्याविषयः। यत्तुप्रथमसिपःप्रकृतिमध्येप्रवेशेनतद्ग्र
तद्यथाअपचन्नपचन्निति। तिङःमुट्। वृक्षान्वृक्षानितिपदान्तस्येतिणत्वनिषेधः। अग्नेअग्नेएङःपदान्तादितिपूर्वरूपत्वमित्यादि। किंचापदान्तत्वप्रयुक्तानिकार्याणिस्युः। तद्यथा
अभीताभीत। अतोगुणेइतिपररूपंस्यादिति चेत्। अत्राहुः। यदिप्रत्यस्तमितावयवभेदःसमुदायएकएवआदेशःस्यात्द्वेइतिद्विवचनमनुपपन्नंस्यात्। अतोद्वेइतिवचनात्एकस्य
पदस्यस्थानेद्वेपदेसमुदितेयुगपदादेशेनविधीयेते। तत्रस्थानिवद्भावेनसमुदायस्यपदत्वम्। सतएवचावयवयोरपीतिनकश्चिद्दोषः। द्विःप्रयोगपक्षेतुप्रत्येकंपदसंज्ञास्पष्टैव। समुदा
यस्यत्वियम्। पचसिपचसीत्यादौद्विरेवधातुःप्रत्ययश्चद्विःपठ्यते। ततश्चयस्मात्प्रत्ययोविहितःतदादितदंतमितिविधीयमानापदसंज्ञासमुदायस्यापिवर्त्तते। तेनावग्रहादिसिद्धि
ति। यद्यपीहसमुदायस्यैवपदत्वंनावयवानामितिभाष्यस्वरसस्तथापिभाष्यंभङ्क्त्वानेयमवयवेपदकार्याणांप्रागुक्तानांनिर्वाह्यत्वात् इत्यन्यत्रविस्तरः॥ ७१ इणाद्द्वितीयपक्षःप्रत्ययमध्यपा
तेनतद्ग्रहणेनग्रहणाद्वासमुदायस्यपदत्वमिति। ननुःएकैकस्यैकप्रकृतितादिपर्यायाधिकरणत्वेनतत्समुदायमध्यपतितस्यतद्ग्रहणेनग्रहणायोगात्। तदन्तसंज्ञासूत्रेभाष्येस्यन्यायस्यनेदमदसोर
कोरितिज्ञापकमूलकत्वोक्त्याशास्त्रीयमध्यपातविषयत्वाच्चापौनःपुन्यमित्यादितुकृताष्टमिकद्वित्वात्प्रातिपदिकत्वेपिकस्कादिषुकौतस्कुत शब्दपाठेनतद्धितइतिज्ञापनेनसिद्धमितिभावः। ते
नेति। अवयवस्यपदत्वेनेत्यर्थः। पुनःपुनर्ज्ञायमानापुराणीत्यादौपदावयवत्वविशिष्टपदत्वेनावग्रहसिद्धिः। अवान्तरपदत्वेएवावग्रहादितिभावः। आदिनापौनःपुनिकइत्यत्रसमुदायस्यसुबन्तत्वा
द्दुक्सिद्धेःसंग्रहइत्यभिमानः। भाष्यस्वरसइति। समुदायवाक्यपरिसमाप्तिस्तत्रापदत्वमितिहितन्त्रोक्तम्। भङ्क्त्वेति। नयापिपदत्वमित्येवमित्यर्थः ॥

नित्यतः यामिति। पौनःपुन्यमित्यर्थः। बाध्येतेति। पृशार्थ इति वक्ष्ये क्रियासमभि हारग्रहणं तु एतदपकर्ष एव ज्ञापकमिति भावः। परिगृहीतसाधनेति। तिङन्तवाच्येत्यर्थः। तिङन्तस्यै
वलोकेऽर्थबोधकत्वेन प्रतीतस्यैव चार्थस्य बहिर्भूताभीक्ष्ण्याद्याकाङ्क्षासंभवादिति भावः। नानाकारकेति। आभीक्ष्ण्याद्यपेक्षया न दाकाङ्क्षाया अन्तरङ्गत्वेनेति भावः। उक्तमेवाविवृणोति। किं चे
सर्वस्येति किम्। स्वादिष्विति पदसंज्ञा मा भूद्यवत्साभ्यामित्यादौ प्रकृतिभागमात्रस्य मा भूत्। नित्यवीप्सयोः। द्योत्ये इति। नपुंसकमनपुंसकेनेत्येकशेषः। एकवद्भावश्च बोध्यः। पदस्येति।
वक्ष्यमाणमिहापकृष्टव्यमिति भावः। तेन नित्यतायां विधीयमानं द्विर्वचनं धातुमात्रस्य न भवति। किं च पदस्योच्यमानं द्विर्वचनं बहिरङ्गमन्तरङ्गत्वात् तोर्यङ् न बाधते। अन्यथा हि भृ
शार्थे सावकाशोयं पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्येत। यत्तु वदन्ति परिगृहीतसाधनां क्रियां व्यवहारोपयोगिनीं तदनभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्वित्वं नेति तच्चिन्त्यम्। उक्तरीत्या नानाकार
कविशिष्टक्रियासमर्पकस्य वाक्यस्यैव द्वित्वापत्तेः। किं च भावार्थकलकारान्तानां व्यपकृता च तदुक्तरीत्याद्द्वित्वं न स्यात्। ननु तत्र नित्यतावगत्यनन्तरं पदान्तरैः साधनाकाङ्क्षापरिपू
र्यत इति चेत् तर्हि तत्रैव धातुमात्रस्य द्वित्वं केन वार्यताम्। किं च तद्वदेव कर्तृकर्मलकारस्थलेपि धातुमात्रद्वित्वं दुर्वारमित्यास्तां तावत्। न चैवं पदाधिकारस्यापकर्षे सगतिकस्य द्वि
र्वचनं न स्यादिति वाच्यम्। वार्तिककारवचनादेतत्सिद्धेः। तवापि ह्येष्वेव गतिः। यत्तु वदन्ति प्रपचति प्रपचतीत्यादौ धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवाची अडादिव्यवस्थार्थं परं धातूप
सर्गयोः पृथक्कल्पनं तत्र च क्रियाधर्मो नित्यता समुदायस्येति तस्यैव द्विर्वचनमित्यादि। अत्रेदं वक्तव्यम्। कल्पितेनैव पृथक्त्वेन यथाडागमः प्राक् द्वित्वं तु व्यवतिष्ठते। एवमाष्टमिक
द्वित्वस्यापि प्रवृत्तिं को वारयेत्। क्रियाधर्मो नित्यत्वमित्यपि व्यर्थ उपन्यासः। लकारार्थयोः कर्तृकर्मणोरपि क्रियानिरूप्यतया विशिष्टादेव लकारापत्तेः। तस्य धातुत्वेनास्तीति चेत्।
तर्हि न स्युरेव लादयः। तद्विधौ नानिरूपसर्गे चरितार्थत्वात्। इदं त्ववधेयम्। सगतिकस्य द्वित्वे ऐकपद्यं नास्त्येवास्यानिनः पदत्वाभावेन आदेशोपि तस्य दौर्लभ्यात्. ॥
त्यादिना। नित्यतावगत्यनन्तरमिति। यङन्ते साधनसंबन्धात् प्रागपि धातौ नित्यतासंबन्धदर्शनादिति भावः। अबाधादिविषये वाक्यद्वित्ववारणार्थमपकर्ष आवश्यक इत्यपि बोध्यम्। वार्तिकेति।
सगतिकस्येति वक्तव्यमिति हि तद्वचनम्। विशिष्टादेव। उपसर्गविशिष्टादेव। आभीक्ष्ण्यस्य क्रियाविशेषधर्मत्ववत् तयोरपि क्रियाविशेषनिरूप्यत्वादिति भावः ॥

म.भा. समुदायस्यपदत्वमित्यभिप्रायः पचति प्रपचतीत्यस्योक्तरीत्या तिङन्तत्वादित्यर्थः। नशातिरिति। नच मन्द प्रतिशकस्यैव पदत्वात्। प्रयोगपरोपपद इत्यादेः अर्थभेदाभावेन पदत्वापत्तेरित्यपि दोषः

२४२ घरअयिनदतेत्वं नैकान्तरतास्यादिति वाच्यम्। अनभिधानात्। ध्वनितं चेदं भाष्ये। ननु तावता सिङन्तत्वेपि तदनन्तरं भनिशिष्टत्वात् तस्य रूपापत्तिः। नचैवमपदिः स्थाने द्विर्वचनपक्षे दुर्लभ

त्वादिति चेन्न। तत्र तत्र प्रयुक्तावयवभेदसमुदायस्यैवादेशत्वेन समुदाये तिङन्तत्वस्य सुलभत्वेन शापतेरित एव वाह। वेत्याह। वस्तुतस्त्विति। पौनःपुन्यमित्यादि। तत्र हि पुनः पुनर्भाविनि

वर्तमानात्पुनः पुनः शब्दाद्भावे भावे च प्रत्ययः। अन्तरङ्गत्वादिति। लुकृत्वाच्चेत्य पि बोद्ध्यम्। एवं च यत्र संघाते पूर्वो भागः पदमिति नियमार्थेन समासग्रहणेन प्रातिपदिकत्वात्तस्य यानु

द्विः प्रयोगपक्षे तु प्रथमगतिं विहायावशिष्टस्य समुदायस्य पदत्वं प्राप्तं तस्मिन्नसत्यपि न सतिः। वस्तुतस्त्विह द्विःप्रयोगपक्षो दुर्बलः पौनःपुन्यं पौनःपुन्यिकद्

ति समुदायात्यञ् ष्यञोरनुत्पत्तिप्रसङ्गात्। तत्र हि अन्तरङ्गत्वाद्यथा लुपो लुकि द्वित्वं प्रवर्तते। किं च तत्रैकपद्याभावे पुनः पुनर्जायमानापुराणोत्पा दादयोहोः

म पिनसिद्धेदित्यत्र विस्तरः। आभीक्ष्ण्यमिति। तद्धि क्रियाविशेषणं तेन तद्द्योतनार्थं द्वित्वं क्रियाप्रधानानामेव न्याय्यं क्रियाप्राधान्यं चाख्यातेस्तिं कां इ शेषत्व॥

अव्ययकृतोभावे इति वक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥

ऽ तत्त्वापत्तिः। तत्र पदशब्दस्यार्थवत्परत्वमिति भाष्यसंमतपक्षेपि दोष एव। आद्यस्याप्यर्थवत्त्वात्। बोभवीतिसुद्ध

वित्यादिवत्, स्थाने द्विर्वचने तु स्थानिवद्भावात् प्रातिपदिकत्वं, नङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकेन प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तिज्ञापनात्स्थानिनः प्रातिपदिकत्वे आदेशे तिदेशेन त

त्वौ लभ्यात्। कालबोधकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्तत्वमप्युद्भूतावयवभेदसमुदायस्यादेशत्वादुक्तरीत्या सुलभम्। अत एव कस्कादिषु कौतस्कुत पाठश्चरितार्थः। ऐकपद्याभावे इ

ति। तदभाववादिनां मते इत्यर्थः। वस्तुतस्तन्मतमसंगतमिति प्रागुक्तमित्याद्यावेव दोषौ बोद्ध्यौ। अन्यत्र विस्तर इति। अयं भावः। यद्यपि कौतस्कुत पाठे न कृताष्टमिकद्वित्वात् प्रातिपदि राम.

कत्वेपि तद्धितोत्पत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यम्। तथापि स्थाने द्विर्वचनतायामेव ज्ञापकत्वमुचितमिति ॥ २४२

इति भावः इदितिः। तस्यां योगरूढार्थमिति भावः। प्रयोक्तृधर्म इति। अभिधेयधर्मत्वे हि पीडितवीरस्याद् इति शब्दानामेव स्यान्न गतवृक्षादीनां ततश्च शास्त्रस्याल्पविषयत्वं स्यादिति भावः। व्याप्तिरेवेति।
न तदिच्छापीति भावः। आधिकारिकमिति। बुद्धिस्थपृथक्संख्यायुक्तनानावस्तुविषयमित्यर्थः। पृथक्संख्यायुक्ते सुक्ते जो ऽत्र भिप्रायेण प्रयोगे न द्वित्वम्। एकशेषविषये वचनात् तच्छेषानि
याः गुणद्रव्याभावेऽपि गपदस्य प्रतीयते। तत्र बुद्धिस्थेत्यस्य फलमाह। सर्वेत्यादिना। एवं च सर्ववृक्षसेचनाभावेऽपि न क्षतिः। पृथक्संख्यायुक्ते त्यस्य फलं दर्शयितुमाह। एकशेषविति। अ
शेषप्राप्तमिति। व्याप्तुमिच्छा वीप्सा। व्याप्तिश्च निपिपादयिषेति यावत्। सा च प्रयोक्तृधर्मः आबाधवत्। गतगतद् इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिनापीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति यथा प्रती
यते तथात्रापि सर्वे वृक्षाः सिच्यन्तामित्यादावपि व्याप्तिर्बुबोधयिषोरिदं वाक्यमित्यवगमात्। शाब्दबोधविषयस्तु व्याप्तिरेव सा चकारात् तस्याम्। तच्च आधिकारिकं सर्वे ब्राह्मणाः आमन्त्रिता इत्यादौ यथा। न
हि सा सात्त्वादिप्रयोगेऽपि असङ्कुचेद्दृश्यते ता निषेद्धुं शक्या। उपपदादिमहिम्ना संकोचस्यावश्यकत्वात्। यत्र तु संकोचकं नास्ति तत्रासंकोच इष्ट एव। जातो जातो निधनमुपै
तीतिवत्। न चैवं वृक्षरक्षणमित्यादौ बहुवचनप्रसङ्गः। बहूनां भानेऽपि बहुत्वसंख्यायास्तत्राभानात्। प्रत्येकनिष्ठमेकत्वमेव हि तत्र भासते। अत एव प्रत्येकं विधेयसंबन्धो
लभ्यते। तथा हि। ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते। एकशेषे तु नैवम्। ब्राह्मणेभ्यः शतं देयमित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं देयमिति सर्वसम्मतत्वात्।
अतस्तत्रैकशेषे एकवचनं नायदा तु परिगृहीतद्वित्वानां वीप्सा तदा ब्राह्मणाभ्यां ब्राह्मणाभ्यां शतं देयमिति भवत्येव। एवं त्रिभ्यस्त्रिभ्यः इत्यादावपि बोध्यम्। नन्वयं निर्णीतो ऽर्थः।
द्विर्वचनैकशेषयोरनेकप्रतीतिर्नियता। किंतु आद्ये एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं वा व्यवस्थितमेव प्रतीयते पदार्थकार्त्स्न्यं चाद्वितीये तु द्वित्वबहुत्वे एव प्रतीयेते। का तर्हि तुल्यता। स्यादेतत्। प
रिगृहीतैकत्वानामपि बहुत्वमभिधातुं द्विर्वचनादुत्तरकालं बहुवचनोत्पत्तिरस्तु। तथा हि। एकशेषे यथा ऽन्येषामर्थः शिष्टेन गम्यते तद्वदत्र द्विःशेषेऽपि शिष्टाभ्यामितरार्थधीः ॥
न एवं बुद्धिविषयाणां बहूनां मध्ये कतिपयानामेव वृक्षाणां शोभनत्वे प्रतिपाद्ये तद्द्वित्वं यथा भिन्नत्वेन प्रत्यभाधाः शोभनाद् इति। एवं कस्मैचिदेकः कस्मैचिद्द्वौ कस्मैचित्त्रय इत्यर्थप्रतिपादने च्छा
यामापादस्यादृत्तेन प्रयोगे न द्वित्वम्। पदात्येको द्वितु इति विवक्षातदा द्वित्वम्। नन्वत्र द्वयोदाहरणे तासो ऽसः पुरुष इति। इतरार्थधीरिति। एवं च तत्र योर्विशेषाभाव इति शेषः ॥

स॰ श॰ २४४

सरित्सरिदिति। अत्र स्थानिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वम्। प्रत्ययलक्षणेन। प्रत्यय इति निषेधाप्रवृत्तेः। योषायोषे आदौ एकादेशस्य पूर्वान्ततया स्थानिनस्त्वेन कृतद्वित्वे तत्सुलभमिति। एकै
कमित्यादौ समासत्वातिदेशेन प्रातिपदिकत्वस्य सत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। इति द्विमिति। एकशेषे तु न परिगृहीते कस्वादीनां भानम्। प्रातिपदिकानामेव तत्प्रवृत्तेः। तत्र व्यक्तिपक्षे व्याप्तिप्रतिपि
पत्तु वदति। अप्रातिपदिकत्वान्न भविष्यतीति तद्व्यापकम्। सरित्सरिद्योषायोषेत्यादौ उक्तदोषानिस्तारादिति चेत्। अत्रोच्यते। अन्तरङ्गैकसंख्यावरुद्धे द्विरुक्तार्थः सं
ख्यान्तरे निराकाङ्क्ष एव। नहि वस्तुगत्या बहुत्वमस्तीत्येतावतैव तस्य शाब्दबोध आपादयितुं शक्यते। असत्वार्थके षष्ठि न दापत्तेः। अयोग्यं तदिति चेत्समं प्रकृतेपि। अत्र चलि
ङ्गमेकैकस्य प्राचामिति निर्दिष्टमित्यादि द्विक्। परेर्वर्जने। अत्र वार्तिकम्। परेरसमासे नेह। परित्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः। वेति च वक्तव्यम्। तथा च कारके पूदाहृतम्। अपहरे परिहरे संसार इति
। उपर्यध्यधसः। कथं तर्हि उपरिशिरसो घटं धारयतीति। अत्राहुः। औत्तराधर्यमात्रमिह विवक्षितम्। न तु सामीप्यम्। अतो वस्तुतस्तत्सत्वेपि न द्वित्वम्। विवक्षा हि शब्दप्रधानं कारणम्।
अत्र च उपद्नो पक्वमंवदाद्याविख्यासायामिति सिद्धान्तप्रयोगो ज्ञापक इति। वाक्यादेः। सुन्दरसुन्दरेत्यादि। स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु। आम्रेडितं भर्त्सने इति सूत्रा
भ्यां यथायथं प्राप्तः प्लुतः वैकल्पिकत्वान्नेह कृतः। उक्तं हि प्राक् सर्वः प्लुतो वैकल्पिक इति॥ एकं बहुव्रीहिवत्। द्वे इत्यनुवर्तते। तच्चानुवाद्यसमर्पकं तदाह। द्विरुक्त इति। तेनेति। यद्य
प्येतौ बहुव्रीहौ विशिष्य न विहितौ तथापि तत्र दृष्टावित्येतावतैवातिदिश्येते इति भावः। समुदायात्तु विति। तच्चैकवचनमेव। यथा चैतत्तथा प्रागेवोक्तम्। पूर्वभागे इति। न तूत्तरभा
गेपि। तथा हि। द्वेधात्र पुंवद्भावः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति वा स्त्रियाः पुंवदिति वा। तत्राद्यः पूर्वभागस्यैव भस्याढे तद्धिते इति ज्ञापकादित्युक्तम्। द्वितीयस्तु समानाधिकरणपरत्वे विधीयते। न
चोत्तरभागस्तथास्तीति भावः। एतेनेहसूत्रे द्वे इत्यस्यानुवृत्तेरेकैकस्येत्यत्र पुंवद्भावापादनं हरदत्तादिभिः कृतं प्रत्युक्तम्। एकैकस्येत्यत्र पूर्वभागे टापो निवृत्तिरिति स्वग्रन्थविरोधाच्च ॥
मात्यपि षायामनेकतावत्प्रयोगे प्राप्ते येन नाप्राप्तिन्यायेनेदं शास्त्रं द्व्यात्मकादेशबोधनद्वारानेकप्रयोगस्थाशीघ्रबोधकम्। तदुक्तं भाष्ये निवर्तकत्वाद्धेति। अनुवाद्यसमर्पकमिति। इदं सूत्रं वीप्साया
मेव प्रवर्तते। वीप्साग्रहणमनुवर्त्य वीप्सायां द्वित्वं बहुव्रीहिवद्भावश्चेति भाष्योक्तेः। एवं च तेनैव द्वित्वस्य सिद्धत्वात्पुनरनेन विधानमफलं गुरु चेति भावः। हरदत्तादीत्यादिना कैयटः ॥

राम: २४४

स्पष्टार्थेति।स्पष्टप्रयोजनेत्यर्थः।अतएवतन्मयामीक्तमितिभावः।तच्चैकइत्यादौबहुव्रीहिवद्भावेनसुब्लुगभावः।अन्यथास्मादेव।द्विद्व्यादेरिवविभक्तिरहितस्यैवसाधुत्वंस्यात्।न
चपुनःसुप्लस्येलक्षणस्येतिन्यायात्।अनेनचप्रातिपदिकत्वातिदेशेतेनैवसुब्लोपतदुत्पत्तीसिद्धेइतिअनेनसुपःएथगनतिदेशात्कार्यातिदेशेलक्षणभेदात्पुनःसुविति
नवाच्यम्।नचप्रत्ययान्तत्वात्कथंप्रातिपदिकत्वम्।द्विलेकृतेपिसमत्वात्।स्थानिवद्भावेनतस्यापिप्रत्ययान्तत्वात्।लुप्तेप्येकदेशविकृतन्यायेनतत्त्वात्।यदितुबहुव्रीहिवद्भावा
त्प्रत्ययान्तत्वेपितत्रदृष्टत्वमात्रेणसूत्रभाष्यप्रामाण्यात्प्रातिपदिकत्वंतर्हिप्रकृतेपितुल्यं,स्पष्टंचेदंभाष्ये । सुब्लोपपुंवद्भावाविलम्बन्तं[illegible]प्रातिपादिकत्वंलक्ष्यते।अन्यथासु
द्वेइत्यनुवृत्तिस्तुस्पष्टार्था।उत्तरार्थाचेत्यन्यदेतत्।आबाधेचादृहेति।बहुव्रीहिवद्भावादित्यनुषज्यते।तथाचस्त्रियाःपुंवदितिप्रवर्त्तते।नचेदमुत्तरपदंनेतिवाच्यम्।अतिदे
शबलेनैवउत्तरपदत्वस्यापिलाभात्।ननेत्यत्रनलोपोनञइत्यपितर्हिस्यादितिचेत्।मैवम्।अत्रहिउत्तरपदाधिकारविशेषेपिनञःसाक्षान्निर्दिष्टेनकार्यित्वेननिमित्तभावो
बाध्यते।तथाचमद्रुह्देमद्रुह्इत्यत्रअचोरहाभ्यामितिरेफस्यद्वित्वप्रसङ्गेआकरेउक्तम्।नेमौरहौकार्यिणौकिंतुनिमित्तमेतौद्विर्वचनस्येति।नन्वेवमपिधूर्धूः।पन्थाःपन्था
इत्यादौसमासान्तःस्यादितिचेत्।न।समासाच्चतद्विषयादित्यतःसमासादित्यनुवर्त्तमाने।समासान्ताइतिपुनःसमासग्रहणंहिसमासाधिकारविहितोयः समासः तत्प
रिग्रहार्थम् ॥
ॐ वृत्तिरपिवक्तव्यास्यात्।यत्तुएकइत्यत्रान्तोदात्तत्वंतत्फलम्।सह्लाघुदात्तत्रपूर्वपदोत्तरपदयोरभावात्प्रकृतिस्वराप्राप्तेरिति।तन्न।व्यपदेशिवद्भावेनपू
र्वपदत्वसत्वात्इतितात्पर्यम्।बाध्यतइति।इदंचप्राचामनुरोधेन।यदितुतकौण्डिन्यन्यायोयेननाप्राप्तिविषयएव।स्पष्टञ्चेदंतद्धितेष्वचामितिसूत्रेभाष्येअचोरहाभ्यामित्यत्राचःपर
रेफस्यनवित्वेनेनावश्यंकार्यंप्राप्तंनिमित्तत्वंचाज्ञातमेवज्ञाप्यतइतिविधेयमेवेतितन्नास्तिन्यायविषयः प्रकृतेतुनिमित्तत्वंतस्यनावश्यंप्राप्तमितिनायंतस्यविषयइत्युच्यतेतदा
राद्भिःकृतीत्यतोत्रविभाषापदमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रयणेननान्तरीयकादाविवनलोपोवारणीयः।नभ्राण्नपादितितुप्रपञ्चार्थमेवेतिदिक्।धूर्धूःपथिपन्थाइतिपाठः ॥

म.द. दिति।नि। दितार्थस्तु ननेत्यादौन जमुख्यामिति स्वरोपि ना। तत्रवन समास इत्यतः समासग्रहणापकर्षणेन मुख्यसमास एवतत्प्रवृत्तेः। तत्र समासग्रहणापकर्षसामर्थ्याद्‌बसमासान्तोदात्तत्वम
२५५ पि ना। बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यादेरपि समासस्येत्यनुवृत्त्या मुख्यसमास एव प्रवृत्तेः। आम्रेडितस्वरनतस्वरयोर्विशेषाभावेन तदतिदेशाभावाच्च। अत्र कार्यातिदेशेपि अतिदिश्यमानकार्य
मा मुख्यतिदेशस्य वदेश इति सिद्धान्तात् आम्रेडितानुदात्तत्वं सर्वस्वरबाधकं नञ्सुभ्यामिति तु इतरस्वरस्यैवास्याप्यपवादः स्यादिति बोध्यम्। अत एव भाष्ये सुब्लोपसंज्ञाकावेव प्रयोजनत्वेनो
क्ता नातिदेशिके समासान्तानामप्रवृत्तेरिति दिक्। प्रकारे गुणवचनस्य। यद्यपि भेदोऽपि प्रकार इत्युच्यते बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते बहुभिर्विशेषैरित्यवगमात्। तथापीह
विवक्षितमर्थमाह। सादृश्ये इति। अत्र च व्याख्यानं शरणम्। अस्ति च सादृश्ये प्रकारशब्दः ब्राह्मणप्रकारोयं माणवकः ब्राह्मणसदृश इत्यवगमात्। पुंवद्भाव इति। पु
वत्कर्मधारयेत्यादिसूत्रात्। न च कोपधादिष्वपि प्रवर्त्तते तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावोक्तिर्व्यर्थेति बोध्यम्। पटुपटुरिति। इह द्वित्वेन जातीयरो वा
धोनेष्यत इति वामनः। अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादाविव गुणवचनेपि भेदरूपेर्थे सावकाशो जातीयर् गुणवचनेषु सादृश्ये परेण द्वित्वेन बाध्येतेति भावः। जया
दित्यस्तु जातीयर्विधौ विशेष एव प्रकारशब्दार्थ इत्याह। गुणवचनस्येति किम्। सिंहो माणवकः। अग्निर्माणवकः। यद्यपीह अग्निसिंहशब्दाभ्यां जघन्यत्वात् गुणो
गम्यते तथापि गुणवचनग्रहणसामर्थ्यात् मुख्यवृत्त्या गुणपराणामेव द्वित्वं नत्वन्येषामित्याकरः। नवं नवं प्रीतिरहो करोतीत्यत्र वीप्सायां द्वित्वम्। अनेन तु द्वित्वे सु
ब्लुक् स्यात्। यथा नवनवा वनवायुभिराददे इति पुंवद्भावः। कथं भीतभीत इव शीतमयूख इति भारविः ॥ ७ [illegible]विनि। कोपधादिष्वपीति। निषेधविषयेष्वित्यर्थः।
तेन प्रियासदृशी प्रियप्रिये इत्यादिसिद्धिः। भेदरूपेर्थे इति। भेदसादृश्ययोरुभयोरपि जातीयरो विधानादिति भावः। परेणेति। जातीयरः स्वार्थिकत्वेन गुणवचनजातीयान्ते सावका
शत्वं द्वित्वस्येति भावः। न च जातीयरा सादृश्यस्योक्तत्वेन तदन्ते द्वित्वस्याप्रवृत्तेः कथमस्य सावकाशता भेदेपि तस्य विधानेन लोटे वा सहायेन सादृश्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् भेदार्थजा रा.म.
तीयान्तेन तः सादृश्यविवक्षायां चारितार्थ्याच्चेति तात्पर्यम्। अन्यथानवकाशत्वेनेति बोध्यम्। आकर इति। भाष्यमित्यर्थः। पुंवद्भाव इति। यथात्र पुंवत्त्वं भवति तथा सुब्लुक् स्यादिति भावः ॥ २८५

द्वित्वायोगादिति। गुणवचनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम्। एवं च पूर्वखण्डे विभक्तिश्रवणं स्यादिति भावः। अतिरभसेति। तादृशवचनानुपलम्भादिति भावः। अवस्थासु। तद्विशेषेषु। लुकप्राप्तेरिति। सादृश्ये त्र द्वित्वमिति भावः। कथं चिद्व्याख्येयमिति। एकं मन्दपदमतिशयलक्षकम्। कमलानि कमलानीतिवदिति परे। वीप्साभावादिति। एकस्यैकमेव मूलम्। इतरेषां तु परिसन्निवेशापेक्षयेत्रद्वि... इवशब्देन सादृश्यस्योक्ततया हे प्रकारे द्वित्वायोगात्... भीतभीतेत्यो भीत इति कथंचिद्व्याख्येयम्। तेनातिभीत इति फलितम्। यत्तु आधिक्ये द्वे इति वार्त्तिके न भीतभीतादौ द्वित्वमि तिदुर्घटवृत्तिकारादिभिरुक्तं तदतिरभसोक्तिमात्रम्। अथ कथं खिन्नः खिन्नः शिखरिषु पदं न्यस्य गन्तासि यत्र क्षीणः क्षीणः परिलघुपयः स्रोतसां चोपयुज्येति मेघदूतः। एकस्यापि खेदावस्थासु स्थावस्थासु च भेदं परिकल्प्य वीप्साबोध्या। अथ कथं मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वामिति मेघः। मन्द मन्दमुदितः प्रययौ खमिति वल्लुकप्राप्तेः वीप्सार्थस्यासंभवादिति चेत्सत्यम्। त्वतो मन्दगामिनं त्वां पवनो मन्दं नुदतीति कथंचिद्व्याख्येयम्। सिद्धस्य गतेश्चिन्तनीयत्वात्। आनुपूर्व्येति वीप्साभावादारंभः। न्यायसिद्ध इति। यावद्भिः शब्दैः से बोद्धोर्थमवगच्छति तावन्तः प्रयोक्तव्यत्वादिति भावः। कर्मव्यतिहार इति। क्रियाविनिमय इत्यर्थः। द्वे इति। नित्यमेवेदं द्वित्वम्। बाहुलकं तु समासवद्भावस्यैव। सुपः सुर्वक्तव्य इति। अत्र केचित्। द्वितीयादीनामेवेदं स्वादेशविधानम्। अत एवोत्तरदलेऽपि द्वितीयादय एव न तु प्रथमा तत्राप्येकवचनमेव न तु वचनान्तरम्। एतच्च दुर्गप रिशिष्टकण्ठाभरणादिप्राचीनग्रन्थेषु स्पष्टम्। तदेतदुक्तं प्राचा द्वितीयैकवचनान्तत्वं परपदस्येति। एतच्च सर्वमपाणिनीयं भाष्यादावनुक्तत्वात्। तदेतत्खण्डयन्वचनान्तरमुदाहरति। अन्योन्याविस्यादि। माघ इति। स च भाष्यानुगुण एवेति भावः। तथा चार्वाचीनमतं कवयोऽपि नानुरुध्यन्ते इत्युक्तम्। तथा च भारविः। क्षितिनभःसुरलोकनिवासिभिः कृतनिकेतनमदृष्टपरस्परैरिति प्रायुङ्क्त। अत्र हि अदृष्टः परस्परो यैरिति विग्रहे प्रथमान्तता स्पष्टैवेति दिक्। तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो ग्रन्थं परिष्कुर्वन्नाह। अत्र केचिदिति ॥ ६१ ॥ स्रोगौणो मूलव्यपदेशः। न चैकरूपं भागानां स्थौल्यं किंतु यथा मूलमुपचीयते स्थौल्यमिति तद्भाव इति भावः। समासवद्भावस्यैवेति। तत्र लक्ष्यभेदेन क्वचित्स्यादनिरेव क्वचित्प्रवृत्तिरेव। अत एव भाष्येऽन्यशब्दस्य समासवद्भावरहितमेवोदाहरणमितरशब्दस्य तत्सहितमेव दत्तम्। वचनान्तरमिति। द्वितीयादीनामिति शेषः ॥

एकशेषः । तिवस्येति । एकार्थीभावयोग्यद्वितीयाभावादुभयत्रापि वृत्तित्वाभाव इति तत्त्वम् । एतेन यां यां प्रियपदस्यत्र न द्वित्वं किं तु द्वावेव यत्तच्छब्दौ भिन्नभिन्नरूपेणैकबुद्धिस्थकार्त्स्न्यं
२५६ परामर्शकाविति सर्वासां नम्रमुखीत्वप्रतीतिरित्यपास्तम् । प्रेक्षणविषयत्वतदार्थव्यापकत्वस्य नम्रमुखीत्वेपि कस्ययेन शाब्दप्राप्तेर्दुर्वारत्वाच्च [illegible] विषये द्विर्वचनं साधु नामाख्याते
णबोधाच्च । मन्यन्तएते । यत्पदद्वित्वेन वीप्सितार्थोपस्थित्यैकेनापि तत्पदेन पूर्वोपस्थितरूपेण पर[illegible]शोपपत्त्या प्रयोजनाभावाच्च न तत्पदे वीप्सात्र किं तु स्पष्टत्वाय तच्छब्दे पि द्वित्वम् । याज्ञा
नाम्नापि यस्याः कार्यमुच्यते तं तं भजन्त इत्यजादेरितिसूत्रे भाष्यप्रयोगात्प्रभसादिति । द्विर्वचनस्य वृत्तित्वाभावः । पूर्वपदे एव तस्य प्रवृत्तिश्चर[illegible] स्यबीजम् । परस्परव्याघातादिति । तृतीयादिषु
वस्तुस्थितिमाह । अन्ये त्विति । अतिप्रसङ्गादिति । तथा च एकशेषप्रतिबन्द्या द्विर्वचनस्यापि वृत्तित्वमाश्रियत इत्यलेन पुंवद्भावो न शङ्क्यः [illegible] विरोधात् । कारकं चेद्विजानीयाद्यां यां मन्ये
तसा भवेत् । इत्युक्तकथितसूत्रस्य भाष्यविरोधाच्चेति भावः । ननु प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैरुक्तमन्योन्यमित्यादावन्यामन्यामिति द्विर्वचने कृते सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भा[illegible]ति पूर्वोत्तरप
दयोरपि पुंवद्भावः स्यादित्तत्तर्वैरभसात् । एतच्च मूले एव ध्वनितम् । अत एवापि तृतीयादिषु पुंवदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणा आहुस्तृतीयादिषु पुंवद्भावो [illegible] । अत एव तृतीय
दिष्विति भवितव्यसितम् [illegible] द्वितीयायामपि पुंवत्त्वस्येष्टत्वादिति तत्र चिन्त्यम् । पुंवत्त्वं विशेष इति विशेषाभिधानमविवक्षितमिति च स्वोक्तेः परस्परव्याघा[illegible] पुंवद्भावस्य
स्पष्टत्वान्नद्रूपसम[illegible]नैव व्याख्यातत्वाच्चेति दिक् । यथायथमिति । न लोके इति षष्ठीनिषेधः । सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यासेयं प्रौढ[illegible]मा ॥ सम[illegible] पूतेन तुष्यतु
शंकरः ॥ इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां प्रौढमनोरमायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां पूर्वार्द्धं समाप्तिमगात् ॥ ॐ विशेष[illegible] द इति लभ्यते । तृती
यादिष्वित्यस्याभावे सर्वत्रैव तल्लाभेन तस्य विशेषत्वभङ्ग इति भावः । अस्पष्टत्वादिति । पुंवद्रूपमिति हितेनोक्तमिति भावः । आज्जस्येने सेन्नेति । अत्र [illegible] यमूलस्य दीप्यते ति
भावः । विस्तरस्त्वस्मत्कृते शब्दरत्ने मदन्तेवासिकृतशब्देन्दुशेखरमञ्जूषयोश्च द्रष्टव्य इति शुभम् ॥ * ॥ इति श्रीमद्दीक्षितभट्टोजिपौत्रदीक्षि[illegible] ढमनोरमाव्याख्या रामः
नि लघुशब्दरत्ने सुबन्तं समाप्तम् ॥ * ॥ नमस्तस्मै गणेशाय नरकुञ्जररूपिणे । यस्यागस्त्यायते नित्यं विघ्नसागरशोषणे ॥ श्रीगुरुच[illegible]विन्दाभ्यां नमः ॥ * ॥ २५६